Peter Štih – Vasko Simoniti – Peter Vodopivec

SLOVENSKA ZGODOVINA

DRUŽBA – POLITIKA – KULTURA

ZBIRKA
E – RAZPOZNAVANJA / E - RECOGNITIONES 1

Peter Štih, Vasko Simoniti, Peter Vodopivec

Slovenska zgodovina: **družba - politika – kultura**

Prevajalec: **Paul Townend**

Urednik: **Doc. dr. Žarko Lazarević**

Tehnična urednica: **Dr. Mojca Šorn**

Izdal: **Inštitut za novejšo zgodovino**

Za izdajatelja: **Doc. dr. Damijan Guštin**

ŠTIH, Peter

Slovenska zgodovina : družba - politika - kultura [Elektronski vir] /
Peter Štih, Vasko Simoniti, Peter Vodopivec. - Besedilni podatki. -
Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino : Sistory, 2008. - 574 str.

Način dostopa (URL):
http://www.sistory.si/publikacije/pdf/zgodovina/Slovenska-zgodovina-SLO.pdf

Nasl. z nasl. zaslona. - Opis vira z dne 2. 10. 2009
94(497.4)
COBISS.SI-ID 2573684

KAZALO VSEBINE

Peter Štih

OD PRAZGODOVINSKIH KULTUR DO CIVILIZACIJE ... 8
SLOVENIA ROMANA ... 15
NASELITEV SLOVANOV ... 19
NOVE IDENTITETE ... 22
KARANTANIJA ... 25
KARNIOLA ... 32
FRANKOVSKA EKSPANZIJA PROTI JUGOVZHODU ... 33
ISTRA IN FURLANIJA ... 38
PANONIJA ... 43
ZATON KAROLINŠKEGA OBDOBJA ... 48
NOVI RED IN NOVE OBLIKE ... 51
OD KRAJIN DO DEŽEL ... 61
Štajerska ... 63
Koroška ... 65
Kranjska ... 71
Goriška ... 81
Celje ... 83
Istra ... 85
CURA ANIMARUM ... 88
Cerkev ... 88
Samostani ... 94
DRUŽBA V GIBANJU ... 101
Plemstvo in gradovi ... 101
Kmetje in vasi ... 107
Meščani in mesta ... 110
POVEZAVA PLEMSTVA NA DEŽELNI RAVNI ... 117
VOJNE FRIDERIKA III., TURŠKI VPADI IN KMEČKO NEZADOVOLJSTVO ... 119
POSELITVENO STANJE NA PRELOMU IZ 15. V 16. STOLETJE ... 125
V NOVO STOLETJE Z NOVIM CESARJEM, NOVO UPRAVO, VOJNO PROTI BENEČANOM IN KMEČKIM UPOROM ... 127
OBRAMBA PROTI TURKOM IN POVEZOVANJE DEŽEL V »NERAZDRUŽLJIVO TELO« ... 136
CERKVENE IN DUHOVNE RAZMERE OD USTANOVITVE LJUBLJANSKE ŠKOFIJE DO ZAČETKOV PROTESTANTSKE REFORMACIJE ... 142
OD ZAČETKOV PROTESTANTIZMA DO PRVE SLOVENSKE KNJIGE IN PREVODA SVETEGA PISMA ... 147
HRVAŠKO-SLOVENSKI KMEČKI UPOR IN POJAV LJUDSKE RELIGIOZNOSTI ... 158
DEŽELNOKNEŽJA PROTIREFORMACIJA IN KATOLIŠKA OBNOVA ... 162
POLOŽAJ PREKMURSKIH SLOVENCEV ... 170

(NOTRANJE)AVSTRIJSKO-BENEŠKA VOJNA ... 174
RAZMERE NA PODEŽELJU ... 177
TRGOVCI IN MESTA ... 184
KULTURNI RAZCVET IN PORAST PRAZNOVERJA ... 190
BAROK V ZENITU ... 199
O NOVIH SVETOVIH, BOGU IN OBLASTI ... 209
TEREZIJANSKO-JOŽEFINSKE REFORME IN OBLIKOVANJE ABSOLUTISTIČNE DRŽAVE ... 213
VPLIV DRŽAVE NA POLOŽAJ PODLOŽNIKA ... 221
OBRT IN »INDUSTRIJA« TER POMEN TRSTA ... 228
ŠOLSTVO IN CERKEV ... 233
SLOVENSKI PROSTOR IN DRUŽBA OB KONCU 18. STOLETJA ... 242
NOVI DUHOVNI TOKOVI IN ZAČETKI NARODNEGA »PREPORODA« ... 246
VOJNE S FRANCOZI IN ILIRSKE PROVINCE ... 250
VRNITEV AVSTRIJCEV: DRUŽBENI IN GOSPODARSKI RAZVOJ V PREDMARČNI DOBI ... 255
SPLOŠNE KULTURNE RAZMERE V PREDMARČNI DOBI ... 260
SLOVENSKA NARODNA ZAVEST IN NARODNO GIBANJE ... 265
REVOLUCIJA LETA 1848 IN ZEDINJENA SLOVENIJA ... 268
PETDESETA LETA 19. STOLETJA, SLOVO OD TRADICIJE ... 274
ZAČETEK USTAVNE DOBE: SLOVENSKA POLITIKA IŠČE SVOJO PODOBO ... 280
KREPITEV SLOVENSKEGA GIBANJA IN NJEGOVE DELITVE ... 284
KRIZA KMETIJSTVA, NEURESNIČENA ŽELJA PO INDUSTRIALIZACIJI ... 293
POLITIKA MAJHNIH KORAKOV ... 296
LETA ZAOSTRITEV IN POLITIČNI VSTOP V »MODERNO« ... 301
SLOVENSKI »FIN DE SIÈCLE« ... 311
SLOVENSKA DRUŽBA IN GOSPODARSTVO PRED PRVO SVETOVNO VOJNO ... 317
ZADNJA LETA HABSBURŠKE MONARHIJE ... 322
JUGOSLAVIJA: DRŽAVA IZ ENEGA »KAMNA« ALI IZ TREH? ... 332
VELIKI OBRAT: NA POTI V INDUSTRIJSKO DRUŽBO ... 342
OD VIDOVDANSKE USTAVE H KRALJEVI DIKTATURI ... 347
NOVA KULTURNA STVARNOST ... 355
TRIDESEA LETA ... 365
SLOVENCI ZUNAJ JUGOSLOVANSKIH MEJA – SLOVENCI V ITALIJI ... 378
SLOVENCI V PRVI AVSTRIJSKI REPUBLIKI, NA MADŽARSKEM, V ZAHODNI EVROPI IN AMERIKI ... 387
DRUGA SVETOVNA VOJNA – OKUPACIJA ... 395
OBOROŽENA VSTAJA, OKUPATORSKO NASILJE IN ZAČETEK DRŽAVLJANSKE VOJNE ... 400
OSVOBODILNI BOJ, REVOLUCIJA IN KOLABORACIJA ... 407
RAZMAH PARTIZANSTVA IN RUPNIKOVA LJUBLJANSKA POKRAJINA ... 411
ZADNJI VOJNI MESECI: ZMAGOVALCI IN PORAŽENCI ... 416
ZMAGOSLAVJE ZMAGOVALCEV ... 420

NA MEJI MED VZHODOM IN ZAHODOM 432
PO SAMOUPRAVNEM KOLOVOZU 442
NEUSPEL POSKUS MODERNIZACIJE IN DEMOKRATIZACIJE 454
SIVA IN TEŽKA SEDEMDESETA 466
KULTURNA USTVARJALNOST: OD SOCIALISTIČNE PROSVETE DO NADZOROVANE KULTURNE PLURALIZACIJE 476
LETA RAZPADANJA JUGOSLAVIJE 494
LETA OSAMOSVAJANJA 509
OSAMOSVOJITEV 520
OD OSAMOSVOJITVE DO VKLJUČITVE V EVROPSKO UNIJO 527
IZBRANA LITERATURA 539

PROSTOR

Ozemlje današnje Slovenije, stisnjeno med Alpami in Jadranom je bilo zaradi svoje geografske lege v zgodovini zelo izpostavljeno. Vedno znova je bilo prehodno območje, ločnica, stičišče, vendar hkrati tudi most med različnimi kulturami, ljudstvi, narodi in državami. Na tem majhnem prostoru, v obsegu današnje slovenske države meri le dobrih 20.000 km^2, se stikajo in prepletajo štiri velike geografske enote evropske celine: Alpe, ki zajemajo njegov severozahodni del, Panonska nižina na vzhodu, Dinarsko gorstvo, ki ga z starim domačim imenom imenujemo Kras, obsega južni del slovenskega ozemlja in Sredozemlje, ki se prav s Tržaškim zalivom Jadranskega morja najgloblje zajeda v kontinentalno Srednjo Evropo.

V prometnogeografskem oziru ima slovensko ozemlje izrazit značaj evropskega prometnega vozlišča. Po mnenju geografov namreč prav preko slovenskega ozemlja na vsej črti od južne Francije pa do Carigrada poteka najprikladnejša, najkrajša in najlažje prehodna pot iz sredozemskega bazena čez mogočen gorski obod Alp, Dinarskega in Balkanskega gorovja, ki ga obdaja na njegovi severni strani. To je prostor, kjer se Panonska nižina najbolj približa Sredozemlju in kjer najvišji kraški prehodi med Ljubljano in Trstom na razdalji približno 30 kilometrov – t. i. Postojnska oz. Jadranska, pa tudi Iliro-italska vrata – ne sežejo nad 600 metrov nadmorske višine. Čez slovensko ozemlje zato poteka ves promet, ki je iz zahodnega Balkana, Panonske nižine, Vzhodnih Alp in češkega prostora usmerjen proti Sredozemlju in v Italijo. Že Jantarna pot, ki je povezovala obale Baltika s severnim Jadranom kot tudi mitična zgodba o Argonavtih, ki naj bi s Črnega morja zapluli po Donavi, Savi in Ljubljanici do Nauportusa (Vrhnike), kjer naj bi ladjo razstavili in jo prenesli preko Krasa v Jadransko morje, od koder naj bi se nato vrnili nazaj v Grčijo, opozarjata na geopolitični pomen slovenskega prostora. Ugodni kraški prehodi se proti Italiji nadaljujejo s 40 kilometrov dolgo Vipavsko dolino, ki se od Soče zajeda v gorato celinsko notranjost in je prišlekom z vzhoda na stežaj odpirala pot v bogato severno Italijo. Znameniti Langobard Pavel Diakon je že konec 8. stoletja zapisal, da je vsa Italija »obdana z valovi Tirenskega in Jadranskega morja, na zahodu in severu pa jo grebeni Alp tako oklepajo, da je mogoče vanjo priti samo po ozkih soteskah ali čez najvišja slemena gora; z vzhodne strani pa, kjer se dotika Panonije, je širok in zelo raven dohod«. Strateški pomen zahodnoslovenskega prostora za obrambo najobčutljivejše meje Italije, v katero so v zgodovini z vzhoda vdirala številna plemena, ljudstva in vojske, so spoznali že Rimljani, ki so tu zgradili poseben obrambni sistem, *claustra Alpium Iuliarum* in iz Akvileje (Ogleja) proti srednjemu Podonavju, Panoniji in

zahodnemu Iliriku razpredli mrežo pomembnih cest.

Slovensko ozemlje pa ni samo stičišče različnih geografskih kompleksov in elementov, temveč tudi presečišče vplivov različnih kultur. Tu so se srečevala konjeniška ljudstva vzhodnih step in barbari evropskega Zahoda, severa in vzhoda; Slovani, Germani, Romani in ugrofinski Madžari; zahodnoevropsko cesarstvo in njegov vzhodni bizantinski pandan; tujerodna gibkost in domača vztrajnost. Vsa omenjena različnost je ta majhen prostor zaznamovala in obogatila s svojimi posebnostmi, ki so se ohranile v zgodovini in izročilu tega ozemlja. To je neprecenljiva dediščina slovenskega prostora, ki bi se je bilo treba bolj zavedati, jo negovati in jo ohranjati v prihodnost. Zgodovine določenega ozemlja in njegovih prebivalcev – in za to gre v pričujočem delu – pač ni mogoče reducirati samo na zgodovino enega naroda, še posebej ne, če se je ta – kot tudi velika večina evropskih narodov – kot političen narod, kot nacija, izoblikoval šele v 19. stoletju. Ta problem seveda ni samo slovenska posebnost. Tudi drugod po Evropi govorijo zgodovinarji o deželah in narodih v času, ko ni bilo ne enih ne drugih. Kadar govorijo Francozi o njihovi prvi dinastiji, mislijo na frankovske Merovinge. Enako srečujemo pri Nemcih ali Avstrijcih naslove o zgodnjesrednjeveški Nemčiji oz. Avstriji, ki so anahronistični ter ustvarjajo podobo nečesa, kar ni obstajalo. Podobno delajo tudi Italijani in morda še bolj od vseh drugih pripadniki tistih držav, ki so se nastale na ruševinah nekdanje Avstro-Ogrske monarhije. Kajti tako kot je npr. neumestno govoriti o panonskem Ljudevitu kot o hrvaškem knezu, je tudi zavajajoče označevati Boruta za slovenskega kneza in Karantanijo za prvo slovensko državo. Tedaj so se prebivalci dela kasnejšega slovenskega etničnega ozemlja identificirali le kot Karantanci ali v najboljšem primeru kot Slovani. Slovenija in Slovenci pač ne obstajajo od vekomaj in uporaba teh dveh pojmov pri opisovanju zgodnjega srednjega veka dejansko pomeni izkoriščanje preteklosti za interese in predstave sedanjosti. Ena takšnih predstav je trditev, ki jo najdemo v vseh učbenikih slovenske zgodovine, da je slovenski naselitveni prostor segal na severu do Donave in da smo Slovenci zaradi germanizacije izgubili kar dve tretjini slovenskega narodnostnega ozemlja. Ob tem vseskozi ostaja povsem nerazloženo, na kakšni podlagi so lahko bili obdonavski Slovani zgodnjega srednjega veka razglašeni za Slovence.

Zgodovina Slovencev je pravzaprav šele stvar zadnjih stoletij, a zato ni slovenske zgodovine, če jo razumemo kot zgodovino prostora, v katerem leži današnja Slovenija in ljudi, ki so v njem živeli, nič manj, le natančneje je definirana. Govoriti samo o zgodovini Slovencev ali o zgodovini slovenskega naroda – tako se imenujejo tudi nekatere sinteze slovenske zgodovine, čeprav je njihova vsebina na srečo več kot samo to – pomeni, strogo vzeto, nič manj kot odpoved delu lastne preteklosti: pomeni npr. odpoved plemiškim

dinastijam, ki so v ta prostor prišle od drugod, a so prav tu našle svojo domovino in za njen napredek in blagostanje tudi marsikaj storile, pomeni odpoved številnim zahodnoevropskim menihom, ki so to ozemlje kulturno in duhovno obogatili in s svojimi rokopisnimi kodeksi pomembno obogatili kulturno dediščino, na katero smo danes tako ponosni, pomeni odpoved Janezu Vajkardu Valvasorju, ki je bil po svojem rodu Italijan, pomeni odpoved pomembnemu segmentu meščanstva in meščanske kulture nasploh ter vsem tistim ljudem, ki so bili tu doma, a se niti jezikovno niti etnično niso opredeljevali kot Slovenci. Nobenega razloga ni, da bi se odpovedali tej dediščini, je pa zato nemara prav, da stvari predstavimo takšne, kot so bile, in jih poimenujemo s pravimi imeni.

OD PRAZGODOVINSKIH KULTUR DO CIVILIZACIJE

Splošna značilnost slovenskega prostora v prazgodovini je raznolikost arheoloških kultur in družbenih manifestacij. To je posledica različnih geografskih in krajinskih tipov, ki se stikajo na ozemlju med Alpami in Jadranom ter Panonijo in Benečijo. Zlasti v starejših prazgodovinskih obdobjih, ko je bil človek v večji meri odvisen od naravnega okolja, se te razlike kažejo zelo očitno. Arheološko gradivo tudi priča, da predstavlja večina arheoloških kultur tega prostora do okrog 8. stoletja pr. n. št., tj. do starejše železne dobe, ki kot prva vsebuje izrazite samonikle prvine v svoji materialni in duhovni kulturi, obrobje oz. periferijo večjih poselitvenih in kulturnih centrov v Podonavju in na jadranskem področju. Vključitev današnjega slovenskega ozemlja v rimski svet predstavlja veliko prelomnico, ki je primerljiva z vključitvijo tega prostora v karolinško zahodno Evropo skoraj tisočletje kasneje. Slovensko ozemlje je postalo del takratnega civiliziranega sveta; vključeno je bil v državo z razvitim in reguliranim javnim življenjem in državnim aparatom. Rimski imperij, ki je bil kasneje vzor in politični program mnogim srednjeveškim kraljem in cesarjem, je bil vrhu tega izrazito nadregionalna politična tvorba, zaradi česar so trpele predvsem lokalne identitete.

Najstarejši sledovi človeka v slovenskem prostoru, dvoje kamnitih orodij (artefaktov) iz Jame v Lozi pri Orehku, segajo okrog 250.000 let nazaj, v starejše obdobje starejše kamene dobe ali paleolitika, čeprav o kulturi človeka ledene dobe in njegovi poselitvi lahko govorimo šele v srednjem paleolitiku, v času, ko je neandertalec osvojil celo Evropo in so se sledi njegovega bivanja – t. i. mousterienska kultura – na današnjem slovenskem ozemlju ohranile v več kot 15 najdiščih. V bližnji Krapini, sredi hrvaškega Zagorja, pa so našli tudi ostanke človeka, ki je v tistih časih prebival na tem prostoru. Postojnski in pivški Kras kot tudi porečje Soče s svojimi jamami, med katerimi sta arheološko najpomembnejša Betalov spodmol in

Divje babe (z najdbo najstarejše piščali sploh), je bil svet, ki ga je pri nas prazgodovinski človek najprej intenzivneje poselil. Še bolj intenzivna je bila poselitev v mlajšem paleolitiku. Uveljavil se je sodobni človek, ki je popolnoma spodrinil neandertalca; v ugodnih toplotnih razmerah, v več kot 10.000 let trajajočem toplem presledku med zadnjima ledenima dobama, je poselil tudi visokogorske predele, ki jih je predtem pokrival led in so bili neprimerni za bivanje živali, ki jih je na lovu sledil. Takšno sliko kaže najpomembnejše najdišče tega časa pri nas, Potočka zijalka na Olševi v vzhodnih Savinjskih Alpah, 1700 metrov nad morjem. Po njej se imenuje celotna kulturna stopnja mlajšega paleolitika v Vzhodnih Alpah kar olševien. Časovno je postavljena med 45.000 – 32.000 let pr. n. št. Med izkopavanji je bilo poleg številnih kamnitih orodij najdenih tudi več kot sto koščenih artefaktov, pretežno konic, še posebej pa izstopata koščena šivanka in preprosta piščal. Koščeno orodje, ki se pojavi poleg kamnitega, pomeni veliko spremembo v ekonomiki in življenju takratne družbe. Od zalezovalca divjačine se je človek spremenil v lovca; igla pa priča o obvladovanju šivanja (obleke, pregrinjala, vreče ipd.), kar je vse pomembno olajševalo življenje. Piščal in preprosti ornamentirani vrezi na številnih koščenih konicah predstavljajo prve sledove človekove umetnosti v slovenskem prostoru. Zadnji poledenitveni sunek, ki je bil najhujši izmed vseh, je uničil cvetočo omiko olševiena.

Po srednji kameni dobi ali mezolitiku, ki kaže glede na maloštevilna in slabo raziskana najdišča podobo velike vrzeli ter upada materialne in duhovne kulture v prazgodovinskem razvoju na slovenskih tleh, je z mlajšo kameno dobo, neolitikom, ki ga datiramo v čas med 5. in 2. tisočletjem, prišlo do odločilnega preobrata. Medtem ko je živel človek stare kamene dobe izključno le od lova in nabiranja divjih sadežev, je človek mlajše kamene dobe postal v prvi vrsti poljedelec in živinorejec udomačenih živali. V tem času so ljudje s tehniko brušenja dosegli visoko stopnjo obdelave kamna, ki je ostal glavna surovina za sekalna in rezilna orodja. Izumili so tudi lončarstvo ter preproste stroje za netenje ognja in vrtanje kamna, statve za tkanje platna. Odkrili so lok s puščico. Sprememba ekonomije, ki je človeku omogočila, da je opustil neprenehno seljenje za svojim plenom in se stalneje naselil, je povzročila tudi velike spremembe v družbeni strukturi. Izkazana je demografska rast, prišlo je do novih delitev dela in verjetno so se pojavile že prve oblike družbene razslojenosti. Z uvedbo živinoreje in poljedelstva je bila v neolitiku postavljen temeljni okvir, znotraj katerega se je dolgo časa odvijal človeški razvoj. Položena je bila zasnova kasnejših kompleksnih družbenih oblik.

Področje velikega razcveta neolitika v slovenskem prostoru je bil (tržaški) Kras. V pretežno jamskih najdiščih je bilo najdeno arheološko gradivo, ki pripada trem zaključenim in zaporednim neolitskim kulturam, ki izvirajo iz sredozemskega prostora in jih imenujemo

impresso, danilska in hvarska kultura. Za razliko od kraškega sveta kaže prostor osrednje in vzhodne Slovenije v neolitiku precej drugačno podobo: naselbine so večinoma na planem in se navezuje na t. i. lengyelsko kulturo srednjega Podonavja. V kontinentalnem delu Slovenije je večina najdišč tega obdobja iz mlajšega neolitika. V tem času je npr. zaživela naselbina na Rifniku nad Šentjurjem pri Celju, ki je svojo naselitveno kontinuiteto obdržala praktično vse do zgodnjega srednjega veka. Z naselbino na Resnikovem prekopu blizu Iga, ki je tudi nastala v tem času, pa je svoj vzpon napovedovala tudi posebna mostiščarska kultura Ljubljanskega barja, ki je svoj vrh dosegla v bakreni dobi ali eneolitiku.

Skupina več kot 15 odkritih koliščarskih naselbin na Ljubljanskem barju izstopa s svojo naselbinsko kompleksnostjo in bogastvom materialne kulture in sodi med najzanimivejša eneolitska najdišča v tem delu Evrope. Izgradnja trajnih koliščarskih domovanj je priklenila človeka na določen prostor, čemur je bila prilagojena tudi njegova ekonomija. Pelodna analiza dokazuje obstoj njiv, pašnikov in travnikov na barjanskem obrobju. Živinoreja je bila pomembna gospodarska panoga barjancev, veliko vlogo pa je igral tudi lov in ribolov. Slovenski prostor se v tem času seznani s prvo kovino, bakrom. Bakrena orodja, ki so jih sami izdelovali in ki sprva posnemajo kamnite predhodnike, so zaznavno popestrila in kakovostno povzdignila obdelavo lesa, kar se kaže tudi na mostiščih najmlajše dobe. Visoke kakovosti je bila tudi keramična produkcija, ki je svoj izraz našla tudi v votivni plastiki. Shematizirana, ploska telesa ženskih idolov, ki imajo obliko »violonske škatle«, so v velikem nasprotju s poprejšnjo naglašeno telesnostjo ženskih figur, kar odslikava tudi novo duhovno vsebino. Opazne pa so bile tudi družbene spremembe. Na mostišču, kjer je imela vsaka družina svojo hišo, so začele pokati poprejšnje socialne povezave in rodovne spone; okrepile so se ožje krvne vezi in povzdignjena je bila družinska pripadnost. Razdrobljeno življenje z ločenimi stavbami za posamezne celice skupnosti je pomenilo izoblikovanje novih, dotlej neznanih norm v meddružinskem in medčloveškem občevanju ter odnosih znotraj skupnosti.

Z izjemo mlajše bronaste dobe, ki jo zaznamuje kultura žarnih grobišč, predstavlja bronasta doba, ki pokriva drugo tisočletje pr. n. št., v naselitvenem pogledu manj pomembno obdobje v preteklosti slovenskega prostora. Lahko bi jo označili tudi kot čas stagnacije, ko je z zmanjšanjem naselij prišlo do očitnega demografskega upada. Na določeno duhovno krizo takratnega človeka opozarja izginotje ornamenta na keramiki. Je pa ta čas v slovenski prostor seveda prinesel bron, zlitino bakra in kositra, ki je bil zaradi svoje večje trdote bolj uporaben kot baker. Nov material je pomenil uveljavitev novih oblik – širokih sekir, mečev in bodal –, ki jih iz kamna ni bilo mogoče izdelati, in ki jih je človek uporabljal kot orožje, nalašč

zasnovano za uničevanje živalskih in človeških sovražnikov. Skupaj s puščicami, pasnimi sklepanci in sponkami opravičujejo ti novi proizvodi domnevo, da so se takrat v vojaške formacije vključili tudi konjeniki. Zasnove vojaštva kot novega družbenega sloja pa segajo že v bakreno dobo, ko se prvič pojavi izrazitejša ločitev med orodjem in orožjem. Strah pred nasprotnikom z novim in nevarnejšim orožjem je silil ljudi h gradnji utrjenih pribežališč in bivališč. Izraz te miselnosti sta kaštelirska kultura na Krasu in v Istri, v osrednji in vzhodni Sloveniji srednje bronaste dobe pa višinska naselja. Z utrjenimi kaštelirji se je uveljavil obrazec poselitvene krajine, ki je v Istri razpoznaven še danes, višinska naselja pa so bila v pozni antiki – tudi na istih lokacijah – najznačilnejša naselitvena oblika v slovenskem prostoru.

Mlajšo bronasto dobo od 13. do 8. stoletja pr. n. št. označuje kultura žarnih grobišč. Oznaka zanjo povzema takratno navado sežiganja in pokopavanja umrlih v planih grobiščih. Upepeljevanje pokojnikov pomeni glede na starejše obdobje, ki ga zaznamujejo skeletne grobne gomile, veliko spremembo, ki je lahko le odsev velike družbene, duhovne in kulturne spremembe v življenju takratnih ljudi. Upepeljevanje, s katerim izgubi telo svoje snovno bistvo, vodi k posmrtnemu izenačevanju pokojnikov in k višjemu vrednotenju duha kot telesa. Dajanje pridatkov pa bi kazalo na verovanje o neminljivem duhu pokojnika. Pogrebni ritual v času kulture žarnih grobišč moremo razumeti kot odsev temeljnih sprememb socialnih in kulturnih osnov družbe. Vsaj deloma se velike spremembe, ki so povezane s pojavom izrazito nadregionalne kulture žarnih grobišč (zajemala je velik del Evrope), razlagajo s prihodom novih plemen, tj. z novimi etničnimi identitetami, ki naj bi bile tudi nosilec nove materialne in duhovne kulture. Na Slovenskem so jih povezovali predvsem s (Proto)Iliri in Veneti, vendar možnosti etnične opredelitve kulture žarnih grobišč ni videti; zato jo imamo za anonimno. Nosilci kulture žarnih grobišč so obvladali tehniko kovanja bronaste pločevine. To je omogočilo izdelavo predmetov, ki jih postopek vlivanja ni dopuščal. Obrambna vojaška oprema, kot npr. oklepi, ščiti in čelade, ki po svojem konceptu izhajajo iz egejskega prostora, so neposreden rezultat novega znanja in sredstvo prestiža ter izkazovanja družbenega statusa. Produkcija izdelkov iz brona je v tem času množična, o čemer nam pričajo tudi depojske najdbe – kot npr. depo iz Mušje jame pri Škocijanu (ta naj bi imela tudi kultno-sakralno vlogo) z več kot 200 suličnimi ostmi, 20 sekirami, 12 meči, vsaj 6 čeladami, noži, srpi in kosi bronaste pločevine –, ki so značilna za starejšo stopnjo kulture žarnih grobišč v slovenskem prostoru. Tudi keramična produkcija je množičnejša in kvalitetnejša kot je bila v zgodnji in srednji bronasti dobi. Številna arheološka najdišča iz tega časa pričajo o intenziviranju poselitve in o postopnem širjenju kultivirane zemlje (kulturne krajine), nastale ob poljedelstvu

in živinoreji, ki je že v naslednjem obdobju, v starejši železni dobi, v nekaterih predelih današnje Slovenije skorajda dosegla tisti obseg, ki so ga kot dediščino svojih prednikov ob svoji naselitvi v ta prostor prevzeli Slovani.

Starejša železna doba (ali halštatsko obdobje) je v slovenskem prostoru trajala od 8. do konca 4. stoletja pr. n. š., tj. nekoliko dlje kot v ostalem srednjeevropskem prostoru. Začetek tega obdobja pomeni v evropski prazgodovini veliko zarezo, ki jo povezujejo z vdorom t. i. trakijsko-kimerijskega ljudstva v panonsko nižino. Tedaj se tudi začne uveljavljati nova kovina, železa, ki je prišlo iz Male Azije in je v halštatu zajelo tudi Srednjo Evropo, pri čemer ima slovenski prostor posebej pomembno mesto. Arheološka karta halštatskih najdišč kaže, da se je v tem času naselitveno težišče premaknilo iz dolin obeh glavnih rek Save in Drave ter njunih pritokov na višine predalpskega gričevja. Število naseljencev se je s prilivom novih prebivalcev povečalo. Spremenil se je tudi tip naselij. Uveljavil se je višinski tip utrjenih gradišč, ki jih v nekaterih primerih, kot npr. v Stični, že lahko opredelimo za »protourbane« aglomeracije, ki so imele vlogo političnega, obrtnega in trgovskega centra. Utrjena naselja so bila bivališča večjih skupnosti; za družbo tistega časa, ki je ob vrhuncu halštata v slovenskem prostoru v 6. in 5. stoletju pr. n. št. opredeljena kot »knežja« družba (kultura), pa je značilna piramidalna socialna stratifikacija s knežjo (vojaško) aristokracijo na vrhu in serijo klientov na nižjih nivojih. Nov je bil tudi grobni ritual. Njegov glavni znak je skeletni pokop v družinskih gomilah, ki pa v slovenskem prostoru ni niti splošen niti enoten. V Posočju se je npr. dosledno uveljavil žgan plan pokop. Družbene spremembe so bile v veliki meri pogojene s prodorom železa, osvojitvijo tehnologije njegove obdelave ter uporabe za proizvodnjo orožja in orodja, pa tudi nakita. Za razliko od brona železove rude ni bilo potrebno uvažati, ampak je bila dostopna v dnevnem kopu, kar je omogočilo razvoj domače metalurgije. Z njo zvezana obrtna spretnost se je v slovenskem prostoru še posebej uveljavila pri izdelavi kovinskih posod, kjer imajo situle prav posebno mesto že zaradi figuralnega okrasa, ki ga pogosto premorejo. Situlska umetnost je značilna za halštat slovenskega prostora. V svoji klasični in najvišji obliki, izraženi v znameniti situli iz Vač, doseže svoj lasten in hkrati najvišji umetnostni izraz halštatske kulture sploh. Značilno podobo daje tudi obrambno orožje: oklepi, ščiti in zlasti čelade, ki so se uveljavile v pestrih, kronološko jasno opredeljivih oblikah; iz trakijsko-kimerijskega in nato iz skitskega kroga pa je bila prevzeta konjska oprema.

Te na kratko skicirane značilnosti označujejo jedrne poteze halštatske kulture v slovenskem prostoru, ki pa – če jo pogledamo od blizu – skriva v svojih pojavih tudi pomembne razlike, še zlasti vidne v načinu pokopa. Tako moremo razdeliti halštatsko kulturo

širšega slovenskega prostora v šest regionalnih skupin: dolenjsko, notranjsko, štajersko, koroško, istrsko in svetolucijsko. Od teh skupin je dolenjski krog, ki je bil tudi najgosteje naseljen v svoji kulturi najvidnejši in najznačilnejši predstavnik jugovzhodne halštatske kulture. Oznaka halštatske kulture, kot je bila v temeljnih potezah orisana za slovenski prostor, velja v prvi vrsti prav za dolenjsko skupino. Vprašanja etnične pripadnosti nosilcev halštatske kulture na slovenskih tleh so zapletena in v glavnem odprta. Številna nova gradišča na začetku halštatskega obdobja, ki so bila – kot to kaže za Dolenjsko Stična – zasnovana velikopotezno, kažejo na močan priliv novega prebivalstva, ki pa je bilo v kulturnem oziru raznoliko. Dolenjski halštatski krog velja za ilirskega, ta opredelitev pa temelji na povezavi z Glasincem in njegovim kulturnim krogom osrednjebalkanskega prostora, čeprav sam Balkan, kot prostor poselitve ilirskih plemen, kulturno ni enoten; med centralnimi in zahodnimi predeli so velike razlike. Prav s slednjimi je bolj povezano območje zahodne Slovenije. Zaradi močne povezave s severnoitalskim prostorom (Este) bi smeli pri svetolucijski skupini (Sveta Lucija = Most na Soči) govoriti tudi o venetski komponenti v njenem etnosu; ostale slovenske halštatske skupine pa v tem pogledu ostajajo bolj anonimne. Vsekakor doseže slovenski prostor v starejši železni dobi enega vrhuncev prazgodovinskega razvoja, ki nosi drugače tako redke samonikle prvine v svoji materialni in duhovni kulturi.

Mlajša železna doba, ki je arheološko v največji meri zaznamovana z latensko kulturo Keltov, je v slovenskem prostoru trajala zadnja tri stoletja pr. n. št. Pomeni prehod od prazgodovinskih obdobij v zgodovinska. Prvi pisani viri, literarni in epigrafski, ki bistveno osvetlijo in obogatijo zgodovinsko sliko, ter prva znana »državna« tvorba plemen vzhodnoalpskega območja, pomembno označujejo to dobo. Če sodimo po literarnih virih, je bil tudi ta prostor zajet v veliko keltsko preseljevanje, ki je potekalo od 4. stoletja pr. n. št. in se je izteklo šele na jugu Balkanskega polotoka, segalo pa je celo v Malo Azijo. Med številnimi keltskimi plemeni, ki so se zlivala v alpsko-obdonavski prostor, so bili najbolj znani Noriki (*Norici*). Ti so najkasneje v zadnji tretjini 2. stoletja pr. n. št. ustanovili prvo državno tvorbo v vzhodnoalpskem prostoru – Noriško kraljestvo, *Regnum Noricum*, v katerega je bilo vključenih več plemen, med njimi tudi Tavriski, Latobiki in Ambisonti, ki so poseljevali današnja slovenska tla. Ostaja pa odprto vprašanje, ali je to Noriško kraljestvo tvorila zveza enakopravnih plemen pod svojimi knezi oz. kralji, katerih imena so med drugim sporočena tudi na novcih, ali pa je šlo za hegemonijo Norikov in njihovega kralja nad ostalimi plemeni vzhodnoalpskega prostora. Glavni sedež kraljestva je bil domnevno v mestu, izkopanem na Štalenski gori nad Gosposvetskim poljem. S tem je bila prvič izražena, kasneje še večkrat izpričana pomembnost osrednjega koroškega prostora za različne politične tvorbe

vzhodnoalpskega območja – od rimske province Norik, preko slovanske kneževine Karantanije do vojvodine Koroške. Eno od središč Noriškega kraljestva je bila tudi Celeia (Celje), kjer je bila v 1. stol. pr. n. št. tudi kovnica noriških srebrnikov.

Z Noriškim kraljestvom keltskih plemen so navezali Rimljani zelo zgodaj dobre gospodarske, pa tudi politične odnose. Verjetno je bilo že okrog leta 170 pr. n. št. sklenjeno »državno gostoljubje«, *hospitium publicum*, med Rimom in noriškimi kralji. Iz vzhodnoalpskega prostora je izviralo po vsej Italiji cenjeno noriško železo, *ferrum Noricum*, trgovino z njim pa so obvladovali zlasti trgovci iz Akvileje. Ta najpomembnejši trgovski center severovzhodnega italijanskega prostora so ustanovili Rimljani leta 181 pr. n. št. kot odgovor na neuspel poskus enega od keltskih plemen z noriškega območja leta 186 pr. n. št., da bi zasedlo ozemlje kasnejše Furlanije, ki so ga Rimljani šteli za sfero svoje oblasti: s tem je bila – vsaj v grobem – za vse nadaljnje čase potegnjena politična meja Italije proti vzhodu.

Vendar slovenski prostor v mlajši železni dobi ni bil v celoti oz. povsem keltiziran. Tavriski in nekoliko mlajši Latobiki so prizadeli zlasti področja nekdanjih halštatskih skupin Dolenjske, Štajerske in Koroške (zlasti dobro je dokumentiran naselitveni prostor Latobikov; omejen je z imenoma rimskih postojank Municipium Flavium Latobicorum Neviodunum (Drnovo pri Krškem) in Praetorium Latobicorum (Trebnje) na področju severovzhodne Dolenjske), ne pa tudi onih na Notranjskem, v Posočju in v Beli krajini. Arheološko gradivo in pisani viri kažejo, da so tu živela plemena Japodov in Karnov. Izkopavanja v Stični pa pričajo, da je ostalo tudi veliko starega domačega prebivalstva, na Dolenjskem torej Ilirov.

Rimsko napredovanje v ta prostor keltskih in ilirskih plemen se je začelo že v 2. stoletju pr. n. št.. Kmalu po ustanovitvi Ogleja so Rimljani razširili svoj vpliv na Istro in tam živeče Histre. V petdesetih letih 2. stol. je potekala prva, leta 119 pa druga panonska vojna, leta 129 so bili premagani Tavriski, leta 115 Karni, leta 113 pa je rimska vojska doživela pri doslej še nelokalizirani Noreji poraz proti germanskim Cimbrom in Tevtonom, ki so vdrli v noriški vzhodnoalpski prostor. Glavna faza vključitve vzhodnoalpskega in severozahodnobalkanskega prostora v okvir rimske države je sledila v zadnjih desetletjih pred našim štetjem, ko si je Rim v letih 35-33 podvrgel Delmate, Panonce in Japode ter pomaknil mejo imperija daleč prot vzhodu – dokončno je bilo območje do srednje Donave zagotovljeno za rimsko državo šele po panonski vojni v letih 16-9 pr. n. št. in po zadušitvi Panonsko-delmatskega upora v letih 6-9 n. št. – ter hkrati priključil Istro Italiji. Vzhodnoalpski prostor Noriškega kraljestva je bil kot zadnja velika politična tvorba Keltov na kontinentu verjetno tudi zaradi prijateljskih in zavezniških stikov Norikov z Rimom, imperiju priključen brez vojne okrog leta 10 pr. n. št.. Takrat so na Štalenski gori nastali tudi trije častilni napisi osmih

noriških plemen za člane vladarske Avgustejske dinastije. Meje rimskega imperija so se z roba Italije preko barbarskega sveta pomaknile do Donave. Nekaj podobnega se je v zgodovini tega prostora zgodilo osem stoletij kasneje, ko je Karel Veliki premagal Avare in močno razširil meje karolinške države na jugovzhodu.

SLOVENIA ROMANA

Osvojitvam Rimljanov, s katerimi so domača plemena izgubila svojo samostojnost, je kmalu sledila administrativna ureditev provinc in s tem vključitev v rimski državni in pravni red. Zahodna Slovenija do Hrušice (Ad pirum) je postala že v avgustejski dobi sestavni del Italije (*Regio X – Venetia et Histria*). Okrog leta 10 je bila ustanovljena provinca Panonija (*Pannonia*), ki je na zahodu segala v Posavje. Vzhodne Alpe od Donave na severu do porečja Savinje (Celeia) na jugu pa naj bi bile organizirane v provinco Norik (*Noricum*) šele za časa cesarja Klavdija okrog srede 1. stoletja. Z izjemo Panonije, ki je bila pod Trajanom v začetku 2. stoletja razdeljena na zahodnejšo Zgornjo in vzhodnejšo Spodnjo Panonijo (*Pannonia Superior, Pannonia Inferior*), je takšna organizacija provinc ostala nespremenjena do druge polovice 2. stoletja. Takrat je bila zaradi vpadov Kvadov in Markomanov, ki so leta 166 prodrli celo do Akvileje, meja Italije prestavljena vzhodno od Emone (Ljubljana), tj. do Trojan (Atrans). Zadnjo večjo reorganizacijo provinc je izvedel Dioklecijan ob koncu 3. stoletja. Norik je bil po glavnem alpskem grebenu razdeljen na severni Obrežni (*Noricum ripense*) in južni Sredozemski oz. Notranji Norik (*Noricum meditteraneum*). Slednji je obsegal tudi današnjo slovensko Štajerske, tj. mestna področja antičnega Celja (Celeia) in Ptuja (Poetovio). Zgornja Panonija, kamor je spadal tudi jugovzhodni del slovenskega prostora, pa je bila razdeljena na severno Prvo Panonijo (*Pannonia prima*) in južno Savijo (*Pannonia Savia*) s središčem v Siscii (Sisak). Tja je spadal tudi dolenjski prostor.

Notranjo strukturo provinc so opredeljevala mesta (*civitates*). Pod njihovo jurisdikcijo je spadalo – za razliko od kasnejših, v srednjem veku nastalih mest – obsežno okoliško ozemlje (*ager*). Tržaško mestno ozemlje je npr. obsegalo ves Kras do Nanosa in Javornikov, celejansko pa več ali manj celotno Posavinje in Kozjansko, tj. prostor od Trojan do Sotle. Na tem mestnem podeželju so se nahajali veliki kmetijski obrati, *villae rusticae*. V slovenskem prostoru jih je evidentiranih več kot 150. V predelih, kjer je kontinuiteta med antiko in zgodnjim srednjim vekom prevladala nad diskontinuiteto, npr. v Istri pri Poreču in Pulju, so se sledovi katastrske razdelitve mestnih agrov ohranili vse do danes. Prvo rimsko mesto, nastalo na ozemlju današnje Slovenije je bila Emona. Imela je pravice kolonije, že leta 14. oz. 15 n.

št. pa je premogla mestno obzidje. Prvi kolonisti Emone so v glavnem izvirali iz mest Padske nižine in iz Akvileje, nekaj pa je bilo tudi veteranov XV. legije. Okrog srede 1. stoletja je pet noriških naselbin – Aguntum (pri Lienzu), Iuvavum (Salzburg), Teurnia (pri Spittalu), Virunum (na Gosposvetskem polju) in Celeia (kjer so se v bližnjem Šempetru, v nekropoli celejanske aristokracije in premožnih meščanov, ohranili izjemni spomeniki provincialne umetnosti) – dobilo municipialne mestne pravice. Enake pravice je v sedemdesetih letih 1. stoletja prejel tudi Neviodunum (Drnovo) na Krškem polju, ki je v 4. stoletju postal pomembno pristanišče in prepregališče. Iz naselja ob legijskem taboru pa se je razvilo mesto Poetovio (Ptuj), ki mu je konec 1. stoletja cesar Trajan podelil pravice kolonije. Antični Poetovio je bil skupaj s svojim kasnejšim srednjeveškim naslednikom Ptujem célo prvo tisočletje in še dlje najpomembnejše mestno naselje v slovenskem prostoru. Njegov pomen je bil pogojen predvsem z izredno ugodno prometno lego na glavni poti, ki je prečkala slovenski prostor, kjer je bil že v pozni antiki zgrajen kamniti most čez Dravo.

V Poetovioni je živela tudi prva organizirana krščanska skupnost, tj. škofija, v slovenskem prostoru. Že v predkonstantinskem času, torej pred uveljavitvijo verske svobode, je tam na prelomu 3. stoletja v 4. deloval škof in mučenec Viktorin (umrl 304), s svojimi cerkvenimi spisi prvi literarni ustvarjalec na vsem področju podonavskih provinc. Cerkvena organizacija škofij se je razvila po zgledu upravne strukture provinc: posamezna mesta (*civitates*) so postala sedeži škofij. Emonski škof je izpričan že v drugi polovici 4. stoletja, v 5. stoletju se omenja škof v Teurniji, v 6. pa še škofje oz. škofije v Aguntumu, Virunumu in Celeji, kjer je okrog leta 530 deloval škof Gavdencij, znan po izjemnem metričnem nagrobnem napisu iz Št. Pavla pri Preboldu. Leta 599 se omenja krščanska skupnost s škofom v Kopru (insula Capritana) v Istri, kjer je že od prej delovalo pet škofij: Pola, Cissa, Pedena, Parentium in Tergeste. Iz časa pozne antike so se v slovenskem prostoru ohranili številni spomeniki krščanstva: sakralna arhitektura (cerkve, krstilnice), krščanski napisi, predmeti za liturgično rabo pa tudi predmeti iz vsakdanjega življenja s krščanskimi simboli, ki pričajo o močni uveljavitvi nove vere. Prav tu, pri Frigidu (med Ajdovščino in Vipavo v Vipavski dolini), je leta 394 krščanski cesar Teodozij premagal poganskega tekmeca Evgenija; bitka, v kateri naj bi h krščanski zmagi pripomogla tudi čudežna orkanska burja, pa je že pri antičnih in po njih povzemajočih srednjeveških piscih dobila pomen svetovnozgodovinskega dogodka – dokončne zmage krščanstva nad poganstvom. Metropolitsko oblast nad prostorom zgoraj omenjenih škofij je imela cerkev v Akvileji, ki je zelo verjetno že od srede 3. stoletja – v nasprotju z legendo, po kateri naj bi prvi akvilejski škof sv. Mohor (Hermagor), učenec evangelista Marka, umrl mučeniške smrti že ok. leta 70 – obstajala kot škofija in je najkasneje

do srede 5. stoletja dosegla rang metropolitske cerkve. Naslov patriarha za oglejske metropolite je izpričan od leta 558/560, natančnejši podatki o škofijah, vključenih v oglejsko metropolitsko območje, pa izvirajo šele iz poznega 6. stoletja. Tako je npr. glede na podpise škofov na cerkvenem zboru v Gradežu, ki je tradicionalno datiran v leto 579, pod oglejskega metropolita spadalo pet škofij v Istri, devet v Benečiji (Venetia), tri v Notranjem Noriku in po ena v Prvi Panoniji ter Drugi Reciji. Zaradi drastičnega poslabšanjem razmer v 5. in 6. stoletju – takrat so vzhodne meje in notranjost imperija začela vznemirjati ter tudi obvladovati barbarska ljudstva od Gotov do Langobardov, rimska državnost pa je začela usihati (o tem se nam je v *Vita sancti Severini*, ki ga je v začetku 6. stoletja napisal Evgipij, ohranil za bližnji Obrežni Norik izjemen vir) –, kar se je odrazilo tudi v nazadovanju in propadu mest in drugih nižinskih naselbin ob glavnih prometnih poteh, naj bi po mnenju nekaterih raziskovalcev škofje svoje sedeže prenesli v na novo uveljavljena utrjena višinska naselja v prometno odmaknjene in težje dostopne kraje (refugije). Tako naj bi se npr. na Ajdovski gradec nad Vranjem zatekel celejanski škof. Utrjena višinska naselja so bila glavna značilnost poselitvene podobe slovenskega prostora v pozni antiki in v njih so arheološka izkopavanja odkrila številne krščanske cerkve, tudi po več v enem naselju. Vsekakor je konec 6. stoletja z naselitvijo Slovanov v vzhodnoalpski prostor cerkvena organizacija na prostoru nekdanjega Norika in Panonije popolnoma razpadla.

Rimska kolonizacija in z njo zvezan proces romanizacije staroselcev, ki so se z različno intenzivnostjo in uspehom vključevali v rimsko družbo – v Emoni so bili npr. avtohtoni prebivalci skoraj povsem izločeni, medtem ko so v Celeji, Virunumu in Teurniji avtohtoni sloji prevladovali tudi na vodilnih položajih –, se je sprva v veliki meri vezala na vojaške naselbine in tabore. Na začetku 1. stoletja n. št. sta bili v slovenskem prostoru stacionirani dve rimski legiji, *Legio VIII. Avgusta* z zimskim taborom v Poetovioni in *Legio XV. Appolinaris*, ki se je nahajala v okolici sedanje Ljubljane, a je bila kmalu premeščena ob Donavo, v Carnuntum (Petronell), vzhodno od Dunaja. Poetovio je ostal legijski tabor célo prvo stoletje. Leta 69 je bil v njem, tedaj bivališču *Legio XIII. Gemina*, Vespazijan oklican za cesarja. Zaradi vpadov Markomanov in Kvadov je bil zgrajen tabor *Legio II. Italicae* v Ločici pri Šempetru v Savinjski dolini, vendar se je legija kmalu premaknila v Lauriacum (Lorch) ob Donavi. Že v 3. stoletju pa je na kraških prelazih začel nastajati nov obrambni sistem, sestavljen iz dolinskih zapor, signalnih stolpov, trdnjavic in kaštelov, ki je z vzhoda varoval Italijo. Potekal je od Tarsatice (Trsat pri Reki) v Kvarnerskem zalivu na jugu do Ziljske doline na severu. Po Ammian(us)u Marcellin(us)u, časniku in zgodovinarju iz 4. stoletja, se je zanj uveljavilo ime *claustra Alpium Iuliarum*. Zapore so bile del večjega obrambnega sistema

Italije na celotni alpski verigi od Ligurije do Kvarnerja (*tractus Italiae circa Alpes*), njegov regionalni operativni štab pa je bil po vsej verjetnosti v Castri (Ajdovščina) in na Hrušici (Ad Pirum, Okra). Po 4. stoletju so zapore priložnostno uporabljali le še na posameznih odsekih.

Tudi zaradi logističnih potreb vojske je že kmalu po rimski zasedbi začel nastajati cestni sistem, ki je odražal geopolitični pomen širšega slovenskega prostora. Izhodiščna točka je bila Akvileja; od tu speljane ceste so se razpredle po celotnem območju porečij Donave, Drave in Save. Proti severu je iz Akvileje v noriški alpski prostor tekla *via Iulia Augusta*. En krak je preko Agunt(um)a vodil v zgornjo dolino Drave in naprej proti Reciji, drugi pa po Kanalski dolini proti Virunumu na Gosposvetskem polju, ki je bil starejše noriško glavno mesto, od koder je šel priključek do Lauriac(um)a (Lorch), glavnega mesta Obrežnega Norika. Proti jugu, proti Istri, sta iz Akvileje vodili dve cesti: *via Flavia*, ki je preko Tergesta (Trst) vodila v Pulj, in druga, ki je tekla naravnost do Tarsatice (Trsat) in naprej preko Senie (Senj) v metropolo Savske Panonije Sisicio (Sisak). Proti vzhodu pa je iz Akvileje potekala glavna magistralna os, ki je prečkala slovenski prostor, kot *via Gemina* v literaturi označena cesta, ki je prek Hrušice, Emone, Celeie in Poetovione povezovala vzhodno padsko nižino in italski jadranski prostor s porečjem srednje Donave. Iz Poetovione, kjer je bila glavna carinska uprava celotnega Ilirika (*publicum portorium Illyrici*), je en krak poti vodil proti severnopanonskemu prostoru in Carnunt(um)u na Donavi, drugi pa proti metropoli Druge Panonije, Sirmi(um)u (Sremska Mitrovica). Tudi iz Emone je vodila cesta, ki je prek Neviodunuma (Drnovo) in Siscie potekala ob Savi do Sirmi(um)a. Nekje med Emono in Celeio pa je tekel tudi priključek proti severnemu Virunumu.

Po glavni cesti Emona-Akvileja so se premikala tudi barbarska ljudstva, ki so se v 5. in 6. stoletju namenila v Italijo. V njej so iskala plen ali pa novo domovino. Konec 4. stoletja se je sesul rimski obrambni sistem ob Donavi in germanskim Zahodnim Gotom (Vizigoti), ki so se po zmagi nad cesarsko vojsko leta 378 pri Adrianoplu (Edirne) naselili na ozemlju imperija, so sledila še druga barbarska plemena, ki so pritiskala s severa in vzhoda, med njimi Huni, Svebi, Vzhodni Goti (Ostrogoti) in Langobardi. Že leta 379 so ta dogajanja oplazila tudi slovenski prostor, ko so Vizigoti oplenili Ptuj in Stridon, rojstno mesto sv. Hieronima, ki je stalo nekje na meji Panonije in Dalmacije (morda celo na območju Kvarnerja). Vizigoti so bili tudi prvo barbarsko ljudstvo, ki je oplenilo Rim; v Italijo so vdrli leta 409/410, kamor je leta 452 pot vodila tudi Hune pod Atilo, ki so oplenili in požgali Akvilejo, pa tudi mesta in posamezne utrdbe v slovenskem prostoru. Konec osemdesetih let 5. stoletja je v sporazumu s cesarjem v Konstantinoplu Teoderik Veliki kot (vzhodno)rimski zaveznik (federat) popeljal v Italijo svoje Ostrogote . Leta 489 je ob Soči premagal Odoakra, ki je leta 476 odstavil

zadnjega zahodnorimskega cesarja. Do leta 493 je Teoderik osvojil Italijo, ki so ji nato romanizirani Ostrogoti zavladali za pol stoletja. Do leta 536 je v ostrogotsko Italsko kraljestvo spadal tudi prostor Norika, Panonije in Dalmacije. Teoderikov upravitelj Notranjega Norika pa je bil po vsej verjetnosti tisti Ursus, *v(ir) s(pectabils)*, ki je dal v t. i. pokopališčni cerkvi v mlajšem noriškem glavnem mestu Teurniji postaviti znamenit mozaik s krščansko simboliko.

Skoraj natančno osemdeset let za Goti so stopili tudi Langobardi na tla Italije. Do njihovega prihoda je prišlo kmalu po Veliki noči leta 568 in bilo je zadnjič, da je potujoči plaz vojščakov z ženami in otroki, opremo in živino, na vozovih, na konjih in peš zapustil svojo panonsko domovino. V današnji spodnjeavstrijski prostor južno od Donave so Langobardi prišli že v začetku 6. stoletja, leta 547/48 pa jim je cesar Justinijan I. s pogodbo prepustil »mesto Norik in panonske utrdbe«; tj. nekdaj gotsko Panonijo in tisti del Norika južno od Drave nad katerim je rimski (bizantinski) cesar še imel oblast. Norik je bil namreč takrat – z izjemo »noriškega mesta«, pod katerim nekateri zgodovinarji razumejo mestno področje Poetovione, nekateri pa Celeie – že dobro desetletje pod oblastjo Frankov, ki so si okrog leta 545 pridobili še Benečijo. Langobardska naselitev se je takrat razširila tudi v zgornje Posavje, o čemer nam priča grobišče v Kranju, kjer so starejši grobovi ostrogotski, mlajši pa langobardski. S pogodbo iz leta 547/48 so Langobardi postali cesarski federati in njihov premik v prostor južno od Drave je bil naperjen v prvi vrsti proti Frankom. Pod vodstvom kralja Alboina, ki je kasneje povedel svoje ljudstvo v Italijo, so leta 567 uničujoče premagali Gepide, ki so obvladovali Sirmium; zmagali pa so predvsem zato, ker so si uspeli pridobiti zavezništvo Avarov, novega ljudstva, ki je malo predtem prišlo ob spodnjo Donavo. Novi zavezniki in sosedje pa so bil za Langobarde hkrati tudi novi sovražniki. Že naslednje leto so Langobardi Avarom – menda celo pogodbeno – prepustili Panonijo, kamor so skupaj s slednjimi začeli prihajati tudi Slovani. Odhod Langobardov iz Panonije v Italijo, kamor so morda odšli na povabilo užaljenega bizantinskega vojskovodje Narsesa, je imel dve daljnosežni posledici: politična enotnost Italije je bila izgubljena za dolga stoletja, z avarskim gospostvom pa se je od rimske ekumene dokončno ločil tudi panonski prostor vključno z glavnino slovenskega ozemlja.

NASELITEV SLOVANOV

Naseljevanje Slovanov – o Slovencih v zgodnjem srednjem veku, pa tudi še kasneje ne moremo govoriti – v Vzhodne Alpe in porečje tamkajšnjih rek je svoj vrhunec doseglo v zadnjih desetletjih 6. stoletja, čeprav je šlo za proces, ki se je začel že nekoliko prej in se

končal v začetku 9. stoletja. Kot dokazujejo nekateri slovenski narečni refleksi, ohranjeni še danes v ziljskem dialektu na Koroškem, ter krajevna in rečna imena na ozemlju današnje Avstrije južno od Donave, je prvi slovanski sunek v Vzhodne Alpe prišel s severa, s področja zahodnoslovanske jezikovne skupine. Okrog leta 550 naj bi se tako prvi val obrnil s področja današnje Moravske proti jugu, prek Donave med Trauno na zahodu in Dunajem na vzhodu, zajel najprej ozemlje Zgornje in Spodnje Avstrije in se nato po dolinah alpskih rek postopoma širil v notranjost vse do Karavank in ob Dravi še naprej proti jugovzhodu. Zdi se, da je škofija v Poetovioni (Ptuju) propadla že pred letom 577 prav v zvezi s tem slovanskim naselitvenim valom. Drugi, z jugovzhoda prihajajoči slovanski val v Vzhodne Alpe je bil nekoliko kasnejši in v tesni povezavi z Avari. To stepsko nomadsko ljudstvo je po odhodu Langobardov v Italijo leta 568 obvladovalo Panonsko nižino ter prek Donave in Save napadalo bizantinsko državo. Leta 582 so osvojili Sirmium (Sremska Mitrovica), nekdanjo metropolo Ilirika, in se začeli skupaj s spremljajočimi Slovani preusmerjati tudi proti severozahodu. Slovansko-avarsko napredovanje je povzročilo propadanje starih antičnih struktur, med njimi tudi cerkvene organizacije. Prav na podlagi sinodalnih zapisov oglejske metropolitske cerkve, ki nam odslikavajo propadanje antičnih škofij v tem prostoru (Emona, Celeia, Poetovio, Aguntum, Teurnia, Virunum, Scarabantia), morda lahko sledimo etapam slovansko-avarskega napredovanja v Vzhodne Alpe. Do okrog leta 588 je padlo v njihove roke zgornje Posavje, do leta 591 je bilo osvojeno zgornje Podravje in v naslednjih letih je na območju zgornje Drave okrog Lienza že prišlo do spopadov s severnimi sosedi Bavarci. Leta 592 so sicer zmagali Bavarci, vendar so že leta 595 v bitki, ki jo je odločil kagan s svojo avarsko konjenico, doživeli hud poraz. Po teh bojih, ki se ponovijo še okrog leta 626, se je izoblikoval in utrdil mejni pas, ki je za stoletja razdelil vzhodnoalpski prostor: frankovsko opredeljena zahodna polovica se je ločila od avarskega in slovanskega vzhoda in jugovzhoda.

Na jugu, ob Soči in v Istri, ki je takrat na severu verjetno segala vse do Nanosa in Snežnika, se je meja ustalila nekoliko kasneje. V bojih s furlanskimi Langobardi v začetku 8. stoletja so Slovani poselili gričevnato ozemlje onstran Soče vse do roba Furlanske nižine. Tako nastala etnična meja se je z malenkostnimi spremembami ohranila skozi 1200 let vse do danes. V Istro so prodirajoči Slovani prišli s severovzhoda skozi Postojnska vrata in najprej, do okrog leta 600, naselili ozemlje do naravnega praga južno od ceste Trst-Reka, kjer se Kras ostro spušča v tržaško in buzetsko zaledje. Konec 8. stoletja pa je začela lokalna frankovska oblast zaradi rekrutacijskih in gospodarskih potreb v zvezi z v sosedstvu potekajočimi avarskimi vojnami načrtno naseljevati Slovane s kontinentalnega dela Istre na opustela območja istrskih mestnih teritorijev v notranjost polotoka. Koliko je bilo Slovanov, ki so

naselili vzhodnoalpski in predalpski prostor, je nemogoče zanesljivo ugotoviti. Številka okrog 20.000 za današnji slovenski prostor, ki obsega 20.000 km^2, dobljena na podlagi najstarejšega statističnega vira za del današnjega slovenskega ozemlja, tj. prvega urbarialnega zapisa za freisinško loško gospostvo iz leta 1160, in retrogradnega sklepanja ter posplošitve na širše območje, se zdi majhna, a vendarle sprejemljiva. Opozoriti pa je treba, da je bila poseljenost nekaterih predelov, npr. Celovške kotline na Koroškem ali Kranjske okrog Kranja, zagotovo gostejša, pa tudi sicer je bila poselitev v prostoru, ki je bil bistveno bolj poraščen z gozdom kot danes, precej neenakomerna.

Ko so Slovani poselili nekdanje noriške in panonske province, je rimska državnost v tem prostoru že ugasnila. Kljub velikim spremembam v 5. stoletju pa se je ta ohranjala tako dolgo, dokler se je to ozemlje prištevalo k Italiji. To stanje se je v zahodnonoriškem prostoru, kjer je bila še leta 532 smrt diakona Nonozija, ki je deloval na območju Teurnije, datirana po rimskih konzulih, spremenilo leta 536/37 s frankovsko zasedbo. Vzhodnonoriško in zahodnopanonsko območje, ki sta leta 548 z darovnico (vzhodno)rimskega cesarja Justinijana prešla na Langobarde, pa sta se od rimske ekumene ločila z njihovo preselitvijo v Italijo leta 568 in z vzpostavitvijo novega avarskega gospostva ob srednji Donavi. Vse to seveda ne pomeni, da novi priseljenci niso vsaj deloma prevzeli antične dediščine. Stare predstave o popolni izselitvi staroselcev oziroma o njihovem iztrebljenju s strani Slovanov so že dolgo presežene. Številna krajevna imena, zvezana z imenom Vlah, ki so ga Slovani vzdevali Romanom (kot npr. Laško), kot tudi nekatera višinska utrjena naselja – ta so bila tipična naselbinska oblika tega prostora v pozni antiki –, ki so, kot npr. Rifnik južno od Šentjurja pri Celju, svojo naselitveno kontinuiteto ohranila še v 7. stoletje, kažejo na stik in sožitje staroselcev s Slovani. Preko njih so Slovani prevzeli številna antična krajevna in vodna imena ter tudi nekatere segmente vsakdanjega gospodarskega življenja, zlasti planšarstvo. Bolj ko gremo proti zahodu, proti Furlaniji in Italiji, več je sledov teh stikov. Toda čeprav je bil prostor slovanske naselitve ozemlje, ki je bilo kultivirano že v antiki, je v njegovi strukturi prišlo do velikih sprememb. Najbolj viden je bil propad antičnih urbanih središč. Pokrajina, v kateri so bila mesta središča vsega življenja, je postala eno samo podeželje. Namesto antičnega pismenstva je nastopilo obdobje zgodnjesrednjeveške nepismenosti. Izoblikovan in kodificiran pravni red ter z njim povezano državo so nadomestile nove oblike. Uveljavil se je nov način poljedelstva, zvezan z drugačnim družbenim ustrojem. Propadla je cerkvena organizacija s škofijami, ne pa tudi sam krščanski kult, ki se je vsaj ponekod uspel ohraniti med romanskimi staroselci. Tako je bilo npr. s prostorom Spittala ob Dravi na Koroškem. Tam je bila okrog leta 600 požgana škofijska cerkev v Teurniji, ohranitev nagrobne plošče zgoraj

omenjenega diakona Nonosija iz leta 532 v samostanski cerkvi s konca 8. stoletja v Molzbichlu pa izpričuje kontinuiteto kulta v čas po slovanski naselitvi. Na takšna jedra krščanske tradicije se je kasneje navezal tudi karantanski misijon 8. stoletja.

NOVE IDENTITETE

Današnji vzhodnotirolski in koroški prostor se je konec 6. stoletja že imenoval dežela Slovanov (*Sclaborum provincia*), istočasna prisotnost avarskega kagana pa dokazuje, da je bil tudi ta gorati alpski svet vključen v gospostvo Avarov, katerih center je ležal med Donavo in Tiso v Panoniji. V Evropi so se Avari prvič pojavili okrog leta 560, in sicer na mejah bizantinske države ob spodnji Donavi. Leta 567 so skupaj z Langobardi uničili Gepide. Temu dogodku sledeče avarsko naseljevanje Panonije, iz katere so se Langobardi izselili v Italijo že leta 568, se je končalo leta 582 z osvojitvijo stare metropole antičnega Ilirika, Sirmija. V širšem smislu je ime Avari pokrivalo celoto ljudstev, ki so živela pod kaganovo oblastjo. Pod imenom Avari je živela nadregionalna politična skupnost, ki je bila precej nestabilna in podvržena nenehnim spremembam, kar je bilo značilno za vsa nomadsko-konjeniška ljudstva evro-azijskega stepskega prostora. Avari so tvorili polietnično zvezo, ki je bila zmeraj odprta novim prišlekom in ki je poleg ostalih ljudstev (*gentes*) panonskega bazena zaobjemala Gepide, Bolgare, Kutrigure in predvsem Slovane. V razmerju do Avarov so Slovani avarske politične sfere, naseljeni na ogromnem prostoru od Sudetov na severu do spodnje Donave na jugu, imeli podrejeno vlogo, kar se je odražalo zlasti v vojaški obvezi in plačevanju tributa. Toda odnosi in razmerja avarskih vojščakov konjenikov do različnih slovanskih skupin so bili časovno in prostorsko pogojeni in zato različni. Intenzivnost avarskega gospostva nad Slovani v središču kaganove oblasti ob srednji Donavi in Tisi v Panoniji je bila gotovo večja kot na obrobju, v goratem in z gozdom močno poraščenem vzhodnoalspkem in severozahodnem balkanskem prostoru, ki ni bil primeren za življenje nomadskih konjenikov. V slovenskem zgodovinopisju je bilo to razmerje označeno takole: »Nič namreč ne opravičuje mišljenja, da je imel vsak Karantanec svojega obrskega gospodarja. Minili so lahko meseci in meseci, da ni videl Obra-nomada, v odročnih krajih morda tudi celo leto. Ampak če se je ustavilo kakšno krdelo v njegovi vasi, potem je veljala tam tista absolutna brezpravnost, ki jo opisujeta tako pretresljivo Fredegar in Nestor, in ki so jo izkusili pod Huni celo silni Goti«. Sledi te nekdanje avarske prisotnosti v karantanskem prostoru so se nam morda ohranile tudi v krajevnih imenih Faning/Baniče in Fohnsdorf/Banja vas, izpeljanih iz besede *ban* (od avarskega *bajan*). Pravkar opisana oblika avarskega gospostva je trajala do okrog srede dvajsetih let 7. stoletja.

Takrat pa sta dva ne povsem nepovezana dogodka – začetek slovanskega upora proti avarskemu gospostvu pod Samom leta 623 in neuspelo avarsko obleganje Carigrada leta 626 – povzročila velike spremembe.

Barbari so pred letom 626 sicer že večkrat stali pred obzidjem mesta ob Bosporju, toda resničnega poskusa zavzetja Carigrada so se ob sodelovanju podrejenih Slovanov in zaveznikov Perzijcev prvi lotili prav Avari. Spodletelo obleganje je za avarski podonavski kaganat pomenilo pravo katastrofo in skoraj propad. Poraženi Avari, ki so jih močno pretresali notranji spori, povezani z zelo oslabljeno močjo kagana, so za več desetletij praktično izginili iz vizirja bizantinskih piscev, katerih pozornost so pritegnili odločilni boji z Perzijci in kmalu nato tudi z Arabci.

Katastrofa leta 626 je močno okrepila tudi položaj upornih Slovanov pod Samom. Po kronološko ne povsem zanesljivemu poročilu t. i. Fredegarjeve kronike se je Samo pridružil uporu Slovanov na današnjem Češkem in Slovaškem leta 623, kar bi pomenilo, da je na skrajnem zahodnem robu avarskega kaganata prišlo do odcepitvenega gibanja že pred njegovo veliko krizo leta 626. Samo, po rodu Frank in trgovec z orožjem, je izkoristil priložnost, se izkazal v boju proti Avarom in postal vladar (kralj, do svoje smrti leta 658) srednjeevropske in nasploh prve v zgodovini znane slovanske državne tvorbe. Težišče le-te je ležalo severno od Donave, obsegala pa je tudi prostor kasnejše Karantanije v Vzhodnih Alpah. V neuspelem poskusu frankovskega kralja Dagoberta I., ki je hotel leta 630 uničiti Samovo državno tvorbo, so namreč poleg frankovskih in alamanskih čet sodelovali tudi Langobardi, katerih delovanje je lahko bilo naperjeno le proti njihovim alpskoslovanskim sosedom. Tem so furalnski Langobardi že okrog let 623 – 626 odtrgali »okoliš Slovanov, ki se imenuje *Zellia*« v Kanalski dolini. Takrat je prvič prišel nek slovanski prostor v odvisnost od Furlanije in tamkajšnji Slovani so potem do okrog leta 740 plačevali tribut langobardskim vojvodom v Čedadu. Najstarejšo karantansko zgodovino pa povezuje s Samom – verjetno ne povsem brez razloga – tudi *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, tekst, ki je leta 870 nastal v Salzburgu in je najpomembnejši vir za zgodovino vzhodnoalpsko-panonskega prostora 8. in 9. stoletja.

Alpski Slovani, imenovani tudi Vinedi, ki so bili vključeni v Samovo politično skupnost, so v tistem času imeli svojega lastnega kneza Valuka, ki je vladal v »mejni pokrajini Vinedov« (*marca Vinedorum*). Tudi ta označba sočasnega frankovskega kronista posredno priča, da je bil slovanski vzhodnoalpski prostor med Bavarci in Langobardi mejno področje neke večje, tj. Samove politične skupnosti. H knezu Valuku in njegovim Slovanom se je okrog let 631/632 zatekla skupina Bolgarov, ki jo je vodil Alzeco-Alciocus. Pripadal je skupini bolgarskega pretendenta, ki je hotel izkoristiti krizo avarskega kaganata po katastrofi leta 626

in mu s svojimi ljudmi zavladati. Toda doživel je poraz in z 9000 možmi, skupaj z ženami in otroki, se je iz Panonije zatekel k Bavarcem, ki so po prvotnem gostoljubnem sprejemu na ukaz frankovskega kralja Dagoberta I. v nekakšni bavarski praizvedbi šentjernejske noči umorili več tisoč Bolgarov. Rešila se je le Alzecova skupina, ki jo je, ponovno na begu, sprejel Valuk. Okrog trideset let, torej eno generacijo, so ti Bolgari ostali pri alpskih Slovanih v nastajajoči Karantaniji, dokler se niso po letu 662 preselili v langobardsko Italijo, v Benevent.

Po Samovi smrti leta 658 so Avari obnovili svojo oblast nad večjim delom slovanske Srednje Evrope, ne pa tudi nad karantanskimi Slovani, ki so, kot nam izpričuje Alzecova epizoda, bili samostojni glede na vse svoje sosede, tako Bavarce oz. Franke kot Langobarde in tudi Avare. Šele dobrih osem desetletij pozneje, okrog leta 740, je avarski pritisk toliko narasel, da so morali takratni Karantanci pod svojim knezom Borutom v obrambo pred vzhodnimi sosedi pristati na bavarsko pomoč in nadrejenost.

Tudi južno od Karavank se je po sredi 7. stoletja obnovilo – če je bilo sploh prekinjeno – avarsko gospostvo, ki je segalo do meja Italije, do Furlanije. Okrog leta 664 so Avari na zahtevo langobardskega kralja Grimoalda vdrli v Furlanijo in najverjetneje pri Ajdovščini, ob Hublju (*Fluvius Frigidus*) v Vipavski dolini, približno tam, kjer je že leta 394 krščanski cesar Teodozij porazil poganskega tekmeca Evgenija, premagali upornega furlanskega vojvodo Lupa, ki je tudi izgubil življenje. Pavel Diakon, Langobard po rodu iz Čedada, ki je konec 8. stoletja poročal o teh dogodkih, je vedel tudi povedati, da je Arnefrit, sin premaganega upornega vojvode, v strahu pred Grimoaldom zbežal »k plemenu Slovanov v Karnuntum, ki ga napačno imenujejo Karantanum« (*Carnuntum, quod corrupte vocitant Carantanum*).

Tudi če oznaka *Carantanum* ne spada v čas, ki ga Pavel opisuje, ampak v čas, ko je konec 8. stoletja pisal svojo Zgodovino Langobardov, je to najstarejša nesporna omemba karantanskega imena. Izobraženi furlanski avtor se je – podobno kot številni pisci tistega časa – držal etnografske tradicije in nova dejstva poimenoval s starimi pojmi. Tako razlaga *Carantanum* kot ljudsko popačenko klasične antične oznake *Carnuntum*, ki pa v resnici (gre za antični kastel ob Donavi vzhodno od Dunaja; današnji Petronell) ni imela nobene zveze s Karantanijo. Nam pa to Pavlovo poročilo lepo kaže, da so Karantanci svoje plemensko ime – prvič verjetno omenjeno pri anonimnem kozmografu iz Ravenne kot *Carontani* – izpeljali iz krajevnega oziroma pokrajinskega imena prostora, na katerem so živeli. Ime je bilo prvotno povezano z območjem Gosposvetskega polja (*Carentana*) in Ulrichsberga (*mons Carentanus*), kjer sta stala *civitas Carantana* (Krnski grad) in *ecclesia sanctae Mariae ed Carantanam* (Gospa Sveta). Od tu se je ime razširilo na vso pokrajino, ki ji je vladal knez s Krnskega

gradu. Ime ni samo predslovanskega, ampak tudi predrimskega izvora; v etimološkem smislu ime Karantanci verjetno pomeni »Ljudje iz Karante«. Sicer pa je koren *Kar-* značilnost širšega alpsko-jadranskega prostora, saj ga najdemo še v besedah, kot so npr. *Carnia* in njena izpeljanka *Carniola*, ali pa tudi *Kras*.

KARANTANIJA

Temeljni nosilec političnega, družbenega in pravnega življenja v zgodnjesrednjeveškem pomenu teh oznak je bilo pleme (*gens, rod', ethnos*). Vendar plemena niso bile preproste strukture, temveč zelo kompleksne tvorbe. Široko zastavljeno podrobno raziskovanje germanskih, slovanskih in tudi stepsko-nomadskih etnogenez v zadnjih nekaj desetletjih je zelo jasno pokazalo, da zgodnjesrednjeveška plemena niso bila skupnosti istega porekla, marveč je šlo za polietnične skupnosti, ki jih v celoto ne povezuje ista kri, ampak skupna »tradicijska jedra« in običaji, ki so jih te heterogene skupine vzele za svoje in jih priznavale.

Tudi pleme Karantancev je bilo polietnična tvorba. Brez dvoma so bili slovansko pleme – kar pomeni, da je bilo njihovo tradicijsko jedro znotraj polietnične zveze slovansko opredeljeno in tudi sodobnikom so bili Karantanci Slovani; neznani avtor Konverzije npr. pravi *Sclavi qui dicuntur Quarantani* (Slovani, ki se imenujejo Karantanci) –, sestavljeno iz dveh skupin Slovanov, ki so se konec 6. stoletja naselili v prostor Vzhodnih Alp s severa in z juga ter še iz Hrvatov in Dudlebov, pa tudi domačih romanskih staroselcev, o čemer nam pričajo številna krajevna imena. Ne gre izključiti niti možnosti, da so se med njimi nahajali tudi avarski, bolgarski in germanski drobci.

Kneževina Karantancev je bila najstarejša zgodnjesrednjeveška plemenska tvorba, ki se je izoblikovala v vzhodnoalpskem prostoru. Vendar pa Karantancev ne moremo preprosto izenačiti s Slovani, ki so se konec 6. stoletja naselili v Vzhodne Alpe. Takrat se je današnji vzhodnotirolski in koroški prostor še splošno imenoval *Sclaborum provincia*, dežela Slovanov. Višnjo stopnjo politične organiziranosti je predstavljala *marca Vinedorum*, krajina Vinedov oziroma Slovanov, pod svojim knezom Valukom v drugi četrtini 7. stoletja. Kot jasnejši znak posebne gentilne identitete in politične organizacije velja geografska oznaka Pavla Diakona za leto 664 *Carantanum*, kjer je živelo posebno slovansko pleme (*gens Sclavorum)*. Vsekakor je bila karantanska etnogeneza zaključena pred sredo 8. stoletja, verjetno okrog leta 700, ko so Karantanci okrog leta 740, v zanje dramatičnih in za prihodnost odločilnih okoliščinah, jasno stopili v zgodovino.

Takrat je bil njihov knez Borut in Karantanci, močno ogroženi od Avarov, so potrebovali pomoč. Na furlanske Langobarde je bilo komaj mogoče računati, saj so ravno v tistem času Slovani iz Kanalske doline na stičišču furlanskega in karantanskega prostora po več kot sto letih nehali plačevati poseben davek langobardskemu vojvodi Ratchisu, v Čedad pa se je, morda prav zaradi slovanske nevarnosti, malo pred tem umaknil tudi škof iz izpostavljenega mesta *Iulium Carnicum* (Zuglio v Karniji). V smeri tega splošnega poslabšanja langobardsko-slovanskih odnosov je šel tudi Ratchisov vojaški vpad v »domovino Slovanov Karniolo« (*Carniola patria Sclavorum*) med letoma 737 in 744, ki pa je bila v okviru avarskega gospostva. V tem položaju, ki ga je še oteževalo dejstvo, da je minilo le dobrih deset let, odkar so okrog leta 730 Karantanci, »divji pogani«, opustošili v svojem sosedstvu stoječo Maksimiljanovo samostansko celico v bavarskem Bischofshofnu (v dolini reke Salzach), se je Borut obrnil po pomoč k Bavarcem in njihovemu vojvodi Odilu. Ti so se odzvali in skupaj s Karantanci premagali Avare, a hkrati podvrgli Karantance podložništvu (frankovskih) kraljev. Za karantansko zvestobo so jamčili talci, med njimi Borutov sin Gorazd in nečak Hotimir, ki so bili odpeljani na Bavarsko. Tam so bili vzgojeni v krščanski veri. Ti usodni dogodki so se zvrstili malo pred letom 743, kajti tedaj so karantanske čete že korakale v bavarski vojski proti Frankom.

Po smrti starega kneza so na prošnjo Karantancev Bavarci z dovoljenjem Frankov leta 749 poslali domov Gorazda. Tega so Karantanci naredili za svojega kneza. Toda že po treh letih je umrl in na podoben način mu je sledil njegov bratranec Hotimir. Z njim pa je v Karantanijo prišel tudi prvi salzburški duhovnik, ki je bil kot nečak Hotimirjevega krstnega botra z novim knezom še posebej trdno povezan. Cerkveno podrejenost Karantanije Salzburgu in z njo zvezano pravico do misijona je Salzburgu zagotovil že papež Zaharija v času kneza Boruta, morda celo že pred letom 743. Toda pravi misijon se je začel šele za časa kneza Hotimirja. Tudi pri pokristjanjenju Karantancev je bil misijon neločljivo povezan s političnimi razmerami. Za uspeh je bila odločilna tesna povezanost kneza in ljudi okrog njega z nosilci misijona. Hotimir se je obvezal vsako leto udeležiti se maše v Salzburgu »in od tam je sprejemal nauk in krščanske dolžnosti«. Salzburški škof je bil takrat učeni Irec Virgil (746/47 oz. 749-784). Nanj osebno se je obrnil Hotimir s prošnjo, naj pride v Karantanijo misijonarit. Toda namesto njega je prišel njegov odposlanec, *episcopus missus*, pokrajinski škof Modest. V času salzburškega misijona, ki se je zaključil šele konec 8. stoletja, je bilo v Karantaniji posvečenih večje število cerkva. Toda poimensko so znane samo tri, ki jih je posvetil že Modest. Vse tri se navezujejo na stare centre in s tem tudi na tradicijo antičnega Norika. Marijina cerkev pri Gospe Sveti je stala poleg starejšega noriškega glavnega mesta

Virunuma in je skupaj z nasproti stoječim Krnskim gradom predstavljala politično in versko središče Karantancev. Po ljudski tradiciji naj bi Modest tam imel svoj grob. Druga cerkev je stala na mestnem območju mlajšega noriškega glavnega mesta Teurnije v bližini Spittala ob Dravi, verjetno v Molzbichlu ali njegovi neposredni okolici; tretja cerkev, *ad Undrimas*, pa je bila posvečena ob zgornji Muri, v širši okolici Judenburga, kjer je tudi izpričana rimska kontinuiteta. Modest je v Karantaniji ostal do svoje smrti leta 763. Njegova smrt je sprožila prvo proti krščanski veri in z njo zvezanemu knezu naperjeno reakcijo karantanske opozicije. Mogoče je pri tem šlo tudi za odmev na istočasni prelom vazalne zvestobe in upor mladega bavarskega vojvode Tasila III. proti frankovskemu kralju Pipinu. Leta 765 se je upor ponovil in Hotimir ga je, tako kot prvega, hitro zadušil. Njegova smrti leta 769, s katero je morda zvezana tudi zamenjava knežje dinastije, pa je sprožila tretji, najsilovitejši upor in v Karantaniji več let ni bilo nobenega duhovnika. Šele neposreden zunanji vojaški poseg bavarskega vojvode Tasila III. leta 772, ki je porazil Karantance, je obnovil staro stanje. To je bil dogodek nadregionalnega pomena in sodobniki so to Tasilovo zmago primerjali z Karlovim uničenjem saškega svetišča *Irminsul.*

Toda sprva je Tasilo stvar nameraval urediti na miren način. V ta namen je leta 769 ustanovil v Innichenu ob izviru Drave, ob sami meji s Karantanijo, samostan z izrecno misijonsko nalogo, »da se neverni rod Slovanov pripelje na pot resnice«. Sodelovanje pri pokristjanjevanju Karantancev so včasih neupravičeno pripisovali tudi samostanu v Kremsmünstru med Trauno in Anižo v današnji Zgornji Avstriji, ki ga je leta 777 prav tako ustanovil Tasilo, se pa zato v njegovi ustanovni listini sploh prvič omenja slovanski župan (*jopan*). Toda v isto vrsto z Innichenom moremo postaviti pred kratkim arheološko odkriti najstarejši koroški samostan v Molzbichlu pri Spittalu, katerega ustanovitev se z dobrimi razlogi datira v čas po Tasilovi zmagi nad Karantanci leta 772. Izjemno redek patrocinij sv. Tiburcija, ki ga je imel še samostan v Pfaffmünstru pri Straubingu na Bavarskem v regensburški dijecezi, kjer je delovala skupnost irskih menihov, pa bi kazal tudi na to, od kod in kakšni menihi so prišli v Karantanijo. Irsko ime je nosil tudi duhovnik *Dupliterus* (*Dublittir*), ki je okrog leta 775 kot misijonar deloval v Karantaniji, da irskega porekla salzburškega škofa Virgila (Fergil) sploh ne poudarjamo posebej. Osebna imena misijonarjev, sporočena v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, viru, ki nam kljub svoji prosalzburški tendencioznosti prinaša neprecenljive podatke iz najstarejše karantanske zgodovine, pa opozarjajo tudi na pomemben delež Romanov iz okolice Salzburga v karantanskem misijonu.

Zmaga bavarskega vojvode Tasila III. leta 772 je končala večletno karantansko politično krizo. Novi knez v Karantaniji, ki je bila sedaj še bolj tesno navezana na Bavarsko,

je postal – verjetno na podoben način kot Borutovi nasledniki – Valtunk. Potrgane vezi s Salzburgom so bile ponovno vzpostavljene in do Virgilove smrti leta 784 je v Karantanijo prišlo še šest skupin misijonarjev. Z enako prakso je sprva nadaljeval tudi Virgilov naslednik Arn in eden od misijonarjev v Karantaniji tistega časa je bil tudi duhovnik Ingo, ki so ga dolgo časa imeli za legendarnega karantanskega kneza. Podobno se v zadnjem času kaže vedno bolj kot historična oseba tudi Domicijan. Po besedilu legende, izvirajočem iz začetka 14. stoletja, je bil prav on karantanski knez, ki je spreobrnil ljudstvo h krščanstvu in ustanovil cerkev v Millstattu. Po svojem povzdignjenju v nadškofa leta 798 je Arn spremenil dotedanjo prakso in že leta 799 skupaj z najmočnejšim človekom na Bavarskem, prefektom in svakom Karla Velikega Geroldom, vpeljal pokrajinskega škofa Teoderika v njegov urad, v Sklavinijo. S tem je bila v Karantaniji obnovljena institucija pokrajinskega škofa, ki jo je z Modestom vpeljal že Virgil in ki se je nato s prekinitvijo v tretji četrtini 9. stoletja ohranila skoraj do srede 10. stoletja. Ob ustanovitvi prve koroške škofije v Krki leta 1072 je salzburškemu nadškofu Gebhardu prav ta institucija služila za vzor.

Vloga Salzburga pri pokristjanjenju Karantancev je bila odločilna, ne pa tudi edina. Pristranski salzburški vir *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* je zamolčal delež ostalih cerkvenih središč – kot so Oglej, nekoliko manj Regensburg in predvsem Freising – pri tem podjetju. Zlasti slednji je bil že v 8. in 9. stoletju tesno povezan s karantanskim prostorom. Izhodišče freisinškega misijona s tendenco širjenja ob Dravi navzdol na zgornjo Koroško, kjer je na območju nekdanje Teurnije ta škofija že v 9. stoletju imel svojo posest, je predstavljal Innichen, kateremu je že 822 neki karantanski Bavarec z imenom Matheri daroval svojo zemljiško posest med Trušnjami in Grebinjem. Pred koncem 9. stoletja se prvič omenja tudi freisinška cerkev sv. Primoža in Felicijana na Otoku pri Vrbskem jezeru. In ne nazadnje, freisinška zgornjekoroška posestva so bila po najbolj prepričljivih domnevah tudi prostor, kjer so bili okrog preloma tisočletja zapisani trije kratki, a resnično neprecenljivi teksti verske vsebine, danes znani kot Freisinški oz. Brižinski spomeniki.

Misijonarji so novo vero gotovo oznanjali v domačem jeziku in s tem je pri Karantancih, ki so bili prvo slovansko ljudstvo, pokristjanjeno z zahodne smeri, začela nastajati slovanska krščanska terminologija. Z njo se je oblikoval tudi t. i. kulturni jezik, ki ima zaradi širine misijonske akcije globalni in medplemenski značaj. Sled kulturnega izročila najzgodnejšega krščanstva pri Slovencih se je ohranila v nekaj verskih obrazcih, ki so se dolge generacije prenašali ustno in so bili zapisani šele v poznem srednjem veku. Tako izhaja iz najzgodnejše dobe misijona, morda že s konca 8., zagotovo pa iz 9. stoletja, obrazec Očenaša, izpričan v drugi polovici 14. stoletja v Rateškem oz. Celovškem rokopisu, konec 15.

stoletja pa še v Starogorskem rokopisu. Prošnja *adveniat regnum tuum*, ki je v obeh omenjenih spomenikih srednjeveške slovenščine zapisana v obliki »pridi bogastvo tvoje«, je namreč lahko nastala le v času, ko jezik alpskih Slovanov še ni poznal besede kraljestvo (oz. kralj), izpeljane iz osebnega imena Karla Velikega.

Najpomembnejša priča slovanskega misijona pa so Brižinski spomeniki. To so tri (v nadaljevanju BS I, BS II, BS III) v karolinški minuskuli zapisana in v enem latinskem kodeksu, ki se danes nahaja v Münchnu, ohranjena slovanska besedila. So nasploh najstarejši ohranjeni slovanski teksti v latinski abecedi in so sestavni del pontifikala, liturgične knjige, ki jo je škof uporabljal pri maši. BS I je bil verjetno zapisan v obdobju 972-1022/39, BS II in BS III, ki izvirata od druge roke kot BS I, pa sta datirana po letu 977, to je v čas škofa Abrahama (umrl leta 994), ki je freisinški cerkvi pridobil posestva na Koroškem in veliko Loško zemljiško gospostvo na Kranjskem. Kraj zapisa BS ni identificiran, v poštev pa prideta v prvi vrsti zgornja Koroška ali sam Freising. Današnji jezikoslovci včasih imenujejo jezik BS staroslovenski, medtem ko so sodobniki seveda poznali le slovanski jezik, *lingua Sclavanisca*. V vsebinskem pogledu sta BS I in BS III obrazca splošne spovedi, BS II pa je tudi retorično zahteven pouk o grehu ter opomin k pokori in spovedi. Danes znana oblika BS je nastala po nareku ali s prepisom, izvirniki teh besedil pa naj bi bili vsaj iz srede 9. stoletja. Vendar se različne teorije oz. hipoteze o nastanku in virih teh spomenikov med seboj močno razlikujejo. Predvsem zato, ker v ciril-metodijanskem starocerkvenoslovanskem izročilu obstajajo podobna besedila in ker se BS navezujejo tudi na od njih starejše starovisokonemške bavarske spovedne obrazce. Poraja se celo občutek, da je bil včasih v zgodovino nastanka BS, ko se je odločalo med karantansko-panonskim, panonsko-moravskim, moravsko-slovaškim ali pa hrvaškim prostorom kot verjetnim krajem njihovega nastanka, projeciran nacionalni izvor raziskovalcev. Čeprav se tega ne da eksplicitno dokazati, pa se z dobrimi razlogi domneva, da so BS zrasli iz karantanskega misijona in tamkajšnjega krščanskega izročila, ki so ga slovanski priseljenci zanesli tudi v Kocljevo Panonijo. Ta je tako kot Karantanija v cerkvenem oziru spadala pod Salzburg, v njej pa sta nekaj časa delovala tudi sv. brata Ciril in Metod. Toda ne glede na vse hipoteze o izvoru BS ostaja neizpodbitno dejstvo, da so se v ohranjeni verziji uporabljali samo med Slovenci in da predstavljajo njihovo učeno kulturo ob prelomu tisočletja.

Etnične identitete, izražene v gentilnem imenu, si brez določenih ustavnih oblik in pravnih norm, ki so lahko še tako rudimentarne, ni mogoče predstavljati. Tako kot ostala zgodnjesrednjeveška plemena so tudi slovanska živela po svojem plemenskem pravu. Za razliko od zahodnih, germanskih sosedov, kjer je bilo to pravo zapisano (kodificirano), pa se

je pravo slovanskih plemen ohranjalo nezapisano, kot običaji. »Običaj plemena« (*ritus gentis*), »zakoni in navade« (*leges et consuetudines*) ali pa »običaji slovanski« so pojmi virov iz 9. stoletja, ki so pokrivali pravo, po katerem so živele slovanske gentilne kneževine. Vpogled v to plemensko pravo je, z nekaj izjemami, ostal v glavnem prikrit. Politične spremembe, zvezane z frankovsko ekspanzijo, so povzročile, da so se poleg plemenskega prava začele vedno bolj uveljavljati nove pravne norme. V življenju Karantancev je velika sprememba nastopila že sredi 8. stoletja s prihodom pod frankovsko nadoblast in z začetkom misijona, kar je gotovo povzročilo določene spremembe v gentilni ureditvi. Še usodnejše posledice je imela upravna reforma, ki je v tretjem desetletju 9. stoletja zajela frankovski jugovzhod. Takrat je grofovska uprava zamenjala gentilno. Pa vendar se še v začetku 11. stoletja, v tradicijski notici o ustanovitvi ženskega samostana St. Georgen am Längsee na Koroškem, omenjajo in razlikujejo priče po bavarskem plemenskem pravu, ki so bile simbolno potegnjene za ušesa (*testes tracti per auers*), in priče po slovenskem (karantanskem) plemenskem pravu (*Sclauenicę institutionis teste*s). Slovansko plemensko pravo, ki se tu omenja, je relikt nekdanje gentilne ureditve Karantanije.

Pleme Karantancev je bilo najkasneje od prehoda 7. stoletja v 8. organizirano kot gospostvena tvorba, na čelu katere je stal knez. Takšen gentilni knez, ki ga viri frankovskega območja običajno označujejo kot *dux gentis*, je bil po svojem položaju kralj (*rex gentis*). Na to kaže tudi slovanska beseda knez (*knjaz*), ki je označevala takšnega slovanskega plemenskega duksa zgodnjega srednjega veka, saj je sposojena od germanskega **kuningaz*, ki je pomenil gentilnega kralja »majnega prostora«. Iz druge polovice 8. in prve tretjine 9. stoletja nam je poimensko znanih osem knezov Karantancev. V tem času je Karantanija že bila od Frankov, oz. Bavarcev odvisna tributarna oz. klientelna kneževina, kakršnih je bila ob vzhodni frankovski meji cela vrsta. Navznoter pa je karantanska kneževina ohranila svojo gentilno ureditev, katere jasen izraz je najstarejša faza ustoličevanja karantanskega kneza. Karantanci (oziroma njihov politično odločujoč sloj, *populi*) so vendarle bili tisti, ki so – čeprav z dovoljenjem frankovskega vladarja – naredil najprej Gorazda in nato še Hotimirja za kneza. Prvi trije poimensko znani karantanski knezi so bili v sorodu in knežja oblast je bila tako v povezavi z (vsaj formalnimi) volitvami dedna znotraj vladajoče dinastije. Karantanski knez je bil v svoje dostojanstvo umeščen s posebnim obredom, s posaditvijo na knežji kamen, ki je nekoč stal na vojaškem zbornem mestu Krnskega gradu. Knežji kamen, ki je dejansko na glavo postavljen spodnji del jonskega stebra, je danes razstavljen v celovškem Deželnem muzeju in je najstarejši ohranjeni simbol oblasti v vsem vzhodnoalpskem prostoru. Prav pri Karantancih se je tako že zelo zgodaj, že sredi 8. stoletja, uveljavil ustavni model, ki je

povezal gentilno ureditev z oblastjo frankovskega vladarja in ki je bil nato v 9. stoletju splošno razširjen med slovanskimi plemeni na vzhodni in južni frankovski meji.

Poleg kneza in njegove dinastije je obstajal še vrhnji družbeni sloj, ki ga tradicionalno imenujemo plemstvo. Za karantanski in širši alpskoslovanski prostor so še zlasti povedni in konkretni nekoliko kasnejši podatki, ki jih prinaša salzburško, freisinško in briksensko tradicijsko gradivo. To nam priča o obstoju slovanskega plemstva že pred koncem 8. stoletja, še bolj pa o njegovem preživetju v frankovsko dobo. Tako je npr. leta 830 neki Baaz, ki je izviral iz slovanske Karantanije (*de genere Carontania Sclavaniorum*), daroval freisinški cerkvi svojo dedno posest, ki jo je imel na Bavarskem. Več razlogov govori za to, da je bil Baaz potomec enega od »plemenitih« talcev, ki so okrog leta 743 morali oditi skupaj s sinom in nečakom karantanskega kneza na Bavarsko. Ta in drugi podobni primeri – npr. priženitev karantanskega Slovana z grškim imenom Georgius, ki ga je najbrž dobil ob krstu, v plemiški rod Witigowa, okrog leta 860 grofa v Karantaniji – kažejo, da so pri Slovanih obstajale skupine ljudi, ki jih je plemstvo sosedov štelo za enakovredne po položaju, jih sprejemalo medse in z njimi stopalo v sorodstvena razmerja. Če uporabimo sodoben pojem, lahko z drugimi besedami rečemo, da je bilo tudi plemstvo zgodnjega srednjega veka, zlasti tisto visoko – tako kot v kasnejšem času – internacionalno.

Poseben, zelo občutljiv in še ne razrešen problem družbene zgodovine alpskih Slovanov predstavljajo *kosezi*. So izrazita slovenska posebnost, saj se kraji kjer so živeli, ali naselbine, ki s svojim imenom spominjajo nanje, nahajajo med zgornjo Anižo na severu in Kolpo na jugu, torej na prostoru alpskoslovanske kolonizacije. V pisanih virih se pojavijo relativno pozno. Najstarejša navedba *Koséntzes* je iz srede 10. stoletja. Po hrvaški tradiciji, zapisani v delu bizantinskega cesarja Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio*, naj bi se tako imenoval eden od bratov, pod vodstvom katerih naj bi se Hrvati priselili v zaledje dalmatinskih mest. Nemci so ta družbeni sloj poimenovali z *Edlinger* (plemeniti ljudje), oglejski pisarji pa so, navezujoč se na langobardsko tradicijo furlanskega prostora, zanje uporabljali izraz *arimanni,* ki je pri Langobardih pomenil poseben vojaški sloj. Oboje kaže, da je moralo iti za na nek način privilegirano družbeno skupino. Toda odkar jim lahko od visokega srednjega veka dalje sledimo v virih, je to skupina, ki neprestano izgublja svoj star družbeni položaj. V listinah 12. in 13. stoletja so kosezi še enakovredni z ministerialnim plemstvom, v poznem srednjem veku pa so samo še kmetje z nekaterimi privilegiji. Kmet, ki je v poznem srednjem veku ustoličeval koroškega vojvodo, je bil kosez. Hkrati je nedvomno, da segajo kosezi še v zgodnji srednji vek. Izvor koseškega imena – o čemer obstajajo številne teorije –, ki je slovenska posebnost, ni slovanski. Nemogoče je ugotoviti, ali je bilo v

vzhodnoalpski prostor uvoženo samo ime ali pa tudi skupina, ki ga je nosila. Slovensko ime izključuje nemški izvor besede. *Edlinger* pač ni mogel biti preveden v neko na novo izmišljeno besedo (kosez). Kosezi so torej že obstajali, ko so jih Bavarci ob prvem stiku z alpskimi Slovani že smatrali za plemenite. Prav tako ima lahko obred, v katerem kmet kosez na knežjem kamnu simbolno predaja oblast v vojvodini Koroški v kmečko obleko preoblečenemu novemu vojvodi – torej simbolno sebi enakemu –, svoj izvor le v predfevdalnem času. Neposreden stik kosezov s karantanskim/koroškim knezom/vojvodo in njihova povezava z vojaško službo dela teorijo o kosezih kot družini (tj. vojaškem spremstvu) karantanskega kneza vsekakor zelo atraktivno in sprejemljivo. Seveda pa obstaja še več drugih razlag.

KARNIOLA

Polietnična, a prevladujoče slovanska kneževina Karantancev ni bila edina plemenska tvorba, ki se je v zgodnjem srednjem veku oblikovala na slovanskem naselitvenem prostoru v Vzhodnih Alpah. Njene meje so se v grobem in samo zelo približno pokrivale z mejami poznoantične province *Noricum mediterraneum*, tako da je izven meja Karantanije – z izjemo slovenskega Podravja, kjer je bila pot v Karantanijo najbolj odprta in ki je zelo verjetno vsaj deloma še spadalo v okvir karantanskih meja – ostal skoraj celoten s Slovani naseljen prostor današnje Slovenije, v prvi vrsti Posavje, ki so ga od Karantancev ločile Karavanke. Šele v otonski dobi, v drugi polovici 10. stoletja, ko tudi ne moremo več govoriti o Karantaniji, ampak o Koroški kot vojvodini nemške države, je bila geografska bariera politično presežena: kranjski mejni grof je bil takrat podrejen oblasti bavarskega oz. koroškega vojvode.

Slovensko Posavje je prostor, ki ga je v zgodnjem srednjem veku pokrivalo ime *Carniola*. Ime, izpeljano iz teritorialnega imena *Carnia*, ne pomeni nič drugega kot »mala Karnija«. Antična domovina Karnov, *patria Carnium*, je ležala onstran kontinentalnega razvodja, v goratem svetu severno od furlanske ravnice. Zato ni naključje, da je bil prav furlanski Langobard Pavel Diakon prvi, ki je konec 8. stoletja (vendar ob opisovanju dogodkov okrog leta 740) za slovansko deželo (*patria Sclavorum*) na vzhodu Furlanije uporabil pojem *Carniola*, izpeljan iz furlanske geografske terminologije. Iz teritorialnega imena izpeljano gentilno ime Karniolci (*Carniolenses*) pa se prvič omenja leta 820 v Frankovskih državnih analih. Vsi – čeprav le maloštevilni – zgodnjesrednjeveški viri, ki omenjajo Karniolo in Karniolce, jasno ločijo med dvema različnima slovanskima skupnostma severno in južno od Karavank.

Omemba Karniolcev leta 820 zato ni naključna, ampak natančno odslikava velik proces družbenega in etničnega preslojevanja, ki se je odigraval na nekdaj avarskih tleh. Tako kot so se drugod med velikim delom Slovanov nekdanje Avarije začela v tistem času oblikovati posamezna slovanska ljudstva – o čemer nam priča pojavitev novih slovanskih gentilnih imen (Čehi, Moravani, Guduskani, Timočani, Abodriti, Hrvati) na obrobju nekdanjega kaganata –, se je – sodeč po imenu *Carniolenses* – tudi v zgornjem Posavju najkasneje konec 8. stoletja začelo oblikovati posebno pleme, ki je bilo slovansko in ki je – tako kot Karantanci – svoje ime dobilo po pokrajini, kjer je bivalo. »Karniola, dežela Slovanov«, kjer so prebivali Karniolci, je zelo verjetno imela gentilno ureditev. In ker spada k pojmoma *patria* in *gens* tudi *dux*, bi v tako dobljeno sliko gentilne kneževine Karniolcev kot njihov *dux gentis* lahko sodil enigmatični »Vojnomir Slovan« iz Frankovskih državnih analov za leto 795, čeprav je lahko bil tudi povsem nekaj drugega. Kneževina Karniolcev je bila poleg Karantanije druga slovanska gentilna kneževina v vzhodnoalpskem prostoru. Kot neposredni vzhodni sosed Furlanije je v času frankovsko-avarskih vojn, morda že leta 791, vsekakor pa v letih 795-796, priznala vrhovno oblast frankovskega vladarja Pri tem je, vsaj tako se zdi iz kasnejšega razvoja, obdržala svojo gentilno ureditev in bila vključena v novo veliko Furlansko marko.

FRANKOVSKA EKSPANZIJA PROTI JUGOVZHODU

S podreditvijo in priključitvijo langobardske države leta 774, ki je bila dokončno uveljavljena ob zadušitvijo langobardskega upora v Furlaniji dve leti kasneje, so Franki prvič postali neposredni mejaši Avarov. Meja, ki takrat ni pomenila ozke črte, ampak širok pas nikogaršnjega ozemlja, je prejkone potekala po razvodju med Savo in Sočo in po obširnih gozdovih, ki so ustvarjali veliko pregrado med Ljubljansko kotlino in Krasom. Spodnja Vipavska dolina ter gričevnat in gorat svet zahodno od srednje in gornje Soče sta vsekakor še pripadala Furlaniji. Ko je Karel Veliki dvanajst let zatem, leta 788, odstavil še zadnjega bavarskega plemenskega vojvodo Tasila III. ter tako svoji neposredni oblasti poleg Bavarcev podvrgel tudi Karantance, in ko je v istem času prišla pod frankovsko oblast še bizantinska Istra, sta si dve sili stali nasproti na celi črti od Donave do Jadrana. Še istega leta je, potem ko je od neuspele karantanske kampanje Avarov minilo skoraj pol stoletja miru med njimi in njihovimi zahodnimi sosedi, prišlo – tako na severu, ob spodnjeavstrijski Donavi, kot na jugu, v Furlaniji – do prvih frankovsko-avarskih bojev in hkrati do prvih frankovskih zmag. Omenjeni področji sta bili tudi strateško izhodišče za veliko frankovsko ofenzivo leta 791, ki

je uradno začela vojno, v kateri so hoteli Franki zdrobiti avarsko silo. Glavni frankovski sunek je pod osebnim vodstvom Karla Velikega prišel ob Donavi do reke Rabe, medtem ko je južno bojišče, kjer so Franki prodrli v zgornje Posavje, imelo tokrat, za razliko od let 795 in 796, ko je bila Furlanija izhodišče široko zastavljene ofenzive v sam center avarskega gospostva, postransko vlogo. Odločilen frankovski vojaški uspeh je bil dosežen leta 795. Takrat je furlanski vojvoda Erik poslal svojo vojsko pod vodstvom Vojnomira Slovana (*Wonomyrus Sclavus*) v Panonijo med Donavo in Tiso, kjer je oplenila avarsko središče – ring. Usodo avarskega kaganata je dokončno zapečatil ponovni vojaški pohod Frankov pod vodstvom Karlovega sinu Pipina v osrčje Panonije leta 796. Območje frankovske oblasti se je pomaknilo daleč proti vzhodu, vse do srednje Donave in Srema, kjer na Franke še danes spominja Fruška gora. Vendar se z zmago novo osvojena področja niso takoj umirila. Tako sta leta 799 padla oba prefekta frankovske vzhodne meje – to je, če govorimo v modernem slovarju, generala s štirimi ali petimi zvezdicami – Gerold in Erik. Prvega, odgovornega za Bavarsko in severni odsek meje, je smrt doletela nekje v Panoniji, drugega, odgovornega za Furlanijo in južni odsek, pa v zasedi pri liburnijskem mestu Trsatu v bližini kasnejše Reke. In še v letih 803 ter 811 je v Panoniji morala posredovati frankovska vojska.

Tako nenadoma, kot so se pojavili, so Avari tudi izginili iz zgodovine. Staroruski pregovor: »Izginili so kot Ober, ki nima ne rodu, ne potomstva,« zabeležen v Nestorjevi kroniki, ilustrira prav to potezo njihove etnogeneze, ki je značilna za stepska nomadska ljudstva. Vendar to ne pomeni, da so izginili tudi ljudje, ki so se identificirali (ali pa so bili identificirani) z avarskim imenom. V glavnem je izginilo samo ime, ki je zaradi frankovskih osvajanj, sočasne državljanske vojne, bolgarskega napredovanja in slovanskega pritiska izgubilo pomenu in ugled, to dvoje pa je bilo pri Avarih izjemno močno navezano na kagana. Nadregionalno in polietnično politično skupnost, ki je živela pod imenom Avari, je zajelo veliko preslojevanje. Na ruševinah avarskega kaganata, ki je bolj kot fizični konec doživel politični zlom, so se slovanski in drugi drobci začeli povezovati v nove lokalne in regionalne skupnosti. Oblikovati so se začele nove etnogeneze. Del Avarov pa se je leta 805 z dovoljenjem Karla Velikega konsolidiral v posebno avarsko klientelno kneževino na frankovskih tleh v Zgornji Panoniji med Donavo in Rabo. Ta je navznoter ohranila gentilno ureditev, vendar je njihovemu pokristjanjenemu knezu šele z izrecnim dovoljenjem Karla Velikega pripadla oblast in čast kagana. Zadnjič se ti »frankovski« Avari kot politično ljudstvo omenjajo istočasno s prvo omembo Moravanov 822. Ena etnogeneza se je zaključevala, druga se je začenjala.

Ogromno novoosvojeno ozemlje je bilo potrebno upravno in cerkveno urediti.

Cerkveno vprašanje je bilo sprva osredotočeno na hitro in uspešno izvedbo misijona. O tem so že poleti leta 796 v frankovskem vojaškem taboru nekje ob Donavi v Panoniji, na samem vojaškem pohodu, na posebni sinodi razpravljali škofje iz Pipinovega spremstva. Med njimi sta bila tudi oglejski patriarh Pavlin in salzburški škof Arn. Pod vplivom verskopolitičnega koncepta učenega Anglosasa Alkuina, osebnega prijatelja patriarha Pavlina in škofa Arna, so bile določene glavne smernice pokristjanjenja Avarov in tistih Slovanov, ki so bili dotlej vključeni v avarsko državo, pri čemer so se hoteli izogniti napakam, storjenim pri nasilnem pokristjanjenju Sasov. Pridobljene naj bi bile duše in ne desetine. Posebna slovanska desetina, precej manjša od prave kanonske desetine, ki je na Koroškem veljala še daleč v visoki srednji vek, predstavlja del tradicije prav te blage anglosaško-irske misijonske metode. Ob tej priložnosti je Pipin tudi že določil Dravo za mejo med salzburškim in oglejskim misijonskim področjem v Panoniji, kar je njegov oče Karel Veliki potrdil leta 803. Leta 811 je Karel določil Dravo za cerkveno mejo še v Karantaniji. S tem so bili skoraj za tisočletje, do cerkvenih reform sredi 18. stoletja, položeni temelj cerkveni ureditvi slovenskega prostora.

Za razliko od salzburške cerkve, ki se je energično lotila nove naloge, na kar kaže tudi vpeljava pokrajinskega škofa Teoderika leta 799 v področje njegovega delovanja, v Sklavinijo, pa se je Oglej odločneje posvetil misijonu šele po Pavlinovi smrti leta 802, v času patriarhov Ursa in Maksencija. Tudi se zdi, da se je oglejski misijon bolj kot na Panonijo usmeril na bližja slovanska področja. Tu je morda okrog leta 800 deloval tudi edini (pa še ta ne povsem gotov) po imenu znani oglejski misijonar Blancidius (za razliko od znanih imen številnih misijonarjev, ki so delovali na misijonskem področju salzburške cerkve). V gorati deželi Slovanov, katerih jezika ni znal, se je počutil kot »regljajoča žaba v močvirju« in kot »čivkajoč slavec«, svoje italske prijatelje pa je pozdravljal kot *Noricus*. Ni nemogoče, da spada že v ta čas tudi najstarejša gradbena faza Marijine cerkve na Otoku sredi Blejskega jezera, ki bi tako bila najstarejši sakralni objekt oglejskega misijonskega področja. Po kratki krizi, povezani z uporom Ljudevita Posavskega, ki ga je podpiral tudi oglejski konkurent, gradeški patriarh Fortunat, kateremu so bile podrejene istrske škofije, in z začasno bolgarsko okupacijo Panonije v letih 827/28, naj bi bilo nato območje oglejskega misijona v grobem pokristjanjeno do prihoda Cirila in Metoda v Panonijo sredi šestdesetih letih 9. stoletja. Popolnoma prežet s krščansko vero pa ta prostor še dolgo ni bil. O tem nam pričajo omembe poganov še daleč v visoki srednji vek.

Ogromno novo pridobljeno frankovsko ozemlje pa je zahtevalo tudi organizacijo uprave. Skelet te strukture sta nakazovali že smeri frankovskih vojaških pohodov proti Avarom, ki sta imeli izhodišči na Bavarskem in v Furlaniji. Tako sta nastali Bavarska in

Furlanska vzhodna krajina. S tem v zvezi so še vedno odprta številna vprašanja, v glavnih potezah pa je bil frankovski jugovzhod organiziran na naslednji način. Na severu ob Donavi sta najkasneje od leta 803 obstajali dve prefekturi: Bavarska in Bavarska vzhodna krajina (*plaga orientalis*). Slednja je poleg panonskega prostora do Rabe (in morda še naprej) obsegala še Traungau na nekdaj starobavarskih tleh in tudi Karantanijo. Na jugu je upravno področje furlanskega vojvode zajemalo ogromno področje, ki je iz Furlanije prek Istre in današnje Slovenije v medrečju Drave in Save segalo daleč proti vzhodu, morda vse do Srema, vanj pa je bil vključen tudi širši prostor Siska in zahodnodalmatinskega zaledja. Kje je potekala meja med bavarskim in furlanskim vzhodom, ni jasno. Gotovo je le, da se cerkvena in upravna meja nista pokrivali. Drava, v vsem svojem toku cerkvena meja med Salzburgom in Oglejem, pride kot upravna meja v poštev le v svojem panonskem delu, kar pa tudi ni gotovo. V času upora Ljudevita Posavskega (819-823) se je poveljstvo furlanskega vojvode in krajišnika Balderika, ki mu je bila naložena zadušitev upora, raztezalo tudi nad Karantanijo, ki se je deloma pridružila uporu. Na vsem tem obširnem prostoru so poleg ozemlja, ki je stalo neposredno pod upravo obeh krajišnikov prefektov, obstajale še klientelne plemenske kneževine, ki so pod frankovskim pokroviteljstvom obdržale relativno notranjo samostojnost, hkrati pa tvorile prvo obrambni črto karolinške države. V Bavarski vzhodni krajini sta bili takšni kneževini Karantancev in od leta 805 tudi Avarov med Donavo in Rabo; na ozemlju furlanske krajine pa so živeli Karniolci ob zgornji Savi, Guduskani ali Gačani ob reki Gacki v Liki in tudi tisti slavonski Slovani, ki jim je iz Siska ob sotočju Kolpe in Save kot knez vladal Ljudevit Posavski.

Poslanci slednjega so se leta 818 brezuspešno pritoževali cesarju Ludviku Pobožnemu nad »krutostjo in nestrpnostjo« prefekta Furlanske marke Kadaloha, naslednika leta 799 ubitega Erika. Naslednje leto je Ljudevit začel odkrit upor (*rebellio Liudewiti*), ki je kmalu prerasel v pravo vojno (*bellum Liudewiticum*), v kateri je sprva triumfiral spodnjepanonski knez. Z vojaškimi uspehi podprta Ljudevitova gentilna tvorba je na sosednja plemena delovala izrazito integrativno in je zajela Karniolce in del Karantancev ter tudi Timočane, ki so zaradi priključitve k Ljudevitu celo spremenili svoj prvotni načrt zapustiti Bolgare in se pridružiti Frankom. Celo nesrečni gradeški patriarh Fortunat, kateremu je frankovsko-bizantinski sporazum iz leta 812 metropolitansko področje v Istri in Benečiji razdelil med dve državi, je, verjetno pod bizantinskim pokroviteljstvom, poslal Ljudevitu rokodelce in zidarje za gradnjo utrdb. Frankovskemu zavezniku Borni, knezu v Dalmaciji in Liburniji, je Ljudevit povzročil veliko škode, toda tudi sam je doživel veliko porazov od koncentričnih frankovskih napadov, ki so načrtno uničevali gospodarske temelje njegove oblasti, tako da je nazadnje

moral bežati v zahodno Dalmacijo, kjer je bil leta 823 umorjen.

Karantanski in karniolski zavezniki kneza Ljudevita so se aktivno udeleževali bojev proti Frankom. Karantanci so se v letih 819 in 820 večkrat – čeprav neuspešno – postavili po robu frankovski vojski ob Dravi. Leta 820 so »brezbožni Slovani« ponovno, po skoraj stotih letih, tudi zažgali Maksimiljanovo meniško celico v Bischofshofnu. Še istega leta je furlanski vojvoda Balderik, ki je nasledil leta 819 umrlega Kadolaha, ponovno podvrgel Karantance in Karniolce, »ki živijo ob reki Savi«, svoji oblasti. S priključitvijo dela Karantancev knezu Ljudevitu se je namreč oblast (*cura*) vojvode Balderika, kateremu je cesar očitno delegiral vrhovno oblast nad vsem ozemljem, ki ga je zajel upor, razširila tudi nad Karantanijo, pod njegovim poveljstvom pa je bila tudi Panonija severno od Drave. Ko so namreč leta 827 iz področja Srema po Dravi navzgor v panonski prostor severno od te reke prodrli Bolgari in »pregnali slovanske kneze ter jih zamenjali z bolgarskimi rektorji«, so na državnem zboru v Aachnu leta 828 krivdo za ta težki udarec pripisali Balderiku in ga odstavili; ogromno področje njegove oblasti pa je bilo razdeljeno med štiri grofe.

Frankovski državni anali, ki opisujejo te dogodke, ne razkrijejo imen novih nosilcev oblasti na nekdanjem Balderikovem mandatnem območju, zato je bilo veliko ugibanj in različnih predlogov, katere naj bi bile nove štiri grofije. Vsekakor pa je reforma iz leta 828 pomenila zaključek nekaj let trajajočega procesa, ki je pomenil tudi spremembo strukture frankovske upravne organizacije na jugovzhodu države. V prvi fazi karolinške oblasti je bila uprava in z njo zvezana obramba vzhodne in jugovzhodne meje namreč koncipirana tako, da je bilo pravo državno ozemlje obdano s celo vrsto v glavnem slovanskih klientelnih gentilnih kneževin, ki so pod frankovskim pokroviteljstvom obdržale relativno notranjo samostojnost, hkrati pa tvorile prvo obrambno linijo karolinške države.

Upor Ljudevita Posavskega, ki so se mu hitro pridružila nekatera slovanska *gentes*, ki so priznavala frankovsko nadoblast, je zelo jasno pokazal na slabosti tega modela, saj so se tributarna slovanska plemena izkazala za preveč samostojnega in zato nezanesljivega partnerja. Posledica je bila, da se je struktura frankovske uprave ob meji začela spreminjati že v dvajsetih letih 9. stoletja. Takrat je grofovska uprava začela zamenjevati gentilno. To je pomenilo, da je frankovski grof (*comes),* kateremu je njegov mandat podelil frankovski vladar, v čigar imenu je grof tudi izvajal zaupano mu oblast, zamenjal plemenskega kneza (*dux)* in z njim povezano gentilno ureditev. Tako sta na ozemlju tributarnega avarskega kaganata med Rabo in Donavo nastali dve grofiji. V Karantaniji je bil na mesto zadnjega domačega kneza Etgarja postavljen bavarski grof Helmwin. Tudi ob zgornji Savi, na plemenskem ozemlju Karniolcev, se v tridesetih letih 9. stoletja že omenja frankovski grof,

bavarski Salacho. Sečnji domačih knezov pa niso ušli niti tisti Slovani v Panoniji, ki so leta 827 prišli pod Bolgare, saj so ti zamenjali njihove kneze s svojimi rektorji. Franki so po ponovni osvojitvi tega prostora s postavitvijo Pribine za grofa v Panoniji (severno od Drave) leta 847 le potrdili in nadaljevali proces, ki so ga začeli Bolgari.

Z reformo leta 828 je bila ukinjena Furlanska mejna krajina, ki se je tudi ozemeljsko precej zmanjšala na račun bavarske Vzhodne prefekture. Tej je bila po novem zaupana obramba celotne jugovzhodne meje. Vanjo je ponovno prišla (grofija) Karantanija, priključeno pa ji je bil tudi zgornje Posavje in Panonija severno od Drave. S tem se je meja Italije zopet – kot v času pred propadom avarske države – pomaknila na kraške prelaze. Od Frankov odvisnih Slovanov v Dalmaciji in Slavoniji pa uvedba grofij ni zajela; njihovi plemenski knezi so izpričani še dalje.

ISTRA IN FURLANIJA

Istra, ki je okrog leta 788 iz bizantinske politične sfere prešla v frankovsko, je predstavljala most med Vzhodom in Zahodom. Njen zgodnjesrednjeveški obseg je bil – v kolikor drži domneva, da je severovzhodna meja tržaške škofije predstavljala tudi politično mejo polotoka – precej večji, kot je danes. Na celinskem delu je meja potekala od najsevernejšega dela Tržaškega zaliva pri rečici Timav blizu Devina, kjer je stal tudi znameniti romarski samostan sv. Ivana (Štivan), prek Krasa na Nanos in od tam na Javornike. Prek Snežnika se je spustila na Kastav, star kaštel nad Reko, se nato povzpela na Učko in v Plominskem zalivu spet dosegla morje.

V času *renovatio imperii* cesarja Justinjana I. je Istra med letoma 535 in 544 prišla v okvir bizantinske države, kjer je potem nepretrgoma ostala več kot dve stoletji. V upravnem oziru je bila bizantinska provinca Istra, ki ji je načeloval *magister militum,* podrejena eksarhu Italije s sedežem v Ravenni. Preselitev Langobardov iz Panonije v Italijo leta 568 je povzročila razbitje od avgustejske dobe dalje obstoječe »Benečije in Istre« (*Venetia et Histria*) na dva dela: na Istro s priobalno lagunsko Benečijo, ki je ostala pod oblastjo Bizanca, in na langobardsko kontinentalno Benečijo. Shizma treh poglavij, ki jo je papež Gregor I. (Veliki) konec 6. stoletja kar naravnost imenoval istrska shizma (*Histricorum scisma, separatio*), je to razklanost severnoitalskega prostora še poglobila. Za kratek čas, po prevladujočem mišljenju med letoma 751 (langobardska zasedba ravennskega eksarhata) in 774 (konec langobardske države), so Langobardi prekinili bizantinsko gospostvo v Istri, ki naj bi trajalo do leta 788. Prva priča novega političnega stanja pa je tri leta kasneje omenjeni istrski vojvoda (*dux de*

Histria), ki se je kot frankovski vazal (*vassus*) udeležil vojaškega pohoda proti Avarom.

Ta neimenovani vojvoda je verjetno identičen z vojvodo Ivanom, proti katerega režimu so se leta 804 odposlancem (*missi*) Karla Velikega in njegovega sina Pipina pritožili predstavniki istrskih mest in kaštelov. Zapisnik tega sodnega zbora, ki je potekal ob Rižani v koprskem zaledju – zato je tudi imenovan Rižanski zbor (*veča, placitum*) –, ne predstavlja samo najpomembnejše listine za zgodovino Istre v zgornjem srednjem veku, ampak ima tudi širši, vseevropski pomen, saj odslikava institucionalne, družbenoekonomske in etnične spremembe, ki so bile zvezane s prehodom določenega teritorija iz bizantinske oblastne sfere v frankovski okvir in sistem. Istrani so vojvodi Ivanu zlasti očitali, da si lasti dajatve, ki jih plačujejo mesta državi, da sili svobodne prebivalce mest na tlako in jim nalaga nove obveznosti, da je na mestna ozemlja pripeljal Slovane, ki zdaj tam pasejo živino in obdelujejo njihova polja, ter da je uvedel nove upravne oblike in postavljal svoje stotnike (centarhe). Ivan se je na sodnem zboru v Rižani moral obvezati, da bo prenehal z novotarijami, le Slovani naj ostanejo tam, kjer to ne škoduje mestom. Rižanski zbor tako ne priča samo o naselitvi Slovanov v notranjo Istro, ampak daje podroben vpogled v upravno strukturo provincialne bizantinske oblasti.

Spremembe v Istri, ki so se zgodile pod novo frankovsko oblastjo in ki so povzročile nezadovoljstvo lokalnega istrskega prebivalstva, so bile v veliki meri posledica frankovskih avarskih vojn. Več kot desetletje dolgo (791-803) sta dajala namreč vojna in vojno stanje ton dogajanju med Italijo in srednjo Donavo: življenje z vojno in za vojno je izčrpavalo ljudi in pokrajine, angažirati je bilo potrebno vse razpoložljive sile, prilagoditi ekonomijo in centralizirati moč. Tem spremembam se ni mogla izogniti niti Istra in za njeno prebivalstvo tako nepriljubljeni ukrepi so bili v veliki meri posledica prilagoditve lokalnih institucij in gospodarstva vojnim razmeram in potrebam. Toda, ko je Karel Veliki zaradi širjenja frankovskega vpliva nad Benetke prišel v konflikt z Bizancem, bi rastoče nezadovoljstvo v Istri lahko destabiliziralo celotno področje, pokvarilo frankovske načrte glede Benetk in morda celo ogrozilo njihov položaj v Istri sami. Ureditev razmer v Istri je tako v kontekstu frankovske beneške politike morala postati ena od prioritet Karlove politike na severnem Jadranu in z odpravo večine ukrepov vojvode Ivana na rižanskem zboru 804 je prišlo do umiritve razmer na polotoku. Ena od posledic vrnitve starih institucij in običajev pa je bila, da se je novi frankovski red uveljavljal zelo počasi. Omemba tribunov, locisalvatorjev in vikarjev v najstarejši znani istrski privatni listini, v oporoki tržaške nune Maru iz leta 847, priča o preživetju bizantinskih upravnih struktur v frankovsko dobo.

Slovani so se v prvi fazi okrog konca 6. stoletja v Istro naseljevali le do velikega

kraškega praga južno od ceste Trst-Reka. Slovansko, avarsko in langobardsko plenjenje polotoka v tem času pa je povzročilo, da je prebivalstvo bežalo za zidove utrjenih mest in kaštelov. Marsikatera področja so gospodarsko opustela. Blagostanja 6. stoletja, ki ga v svojih pismih opisuje Kasiodor – polotok slavi kot vina, olja in žita bogato deželo ter celo pravi, da Istro po pravici imenujejo Kampanijo Ravenne (*Ravennae Campania*), pač v smislu, da ima za ostrogotsko kraljevsko mesto Ravenno isti pomen, kot ga je nekoč imela Kampanija za cesarski Rim – je bilo konec. S prehodom Istre pod Franke konec 8. stoletja je bilo slovansko priseljevanje močno vzpodbujeno. Iz čisto gospodarskih razlogov so bili Slovani sedaj naseljevani na številna, od začetka 7. stoletja le ekstenzivno izrabljena področja, da bi jih poljedelsko bolje izkoristili in povečali prihodek, ki je bil deloma namenjen tudi kraljevi blagajni. Ta področja so nekdaj pripadala tako mestom (*civitates*), ki so bila hkrati škofijski sedeži, kot tudi manjšim utrjenim kaštelom (*castella*), ki so s pripadajočimi ozemlji tvorili osnovno upravno mrežo polotoka. Ta poznoantično-zgodnjesrednjeveška ureditev je ključna za razumevanje istrske zgodovine tudi v kasnejšem času: politična meja med habsburško in beneško Istro v poznem srednjem in novem veku je v grobem sledila prav meji med obema poglavitnima organizatorjema in nosilcema tamkajšnjega javnega življenja oz. oblasti, tj. med mestno komuno v širšem obalnem pasu in med zemljiškim gospostvom v notranjosti polotoka.

Langobardska okupacija polotoka v tretji četrtini 8. stoletja je povzročila, da so bile istrske škofije v drugi državi kot njihov metropolit, patriarh v bizantinskem Gradežu. Langobardi so mu preprečevali ordinacijo njegovih istrskih sufraganov. To je povzročilo, da so se istrski škofje posvečevali sami med seboj in za nekaj časa imeli pravzaprav avtokefalni položaj. Podobne razmere so bile tedaj za severnojadranski prostor prav tipične. Že langobardska preselitev v Italijo leta 568 je imela za posledico, da se je metropolitansko območje oglejskega patriarhata razdelilo med dve državi, med bizantinsko in langobardsko. Oglejski patriarh Pavlin I. se je takrat umaknil v bližnji lagunski kaštel Gradež, ki je ostal v bizantinskih rokah. Državna razdelitev je povzročila, da se je leta 607 razdelili tudi patriarhat. Oblikovala sta se gradeški in oglejski patriarhat. Prvi je obsegal bizantinska ozemlja ob severnem Jadranu, drugi pa je deloval na langobardskem območju. Tako kot langobardska okupacija v tretji četrtini 8. stoletja je tudi frankovska zasedba polotoka, ki je bila dokončno potrjena z aachenskim mirom med Bizancem in Karlom Velikim leta 812, povzročila razcep gradeškega metropolitanskega področja. Sinoda v Mantovi leta 827 je skušala znova vzpostaviti sozvočje med državno in cerkveno upravo ter je zato oglejskemu metropolitu v frankovski Furlaniji priznala cerkveno oblast nad Istro. Toda gradeški patriarh, ki je kasneje

svojo rezidenco prenesel na Rialto in postal beneški patriarh, je pod zaščito dožev nadaljeval spor s svojim oglejskim vrstnikom, ki se je vlekel stoletja in je bil končan leta 1180. Šele takrat se je gradeški patriarh dokončno odpovedal cerkveni oblasti nad Istro.

Leta 840 je frankovski cesar Lotar sklenil z beneškim dožem prvo znano pogodbo, ki je urejala odnose Benetk s frankovskimi sosedi, med katerimi so na vodilnem mestu navedeni Istrani in Furlani. Z njo so se Benečani obvezali pomagati cesarju »zoper sovražne slovanske rodove«, zato pa so lahko trgovali z mesti frankovskega Italskega kraljestva. Spopadi beneškega ladjevja s hrvaškimi gusarji, ki so za časa beneškega doža Ursa (864-875) plenili zahodnoistrska mesta, gotovo stojijo v tradiciji zgoraj omenjenega *Pactum Lotharii*. Obljuba (*promissio*) iz leta 932, s katero se je »ljudstvo« (*populus*) – tj. politično odločujoči sloj – Kopra v zameno za dovoljenje trgovanja na Beneškem obvezalo k letni dobavi vina, pa že povsem konkretno odslikava proces postopnega širjenja beneškega vpliva v Istro. Že naslednje leto so Benečani dosegli, da so istrski mejni grof ter predstavniki Pulja, Poreča, Novigrada, Pirana, Kopra, Milj in Trsta, ki so predtem z nasilnostjo škodovali beneški lastnini, ladjam in ljudem v Istri, sklenili z njimi sporazum, ki je Benetkam omogočal neovirano gospodarjenje na njenih istrskih posestvih. Učinkovito sredstvo, ki so ga Benečani uporabili za dosego tega sporazuma, pa je bil trgovinski embargo. Gospodarska povezanost istrskega prostora z Benetkami je bila že v prvi polovici 10. stoletja življenjskega pomena za mesta na polotoku. Razvoj, ki je v poznem srednjem veku pripeljal do podreditve vseh zahodnoistrskih mest Republiki sv. Marka (edina izjema je bil Trst) in do politične razklanosti polotoka, ki je trajala vse do konca beneške države 1797, je imel izhodišče prav v tem času.

Furlanija – ime je dobila po rimskem mestu *Forum Iulii*; današnje italijansko in tudi slovensko ime tega kraja, Cividale/Čedad, pa je izpeljano iz *civitas* – je prostor, ki je bil vedno povezan s sosednjimi vzhodnimi pokrajinami. Oglej, ustanovljen že 181 pred n. š., je bil izhodiščna točka vseh pomembnih poti, ki so povezovale Italijo s srednjim Podonavjem. Svojo povezanost z vzhodom je ta prostor ohranil tudi v zgodnjem srednjem veku in seveda tudi kasneje. Leta 568 so Langobardi s preselitvijo iz Panonije v Italijo v Furlaniji ustanovili svojo prvo in v začetku tudi najpomembnejšo vojvodino. Tako so se navezali na tradicijo rimsko-bizantinske uprave tega prostora, saj pred tem (v Panoniji) niso poznali institucije vojvode (*dux*). Langobardski furlanski vojvode so večkrat vodili povsem samostojno politiko in se upirali centralni kraljevi oblasti v Paviji; nekateri so tudi sami zasedali langobardski prestol. Kljub politični meji, ki je furlanske Langobarde ločila od Slovanov in Avarov, zanimanje za vzhod ni zamrlo. Prav temu se imamo zahvaliti za številne, za slovensko zgodovino nadvse dragocene podatke, ki jih je v svoji Zgodovini Langobardov zabeležil Pavel

Diakon, Langobard, doma iz Čedada. Obstajalo pa ni samo zanimanje, ampak tudi zelo konkretni stiki, ki so povezovali oba prostora. Leta 611 so Avari oplenili Čedad in s seboj odpeljali številne žene in otroke. Eden med njimi je bil tudi prednik Pavla Diakona, ki je čez čas zbežal iz avarskega ujetništva in na svoji poti v Italijo naletel na slovansko naselje, kjer mu je, vsemu izčrpanemu, pomagala neka stara ženska. Leta 664 je Arnefrit, sin upornega in verjetno pri Ajdovščini ubitega furlanskega vojvode Lupa, našel politično zatočišče pri Slovanih v Karantaniji. Z njihovo pomočjo se je celo nadejal povrniti oblast v Furlaniji. K Slovanom na vzhodu je okrog leta 737 hotel zbežati tudi odstavljeni furlanski vojvoda Pemmo. Politični azil pa so pri sosednjih Avarih in Slovanih dobili tudi Langobardi, ki so sodelovali v leta 776 zadušenem furlanskem uporu proti novi frankovski oblasti Karla Velikega. Eden od teh prominentnih ubežnikov je bil tudi tisti Aio, ki je bil pozneje, leta 804, kot grof odposlanec (*missus*) Karla Velikega na Rižanskem zboru in katerega je na svojem pohodu v Avarijo leta 796 »našel« Pipin ter ga uspel pridobiti za frankovsko stvar. Politična združitev teh dveh prostorov pod Franki, razširitev oblasti furlanskega prefekta daleč na vzhod in začetek oglejskega misijona je Furlanijo še bolj povezal s slovanskimi sosedi.

Vendar: kakor so vojaki in misijonarji odhajali na vzhod, tako so romarji prihajali v Furlanijo. Cilj njihovega romanja je bil po najnovejših domnevah samostan v S. Canziano d'Isonzo vzhodno od Ogleja, kjer so v frankovskem obdobju hranili evangeliar, za katerega so verjeli, da se v njem nahaja tudi avtograf Markovega evangelija. Na posamezne robove strani tega kodeksa, ki je zaradi kraja, kjer ga danes hranijo, znan kot Čedajski evangeliar, so vpisana imena številnih romarjev iz druge polovice 9. in prve polovice 10. stoletja, »ki so prišli v ta samostan« iz obsežnega alpsko-jadransko-podonavskega prostora. Med številnimi uglednimi imeni romarjev, ki tako živo ponazarjajo povezovalno vlogo Furlanije v zgodnjem srednjem veku, najdemo npr. Witigowa, ki je bil okrog leta 860 grof v Karantaniji, in spodnjepanonskega Pribino, pa tudi Paba, Riherija in Engilšalka, ki so približno v istem času bili pomembni nosilci oblasti v Vzhodni prefekturi. V kodeksu najdemo celo imena iz Bolgarije – med njimi na prvem mestu Mihaela, tj. bolgarskega kana Borisa, ki se je leta 864 dal v Carigradu krstiti in pri tem sprejel ime svojega botra, bizantinskega cesarja Mihaela III. Ne manjkata niti imeni cesarjev Ludvika II. (850-875) in Karla III. (Debelega). Slednji je leta 884, potem ko je pri Tullnu ob Donavi v današnji Avstriji sklenil mirovni sporazum z moravskim Svetopolkom, potoval prek Karantanije in Furlanije v Pavijo; tedaj bi tudi lahko prišlo do vpisa njegovega imena. Enako velja za Braslava, ki je bil konec 9. stoletja slovanski knez prostora med Dravo in Savo; njegovo ime je prav tako vpisano v evangeliar in leta 884 je bil tudi on v Tullnu. Iz dalmatinskega prostora je v evangeliarju zabeleženo ime prvega

izpričanega kneza Hrvatov Trpimirja (iz srede 9. stoletja).

PANONIJA

Z reformo leta 828 so postale vse trajne osvojitve Frankov v avarskih vojnah del bavarske Vzhodne prefekture, s tem pa tudi del Bavarskega kraljestva (*regnum*) Ludvika Nemškega, vnuka Karla Velikega in sina Ludvika Pobožnega. Podlaga temu kraljestvu, v katerem je Ludvik sistematično izgrajeval svoje lastno gospostvo, je bil zakon o delitvi frankovske države med tri cesarjeve sinove (*Ordinatio Imperii*) iz leta 817. Po njem so Ludviku Nemškemu pripadla Bavarska in ozemlja pretežno slovanskih plemen na njenem jugovzhodu. Poleg same Bavarske je postala zlasti Karantanija znotraj Vzhodne prefekture tisti temelj moči, ki je leta 876 oz. 887 omogočil najprej Ludvikovemu sinu Karlmanu in nato še njegovemu vnuku Arnulfu dosego naslova vzhodnofrankovskega kralja.

V to, od leta 828 močno povečano Vzhodno prefekturo je okrog leta 833 s prostora severno od Donave – skupaj s svojim sinom Kocljem in številnim vojaškim spremstvom – prebežal Pribina, slovanski knez v Nitri. Njegov beg je razumeti kot del gentilne konsolidacije Moravanov – kot politično-etnična skupnost se prvič omenjajo šele leta 822 –, povezane najprej z uveljavitvijo nove knežje dinastije, poosebljene v Mojmirju I., nato z izključitvijo obrobnih centrov moči, kot je bila Nitra, in nazadnje z izrinjenjem mogočih tekmecev za oblast. Ubežnega Pribino je na frankovskem državnem ozemlju sprejel prefekt Bavarske vzhodne krajine Ratbod in ga v Regensburgu predstavil vzhodnofrankovskemu vladarju Ludviku Nemškemu. Na njegov ukaz je slovanski knez nato v Traismauerju, ki je spadal pod salzburško nadškofijo, prejel krst. Pribinovi odlični odnosi z bavarsko-frankovsko aristokracijo in stiki s salzburško cerkvijo segajo še v čas, ko je še kot pogan vladal v Nitri. Več dejstev – med njimi tudi ime Pribinovega sina Koclja, ki je le skrajšana oblika frankovsko-bavarskega imena Kadaloh – posredno kaže na to, da je Pribinova žena izvirala iz grofovskega rodu bavarskih Wilhelmincev. Morda je prav za njene potrebe salzburški nadškof Adalram že okrog leta 827/828 v Nitri posvetil cerkev. To je prva znana cerkev na slovanskem prostoru severno od Donave.

Toda Pribina je bržkone zaradi želje po lastni politični in gospostveni uveljavitvi prišel v spor z mogočnim Ratbodom in njegovega bežanja zato še ni bilo konec. Skupaj s sinom in celotnim spremstvom je pobegnil k Bolgarom, najverjetneje v Srem. Od tu ga je nato po krajšem času pot vodila k slovanskemu knezu Ratimirju, nasledniku upornega Ljudevita v posavski Panoniji. S tem je ponovno prišel na ozemlje, ki je bilo pod frankovsko kontrolo in

pod pristojnostjo prefekta Ratboda. Ta je leta 838 proti Ratimirju, ki se je umaknil, vojaško posredoval, Pribinova skupina pa se je premaknila proti severozahodu, prestopila Savo in prišla na mandatno področje grofa Salacha, tj. v Karniolo oz. na Kranjsko, ki je od leta 828 spadala v okvir bavarske Vzhodne prefekture. Tu se je končala večletna Pribinova odisejada; Salachu je uspelo, da ga je pobotal s svojim nadrejenim prefektom Ratbodom in Pribina je v Panoniji, kjer mu je okrog leta 840 Ludvik Nemški podelil v fevd obsežno ozemlje zahodno od Blatnega jezera ob reki Zali, našel svojo novo domovino.

Panonija do Donave je po zmagoslavno zaključenih avarskih vojnah predstavljala frankovski »divji vzhod« – deželo, ki je nudila neomejene možnosti za lastno afirmacijo. Eden tistih, ki je izkoristil ponujeno priložnost, je vsekakor bil prav Pribina. Ob izlivu reke Zale v Blatno jezero je zgradil prestolnico, ki je, tako kot nekoč Nitra, ležala na zelo ugodni prometno-geografski točki, na stičišču starih, že antičnih cest. Močvirnata okolica in trdnjavski značaj (*munimen*) kraja sta bila odločilna za njegovo ime, ki nam ga sočasni viri sporočajo v slovanski, nemški in latinski obliki: *Blatenski kostel/Moosburg/Urbs paludarum*. Blatenski kostel je postal središče Pribinove gospostvene tvorbe, kjer je začel le-ta »vsenaokrog zbirati ljudstva in jih množiti na tej zemlji«. Poleg že naseljenih drobcev Avarov, Slovanov in celo Gepidov, ki so preživeli propad avarskega kaganata, so sedaj začeli v Panonijo prihajati številni novi kolonisti iz Karantanije, s slovanskega sveta severno od Donave in v nemajhnem številu tudi z Bavarskega. Osrednja Panonija med Rabo, Dravo in Donavo je postala »talilni lonec«. Zajel jo je etnogenetski proces zlivanja različnih etničnih skupin, imenovan *colluvies gentium.* V tej »mešanici ljudstev« pa so prevlado morali imeti Slovani; drugače si ni mogoče razložiti nekoliko kasnejše izjemne privlačnosti slovanskega bogoslužja Cirila in Metoda v Panoniji.

Šele z utrditvijo Pribinovega položaja in z vzpostavitvijo gospostvene strukture v Panoniji so se Salzburgu prav odprla vrata v pokrajino, ki mu je cerkveno pripadala že od leta 796. Najmanj sedemnajst cerkva je bilo v Pribinovi »kneževini« posvečeno samo za časa nadškofa Liuprama (836-859). V Blatenskem kostelu je Pribina ob pomoči salzburških slikarjev, zidarjev, kovačev in tesarjev zgradil kar tri cerkve. Večine teh cerkva danes ne moremo lokalizirati, tiste pa, ki jih lahko, pričajo, da so kraji pod Pribinovim nadzorom segali od reke Rabe na severu do Pečuja (Pécs) na jugu in do Ptuja na zahodu. Ptuj, mesto z izjemno antično tradicijo, je bil tudi v zgodnjem srednjem veku eden najpomembnejših krajev v današnji Sloveniji. Pomen mu je dajal zlasti kamniti most prek Drave, postavljen že v pozni antiki na najpomembnejši poti med Italijo in Panonijo. Leta 874 je salzburški nadškof Teotmar v Ptuju posvetil že drugo cerkev, tisto, ki jo je dal zgraditi Kocelj in ki je morda stala

na mestu kasnejše, še danes stoječe proštijske (župne) cerkve.

Nagrada za Pribinovo uspešno delo pri konsolidaciji frankovske Panonije in za »vnemo za božjo in kraljevo službo« je prišla že leta 847. Takrat je Ludvik Nemški podelil Pribini v last vse, kar je prej imel kot fevd, hkrati pa mu je podelil še grofovski mandat in ga s tem postavil za nosilca državne oblasti. Iz nje so bila izvzeta le panonska posestva salzburške cerkve, ki jih je ščitila imuniteta. Svojevrstna dvojna pozicija – podobna položaju plemenskih knezov v Bretoniji, ki so bili istočasno tudi grofje Bretonske marke – je odslej zaznamovala Pribinov položaj v Panoniji. Poleg funkcije grofa je med svojimi ljudmi še naprej imel položaj gentilnega kneza. V tem smislu ga tudi neka listina Ludvika Nemškega iz februarja leta 860, v kateri se Pribina zadnjič omenja kot živ, označuje kot kneza (*dux*), njegovo gospostveno območje pa kot kneževino (*ducatus*). Podobno dvojno naslavljajo viri tistega časa tudi njegovega sina Koclja, ki je nasledil očeta v grofovski in knežji oblasti. Imajo ga za grofa Slovanov (*comes de Sclauis*) in panonskega kneza (*knaz' panon'sk□*).

Pribino so okrog leta 861 ubili prav tisti Moravani, pred katerimi je nekoč že bežal. Zdi se, da je bila njegova smrt v zvezi z turbulentnimi dogodki, ki so tedaj pretresali bavarsko Vzhodno prefekturo. Leta 854 je bil zaradi verolomnosti odstavljen mogočni prefekt Ratbod. Na njegovo mesto je Ludvik Nemški dve leti kasneje postavil svojega sina Karlmana. Ta je v Vzhodni marki (*marchia orientalis*), kot se je tedaj začel imenovati bavarski vzhod med Donavo in Savo, uveljavil energično in predvsem samostojno politiko: leta 858 je moravskim knezom Rastislavom, čigar gospostveno območje se je raztezalo severno od Donave, sklenil mir in zavezništvo. S tako zavarovanim hrbtom se je Karlman odkrito uprl očetu. V nameri, da si ustvari povsem samostojno gospostvo (*regnum*), je v letih 857-861 s področja celotne Vzhodne marke pregnal Ludviku Nemškemu zveste grofe ter »panonsko in karantansko mejo« povsem zasedel s svojimi privrženci. Žrtev te politike je bil v prvi vrsti karantanski grof Pabo, ki je moral zbežati v Salzburg. Nič bolje je niso odnesli tudi njegovi »grofovski tovariši« (*socii comites*). Med ubežniki so se znašli še grof Witigowo, ki je prav tako deloval v Karantaniji, Riheri, čigar grofovski mandat je obsegal področje Szombathelyja, in verjetno tudi Kocelj, ki se je spomladi leta 861 nahajal v kraljevem Regensburgu. Najhujša usoda pa je doletela Ludviku Nemškemu vedno lojalnega Pribino, ki je izgubil življenje.

Med prve Ludvikove poskuse, da bi si povrnil izgubljeno ozemlje, gotovo spadajo njegove podelitve velikih ozemeljskih kompleksov bavarski cerkvi in velikašem na gospostvenem področju upornega sina. Med temi darovnicami je najpomembnejša tista, ki jo je od Ludvika novembra leta 860 prejela salzburška nadškofija. S to »Magno Carto« je dobil Salzburg v last številne dvore – tj. za gospodarsko izrabo organizirane zemljiške komplekse –,

ki so se raztezali od Melka ob Donavi preko današnje jugovzhodne Spodnje Avstrije in gradiščansko-madžarskega prostora zahodno od Blatnega jezera do starokarantanskega prostora z Gospo Sveto. Ta listina je tudi priča vedno večjega gospodarskega in političnega pomena Karantanije znotraj Vzhodne marke, ki se je odražal tudi tako, da je karantansko ime postalo sinonim za celotno Vzhodno marko. Za Karlmana in nato Gundakarja, ki sta imela položaj prefekta v celotni Vzhodni marki, je rečeno, da sta bila postavljen na čelo Karantancev. Karlmanova prizadevanja za politično neodvisnost pa je spremljalo tudi delovanje takratnega karantanskega pokrajinskega škofa Osvalda, ki je (neuspešno) poskusil pridobiti si samostojno, od Salzburga neodvisno cerkveno pokrajino; vsaj tako lahko razumemo pisma, ki jih je neposredno naslavljal na papeža Nikolaja I. (858-867), ter na ta način obšel predpostavljenega salzburškega nadškofa. Kljub neuspehu Karlmanovih prizadevanj – uporni sin se je leta 865 dokončno pobotal z očetom – pa je poseben položaj Karantanije pod gospostvom Karolingov Karlmana in nato njegovega sina Arnulfa ostal močno poudarjen. Pod Arnulfom, ki je najkasneje leta 876 prevzel oblast nad Karantanijo in Panonijo, je Karantanija v listinah označena kot *regnum* (*riche*), se pravi kot posebno gospostveno območje.

Salzburški nadškof Adalvin in panonski knez/grof Kocelj, ki sta bila vseskozi zvesta Ludviku Nemškemu, sta božič leta 865 praznovala skupaj v Kocljevi prestolnici. To je gotovo znak, da so se politične razmere na vzhodu umirile. Toda le za kratek čas. Severno od Donave, na Moravskem, sta namreč že od leta 863 delovala dva ugledna bizantinska misijonarja, Konstantin in Metod, brata iz Soluna. Oba sta bila filozofsko izobražena. Kot misijonarja sta se izkazala že pri krimskih Kazarih in oba sta poznala slovanski jezik svoje makedonske domovine. Na tej podlagi je Konstantin sestavil slovanski črkopis (azbuko) glagolico, s katero sta zapisovala liturgične tekste, ki sta jih prevedla. Na Moravskem sta začela uvajati slovansko bogoslužje, toda zaradi odpora frankovske latinske duhovščine sta se Konstantin in Metod že najkasneje v začetku leta 867 umaknila z Moravskega prek Donave h Koclju, »ki je močno vzljubil slovanske knjige, da bi se jih naučil«. Od tu sta se na povabilo papeža Nikolaja II. še istega leta – prejkone po stari cesti, ki je čez današnje slovensko ozemlje prek Ptuja, Celja, Ljubljane in Hrušice povezovala Panonijo z Italijo – odpravila do Benetk in nato v Rim, kjer pa ju je sprejel že novi papež Hadrijan II. (867-872). Interesi obeh bratov so se pokrili z novo vzhodno politiko rimske kurije. Rim je zase zahteval neomejeno cerkvenoupravno oblast nad vsem nekdanjim Ilirikom, h kateremu je spadala tudi Panonija, in je podpiral odcepitev posebne papežu neposredno podrejene panonske nadškofije od bavarsko-karantansko-panonske metropolije s sedežem v Salzburgu. Glede Panonije severno

od Drave se je salzburški nadškof lahko skliceval le na misijonsko dejavnost svoje cerkve od konca avarskih vojn dalje, ne pa tudi na ustrezen papeški privilegij, ker ga pač nikoli ni prejel. Februarja leta 869 je Konstantin, ki si je nadel meniško ime Ciril, v Rimu umrl; papež pa je še istega leta poslal Metoda kot svojega legata »za Slovane« in škofa knezom Ratislavu, Svetopolku in Koclju. Stari sovražniki so se ob vprašanju od bavarske neodvisne slovanske cerkve združili. Metod je prišel le do Koclja, ki ga je ponovno poslal v Rim; papež ga je tedaj imenoval za nadškofa severno od Drave ležeče Panonije in Moravske ter mu podelil naslov sirmijskega metropolita. Sirmium (Sremska Mitrovica), ki so ga leta 582 požgali Avari in je bil nekdanja politična in cerkvena metropola zahodnega Ilirika, je bil takrat v bolgarskih rokah.

Uspeh delovanja nadškofa Metoda in njegovih učencev v Kocljevi Panoniji je bil v izredno kratkem času (869/870) tako silovit, da se je salzburška cerkev po tričetrt stoletja delovanja morala umakniti, saj je Metod »izpodrinil latinski jezik in rimski nauk in ugledne latinske črke«. To brez odkrite politične podpore Koclja ne bi bilo mogoče. Knezova odločitev za Metoda je pomenila popoln prelom s frankofilsko politiko njegovega očeta in izključno Kocljeva zasluga je bila, da se je v letih 870-873 hudo ogroženi slovanski misijon obdržal pri življenju. Kajti že leta 870 so bavarski škofovski nasprotniki Metoda ujeli in ga na posebni sinodi v Regensburgu ob navzočnosti Ludvika Nemškega obsodili kot vsiljivca v tuji dijecezi. Prav za to priliko so po vsej verjetnosti v Salzburgu dali sestaviti spis o spreobrnjenju Bavarcev in Karantancev (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*), spomenico in hkrati belo knjigo proti Metodu. Ker je bil položaj bavarske metropolije v Karantaniji, katere cerkveno pripadnost so Salzburgu potrdili kar trije papeži iz druge polovice 8. stoletja, neomajan, so panonski misijon skušali prikazati kot nadaljevanje karantanskega in s tem svojim panonskim aspiracijam zagotoviti legitimiteto. Neprecenljivi podatki iz najstarejše karantanske zgodovine, ki jim prinaša Konverzija, so tako bili le sredstvo za dosego salzburških ciljev v Panoniji. Metodovo zajetje je sovpadlo s spremenjenim političnim položajem, v katerem si je Svetopolk z začasno postavitvijo na Karlmanovo stran in z izdajo svojega strica Rastislava pridobil gospostvo nad Moravani. Šele po ostri intervenciji papeža Janeza VIII. je bil Metod leta 873 izpuščen. Nekaj časa je bil še pri Koclju, kateremu so zaradi tega grozili bavarski škofje, nato, verjetno po letu 874, ko so sovražni Franki in Moravani z mirom v Forcheimu dosegli *modus vivendi*, pa je odšel na Moravsko, kjer je deloval vse do svoje smrti leta 885. Kocelj se v frankovski Panoniji ni mogel obdržati. Iz zgodovine je izginil najkasneje leta 876, ko je oblast nad Panonijo prevzel Karlmanov sin Arnulf; še leta 874 pa je salzburški nadškof Teotmar posvetil njegovo cerkev v

Ptuju. Po ponarejeni Arnulfovi listini, ki naj bi bila namenjena Teotmarju in je bila konec 10. stoletja sfabricirana v Salzburgu, naj bi bil Kocelj obsojen zaradi veleizdaje.

Panonska epizoda je delo sv. bratov neposredno povezala s slovenskim prostorom. Le v Kocljevi Panoniji je med letoma 867 in 874 lahko prišlo do stika in povezave med slovanskimi molitvenimi obrazci karantanskega misijona ter starocerkvenoslovanskimi teksti Konstantina in Metoda oz. njunih učencev. Na ta način so slovenske posebnosti oblikovno (še posebej na ravni besednega zaklada) in vsebinsko vplivale na starocerkvenoslovansko pismenstvo. Še izraziteje pa se ta povezava morda odraža v najstarejšem slovanskem zakoniku, v Zakonu sodnem ljudem, ki je verjetno nastal za potrebe Kocljevega spodnjepanonskega slovansko determiniranega gospostva. Zakonik, ki je verjetno Metodovo delo, povezuje vzhodnorimske (bizantinske) in bavarske pravne norme, slednje pa so se v 9. stoletju širile zlasti med karantanskimi in ostalimi Slovani bavarske Vzhodne prefekture. Tako se zdi, da je ta izjemni pravni spomenik najnaravneje povezovati s Panonijo, čeprav različni raziskovalci kraj njegovega nastanka iščejo tudi v Bolgariji in na Moravskem.

ZATON KAROLINŠKEGA OBDOBJA

Leta 871 je Ludvik Nemški predal upravo nad obdonavskimi grofijami na moravski meji grofu Aribu. S tem se je spremenila oblastna struktura, vzpostavljena leta 828, ko je bila uprava nad celotno Vzhodno marko združena v rokah prefekta ali kraljevega sinu. Najkasneje leta 876, po smrti Ludvika Nemškega, je Arnulf prevzel gospostvo svojega očeta Karlmana na vzhodu. Obsegalo je Karantanijo, grofijo ob Savi in panonski prostor tako severno od Drave (tj. področje nekdanje Kocljeve Panonije) kot tudi južno od te reke, kjer je, navezujoč se na tradicijo Ljudevita Posavskega in Ratimirja, imel svoj *regnum* slovanski knez in frankovski vazal Braslav Grofije ob Donavi so bile iz tega kompleksa izvzete. Anali iz Fulde označujejo leta 884 to gospostveno območje kot »Arnulfovo kraljestvo«. Središče Arnulfove moči je predstavljala Karantanija. Razdelitev kraljeve zemlje, do katere je prišlo v večji meri od srede 9. stoletja dalje, je privedla do vzpostavitve in izgradnje gospodarske infrastrukture (zemljiških gospostev) ter povečanja bogastva pokrajine. Od tu je Arnulf uspel pridobiti ne samo gospostvo nad Bavarsko (po letu 880), ampak leta 887 – z vojaško pomočjo »Bavarcev in Slovanov« – tudi nad Vzhodnofrankovsko državo. Tudi po tem datumu je bil Arnulf še povezan s Karantanijo. Tako je božič leta 888 praznoval na nekdanjem sedežu karantanskega kneza, na Krnskem gradu, ki je s tem edina dokumentirana karolinška pfalca, tj. rezidenca frankovskih vladarjev, v širšem vzhodnoalpsko-panonskem prostoru. Leta 983 je Krnski grad

izrecno označen kot kraljevi sedež, *regalis sedes*. Po mnenju nekaterih raziskovalcev je prav z razvojem v Arnulfovem času povezan začetek vojvodine Koroške, tedaj pa naj bi bil postavljen tudi vojvodski stol na Gosposvetskem polju, kar je imelo za posledico spremembo in fevdalizacijo obreda ustoličevnja karantanskih (koroških) knezov (vojvod). V ta kontekst morda sodi še obnova pokrajinskega episkopata za Karantanijo, ki jo je po letu 873 izvedel salzburški nadškof Teotmar. Zaradi svoje povezanosti s Karantanijo je Arnulf že v literaturi 11. stoletja dobil pridevek Koroški. Po letu 887, ko je Arnulf postal vzhodnofrankovski kralj, so grofovsko oblast v Karantaniji imeli člani bavarskih visokoplemiških družin. Med njimi je bil tudi Luitpold, Arnulfov sorodnik po materini strani in utemeljitelj bavarske vojvodske dinastije Luitpoldingov. Kot grof v Karantaniji se prvič omenja v darovnici iz leta 895, s katero je Arnulf prevedel Waltuniju, predniku sv. Heme, iz fevda v alod posest na današnjem avstrijskem Koroškem in Štajerskem ter na Kranjskem.

Na Kranjskem je leta 828 frankovska grofovska uprava zamenjala plemensko ureditev Karniolcev in okrog leta 838 je ta, k bavarski Vzhodni prefekturi pripadajoči prostor upravljal iz Bavarske izvirajoči grof Salacho. Nato se šele za Ratolda v zadnjem desetletju 9. stoletja domneva, da je kot grof deloval v slovenskem Posavju, kjer naj bi leta 895 tudi Waltuni imel svojo posest: tri kraljevske hube na območju Brestanice (*Richenburch*; ime namiguje na »močno utrdbo«) na levem in posestvo Krško (*Gurcheuelt*) na desnem bregu Save. Oboje naj bi ležalo v Marki ob Savi (*Marchia iuxta Souwam*). Toda tekst listine kralja Arnulfa, ki nam prinaša te dragocene podatke, s katerimi bi bili lahko otipljivi prvi začetki fevdalizacije slovenskega ozemlja južno od Drave, je bil, kot to kažejo najnovejše raziskave, v tem delu falsificiran in je zato brez prave vrednosti: grad Rajhenburg, ki je kontroliral prehod in pot ob Savi, je tako bil zelo verjetno postavljen šele po koncu madžarskih vpadov, najprej po sredini 10. stoletja.

Panonijo severno od Drave, kjer se je proces fevdalizacije začel že za časa Pribine, so v zadnji četrtini 9. stoletja doleteli težki in nesrečni časi. Med Arnulfom, čigar *regnum* je obsegal tudi nekdanjo Kocljevo Panonijo, in moravskim Svetopolkom je tri leta (882-884) divjala krvava vojna, v kateri je poleg obdonavskih krajev najbolj trpela prav Panonija. Tam je Svetopolk »klal strahovito in krvoločno kakor volk ter največji del opustošil z ognjem in mečem«. Analist, ki poroča o teh dogodkih, govori le še o »nekdaj srečni Panoniji« (*quondam Pannonia felix*). Mir, ki ga je leta 885 sklenil s Svetopolkom, je Arnulfu olajšal prevzem oblasti v Vzhodnofrankovski državi leta 887. Pet let kasneje je pobudo v boju za Podonavje prevzel Arnulf ter s frankovskimi, bavarskimi in alamanskimi kontingenti poleti leta 892 plenil po Moravskem. Na pomoč so mu prišli tudi nomadski Madžari. Ti so na Zahodu veljali

za nove Avare.

V zahodnih, frankovskih virih so bili Madžari prvič registrirani leta 862, ko so se morda vpletli v turbulentne dogodke v Podonavju, zvezane s Karlmanovim uporom in Rastislavovimi težnjami po neodvisnosti. Zagotovo pa so v ta prostor prišli leta 881 in se pri Dunaju (*Wenia*) – ta se takrat prvič omenja – spopadli z bavarsko vojsko. 894, v letu smrti moravskega kneza Svetopolka, so vdrli preko Donave in »do uničenja opustošili vso Panonijo«. Iz zaveznikov so se spremenili v Arnulfove sovražnike in izpostavljena frankovska Panonija je bila življenjsko ogrožena. Stanje je postalo kritično zlasti zato, ker so se Madžari kmalu zatem naselili v Panonsko nižino med Tiso in Donavo. Obrambo frankovske jugovzhodne meje je Arnulf okrepil tako, da je leta 896 Panonijo skupaj z Blatenskim kostelom izročil Braslavu, slovanskemu knezu in frankovskemu vazalu med Dravo in Savo v današnji Slavoniji. Pod poveljstvom tega zvestega Arnulfovega kneza, ki je že leta 892 sodeloval v pripravah na vojno z Moravani, se je tako združilo ogromno ozemlje, segajoče od Siska na jugu pa do Donave na severu. Krajevno ime Bratislava, ki se prvič omenja leta 907 kot *Brezalauspurc*, je etimološko verjetno nastalo iz *Brazlaves-Burg* (Braslavov grad). Toda madžarskih konjenikov ti obrambni ukrepi Vzhodnofrankovske države niso zaustavili. Plen, ki jih je zlasti zanimal, je ležal na Bavarskem in predvsem v bogati severni Italiji, kamor so prvič vdrli že poleti leta 899. Že naslednje leto so plenili tudi po bavarskem ozemlju zahodno od Aniže, le malo zatem pa še v Karantaniji. V tem času so verjetno zasedli tudi že frankovsko Panonijo okrog Blatenskega kostela, medtem ko se je bavarsko-frankovska ureditev v obdonavskem prostoru obdržala zahodno od Mauterna pri Kremsu. Do tam je namreč veljal carinski red, ki so ga na ukaz zadnjega vzhodnofrankovskega karolinškega vladarja Ludvika Otroka, Arnulfovega sinu, med letoma 904 in 906 potrdili v Raffelstettnu pri St. Florianu ob Donavi.

Toda z uničujočim bavarskim porazom pri Bratislavi v začetku julija leta 907, ko sta med številno bavarsko elito na bojnem polju obležala tudi mejni grof Luitpold in salzburški nadškof Teotmar, je karolinška ureditev na jugovzhodu dokončno propadla. Panonsko-obdonavski prostor do Aniže in Karantanije je prišel pod madžarski nadzor, slovenska tla ob stari italsko-panonski cesti pa so postala prehodno področje za madžarske plenilne pohode v Italijo in ozemlje na prepihu. Madžarski konjeniki so do odločilnega poraza pri Augsburgu leta 955, ki zaznamuje konec njihovih plenilnih pohodov in začetek njihovega prilagajanja zahodnim oblikam življenja, več kot petindvajsetkrat prečkali slovensko ozemlje. Kraj *Vogrsko* (v Ogrsko) pri (Novi) Gorici še danes spominja na Ogre ali Madžare. Podobni toponimi, kot npr. *Ungarina*, pa so se ohranili tudi v Furlaniji, ki je bila ob vpadni poti

Madžarov (ta je že leta 967 označena kot *via* oz. *strata Hungarorum*) opustošena do uničenja. Prav z izrecnim opozorilom na škodo, ki so jo povzročili Madžari, je spomladi leta l001 cesar Oton III. podaril oglejskemu patriarhu »polovico gradu, ki se imenuje Solkan in polovico vasi, ki se v slovanskem jeziku imenuje *Goriza*«. Drugo polovico je še v istem letu prejel grof Werihen. V dobi velike obnove Furlanije, ki se je pod vodstvom oglejskih patriarhov vršila v drugi polovici 10. in zlasti v 11. stoletju, so v Furlanijo prišli tudi številni slovenski kolonisti, nekateri verjetno tudi s Koroške. Novi naseljenci so prvič izpričani leta 1031, ko je kraj Meretto di Capitolo pri današnji Palmanovi označen kot »vas Slovanov« (*villa Sclavorum*). Izrazita romanska večina je te koloniste asimilirala že do konca srednjega veka, spominjajo pa nanje še dandanes nekatera krajevna imena v Furlaniji, kot npr. Sclavons ali pa Belgrado.

NOVI RED IN NOVE OBLIKE

Mirna leta po bitki pri Augsburgu leta 955 so na vzhodu in jugovzhodu nastajajoče nemške države omogočila novo razvojno politiko, ki se je v sedemdesetih letih 10. stoletja izrazila tudi v novih organizacijskih oblikah. Že leta 952 je Oton I. podredil oblasti bavarskega vojvode, ki je vladal na Bavarskem in Koroškem, še Veronsko in Furlansko marko ter Istro. Nastala je ogromna politična tvorba, ki je obvladovala alpske prelaze in s tem poti med Italijo in Nemčijo. Bavarska je tedaj dosegla svoj največji srednjeveški obseg. Toda zaradi upora tamkajšnjega vojvode Henrika II. Prepirljivca je kralj Oton II. leta 976 od te prevelike in premočne bavarske vojvodine ločil vojvodino Koroško – ta se je v personalni uniji do leta 1002 za krajši čas sicer še dvakrat združila z Bavarsko –, s katero je povezal tudi mejne krajine od Verone na zahodu prek Istre, današnje Slovenije do Semmeringa na vzhodu. S tem se je pretrgala zveza, ki je v državnopravnem smislu že od druge polovice 8. stoletja Karantanijo navezovala na Bavarsko. Z novonastalo vojvodino Koroško – prvo v vzhodnoalpskem prostoru – je bilo formulirano nekaj, kar je bilo v zgodovinskem razvoju koroškega prostora do tistega časa ves čas imanentno: določena, kljub povezavi z Bavarsko ves čas zaznavna samostojnost in posebnost, temelječa na politični tradiciji stare slovanske kneževine Karantanije. Do srede 12. stoletja obstoječa oblast koroškega vojvode nad Veronsko marko je podčrtovala strateški in prometno-geografski pomen nove vojvodine. Vojvodina Koroška je bila večja od nekdanje kneževine Karantanije in tudi kasnejšo deželo Koroško je presegala za večkrat. Zato je paradoks zgodovinskega razvoja, da je pokrajina, ki se v vzhodnoalpskem prostoru lahko ozre na najstarejšo tradicijo lastne državnosti in ki je kot prva na tem območju postala vojvodina srednjeveške nemške države, svojo politično

celovitost (kot dežela) dosegla šele konec srednjega veka.

Zaradi obrambe proti Madžarom je bilo v sedemdesetih letih 10. stoletja na vzhodu in jugu Bavarske in Karantanije organiziranih več po obsegu relativno manjših mejnih pokrajin, ki so se imenovale po nemško marke, po slovensko pa krajine, ter so se navezovale na tradicijo karolinških mejnih grofij. Na severu, ob Donavi med Anižo in Dunajskim gozdom, se je na Bavarsko navezovala Vzhodna marka, leta 996 prvič označena z imenom *Ostarrîchi* (Österreich/Avstrija). Leta 970 se prvič omenja posebna krajina ob srednji Muri med Bruckom na severu in Radgono na jugu. Njeno nekoliko kasneje izpričano ime Karantanska krajina (*marcha Karentana*) jasno odraža njeno navezanost na vojvodino Koroško. Južno od nje je bila Podravska krajina, prvič omenjena leta 980. V virih je imenovana kot Krajina onstran gozda (*marchia Transsiluana*), tj. Krajina (gledano s Koroškega) onkraj Dravskega gozda med Pohorjem in Kozjakom, izpričana pa je tudi kot Ptujska krajina (*marchia Pitouiensi*), vendar se na daljši rok ni uspela obdržati. Leta 980 se prvič omenja tudi Savinjska marka (*Sovuina*), ki je obsegala porečje Savinje, na jugu pa je prek Save segala vse do reke Krke. Za ta dolenjski del kasnejše Kranjske se je pozneje uveljavilo ime Slovenska krajina (*Marchia Sclavonica, que vulgo Windismarch dicitur*). Zgornje Posavje (Gorenjsko) in Notranjsko je obsegala Kranjska. Kot »Carniola, ki se po domače imenuje marka Creina«, se prvič omenja leta 973. Njen center je bil »grad v krajini« (*Chreina, Chrainburch*), tj. Kranj. Čeprav različnega izvora – ime Kranj se je razvilo iz keltsko-romanskega *Carnium, Creina* pa je slovanskega izvora –, sta se imeni pokrajine in njenega središča pokrivali in vplivali, da se je za pokrajino uveljavilo domače ime Kranjska in ne Karniola. Slovensko ime so v obliki *Krain* prevzeli tudi Nemci. Na zahodu sta na Kranjsko mejili Furlanija, ki je proti vzhodu obsegala zgornje Posočje in spodnjo Vipavsko dolino, ter Istra, v katero je spadal tudi zgornji Kras do Nanosa in Javornikov. Z navedenimi mejnimi grofijami obdana in razširjena vojvodina Koroška je v slovenskem zgodovinopisju dobila zavajujoče ime Velika Karantanija. Toda že v začetku 11. stoletja, najverjetneje leta 1002 – ob dokončni razvezavi personalne unije med vojvodinama Bavarsko in Koroško –, je ta velika politična tvorba razpadla in krajine od Mure do Save so bile podrejene neposredno kroni. Karantanska krajina se je leta 1012 s postavitvijo njenega mejnega grofa Adalbera za koroškega vojvodo sicer ponovno povezala z vojvodino, toda na dolgi rok ta zveza ni imela perspektive. Karantanska krajina je po sredi 11. stoletja, ko je mejnogrofovsko oblast v njej prevzela rodbina Traungaucev oz. Otokarjev, postala središče in izhodišče razvoja, ki je pripeljal do nastanka nove vojvodine in dežele Štajerske. V Furlaniji pa se je moral taisti vojvoda Adalbero leta 1027 odpovedati vsem javnooblastnim funkcijam na področju oglejske cerkve.

Vzpostavitev stabilne mejnogrofovske organizacije, ki je pomenila umestitev slovenskega ozemlja v okvir srednjeveške nemške države, je omogočila oblikovanje gospodarskega in družbenega sistema, tipičnega za zahodno Evropo, tj. fevdalizma. Jasen izraz uveljavljanja novega sistema je nastajanje zemljiških gospostev, ki so bila temeljne fevdalne gospodarsko-organizacijske ter sodno-upravne enote. Z izjemo Koroške, kjer je prvo gospostvo izpričano že leta 822, in deloma Istre, kjer listina Rižanskega zbora iz leta 804 že priča o začetkih fevdalizacije, frankovska država 9. stoletja – vsaj kolikor lahko ugotovimo in sklepamo na podlagi ohranjene dokumentacije – na večini današnjega slovenskega ozemlja v glavnem ni posegala v obstoječe slovanske družbene in gospodarske strukture ter jih ni spreminjala. Precizna mikro raziskava Blejskega kota je pokazala, da se je struktura staroslovanske *župe* ohranila nedotaknjena do druge polovice 10. stoletja. Fevdalizacija in z njo zvezan nastanek zemljiških gospostev na današnjem slovenskem ozemlju je v glavnem šele proces druge polovice 10. in 11. stoletja. Osnovna mreža zemljiških gospostev je nastala s podeljevanjem kraljeve zemlje, tj. vse tiste zemlje, ki še ni bila prilaščena in je razpolagalna pravica zanjo pripadala vladarju; te pa je bilo v novonastalih krajinah v izobilju. S podeljevanjem kraljeve zemlje vladar ni le nagrajeval posameznih svetnih in posvetnih visokih fevdalcev za njihovo zvestobo ter jih plačeval za njihovo službo, ampak se je z nastajanjem zemljiških gospostev, ki so gospodarsko bistveno bolje izkoristila naravne danosti, močno povečalo bogastvo posameznih pokrajin. Znotraj mejnih grofij so gospostva ustvarila tudi prvo oblastno in siceršnjo infrastrukturo: centri posameznih gospostev – velikokrat so to bili prvi gradovi na našem ozemlju – so postali tudi vozlišča upravne, sodne in vojaške mreže.

Med prvimi prejemniki velikih ozemelj, tudi v velikosti po nekaj sto kvadratnih kilometrov, so bile škofije. Salzburška nadškofija je že z darovnico iz leta 860 prišla na tleh, poseljenih s slovenskimi predniki (zlasti na Koroškem in Štajerskem), v posest nekaterih dvorov. Morda še pred koncem 9. stoletja si je pridobila tudi že veliko teritorialno posest okrog Ptuja, pred sredo 11. stoletja pa tudi že omenjeni Rajhenburg (Brestanico) v Posavju. Z dvema darovnicam cesarja Otona II. so bili leta 973 na Gorenjskem, s središčem v Škofji Loki, položeni temelji loškega zemljiškega gospostva škofov iz bavarskega Freisinga. Henrik IV. je v letih 1062 in 1067 isti škofiji podelil v Istri še fiskalno posest v Piranu in Novigradu ter sedem vasi, med njimi tudi Kubed na pomembni poti v notranjo Istro. Vendar škofija kljub verjetni želji po lastni soli in olivnem olju te posesti ni uspela obdržati. Severno od loškega zemljiškega gospostva je v začetku 11. stoletja iz podelitve kraljeve zemlje zraslo zemljiško gospostvo s središčem na blejskem gradu, ki se omenja že leta 1011 (*castellum Veldes*). Bilo

je last škofov iz Brixna na današnjem Južnem Tirolskem. Oglejski patriarh je že leta 1001 prejel od krone polovico velikega zemljiškega kompleksa med Sočo, Vipavo in Trnovsko planoto, katerega center je bil grad v Solkanu (*castellum Siliganum*). Leta 1040 pa mu je Henrik III. odprl še Kranjsko: patriarh je dobil Cerknico in veliko ozemlje v pasu od Logatca do Loža, tj. praktično vso Notranjsko, ki je spadala pod prvotno Kranjsko.

Nekatere od teh podelitev so bile posledica vključevanja cerkve v službo države. Izobraženi škofje, pri katerih ni obstajala nevarnost, da bi podeljeno zemljo podedovali, so bili močna vladarjeva opora. V okviru t. i. otonsko-salijskega sistema državne cerkve je bila posameznim škofijam prepuščena skrb za javno oblast. Škofje, ki so jim bile prepuščene cele grofije, so postali grofje in varuhi kraljevih interesov. Mednje je spadal tudi nadzor nad strateško pomembnimi alpskimi prelazi, ki so povezovali Italijo in Nemčijo. V tem pogledu je imel Brixen, ki je ležal na brennerski poti, še zlasti pomembno vlogo. Imeti briksenskega škofa za zaveznika je pomenilo imeti to pot odprto. Zato je Brixen od krone že leta 1027 prejel grofijo v dolini Inn in leta 1091 še grofijo v Pustertalu. Kralj Henrik II. pa je že ob svojem prvem pohodu v Italijo spomladi leta 1004 nagradil briksenskega škofa Albuina s »svojim posestvom, imenovanim Bled, ležečim v okrožju, imenovanem Kranjska, v Watilonovi grofiji gornjega imena«. Podoben geografsko-strateški pomen je imel tudi oglejski patriarhat med Alpami in Jadranom Njegov pomen je narasel zlasti tedaj, ko je opozicija v lombardski nižini cesarju zaprla prehode preko Alp. Zato je patriarhat vse do srede 13. stoletja, ko je s propadom staufovske dinastije propadla tudi ideja cesarstva, ki obvladuje tako Italijo kot Nemčijo, bil vedno deležen velike vladarjeve pozornosti. Ta se je kazala tudi z omenjenima podelitvama. V tradiciji otonsko-salijskega sistema državne cerkve in v povezavi z aktualnim političnim položajem je kralj Henrik IV. leta 1077, v času vrhunca boja za investituro in na samem povratku iz Canosse, podelil oglejskem patriarhu Sigehardu, svojemu nekdanjemu kanclerju, najprej grofijo Furlanijo ter nato še mejno grofijo Kranjsko in grofijo Istro. Istega leta je tudi Liutold Eppensteinski, še en kraljev pristaš, postal koroški vojvoda in tehtnica investiturnega boja se je v Vzhodnih Alpah začasno nagnila v korist Henrika IV. Oglejski patriarh je tako za kratek čas (Sigehardov naslednik je zaradi svoje propapeške usmerjenosti izgubil Istro in Kranjsko; oglejski patriarh je ponovno postal mejni grof v prvi šele leta 1209, v drugi pa že leta 1093) postal nosilec javne oblasti na velikem delu prostora, ki je nekoč bil pod pristojnostjo frankovskega furlanskega mejnega grofa.

Možnost izjemnega bogatenja, politične in družbene promocije ter seveda zemlja, ki jo je vladar tako širokosrčno delil, medtem ko je bila v jedru države že bolj ali manj razgrabljena, je delala periferijo ob državni meji atraktivno za številne visokoplemiške

rodove, ki so v ta prostor prišli iz notranjosti, se vanj vključili in potem odigrali pomembno vlogo v njegovem zgodovinskem razvoju. S Saške je prišla rodbina Weimar-Orlamünde, v katere rokah je bila v tretji četrtini 11. stoletja mejnogrofovska oblast v Istri in na Kranjskem. Njena prvotna posest se je na Gorenjskem raztezala na levem bregu Save. V notranjosti Istre je jedro posesti te rodbine predstavljalo 20 kraljevskih kmetij, podeljenih s strani Henrika IV. leta 1064. Frankovskega izvora so bili Eppensteinci in Spanheimi, oboji dedni koroški vojvode, prvi med letoma 1077 in 1122, drugi pa med letoma 1122 in 1269. Jedro eppensteinskih posesti je prvotno ležalo ob zgornji Muri, kjer je pri Judenburgu stal tudi grad Eppenstein, po katerem so se imenovali, in v Karantanski krajini, kjer so bili mejni grofje. Od tod so se z Adalberom leta 1012 prvič zavihteli na koroški vojvodski prestol. Spanheimi pa so poleg ostalih posesti (zlasti na Koroškem) imeli na današnjem slovenskem ozemlju okolico Radgone in Maribora v Podravski krajini, kjer so bili v prvi polovici 12. stoletja mejni grofje. V istem času je bilo v njihovih rokah še veliko gospostvo Laško v nekdanji Savinjski krajini in takratni Veliki Kranjski, njihova pa sta bila tudi Kostanjevica ob dolenjski Krki in še zlasti velik del ljubljanske kotline z Ljubljano vred.

Največ visokoplemiških rodov je v slovenski prostor prišlo z Bavarske. Poleg grofov iz Vohburga in grofov iz Bogna, katerih posest na slovenskem ozemlju je izpričana le krajši čas v 11. in prvi polovici 12. stoletja, je potrebno omeniti zlasti grofe iz Andechsa. Ti so na Kranjsko prišli v začetku 12. stoletja in tu dedovali weimar-orlamündsko posest na vzhodnem Gorenjskem ter si v Kamniku ustvarili svoje kranjsko središče. V drugi polovici 12. stoletja so bili »deželni grofje« na Kranjskem in mejni grofje v Istri, kjer so si po severovzhodni Istri (Meranija) nadeli naslov meranskih vojvod (*dux Meraniae*). Bavarskega izvora so bili tudi Traungauci oziroma Otokarji, od srede 11. stoletja mejni grofje v Karantanski krajini, ki je pod njihovo vladavino (do leta 1192) prerasla v vojvodino Štajersko. Svoje prednike so na Bavarskem imeli tudi grofje, ki so v začetku 12. stoletja prišli ob srednjo Sočo in se začeli imenovati po Gorici, najbolj pa so se uveljavili v času, ko so navedene dinastije že propadle. V 11. in prvi polovici 12. stoletja pa so posestva na ozemlju današnje Slovenije za krajši čas imele tudi bavarske grofovske rodbine.

Vse te visokoplemiške rodove je po svojem izjemnem bogastvu presegala rodbina, katere posestva so se v začetku 11. stoletja razprostirala od Furlanije na zahodu do hrvaške meje na Sotli na vzhodu in od Donave na severu do Save in dolenjske Krke na jugu. Njeno težišče je bilo v prostoru Brež na Koroškem, ob zgornji Muri na današnjem Štajerskem, še posebej pa v Savinjski krajini, kjer se je njihovo ogromno lastno veleposestvo (torej alod) tako rekoč pokrivalo z mejami krajine same in je sklenjeno segalo od Drave na severu prek

Slovenj Gradca, Celja, Rogatca in Laškega do Sotle in Save, južno od te pa še do Kostanjevice in Višnje Gore. Vsa ta ogromna posest, katere začetki segajo do darovnic vzhodnofrankovskih vladarjev in naslednikov Karla Velikega, se je v začetku 11. stoletja združila s poroko Heme in Viljema II. v eni družini, v t. i. »Heminem rodu«, vendar je pred sredo istega stoletja tudi že razpadla. Hema je po materini strani verjetno izvirala iz bavarske vojvodske dinastije Luitpoldingov, med njenimi predniki pa so bili tudi Waltuni, ki naj bi leta 895 dobil Rajhenburg in Krško (polje), ter Svetopolk in Preslav. Slovanski imeni slednjih dveh pričata o slovanskem poreklu dela Heminih prednikov in dokazujeta, da se je domače slovansko visoko plemstvo, ki se je v jeziku in načinu življenja hitro asimiliralo, stopilo z doseljenim nemškimi visokoplemiškimi rodovi v nov vodilni družbeni sloj. Hemin mož, Viljem II., grof v Brežah in mejni grof v Savinjski krajini, je izviral iz rodu bavarskih Wilhelmincev, ki so v drugi polovici 9. stoletja kot grofje v Traungauu in ob Donavi igrali pomembno vlogo v boju z Moravani. Prav temu rodu je po vsej verjetnosti pripadala tudi Kocljeva mati in Pribinova žena. Genealogija Hemine družine je lep primer izrazite internacionalnosti visokega plemstva tistega časa. Nič drugače pa ni bilo v kasnejših stoletjih, saj se sorodstvena povezave plemstva niso omejevale samo na prostor srednjeveške nemške države, ampak so segale tudi širše. Toda kot je zaradi tega zgrešeno spraševanje o nacionalni pripadnosti tega plemstva, je bil zgrešen tudi poskus razglasiti Hemo za *slovensko* svetnico.

Viljema II. je marca leta 1036 ubil njegov največji tekmec na jugovzhodu države, leto poprej odstavljeni koroški vojvoda Adalbero Eppensteinski. Vdova Hema, ki je združila v svojih rokah vso poprej omenjeno nezaslišano obsežno posest, je postala ena najbogatejših žensk svojega časa. Ker sta tudi njena dva sinova Viljem in Hartvik zgodaj umrla – po legendi naj bi ju umorili uporni rudarji –, je Hema leta 1043 v Krki na Koroškem ustanovila ženski samostan, ki ga je knežje obdarila z zemljo. Njena posestva ob zgornji Aniži, ki jih je prepustila salzburški nadškofiji, pa so tri desetletja kasneje služila nadškofu Gebhardu, da je lahko ustanovil samostan v Admontu. Isti nadškof je tudi že razpustil ženski samostan v Krki in tam leta 1072 ustanovil prvo škofijo na Koroškem. Z ustanovitvijo škofije je Krka postala – poleg Salzburga, Ogleja, Freisinga in Brixna – peti veliki cerkvenoškofijski zemljiški posestnik na slovenskih tleh. Težišče njenih, od Heme izvirajočih posestev je ležalo na Kozjanskem. Glavni fevdi (*feuda principalia*) krške škofije so bili Lemberg pri Dobrni, Planina, Rogatec, Podsreda in Kunšperk ob Sotli. Vendar je Heminim sorodnikom, kot je bil mogočni Askvin, odvetnik krškega samostana, ali pa njegov vnuk Starchand II. – kot savinjski mejni grof je imel naslov, ki je nekoč šel Heminemu možu Viljemu II. –, kljub temu še vedno ostalo dovolj posesti, moči in ugleda, da so še konec 11. stoletja takratnemu kronistu veljali za

»najmočnejše gospode na vsem Koroškem, ki jim ni ugovarjal nihče od umrljivih ljudi«. Šele zmaga papeške stranke, v prvi vrsti salzburškega nadškofa, v investiturnem boju v Vzhodnih Alpah v prvem desetletju 12. stoletja, ki je bila zvezana tudi z uveljavitvijo Spanheimov, je povzročila, da »so izgubili vso prejšnjo moč«. Številni vodilni plemiški rodovi visokega in poznega srednjega veka širšega vzhodnoalpskega prostora so ali izhajali iz Heminega rodu ali pa so se okoristili na račun njegove bogate dediščine. Mednje sodijo plemeniti Prisi iz Puchsa in od njih izvirajoči grofje Višnjegorski, Vovbrški grofje, grofje Plainski in grofje Pfannberški ter verjetno tudi svobodni gospodje Žovneški, kasnejši grofje Celjski.

Do konca 11. stoletja se je tako v temeljnih potezah izoblikovala osnovna posestna struktura današnjega slovenskega ozemlja, ki pa je bila seveda podvržena stalnim spremembam. To je tudi čas, ko so se pri nas začeli odvijati zgodovinski procesi, zaobjeti s pojmi, kot so kolonizacija, germanizacija, asimilacija, pa tudi fevdalizacija družbe na ravni njenih najnižjih slojev. Njihova osnovna značilnost je, da so potekali znotraj zemljiških gospostev. Glavno gibalo teh procesov, ki se niso odvijali ločeno oz. vsak zase, ampak so se med seboj nenehno prepletali, je bila težnja posameznih zemljiških gospodov, da povečajo donos svojih novo pridobljenih in s strani domačih Slovanih ekstenzivno obdelovanih posesti. Prvi korak v tej smeri je pomenila uvedba na bavarskih in drugih nemških tleh že preizkušenega hubnega sistema, ki je v povezavi z uveljavitvijo natriletnega kolobarjenja s praho omogočal večji donos. Nastanek kmetij pri nas je bil zvezan z odpravo dotedanjih slovansko determiniranih gospodarskih in družbenih struktur, ki so po najbolj sprejemljivi hipotezi izgledale takole: slovansko visoko in nižje (kosezi) plemstvo je posedovalo dvore, tj. tudi po zahodnem frankovsko-bavarskem pojmovanju svobodno plemiško lastnino, medtem ko je ostalo prebivalstvo bilo organizirano pod župani v župah, kjer se ob zelo ekstenzivnem gospodarstvu niso razvile zemljiškolastniške oblike kot na Zahodu, tako da je njihova zemlja veljala za zemljo brez lastnika in s tem za kraljevo lastnino. Za razliko od slovanskih dvorov, do katerih prejemniki zemljiškogospostvenih teritorijev niso imeli nobenih pravic, pa je velik proces nastajanja zemljiških gospostev zajel ozemlja žup, v katerih ni obstajala priznana zasebna lastnina. Prebivalstvo žup se je moralo ukloniti novemu gospodarskemu sistemu tako, da je bila zemlja na novo parcelirana in v obliki hub prepuščena dotedanjim uživalcem. Ker pa je bilo domačih prebivalcev za kolonizacijo velikokrat premalo, je dal zemljiški gospod pripeljati koloniste od drugod, vendar praviloma s svojih posesti. Razlika med domačimi in pripeljanimi kolonisti se je v glavnem pokrivala z razliko med slovensko in nemško govorečimi kolonisti. Vendar to pri naseljevanju ni igralo nobene vloge, saj so bila v začetku s kolonisti obeh vrst intenzivneje naseljena gospodarsko in klimatsko ugodnejša področja, kot

so ravninski, dolinski in gričevnati predeli. Šele kasnejša kolonizacija 13. in 14. stoletja je šla v gorat, težje dostopen, gospodarsko manj atraktiven in tudi z gozdom bolj poraščen svet.

S kolonizacijo zvezane migracije nemško govorečega agrarnega prebivalstva so povzročile tudi germanizacijo precejšnjega dela tistega ozemlja, ki so ga še v 10. stoletju v največji meri naseljevali predniki današnjih Slovencev. Zaradi povsem razumljive usmeritve kolonizacije v za naselitev in bivanje ugodnejša področja se tudi germanizacija, ki je bila posledica tega gospodarsko pogojenega procesa oblikovanja kulturne pokrajine, ni širila od etnične meje proti notranjosti, ampak so nemški naseljenci »skočili« preko slovenskega naselitvenega prostora v visokogorskih predelih zgornje Koroške in zgornje Štajerske v kotline in doline spodnje Koroške in srednje Štajerske. Šele na tej podlagi sta se nato v poznem srednjem veku, po končani višinski kolonizaciji, ki je praviloma potekala iz najbližjih dolin, izoblikovala iz etnično mešanega ozemlja dva homogena etnična bloka: na jugu slovenski, na severu nemški. Med seboj sta ustvarila jezikovno mejo, ki je v bistvu ostala stabilna od konca srednjega veka do 19. stoletja in je potekala po Ziljskih Alpah do Dobrača, zavila mimo Beljaka na Osojske Ture, šla nato severno od Gospe Svete na Šentlensko goro in naprej na Svinško planino ter Golico, nato pa se držala severnega podnožja Slovenskih goric do Radgone. Pojmoma, kot sta kolonizacija in migracija, se je tako pridružila še asimilacija. To pomeni, da je v vsej pokrajini začenjal prevladovati tisti etnični element, ki je kvantitativno prevladoval v starih naselitvenih jedrih, pri čemer nadaljnji obstoj posameznih jezikovnih otokov ni ničesar spremenil. Je pa vsekakor značilno, da so se jezikovni otoki, nastali ob kasnejši rovtarski kolonizaciji, ki je bila zvezana s krčenjem gozdov v težje dostopnih in višje ležečih krajih, ohranili dlje kot tisti v odprti pokrajini; vendar ne zato, ker so nastali kasneje, ampak zato, ker so bili bolj izolirani. Poseben izraz te kolonizacije in z njo zvezanih etničnih procesov so slovanske in bavarske hube (*hoba sclavanisca, hoba bavarica*), ki naj bi po starejšem mnenju odražale socialno dvoplastnost kolonistov – slovanska huba naj bi odgovarjala hlapčevski (*hoba servilis*), bavarska pa svobodni (*hoba libera*) in s tem tudi večji hubi. V resnici gre verjetno le za etnično razlikovanje, razširjeno samo na področjih z mešano etnično strukturo.

Da bi si te zapletene procese lažje in predvsem bolj konkretno predstavljali, nam kot dober primer in model lahko služi loško gospostvo freisinških škofov na Kranjskem. Prav freisinško loško gospostvo je med vsemi zemljiškimi gospostvi na širšem slovenskem ozemlju najbolj primerno za opazovanje določenih zgodovinskih procesov na mikro nivoju: stanje virov je zelo zadovoljivo in sega od kraljevih darovnic 10. in 11. stoletja prek številnih listin do kontinuirane serije zapisov urbarialnega značaja visokega in poznega srednjega veka;

v historiografiji je vzorno in temeljito obdelano; povrhu pa je loško gospostvo bilo sklenjeno zemljiško gospostvo (*hofmarka*) z upoštevanja vredno površino okrog 500 km^2, ki je tudi po svoji geografski strukturi precej reprezentativno za slovenski naselitveni prostor.

Temelje gospostva je leta 973 z dvema darovnicama položil cesar Oton II., ki je freisinškemu škofu Abrahamu – prav tistemu, v čigar pontifikal so vpisani Brižinski spomeniki – v osrednjih predelih takratne Kranjske podelil velik in zaokrožen teritorialni kompleks. Nadaljnje potrditve in podaritve, ki so sledile še v prvi polovici 11. stoletja, so povečale in v glavnem tudi zaokrožile freisinško loško gospostvo tako, da je pozneje v teritorialnem oziru doživelo le manjše spremembe. Gospostvo je bilo v bistvu sestavljeno iz zelo rodovitne ravnice v središču Gorenjske med Kranjem in Škofjo Loko južno od Save in iz dveh dolin, ki sta se proti zahodu zajedali v hribovit predalpski svet. Center gospostva, Škofja Loka, se je razvil na sotočju iz obeh dolin prihajajočih rek in na točki, kjer se zahodni hriboviti svet odpre proti vzhodu v ravninskega. Ravnina loškega gospostva je ležala na poti (*via Chreinariorum*), ki je od karavanških prelazov vodila proti Panoniji oz. proti Hrvaški. Nanjo sta se navezovali tudi poti, ki sta po obeh dolinah in nato preko prelazov na razvodju med Savo in Sočo vodili proti zahodu. Obe sta imeli za promet med Furlanijo (zlasti Čedadom) in vzhodnimi pokrajinami določen pomen. Čeprav gospostvo nikoli ni bilo izvzeto iz javne oblasti mejnega grofa in nato deželnega gospoda Kranjske, je freisinški škof – kar zadeva gospodarske in upravne ukrepe – seveda imel v njem povsem proste roke. Na tej podlagi je lahko vodil sistematično kolonizacijsko politiko, katere namen je bilo intenziviranje gospodarstva pridobljenega teritorija. Najprej je bilo treba nadomestiti zatečeno strukturo zelo ekstenzivnega poljedelstva tam živečega slovanskega prebivalstva z intenzivnejšim hubnim sistemom. Zemlja, predvsem v ravnini in v širših predelih obeh dolin, je bila na novo parcelirana, v obliki hub prepuščena dotedanjim domačim obdelovalcem in zaokrožena – bržkone z naslonitvijo na stare centre žup – v nove upravne enote, katerim so načelovali *suppani*. Starejši latinski teksti označujejo te enote kot *officia*, mlajši nemški in slovenski pa kot *Supp* oz. *župa*. Vendar domače prebivalstvo kmalu po teh prvih kolonizacijskih ukrepih ni več zadoščalo in zato je dal freisinški škof iz drugih okolij pripeljati nove naseljence. Bilanco tega poldrugo stoletje trajajočega uspešnega in intenzivnega dela nam kaže v letu 1160 zapisana *Noticia bonorum de Lonka*, najstarejši zapis urbarialnega tipa na današnjih slovenskih tleh. Takrat je gospostvo obsegalo okrog 300 hub in podobnih obratov, na gospostvu pa je skupaj z grajskim osebjem v najboljšem primeru živelo 2300 prebivalcev, vendar jih je bilo po vsej verjetnosti še manj. Toda več kot tretjina teh ljudi je prišla od drugod. Na nekaj manj kot 160 hubah, v glavnem v obeh dolinah, so sedeli

domači slovanski staroselci (*Sclavi*). Na ravnino je dal škof naseliti koloniste z Bavarske (*Bauuari*) – verjetno s svojih tamkajšnjih posestev –, ki so sedeli na nekaj več kot 90 hubah in so bili kasneje organizirani v poseben bavarski urad. Manjša skupina kolonistov pa je prišla s Koroške (*Carentani*) in se naselila v bližnji gričevnat svet, kjer je sedela na približno 15 hubah. To koroško skupino so sestavljali predvsem Slovenci, ki so izvirali iz freisinške posesti na Koroškem, povsem verjetno iz okolice Vrbskega jezera.

V manj kot poldrugem stoletju, do leta 1291, ko je bil sestavljen naslednji urbar loškega gospostva, je kolonizacija napredovala s tako hitrimi koraki, da je bila praktično zaključena. Vsa razpoložljiva obdelovalna zemlja je bila v glavnem že razdeljena. Oba naslednja srednjeveška urbarja – iz leta 1318 in iz leta 1501 – namreč kažeta le majhen prirastek novih hub glede na stanje iz leta 1291. Od leta 1160 do 1291 pa se je število hub povečalo skorajda za štirikrat (od približno 300 na 1181). Ravnina, kjer so bili naseljeni Bavarci, je bila v tem obdobju tako temeljito poseljena, da v naslednjih stoletjih tam ni bilo več prostora niti za eno novo hubo. Zato pa se je kolonizacija obrnila v notranjost obeh dolin in je začela siliti tudi v hribovje do 1200 m nadmorske višine. Kolonisti za to rovtarsko oz. višinsko kolonizacijo so se običajno rekrutirali iz presežka dolinskega prebivalstva, zato se tudi etnična struktura z njo po navadi ni spremenila. V glavnem to drži tudi za loško gospostvo – z eno izjemo. Na skrajni zahodni hriboviti rob ene od obeh dolin (Selška dolina) je dal freisinški škof v zadnji četrtini 13. stoletja naseliti kmete iz že od konca 8. stoletja freisinškega Innichena v Pustertalu na današnjem vzhodnem Tirolskem. Hribovit in odmaknjen svet je gotovo igral odločilno vlogo, da je ta nemška skupnosti ohranila svojo jezikovno identiteto še v 19. stoletje. Močnejša in starejša bavarska kolonija na ravnini loškega gospostva je procesu asimilacije podlegla že prej, čeprav je bil še konec 16. stoletja nemški živelj toliko številen, da je tamkajšnji župnik pridigal v slovenskem in nemškem jeziku. Tudi Valvasor v drugi polovici 17. stoletja še poroča, da so v njegovem času v Bitnjah, v kraju, ki so ga Bavarci ustanovili ob svoji naselitvi in ga načrtno poselili, govorili edinstveno slovensko-nemško mešanico; za zgled pa navaja tale stavek: *Nim du mreža, ich die puša, wermer tiča fangen* (Ti vzemi mrežo, jaz pa puško, bova ptiče lovila).

Najdlje, vse do svoje nesrečne preselitve v času druge svetovne vojne, pa so svojo kulturno in jezikovno identiteto ohranili potomci tistih nemško govorečih kolonistov, ki so v 14. stoletju izkrčili in poselili Kočevsko. Tu je bila največja kolonija nemško govorečega agrarnega prebivalstva poznega srednjega veka na Kranjskem; nastala je pod vodstvom ortenburških grofov, zemljiških gospodov tega ozemlja. Prve koloniste so pripeljali v 30-ih letih 14. stoletja s svojih zgornjekoroških posesti. Te prve maloštevilne nemške naselbine pa

naj bi se kmalu pomnožile, saj naj bi cesar Karel IV. ortenburškemu grofu podaril okrog leta 1350 300 družin upornih frankovskih in thürinških kmetov.

OD KRAJIN DO DEŽEL

Srednji vek je obdobje, ki ne pozna nacionalne zavesti in nacionalne pripadnosti v današnjem pomenu besede. Zato pa pozna v zgodnejšem obdobju dokaj izrazit občutek pripadnosti določenemu plemenu (*gens*) in kasneje deželi (*terra*), kar je oboje povezano z obliko uveljavljanja oziroma z obliko veljavnosti pravnih norm določene skupnosti. V času zgodnejšega plemenskega prava je veljal osebni princip in je vsak posameznik »nosil« svoje pravo s seboj, kasneje, ko so prevladale dežele in deželno pravo, pa se je uveljavil teritorialni princip, kar pomeni, da je določeno pravo veljalo na določenem prostoru ne glede na »plemensko« pripadnost posameznika. Tako je tudi še danes. Za človeka srednjega veka v širšem srednjeevropskem prostoru so bile dežele tisti okvir, v katerem se je odvijalo njegovo življenje. To velja zlasti v pravnem, političnem, vojaškem in od časa reformacije tudi v verskem oziru. Ker pa so se dežele razvile iz podlag, ki so bile neodvisne od etnične ali nacionalne pripadnosti, je bila tudi deželna zavest oziroma zavest pripadnosti posamezni deželi, ki praviloma niso bile etnično homogene, za takratnega človeka mnogo pomembnejša od etnične. Dobra ilustracija za to – čeprav iz nekoliko kasnejšega obdobja – je polihistor Janez Vajkard Valvasor: po svojem rodu je izviral iz Bergama v severni Italiji, po svoji pisani besedi je bil predvsem Nemec, govoril je nemško in slovensko, živel je v deželi, kjer so veliko večino prebivalstva predstavljali Slovenci, po svoji zavesti pa je bil Kranjec. Glede slednjega so zlasti ilustrativna posamezna mesta njegove latinske korespondence z znamenito znanstveno družbo *Royal Society* v Londonu, katere član je bil. Tako leta 1685 omenja idrijski rudnik in Cerkniško jezero »v moji domovini, namreč na Kranjskem«. Naslednje leto piše: »Imamo neke živali, ki se imenujejo po nemško Bilch in v našem kranjskem jeziku polhi,« še leto kasneje pa: »To jezero je bilo starim piscem Lugea palus, novejšim Lacus Lugeus, današnjim Latincem je Lacus Cirknizensis, Nemcem Zirknitzer See, in nam Kranjcem je Cerkniško jezero«. Valvasorjeva domovina – kakor tudi domovina zadnjega gorenjskega ali dolenjskega kmeta, tako slovensko kot nemško govorečega – je bila Kranjska. Njej je v Slavi postavil občudovanja vreden zgodovinsko-etnografski spomenik, zaradi katerega je navsezadnje tudi bankrotiral.

Nastanek dežel v srednjem veku je eden najpomembnejših rezultatov zgodovinskega razvoja na velikem prostoru, ki mu je okvir dajala srednjeveška nemška država. Z njim se je

začel proces, katerega rezultat je danes tako nemški kot avstrijski ustavni federalizem, medtem ko sta pri nas propad Avstro-ogrske monarhije leta 1918 in uveljavitev nacionalne države pomenila tudi ukinitev zgodovinskih dežel, čeprav je močna deželna zavest celo v našem času pri Slovencih še kako prisotna v obliki pokrajinske zavesti.

Bolj kot geografski je dežela politični pojem in kot taka je tudi ustavnopravna kategorija. Njen obseg je bil odvisen od obsega veljavnosti deželnega prava, tj. tistih pravnih norm, ki jih je priznavalo deželno plemstvo kot odločujoči politični sloj v deželi. Vladar v deželi, deželni knez, je postal tisti, ki si je uspel zagotoviti sodno in vojaško oblast nad deželnim plemstvom. Prva se je odražala v predsedovanju plemiškemu ograjnemu sodišču (tako se je imenovalo po ograji, ki je ločila prisedniški zbor od ostalih oseb), druga pa je pomenila poveljstvo nad plemiško vojsko. Pot do deželnoknežje oblasti ni bila niti kratka niti preprosta. Izhodišče je imela v velikih zemljiških kompleksih posameznih visokih fevdalcev (grofje, mejni grofje, vojvode). Le-ti – imenovani tudi teritorialni zemljiški gospodje – so na svojem ozemlju izvrševali nekatere vrste oblasti, ki po današnjem pojmovanju pripada izključno državi. Tako so skrbeli za javni red in mir ter izvajali nižjo sodno oblast, pa tudi krvno sodstvo. Vzdrževali so svojo oboroženo silo, sestavljeno največ iz nesvobodnega plemstva (ministerialov in militov), nekateri pa so tudi kovali svoj denar in ustanavljali mesta. Državi so bile tako odvzete nekatere bistvene sfere oblasti. Teritorialna zemljiška gospostva so bila zato glavni nosilec partikularizma, a hkrati tudi izhodiščna točka združevanja, saj so nekateri teritorialni zemljiški gospodje na podlagi moči, ki so jo imeli, iz boja za deželnoknežjo oblast zlepa ali zgrda izločili vse tekmece (npr. razne grofovske rodove). Če je bila realna oblast nad posameznim teritorialnim zemljiškim gospostvom združena še s formalno funkcijo nosilca javne oblasti v pokrajini, ki je bila podeljena s strani države (torej – vsaj v slovenskem prostoru – zlasti s funkcijo mejnega grofa ali vojvode), je to praviloma pomenilo hitrejšo preobrazbo teritorialnega zemljiškega gospoda v deželnega kneza.

Razmerje kralj-plemstvo se je v vsako posamezno deželo preneslo v obliki deželni knez-deželno plemstvo in dežele so bile, poenostavljeno povedano, države v državi. V tem smislu tudi Habsburžani, ki so od srede 15. pa do začetka 19. stoletja tako rekoč neprekinjeno nosili krono nemških kraljev in rimskih cesarjev, nad »slovenskimi« deželami niso vladali kot kralji in cesarji, ampak kot deželni knezi. Zato je bila dežela – in ne nemško cesarstvo – tisti okvir, kjer se konec srednjega veka najprej pojavi in uveljavi (zgodnja) moderna država, se pravi stanovska država.

Je pa nastanek dežel zvezan še z enim pomembnim družbenim procesom, ki je pripeljal do nastanka pravno enotnega deželnega plemstva. Poprej, okrog 12. stoletja, sta

obstajali dve glavni kategoriji plemstva. Na eni strani so bili maloštevilni svobodni gospodje, med katere so spadali razni grofovski in vojvodski rodovi (npr. Andechsi, Spanheimi, Babenberžani, Traungauci, Goriški, Ortenburžani, Vovbržani), pa tudi rodovi, kot so bili npr. Žovneški, Višnjegorski, Svibenski ali prvotni Turjačani. Drugo, precej številčnejšo skupino je predstavljalo nesvobodno nižje plemstvo – ministeriali in militi. Ti so kot plačilo za svojo, v prvi vrsti vojaško službo (*ministerium*) od svobodnega gospoda prejeli plemiško posest. Značilna poteza njihovega družbenega položaja je bila osebna odvisnost od gospoda (pravna nesvoboda), ki se je npr. kazala v tem, da je le-ta lahko odločal o poroki ministeriala ali milita. V zvezi z nastajanjem dežel v 13. stoletju in v prvi polovici 14. pa je le redkim rodovom iz prve skupine plemstva uspelo uveljaviti deželnoknežjo oblast, tj. vojaško in sodno oblast nad celotnim plemstvom – ne glede na njegov dotedanji položaj – določenega teritorija. V odnosu do deželnega kneza se je sedaj vse plemstvo v deželi izenačilo, pri čemer so tiste redke svobodne družine, ki niso izumrle in ki si niso uspele priboriti deželnoknežje oblasti, obdržale svoj svobodni položaj. Nasprotno pa so se ministeriali in militi na osnovi raznih privilegijev, ki so jih pridobivali kot pomembna družbena skupina, polagoma osebno osvobodili in se izenačili s starim svobodnim plemstvom. V pravnem pogledu in v razmerju do deželnega kneza je nastalo enotno deželno plemstvo, za katerega nam je že sredi 16. stoletja sporočen tudi slovenski naziv deželani (*deschelany*). Deželno plemstvo je postalo po številu in pomenu odločilno jedro kasnejših deželnih stanov in glavni nosilec deželne zavesti.

Kljub samosvojemu in v nekaterih glavnih potezah povsem različnemu (tudi časovno) razvoju posameznih teritorijev v dežele pa je imel ta proces na širšem slovenskem prostoru skupno izhodišče. Predstavlja ga čas po sredi 10. stoletja, ko je na vzhodu in jugu vojvodine Koroške nastal venec mejnih krajin. Na tej osnovi se je nato začel razvoj v posamezne zgodovinske dežele.

Štajerska

Dežela Štajerska se je v svojem kasnejšem obsegu razprostirala čez ozemlje treh krajin: Savinjske, Podravske in Karantanske. Toda njeni začetki so povezani zlasti s slednjo. Kot prvi mejni grofje Karantanske krajine, ki je prvotno obsegala relativno majhen pas ozemlja ob srednji Muri od Brucka na severu do Lipnice na jugu, se v razdobju od leta 970 do 1035 uveljavijo Eppensteinci. Adalbero je kot koroški vojvoda (1012-1035) in karantanski mejni grof ponovno obnovil na samem začetku 11. stoletja prekinjeno zvezo med krajino in vojvodino, ki je bila izražena tudi v imenu (Karantanska krajina). Po njegovem političnem padcu leta 1035 se je Karantanska krajina, kjer so krajišniki postali grofje iz Wells-Lambacha,

dokončno ločila od vojvodine Koroške. Hkrati pa so se s krajino začele trdneje povezovati štiri grofije ob zgornji Aniži in Muri (kasnejša gornja Štajerska): Aniška, Leobenska, Judenburška in Muriška. Okrog let 1050-1056 je mejnogrofovska oblast prešla na nov visokoplemiški rod Traungaucev oziroma Otokarjev. Tako kot njihovi predhodniki so tudi Otokarji sprva upravljali marko iz Traungaua. V porečju reke Traun, kjer je stal tudi center njihove moči, grad Steyr (*Styraburg*), so se njihova posestva na severu razprostirala vse do Donave. Prav po omenjenem gradu so se Otokarji tudi označevali kot *štajerski* mejni grofje (*marchiones Stirenses*), čeprav je bila s tem mišljena njihova mejnogrofovska oblast južno od Alp v krajini ob srednji Muri, ki je v tem času začenjala izgubljati svoje karantansko ime. Moč posesti, gradov in ministerialne vojaške sile, ki so jo Otokarji imeli zlasti v prostoru severno od Alp, je bila vsekakor pomembnejša od moči njihovega urada v krajini. Šele ugodne okoliščine, zvezane s trikratno veliko dediščino, so tej mejnogrofovski dinastiji omogočile, da si je tudi v marki sami ustvarila mogočno teritorialno zemljiško gospostvo, na podlagi katerega je lahko začela uveljavljati svoj deželnoknežji položaj. V srečnem nizu dedovanj je bila gotovo najpomembnejša in odločilna bogata dediščina po leta 1122 izumrlih Eppensteincih, v okviru katere so bila najbolj dragocena relativno zaokrožena ter sklenjena področja ob zgornji Muri in južno od tam, okrog Judenburga in Voitsberga, ter ob Murici. Ta dediščina je naredila mladega Leopolda Silnega (*fortis*, 1122-129; nedvomno pa bi se lahko imenoval tudi *felix*, Srečni!), ki je istega leta nasledil tudi svojega očeta, za najmočnejšega gospoda v njegovi mejni grofiji. To je veljalo tako glede posesti kot glede vojaškega spremstva. Nov položaj mu je omogočal, da je začel pritiskati na svobodno plemstvo v krajini in si ga podrejati kot ministeriale. Še uspešnejše je to politiko nadaljeval njegov sin in naslednik Otokar III. (1129-1164). Leta 1147 je v Mali Aziji na drugem križarskem pohodu umrl Spanheimovec Bernhard Mariborski, ustanovitelj samostana v Vetrinju, ki je imel v slovenskem Podravju veliko posest. Njegova dediščina je Otokarjem na slovenskih tleh prinesla pomembne ministerialne plemiške rodove in gospostva, med njimi Radgono, Maribor in Laško. Otokarjem je ob tem pripadla tudi javna krajišniška oblast v Podravju. Na jugu se je tako njihovo gospostvo razširilo do razvodja med Dravo in Savinjo, z gospostvom Laško, ki je ležalo na takratnem Kranjskem, pa so dosegli celo Savo.

Na severu je Otokarjem dediščina po Formbachih leta 1158 prinesla še Pittensko grofijo severno od Semmeringa, na katerem je Otokar III. dve leti kasneje ustanovil poseben špital, ki je imel izrecno nalogo dograditi tamkajšnjo tovorno pot v pravo cesto. Kot prvi knez srednjeveške nemške države je dobil rudarski regal, ki je dotlej pripadal samo vladarju, imel pa je tudi pravico kovanja denarja. Gotovo ni slučaj, da se je cesar Friderik I. Barbarossa prav

v letu pridobitve formbaške dediščine obrnil na Otokarja III. z naslovom *princeps*, tj. knez. Otokar tudi že govori o »krajini mojega gospostva« (*marchia mee ditionis*). Vse te spremembe kažejo, da so Traungauci že okrog leta 1160 dosegli deželnoknežji položaj. Toliko bolj zato, ker se jim je leta 1156 podredila še ena zadnjih svobodnih plemiških rodbin, gospodje iz Stübinga, ki so bili lastniki gradu in gospostva Gradec (Graz). Tam se je nato izoblikoval novi center dežele z deželnoknežjim dvorom, pa tudi sodiščem za tamkajšnje plemiče. Deželno pravo, po katerem se je sodilo na graškem ograjnem sodišču, je bilo zapisano šele konec 14. stoletja, njegovo izoblikovanje v obliki običajnega prava pa je mogoče postaviti v 12. stoletje, saj se omenja že v Georgenberškem privilegiju iz leta 1186 (*ius provincię*). Ta še danes v originalu ohranjena in v Gradcu spravljena listina predstavlja enega temeljnih dokumentov štajerske ustave in je nastala v zvezi z pripravljajočo se menjavo vojvodske dinastije. Otokarja III. je nasledil njegov sin Otokar IV., ki je bil leta 1180 povzdignjen v štajerskega vojvodo (*dux Stirie*), njegovo gospostveno območje pa v vojvodino Štajersko (*ducatus Stirie*); nova vojvodina je tako dobila ime po glavnem gradu Otokarjev v Traungauu. Toda tudi Otokoarjem ni bil prihranjen tipično srednjeveški epilog: propad na vrhuncu moči in slave, izpričan v zgodovini slovenskega prostora zlasti v usodi Ulrika Celjskega leta 1456. Mladi štajerski vojvoda zaradi gobavosti ni mogel imeti otrok in kot nam izpričuje arenga (del uvodnega protokola listine) Georgenberškega privilegija, se je tudi povsem jasno zavedal bližine smrti ter dejstva, da je zadnji svojega rodu. Zato je za svojega naslednika designiral vojvodo Avstrije iz rodu Babenberžanov, istočasno pa je svojim ministerialom, ki so se v procesu nastanka dežele povzpeli do najpomembnejše družbene skupine, z Georgenberškim privilegijem zagotovil njihove pravice. Ministeriali so postali del dežele, saj so k štajerski vojvodini, ki so jo je Babenberžani pridobili leta 1192 in ji vladali do svojega izumrtja leta 1246, spadale tudi pravice tamkajšnjega plemstva. V vsem vzhodnoalpskem prostoru se je prav Štajerska prva in najhitreje razvila v deželo. To njeno prvenstvo se je glede na sosednje pokrajine kazalo tudi v tem, da sta deželna privilegija, izdana leta 1338 posebej za Kranjsko in posebej za Koroško, določala, naj se plemstvo teh dveh dežel ravna po pravu štajerskega plemstva v zadevah, ki s privilegijema niso posebej urejene. Štajersko pravo je tako postalo subsidiarni oz. pomožni vir prava na Koroškem in Kranjskem.

Koroška

Bistveno drugače kot na Štajerskem je razvoj v deželo potekal na Koroškem. Čeprav je Koroška postala vojvodina več kot dve stoletji pred Štajersko, se je v deželo razvila šele

konec srednjega veka, zakaj prav toliko, kolikor je bil pojav koroške vojvodine leta 976 veličasten, je bil tudi efemeren. V stotih letih, do leta 1077, ko so Eppensteinci postali dedni koroški vojvode, je Koroška imela – ob dvanajstkratni menjavi – kar deset vojvod. Razen Adalbera Eppensteinskega (1012-1035) je malokateri med njimi kaj pomenil v vojvodini. Nekateri z njo sploh niso imeli nikakršnih stikov, pa tudi posesti v njej niso premogli vsi. Kot koroški vojvode sploh niso izstavljali listin in nekaterih v »svojo« vojvodino celo nikoli ni bilo. Čast in naslov koroškega vojvode sta jim služila predvsem za dosego državnoknežjega ranga in s tem v zvezi za izvzem njihovih frankovskih ali pa švabskih posesti izpod tamkajšnje vojvodske oblasti. In še tisto oblast, ki so jo imeli na Koroškem, je omejeval *waltpoto*, valpet, ki je upravljal s tamkajšnjo kraljevo zemljo, na določen način pa je nadziral tudi vojvodo samega; sam pojem namreč pomeni – le da v ljudskem jeziku, v nemščini (*Gewalt-bote*) – natančno isto kar *missus domini regis* karolinškega obdobja, tj. posebnega kraljevega odposlanca in opolnomočenca. Prvi nosilec tega urada, ki je na Koroškem izpričan med letoma 965 in 1027, je bil Hartvik, ki je bil hkrati še bavarski palatinski grof in človek največjega zaupanja Otona I. in Otona II. Bogata posest, ki si jo je pridobil na ta račun, je preko njegovih dveh hčera prešla na eni strani na Aribonce, ustanovitelje samostanov v Göß na današnjem Štajerskem (1020) in v Millstattu (ok. 1077) na Koroškem (z Aribonci so bili sorodstveno povezani tudi grofje Goriški, kasneje največji zemljiški posestniki na zgornjem Koroškem), na drugi strani pa na Vovbrške grofe. Namesto vojvod so si ključne položaje na Koroškem zagotovili posvetni in cerkveni prejemniki kraljeve zemlje. Od slednjih sta bila zlasti pomembni nadškofija Salzburg in škofija Bamberg. Salzburg, ki si je pot v pokrajino začel utirati že s karantanskim misijonom od srede 8. stoletja dalje, je v visokem srednjem veku nadziral vse pomembne poti, ki so preko Felberskih Tur, Katschberga in Brež vodile na sever. V Brežah, ki so bile kot najpomembnejše koroško mesto do konca 13. stoletja tako mogočno utrjene, da so po sočasnih pričevanjih bolj spominjale na kraljevski kakor pa na nadškofovski sedež, so od srede 12. stoletja kovali breške pfenige, ki so imeli vodilno vlogo v denarnem obtoku jugovzhodnega alpskega prostora.

Nič manj odločujoče pa ni v koroško zgodovino posegla leta 1007 ustanovljena frankovska škofija Bamberg. Njen ustanovitelj kralj Henrik II. ji je na Koroškem namenil bogato posest – tako rekoč zadnjo zemljo, s katero je krona še razpolagala na današnjem Koroškem –, znotraj katere je še posebej izstopal strateško pomembni Beljak. Ta kraj, kjer se že leta 878 omenja most čez Dravo ter leta 979 še grad, dvor in cerkev, je bil in je še danes najpomembnejše prometno vozlišče Koroške. Bamberg je z njim obvladoval t. i. diagonalni prehod preko Kanalske doline v Italijo in povezavo celotne vzhodne Koroške z

zgornjedravsko in ziljsko dolino, za nameček pa še povezavo z zgornjesavsko dolino prek Korenskega sedla. Privilegij Henrika IV. iz leta 1060, s katerim je Beljak dobil tržno pravico in bil izvzet iz oblasti koroškega vojvode, je tvoril eno temeljnih pravnih podlag za to, da je Bamberg vse do leta 1535 ohranil državno neposrednost in eksteritorialnost vseh svojih koroških posesti. Podobno kot bamberška koroška posest je tudi posest Goriških grofov na nekdanjem zgornjem Koroškem s središčem v Lienzu na današnjem vzhodnem Tirolskem sicer bila v vojvodini Koroški, ne pa tudi v deželi Koroški, saj koroški vojvoda nad njo ni imel deželnoknežje oblasti. Tam, v »Prednji grofiji Goriški«, je plemstvo za svoje deželne gospode priznavalo Goriške grofe. V enakem položaju sta med letoma 1436 in 1456 bili tudi grofija Ortenburg ob srednji Dravi s centrom v Spittalu in (titularna) grofija Strmec vzhodno od Beljaka. Obe grofiji so po leta 1418 izumrlih Ortenburžanih, katerih gospostva so malo pred njihovim izumrtjem postala državni fevdi, dedovali grofje Celjski. V njihove roke pa so prišla tudi ortenburška gospostva na Kranjskem. Ko so bili Celjani leta 1436 povzdignjeni v državne kneze, sta grofiji Ortenburg-Strmec postali del Celjske kneževine in dežele ter se hkrati izločili iz dežele Koroške.

Ob takšnemu stanju, ko sta cerkev in plemstvo bili dominirajoči sili, je koroškemu vojvodi ostalo le malo možnosti za izgradnjo lastnega močnega teritorialnega gospostva, ki bi bilo podlaga za kasnejši doseg deželnoknežje oblasti v vojvodini. Šele ko so Eppensteinci leta 1077 drugič (po Adalberu med letoma 1012 in 1035) postali koroški vojvode, je postala možnost preboja vojvodske moči na Koroškem mogoča in verjetna. Z Liutoldom Eppensteinskim je namreč naslov koroškega vojvode pripadel visokoplemiškemu rodu, ki je bil v vojvodini doma in je v njej imel tudi bogata posestva, predvsem na vzhodu, na današnjem zgornjem Štajerskem, kjer je ob zgornji Muri stal tudi grad, po katerem so se njegovi pripadniki imenovali. Eppensteinci so bili prvi vojvode, katerih interesi so bili usmerjeni predvsem na Koroško. Ta je šele z njimi – prvič odkar je bila vzpostavljena kot samostojna vojvodina – dobila vojvodsko dinastijo za daljše časovno obdobje: vojvodski naslov je postal deden v njihovem rodu. Liutoldu je leta 1090 sledil brat Henrik, ki je bil poprej istrski mejni grof in odvetnik oglejske cerkve. Tretji brat Ulrik, naprej opat v znamenitem St. Gallenu, je postal leta 1086 oglejski patriarh in s tem tudi nosilec javne (grofovske) oblasti v Furlaniji; leta 1093 pa mu je cesar Henrik IV. podelil še mejno grofijo Kranjsko, ki jo je pred tem, leta 1077, enkrat že zaupal patriarhu, a jo je »kasneje po nasvetu nekaterih slabo nam svetujočih« vzel oglejski cerkvi. Na ta način se je v rokah Eppensteincev na jugovzhodu nemške države skoncentrirala velika moč, toda dinastija je s smrtjo vojvode Henrika leta 1122 izumrla. Povezava z Eppensteinci je Spanheimom – poslednji

Eppensteinec, vojvoda Henrik, je namreč bil krstni boter prvega spanheimskega vojvode Henrika – prinesla naslov koroškega vojvode, ki so ga ti potem obdržali skoraj poldrugo stoletje (do leta 1269). Niso pa Spanheimski dobili tudi eppensteinskih posesti, ki so jih dedovali mejni grofje Karantanske krajine Otokarji. Tem je prav ta pridobitev odprla pot za izgradnjo deželnoknežje oblasti na Štajerskem; nekdaj karantanske grofije ob zgornji Muri in Aniži pa so bile za Koroško dokončno izgubljene.

V tako zmanjšani vojvodini je bila moč Spanheimov omejena samo na njene centralne predele v trikotniku Št. Vid-Celovec-Velikovec. Prostor okrog Št. Vida so Spanheimi pridobili na račun Bamberga šele leta 1176 in tam ustvarili svoj prvi vojvodski trg, ki se je v prvi polovici 13. stoletja razvil v vojvodsko rezidenco s sedežem vojvodskega in ograjnega sodišča ter s tem v koroško »glavno mesto«, čeprav ves prostor vojvodine in kasnejše dežele Koroške nikdar ni spadal v celoti pod pristojnost tega sodišča. Ko se je namreč v 16. stoletju na Koroškem končal razvoj v deželo, je njen center že bil Celovec: leta 1518 je koroški deželni knez – cesar Maksimiljan I. – to mesto podaril koroškim deželnim stanovom in ti so sem iz Št. Vida prenesli svoj sedež, ker so bili tamkajšnji meščani leta 1515 naklonjeni upornim kmetom. Celovec je bil drugi vojvodski trg in se je začel uveljavljati v času dolge vlade vojvode Bernharda (1202-1256). Kot mesto (*civitas*) pa se Celovec skupaj z Velikovcem, tretjim vojvodskim mestom, prvič omenja v neki listini iz leta 1252. Prav z Bernhardom začnejo Spanheimi načrtno izgrajevati deželnoknežjo oblast; on je prvi, ki se označuje kot deželni knez in sodnik dežele (*iudex et princeps eiusdem terre*), proti koncu stoletja pa se omenja tudi že koroško deželno pravo (*ius terrae*), na katerega se pogosto sklicujejo listine prvih desetletij 14. stoletja. Vendar Spanheimom zaradi močnega položaja Salzburga, Bamberga in Goriških grofov, pa tudi Ortenburžanov in Vovbrških grofov ni uspelo ustvariti deželnoknežjega gospostva v vojvodini. Tako kot Eppensteinci niso zmogli pridobiti salzburških koroških posestev – leta 1121 je moral po porazu pri Krapfeldu sedemdesetletni vojvoda Henrik bos in v laneni srajci prosti nadškofa pred njegovimi četami za preklic izobčenja (zgled Canosse je očitno še učinkoval!) –, tudi Spanheimi niso uspeli uveljaviti svojih interesov na račun konkurentov. Tudi najmočnejši in najpomembnejši Spanheim, Bernhard, je leta 1227 doživel poraz v poskusu, da bi si pridobil bamberški Beljak in s tem ustvaril povezavo s svojimi furlanskimi in kranjskimi posestvi, hkrati pa oslabil premočno pozicijo Andechs-Meranskih, ki so takrat v svoji družini združevali položaje bamberškega škofa, oglejskega patriarha ter istrskega in kranjskega mejnega grofa. Zaradi šibkosti svojega položaja na Koroškem so Spanheimi težišče izgradnje svojih gospostvenih teritorijev prenesli izven vojvodine; usmerili so se na jug, v slovensko Podravje – kjer pa so za njimi že leta 1147

dedovali Otokoraji –, v Istro, kjer so bili med letoma 1107 in 1173 mejni grofje, deloma v Furlanijo, ker so bili ustanovitelji samostana v Rožacu, in predvsem na Kranjsko, kjer so imeli dva velika posestna kompleksa s središčema v Ljubljani in v Kostanjevici na Krki. Tu si je Bernhardov sin Ulrik leta 1248 uspel pridobiti andeško-višnjegorsko dediščino in postati »gospod Kranjske« (*dominus Carniolae*). Toda z njegovo smrtjo leta 1269 so Spanheimi izgubili naslov koroškega vojvode, ki so ga tako dolgo imeli v svoji posesti. Zadnji Spanheim, Ulrikov brat Filip, sprva izvoljeni salzburški nadškof in nato še izvoljeni oglejski patriarh, ki pa se v upanju na dosego koroškega vojvodskega naslova nikoli ni dal posvetiti, je izgubil veliko igro za koroški vojvodski naslov; preigral ga je njegov bratranec po materini strani Otokar II. Přemysl, češki kralj ter avstrijski in štajerski vojvoda, ki je po Ulrikovi smrti takoj zasedel Koroško in Kranjsko.

Po Otokarjevemu propadu leta 1278 so si naslov koroškega vojvode leta 1286 pridobili Tirolsko-goriški grofje in ga nosili do 1335. Tako kot prvim vojvodom od zadnje četrtine 10. stoletja dalje je tudi njim koroška vojvodina omogočila dvig med državne kneze, hkrati pa jim je prav tako veljala le za postransko zadevo. Majnhard, ki je bil po prastarem običaju 1. septembra 1286 ustoličen za koroškega vojvodo, je izviral iz grofovskega rodu, ki se je imenoval po Gorici ob srednji Soči. Toda ko se je leta 1271 goriška dinastija razcepila, mu je pripadla Tirolska, kjer si je ustvaril deželnoknežjo oblast, medtem ko je njegov brat Albert dobil vsa ostala goriška posestva. Med njimi tudi vsa, ki jih je rodbina imela na Koroškem in na podlagi katerih so Goriški grofje albertinske – in ne majnhardinske – linije na zgornjem Koroškem imeli deželnoknežji položaj. V tristo letih od odstavitve Adalbera Eppensteinskega pa do izumrtja tirolsko-goriške hiše ni razvoj vojvodine Koroške v deželo naredil nobenega pravega napredka. Komaj kaj pa se je stanje spremenilo tudi v prvem stoletju habsburškega gospostva na Koroškem. Celo nasprotno, ko je leta 1436 začela nastajati Celjska kneževina in dežela, ki je vključevala tudi ortenburško dediščino na zgornjem Koroškem, se je zdelo, da je Koroška popolnoma razpadla. Do zmage deželnega kneza nad cerkvijo in plemstvom, ki sta dolga stoletja odločilno vplivala na usodo Koroške, je prišlo šele po sredi 15. stoletja. Šele tedaj je namreč prišlo do odločilnega povečanja moči Habsburžanov, ki je bilo povezano s ponovno (in skoraj trajno) pridobitvijo nemške krone ter s propadom Celjanov. Z mirom v Požarnici severno od Spittala se je januarja leta 1460 končal boj za celjsko dediščino, ki je sledil umoru Ulrika Celjskega v Beogradu leta 1456; v njem so Goriški grofje podlegli cesarju Frideriku III. Habsburžanom tedaj niso pripadla samo celjska posestva na Koroškem in drugod, ampak – z izjemo Pustertala – še celotna Prednja grofija Goriška, vključno z Lienzom, ki pa so ga Goriški grofje dobili nazaj v zastavo. Odločilni

korak v deželo Koroško je bil s tem narejen: deželnoknežja posest in deželnoknežja oblast se je na Koroškem z enim zamahom podvojila. Leta 1535 je bila v deželo Koroško inkorporirana še bamberška posest, s čimer je bila dokončno zagotovljena deželna enotnost vojvodine Koroške; zasluga za ta zadnji korak pa ne gre toliko Habsburžanom kot deželnim stanovom in zelo izraziti deželni zavesti. V sporu, ki je kulminiral ob vprašanju, ali je bamberška posest na Koroškem v kakršnem koli oziru podvržena tamkajšnji deželnoknežji oblasti, je koroški deželni upravitelj Veit Welzer leta 1523 to utemeljeval z besedami, da je »Koroška nadvojvodina ... prišla od davnine od tujega in ne nemškega naroda in da je bila v primerjavi z drugimi vojvodinami nemškega naroda (nemške države) obdarovana s posebnimi svoboščinami in običaji«. Pri tem je seveda namigoval na znameniti obred ustoličevanja koroških vojvod.

Čeprav je v času Welzerjevega pisanja minilo že več kot sto let, odkar se je leta 1414 Ernest Železni kot zadnji koroški vojvoda dal ustoličiti po prastarem običaju, pa sta oba materialna simbola obreda, do danes ohranjena knežji kamen in vojvodski stol, živo pričala o »slovesnosti, o kakršni se ne sliši nikjer drugje«, kot je kmalu po sredi 15. stoletja zapisal humanist Enej Silvij Piccolomini – kasnejši papež Pij II. Obred je vsaj od ustoličenja tirolsko-goriškega grofa Majnharda za koroškega vojvodo potekala v glavnih potezah tako, da je pred slovenskega kmeta, koseza, ki je sedel na knežjem kamnu, prišel vojvoda. Ko je od njegovega spremstva dobil pritrdilen odgovor na vprašanja, ali je vojvoda pravičen sodnik, ali skrbi za blagor dežele, ali je svobodnega stanu in ali spoštuje in brani krščansko vero, mu je kmet kot sebi enakemu – vojvoda je namreč bil preoblečen v kmečko obleko – prepustil knežji kamen in mu s tem simbolno izročil oblast v vojvodini. Novi vojvoda je sicer že pred tem prejel vojvodino Koroško od vladarja v fevd, a šele po tem delu obreda, ki je potekal pri Krnskem gradu (kjer je stal knežji kamen) in ki je bil zvezan tudi z vojvodovo prisego, ga je krški škof med mašo pri Gospe Sveti blagoslovil. Nato je mogel vojvoda popoldne z vojvodskega stola na Gosposvetskem polju podeljevati fevde.

Zlasti dejstvo, da je navaden kmet simbolno izročal oblast vojvodi, je zbujalo pozornost, saj je povsem odstopalo od navad, pojmovanj in mentalitete poznosrednjeveškega sveta. Zaradi tega se je vsa ceremonija zdela že spremljevalcem leta 1335 ustoličenega Habsburžana Otona »smešna in igra«. Zato se je Friderik III., ki je menil, da je kmečki obred preveč poniževalen za njegovo kraljevsko dostojanstvo, leta 1443 po daljših pogajanjih z deželnimi stanovi izognil ustoličevanju in ga s tem tudi dokončno odpravil. Je pa obred še kasneje vzbujal pozornost raznih piscev. Med njimi je bil tudi znani francoski pravni zgodovinar Jean Bodin, preko katerega je ustoličevanje prišlo v teorijo o državi in je pozneje

postalo eden od primerov t. i. pogodbene (kontraktualne) teorije, ki je menila, da monarhu oblast podeli ljudstvo. Preko Bodinovega dela je ustoličevanje poznal tudi Thomas Jefferson, avtor znamenite Deklaracije o neodvisnosti in predsednik Združenih držav Amerike. Prav zaradi te arhaične poteze obreda v poznem srednjem veku je nedvomno, da ima ustoličevanje, ki je v dolgem času svojega obstoja doživelo marsikatero spremembo, svoje korenine še v predfevdalnem času in je preostanek stare gentilne ureditve Karantancev. To nam potrjuje tudi *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* s svojim poročilom, da so Karantanci »naredili« najprej Gorazada in nato še Hotimirja za svojega kneza.

Kranjska

Podobno kot Koroška se je v deželo zelo pozno razvila tudi Kranjska. In kakor je koroška zgodovina koreninila v karantanski, je tudi tradicija otonske mejne grofije Kranjske, ki se prvič omenja leta 973, segala preko frankovske grofije nazaj do gentilne kneževine Karniolcev. Toda medtem ko je zgodnjesrednjeveška *Carniola* poleg Posavja morda obsegala še Posavinje, je otonski Kranjski sprva pripadala le Gorenjska, današnja Ljubljana z okolico in vzhodna Notranjska. Večina Dolenjske od Save do spodnje Krke je spadala v okvir Savinjske krajine. Do okrog leta 1000 je bil kranjski mejni grof podrejen oblasti koroškega oz. bavarskega vojvode, nato pa neposredno kroni. Dvig v državno krajino je za Kranjsko pomenil začetek hitrega razmaha. Ključne pozicije na Kranjskem so takrat držali Ebersbergi, tako imenovani po svojem gradu vzhodno od Münchna. Bili so ena najpomembnejših visokoplemiških dinastij – nasploh postanejo prav v drugi polovici 10. stoletja njihovi profili jasnejši – na jugu države. Ebersberške povezave s Kranjsko segajo najverjetneje še v karolinško dobo. Po mnenju večine zgodovinarjev je z varstvom »karantanske meje«, ki jo je konec 9. stoletja cesar Arnulf zaupal Ratoldu Ebersberškemu, mišljeno prav zgornje Posavje. To domnevo zlasti potrjuje kasnejša močna pozicija Ebersberških v tem prostoru, izpričana tudi z njihovimi rodbinskimi povezavami. Leta 1011, ko je Henrik II. podelil drugo na Bled nanašajočo se kraljevo darovnico briksenski cerkvi, je bil kranjski mejni grof Ratoldov vnuk Ulrik (umrl 1029). Ko je leta 973 Freising od cesarja Otona II. prejel prvi dve temeljni darovnici za loško gospostvo, je bil kranjski mejni grof Ulrikov svak Pabo, Ulrikova druga sestra pa je bila poročena z Markvardom Eppensteinskim. Tako je bil Ulrik stric koroškega vojvode in mejnega grofa Karantanske krajine Adalbera. Prav Adalberov umor savinjskega krajišnika in Heminega moža Viljema II. leta 1036 pa je imel za posledico, da je Savinjska krajina – bržkone že pod Ulrikovim sinom in naslednikom Eberhardom – prišla v vplivno sfero in oblast kranjskega mejnega grofa. Državna politika, ki je z zemljo tako kraljevsko

obdarovala mejnogrofovsko dinastijo – ne pa mejnogrofovskega urada –, da so se alodi Heminega rodu skorajda pokrivali z mejami krajine, se je izkazala za kratkovidno. Ogromna družinska dediščina, katere levji delež je pripadel samostanu in nato škofiji v Krki, se je razpršila, kraljeve zemlje za dotacijo novega krajišnika pa v Savinjski krajini tudi ni bilo več dovolj in tako so bili oblasti tamkajšnjega mejnega grofa izpodmaknjeni materialni temelji. Vsekakor je leta 1058 pod Eberhardovim naslednikom, Ulrikom I. Weimar-Orlamündskim, vnukom Eberhardove sestre Wiliburge, ki je bila poročena s furlanskim in istrskim grofom Werigandom (Wecelinom), za kraje na starosavinjskih tleh rečeno, da ležijo »v marki Kranjski in v grofiji mejnega grofa Ulrika«.

Obseg Kranjske, ki je poslej segala od kraških prehodov na Hrušici in Javornikih na zahodu do razvodja med Savinjo in Dravinjo na vzhodu, se je podvojil. Prav v priključitvi Savinjske krajine pa korenini tudi kasneje izpričano dvojno ime za Kranjsko: Kranjska in Slovenska marka (*Carniola et Marchia Sclavonica que vulgo Windismarch dicitur*). Izraz Slovenska marka je namreč pomenil staro Savinjsko krajino znotraj razširjene Kranjske, še pogosteje pa samo tisti del nekdanje Savinjske krajine, ki je na jugu šel čez Savo, torej Dolenjsko med Krko in Savo vzhodno od Ljubljane. Ker je bil Ulrik Weimar-Orlamünde najkasneje od leta 1061 še mejni grof v Istri, so se tri krajine na jugovzhodu države povezale v močno dinastično tvorbo, ki je kontrolirala prehode iz Italije v srednje Podonavje in na Balkan ter, kot se zdi, bila hkrati sposobna začeti še z ofenzivo proti Hrvaški. Najverjetneje je bil v času vojne med nemškim in madžarskim kraljem Henrikom IV. in Belo I. leta 1063 nemški državi priključen vzhodni Kvarner, kasnejša Meranija. Tako je bila državna meja v Istri z reke Raše premaknjena na Rečino vzhodno od Reke, kjer je nato ostala dolga stoletja. Z Ulrikovo združitvijo dveh mejnogrofovskih uradov so bile nakazane povezave, ki se bodo na tem prostoru v naslednjih stoletjih še večkrat ponovile. Prvič že leta 1077, ko je kralj Henrik IV. podelil oglejski cerkvi in njenemu patriarhu Sigehardu, svojemu nekdanjemu kanclerju, v »last in oblast« (mejne) grofije Furlanijo, Istro in Kranjsko. Nekoliko je ta trojna povezava spominjala na karolinško Furlansko marko z začetka 9. stoletja, ki pa je proti vzhodu segala še dlje v Panonijo. Toda bila je kratkega daha. Oglej je namreč že kmalu spet izgubil Istro in Kranjsko; leta 1093 mu je bila ponovno zaupana le slednja, Istra pa šele v letih 1208/10. Zato pa je v začetku 12. stoletja oglejska cerkev postala največji zemljiški posestnik v Istri. Leta 1102 je sin istrsko-kranjskega mejnega grofa Ulrika (umrl 1070), Ulrik II. Weimar-Orlamünde, ki svojega očeta ni nasledil kot mejni grof, ob umiku iz Istre na thürinško-saška dedna posestva svoje družine zapustil oglejski cerkvi skoraj celotno dedno družinsko posest v Istri, tako rekoč vso severno in severovzhodno Istro z več kot deset kašteli oz. gradovi.

Na Kranjskem pa je imel patriarh le malo posesti in še ta je bila raztresena od zgornje Savinjske doline na vzhodu do širšega cerkniškega prostora na Notranjskem na zahodu. Vrhu vsega je imela glavna oglejska zemlja na Kranjskem, ki je ležala okrog Loža in Cerknice, zelo obroben položaj ter se je bolj navezovala na oglejsko posest na Krasu in v Furlaniji kakor na kranjsko zaledje. V drastičnem nasprotju z štajerskimi krajišniki Traungauci, ki so s pridobitvijo obsežnega teritorialnega zemljiškega gospostva in s podreditvijo številnih svobodnih plemiških rodov že v drugi polovici 12. stoletja uspeli izgraditi deželnoknežjo oblast, je oglejskemu patriarhu kot kranjskemu mejnemu grofu spolzela iz rok še tista oblast, ki jo je imel. Na Kranjskem so v resnici vladali namestniki, katerim je patriarh podeljeval mejnogrofovsko oblast skupaj z službenim fevdom Kranjem v fevd.

O namestništvu na Kranjskem smo zelo slabo poučeni. Korenine te ustanove, prvotno vezane, kot se zdi, na prostor stare Savinjske krajine znotraj razširjene Kranjske, segajo po vsej verjetnosti daleč nazaj, morda že v konec 11. ali pa v začetek 12. stoletja. Na eni strani temeljijo na tradiciji samostojne Savinjske krajine iz prve polovice 11. stoletja, na drugi strani pa na moči, položaju in ugledu, ki ga je v tem prostoru še imela tretja generacija sorodnikov stare savinjske mejnogrofovske dinastije. Upravičeno se zdi, da je bil Starchand II., eden od potomcev Heminega bližnjega sorodnika Askvina, kateremu je skupaj z brati pripadala večina preostale posesti, ki je Hema ni namenila samostanu v Krki, okrog leta 1100 takšen namestnik kranjskega mejnega grofa. Nosil je sicer naslov savinjskega krajišnika (*marchio de Soune*), a v listinskih seznamih prič, ki zelo verodostojno odražajo družbeni položaj posameznika, ni uvrščen na mesta, ki bi mu šla kot dejanskemu krajišniku. Podobno je tudi v Istri namestnik tamkajšnjega mejnega grofa (prav tako oglejskega patriarha) od zadnje tretjine 13. stoletja naprej nosil naslov *marchio*, vendar je bil po svojem položaju le patriarhov uradnik. Še leta 1311 je Posavinje označeno kot posebna deželna grofija (*lantgrafschaft in dem Sewental*) znotraj Kranjske; namestnika mejnega grofa bi zato lahko imenovali tudi deželni grof. Ta dualizem, ko je Kranjska imela dva gospodarja, enega, tj. patriarha, ki je bil mejni grof samo po imenu, in drugega, tj. »deželnega grofa«, kateremu je patriarh mejno grofijo dajal v fevd, izpričuje tudi usoda istrskega mejnega grofa Henrika IV. Andeškega. Zaradi suma sodelovanja pri umoru kralja Filipa Švabskega sta mu bili leta 1208 po razsodbi državnih knezov na državnem zboru v Frankfurtu odvzeti marki Istra in Kranjska. Ko je nato oglejski patriarh na podlagi »avtentičnih privilegijev« pokazal, da pripada Istra »od stare donacije kralja Henrika oglejski cerkvi«, jo je cesar Oton IV. podelil Ogleju, medtem ko ni bilo o Kranjski niti besede. Henrik je torej izgubil več, kot je nato Oton podelil naprej – to pa zato, ker se Kranjska ni vrnila kroni, ampak tistemu, ki jo je Andechsom dal v podfevd: oglejskemu patriarhu.

Podobno je dobil leta 1261 Ulrik Spanheimski od oglejskega patriarha v fevd »vse sodstvo mejne grofije Kranjske« (*tota iurisdictio marchie Carniole*) – se pravi vso mejnogrofovsko oblast – skupaj s Kranjem kot sedežem mejnega grofa. Andechsi zaradi takšnega položaja v svoji titulaturi nikoli niso nosili naslova kranjskih mejnih grofov, »deželnogrofovski« položaj na Kranjskem pa so si verjetno pridobili po sredi 12. stoletja. V njihovi posesti je bila že tedaj celotna vzhodna Gorenjska od Kokre do Motnika in Trojan, njihovo središče pa je bilo v Kamniku, po katerem se je Bertold I. Andeški okrog leta 1145 tudi že imenoval »kamniški grof« (*comes de Stain*). »Deželni grof« na Kranjskem pa je v tistem času verjetno bil še vovbrški grof Popo II., saj je posedoval Kranj in zato leta 1141 tudi nosil naslov »kranjskega grofa« (*comes de Creine*). V istem času je Poponov nečak Günter Hohenwartski nosil naslov savinjskega oz. celjskega krajišnika (*marchio de Soune, marchio de Cylie*), s čimer ni samo nakazana pot, kako so Vovbržani prišli v posest Celja, ampak je mogoče tudi domnevati, da sta v prvi polovici 12. stoletja na Kranjskem verjetno obstajali dve namestništvi mejnega grofa – eno za staro Kranjsko in eno za staro Savinjsko krajino –, ki sta se nato pod močnimi Andechsi spojili v eno samo.

Toda moč Andechsov, s katerimi so z Bavarske prišli tudi nekateri njihovi ministeriali (kot npr. pomembni Gali, katerim je Kranjska postala nova domovina), je bila na Kranjskem v zadnjih desetletjih 12. stoletja še prešibka – ne glede na to, da so v svojih rokah imeli tudi istrsko mejnogrofovstvo –, da bi lahko začeli uveljavljati in izgrajevati deželnoknežjo oblast. Kranjska, v kateri sta cerkev in plemstvo imela ključne položaje, otipljive v obsežnih posestvenih kompleksih in raznih pravicah (od odvetniških do imunitetnih), je bila teritorialno povsem razbita in razdeljena med pet velikih cerkvenih posestnikov (poleg Ogleja še Salzburg, Freising, Brixen in Krka) ter še večje število visokoplemiških rodov. Med njimi so poleg Andechsov izstopali zlasti vojvodski Spanheimi, štajerski mejni grofje Traungauci, grofje Ortenburški, Vovbrški, Bogenski in Višnjegorski ter svobodni gospodje Puchsi, Turjačani in Žovneški. Od teh so 13. stoletje sicer preživeli samo trije (Ortenburški, Turjaški, Žovneški), toda dokler je obstajala tako močna konkurenca, je bil vsak poskus preboja v smeri deželnoknežje oblasti povezan z velikimi težavami in nasprotovanji. Razvoj v deželo na Kranjskem do konca 12. stoletja ni naredil nobenega napredka, še več: izgledalo je, da je marka povsem razpadla, državna oblast pa ugasnila. Iniciativo je prevzela privatna sila, ki je na jugu Kranjske sprožila močno ofenzivo in na škodo Madžarske oz. Hrvaške premaknila kranjsko ter hkrati državno mejo z Gorjancev in Krke na Kolpo, zasedla pa je tudi Žumberk. Zasluga za to gre Puchsom oz. Višnjegorskim ter Spanheimom. Prvi so najverjetneje okrog srede 12. stoletja zavzeli Belo krajino. Izhodišče višnjegorske ofenzive je moralo biti na gradu

Mehovo na severni strani Gorjancev, saj je Bela krajina – skupaj z v njej ležečim trgom Črnomljem – še več kot stoletje kasneje še vedno spadala v okvir mehovskega gospostva. Spanheimi pa so iz svojega dolenjskega oporišča Kostanjevice pomaknili mejo na Bregano. Ker je javna, mejnogrofovska oblast pri tem podjetju stala ob strani, se je še leta 1261 *tota iurisdictio marchie Carniole,* ki jo je Ulriku Spanheimskemu podelil oglejski patriarh, končala na stari meji, tj. na Krki pri Kostanjevici.

V takšni svojevrstni pat poziciji, ko je več tekmecev imelo izglede za uveljavitev deželnoknežje oblasti na Kranjskem, pa se je na prelomu 12. stoletja v 13. nad ostale začel dvigovati istrski mejni grof in kranjski »deželni grof« Henrik IV. Andechs. Evropski ugled in veljava dinastije ki ji je pripadal (najbolj reprezentativno sta bila izražena v porokah njegovih sestra: Agnes Marija je bila žena francoskega kralja Filipa II. Avgusta, Gertruda madžarskega kralja Andreja III., Hedvika pa šlezijskega vojvode Henrika I.; za najstarejšo sestro so se leta 1189 v Nišu pogajali, da bi se poročila z nečakom srbskega velikega župana Štefana Nemanje), sta dajala njegovi lokalni politiki na Kranjskem širok okvir. Primerna poroka s Sofijo Višnjegorsko mu je po smrti njenega očeta (po letu 1209) prinesla veliko višnjegorsko dediščino. Njeno jedro so tvorile nekdanje Hemine posesti, raztezala pa se je od višnjegorskega gospostva (iz njega je bila leta 1136 izvzeta posest, ki so jo Višnjegorski namenili novoustanovljenemu samostanu v Stični) prek zgornje in srednje Krke do Bele krajine. Lastno in priženjeno posestno maso je Henrik še povečal s cerkvenimi fevdi, ki jih je pridobil. Med njimi gre omeniti salzburško Krško ob Savi, fresinški trg Otok ob Krki ter veliko krško gospostvo Ljubek nad Litijo, ki je povezovalo Henrikovo gorenjsko in dolenjsko posest.

Sredi velikopoteznih načrtov pa je Henrika IV. Andeškega leta 1208 zaradi domnevnega sodelovanja v umoru kralja Filipa zadel državni preklic. Z razsodbo državnih knezov je zaradi veleizdaje (*crimen laesae maiestatis*) izgubil fevde, med njimi tudi mejnogrofovsko oblast v Istri in na Kranjskem (slednjo je imel v podfevdu od oglejskega patriarha), lastno alodialno posest ter vso svojo čast (*honor*). Toda nič ni bolj značilnega za srednjeveško državo tistega časa, ki še ni imela sredstev za uresničevanje svoje deklarativno izražane volje, kakor neuspeh tega preklica. Kljub težkim grožnjam Henrikov položaj ni bil ogrožen. Istro je sicer dobil oglejski patriarh, ki je tam tudi zares začel izvajati javno oblast, toda že leta 1209 se Henrik v listini, ki jo je izdal v svojem Kamniku in s katero tudi že podeljuje svojo alodialno posest, titulira kot »po božji milosti mejni grof Istre«. Spor, ki bi utegnil nastal zaradi tega naslova – zakaj Henrik se mu ni nikoli odpovedal –, je leta 1218 preprečila izvolitev njegovega brata Bertolda za oglejskega patriarha. S tem je bilo

kompenzirano nasprotje med andeškimi in oglejskimi interesi. Henrik je v Istri obdržal naslov, mejnogrofovsko oblast pa je energično uveljavljal Bertold. Zato pa je patriarh na Kranjskem, kjer se do Henrikove smrti tudi ni nikoli pojavil, prepustil oblast svojemu bratu in si pridržal le naslov. Oprt na moč gradov, posesti in številnih ministerialov, je Henrik v nekaterih točkah lahko začel vzpostavljati deželnoknežjo oblast. Med ukrepe te vrste je zagotovo sodila prisilnost tuhinjske ceste. Začetki prisilnosti te poti najverjetneje spadajo prav v prvo četrtino 13. stoletja, ko so Andechsi ob njej tudi ustanovili hospital na Kozjem hrbtu, kasnejšem Špitaliču. Prisilnost je pomenila, da so trgovci, ki so s Savinjskega potovali na Kranjsko (in obratno), morali uporabljati pot skozi Tuhinjsko dolino in Kamnik, ne pa tiste čez Trojane, ki je že v antiki povezovala Panonijo z Italijo. Andechsi so s svojimi posestvi in gradovi kontrolirali obe poti, toda zaprtje oz. omejitev prometa na slednji je gospodarsko koristilo Kamniku, škodovalo pa spanheimski Ljubljani. Prav to bi morda lahko bil tisti spor, do katerega naj bi zaradi »kranjskih zadev« prišlo med Henrikom Andeškim in koroškim vojvodom Bernhardom Spanheimskim; ob znamenitem viteškem turnirju v koroških Brežah leta 1224 naj bi ga zgladil avstrijski in štajerski vojvoda Leopold VI. Ne glede na to, ali se je turnir v Brežah resnično dogodil ali pa gre le za fikcijo štajerskega viteza in minnesängerja Ulrika iz Liechtensteina, ki ga je popisal v svoji, leta 1255 dokončani pesnitvi *Frauendienst,* se nam v besedilu živo kažejo svet, čas in duh viteštva med Donavo in Jadranom, ki ga je Ulrik odlično poznal in živel.

Henrik Andeški je poleti leta 1228 umrl brez otrok. Takoj se je razplamtel boj za andeško-višnjegorsko dediščino in gospostvo na Kranjskem, ki je v ta prostor pripeljal avstrijskega in štajerskega vojvodo Friderika II. »Bojevitega« Babenberžana. Že spomladi leta 1229 je Friderikov oče Leopold pridobil iz nekdanje Henrikove zapuščine fevde freisinške škofije v Slovenski marki, s čimer so Babenberžani prvič posegli v prostor južno od reke Save, ki so jo na sotočju s Savinjo, do koder je segalo njihovo veliko gospostvo Laško, pred tem že premostili s kamnitim mostom (Zidani most). Leopold je še istega leta dosegel, da se je njegov sin Friderik poročil s Agnezo, hčerko meranskega vojvode Otona, ki je bil najstarejši izmed andeških bratov. Nevesta je Babenberžanom kot doto prinesla skoraj celotno andeško-višnjegorsko dediščino, med drugim Kamnik, Kranj, Višnjo Goro, Otočec, Mehovo in Metliko. Že leta 1232 je Friderik svoji titulaturi vojvoda Avstrije in Štajerske dodal še naslov gospod Kranjske, *dominus Carniolae*. S tem je jasno pokazal svoje pretenzije do deželnoknežje oblasti na Kranjskem. Še jasneje se to kaže v osnutku listine iz leta 1245, s katero naj bi cesar Friderik II. vojvodini Avstrijo in Štajersko povzdignil v kraljevino znotraj cesarstva, vojvodo Friderika pa v kralja in mu hkrati dovolil, da naredi »iz province Kranjske

vojvodino«. Ker bi bili s tem prizadeti interesi kranjskega mejnega grofa, oglejskega patriarha Bertolda, je ta skrbno pripravljeni načrt, ki pa ni bil nikdar uresničen, predvideval, da bi Friderik v kranjskega vojvodo promoviral Bertoldovega nezakonskega sinu Anzelina. To naj bi patriarha pripravilo do tega, da bi se odpovedal Kranjski. Vendar: eno so bile želje in načrti, drugo pa realno stanje, ki je jasno kazalo, da so Friderikovo deželnoknežjo oblast znotraj marke omejevali vsaj še Vovbržani (oz. Strmški grofje) in Spanheimi, ki so si na svojih gospostvenih območjih sami lastili deželnoknežje pravice. Prvi so se kar po lastni izpovedi imeli za deželne gospode, *domini terrae,* in so leta 1237 svojim ministerialom v Ložu potrdili nekatere svoboščine, med njimi dednost njihovih fevdov in alodov ter patrimonialno sodstvo nad njihovimi podložniki, medtem ko je deželsko sodstvo pripadalo Vovbržanom. Spanheimovca Bernharda pa je že leta 1229 ob podelitvi gospostva Ljubek nad Litijo, ki je prej pripadalo Henriku Andeškemu, krški škof označil za deželnega kneza, *princeps terre.* Spanheimi so svoje kranjsko gospostvo, znotraj katerega so sami podeljevali krvno sodstvo, že v tem času širili tudi tako, da so nekateri najpomembnejši kranjski svobodni in ministerialni rodovi, kot so bili Turjaški, Mokronoški in Svibenski, prešli med njihove ministeriale.

Smrt vojvode Friderika leta 1246 in z njo povezan konec Babenberžanov, ki so v Avstriji vladali polnih 270 let, sta povzročila boj za njihovo ogromno dediščino. V njenem središču sta bili vojvodini Avstrija in Štajerska, na obrobju pa tudi Kranjska. Kljub temu, da je prav cesar Friderik II. leta 1230 znova potrdil, da ima oglejski patriarh Bertold Istro in Kranjsko v fevdu od države, je v spremenjenih okoliščinah ob Avstriji in Štajerski tudi Kranjska pripadla nazaj državi. Vladar je oblast v njih zaupal državnemu namestniku z naslovom glavarja – goriškemu grofu Majnhardu III. (do leta 1250). To je zbližalo glavna tekmeca za deželnoknežjo oblast na Kranjskem, oglejskega patriarha Bertolda in Ulrika Spanheimskega. Slednji se je leta 1248 poročil z Agnezo, patriarhovo nečakinjo in vdovo po Frideriku Babenberžanu. Poroka je Ulriku prinesla andeško-višnjegorsko dediščino in njegov dominij na Kranjskem, sestavljen iz lastnih alodov, kot sta bila zlasti Ljubljana in Kostanjevica, ter iz cerkvenih fevdov, se je tako bistveno povečal. Ulrik je začel nositi naslov gospoda Kranjske, *dominus Carniolae*. In ko je po smrti svojega očeta Bernharda leta 1256 postal še koroški vojvoda, se je v obrisih že kazal velik spanheimski dinastični teritorij od koroške do dolenjske Krke.

Medtem pa je na severu zrastla nova moč. Otokar II. Přemysl, od leta 1253 češki kralj, si je v letih 1251/52 zagotovil gospostvo v vojvodini Avstriji in leta 1261 še na Štajerskem, tako da je njegova oblast na jugu segala že do razvodja med Dravinjo in Savinjo, z Laškim

gospostvom pa celo že do Save. Decembra leta 1268 je Otokar dosegel, da je Ulrik Spanheimski z njim sklenil dedno pogodbo. Češkemu kralju je obljubljala vse Ulrikove »dežele, alode kot fevde in druga dobra«. Na tej podlagi je Otokar takoj po Ulrikovi smrti pozimi leta 1269/70 s Štajerske vkorakal na Kranjsko, zavzel Ljubljano ter se prek Kranja odpravil na Koroško, ki jo je prav tako zasedel. Prejel je tudi freisinške, briksenške in salzburške cerkvene fevde, ki jih je nekdaj imel Ulrik. Poleg tega je zasedel še nekatera oglejska posestva na Kranjskem, med njimi Slovenj Gradec, Mirno na Dolenjskem in Postojno. Leta 1272 je bil izvoljen še za furlanskega generalnega kapitana, tako da mu je praktično pripadla še vsa oblast v Furlaniji. Zdelo se je, da je z Otokarjem, čigar gospostvo je segalo od Sudetov do Jadrana, vprašanje deželnoknežje oblasti na Kranjskem, ki je kranjske dinaste poprej zaposlovalo tričetrt stoletja, rešeno. Toda Otokarjeva premočna pozicija znotraj nemške države je sprožila reakcijo, ki jo je vodil jeseni leta 1273 za nemškega kralja izvoljeni Rudolf Habsburški. Spopad med obema tekmecema se je končala leta 1278 pri Dürnkrutu na Moravskem polju med Dunajem in Bratislavo z zadnjo veliko klasično viteško bitko v Podonavju. V njej so na Rudolfovi strani sodelovali tudi številni viteški kontingeti s slovenskega ozemlja. Otokar je v bitki izgubil življenje, toda ne na bojnem polju: ujetega so ga – za viteško pojmovanje nečastno – pobili sorodniki štajerskega plemiča Siegfrieda iz Marenberga nad Radljami ob Dravi. Tega uglednega plemiča je namreč Otokar leta 1272 v Pragi obtožil veleizdaje ter ga dal brez sodnega procesa usmrtiti. Neobičajno kruta Siegfriedova smrt je obrnila simpatije štajerskega, pa tudi drugega plemstva proti češkemu kralju, ki si je v lastnih deželah nakopal več nespravljivih sovražnikov in tako sam prispeval k svojemu koncu. Siegfrieda pa so v radeljskem samostanu dominikank, ki ga je ustanovil leta 1251, še sredi 17. stoletja častili kot lokalnega svetnika.

Leta 1282 je Rudolf Habsburški proste državne fevde, vojvodini Avstrijo in Štajersko ter Kranjsko – kljub temu, da se Oglej svoji formalni pravici do Kranjske očitno ni odpovedal, saj patriarhi še v 14. stoletju nekajkrat nosijo naslov *marchio Carnioliae* –, podelil svojima sinovoma Albrehtu in Rudolfu. Tako je postavil temelje habsburškemu gospostvu v Podonavju in Vzhodnih Alpah. Toda Kranjsko je Rudolf že pred tem, jeseni leta 1279, zastavil svojemu zavezniku, tirolsko-goriškemu grofu Majnhardu, ki mu je nato leta 1286 v fevd podelil še vojvodino Koroško. V Vzhodnih Alpah se je za nekaj časa, do izumrtja Majnhardove linije goriških grofov leta 1335, vzpostavilo t. i. goriško-habsburško ravnotežje, pri čemer je bilo majnhardinsko deželno gospostvo na Kranjskem le provizorično, zmeraj odkupljivo s poravnavo zastavnine. Majnhardov sin Henrik je moral leta 1311, po končanem boju za češko krono, ki se je po izumrtju Přemyslidov leta 1306 razvnel med nekdanjima

zaveznikoma, odstopiti Habsburžanu Frideriku Lepemu Posavinje »z vsem pripadajočim na tej in oni strani Save«. Štajerska meja se je na škodo Kranjske pomaknila na Savo in jo morda pri Radečah in Svibnem celo prestopila. Stara velika Kranjska, vzpostavljena okrog srede 11. stoletja, ki je segala od kraških prelazov na zahodu do razvodja med Dravinjo in Savinjo na vzhodu, je bila dokončno mrtva.

Leta 1335 so Habsburžani na Kranjskem nastopili neposredno gospostvo in leta 1338 je Albreht II. podelili »našim deželskim gospodom, vitezom in hlapcem v naši deželi Kranjski« privilegij, s katerim jim je potrdil njihove stare in podelil nove pravice. Privilegij iz leta 1338 je temeljni dokument starejše kranjske ustave. V obliki deželnega ročina, tj. vključenega v zbirko deželnih privilegijev, so ga Habsburžani kot kranjski deželni knezi potrjevali vse do srede 18. stoletja. Toda takratna habsburška dežela Kranjska s svojim deželnim knezom, deželnim pravom in ograjnim sodiščem ni obsegala celotne Kranjske. Iz nje je bil izvzet največji del Dolenjske, tj. ozemeljski pas, ki je segal na severu do Save (vzhodno od Ljubljane), tekel nato vzdolž gornje Krke in v Beli krajini dosegel Kolpo. Tu se je ravno v prvi polovici 14. stoletja iz posesti in deželskih sodišč goriških grofov albertinske linije razvila posebna dežela »Grofija v Marki in Metliki«, ki je imela svojega deželnega kneza (goriškega grofa) in vse za deželo značilne instrumente, kot so posebno deželno pravo, ograjno sodišče v Metliki in glavar kot namestnik deželnega kneza. Leta 1365 je goriški grof Albert III. kot deželni knez podelil plemstvu v Grofiji poseben privilegij, ki je podobno kot kranjski privilegij iz leta 1338 potrjeval stare in podeljeval nove pravice. Enak privilegij je istočasno prejelo tudi plemstvo v drugi Albertovi deželici, v Pazinski grofiji v Istri.

Ko so Habsburžani leta 1374 dedovali za goriškim grofom Albertom III., se je njihova deželnoknežja oblast sicer razširila do Kolpe, niso pa Grofije v Marki in Metliki priključili svojemu kranjskemu gospostvu, ampak so potrdili privilegij iz leta 1365. Plemstvu v Grofiji so še izrecno potrdili, da je zanj pristojno ograjno sodišče v Metliki in ne v Ljubljani. Tako so deželi Grofija v Marki in Metliki priznali njeno pravno samostojnost, ki se je ohranila skozi ves srednji vek. Še v 16. stoletju to območje ni bilo vključeno v Kranjsko, ampak je bilo k njej le »pritaknjeno«. Ondotno plemstvo se je sicer pojavljalo na zasedanjih kranjskih deželnih stanov, vendar je tudi tu poudarjalo svoj poseben položaj. Podobno je bilo tudi s Pazinsko grofijo. Nadvojvoda Karel je še leta 1567 potrdil deželne privilegije za vsako od treh dežel (tj. za Kranjsko, Istro in Marko) posebej. Šele leta 1593 je cesar Rudolf II. potrdil privilegije za Kranjsko, Marko in Istro skupaj v enem deželnem ročinu.

Točno sto let zatem, ko so Habsburžani naredili svoj prvi korak v Podonavje in v Vzhodne Alpe, se jim je leta 1382 podredil Trst kot edino severnojadransko mesto, ki ni bilo

pod beneško oblastjo. Zadnja etapa habsburškega prodora proti morju je bila zvezana s pridobivanjem kraških gospostev in njihovim priključevanjem h Kranjski. Toda rivalstvo med Habsburžani in Luksemburžani za prvenstvo v državi je sprožil krizo, ki je grozila, da bo od znotraj razbila habsburško moč. Nemški kralji in cesarji iz dinastije Luksemburžanov so začeli priznavati državno neposrednost nekaterim najpomembnejšim habsburškim vazalom in deželanom, katerih obsežni posestni kompleksi so ležali tudi na Kranjskem ter sploh v širšem slovenskem prostoru. Ta luksemburška politika je povzročila rahljanje – v skrajnem primeru pa celo konec – habsburške deželnoknežje oblasti nad posameznimi rodbinami in njihovimi teritoriji. Povečevala se je možnost nastanka novih dežel. Tako je najprej kralj Vencelj (Vaclav) Leni Ortenburžanom leta 1395 podelil pravico do krvnega sodstva na vseh njihovih gospostvih, nato pa je leta 1417 cesar Sigismund priznal še državno neposrednost ortenburških gospostev. Podobno je Sigismund že dve leti prej proglasil Goriško grofijo in še nekatere fevde, ki so jih posedovali grofje Goriški, za državne fevde. Med njimi je bil izrecno omenjen tudi koroški palatinat, ki so ga Goriški v resnici prejeli v fevd od Habsburžanov kot koroških vojvod in ne od države. Takšen privilegij, kot so ga leta 1395 dobili Ortenburžani, so leta 1434 od cesarja Sigismunda prejeli tudi Walseejevci, ki so konec 14. stoletja dedovali po gospodih iz Devina in so imeli v Kvarnerju ter na Krasu obsežna gospostva. Najizrazitejši primer te luksemburške politike pa so bili grofje Celjski. Novembra leta 1436 jih je cesar Sigismund povzdignil v državne kneze, njihove grofije in gospostva pa v Celjsko kneževino. Zaradi tega je grozilo, da bo Kranjska razpadla, saj so Celjani, ki so leta 1420 dedovali za Ortenburžani, obvladovali v njej velik del Dolenjske med Kolpo in Ljubljanskim barjem, s štirimi manjšimi zaokroženimi ozemlji pa še precejšen del Gorenjske. Na ozemlju Štajerske, Koroške in Kranjske je začela nastajati nova Celjska dežela in rezultati habsburške poldrugo stoletje dolge in uspešne politike izgradnje deželnoknežje oblasti so bili najresneje ogroženi; še toliko bolj, ker so se ob naslonitvi na državo od Habsburžanov in Kranjske začeli emancipirati tudi Walseejevci. Ti so se sredi 15. stoletja že naslavljali kot »gospodje Devina in Krasa«, imeli pa so tudi svojega glavarja s tem naslovom, medtem ko so Devin imenovali celo »grofija«. Prav s to veliko krizo habsburške oblasti na Kranjskem je morda povezano dejstvo, da je Kranjska (oz. točneje njeno plemstvo) dobila svojo Zlato bulo – tj. potrditev svojih deželnih privilegijev s strani Friderika V. (III.), deželnega kneza notranjeavstrijskih dežel – šele leta 1460, torej kar šestnajst let za Koroško in Štajersko. Medtem ko je bil leta 1443 oz. 1444 krog habsburškega kranjskega plemstva precej maloštevilen, pa je bil položaj leta 1460 že bistveno drugačen: boj za celjsko dediščino se je končal s popolno zmago Friderika III. in Kranjska ni bila še nikoli tako trdno v habsburških rokah kot tedaj. Deželna enotnost Kranjske

je bila dokončno zagotovljena in Ljubljana je naslednje leto dobila tudi že škofijo. S pridobitvijo walseejevskih gospostev v Kvarnerju in na Krasu v letih 1466/70, ki so povezala Pazinsko grofijo v Istri z ostalimi habsburškimi posestvi, in nato še z dedovanjem za leta 1500 izumrlimi grofi Goriškimi (pridobitev Gorice) se v drugi polovici 15. stoletja sklenejo veliki politični uspehi Habsburžanov na slovenskih tleh.

Goriška

Dežela Goriška je zrasla iz posesti in deželskih sodišč Goriških grofov na Krasu in v srednjem Posočju. Slednje je bilo prvotno del Furlanije in za Gorico, ki je – vsaj formalno – še v 14. stoletju bila oglejski fevd, je konec 11. stoletja eksplicitno rečeno, da »leži v Italskem kraljestvu, v Furlanski grofiji«. Goriški grofje, ki so bili po svojem izvoru iz Bavarske in so ob srednjo Sočo prišli preko prostora Lienza, kjer so imeli svojo staro posest, so Gorico pridobili v tretjem desetletju 12. stoletja od svojih spanheimskih sorodnikov. Od 1125 so bili Goriški grofje tudi dedni odvetniki oglejske cerkve. Odvetništvo in z njim zvezano visoko sodstvo zanje ni predstavljalo samo pomembnega vira dohodkov, ampak predvsem možnost, da so si začeli prisvajati sodne pravice, ki jim kot zemljiškim gospodom niso šle. Odvetništvo je skratka postalo eno izmed pomembnih oporišč pri oblikovanju deželnoknežje oblasti Goriških grofov na njihovem gospostvenem teritoriju. Moč ogromnega goriškega dominija, ki se je razprostiral od vzhodne Tirolske do Istre, zvezana z zelo številno skupino goriškega ministerialnega plemstva, ki je bilo posrednik in sredstvo goriške vladavine, nadalje regalne pravice, kot so bile pravica do kovanja denarja, do spremstva (*conductus*) in do carin, položaj dednega oglejskega odvetnika in furlanskega (oglejskega) generalnega kapitana, ki so si ga Goriški konec 13. stoletja pridobili za dalj časa, ter njihovo povzdignjenje v državne kneze leta 1365, za vlade cesarja Karla IV. Luksemburškega (albertinska linija goriških grofov, majnhardinska je dosegla rang državnih knezov že leta 1286 s koroškim vojvodskim naslovom) – vse to je ob številnih konfrontacijah, ki so jih Goriški imeli z oglejskimi patriarhi, nezadržno trgalo vezi med goriškim teritorialnim gospostvom v Posočju in Furlanijo. Z uveljavitvijo deželnoknežje oblasti Goriških na njihovih teritorijih se je dežela Goriška »iztrgala« iz Furlanije, ki se je pod svojimi deželnimi knezi, tj. oglejskimi patriarhi, tudi razvila v deželo – t. i. *Patrio* – z deželnim zborom, ki se je imenoval (furlanski) parlament, in deželnim pravom, kodificiranim leta 1366. Furlansko deželno pravo, *Constitutiones Patriae Forojulii*, je bilo v uporabi tudi v Goriški grofiji, pri čemer naj bi v Gorici že v 14. stoletju obstajal nemški prevod teh Konstitucij, v katerem pa naj bi bilo patriarhovo ime zamenjano z grofovim. Furlansko deželno pravo je na ta način dobilo veljavo

goriškega deželnega prava. Goriško in furlansko deželno pravo je v osnovi torej bilo identično; o tem nam priča tudi neka listina iz leta 1340, v kateri se obljublja pravna zaščita »po deželnem pravu na Goriškem in v Furlaniji«. Z razvojem goriškega teritorialnega zemljiškega gospostva v smeri dežele se začno na prelomu 13. stoletja v 14. spreminjati tudi prvotno tipični dvorni uradi v deželne; predvsem se uvede urad glavarja kot namestnika in zastopnika deželnega kneza (Goriškega grofa), ki je – kot je to formulirano v neki listini iz leta 1325 – »imel v vsem polno oblast«. Goriški prostor ob srednji Soči in na Krasu se je tako izoblikoval v deželo že v 14. stoletju, kar nam dokazuje tudi obstoj goriškega deželnega plemstva konec istega stoletja. Iz te dežele grofov Goriških je nato v povezavi z ozemlji, ki jih je Maksimilijan I. v začetku 16. stoletja pridobil na račun Beneške republike (zgornje in spodnje Posočje), zrasla dežela Goriška (in Gradiščanska), ki je obstajala do 1918.

Toda obsežno gospostvo Goriških grofov, ki je segalo od današnje vzhodne Tirolske in zgornje Koroške do notranje Istre, se ni nikoli razvilo v eno sámo in enotno deželo. Razlog za to leži v prostorski razdrobljenosti njihovih posestev, posledica tega pa je bila tudi ta, da se sploh ni izoblikovalo neko ime, ki bi pokrivalo vse goriških posesti. Skupek vseh goriških alodov, fevdov, pravic in deželskih sodišč je tako ostal gospostvo, *dominium*, znotraj katerega so začele nastajati posamezne goriške dežele. Iz goriških zgornjekoroških in vzhodnotirolskih posestev, katerih središče je bilo v Lienzu, kjer so grofje Goriški imeli tudi svoj drugi rezidenčni grad Bruck, je od 14. stoletja naprej začela nastajati dežela »Prednja grofija Goriška«. Imela je svoje sodišče, deželane in lasten deželni zbor. Ob srednji Soči je, kot je bilo že pokazano, nastala dežela Goriška, imenovana tudi »Zadnja grofija Goriška«. Leta 1456 je goriški grof Ivan v Lienzu izdal deželni red, ki naj bi veljal »tukaj spredaj in tam notri v goriški deželi« in tako skušal povezati Prednjo in Zadnjo grofijo v eno deželo. Toda te tendence ni bilo več mogoče uresničiti, še zlasti ne zato, ker so goriški grofje s porazom v boju za celjsko dediščino leta 1460 izgubili vsa svoja koroška posestva do vhoda v Pustertal. V 16. stoletju je bil zahodni del te nekdanje goriške dežele (vključno z Lienzem) priključen k Tirolski, ostalo pa k Koroški. V dve posebni deželi pa sta se razvila tudi goriška kompleksa v Slovenski marki in Beli krajini ter v Istri. Obe deželi, Grofijo v Marki in Metliki in Pazinsko grofijo, o katerih je bilo nekaj več povedanega zgoraj, so že leta 1374 dedovali Habsburžani. Vendar sta obe uspeli ohraniti svojo deželno identiteto še ves srednji vek. To svojevrstno stanje, ko je en *dominium* razpadel na štiri dežele, se je odrazilo tudi v strukturi goriške deželne uprave, ki je v 14. stoletju namesto enega imela štiri glavarje: v Lienzu, Gorici, Metliki in Pazinu.

Celje

V času, ko je izgledalo, da je razvoj v dežele na današnjem slovenskem ozemlju že definitivno zaključen, je začela iz grofij, gospostev in deželskih sodišč, ki so jih grofje Celjski imeli na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, rasti posebna Celjska dežela. Ta nova tvorba je sredi 15. stoletja grozila, da bo razstrelila pod habsburško oblastjo stabilizirajoči se kompleks treh notranjeavstrijskih dežel.

Celjski grofje so bili najpomembnejša plemiška rodbina, ki je izvirala s prostora današnje Slovenije. Visok družbeni položaj že ob prvih omembah, prvotna posest, čas pojavitve v listinah in tipična rodbinska imena govorijo za njihovo askvinsko poreklo (Askvin je bil odvetnik samostana v Krki in sorodnik njegove ustanoviteljice Heme). Od okoli leta 1130 so se imenovali po Posavinju (*von Soune*), od leta 1173 pa po Žovneku (*von Sannegg*), gradu na severozahodnem robu Celjske kotline, ki so ga verjetno zgradili že v prvi polovici 12. stoletja na svoji alodialni posesti. Njihov vzpon se je začel pozno, šele v času, ko je večina starih svobodnih rodbin že izumrla. Leta 1308 izročijo gospodje Žovneški vso svojo svobodno posest Habsburžanom in jo od njih takoj nato prejmejo v fevd: tako se je začela njihova dolgotrajna zveza s to vladarsko dinastijo, ki jim je sprva koristila, v 15. stoletju pa je – vsaj znotraj nemške države – postala najhujša ovira njihovim ambicijam. Še pomembnejša je bila pridobitev velikega dela dediščine grofov Vovbrških, ki jim je leta 1333 prinesla Celje, njihov novi center. Leta 1341 jih je Ludvik Bavarski povzdignil v Celjske grofe, kar je leta 1372 še enkrat storil cesar Karel IV. V tem času so bili tudi položeni temelji za vzpon Celjskih v visoko politiko: prišlo je do prvih velikih dinastičnih povezav z bosenskimi Kotromanići in poljskimi Piasti. Četudi spada nezaslišano povečanje posesti in ekspanzija Celjskih čez meje habsburških dednih dežel šele v čas Hermana II., je bila njihova integracija v evropsko plemiško elito z na daleč razpredenimi rodbinskimi povezavami izvršena že ob koncu 14. stoletja. Poleg dinastičnih povezav pa so bile za vzpon Celjskih v prvi polovici 15. stoletja odločilne zlasti zveze Hermana II., ki je skoraj pol stoletja vladal celjski hiši, z madžarskim, češkim in nemškim kraljem ter rimskim cesarjem Sigismundom Luksemburškim. V nesrečni bitki s Turki pri Nikopolju leta 1396 mu je Celjan rešil življenje, pozneje pa mu je dal za ženo še najmlajšo hčerko Barbaro. Hermanu in Celjskim se je odprla pot v dežele madžarske krone, kjer so si – v prvi vrsti na Hrvaškem – pridobili v fevd ali zastavo številna posestva. Tako so Celjani postali eni najmočnejših zemljiških posestnikov v Slavoniji. Leta 1406 je Sigismund imenoval Hermana za slavonskega in hrvaško-dalmatinskega bana. Na ta način je Celjski grof v celotnem hrvaškem kraljestvu dosegel položaj in moč regenta ter kraljevega zastopnika.

Težišče celjske moči se je preneslo izven okvira habsburških dežel. Sigismundova ustanovitev Zmajevega reda leta 1408 jasno zrcali položaj Celjskih na Madžarskem: v ustanovni listini reda stojita na vrhu madžarskih državnih baronov, pred palatinom in ostalimi madžarskimi magnati, celjski in zagorski grof Herman II. in njegov sin Friderik. Tudi ambicije Friderikovega sinu Ulrika so bile v veliki meri usmerjene na Madžarsko, kjer se je hotel uveljaviti kot skrbnik mladoletnega kralja in sorodnika Ladislava Postumusa, vnuka Barbare Celjske. Nihče drug kot Ulrik ni bil tisti, ki je pri Ladislavovem kronanju za madžarskega kralja leta 1440 nad glavo komaj nekaj mesecev starega otroka držal krono sv. Štefana. Le-to je dvorna dama Ladislavove matere ukradla iz Višegrada (Plintenburga) nad Budimpešto, kjer so jo hranili, da bi z njo za madžarskega kralja okronali mladega poljskega kralja Vladislava, ki mu je stranka madžarskih magnatov in škofov ponudila prestol. Na ta način je Celjan jasno pokazal, kakšno vlogo hoče igrati na Madžarskem. Končni rezultat celjske madžarske politike je bil Ulrikov uboj v beograjski trdnjavi Kalemegdan leta 1456 in s tem konec celjske dinastije.

Celjski vzpon je v začetku 15. stoletja dosegel stopnjo, ki je zahtevala redefinicijo celjsko-habsburških odnosov. Izumrtje Ortenburžanov leta 1418 je za Celjane, ki so dedovali za njimi, pomenilo enormno povečanje moči, poleg tega pa je bila grofija Ortenburg še državnoneposreden fevd. Že leta 1415 je kralj Sigismund podelil svojemu tastu Hermanu II. Celjskemu krvno sodstvo v Celjski grofiji, tako da sta obe celjski grofiji imeli neposredno povezavo z državo, kar je omejevalo oblast in vpliv deželnega kneza. Odpor Habsburžanov proti državnoneposrednemu položaju grofov Celjskih je bil zglajen leta 1423, ko se je vojvoda Ernest Železni pod Sigismundovim pritiskom formalno odpovedal fevdnemu gospostvu nad Celjani, ki se od takrat dalje tudi ne pojavljajo več v poklonitvenih listah štajerskega plemstva deželnemu knezu. Bistveno bolj pa so Habsburžani nasprotovali dvigu Celjskih med državne kneze. Ta povzdig se je, kot nam dokazuje obstoj koncepta listine, ki naj bi bila izdana ob tej priložnosti, pripravljal že leta 1430. Samo domnevamo lahko, da je sprva propadel zaradi nasprotovanja Habsburžanov, še posebej deželnega kneza notranjeavstrijskih dežel Friderika V. (kot cesar kasneje III.). Toda leta 1436, v času, ko je bil Friderik V. na romanju v Palestino, je cesar Sigismund brez njegovega soglasja povzdignil Celjske grofe v državne kneze ter grofiji Celje in Ortenburg-Strmec v knežja (praporna) državna fevda. Grofiji in druga svoja gospostva so dobili Celjani kot posebno kneževino v fevd od države. Poleg tega so dobili še novčni in rudniški regal ter ograjno sodišče v Celju, da bi se – kot pravi privilegij – »lahko vsi plemeniti ljudje, ki stanujejo in prebivajo v njihovih deželah, grofijah in gospostvih, ter drugi v tem ograjnem sodišču branili in pravico dajali in jemali ... po pravu, običajih in navadah

dežele«. Če je podelitev regalov sicer posegla v pravice avstrijskega vojvode, to vendarle ni prizadevalo njegove deželnoknežje oblasti, saj so takšne regale imeli tudi drugi potentanti v njegovih deželah. Zato pa sta dvig obeh grofij v knežja praporna fevda in ustanovitev plemiškega ograjnega sodišča pomenila bistveno spremembo glede na dotedanjo pripadnost starim deželam. Novo ograjno sodišče je namreč pomenilo, da sodne oblasti nad plemstvom iz celjskih grofij in gospostev ne bo več imel avstrijski vojvoda kot deželni knez notranjeavstrijskih dežel, ampak Celjski grof kot novi deželni knez. To pa je pomenilo odcepitev tistih teritorijev od starih dežel, katerih plemiči so za svoje sodišče začeli priznavati celjsko ograjno sodišče, kjer se je začelo oblikovati posebno celjsko deželno pravo. Hkrati je to pomenilo formiranje nove Celjske dežele. Nekaj podobnega je že prej uspelo Goriškim grofom s Prednjo in Zadnjo grofijo: prva se je izločila iz Koroške, druga pa iz Furlanije. Zato Friderik V. ni mogel priznati privilegija iz leta 1436. Zaradi zaščite svojih deželnoknežjih pravic in interesov je najprej brezuspešno protestiral pri Sigismundu, nato pa proti Celjanom sprožil fajdo (vojno), ki nam jo podrobno opisuje Celjska kronika, eno zelo redkih srednjeveških historiografskih del, nastalih na slovenskem ozemlju. Šele leta 1443 je nato Friderik – že kot kralj – priznal knežji naslov Celjskim, ki pa so se morali v zameno odpovedati svoji kneževini oz. deželi. Celjski so s Habsburžani sklenili pogodbo o dedovanju, ki je slednjim že čez trinajst let – po umoru Ulrika Celjskega leta 1456 v Beogradu – prinesla celjsko dediščino. Komaj dvajsetletni razvoj posebne Celjske dežele je bil s tem prekinjen in končan. Je pa Celjska grofija znotraj Štajerske še nekaj časa obdržala poseben položaj v upravi.

Istra

Za razliko od Štajerske, ki je uspela ohraniti svojo celovitost, pa je približno v istem času povsem razpadla Istra. Od leta 1420, ko so Benetke uničile posvetno oblast oglejskih patriarhov, je bila Istra do propada Republike sv. Marka leta 1797 politično razklana na beneški priobalni in habsburški notranji del. Nekdaj istrski Kras je postal sestavni del Kranjske, Pazinska grofija Kranjski »pritaknjena« dežela, Trst avtonomno mesto pod Habsburžani, ostala istrska priobalna mesta pa so bila posamič podrejena beneškim centralnim organom. Le v vojaškem in policijskem oziru je bila beneška Istra organizirana kot celota pod poveljstvom glavarja istrskega pazenatika (*paysinaticum* od *paese*, dežela, pokrajina). Ta je v 15. stoletju imel svoj sedež na gradu Rašpor v Čičariji, ki je na severovzhodu zapiral pot v notranjost polotoka in bil zaradi svoje strateške lege označen kot »ključ cele Istre«, *clavis totius Istrie*. Pojem Istra se je zožil in polotok opredeljeval le še

geografsko.

Pravzaprav se je Istra razklala že kmalu po sredi 13. stoletja, ko si je Republika sv. Marka podredila večino obalnih mest, Goriškim grofom pa je v notranjosti zrasla posebna dežela. Oboje se je v veliki meri izvršilo na račun oglejskega patriarhata, nekdaj največjega zemljiškega posestnika in hkrati nosilca javne oblasti v Istrski marki. Najgloblji vzroki te razdelitve pa so nemara zelo stari in segajo v čas Rižanskega zbora ter začetkov frankovske oblasti v Istri. V tem prostoru sta se od začetka 9. stoletja srečevala dva različna tipa fevdalnega reda: na eni strani je bilo poglavitni organizator in nosilec javnega življenja mesto (komuna), na drugi pa zemljiško gospostvo. Politična meja med beneško in habsburško Istro je v grobem sledila prav meji med tema dvema tipoma organizacije oblasti.

Leta 1209, potem ko so Spanheimi in Andechsi imeli mejnogrofovsko oblast v Istri v svojih rokah celo stoletje, je patriarh Wolfger na podlagi privilegija, ki ga je Ogleju že leta 1077 podelil Henrik IV., za oglejsko cerkev ponovno pridobil »Istrsko marko z vsemi častmi, vsemi priteklinami in vsem sodstvom«. V resnici to ni pomenilo kaj dosti, kajti oblasti mejnega grofa je bil zaradi imunitetnih pravic istrskih škofov odtegnjen velik del Istre. Tako je npr. tržaškim škofom italski kralj Lotar že leta 948 podelil grofovsko oblast, tj. vso kraljevo posest in fiskus ter sodstvo v obsegu kasnejšega srednjeveškega tržaškega mestnega teritorija. Imuniteto je od srede 10. stoletja uživala tudi poreška škofija. Z njo zvezano izvzetje (eksempcija) izpod oblasti istrskega mejnega grofa je predstavljalo eno od podlag nastanka Pazinske grofije: pazinski grad s pripadajočim gospostvom je bil namreč fevd poreške škofije, ki so ga kot njeni odvetniki od konca 12. stoletja dalje posedovali grofje Goriški. Podoben položaj je imel tudi Pulj, v antiki in zgodnjem srednjem veku prvo med istrskimi mesti; sredi 12. stoletja se celo omenja »Puljska grofija«. Patriarh Wolfger, še bolj pa njegov naslednik Bertold (1218-1251), brat odstavljenega istrskega mejnega grofa Henrika IV. Andechsa, je skušal – oprt bolj na veliko oglejsko zemljiško posest kot pa na mejnogrofovsko oblast, ki jo je moral šele uveljaviti –, ustvariti oglejskim patriarhom v Istri deželnoknežjo oblast. Bertoldova prizadevanja niso ostala brez uspeha. Pravna napotila, razsodbe, potrditve in privilegiji, ki jih je med letoma 1220 in 1238 prejel od krone, poskušajo odstraniti zapreke, ki so patriarha ovirale na poti do deželnoknežjega položaja. Omenjeni dokumenti so naperjeni proti vsem trem glavnim nasprotnikom: proti avtonomiji mestnih oblasti, proti vplivu Benetk, s katerimi so istrska mesta že od prve polovice 10. stoletja sklepale pogodbe o zaščiti in zvestobi, ter proti Goriškim grofom, ki so se pod krinko odvetništva mimo patriarhove volje vmešavali v zadeve visokega sodstva. Močna kneževina patriarhov na stičišču alpsko-jadranskega sveta in na meji Italije in Nemčije je bila tudi v interesu krone, še posebno tedaj,

ko je opozicija v lombardski nižini cesarju zaprla prehode preko Alp. Cesar Friderik II. je zato – kot kažejo njegove listine – znal Bertoldove zadeve narediti za svoje. S takšno podporo je patriarhat imel resne možnosti za uspeh, vendar pa je postal od krone tudi popolnoma odvisen.

Ko je namreč s koncem staufovske dinastije sredi 13. stoletja propadla tudi ideja cesarstva, ki obvladuje tako Italijo kot Nemčijo, je bil spodmaknjen glavni temelj eksistence patriarhata in z njim je šlo samo še navzdol. Z Bertoldovo smrtjo leta 1251 se je po dolgih stoletjih končala vrsta patriarhov, ki so izhajali iz vrst nemške plemiške aristokracije; z Gregorjem de Montelongom, nečakom papeža Gregorja IX., je patriarhov prestol po dolgem času zasedel Italijan in hkrati vodja gvelfske stranke v severni Italiji. Nasproti so mu stali Goriški grofje, gibelini in zvesti pristaši krone. Goriški grof Majnhard IV., od leta 1286 koroški vojvoda, je bil celo poročen z Elizabeto iz bavarske vojvodske dinastije Wittelsbach, ki je bila mati zadnjega Staufovca, leta 1268 v Neaplju obglavljenega Konradina. Majnhardov brat Albert je poleti leta 1267 pri Rožacu v Furlaniji nesrečnega patriarha celo ujel »ob zori, ko je bil še v postelji, in ga bosega, na kljusetu, odpeljal v Gorico«. Goriški grofje so v tem času v Istri odkrito nastopili proti patriarhu ter mu v zavezništvu s Koprčani in Pirančani v siloviti fajdi porušili več gradov. Na račun oglejskega patriarhata so si tedaj v Istri pridobili tudi več pomembnih gospostev severno od Mirne in v zaledju Učke ob zgornjem toku Raše. Tako so precej razširili teritorialno podlago svoje nastajajoče dežele v notranjosti polotoka. Prav v tretji četrtini 13. stoletja se začno na prvotno oglejskih posestvih v tem prostoru pojavljati goriški ministeriali. Večina teh gospostev je dve generaciji kasneje, leta 1342, našteta med posestjo, ki so si jo Goriški grofi (trije brati) razdelili med seboj.

Propadanje oglejske moči, ki se je zrcalilo tudi v dejstvu, da od zadnje četrtine 13. stoletja naslova istrskega mejnega grofa, *marchio Istrie*, ni nosil več patriarh sam, ampak njegov namestnik v Istri, so prav tako izkoristile Benetke. Republika sv. Marka je tedaj pritisnila na istrska obmorska mesta. Ta so v patriarhovi mejnogrofovski oblasti, ki jo je v prvi polovici 13. stoletja s pomočjo krone skušal uveljaviti Bertold, videla mnogo večjo nevarnost za svojo avtonomijo kot v protektoratu, ki so jim ga Benečani vsilili že mnogo prej. Med letoma 1145 in 1152 so Benetke s posameznimi istrskimi mesti od Pulja na jugu do Kopra na severu sklenile pogodbe o zaščiti in zvestobi ter jih tako naredile za svoje zveste, *fideles*. Ko je patriarhat zajela kriza, ki jo je sedisvakanca med letoma 1269 in 1273 (po Montelongovi smrti) še povečala, pa je za Benečane napočil pravi trenutek, da staro razmerje zamenjajo z novim in si istrska mesta povsem podredijo. Med letom 1267, ko se je podvrgel Poreč, in letom 1284, ko je to storil Rovinj, so beneško nadoblast priznala vsa zahodnoistrska mesta

razen Pulja, Trsta in Milj. Pulj je pokleknil leta 1331, Milje pa 1421. Edino Trst je leta 1382 za svoje gospodarje priznal Habsburžane. Stari zvesti, *fideles*, so tako postali podložniki, *subjecti*, in Benetke so dobile pravico imenovanja mestnih oblasti. V manj kot pol stoletja se je moč oglejskega patriarhata v Istri popolnoma zlomila in samo še vprašanje časa je bilo, kdaj se bo polotok popolnoma razdelil na dva dela.

CURA ANIMARUM

Cerkvenoupravna organizacija je samo en segment, ki ga v srednjem veku pokriva pojem Cerkev. Škofje niso bili samo pastirji svojih ovčic, ampak tudi politiki, visoki državni »uradniki«, najvplivnejši svetovalci, deželni knezi, vojskovodje, zemljiški gospodje, kolonizatorji, mestni gospodje, meceni in intelektualci. Poosebljali so skratka tipično značilnost srednjeveškega časa: neprestano prepletanje profanega in sakralnega. Spomnimo se npr. le na lastniške cerkve. Te so na svojih posestvih ustanavljali in gradili laični gospodje, ki so temu primerno nad njimi imeli tudi odločujoč vpliv. Toda prav ta privatna in laična iniciativa je predstavljala eno od podlag, iz katerih se je do konca visokega srednjega veka razvila župnijska mreža, tj. tista temeljna oblika cerkvene organizacije, v kateri se Cerkev in vernik neposredno in vsakodnevno srečujeta. Še bolj pomembno stičišče svetne in posvetne sfere je bila institucija laičnega plemiškega odvetnika (*advocatus, Vogt*), ki je bil zastopnik cerkvenih oblasti v posvetnih zadevah, predvsem na sodišču. Nenazadnje pričajo o teh povezavah tudi križarske vojne visokega srednjega veka, ki so predstavljale vseevropsko viteško gibanje, zraslo iz prvotno čisto verske ideje in želje po osvoboditvi Odrešenikovega groba iz rok »nevernikov«. Tudi številni vitezi in njihovi oboroženi hlapci iz prostora današnje Slovenije, ki so spremljali svoje visokoplemiške gospode in vladarja, so se podajali na dolgo, naporno in predvsem nevarno pot proti Jeruzalemu in Sveti deželi. Med uglednimi vitezi in plemiči, ki se s takšne poti niso vrnili domov, je bil tudi Spanheimovec Bernhard, gospodar Maribora. Leta 1147 je bil na drugem križarskem pohodu, potem ko je prek Madžarske, Beograda, Niša, Sofije, Edirne in Carigrada prepotoval cel Balkan, ubit v seldžuški zasedi pri Laodiceji v jugozahodni Mali Aziji. Srednjeveški človek je vsekakor potoval več in dalj, kot si običajno predstavljamo.

Cerkev

Z naselitvijo Slovanov v Vzhodne Alpe na začetku zgodnjega srednjega veka je antična cerkvena organizacija na kasnejšem slovenskem ozemlju skoraj v celoti propadla. Le

v romanskih primorskih mestih v bizantinski Istri, kamor so poznoantični begunci iz notranjosti verjetno zanesli tudi določeno tradicijo krščanstva iz kontinentalnega zaledja – če to lahko sklepamo na podlagi omembe celeianskega škofa Andreja leta 680 med istrskimi škofi, kot tudi na podlagi imena Emon(i)a za Novigrad, kjer je v poznem srednjem veku izpričan svetniški kult »emonskega« mučenca Pelagija, medtem ko so v Piranu častili Maksimilijana Celeianskega –, se je Cerkev obdržala kot institucija. Tamkajšnje srednjeveške škofije – za nas so zanimive predvsem Trst, Koper, Novigrad in Pićan v notranjosti Istre – so stale najmanj v tradiciji starih antičnih mestnih škofij in tudi stare razmejitve med njimi, če že niso imele, tako kot Trst, z njimi tudi neposredne kontinuitete. Drugod je bilo po ponovnem pokristjanjenju današnjega slovenskega prostora potrebno cerkveno upravo organizirati na novo.

Temeljno potezo svoje celotne srednjeveške cerkvenoupravne strukture je slovenski prostor dobil že leta 811. V sporu med oglejskim patriarhom Ursom in salzburškim nadškofom Arnom o cerkveni pripadnosti Karantanije, pri čemer se je prvi skliceval na sinodalne zapisnike, ki so dokazovali, da je karantanski prostor že pred langobardsko zasedbo Italije leta 568 spadal pod Oglej, drugi pa na privilegije in potrditve treh rimskih papežev iz srede 8. stoletja, ki so Karantanijo priključili Salzburgu, je Karel Veliki salomonsko razsodil, naj se Karantanija v cerkvenem oziru razdeli med omenjeni cerkveni pokrajini po reki Dravi, »ki teče po sredini ondotne province«. S tem je Drava postala meja med Salzburgom in Oglejem v vsem svojem toku, kajti že leta 796 je Karlov sin Pipin na vojaškem pohodu v Avarijo, ki sta se ga udeležila tudi Arn (takrat še kot salzburški škof) in Ursov predhodnik Pavlin, to reko določil za salzburško-oglejsko cerkveno mejo v Panoniji. Karel Veliki je to leta 803 tudi sam potrdil. Skoraj tisočletje dolgo je Drava ostala cerkvenoupravna mejna reka, le v Panoniji, torej tam, kjer je to najprej postala, je kaj kmalu izgubila to vlogo. Z naselitvijo Madžarov in njihovim pokristjanjenjem je bil panonski prostor v cerkvenem oziru na novo organiziran v nadškofiji Ostrogon (Ezstergon, Gran) in Kalocsa. Prva je bila ustanovljena leta 1001, druga pa 1006. Severni del današnjega slovenskega Prekmurja je preko škofije v Győru spadal v ostrogonsko, južni pa preko škofije v Zagrebu (ustanovljena okrog leta 1094; pod njeno jurisdikcijo je prišel prostor tako južno kot severno od Drave) v kaloško nadškofijo. V vizitacijskih zapisnikih se je skrajni severni del zagrebške škofije pogosto imenoval *districtus Transmuranus*, tj. Prekmurje.

Razsodba iz leta 811 je določila mejo na najvišjem nivoju, med dvema metropolitijama. V njunih okvirih pa je struktura cerkvene organizacije začela nastajati na najnižji stopnji, tj. z župnijami ali farami. Vmesne arhidiakonate in škofije so organizirali šele

kasneje. Začetki organiziranja prvih župnij so nejasni, nemara pa segajo na Koroškem severno od Drave že v drugo polovico 9. stoletja, na oglejskem področju pa v čas po koncu madžarskih vpadov sredi 10. stoletja. Takrat so na ozemlju, ki poprej praviloma še ni bilo cerkveno organizirano, začele nastajati obsežne pražupnije s središči pri župnijskih cerkvah. Te so imele – če odmislimo privilegirane izjeme – edine pravico krsta in pogreba ter izterjave cerkvene desetine. Prva mreža pražupnij je bila še zelo redka. Tako naj bi prvotno Kranjsko krajino, ki je obsegala le Gorenjsko z Ljubljansko kotlino in vzhodno Notranjsko, po nekaterih domnevah pokrivalo le šest pražupnij: Rodine severno od Radovljice, Kranj, Mengeš, Šentpeter pri Ljubljani, Stara Loka pri Škofji Loki in Cerknica, ki naj bi se izoblikovale do srede 11. stoletja. Enega od izhodišč nastanka župnijske mreže so predstavljali stari škofijski cerkveno-misijonski centri 9. stoletja, o katerih lahko na današnjem slovenskem državnem ozemlju sklepamo predvsem na podlagi nekaterih tipičnih in starih patrocinijev. Misijonska središča, ki jih je južno od Drave organiziral oglejski patriarh, je karakteriziral kult oglejskih mučencev Mohorja (Hermagor) in Fortunata, katerima sta npr. posvečeni cerkvi v Šmohorju v Ziljski dolini in v Gornjem gradu, ki domnevno segata že v karolinško dobo. Za oglejsko področje je bil značilen tudi kult Kancijana in tovarišev, ki so jim posvečene prav tako zelo stare cerkve, kot npr. tisti v Škocijanu v Podjuni in v Kranju. Patrocinij sv. Ruperta pa na drugi strani daje misliti na Salzburg. Tudi nekatere cerkve, posvečene sv. Petru ali sv. Martinu, ki sta bila tipična karolinška patrocinija, so nastale že v 10. ali celo 9. stoletju. Med njimi sta tudi domnevni oglejski misijonski središči v Šentpetru pri Ljubljani in v Šempetru v Savinjski dolini. Cerkev sv. Petra v Rajhenburgu (Brestanici) pa bi utegnila biti – v kolikor ne gre za ustanovo Salzburga, ki je bil središče kulta sv. Petra v vzhodnoalpskem prostoru in od leta 1043 tudi lastnik Rajhenburga – lastniška cerkev prav tistega Waltunija, ki je leta 895 od vladarja prejel v alod ondotno ozemlje. Lastniška je bila tudi cerkev sv. Martina v Beljaku (južno od Drave), nastala že pred letom 979. Lastniške cerkve so poleg škofijsko-misijonskih cerkva predstavljale glavni temelj nastajajoče župnijske mreže. V Karantaniji je prve tri lastniške cerkve posvetil že Modest kmalu po sredi 8. stoletja, v današnji Sloveniji pa sta dokumentirano najstarejši lastniški – in nasploh – cerkvi tisti dve, ki sta ju med letoma 840 in 874 dala na Ptuju zgraditi Pribina in Kocelj. Ena od njiju, omenjena leta 977 z desetino, je postala župnijska cerkev. Leta 1043 je na Koroškem več Heminih lastniških cerkva – potem ko jim je salzburški nadškof odstopil »vse njemu pripadajoče cerkvene pravice, krstno in pogrebno pravico ter desetine« – postalo župnijskih. V zameno za to pa je Hema nadškofu prepustila med drugim Rajhenburg ob Savi. Podobno je pet višnjegorsko-andeških lastniških cerkva v Beli krajini tvorilo podlago patriarhovi

ustanovitvi pražupnije s središčem v Črnomlju leta 1228.

Kljub tej zelo pozni izjemi se je osnovna župnijska mreža, ki je v poznem srednjem veku doživela še številne spremembe, pri nas v glavnem izoblikovala v 12. stoletju, na Koroškem in Primorskem pa nemara že nekoliko prej. Regulacija cerkvene desetine, ki se je pobirala v okviru župnij – tem je hkrati pomenila tudi glavni vir stalnih dohodkov –, vsekakor priča o konsolidaciji teritorialne cerkvene organizacije. Ta je bila na Koroškem in Štajerskem severno od Drave, torej v salzburškem delu nekdanje Karantanije, izpeljana za časa nadškofa Gebharda (1060-1088), ki je uvedel kanonsko desetino in s tem odpravil od okrog leta 800 obstoječo nižjo, misijonsko, t. i. slovansko desetino. Hkrati je v vrsti bilateralnih sporazumov s posvetnimi ter »zunanjimi« cerkvenimi gospodi in posestniki reguliral desetinsko vprašanje. Desetinski sporazumi oglejskih patriarhov Rabengerja (1063-1068) in Sigeharda (1068-1077) z briksenskim in freisinškim škofom pa kažejo, da je v istem času prišlo do takšne regulacije tudi na oglejskem področju.

Pričajo pa osamljena poročila, da so se posamezni ostanki poganskih navad ohranili še daleč v pozni srednji vek. Tako so po besedah oglejskega patriarha Bertolda še v začetku 13. stoletja v odročnih krajih slovenskega dela njegove metropolitije mnogi odrasli umirali brez zakramentov. Po listini istega patriarha je še leta 1228 živelo prebivalstvo Bele krajine »zavito v slepoto zmote in plemenskih običajev«. Leta 1300 je bil vitez Veitl iz Bresternice pri Mariboru obtožen, da v »zasramovanje svojega Stvarnika« časti pri svojem domu rastoče drevo in kliče hudiča. In še leta 1331 so v Kobaridu, dobrih 30 kilometrov vzhodno od Vidma, kjer je od leta 1238 stoloval oglejski patriarh, »nešteti Slovani častili neko drevo in studenec, ki je bil pri koreninah drevesa, kot boga, izkazujoč ustvarjeni stvari češčenje, ki se po veri dolguje Stvarniku«.

Eden od vzrokov te poganske trdoživosti je morda tičal v (praviloma) latinskem bogoslužnem jeziku, ki ga preprost človek ni razumel; je pa ljudstvo seveda molilo in prepevalo v domačem jeziku, o čemer nam pričajo slovenska besedila Stiškega rokopisa iz prve polovice 15. stoletja. Jezikovno oviro so premoščali tudi tako, da so župniki, ki niso obvladali jezika faranov, nastavljali za to usposobljene namestnike, vikarje. Le v Istri, v koprskem zaledju, so proti koncu srednjega veka delovali glagoljaši, katoliški duhovniki, ki so opravljali bogoslužje v slovanskem jeziku in pri tem uporabljali glagolico. Slovanski predniki Slovencev so se z glagolico, slovanskimi knjigami in slovanskim bogoslužjem sicer srečali že v Kocljevi Panoniji, kjer je okrog leta 870 za kratek čas deloval tudi Metod, a ta stik pri njih ni zapustil trajnejših sledov. Vsekakor glagoljaštvo v slovenskem Primorju nima domačih korenin, ampak so ga sem zanesli duhovniki iz Dalmacije in Istre. O tem priča tudi jezik teh

zapisov. Enako velja za razmeroma številne glagolske fragmente, ki so bili odkriti v notranjosti Slovenije, na Gorenjskem, Dolenjskem in Notranjskem. Iz Zadra so izvirali tudi glagoljaši leta 1467 ustanovljenega frančiškanskega samostana v Kopru. Tam je že tri leta kasneje nastalo glagoljaško semenišče za slovanske duhovnike, ki niso bili vešči latinščine in ki so opravljali dušno pastirstvo med slovanskim prebivalstvom v mestu in v zaledju ter med številnimi mornarji in vojaki iz Istre in Dalmacije.

Zaradi vedno večje razvejanosti župnijske mreže in zaradi težavnega neposrednega upravljanja župnij iz oddaljenih centrov, kot sta bila Salzburg in Oglej, so od zadnjih desetletij 11. stoletja začeli organizirati vmesne cerkvenoupravne stopnje – arhidiakonate in škofije. Arhidiakonati so v svojem upravnem območju združevali po več župnij. Prvotno so lahko obsegali tudi celotno posamezno krajino; zlasti velik je bil Kranjski arhidiakonat, ki je pred razdelitvijo sredi 12. stoletja s svojimi 40 (kasneje izpričanimi) župnijami obsegal Gorenjsko, Notranjsko (tj. prvotno Kranjsko krajino) in Dolenjsko (južno od Save ležeči del h Kranjski priključene Savinjske krajine). Šele pozneje so se veliki arhidiakonati nekoliko razdrobili. Načelovali so jim arhidiakoni, ki so izvirali iz vrst župnikov in so imeli predvsem nadzorno oblast nad posameznimi župnijami. Mreža arhidiakonatov je v 13. stoletju pokrivala celotno slovensko narodnostno ozemlje ne glede na njegovo razdeljenost med različne cerkvene province. Na salzburškem cerkvenem področju severno od Drave sta bila po dva arhidiakonata na Koroškem in Štajerskem. Dva arhidiakonata sta bila tudi v Prekmurju, od katerih je eden spadal pod škofijo v Győru, drugi pa pod Zagreb. Največ, kar osem arhidiakonatov pa je bilo na oglejskem območju južno od Drave do Soče in Kolpe, kjer so arhidiakoni vse do srede 15. stoletja predstavljali edino vmesno stopnjo med župnikom in patriarhom. Tamkajšnji arhidiakoni poznega srednjega veka so zato namesto oglejskega patriarha pogosto opravljali tudi vizitacije. Pozneje so se kot patriarhovi namestniki v cerkvenih zadevah (generalni vikarji) v tem prostoru uveljavili škofje iz Pićna v Istri; nekateri med njimi so celo stalno bivali na Kranjskem, zlasti v 15. stoletju. Tedaj se je po izgubi svetne oblasti v Furlaniji (leta 1420) na celjski dvor pred Benečani zatekel tudi sam patriarh.

Oglejski patriarh Bertold Andeški si je že leta 1237 prizadeval za ustanovitev nove škofije med Sočo in Dravo. Pri tem se je skliceval na nezmožnost opravljanja svojih pastirskih dolžnosti zaradi velikosti svoje dijeceze, ki da se razprostira deset in več dni hoda proti Ogrski. Zato je papežu Gregorju IX. predlagal, da se v katedralo (škofijsko cerkev) povzdigne cerkev pri benediktinskem samostanu v Gornjem gradu, ki je pod patriarhovo neposredno oblastjo, ali pa da se v Gornji grad prenese Pićanska škofija, »ki je tako zapuščena, da ima le malo kanonikov ali pa nobenega, a tudi ni upanja, da bi se povzdignila«. Bertold za svoj

predlog ni našel razumevanja in na omenjenem obsežnem prostoru med Sočo in Dravo je bila šele več kot dvesto let kasneje, leta 1461 oz. 1462, ustanovljena škofija v Ljubljani.

Več uspeha pri ustanavljanju škofij je imel na severu salzburški nadškof Eberhard II., Bertoldov sodobnik. Tudi on je v svojih pismih papežu utemeljeval ustanovitev novih sufraganskih škofij s pomanjkljivo pastirsko službo zaradi preobsežnosti svoje metropolije. Tako so bile v času njegovega nadškofovanja v relativno kratkem času ustanovljene kar tri škofije: leta 1216 Chiemsee na današnjem jugovzhodnem Bavarskem (njen sedeže je bil na otoku Herrenchiemsee, kjer so bili malo pred sredo 8. stoletja pokristjanjeni tudi visoki karantanski talci), nadalje leta 1218 na ozemlju Štajerske škofija v Seckauu in leta 1228 na Koroškem še škofija pri Št. Andražu v Labotski dolini, od koder je škof Slomšek veliko kasneje (leta 1859) prenesel njen sedež v Maribor. Vse tri ustanove so bile nadškofu povsem podrejene in so veljale za salzburške lastniške škofije. Predlogo zanje pa je predstavljala že leta 1072 ustanovljena salzburška sufraganska škofija v Krki na Koroškem. Njena materialna podlaga je bil leta 1043 ustanovljeni in ob ustanovitvi škofije razpuščeni ženski benediktinski samostan. Volitev, ordinacija in posvetitev krškega škofa je bila pridržana izključno salzburškemu nadškofu, določen zgled za to izjemno pravico pa je nudila institucija od salzburškega metropolita povsem odvisnega pokrajinskega škofa za Karantanijo, ki jo je po sredi 8. stoletja vpeljal Virgil. Ta privilegij je bil znotraj katoliške cerkve tako enkraten, da je še papež Pij IX. pozdravil salzburškega nadškofa in kardinala Tarnoczya (1851-1876) z besedami: »*Ecco il mezzo papa, che puo far dei vescovi*« (Poglejte polpapeža, ki lahko dela škofe). Od vseh štirih salzburških lastniških škofij, ki so bile po svojem dijecezanskem obsegu zelo majhne in v tem oziru primerljive z mestnimi istrskimi škofijami, je bila zaradi prekomerno bogate zemljiške posesti, zaradi starosti in zaradi položaja krškega škofa kot nadškofovega vikarja najpomembnejša tista v Krki. Bogastvo in moč škofije sta se zelo lepo zrcalili v monumentalni, še danes stoječi romanski baziliki v Krki, ki je bila zgrajena v drugi polovici 12. stoletja, v času, ko se je krška škofija skušala emancipirati od popolne salzburške odvisnosti. Predvsem dolgotrajni boj za pravice nad Krko, ne pa toliko formalna, v listinah papežu izražena skrb za vernike, je Eberhardu II. narekoval ustanovitev naslednjih treh lastniških škofij. Dokler je bila Krka v svoji popolni odvisnosti od nadškofa unikum v zahodni cerkvi, so posebne pravice metropolita nad njo morale vzbujati začudenje in nasprotovanja. Po ustanovitvi še treh lastniških škofij, katerih popolna podreditev nadškofu je bila neoporečno dokumentirana, tudi o položaju Krke – kot le ene izmed štirih salzburških lastniških škofij – ni bilo nobenega dvoma več. Tako je kmalu po ustanovitvi četrte (lavantinske) škofije prišlo leta 1232 do poravnave med salzburškim nadškofom Eberhardom

in krškim kapitljem, ki ni okrnila metropolitovih pravic.

Samostani

Dve leti pred tem, leta 1230, je dal nadškof Eberhard prepeljati iz koroških Brež v salzburški Ptuj menihe dominikanskega reda. Soustanovitelji novega samostana so bili tamkajšnji gospodje Ptujski, drugače nadškofovi ministeriali, ki pa so premogli več ugleda in moči kot marsikateri svobodni gospodje. Že okrog leta 1200 so sami odvzeli Madžarom dotlej »pusti in neobljudeni« prostor okrog Ormoža ob današnji slovensko-hrvaški meji in premaknili pas takratne nemško-madžarske državne meje še bolj proti vzhodu. V Veliki Nedelji so naselili križevnike, tj. menihe nemškega viteškega reda, ki so jim zaupali kolonizacijo in dušno pastirstvo na prostoru med Dravo in Muro.

Tako dominikanci kot križevniki so spadali med nove meniške redove. Mednje štejemo še minorite (frančiškane), avguštince, ivanovce (kasnejši malteški viteški red), klarise in tudi dominikanke, če navedemo le najpomembnejše redove, ki so svoje postojanke imeli tudi pri nas. Njihova uveljavitev je med drugim povezana z razmahom mest, kjer so tudi nastajale njihove postojanke. Večinoma so se ukvarjali z dušnopastirsko dejavnostjo in si za svoj ideal izbrali uboštvo – zato jih imenujemo tudi pridigarski in beraški redovi. Na ta način so se zavestno ločevali od starejših redov, kot so benediktinci, cistercijani in kartuzijani. Prav obstoj samostana katerega izmed beraških redov v neki naselbini je včasih odločilen dokaz, da se je le-ta že štela za meščansko in da je bila dovolj velika za vzdrževanje takšne ustanove. Tako npr. omemba minoritskega samostana v Celju leta 1310 priča, da je naselje že najkasneje na prelomu 13. stoletja v 14. doseglo značaj ugledne mestne naselbine, čeprav je – formalnopravno gledano – mesto (z obzidjem, mestnim pravom in organi mestne avtonomije) postalo zelo pozno, šele v drugi četrtini 15. stoletja.

Čeprav so prvi samostani v okviru današnje Slovenije (z izjemo 908 edinkrat omenjenega ženskega samostana v Kopru) nastali šele v 12. stoletju, pa so slovanski predniki Slovencev prišli v stik z benediktinskimi menihi že v 8. in 9. stoletju. Dejstvo, da je večina do konca srednjega veka zapisanih in delno tudi v ljudski pesmi ohranjenih slovenskih verskih in molitvenih obrazcev, kakršni so se v ljudskem jeziku na Bavarskem oblikovali prav v samostanih, nastala morda že v 8., zagotovo pa v 9. stoletju, nas opozarja na pomen vrste samostanov, ki so sicer stali zunaj slovanskega prostora, a so imeli velik pomen za misijon med Karantanci in njihovimi sosedi. Pozornost zlasti pritegujeta samostan na otoku Auua na Chiemskem jezeru, kjer so kot talci bivali Karantanci knežjega rodu, ter samostan sv. Petra v

Salzburgu, ki je bil hkrati monastična skupnost in sedež salzburškega škofa. S tem samostanom je bilo od 17 karantanskih misijonarjev, ki jih z imenom navaja *Conversio*, zvezanih več kot dve tretjini, saj so njihova imena zapisana v samostanski bratovščinski knjigi (*Liber confraternitatum*), tj. v seznamu tistih, s katerimi se je samostan čutil še posebej povezanega in katerih imena so bila posamično ali sumarno omenjana pri maši. Nič manj ni bil pomemben samostan v Innichenu, ki ga je leta 769 ustanovil bavarski vojvoda Tasilo z izrecno nalogo misijona med Karantanci. Isti vojvoda je verjetno kmalu po letu 772 v sami Karantaniji ustanovil pred kratkim arheološko odkriti samostan v Molzbichlu pri Spittalu, ki je tako najstarejši samostan na Koroškem in hkrati na staroslovenskih tleh. Na romansko-slovanski in furlansko-istrski meji pa je verjetno že od začetka 7. stoletja stal samostan v Štivanu pri Devinu. Sploh je bila karolinška Furlanija, ki se je v začetku 9. stoletja raztezala tudi čez velik del slovenskega ozemlja, gosto posejana s samostani, ki so se z izjemo Sesta vsi nahajali vzhodno od črte Videm-Oglej in so bili zelo različnega izvora: trije naj bi bili zgodnjekrščanske ustanove, po štirje bizantinskega in langobardskega izvora, samostanska celica v Landarju (Antro) v Beneški Sloveniji pa naj bi bila ali langobardska ali karolinška ustanova. Konec 11. stoletja sta bila v Furlaniji, na zahodnem robu slovenskega etničnega ozemlja, ustanovljena še benediktinska samostana v Rožacu in Možacu, medtem ko je na severu, v karantansko-koroškem prostoru, v 11. stoletju nastalo kar osem benediktinskih postojank: dva ženska (St. Georgen am See, Krka) in šest moških (Osoje, Admont, Millstatt, Št. Pavel, St. Lambrecht, Arnoldstein nad Podkloštrom; slednji že v začetku 12. stoletja) samostanov.

Z izjemo leta 908 omenjenega ženskega samostana v Kopru, ki je tako daleč najstarejša monastična ustanova na tleh današnje države Slovenije, so prvi samostani v tem prostoru nastali v 12. stoletju. Najstarejši med njimi je bil cistercijanski samostan v Stični na Kranjskem. Ustanovno listino zanj je leta 1136 izstavil oglejski patriarh Peregrin. Cistercijanski menihi, ki so se v Stični naselili še za življenja sv. Bernarda iz Clairvauxa, enega izmed ustanoviteljev cistercijanskega reda, so prišli iz štajerskega samostana Rein, ustanove mejnega grofa Leopolda I. Traungauca iz leta 1129. Stična je najstarejši in hkrati najpomembnejši samostan v Sloveniji. Postal je gospodarsko, kulturno in versko središče širšega prostora. Pod baročnim plaščem ohranjena romanska bazilika, ki je bila zgrajena do srede 12. stoletja, je bila morda največja zidana stavba takratne Kranjske in je agrarni kulturni krajini – enako kot današnja Stična – dajala viden pečat. V samostanskem skriptoriju je nastala najobsežnejša zbirka srednjeveških kodeksov pri nas, ki po svoji kvaliteti ne zaostajajo za sočasno evropsko produkcijo. V samostan pa je bilo sčasoma inkorporiranih kar 37 župnij

na Kranjskem in Štajerskem, ki jim je kot župnik načeloval stiški opat. Njihovi dohodki so se deloma stekali v Stično. Prav v zvezi s prevzemom omenjene pastoralne odgovornosti je bilo v prvi polovici 15. stoletja v Stični zapisanih več verskih besedil v slovenščini: molitev pred pridigo, Salve regina, začetek velikonočne pesmi Naš Gospod je od smrti vstal in obrazec skupne splošne spovedi (dvakrat, ker se je en zapis ponesrečil).

Oglejski patriarh Peregrin je bil tudi ustanovitelj edinega benediktinskega samostana na Slovenskem, tistega v Gornjem gradu na Štajerskem, iz leta 1140. Od kod so prišli prvi menihi, ni znano, dejstvo, da so dobivali knjige iz samostana v Melku v Spodnji Avstriji, pa kaže na povezave s severom. Stoletje kasneje je bila opatija s svojo središčno lego na ozemlju med Dravo in Sočo (praktično na meji med Kranjsko in Štajersko) predvidena za sedež škofije. Na koncu pa se je obrnilo tako, da je bil Gornji Grad leta 1461 – proti volji menihov, ki so menda izropali svoj samostan ter raznesli tamkajšnji arhiv in knjižnico – inkorporiran v novoustanovljeno ljubljansko škofijo, ki so ji bili namenjeni tudi samostanski dohodki. Leta 1473 je bil samostan dokončno razpuščen.

Tretji samostan, ki je bil v 12. stoletju ustanovljen v današnjem slovenskem prostoru, so poselili menihi tretjega velikega reda tistega časa – kartuzijani. Ti so se zaradi svojega kontemplativnega načina življenja naseljevali v odročne in samotne kraje. Prav na meji svojega gospostva, pri Konjicah, je štajerski mejni grof Otokar III. Traungauec leta 1164 ustanovil samostan Žiče, prvo postojanko tega reda izven njegovega matičnega francosko-italijanskega področja in hkrati prvo kartuzijo na tleh srednjeveške nemške države. V njej je bil Otokar III. skupaj z ženo in sinom Otokarjem IV. tudi pokopan. Trupla zadnjih Traungaucev so bila iz Žič leta 1827 prepeljana v cistercijanski samostan Rein pri Gradcu, od koder so – kot je že bilo rečeno – okrog leta 1136 prišli prvi menihi v Stično na Dolenjskem. V cerkvi sv. Areha na Pohorju nahajajoča se nagrobna plošča, ki v reliefu prikazuje ležečega srednjeveškega kneza, naj bi izvirala prav iz žičke grobnice, upodobljeni knez pa naj bi bil Otokar IV. (vladal v letih 1164-1192), poslednji iz rodu Traungaucev in hkrati prvi štajerski vojvoda. Na Pohorje naj bi bila njegova plošča prenesena po sredi 18. stoletja. Po posredovanju papeža Aleksandra III. so prišli prvi menihi v Žiče iz same matice *Grande Chartreuse* (Vélika kartuzija), samostana, ki ga je v bližini Grenobla v Franciji leta 1084 ustanovil sv. Bruno in po katerem so kartuzijani tudi dobili svoje ime. Žiče so svoj vrhunec dosegle na prelomu 14. stoletja v 15., v času cerkvene shizme. Tedanji razkol namreč ni zaobšel niti kartuzijanskega reda. Kartuzije francoskih in španskih provinc so se podredile avignonskemu papežu, kartuzije italijanskih in nemških provinc pa so priznavale rimskega papeža. Vélika kartuzija je za nekaj časa postala le središče avignonske obedience, medtem ko

si je generalni prior kartuzijanskega reda rimske obedinece leta 1391 izbral za svoj sedež Žiče. Od leta 1398 pa do ponovnega poenotenja reda leta 1410 je to službo opravljal znameniti prior Štefan Macone, nekdanji tajnik sv. Katarine Sienske (umrla 1380), ki je z lastnoročnimi glosami (opombami) opremil iz Jurkloštra izvirajoči rokopis večje legende o tej svetnici.

Svojevrsten dvojni fenomen je, da so prve kartuzije zunaj matičnega francosko-italijanskega prostora nastale prav na južnem Štajerskem in da so v obdobju od 12. do 15. stoletja nastali na majhnem ozemlju današnje Slovenije kar štirje kartuzijanski samostani. Le slabo desetletje za žičkim samostanom je namreč krški škof Henrik ustanovil kartuzijo Jurklošter blizu Laškega. Ustanova je že konec 12. stoletja propadla; vendar jo je leta 1209 obnovil avstrijski in štajerski vojvoda Leopold VI. Babenberžan. Tretjo kartuzijo na slovenskem etničnem ozemlju, v Bistri na Kranjskem, je okrog srede 13. stoletja v okviru svojega velikega Ljubljanskega gospostva skupaj z očetom Bernhardom ustanovil koroški vojvoda in gospod Kranjske Ulrik Spanheimski. Zadnja pa je nastala kartuzija v Pleterjah na Dolenjskem, ustanova Hermana II. Celjskega iz prvih let 15. stoletja, v kateri je bil mogočni grof tudi pokopan.

Nedaleč stran od Pleterij stoji v Kostanjevici ob Krki cistercijanski samostan, ustanova Bernharda Spanheimskega iz leta 1234. V Kostanjevico so menihi prišli iz Vetrinja na Koroškem, samostana, ki ga je leta 1142 ustanovil Spanheim Bernhard Mariborski. Do vetrinjske ustanovitve je prišlo v veliki meri po zaslugi Bernhardovega nečaka Henrika, sinu drugega koroškega vojvode iz dinastije Spanheimov Engelberta. Henrik je – tako kot drugi aristokratski sin tega prostora in tistega časa, znameniti zgodovinopisec Oton Freisinški (umrl 1158); njegov oče je bil avstrijski mejni grof Leopold III. Babenberžan – vstopil v samostan Morimond v Franciji, eno izmed štirih primarnih opatij cistercijanskega reda. Leta 1132 je ustanovil samostan v Villarsu v Lotaringiji, kjer je bil tudi opat. Od tam so nato prišli prvi cistercijani na Koroško. Pot, ki je pripeljala menihe v Kostanjevico, je lep primer in dokaz za to, da je bilo poleg plemstva v srednjem veku tudi redovništvo, ki je neprestano krožilo med svojimi postojankami, izrazito nadnarodno in mednarodno. Prav spanheimske povezave s Francijo in Zahodom nasploh pa so morda vplivale na prihod viteškega reda templarjev v Ljubljano leta 1167. Domnevno so prišli na mesto, kamor je vojvoda Bernhard v začetku 13. stoletja naselil nemški viteški red (Križanke). O tem nam poročajo sicer zelo pozni, a ne zanemarljivi podatki.

V 12. stoletju je tako v prostoru današnje Slovenije stalo pet samostanov štirih redov. Slika pa se je povsem spremenila v naslednjem stoletju, ko je v istem prostoru stalo kar 21

samostanov osmih redov. Velik skok je bil zvezan s širjenjem novih redov. Poleg že omenjenih dominikancev v Ptuju so v tem času nastali še trije ženski samostani dominikank (Velesovo leta 1238, Studenice pred letom 1245, Marenberg leta 1251), tri postojanke nemškega viteškega reda (Velika Nedelja, Metlika in Ljubljana; vse tri po letu 1200) in predvsem šest minoritskih samostanov v mestnih naselbinah (Gorica leta 1225, Koper ok. 1260, Ljubljana 1242, Celje verjetno pred 1250, Ptuj po 1250, Maribor ok. 1250) – če navedemo samo najpomembnejše ustanove. V naslednjem poldrugem stoletju srednjega veka se je število samostanov še povečevalo, raslo je vse do krize in preloma v 15. ter 16. stoletju, ko je več samostanov propadlo ali spremenilo svoj namen (Gornji Grad, Pleterje, Jurklošter, začasno skoraj vsi frančiškanski samostani).

Že stari sta ugotovitvi, da so bili samostani najpomembnejši nosilci in centri kulturnega življenja v srednjem veku na ozemlju današnje Slovenije ter da je njihovo razmeroma pozno nastajanje v tem prostoru – okrog tri stoletja po začetku širjenja krščanstva – pomenilo pomembno zavoro razmaha kulture. Kot srednjeveška kulturna središča pridejo poleg samostanov v poštev predvsem še bogate škofijske rezidence in knežji dvori ter seveda univerze. A če odmislimo primorska škofijska mesta, med katerimi je Koper že od konca 12. stoletja imel stolno latinsko šolo, je prva škofija na današnjih slovenskih tleh nastala šele sredi 15. stoletja v Ljubljani, knežja dvora pa sta tudi bila samo dva: dvor Goriških grofov v Gorici, kjer pa ni izpričana kakšna kulturna produkcija, ter dvor Celjskih grofov (knezov) v Celju. Ta je v prvi polovici 15. stoletja, pod zadnjimi tremi Celjskimi, ki so se v marsičem že obnašali kot renesančni knezi, postajal tudi kulturno središče z izpričanimi humanističnimi povezavami, toda s koncem dinastije je propadel tudi dvor. Od ostalih plemiških gradov je le še za Turjak na Kranjskem znano, da je že v srednjem veku v njem začela nastajati kasneje zelo pomembna knjižnica tamkajšnjih gospodov, ki se danes deloma hrani v Kongresni knjižnici v Washingtonu.

Zato pa gre pri samostanih za ustanove, ki so v marsičem prvič po koncu antike prinesle v slovenski prostor kulturno življenje, kakršno je bilo običajno v Evropi, kar se je odražalo na zelo različnih področjih: v romanski cerkveni arhitekturi, v glasbi, v miniaturni poslikavi kodeksov in predvsem v knjigah, tj. v rokopisnih kodeksih, ki so jih zbirali v samostanskih knjižnicah. Knjiga je namreč bila menihovo orožje in to stališče, ki je veljalo povsod po Evropi, je leta 1170 izpovedal Godefroy iz Sainte-Barbe-en-Auge v Normandiji z znanim stavkom: *Claustrum sine armario quasi castrum sine armamentario* (Samostan brez knjižnice je kot grad brez orožarne). Mreža samostanskih knjižnic je v 12. stoletju prepredla Evropo in poti za izposojanje, naročanje, prepisovanje ali kupovanje knjig so bile ustaljene.

Jezik tedanjih knjig je bil latinščina, kar je glede na njihovo mednarodno in znanstveno veljavo v srednjem veku ter glede na naravo samostanskih ustanov in internacionalnost meniške skupnosti povsem razumljivo. Še več: drugače preprosto ni moglo biti. Za vsakdanje samostansko življenje je sleherni samostan potreboval vrsto verskih knjig – Sveto pismo, evangelistarje, misale, komentarje, brevirje in dela nekaterih najbolj upoštevanih cerkvenih očetov, kot so npr. bili Avguštin, Hieronim, Gregor Veliki. Ti in podobni spisi so sestavljali železni repertoar vsake samostanske oz. cerkvene knjižnice sploh. Med slednjimi vzbuja pozornost gotovo nadpovprečno bogata knjižnica freisinške cerkve sv. Primoža in Felicijana na Otoku pri Vrbskem jezeru na Koroškem, ki je v drugi polovici 10. stoletja imela kar 42 rokopisov, med njimi dele Biblije, misale, psalterje, lekcionar, po dva antifonarja in graduala ter življenjepis svetnikov Primoža in Felicijana. Mimogrede naj bo omenjeno, da je v testamentu furlanskega duksa Eberharda iz let 863 oz. 864 – v njegovem času so v Furlanijo romali številni ugledni romarji tudi s slovanskega vzhoda, kot npr. karantanski grof Witigowo, panonski knez in grof Pribina ali pa hrvaški knez Trpimir – ohranjen eden silno redkih danes znanih seznamov knjig laične knjižnice izpred obrata tisočletja. Seznam Eberhardove knjižnice, ki je redkost tudi v evropskem okviru, navaja več kot 25 zvezkov, med njimi kodifikacije germanskih plemenskih prav (*Leges*), geografska, prirodoslovna in medicinska dela, pa tudi zahtevna teološka literatura ne manjka. Vse to razodeva obsežno znanje ter mnogostranske interese. Izmed srednjeveških samostanskih knjižnic na Slovenskem je imela po doslej znanih podatkih največjo zbirko spisov biblioteka kartuzije v Žičah, o čemer nam je dragoceno poročilo v svojem Popotnem dnevniku zapustil Paolo Santonino, tajnik oglejskega patriarha, ki je v letih 1485-1487 spremljal koprulanskega škofa Petra na vizitacijah po Kranjskem, Koroškem in Štajerskem južno od Drave. Takole piše Santonino: »Po večernicah nas je taistega dne odpeljal gospod subrior v samostansko zakristijo, pozidano z oboki in debelim zidovjem. V njej je mnogo raznih paramentov precejšnje vrednosti. Potlej nas je po skrivnih stopnicah peljal v knjižnico in še eno zakristijo, pozidano nad obokom cerkve in spodnje zakristije. V knjižnici vidiš nad dva tisoč knjig iz vseh ved, večinoma na pergamentu, tudi prav starih in s trsom pisanih, ne tiskanih, kakor je danes v navadi«.

Samostanske knjižnice so začele nastajati že ob ustanovitvi posameznih samostanov, saj so določene, neogibno potrebne knjige prinesli s seboj že prvi menihi iz materinskega samostana. Stiški samostan je že kmalu po sredi 12. stoletja, dobri dve desetletji po ustanovitvi, imel lastnega bibliotekarja (*armarius*), kar bi kazalo, da je knjižnica imela kar precej enot že pred odločilno obogatitvijo biblioteke za časa opata Folklanda (umrl 1180), ko je v samostanskem skriptoriju v razmeroma kratkem času slabega desetletja nastalo večje

število kodeksov, od katerih jih je danes (deloma fragmentarno) ohranjenih 36. Folkland je bil nedvomno velik ljubitelj knjig, o čemer priča tudi njegov kriptoportret v iniciali stiškega kodeksa z besedilom sv. Avguština O božji državi, kjer je upodobljen z odprto knjigo na kolenih in napisom v njej, da je »ukazal napisati to knjigo za občo rabo«. Čudovite iniciale stiških kodeksov, ki niso bile ravno v skladu z redovnimi pravili, da naj bodo »črke enobarvne in ne slikane« (pač zaradi težnje po askezi), odsevajo njegovo prizadevanje, da bi ustvaril vsebinsko bogato in na oko odlično knjižnico. V samostanu je Folkland ustvaril skriptorij, tj. pisarsko delavnico, v kateri so delovali številni mojstri. Ti niso izhajali samo iz vrst menihov, ampak so bili tudi laiki, ki so v Stično prišli iz francoskega in nemškega prostora. Podrobna analiza stiških kodeksov je ugotovila, da je v tistem času v Stični (menda) delovalo enajst pisarjev, ki so prepisovali knjige, devet iluminatorjev, ki so rokopise okraševali, sedem pergaminarjev, ki so ovčje kože strojili v pergament, in knjigovez. Stiški skriptorij, katerega tako uspešno, a samo manj kot desetletje trajajoče delo je po vsej verjetnosti pretrgala opatova smrt, je ustvaril najpomembnejši korpus srednjeveških rokopisov v prostoru današnje Slovenije.

Pri kodeksih, ki so bili napisani v slovenskih samostanih, je šlo v največji meri za prepise najrazličnejših starejših besedil, izvirnih avtorskih del pa je bilo resnično malo. Še največ jih je nastalo v kartuzijanskih samostanih, vendar so bili avtorji brez izjeme po poreklu tujci Ti so za vse življenje ali pa le za določen čas prišli v slovenski prostor, ki se je tudi na takšen način trajno povezoval z ostalo Evropo. »Njega, Švaba, v Jurkloštru redi slovenska zemlja«, je sredi 13. stoletja zapisal Sifrid s Švabskega, tamkajšnji menih in avtor – tudi kot zgodovinskega vira zanimive – rimane pesmi o Leopoldu VI. Babenberžanu, drugem ustanovitelju jurkloštrske kartuzije. V Jurkloštru sta nekaj časa živela in literarno delovala tudi Mihael iz Prage (konec 14. stoletja) in Nikolaj Kempf iz Strasbourga (v 15. stoletju). V Žičah pa je Filip, izvirajoč iz severnonemškega prostora, v začetku 14. stoletja prepesnil v nemščino nad deset tisoč verzov latinskega epa o Marijinem življenju. Njegova pesnitev je nato skozi dve stoletji dominirala v nemški duhovni epiki in je ohranjena v skoraj sto prepisih: bila je prava uspešnica svojega časa. Literarno sled je zapustil tudi že omenjeni generalni prior kartuzijanskega reda rimske obedinece Štefan Macone iz Siene. Prišlek, domnevno iz Francije, je bil tudi opat vetrinjskega samostana na Koroškem Janez, avtor Knjige resničnih zgodb, ki jo štejejo med najpomembnejša evropska historiografska dela 14. stoletja. Šele iz 15. stoletja se nam je ohranila nemško pisana Kronika grofov Celjskih, ki je domnevno delo domačina, minorita iz Celja.

DRUŽBA V GIBANJU

Plemstvo in gradovi

Gradovi in z njimi povezano plemstvo bolj kot kar koli drugega simbolizirajo zgodovinsko obdobje srednjega veka. Že njihova fizična lega, velikokrat na samotnih, težko dostopnih višinah, od koder so vizualno obvladovali pokrajino, je simbolizirala njihovo realno vojaško, upravno in politično gospostvo nad določenim prostorom. Grad je ločil vladajoče od vladanih in je bil instrument uresničevanja gospostva. Zato sta grad in (zemljiško) gospostvo največkrat bila sinonima. Grajski gospod je z gradu obvladoval pokrajino, ki ga je obdajala, in njene prebivalce. Posest gradov je pomenila moč in v tem smislu je bilo v vojni prav število zavzetih, zasedenih ali pa porušenih gradov merilo vojaškega uspeha.

Vloga gradov je bila pri izvajanju gospostva, tj. pri vladanju, bistvena. Kdor ni imel gradov, ni mogel vladati. Ko je Herman Celjski izročil svojemu sinu Frideriku šest gradov, je to storil zato, »da bi mogel sam zase vladati in da bi imel svoj lasten dvor.« V procesu nastanka dežel in vzpostavitve deželnoknežje oblasti se je pomen gradov kazal že v tem, da so nekateri gradovi, ki so bili sedeži deželnoknežjih rodbin, dali ime posameznim deželam: lep primer sta gradova Tirol nad Meranom in Steyr ob Aniži, ki sta dala ime Tirolski in Štajerski. Gradovi so ščitili nastajajočo deželo navzven in so bili opora pri izvajanju deželnoknežje oblasti navznoter. Politika gradov je zato imela eno glavnih vlog pri izoblikovanju deželnoknežje oblasti. Doseči izključno pravico do gradnje gradov znotraj lastnega deželnega gospostva – t. i. grajski regal – je bil eden glavnih ciljev uveljavljajočega se deželnega kneza in hkrati eden glavnih znakov deželnoknežje oblasti. Po uveljavitvi te pravice je plemstvo znotraj posameznih dežel lahko gradilo gradove le z izrecnim dovoljenjem deželnega kneza. Eno najzgodnejših kodificiranih deželnih prav našega širšega prostora, avstrijsko iz 13. stoletja, že jasno določa, »da ne sme nihče brez volje in dovoljenja deželnega gospoda graditi hiše ali gradu; lahko pa na svoji lastni, dedni zemlji gradi, kar hoče, do višine dveh nadstropij, ki pa (zgradbe) ne smejo imeti obzidja in cin (= nadzidkov v zidni kroni), jarek okrog pa ne sme biti širši od devetih in ne globlji od sedmih čevljev«. Takšna plemiška bivališča niso bila kaj več od lahko utrjenih vaških dvorov, po katerih so živeli številni vitezi najnižjega plemiškega ranga. Gradnja novih gradov, ki so postajali reprezentančni objekti in ki so že navzven odražali družbeni položaj njegovega stanovalca oz. lastnika, ali pa tudi le prezidava in dozidava, ki je povečevala tloris in višino, je bila namreč povezana z ogromnimi stroški, ki so jih lahko zmogli le najbolj bogati in najuglednejši posvetni plemiči ter škofje. Zato ni naključje, da predstavlja najreprezentativnejši kompleks in sintezo, hkrati pa tudi vrh razvoja

srednjeveške grajske arhitekture v slovenskem prostoru stari ali zgornji grad celjskih grofov in knezov v Celju.

Pred uveljavitvijo gradu v visokem srednjem veku je kot plemiško bivališče prevladoval v vasi stoječi dvor, *curtis*, ki spada med najstarejše in osrednje sestavine nastajajočih zemljiških gospostev. Oznaka *curtis* za Krnski grad v 9. stoletju kaže, da so bili dvori plemiška bivališča že v staroslovenski dobi. Na njih pa so (vsaj deloma) sedeli tudi kosezi, ki so vsekakor bili privilegirana staroslovenska družbena skupina: natančna raziskava in rekonstrukcija skupine petih koseščin v kraju s tipičnim imenom Zadvor (na vzhodnem obrobju Ljubljane) je pokazala, da gre za kasneje razdeljen koseški dvor, ki je obsegal okrog 100 hektarjev zemlje in katerega začetki segajo že v 1. tisočletje, ko nam je tudi že listinsko sporočeno slovensko ime dvor za *curtis*. Leta 970 je cesar Oton I. podelil na današnjem avstrijskem južnem Štajerskem salzburškemu nadškofu Frideriku »curtis, ki se v slovanskem jeziku imenuje Dolenji dvor, v nemškem pa Niedrnhof« (*curtem ad Vduleniduor...Nidrinhof*), in pripadajočih 50 kraljevskih hub.

Gradovi (ali bolje rečeno utrjene in zaščitene postojanke), ki so jih Slovani nasplošno imenovali gradišča, v frankovski dobi niso imeli bivalne funkcije – tako kot visokosrednjeveški relativno majhni plemiški gradovi –, ampak so kot prostorsko obsežni ter iz zemlje in lesa zgrajeni objekti v glavnem služili širšemu prebivalstvu za pribežališča v stiski, kot bežigradi. Glede tega je zlasti izpovedna listina kralja Arnulfa iz leta 888, ki tako funkcionalno kot pravno jasno opredeljuje mesto karolinških gradov v Bavarski vzhodni krajini, kamor je tisti čas spadala tudi večina današnjega slovenskega ozemlja. Takrat je kralj svojemu ministerialu Heimu za njegovo obdonavsko alodialno posest podelil imuniteto, kar je pomenilo, da je bila s tem Heimova dedna posest izvzeta iz neposredne javne oblasti tamkajšnjega mejnega grofa Ariba. Da pa ne bi bila ogrožena varnost te proti Moravanom orientiarne mejne krajine, je bilo določeno, da morajo Heimovi ljudje skupaj z mejnim grofom Aribom na mestu, ki ga bo določil slednji, zgraditi gradišče (*urbs*) ter prevzeti njegovo čuvanje in obrambo; v primeru nevarnosti pa se lahko skupaj s svojim imetjem zatečejo vanj. Ta *urbs* ni bil niti plemiški grad niti gospostveni center, kakor je običajno v visokem srednjem veku, ampak bežigrad za vse prebivalstvo ogroženega mejnega področja, kjer je bil spomin na krvavo vojno med Svetopolkom in Arnulfom v letih 882-884 še kako živ in nevarnost novih spopadov stalno prisotna. Podeljena imuniteta ni ogrožala obveznosti do gradnje, straže in obrambe gradu, ki je bil neke vrste enklava mejnogrofovskih pravic in kompetenc znotraj imunitetne posesti ministeriala Heima. Slednji je kar najtesneje povezan tudi s karantansko zgodovino. Spadal je v najbližjo Arnulfovo okolico in je bil član ene

vodilnih plemiških rodbin na Bavarskem in v Vzhodni krajini; njeni pripadniki so bili germanskega, slovanskega in romanskega izvora. Njegov oče Witigowo je bil okrog leta 860 grof v Karantaniji, njegova sestra Tunza, ki je bila poročena s plemenitim karantanskim Slovanom Georgiusom, pa je od svojega brata za doto dobila posest, ki je ležala južno od Vrbskega jezera na Koroškem in je nekdaj morda bila del posesti karantanskega kneza.

Prav iztekajoče se karolinško obdobje pa je bilo tudi odločilno obdobje za začetke plemiških gradov. Leta 895 je namreč Arnulf, ki je leta 888 podelil Heimu imuniteto, prevedel že večkrat omenjenemu plemenitemu Waltuniju, enemu od prednikov sv. Heme, njegove fevde – med drugim tudi posest v Trušenjski dolini na Koroškem »in dva v njej zgrajena gradova« – v alod. Z isto darovnico je Waltuni prejel – v kolikor ne gre za poznejši vrinek v listino, ki je ohranjena le v prepisu iz 12. stoletja – še tri kraljevske hube ob Savi v današnji Sloveniji, v kraju, ki s svojim imenom *Richenburch* (Rajhneburg, današnja Brestanica) namiguje na grad. Drugače pa je eden najstarejših gradov današnje Slovenije blejski, ki se že leta 1011 omenja kot središče tamkajšnjega gospostva škofov iz Brixna. Še prej, že leta 973, se na Gorenjskem, na meji loškega gospostva škofov iz Freisinga, omenja tudi »grad, ki se po domače imenuje *Bosisen*«, vendar ga ne znamo niti natančneje lokalizirati niti funkcionalno opredeliti. Morda je imel podobno obrambno funkcijo kot leta 1001 omenjeni kaštel Solkan, ki je pri Gorici zapiral v ravnino iztekajočo se dolino Soče, postavljen pa je bil verjetno že v langobardskem času pred koncem 8. stoletja. Še starejše, verjetno že antične predhodnike je po vsej verjetnosti imel ptujski grad oz. utrdba. Življenjepisec salzburškega nadškofa Konrada (1106-1147) poroča, da je stal na Ptuju star, a dolgo časa razrušen grad, ki ga je dal omenjeni nadškof na novo popraviti »tako, kakor se to danes vidi«. Po tem gradu so se že leta 1137 imenovali tamkajšnji salzburški ministeriali, kasneje tako mogočni gospodje Ptujski. Isti nadškof je na novo pozidal še Rajhenburg, ki je bil najjužnejši salzburški grad, in začel »iz temelja« graditi grad v Lipnici na današnjem južnem avstrijskem Štajerskem. Vse tri gradove je po pripovedovanju biografa dal postaviti v prvi vrsti zaradi obrambe proti Madžarom, s katerimi se je sicer pomiril, a jim ni zaupal. Konradova silna gradbena vnema pa s tem še ni bila potešena. Grad v Brežah na Koroškem, ki ga je dal pozidati, utrditi in okrasiti, »tako da se je zdel bolj podoben kakemu cesarskemu bivališču kot škofovskemu«, je lep primer reprezentativnega značaja nekaterih visokosrednjeveških gradov.

Gradovi so bili tudi središča mejnih krajin, ki so se od srede 10. stoletja izoblikovale v jadransko-alpskem prostoru. O tem zelo izpovedno priča ujemanje imena mejne krajine z imenom njenega najpomembnejšega gradu. Posebno jasna je povezava med mejno grofijo Kranjsko in »gradom v krajini« (*Chrainburg*/Kranj), kjer je bil sedež mejnega grofa. Podobno

sta se kot centra Podravske krajine ali marke uveljavila »grad v marki« (*Marchburg*/Maribor) in Ptuj, po katerem se je ta krajina imenovala tudi Ptujska (*marchia Pitouiensi*), medtem ko anali štajerskega samostana v Admontu Günterja Vovbrško-Hohenwartskega, ki je v prvi polovici 12. stol. nosil naslov savinjskega krajišnika (*marchio de Soune*), preprosto označujejo za celjskega krajišnika (*marchio de Cyli*). Na drugem nivoju je enako vlogo gospostvenega, upravnega, in sodnega centra imel tudi ljubljanski grad, središče obsežnega spanheimskega ljubljanskega zemljiškega gospostva. To je v glavnem obsegalo tisto ozemlje Ljubljanske kotline južno od Save, ki ga je zajemal pogled z ljubljanskega gradu. Sredi 12. stoletja je bil ljubljanski grad rezidenca vojvodovega brata, stoletje kasneje pa je izrecno naštet kot eden izmed spanheimskih glavnih gradov (*castrum capitale*). Ta oznaka velja tako nasploh kot tudi z ozirom na manjše ministerialne gradove stolpaste oblike – stolp je namreč bil univerzalni element večne grajskih stavb – ob mejah ljubljanskega gospostvenega teritorija: Jeterbenk, Polhov Gradec, Falkenberg, Ig, Osterberg-Sostro, morda tudi Goričane in le občasno prvotno svobodnjaški Turjak.

Pomen, ki so ga imeli gradovi za plemiško samoumevanje, je razbrati že iz dejstva, da so se plemiči začeli imenovati po njih: iz grajskih imen so nastali priimki. Vsem je znana še danes živeča nekdanja vladarska dinastija Habsburžanov, precej manj ljudi pa ve, da so svoj priimek dobili po gradu Hab(icht)sburg (Jastrebji grad), ki ga je blizu Brugga v Švici dal v prvi polovici 11. stoletja postaviti eden njihovih prednikov. Poimenovanje po gradovih je bilo le pojavna oblika globoke in daljnosežne spremembe v strukturi plemstva, ki jo karakterizira geslo »od rodbine k rodu«. Pred obratom tisočletja je bila organiziranost plemstva bolj kot v obliki rodu poudarjena v obliki rodbine. Te rodbine so bile v glavnem poimenovane po pri njih običajnih vodilnih imenih, tako v bavarsko-karantanskem prostoru Aribonci po Aribu, Sighardingi po Sig(e)hardu, Otokarji po Otokarju – da frankovskih Merovingov ali Karolingov sploh ne poudarjamo posebej. Za razliko od kasnejših agnatskih odnosov, ki dominirajo še danes, so takrat prevladovale kognatske povezave. Odločilnega pomena ni bilo sledenje po generacijah, ampak so bila važnejša sorodstvena razmerja, ki so se vzpostavila znotraj ene generacije. S priženitvijo v mogočno plemiško rodbino je posameznik lahko zelo hitro pridobil moč in ugled,a čeprav je bilo to vsaj delno povezano z izgubo lastne identitete. S pojavom »trdnih hiš«, se pravi gradov kot plemiških bivališč in centrov lastnega gospostva, ki se je prenašalo v moški liniji (največkrat na najstarejšega sinu), pa se je pri plemstvu dokončno uveljavilo agnatsko mišljenje, zaporedje generacij v moški liniji.

Resnično pravi čas uveljavitve gradov kot plemiških bivališč in gospostvenih središč je bilo 11. in še bolj 12. stoletje, medtem ko moremo razmah graditve gradov v današnjem

slovenskem prostoru umestiti v obdobje od srede 12. do srede 13. stoletja. Lego gradov so določali prometno-geografski, reprezentativni in strateški dejavniki. Slednja dva sta vodila k izoblikovanju tipičnega višinskega gradu visokega srednjega veka, čeprav so seveda obstajali tudi drugačni gradovi. Grad se je tako fizično ločil od vasi, vendar so njegovi visokorodni plemiški stanovalci vsaj delno še vedno živeli v ritmu kmečkega življenja. Poper, ki je stal celo premoženje, si je lahko privoščila le izbrana družba, toda od njega ni bil nihče sit; vsakdanja hrana je le morala zrasti na bližnjih kmečkih njivah. Plemstvo, ki je živelo v srednjeveških gradovih, je bilo zelo heterogeno, kar se je odrazilo tudi v različnosti grajskih bivališč. Nasploh je bilo vse do konca 12. stoletja gradov še relativno malo in njihovo gradnjo so si privoščile le redke, po premoženju, položaju in ugledu izstopajoče knežje in grofovske družine iz vrst svobodnega plemstva. Nesvobodni plemiči, ministeriali in še nižji enoščitni vitezi, so živeli v stolpih, ki so marsikje stali še v vaseh. Nižje plemiške družine so šele v 13. stoletju začele v večjem številu graditi gradove. To je hkrati tudi čas, ko se je pomembnejši del nižjega plemstva, ministeriali, začel osvobajati osebne odvisnosti in omejenosti. Na Štajerskem je bila deželnim ministerialom s privilegijem cesarja Friderika II. leta 1237 priznana svoboda sklepanja zakonskih zvez in pravno so se izenačili z (višjim) svobodnim plemstvom. Na Koroškem in Kranjskem se je to zgodilo nekoliko pozneje, vendar ne dosti, saj že deželni mir, ki ga je decembra 1276 izdal kralj Rudolf I. za nekdanje Otokarjeve dežele, izenačuje »grofe, barone, ministeriale«. Vsekakor je bilo v 14. stoletju plemstvo na Slovenskem že pravno izenačeno in je začelo v naslednjem stoletju soodločati pri deželnih zadevah. To je bil začetek institucionaliziranja deželnih stanov, v okviru katerih se je plemstvo delilo na »gospode« ter na »viteze in hlapce«. Kljub pravnemu poenotenju pa so znotraj plemstva, ki ga je bilo v vsem srednjem veku in na vseh stopnjah relativno malo, ostale razlike v bogastvu, naslovu in ugledu, kar pa je bilo mogoče spremeniti.

Podobno kakor v zgodnjem srednjem veku je bilo plemstvo tudi v visokem in poznem srednjem veku izrazito mednarodno. Še zlasti to velja za visoko, tj. dinastično plemstvo, katerega rodbinske povezave so bile razpredene po vsej Evropi. Kot kažejo posamezni primeri pred obratom tisočletja, se je v to skupino pretežno nemško govorečega visokega plemstva zlivalo tudi slovansko visoko plemstvo slovenskega prostora. Ena izmed tipičnih značilnosti tega plemstva je bilo močno geneaološko mešanje. Zato že dolgo časa nesporna ugotovitev, da vse najpomembnejše plemiške dinastije visokega in poznega srednjega veka, ki so vladale v slovenskem prostoru, niso bile slovenske, pomeni samo to, da so njihovi začetniki v ta prostor, ki je postal njihova domovina, prišli od drugod. Ne nazadnje so tudi najmogočnejši Habsburžani prišli v svojo »Avstrijo« kot tujci iz »Švice«. Opredeljevanje srednjeveške

aristokracije z modernimi pojmi, kot je npr. nacionalna zavest, lahko pripelje samo do velikih in nepotrebnih nesporazumov in zmot, ki na eni strani ustvarjajo klišejske predsodke, na drugi pa kažejo na nerazumevanje duha srednjeveškega časa. Celjski grofje in knezi so bili – tudi kot protiutež »nemškemu« plemstvu – že večkrat razumljeni in razglašeni za slovensko dinastijo ter celo za nosilce jugoslovanske ideje, kar je prav tak anahronizem kakor njihovo proglašanje za Nemce po nacionalni zavesti. Obstajala je kvečjemu zavest pripadnosti »nemški« državi, ki pa je bila izrazito mnogonarodna. Zato visokega mesta Celjskih v slovenski zgodovini ne opredeljujejo takšna merila, ampak le dejstvo, da so v Celju, torej sredi današnje Slovenije, imeli svojo rezidenco, svoj grad in dvor, kjer so generacije dolgo živeli in od koder so si ustvarili svoje gospostvo ter mu tudi vladali. Enako pa velja tudi za ostale visokoplemiške dinastije pri nas: njihovo mesto v slovenski zgodovini je odvisno samo od njihove vloge v zgodovini slovenskega prostora.

Po svojem jeziku je bilo visoko plemstvo na slovenskih tleh pretežno nemško, čeprav nekateri primeri kažejo, da so v teh krogih razumeli in govorili tudi slovensko. Tako naj bi npr. koroški vojvoda Bernhard Spanheimski leta 1227 pozdravil znamenitega štajerskega viteškega pesnika Ulrika Lichtensteinskega ob prihodu na Koroško z »Bog vas sprejmi, kraljica Venus« (v turnirsko viteško opravo napravljeni Ulrik naj bi imel Venero v šlemnem okrasju). Podobno priča ohranjeno pismo v srbščini, ki ga je leta 1480 zadnjemu Goriškemu grofu Leonhardu pisala Katarina Branković, vdova po poslednjem Celjanu Ulriku, da je Goričan, ki ga je Katarina poznala še kot dečka s celjskega dvora, kjer bi se lahko naučil jezika okolice, obvladal kakšen slovanski jezik. Še mnogo bolj so morali jezik slovenskega okolja poznati nižji plemiči, zlasti tisti, ki so na svojih gospostvih imeli patrimonialno sodstvo, saj si drugače ni mogoče predstavljati njihovega izvajanja sodnih pristojnosti nad gospoščinskimi podložniki. Pritožba kranjskih stanov iz leta 1527 proti temu, da je deželni knez postavil za glavarjevega namestnika nekoga, ki ni deželan in »ki ne zna slovenščine, kot od nekdaj velja«, potrjuje gornjo predpostavko. Glavarjev namestnik je bil drugi najvišji organ v deželi in je praviloma predsedoval plemiškemu sodišču. Zahteva pomeni, da je vsaj večji del kranjskega plemstva znal slovensko, saj bi si sicer s pritožbo zaprlo vrata do uglednih deželnih funkcij. Velik del plemstva je bil najmanj dvojezičen, ponekod – zlasti v Istri in na meji s Furlanijo – pa celo trojezičen, čeprav je nemščina v razgovoru – in še bolj v pisani besedi – močno prevladovala.

Kmetje in vasi

Pravno poenotenje ni zajelo samo plemstva. V poznem srednjem veku se je začel izenačevati tudi osebnopravni položaj kmečkega prebivalstva v statusu podložništva. To prebivalstvo se je do tedaj, nekako od 10. do 13. stoletja, med seboj močno razlikovalo in je obsegalo celo paleto različnih stopenj s poloma »svobodin« (*homo liber*) in »nesvobodnjak« (*homo proprius*). Za družbeno strukturo agrarnega prebivalstva je v visokem srednjem veku značilno, da se je pripadnost eni ali drugi stopnji (skupini) prenašala iz roda v rod ne glede na to, da se je medtem vloga posameznika lahko bistveno spremenila. Poudarek je bil na prirojenem statusu in nikdar pozneje pridelovalčev položaj ni bil več tako ostro kategoriziran, tako močno odvisen od rojstva in tako zelo pod vplivom togih pravnih pojmovanj. Gospodarsko je bila razslojitev – in to ne samo v slovenskem prostoru – v največji meri utemeljena s položajem v produkciji, zlasti v dvodelbi agrarnih obratov znotraj zemljiških gospostev na dvore in hube. Nesvobodnjak je prvotno predstavljal delovno silo na dvoru, ki je obdelovala gospodovo, tj. dominikalno zemljo. Zato je bil bolj odvisen kakor svobodin, ki je delal na samostojnejši obliki obrata in je bil zato nekoliko bolj prost. Že v kolonizacijski dobi 11. in 12. stoletja pa so dvori po obsegu produkcije izgubili prejšnji pomen. Prevladovati je začel hubni sistem. Razmeroma enoten način produkcije na hubah, tj. na enodružinskih kmetijskih obratih, je bil podlaga za nastanek enotnejšega osebnega položaja kmečkega prebivalstva. Namesto starega razlikovanja po prirojenem položaju začne prevladovati določanje osebnega položaja kmeta po razmerju do zemlje, ki jo obdeluje. Podložnik je postal vsakdo, kdor je v obdelavo prejel podložno zemljo. Tudi pri kosezih kot posebnem družbenem sloju je prišlo v poznem srednjem veku do enake spremembe: koseški položaj se ni več presojal po rojstvu, temveč je bil kosez, kdor je posedoval koseška zemljišča – koseščine. Sreda 13. stoletja je približno čas, ko je odvisnost po zemlji v smislu podložništva praktično prevladala nad drugimi kriteriji, čeprav so zadnji spomini na stara razločevanja odpadli šele v drugi polovici 15. stoletja. Ogromna večina kmetov se je tako dokončno izenačila v položaju podložništva, ki ga je bilo konec šele leta 1848 z zemljiško odvezo.

Kmetje z družinami so v fevdalni dobi predstavljali večino prebivalstva, do 15. stoletja več kot 80 %. V tem oziru so bili Slovenci res kmečki narod, toda podobno je bilo povsod v Evropi. To torej ni bila neka slovenska posebnost in lastnost, po kateri bi se razločevali od drugih evropskih ljudstev in okolij. Še manj držijo stereotipi kot narod tlačanov ali hlapcev, ki so nastali v 19. stoletju in ki so jih kot politična gesla – češ da se je končno treba upreti tisočletnemu podjarmljenju – širili tudi takratni slovenski politiki. Pojem tlačan je sploh

neuporaben kot splošna označba za kmeta, saj označuje le tistega kmeta, za čigar položaj je bila tlaka posebno značilno breme. Toda celo na vrhuncu moči zemljiških gospostev velikemu delu kmetov tlaka ni bila glavno, temveč le najbolj osovraženo breme, tako da so jo opravljali kar se da slabo. Posebnost kmetov v slovenskem prostoru je bila prej v tem, da so kot tovorniki in vozniki (furmani), pa tudi kot prekupčevalci in obrtniki svoje delo na kmetiji združevali z nekmečkim gospodarstvom. Kolikšen del kmetov se je ukvarjal s temi dejavnostmi, je težko reči, ni pa dvoma, da so bile zelo razširjenje. Zato so bili mnogi med njimi kvečjemu manj kmetje kot povprečen tip evropskih kmetov.

Kmetje (oz. agrarno prebivalstvo nasploh) so v največji meri – čeprav ne izključno – živeli v vaseh, v manjši meri pa so bili raztreseni po samotnih kmetijah in zaselkih. Vas je definirana kot v svoji strukturi spreminjajoča se trajna naselbina, ki živi pretežno od kmetijske produkcije. V svojem jedru sestoji iz skupine sosednjih hiš (kmetij), zraven pa lahko spadajo tudi posamezni obrtni obrati. K vsaki vasi sodi tudi določeno vaško ozemlje z njivami, travniki, vodami ter pašnimi in gozdnimi površinami, od katerega je bil del v individualni, del pa v skupni, tj. srenjski uporabi. Samo skupaj stoječe kmetije še ne pomenijo vasi, ampak morajo biti te med seboj tudi funkcionalno povezane. Skupni objekti, kot so zborno mesto (dostikrat sredi vasi pod lipo), poti, vodnjaki ali cerkev, so prav tako konstitutivni elementi vasi kot skupna regulacija tistih gospodarskih in pravnih zadev, ki presegajo posamezne kmetije. Takšno skupnost vaških sosedov, ki jih – ne glede na razbitost podložniškega sistema v poznem srednjem veku, ko je v posamezni vasi imelo svoje hube več različnih zemljiških gospodov – povezujejo skupni gospodarski interesi in tudi potreba po skupnem gospodarjenju na vaških zemljiščih, imenujemo *soseska*. Podobno iz živega govora izvira še beseda *srenja*, ki se izvaja od sredina (v pomenu srede vasi, kjer so se vaščani sestajali). Včasih se je v pomenu soseske uporabljala tudi iz latinščine izvirajoča beseda *komun* ali pa nemška beseda *Gemeinde* in iz nje izvedena slovenska *gmajna*. Soseska je imela določeno samoupravo oz. avtonomijo, ki je bila navidezno skromna, v resnici pa za vaščane izredno pomembna, saj je obsegala npr. sprejemanje obveznih sklepov o kraju in času opravljanja nekaterih poljskih opravil, o spuščanju živine k paši na sicer obdelovalnem svetu (v zvezi z natriletnim kolobarjenjem), upravljanje skupnih vaških naprav in zemljišč ter podobno.

Največje število vasi v današnjem slovenskem prostoru je nastalo v času intenzivne kolonizacije od 10. stoletja naprej. Takrat se je postopoma začela oblikovati kulturna krajina, ki je nastala z gospodarsko rabo in z graditvijo človekovih naselbin. Njena podoba, ki se je ohranila še zelo dolgo v novi vek, se je v vseh bistvenih potezah oblikovala že v poznem srednjem veku. Urbarji – pa tudi drugi viri – kažejo, da se je v 12., 13. in 14. stoletju število

vasi zelo pomnožilo in v ugodnih legah po številu že doseglo današnje stanje. Ponekod ga je celo preseglo. Marsikje najdemo v virih 13. in 14. stoletja imenovane vasi, ki danes ne obstajajo več, saj so zaradi različnih vzrokov opustele. Po obliki vasi in razporeditvi parcel – za njihovo preučevanje v starejšem obdobju danes ponavadi uporabljamo mape franciscejskega katastra (tako imenovanega po cesarju Francu), nastalega v letih 1817-1827, kjer je konservativno agrarno okolje, ki je svoje temeljne poteze ohranilo nespremenjene skozi stoletja, fiksirano v stanju pred velikimi spremembami, ki so zajele podeželje v kasnejšem času – moremo do neke mere sklepati, kdaj je kaka vas nastala oziroma kdaj je bilo kako staro naselje in z njim zvezana zemlja preurejeno po novem hubnem sistemu. Če imajo parcele nepravilne oblike in so razdeljene na t. i. grude, gre običajno za starejše gručaste vasi, kjer so hiše praviloma razvrščene brez posebnega reda. Take vasi utegnejo hraniti v svoji poljski razdelitvi tudi kak spomin na predfevdalno dobo. Če pa so parcele razdeljene v geometrijsko pravilne oblike, na delce, tj. na dolge in ozke njive, pri čemer so hiše običajno postavljene v vrsti ob cesti (t. i. vrstna ali obcestna vas), gre po navadi za mlajšo obliko kolonizacije, čeprav so tudi gručasta naselja nastajala še pozneje. Vsekakor pa vrstne vasi in razdelitve polj na pravilne delce opozarjajo na načrtno kolonizacijo pod vodstvom zemljiškega gospoda v času, ko je bil plug že intenzivno v rabi.

V mnogih, vendar ne vseh predelih slovenskega ozemlja se konec srednjega veka in še daleč v novi vek starešina vaške skupnosti imenuje *župan*, čeprav se s tem pojmom označuje tudi starešina skupine vasi, včasih pa tudi samo raztresene skupine kmetov. Po imenu se poznosrednjeveški župan povezuje s staroslovanskim županom, ki se nasploh prvič omenja leta 777 v ustanovni listini samostana v Kremsmünstru, postavljenega na starobavarskih tleh zahodno od Aniže. Bavarski vojvoda Tasilo je tedaj med drugim podelil samostanu dekanijo Slovanov (*decania Sclauorum*), ki sta ji načelovala aktorja (*actores*) Taliup in Sparuna, meje dekanije pa je pod prisego odkazal župan (*jopan*) Physso. Povsem mogoče je, da je Physsova slovanska skupina okrog leta 750 prebežala pred Avari na bavarsko ozemlje in bila tam vključena v vojvodsko zemljiško gospostvo. Po svoji razširjenosti je beseda župan splošno slovanska, kar pomeni, da je morala biti vsaj večini Slovanov znana že pred prvimi večjimi premiki. Ne izključuje pa to prevzema imena (in/ali funkcije) župana od sosedov, s katerimi so Slovani tedaj bili v stikih, vendar etimologija tega problema še ni jasno in nedvoumno rešila. Zaradi skopih in predvsem poznih pisanih virov, v prvi vrsti urbarjev, ki so iz časa, ko so župani že postali institucija fevdalne družbe, je vlogo župana v staroslovenski družbi mogoče razlagati le hipotetično, čeprav tudi poznejši viri dovoljujejo določeno retrogradno sklepanje. Z uvajanjem zemljiških gospostev na slovenskem naselitvenem prostoru v 10. in

11. stoletju je staroslovanska družbeno-gospodarska struktura doživela bistveno spremembo. Zemljiško gospostvo si je podredilo župo z županom na čelu; kdor je hotel še naprej gospodariti, je moral prej ali slej sprejeti zemljo od gospoda po novem hubnem sistemu – in to z vsemi posledicami glede bremen in osebne odvisnosti. Staroslovanski župani so se, poenostavljeno povedano, začeli spreminjati v zemljiškogospostvene nižje gospodarske »uradnike« – podobne vaškim starešinam, ki so jih poznali v nemških krajih –, ki pa so obdržali nekaj svojih posebnosti. Vsaj ponekod v slovenskem prostoru, zlasti na štajersko-savinjskem območju, je bil pratip zemljiškogospostvenega župana neobdavčeni dvohubni župan, tj. župan, ki je užival dvakrat več obdelovalnega sveta kot drugi kmetje, ni pa bil zanj obremenjen z dajatvami zemljiškemu gospodu. To si lahko razlagamo kot nagrado zemljiškega gospostva za županovo vlogo pri preureditvi zadružne vasi v hubno in za nadzorovanje novega gospodarstva. Sčasoma je župan izgubil te svoje privilegije. Proti koncu srednjega veka se je spremenil v obremenjenega enohubnega župana, ki se je od ostalih kmetov razlikoval le še v višini dajatev.

Nekateri primeri kažejo, da je župan lahko nastopal v več vlogah: lahko je bil organ zemljiškega gospostva, organ vaške samouprave, pa tudi organ deželskega sodišča (tj. sodišča za nepriviligirane sloje), kjer je nastopal kot prisednik. Udeležba župana kot organa vaške samouprave pri deželskih sodiščih je v srednjem veku tvorila najvišjo stopnjo, ki jo je ta samouprava mogla doseči. Prav posebno izjemo in kuriozum so v tem oziru predstavljali župani v habsburški notranji Istri, v Pazinski grofiji. Tamkajšnje plemstvo je že s privilegijem goriškega grofa Alberta III. iz leta 1365 dobilo svoje lastno plemiško (ograjno) sodišče. Toda ker je bilo istrskih plemičev premalo (kot prisednikov) za lastno sodišče, so se raje dali tožiti pred domačimi (županskimi) sodišči, ki so jim predsedovali župani, kot da bi se podvrgli ljubljanskemu ograjnemu sodišču. Dejstvo, da so jim v pravdah proti istrskim plemičem sodila županska sodišča, pa je še prav posebej motilo kranjske plemiče, ki so zato v začetku 16. stoletja zahtevali od vladarja, da podredi istrske plemiče ljubljanskemu ograjnemu sodišču.

Meščani in mesta

Mesta, in z njimi zvezano meščanstvo, ki so v slovenskem prostoru nastajala zlasti v 13. stoletju, so bila pojav, ki je povsem spremenil tradicionalno podobo fevdalne družbe visokega srednjega veka. Na podlagi ponovne oživitve denarnega gospodarstva ter z njim zvezanega razvoja obrti in trgovine, ki sta se ločili od agrarne proizvodnje, so začele nastajati

koncentrirane naselbine, katerih prebivalci so se prevladujoče ukvarjali s trgovsko in obrtno dejavnostjo. Tudi v pravnem oziru so te naselbine in njihovi prebivalci predstavljali posebne, od agrarnega okolja ločene skupnosti.

Le v Primorju, v Istri, so koncentrirane naselbine, od katerih so se nekatere, kot npr. Trst, imenovale tudi *civitates*, precej starejše in imajo naselitveno kontinuiteto z antiko. Kljub temu pa so bila ta severnoistrska naselja, kjer so vsaj ponekod rezidirali tudi škofje, najmanj do 11. stoletja pretežno agrarni in solinarski centri, veliko manj pa središča meščanske obrti. Vendar so njihova ugodna lega na obali in stiki z Benetkami pomenili pomembno prednost v razvoju trgovinske funkcije, o kateri nam npr. priča že sporazum med Benetkami in Koprom iz leta 932. Simbioza agrarnih in neagrarnih funkcij je bila značilnost primorskih mest. Antično mesto je bilo upravni center širokega agrarnega zaledja in primorska mesta, kjer za razliko od notranjosti kontinuiteta z antiko ni bila prekinjena, so to lastnost obdržala tudi v srednjem veku. Povsem drugače je bilo pri mestih v notranjosti, ki so se s svojim nastankom v visokem srednjem veku izločila iz agrarne okolice. Pripadnost oz. nepripadnost agrarnega zaledja k mestom je vplivala na družbeno strukturo mestnega prebivalstva. Razlike med obema tipoma mest, ki sta se razvila v slovenskem prostoru (obalna in celinska mesta), so bile velike in pomembne. V primorskih mestih se je do konca 13. stoletja razvilo mestno plemstvo, patriciat, v katerem so se združevale meščanske in plemiške značilnosti: pripadniki tega sloja so bili nosilci mestne uprave in članstvo v glavnem organu mestne avtonomije, v mestnem svetu, je bilo pridržano samo njim. Pravica, da so člani mestnega sveta lahko bili samo člani patricijskih družin – t. i. zaprtje mestnega sveta –, pa je bila tipična plemiška lastnost, saj je bil privilegiran položaj zagotovljen že z rojstvom. V celinskih mestih patriciata ni bilo. V prvih desetletjih 14. stoletja je sicer prišlo do nekaterih nastavkov zanj, vendar to niso bile razvite oblike, saj tudi v tem času niso obstajali sveti, v katerih bi pravica članstva pripadala izključno ali pa v veliki meri meščanom plemičem. Začetek habsburške oblasti na Kranjskem in Koroškem leta 1335 pomeni konec tega razvoja in obnovitev ostre meje med meščanom in plemičem. Plemič je lahko bil samo fevdalec, ki je živel v glavnem le od zemljiške posesti, in je bil popolnoma ločen od meščana; nasprotno pa je v Primorju povezava mesta z agrarno okolico tvorila podlago za nastanek meščana plemiča. Splošno in za slovenski prostor značilno nasprotje med kontinuiteto in novimi podlagami se je močno odrazilo prav v razlikah med mesti v notranjosti in na obali.

Iz upravno-cerkvenih središč, ki se v gospodarskem pogledu niso bistveno ločevala od podeželske okolice, so se primorski kraji v visokem srednjem veku prelevili v centre obrti in trgovine, torej v mesta v klasičnem pomenu besede. Za velik del mestnega prebivalstva je to

pomenilo preusmeritev od poljedelstva k obrti. S tem procesom je zvezan tudi premik slovansko-romanske etnične meje v neposrednem zaledju primorskih mest. Pojav slovanskih (slovenskih) osebnih imen v vaseh tržaške okolice v 12. stoletju priča, da so takrat slovanski poljedelci že poselili neposredno zaledje Trsta vse do mestnega obzidja. Koprsko slovansko podeželje je dobilo celo lastno strukturo z leta 1349 prvič omenjenim glavarjem Slovencev (*capitaneus Sclavorum*) na čelu, ki je bil običajno imenovan iz vrst koprskih ali beneških patricijev in je konec srednjega veka poveljeval kmečki vojski, *černidi*.

V notranjosti je za meščansko naselbino – trg ali mesto – veljal tisti kraj, ki je imel najmanj pravico tedenskega sejma, njegovi prebivalci pa so kot svobodni ljudje imeli pravico do obrtnih in trgovskih dejavnosti. Mesta so bila praviloma večja in bolj strnjena naselja od trgov, imela pa so tudi pravico do mestnega obzidja in do oznake mesto. Do tega razločevanja je prišlo šele sčasoma, kajti vse do 13. stoletja je bil en in isti kraj lahko izmenično označen kot mesto (*civitas, urbs*) ali pa trg (*forum, mercatum*). 13. stoletje je tudi nasploh bilo čas, ko je bilo ustanovljenih največ mest, čeprav segajo začetki nekaterih meščanskih naselbin v notranjosti že v zgodnji srednji vek. Tako je Ptuj že konec 9. stoletja – v sicer konec 10. stoletja ponarejeni Arnulfovi listini, ki pa se je naslanjala na pristno predlogo – označen kot *civitas* z mitnico in (kamnitim) mostom, za katerega vemo, da je bil v uporabi neprekinjeno od pozne antike do konca 13. stoletja, ko je Drava spremenila svoj tok in je bilo potrebno zgraditi novega. Ptuj, kjer sta že v 9. stoletju stali tudi dve cerkvi, je takrat oživel kot trgovska postojanka ob prehodu čez Dravo na poti, ki je povezovala severni Jadran in Italijo s Panonijo. Naselitev Madžarov v bližnjo nižino je konec stoletja za kar dolgo časa zavrla razvoj Ptuja, ki je postal mejna postojanka, a se je kasneje, v poznem srednjem veku, ponovno uveljavil kot ena najpomembnejših postaj v tranzitni trgovini na veliko razdaljo med Ogrsko in severnoitalijanskim prostorom, ko je skozi slovenske kraje južno od Karavank proti Benečiji potovalo v posebno ugodnih okoliščinah letno tudi do 20.000 volov. Sploh ima Ptuj v zgodovini srednjeveških mest na Slovenskem poseben položaj tudi zato, ker je to morda edino celinsko mesto z naselbinsko kontinuiteto s pozno antiko. Za razliko od ostalih mest v notranjosti, ki imajo mestno pravo običajno zapisano v obliki privilegijev, ima Ptuj – podobno kot mediteranska mesta – to pravo zapisano v obliki obsežnega statuta (1376). Njegove določbe so kot običajno pravo (že pred kodifikacijo) veljale tudi v Ormožu in Brežicah. Drugače pa je v najzgodnejši fazi nastajanja trgovsko-obrtnih centrov imel poseben pomen karantansko-koroški prostor. Že leta 975 je Ima, prednica (morda babica) Heme Krške – ime je namreč isto, le drugače zapisano –, dobila od cesarja Otona II. pravico do trga, kovnice in mitnice v Liedingu v dolini koroške Krke, vendar pa naselje ni zaživelo. Leta 1016 je Hemin

mož Vilijem pridobil enake pravice za kasneje tako znamenite salzburške Breže, podoben privilegij pa je leta 1060 kralj Henrik IV. podelil bamberškemu Beljaku, najpomembnejšemu prometnemu vozlišču Koroške. V vseh treh primerih je na začetku vzpona stal vladarski privilegij. Ustanavljanje trgov je bila takrat pravica, ki je šla samo vladarju; formalnopravno se je temu regalu odpovedal leta 1232 šele cesar Friderik II. (*Statutum in favorem principum*) in ga prepustil državnim knezom.

Tako so visokoplemiški gospodje, ki so bili tudi lastniki obsežnih (teritorialnih) zemljiških gospostev (ali pa so jih imeli v posesti), začeli ustanavljati mestne naselbine. Posameznim krajem so podelili ustrezne pravice – kot sta npr. pravica do sejma in do obzidja –, ki so takšen kraj kvalificirale kot mesto ali trg. Zemljiški gospod, na čigar ozemlju je mesto nastalo, je postal mestni gospod s temu ustrezajočimi pravicami v mestni upravi in sodstvu. Mestno gospostvo v notranjosti tako korenini v zemljiškogospostvenem gospostvu, mesto sámo pa se je z izoblikovanjem posebne pravne sfere znotraj mestne jurisdikcije teritorialno, gospodarsko, družbeno in pravno izločilo iz pretežno agrarne strukture zemljiškega gospostva. Pravo večine slovenskih mest v notranjosti je bilo fiksirano s privilegijskimi listinami, ki so jih izstavljali mestni gospodje. Od statutarnega prava primorskih mest se je privilegijsko pravo celinskih mest razlikovalo v tem, da ni bilo avtonomno postavljeno in da praviloma ni fiksiralo že obstoječega običajnega prava, ampak je reguliralo posamezne aktualne zadeve. Na ta način so posamezna mesta sčasoma lahko prišla do privilegijskih knjig, v katerih so bili vpisani posamezni mestni privilegiji; mestni gospod jih je nato potrjeval kot celoto. Tako je npr. leta 1566 nadvojvoda Karel, kranjski deželni knez, potrdil rokopisno privilegijsko knjigo mesta Ljubljane, v katero je bilo takrat prepisanih okrog sto različnih privilegijev, ki jih je mesto pridobilo od leta 1320 dalje. Na drugi strani pa je kostanjeviško mestno pravo, zapisano okrog leta 1300 v obliki privilegija, ki daje dober vpogled v najpomembnejše zadeve majhnega srednjeveškega mesta v slovenskem prostoru, tvorilo podlago za nekoliko kasneje nastale privilegije Metlike, Črnomlja in Novega mesta. Od slednjega je obrazec kasneje prešel še na Kočevje in Lož. Na tak način je nastala posebna družina oz. genealogija mestnega prava, ki pa ni – tako kot v Nemčiji – ustvarjala posebnega materinsko-hčerinskega razmerja med posameznimi mesti.

Tudi brez pridajanja prevelike vrednosti včasih resnično le slučajnim prvim omembam ni nobenega dvoma, da so skorajda vsa pomembnejša mesta na ozemlju današnje Slovenije nastala v 13. stoletju. Najpogosteje so nastajala na prometnih krajih ob razvalinah svojih antičnih prednikov in/ali pod pomembnimi gradovi visokoplemiških gospodov. Tako sta na Kranjskem, če omenimo le nekatere primere, andeška Kamnik in Kranj postala mestni

naselbini okrog prve četrtine 13. stoletja; nekako takrat je to postala tudi spanheimska Ljubljana. Freisinška Škofja Loka je v mesto prerasla konec 13. stoletja, 1365 pa je deželni knez Rudolf IV. ustanovil, tako rekoč »na zeleni trati«, Novo mesto. Še kasneje, v sedemdesetih letih 15. stoletja, so bili v zvezi s turško nevarnostjo iz strateških razlogov v mesta povzdignjeni trgi Krško, Kočevje, Višnja gora in Lož, ki so s tem dobili za obrambo pomembna mestna obzidja. Na Koroškem so salzburške Breže dobile obzidje že v prvi tretjini 12. stoletja, medtem ko so druga koroška mesta – Šentvid, Beljak, Velikovec in Celovec – ustanove 13. stoletja. Za južnoštajerski prostor velja omeniti, da je salzburški Ptuj postal mesto v začetku 13. stoletja, nekoliko kasneje babenberški Maribor, andeški Slovenj Gradec kmalu po sredi 13. stoletja, celjsko Celje pa šele v prvi polovici 15. stoletja. V zahodnih predelih slovenskega etničnega prostora je bila le Gorica grofov Goriških v začetku 14. stoletja povzdignjena v mesto.

Ko so se v 13. in 14. stoletju oblikovale dežele – kar je med drugim (v zvezi s formiranjem deželne uprave, katere organi za vso deželo so delovali v določenem mestu) pripeljalo tudi do nastanka deželnih glavnih mest – in posebno potem, ko so Habsburžani prevzeli dediščino Celjskih grofov, so omenjena mesta večinoma postala deželnoknežja in s tem del vladarjevega komornega premoženja. Glavne izjeme so bile: na Kranjskem freisinška Škofja Loka, na Koroškem bamberški Beljak in od leta 1518 tudi Celovec, ki ga je deželni knez podaril deželnim stanovom, da si tam uredijo rezidenco, na Štajerskem pa do leta 1479 salzburški Ptuj.

V strukturi fevdalne družbe so meščani predstavljali povsem novo družbeno skupino, ki se je po svoji vlogi in položaju ter tudi v pravnem pogledu ločila od agrarne okolice. Njihova najbolj tipična lastnost je bila, da so bili osebno svobodni in da so opravljali tisto gospodarsko dejavnost (v prvi vrsti v trgovini in obrti), ki je bila po pravu pridržana le njim. Poleg tega so imeli pravico do soupravljanja mesta, ki se je izražala v mestni samoupravi. Od dolžnosti, ki so pritiskale meščane, je bila na prvem mestu dolžnost varovanja in obrambe mesta, k čemur je spadalo tudi vzdrževanje obzidja. Vendar vsak prebivalec mesta še ni bil meščan, zato vsakomur znotraj mestnega obzidja tudi niso pripadale navedene pravice in iz njih izpeljane dolžnosti. Praviloma je bil meščan le tisti, ki je imel v mestu nepremičnino v obliki hiše in se je preživljal z meščanskimi dejavnostmi, tj. z obrtjo ali trgovino. Plemstvo ni imelo meščanskega položaja, četudi je stanovalo v mestu. Enako velja za duhovščino, razne uradnike, služinčad, Žide, berače in tudi podložnike, ki so imeli v mestnem pomirju podložna zemljišča. Znani rek »Mestni zrak osvobaja« je praviloma veljal le v toliko, da je podložnik, ki je v določenem mestu preživel leto in dan, ne da bi gospod zahteval njegovo vrnitev, postal

svoboden, ne pa hkrati tudi polnopraven meščan. Dostop do članstva v vodilnih mestnih organih je bil v primorskih mestih odprt le patricijem. V celinskih mestih, kjer mestnega patriciata ni bilo, se je med meščani v praksi uveljavila diferenciacija, ki je temeljila na premoženju. Na tej osnovi je bil dostop v glavne mestne organe dejansko odprt samo bogatejšim meščanom, ki so praviloma izhajali iz trgovskih in ne iz obrtniških vrst.

Temeljne poteze mestne avtonomije, ki je v veliki meri ostala nespremenjena do 18. stoletja, so se v glavnem izoblikovale v 14. stoletju. Avtonomni organi so se v celinskih mestih razvili iz dveh korenin: iz mestnega sodnika kot zastopnika mestnega gospoda in iz zbora (skupščine) vseh meščanov. V slovenskih mestih je – zlasti v primerjavi z mesti v današnji Avstriji – že zelo zgodaj prišlo do tega (v Ljubljani že precej pred 1370), da so smeli meščani sami voliti mestnega sodnika – seveda ob pridržani pravici mestnega gospoda do potrditve –, ki je tako postal organ mestnega gospoda in mestne avtonomije hkrati (posledično se zato pozno pojavi mestni župan). Drugi vir avtonomije je bil zbor vseh meščanov, ki se je pod primorskim vplivom, kjer se *communitas civitatis* prvič omenja v Trstu leta 1139, imenoval *komun*. Zbor oz. komun je pod predsedstvom mestnega sodnika odločal o tekočih in sodnih zadevah. To odločanje se je kmalu preneslo na ožjo skupino – v večjih mestih na dvanajst *cvelbarjev* (= Zwölfer) –, iz vrst katere se je razvil voljeni mestni svet. Vanj so ponavadi prišli le premožnejši meščani. Zato je med svetom in širšimi plastmi meščanstva prihajalo do socialnih nasprotij, včasih celo do neredov. V Ljubljani je bil ob taki priložnosti, najbrž leta 1472, uveden 24 članski svet, ki je bil zamišljen kot nekakšen nadzorni organ mestne skupščine nad mestnim svetom. Vendar je slednji ostal edini resnično odločujoči organ v mestu in je skupaj z mestnim sodnikom predstavljal mesto. Mestnega župana je Ljubljana kot edino kranjsko mesto dobila – po zgledu štajerskih mest – šele leta 1504, pa še to bolj iz prestižnih razlogov kot iz nuje.

Po jezikovni in etnični pripadnosti je bilo prebivalstvo srednjeveških mest v slovenskem prostoru heterogeno; bi- oz. trilingvizem je bil tu, na stičišču slovanskega, romanskega in germanskega sveta, nekaj običajnega. Mestno prebivalstvo je bilo v veliki meri produkt dvojne migracije – iz vasi v mesto in iz mesta v mesto. Prva je pripeljala v mesto nove, večinoma nižje sloje (mestnega) prebivalstva iz agrarne okolice, druga pa je premikala obrtnike in trgovce iz mesta v mesto. Srednjeveško mesto je bilo kotel, v katerem so se mešali in topili različni etnični elementi. Še posebej to velja za mesta v notranjosti, kjer se je mestno prebivalstvo ustvarjalo na novo, medtem ko so v starih primorskih mestih jedro predstavljali potomci predslovanskega romanskega prebivalstva. Tako nekoliko preseneča poročilo Eneja Silvija Piccolominija iz srede 15. stoletja, da so Istrani danes Slovani, čeprav prebivalci

obmorskih mest uporabljajo italijanski govor, znajo pa oba jezika. Po Valvasorjevem pričevanju sta bila v Ljubljani konec 17. stoletja običajna jezika kranjščina (= slovenščina) in nemščina, pri plemičih in trgovcih tudi italijanščina, zapisovalo pa se je vse v nemščini. Tudi za Slovenj Gradec Valvasor ugotavlja, da zna večina prebivalcev slovensko in nemško.

Stare trditve, da so bili meščani primorskih mest današnje Slovenije Romani oz. Italijani, mest v notranjosti pa Nemci, so gotovo pretirane in preveč poenostavljene. Nastale so predvsem zato, ker sta bili italijanščina (latinščina) in nemščina skorajda izključna jezika pisnega uradnega poslovanja, to pa je ustvarilo napačen vtis, da je sploh vse življenje potekalo v teh dveh jezikih. Primer dveh škofjeloških trgovcev iz 15. stoletja, ki sta iz nemških listin znana kot Herteisen in Leerensack, romanski pisar na Reki pa je njuna priimka zapisal kot Trdo železo in Prazna vreča – tako sta se mu očitno predstavila –, kaže, da so pisarji, ki so bili navajeni poslušati v enem, pisati pa v drugem jeziku, dali mnogim imenom nemško obliko in tako vzbudili vtis, da gre za Nemce. Za manjša mesta na Kranjskem je gotovo, da je v njih prevladovalo slovensko prebivalstvo. Dejstvo, da npr. mestni sodnik v Škofji Loki leta 1579 ni znal »ne brati, ne pisati in še manj nemško« ter da mu je pisma moral brati in prevajati mestni pisar, precej jasno kaže, da so prebivalci tega mesta praviloma uporabljali slovenščino. Kar v osmih kranjskih mestih je še med letoma 1750 in 1771 15 mestnih sodnikov priseglo v slovenščini. Celo v glavnem in največjem deželnem mestu, v Ljubljani, so po izračunih predstavljali Slovenci v času reformacije, ko naj bi v kraju živelo do 6000 ljudi, najmanj 70 % prebivalstva.

Po izvoru tuje mestno prebivalstvo je bilo za narodnostno sestavo slovenskega prostora manj pomembno, zato pa je bila njegova vloga toliko večja v gospodarskem oziru, zlasti v trgovini. Tako so bili v Ljubljani v začetku 16. stoletja najpomembnejši trgovci južnonemškega izvora, kasneje pa so bili še posebej številčni Italijani. Podobno je bilo npr. tudi na Ptuju, pomembnem mednarodnem tržišču. V zvezi z denarnimi posli so se v mestih že zgodaj začeli pojavljati Židje. V štajerskih in koroških mestih – v Mariboru, na Ptuju, v Beljaku, Brežah, Celovcu, Št. Vidu in Velikovcu – so se pojavili že v drugi polovici 13. stoletja, na Kranjskem pa so delovali samo v Ljubljani. Vanjo so prvi Židje prišli iz Čedada in Gorice okrog leta 1325. Konec 14. stoletja so delovali tudi v Piranu in Kopru. Z denarnimi posli so se poleg njih ukvarjali še florentinski bankirji, ki jih že konec 13. stoletja srečamo v Slovenj Gradcu, Ljubljani in Kamniku, nekoliko kasneje, okrog let 1330-1340, pa tudi v Piranu. Pred uveljavitvijo Židov je vodilno mesto v trgovinskem in denarnem poslovanju v Ljubljani in na Kranjskem zavzemala rodbina Porgerjev, ki se je bržkone priselila iz Furlanije.

POVEZAVA PLEMSTVA NA DEŽELNI RAVNI

V prehodnem obdobju iz srednjega veka v novi je prišlo v 15. in 16. stoletju do velikih političnih, cerkvenih, družbenih, gospodarskih in kulturnih sprememb, ki jih je bilo prebivalstvo na slovenskem ozemlju deležno sočasno s prebivalstvom v zahodni Evropi. Eden od dejavnikov, ki je značilno opredeljeval čas nastanka moderne novoveške države, je bila uveljavitev deželnega plemstva. Kot pravno organizirana družbena skupina je začelo deželno plemstvo - čeprav notranje razslojeno - delovati kot posebno telo. Od začetka 15. stoletja naprej je predložilo vsakemu novemu vladarju prepis svojih dotedanjih privilegijev v pismeno potrditev. Vladar oziroma deželni knez, ki je spoštoval deželne običaje in potrdil tako predložene deželne privilegije, imenovane »deželni ročin«, je ob tem posamezni deželi obljubil »zaščito«, deželani pa so se zaobljubili, da bodo svojemu knezu nudili v okviru svojih možnosti »nasvet in pomoč«. Potem ko je postal deželni knez Štajerske, Koroške in Kranjske nadvojvoda Ernest Železni, so nastali leta 1414 prvi deželni ročini. Položaj plemstva se je s tem okrepil, saj so potrjeni privilegiji omejevali oblast deželnega kneza predvsem na vojaškem, finančnem in sodnem področju.

Vojaško-politična dogajanja, ki so slabila deželnoknežjo in posestno moč Habsburžanov v njihovih dednih deželah, so prisiljevala deželnega kneza, da je od okoli leta 1400 dalje začel sklicevati deželne zbore. Poleg plemstva, ki je bilo razdeljeno na višje »gospode« ter nižje »vitezi in oprode« in poimenovano s skupnim izrazom »deželani«, so na teh zborih deželo predstavljali še prelati in zastopniki deželnoknežjih mest. Te predstavniške skupine, ki jih imenujemo »stanovi« (tako so se začele od konca 15. stoletja označevati tudi same), so na predlog deželnega kneza obravnavale predvsem vojaška in z njimi tesno povezana finančna vprašanja. Stanovi, ki so bili na podlagi privilegijev oproščeni vseh neposrednih davkov, so imeli pravico, da odobrijo ali zavrnejo kakršno koli zahtevo po izrednih davkih. S tem pa so si zagotovili močan vpliv na vse javne zadeve v deželi. Deželni knez je namreč skušal doseči odobritev davkov z določenimi koncesijami deželnim stanovom. Razmerje se je razvilo v sicer formalnopravno nikoli priznano sovladarstvo deželnih stanov in deželnega kneza. Ta t. i. stanovsko-monarhični dualizem, ki je dobil svoje trdne organizacijske oblike ob koncu 15. stoletja, je bil hkrati odbijajoč in prežemajoč odnos, nekakšno nasprotujoče si partnerstvo.

V skladu z vzajemnim poroštvom, ki je izhajalo iz deželnih ročinov, naj bi deželni knez in stanovi zagotovili mir v deželi ter jo zaščitili pred zunanjimi sovražniki. Deželni zbori so bili tako sprva usmerjeni v oblikovanje nove vojaške organizacije, ki bi zagotovila varnost

na ravni posamezne dežele. Razlogov za to je bilo več kot dovolj. Štajersko, Koroško in Kranjsko, ki so jih od začetka 15. stoletja imenovali tudi z izrazom Notranja Avstrija (šlo je za posebno skupino habsburških dežel), so prizadeli številni spori in vojaški spopadi. Poleg dinastičnih nesoglasij med Habsburžani, ki so v prvih desetletjih omenjenega stoletja prešla celo v medsebojne oborožene spopade, je njihove posestne pridobitve na zahodnem slovenskem ozemlju začela ogrožati Beneška republika. Ta je bila na vrhuncu svojega gospodarskega razmaha in ozemeljske širitve. Po zlomu oglejskega patriarhata je leta 1420 pridobila obsežno ozemlje v Furlaniji, Beneško Slovenijo in Tolminsko, v tržaškem zalivu pa Milje. Vrhu vsega so se nekateri veliki fevdalci - bamberški škof, Ortenburžani, goriški grof na Koroškem, Walseejski na Štajerskem - prav v tem času skušali izviti izpod deželnoknežje oblasti. Glavno rivalstvo, ki se je kazalo v spopadih in obleganjih mest, pa je potekalo med grofi oziroma knezi Celjskimi in Habsburžani vse do leta 1443, ko je bila med tema dvema mogočnima družinama sklenjena dedna pogodba.

Neprijaznim razmeram v deželah je dal povsem novo negativno razsežnost tudi dotlej neznani sovražnik, ki ni zgolj rahljal moči deželnega kneza ter jo povečeval deželnim stanovom, ampak je predvsem ogrožal dežele v celoti. Leta 1408 so prvič pridrli na slovensko ozemlje Turki, ki so dodobra izropali in požgali okolico Metlike, ljudi pa pobili ali odpeljali. Napad so ponovili tri leta kasneje, potem ko so – enako kot prvič – prešli ozemlje obrambno nesposobne Bosne in vdrli v Belo krajino, kjer so poleg metliške okolice oropali še področje Črnomlja. Pritiski ogrskega kralja na Bosno so nekaj let kasneje povezali posamezne bosenske plemiče s Turki. Leta 1415 so skupaj prodrli vse do Blatnega jezera. Od glavnine so se ločili manjši oddelki in eden od njih je prodrl celo do Ljubljane. Potem ko povračilna akcija ogrske vojske z vpadom v Bosno ni uspela, je del turških čet, zasledujoč umikajočo se krščansko vojsko, v istem letu vpadel še enkrat, tokrat na celjsko posest na Štajerskem in Kranjskem. Turški vpadi v slovenski prostor, ki so bili le skrajni konci večjih roparskih pohodov na Hrvaško in Ogrsko, so se že takrat močno zarezali v zavest krščanskega prebivalstva notranjeavstrijskih dežel. Odslej so ljudje vedeli, da obstaja resnična sila, njim popolnoma neznana in tuja, ki jih lahko uniči. Med vsemi sloji prebivalstva so se za Turke uveljavili izrazi, kot so *dedni sovražniki krščanskega imena, grozoviti tirani, krvoločni psi, ptiči smrti, malharji, požigalci* in podobno. Vesti o možnosti, da turške čete ponovno pridejo, so poslej še prihajale. Nekaj vpadov je bilo tudi plod domišljije, vendar po letu 1415 plenilni prihajači z jugovzhoda niso pridrli k nam več kot petdeset let.

Vojaške razmere (predvsem turški vpadi) so pokazale, da so bile dežele popolnoma nezaščitene. Vojaški sistem, ki je bil tipično srednjeveški, je slonel na lokalno omejeni

fevdalni (viteški) konjenici in na črni vojski (splošen vpoklic vsega za vojsko sposobnega prebivalstva). Fevdalec, ki je ščitil predvsem svojo posest, se je usmeril na utrjevanje gradov, deželni knez, ki je moral skrbeti za trge in mesta, pa je izdajal ukaze, da se obnovijo ali na novo zgradijo obzidja in mestne utrdbe (npr. Ljubljana 1416 in 1448, 1437 Maribor, 1448 Slovenj Gradec). Stanovi so si odslej prizadevali na vsakokratnem deželnem zboru sprejeti obrambni red, ki bi omogočal zaščito cele dežele. Na državnem zboru v Nürnbergu leta 1431, na meddeželnem zboru Štajerske, Koroške in Kranjske v Gradcu leta 1445 ter na štajerskem deželnem zboru v Lipnici leta 1462 so bili sprejeti obrambni redi, ki so dali deželni vojski trajnejšo podobo. Pri plemstvu sodelovanje v vojski ni več slonelo na posamezni osebi, ampak se je odmerilo v odnosu na plemičevo posestno moč. Sistem je zadeval vse, ki so imeli v deželi posest, ne glede na to, ali so v deželi prebivali ali ne. To se je nanašalo predvsem na cerkvena gospostva salzburške, freisinške, bamberške, lavantinske in drugih škofij, ki so imela v posameznih deželah veliko posest, ne pa tudi svojega cerkvenega sedeža. Na vsakih 100 ali 200 funtov dohodka od zemljiške posesti je moral posvetni ali cerkveni gospod postaviti enega konjenika in določeno število pešcev. Udeležbo podložnikov v vojski pa so določili po decimalnem sistemu. Glede na stopnjo nevarnosti so lahko vpoklicali vsakega 30., 20., 10., 5. ali celo vsakega 3. za orožje sposobnega moškega. Dežele so razdelili na operativna območja, t. j. četrti, določili četrtne stotnike, na deželni ravni pa sta enotno vojaško vodstvo praviloma predstavljala deželni glavar in njegov namestnik. Mesta so morala sama skrbeti za lastno obrambo in sorazmerno s svojo velikostjo postaviti določeno število pešcev. Določeno število konjenikov za obrambo dežele je bil dolžan poslati tudi deželni knez. Z uveljavljanjem tako zasnovanega vojaškega sistema, ki se sicer ni mogel posebej uspešno upirati hudim vojaškim nadlogam druge polovice 15. stoletja, je bila dana tista organizacijska in finančna osnova, ki je omogočala, da se je obrambna sposobnost dvignila na raven dežele. Stanovi Štajerske, Koroške in Kranjske pa so institucionalno vzpostavili dežele, ki so s tem dobile možnost, da se med seboj obrambno trdneje povezujejo.

VOJNE FRIDERIKA III., TURŠKI VPADI IN KMEČKO NEZADOVOLJSTVO

Vojne, v katere se je zapletal deželni knez in hkrati cesar Friderik III. (deželni knez Notranje Avstrije od 1439, cesar 1452-1493), so daleč presegale okvire posameznih dežel. Sredstva, ki jih je dobival iz dohodkov lastne posesti in z uveljavljanjem pravic v zvezi s kovanjem denarja, rudarstvom in visokimi gozdovi, niso zadoščala. Od stanov, ki so bili dolžni zagotavljati le obrambo posamezne dežele, je začel zahtevati manjkajoča sredstva. S

tem je deželni knez postajal vse bolj odvisen od stanov pri vprašanjih, ki so zadevala notranjo ureditev posameznih dežel, vendar pa je s tem pridobil sredstva, ki so omogočala dinastično politiko. Ne nazadnje je vladarja prisiljevalo v zahteve po svežem denarju tudi dejstvo, da se je v vojski marsikaj spremenilo. Uveljavljale so se uporaba smodnika, nova vojaška tehnika in taktika, pobudo na bojiščih pa so prevzele najemniške čete.

Smrt poslednjega Celjana, kneza Ulrika, je leta 1456 je dala pravico Frideriku III., da uveljavi dedno pogodbo in priključi habsburški posesti obsežno celjsko dediščino, ki se je zaradi moči Celjskih prej povsem osamosvojila od habsburške deželnoknežje oblasti. Spori, v katere se je zapletel Friderik že pred tem z ogrsko-češkim kraljem Ladislavom, zadnjim članom albertinske veje Habsburžanov, pa so pripeljali na slovensko ozemlje ogrske čete. Po celoletnih bojih za celjsko posest, ki so potekali leta 1457 na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem, je Frideriku le-to uspelo pridobiti skoraj v celoti. Potem ko je izločil iz vojaške igre še goriškega grofa, ki si je prizadeval za celjsko dediščino na zgornjem Koroškem, so prišla leta 1460 v roke Habsburžanov vsa nekdanja ozemlja Celjanov. Toda smrt ogrsko-češkega kralja Ladislava (1457) je vpletla Friderika III. v novo vojno z Ogrsko. Po dinastičnem principu so si namreč Habsburžani lastili ogrsko in češko krono, toda plemstvo v teh deželah je izvolilo domačina: na Češkem Jurija Podiebradskega (1458-1471), na Ogrskem pa Matijo Korvina (1458-1490) iz rodbine Hunjadijev. Uspešen vojaški poseg na Ogrskem pa je Friderika onemogočala vojna doma, ki jo je zaradi delitve avstrijskih dežel začel njegov brat Albreht. Proti Frideriku se je leta 1461 povezal z Matijo Korvinom in v naslednjih dveh letih so se vneli hudi boji predvsem v Spodnji Avstriji, prizaneseno pa ni bilo niti Štajerski. Frideriku so zelo pomagali najemniki, ki jih je vodil Andrej Baumkircher, notranjeavstrijske čete ter pomoč češkega kralja, dokončno pa ga je rešilo dejstvo, da je leta 1463 Albreht umrl brez potomcev.

Komaj se je končala vojna v Spodnji Avstriji, že je izbruhnila nova, tokrat z Benečani. V Tržaškem zalivu so si beneški Piran, Koper in Milje ter habsburški Trst prizadevali, da bi prestregli čim večji del trgovskega toka, ki je potekal iz zalednih dežel proti morju. Vsako leto so se namreč pomikale preko slovenskega ozemlja številne črede govedi in preko 40.000 tovornih konj, ki so v smeri proti morju prenašali predvsem volovske kože in žito, v nasprotni smeri pa zlasti sol, olje in vino. Trst je skušal beneškim mestom tudi z nasiljem odtegniti trgovski dobiček. To je privedlo do vojne. Benečani so začeli oblegati Trst, ki sicer ni klonil, vendar pa je po sklenjenem premirju leta 1463 moral prepustiti trgovcem svobodno izbiro poti, se odpovedati svojim solinam in dvema strateškima točkama - Socerbu in Mokovemu. A deželni knez, tj. cesar Friderik III., je izdal ukaz, da mora vsa trgovina iz Notranje Avstrije, ki

je bila usmerjena v Tržaški zaliv, potekati preko Trsta. Vendar se je velik delež trgovskega blaga obvezni smeri očitno izognil, ker je vladar ta ukaz še večkrat potrdil. Na koprskem področju se je razmahnilo predvsem kmečko tihotapstvo. Medtem je cesar habsburškim dednim deželam odprl še eno okno na morje: leta 1466 je pridobil oblast nad Reko in gospostvom Kastav ter ju podredil svojemu predstavniku na Kranjskem.

Negotovost, ki so jo povzročali stalni spopadi, so še povečevali brezposelni najemniški vojaki, ki so se potikali in ropali po deželah v času, ko je med sprtimi stranmi vladalo premirje. Nasilje večjih razsežnosti pa je izbruhnilo takrat, ko najemniki niso pravočasno prejeli plač. Prav zaradi tega se je na Štajerskem plemstvo povezalo s svojimi najemniškimi četami in se odkrito uprlo Frideriku. Leta 1469 je Andrej Baumkircher, ki je prevzel vodstvo uporne plemiške zveze, vladarju napovedal »vojno«. Strahovita pustošenja zemljiške posesti, ki so prizadela predvsem slovenski del Štajerske, so Friderika prisilila k poravnavi dolgov. Stanovi notranjeavstrijskih dežel so pristali na uvedbo »telesnega davka«, ki so ga morali plačati vsi, od berača do gospoda, od dojenčka do starca. Naznanjeno je bilo, da se bodo sredstva porabila za obrambo dežel, dejansko pa so se za »tolažbo upornega viteza«. Nevarnost pred upornimi najemniki je minila šele potem, ko je bil leta 1471 Baumkircher v Gradcu ujet in obglavljen.

Prav v času, ko so notranje vojne razmere povečevale obrambno krhkost posameznih dežel in prebivalstvu ni bila zagotovljena varnost, so slovensko ozemlje ponovno zajeli turški vpadi. Po Balkanskem polotoku se je medtem z osupljivo naglico širilo osmansko cesarstvo. V desetih letih je Mehmed II. Osvajalec (1451-1481) spremenil Konstantinopel v Istanbul (1453), v Atenah cerkev Matere božje v džamijo (1456), ukinil srbsko despotovino (1459) in dal usmrtiti zadnjega bosenskega kralja (1463). Meja turške države se je približala Kranjski na okoli 100 kilometrov. Poslej so hrvaške in slovenske dežele 130 let živele v nenehni nevarnosti. Osmanski osvajalski zamah se je sčasoma sicer upočasnil, vendar je bila turška težnja po zavzetju hrvaškega in slovenskega ozemlja prav v drugi polovici 15. stoletja najočitnejša. Kot logično nadaljevanje osvajalnih uspehov Osmanov se je leta 1469 začelo štirinajstletno obdobje vpadov, ki so imeli namen slovenske dežele tako izčrpati, da bi jih ob ugodni priliki z lahkoto zasedli. Turški napadalci, ki so takrat in kasneje vedno prihajali iz Bosne, so v tem času pridrli k nam okoli tridesetkrat. Številni vpadi so bili kratkotrajni in so prizadeli le posamezne okoliše, nič redkejši pa niso bili tisti, ki so trajali po štirinajst dni ali celo cel mesec. To je bilo obdobje najobsežnejših in uničevalno najtemeljitejših turških vpadov. Leta 1471 je celjski stotnik po velikem vpadu poslal poročilo državnemu zboru v Regensburg, v katerem je zapisal: »Na Kranjskem so hudi sovražniki razrušili in požgali blizu

40, na Štajerskem 24 cerkva, iz prve so odpeljali 10.000 in iz druge 5.000 duš, pet trgov in do dvesto vasi so oropali in razdejali.« Za vpad pet let kasneje na Koroško je Paolo Santonino zapisal, da so bile v Ziljski dolini številne vasi, ki so »vse pogorele.« Turki so petkrat objezdili vse tri osrednje slovenske dežele - 1473, 1476, 1478, 1480 in 1483, prav tako pa so se podajali na roparske pohode v Istro ter prek tržaškega Krasa do Soče in naprej v Furlanijo. Na Kranjskem, ki je v tem obdobju najbolj trpela, je vsaka, še tako skrita in oddaljena dolina doživela turški obisk. Po letu 1483, torej že potem, ko je prišlo do sprememb na sultanskem prestolu in so se začela sklepati prva daljša premirja z »neverniki«, so bili do konca 15. stoletja (1491-1498) izpostavljeni manjšim roparskim napadom osmanskih bojevnikov le Dolenjska in Notranjska ter okolica Ptuja in Celja. Dokončno pa bi bilo prizaneseno Istri in Furlaniji, če ne bi izbruhnila beneško-turška vojna (1499-1503). Del te vojne je bil tudi zadnji vdor Turkov v Furlanijo leta 1499. Ta vdor je deželo strahovito prizadel. Po poročilih sodobnikov je bilo kar 132 vasi do tal porušenih.

Ob osmanski ozemeljski širitvi na Balkanu in turških vpadih na ozemlje nemškega cesarstva je dobršen del duhovnega sveta zahodne Evrope pokazal popolno nerazumevanje in nedojemanje drugačnega političnega in verskega/ideološkega sveta. Tako so v drugi polovici 15. stoletja (in še v 16. stoletju) sicer obstajali redni pozivi na križarsko vojno proti Turkom, hkrati pa tudi resna, vendar povsem naivna in nerealna razmišljanja, da bi vladarje osmanskega imperija in njihove podložnike spreobrnili v krščansko vero po mirni poti. Take misli so obletavale papeža Pija II. (1458-1464), sicer pobudnika križarske vojne, ki je menil, da bi lahko spreobrnil turškega sultana v krščanstvo. Podobno je še sto let kasneje upal tudi prvak slovenskega protestantizma Primož Trubar, ki je menil, da bi s širitvijo »prave vere« zavedene privedel v krščanstvo. Prepričanje v premoč Kristusovega nauka v odnosu do mohamedanske »verske zablode« pa je izrazila tudi predstavnica ljudske religioznosti, štiftarica Maruša Pogerlic, ki je verjela, da »se bo dal turški sultan krstiti in vsi Turki se bodo spreobrnili k naši veri.« Tri smeri verovanja, ki so se znotraj zahodnega civilizacijskega kroga borile za oblast oziroma za preživetje, so prepričevale prepričane o moči svoje vere znotraj lastnega okolja, niso pa vplivale na oblikovanje enotne in skupne politike do osvajalcev z jugovzhoda. Nastajanje novoveških držav je namreč že v drugi polovici 15. stoletja, še v okviru nerazbite katoliške cerkve, začrtalo tisto pot, ki je vodila v oblikovanje samostojnih zunanjih politik evropskih monarhij, pri čemer se je razločno pokazalo, da ni bilo več moč govoriti o t. i. solidarnosti zahodnega krščanstva. Prav spori med Matijo Korvinom in Friderikom III. so to potrjevali. Ne samo, da nista uresničila pobude o postavitvi skupne velike vojske proti Turkom, ampak je učinkovitejšo obrambo pred njimi onemogočala tudi

nova vojna, ki sta jo začela v času velikih turških vpadov in je trajala z različno intenzivnostjo več kot deset let (1479-1490).

Zapleti zaradi želje cesarja Friderika III., da postavi na salzburški nadškofijski sedež ostrogonskega nadškofa, ki je pobegnil pred ogrskim kraljem, so pripeljali ogrske čete v Spodnjo in Notranjo Avstrijo. Salzburški nadškof, ki se s cesarjevo odločitvijo ni strinjal, je namreč Matijo Korvina prosil za zaščito, ta pa je leta 1479 »velikodušno« poslal vojsko na salzburško posest na Spodnjem Štajerskem in Koroškem. Potem ko je ogrska vojska v teh deželah zasedla nekatera strateška mesta, je v naslednjih letih osvojila še del Kranjske in prodrla vse do Ljubljane. Stanove na Koroškem je neugoden vojaški položaj prisilil, da so si kupili mir s priznavanjem oblasti ogrskega kralja nad salzburškimi posestvi, pritisk cesarjevih najemnikov na koroške deželane pa je prinesel denar in sukno tudi njim. Želja po zaslužku ali pa stare zamere so pripeljale v vrste ogrskih plačancev tudi nekatere štajerske, koroške in kranjske plemiče. Eden izmed takih je bil kranjski plemič Erazem Jamski (Lueger, imenovan tudi Predjamski), ki so ga razboritost in osebni spori s plemstvom doma in na dvoru privedli med odpadnike. Bil je tipičen primer srednjeveškega viteza. Leta 1484 je bil ubit na svojem gradu Jama pri Postojni.

Matija Korvin, ki je imel cel čas vojne pobudo, je leta 1485 slovesno vkorakal na Dunaj. K svojemu kraljestvu (imel je tudi češko krono) je priključil Spodnjo Avstrijo, velik del Štajerske in Kranjske z Reko. Šele njegova smrt (1490) je prinesla preobrat. Maksimiljan, sin ostarelega cesarja Friderika III., sicer ni mogel preprečiti prihoda Jagieloncev na češko-ogrski prestol (Matija Korvin je namreč umrl brez potomcev), je pa v kratkem času pridobil nazaj vse prej izgubljene habsburške posesti.

Usoda slovenskih dežel, ki so bile v drugi polovici 15. stoletja skorajda v stalnem vojnem metežu, je bila bolj kot od lastnih obrambnih sposobnosti odvisna od notranjih razmer v državah, ki so nanje vojaško pritiskale predvsem z juga in vzhoda. Skupni sestanki stanov treh dežel so postali vse pogostejši, vendar učinkovitih obrambnih ukrepov niso uspeli zagotoviti. Odobreni davki so šli za najemniške čete ter za utrjevanje trgov in mest, redke odprte bitke proti Turkom pa so se za okorelo viteško konjenico končale s porazom (npr. Bizeljsko ob Sotli leta 1475). Medtem ko naj bi turške vpade v dežele v manjši meri preprečevali obsežne dolinske pregrade, nasipi in gozdne zaseke, so mestom zagotavljali varnost trdni zidovi. Večina mest je dobila obnovljeno obrambno preobleko, nekateri izpostavljeni kraji v bližini slovensko-hrvaške meje pa so s pridobitvijo mestnih privilegijev dobili pravico do povsem novega obzidja (Kočevje 1471, Lož in Krško 1477, Višnja Gora 1478). Kmečko prebivalstvo, ki se mu je od vseh izmerjenih in neizmerjenih obveznosti do

fevdalnih gospodov zaradi utrjevanja gradov in mest najbolj povečala tlaka, je ostalo najmanj zavarovano. Da bi lahko zaščitili sebe in svoje mobilno premoženje, so podložniki začeli zidati kmečke utrdbe - *tabore*. Po letu 1460, ko se prvič omeni tabor kot utrjeno kmečko pribežališče, je nastalo na slovenskem etničnem ozemlju v 15. in 16. stoletju okoli 350 tovrstnih utrdb. Kot obzidane cerkve oziroma samostojne zgradbe z enim stolpom ali več v posamezni vasi (ali na primernem kraju blizu nje), so tabori nudili kmetom razmeroma varno zavetje pred hitrimi in za daljša obleganja nepripravljenimi turškimi napadalci. Kmetje so poleg zidanih taborov za pribežališča uporabljali tudi podzemeljske jame, katerih vhode so zavarovali. Nekateri tabori, kot npr. Djekše na Koroškem, Dolnja Košana na Notranjskem ali Mozelj na Kočevskem, so prerasli v večje obrambne komplekse. Bili so namenjeni več vasem hkrati in so lahko sprejeli tudi do dva tisoč ljudi.

Kmet je imel zaradi stalnih in različnih oblik vojskovanj več kot dovolj razlogov za nezadovoljstvo. Stalno povečevanje bremen ob hkratnem slabšanju gospodarskega položaja pa je zmanjševalo tudi njegove pravice. Materialno siromašenje namreč ni bilo le posledica kmetove prisilne vpetosti v vse bolj razvejano vojaško podjetje, ampak je na to vplival tudi neposredni fevdalni gospod, ki je začel posegati v podložnikovo gospodarsko dejavnost in spreminjati dotedanje oblike dajatev. Koroško je vrhu vsega pretresala še oživljena trgovina med južno Nemčijo in Italijo. Po uporniških vzorih drugod v Vzhodnih Alpah (na Salzburškem in na Štajerskem) so se koroški kmetje začeli medsebojno povezovati. Vzrok za to je bilo nezaščiteno podeželje ob turških vpadih. Že leta 1473 in 1476 so - povezani v kmečko zvezo - opozarjali stanove, da ne bodo več plačevali urbarialnih dajatev, če jih le-ti ne bodo zaščitili pred turškimi napadalci. Občutek oškodovanosti ob nominalni spremembi denarnih dajatev iz oglejske denarne vrednosti v dunajsko na gospostvu Ortenburg pri Spittalu pa je kmete pripeljal v odkrit upor. Iz dravske doline, zlasti vzhodno in severovzhodno od Beljaka, se je upor spomladi 1478 razširil na ves slovenski del Koroške in zajel tudi nemški del na gospostvih Tanzenberg in Ostrovica. Kmetje, ki so se jim priključili še nekateri rudarji in podeželski obrtniki, uživali pa so celo naklonjenost nekaterih beljaških meščanov in fužinarjev v Huttenbergu, so začeli odklanjati plačevanje dajatev svojim gospodom. Sami so začeli pobirati dajatev za delovanje kmečke zveze, postavljati svoje sodnike in župnike ter zahtevati pravico do odločanja o deželnih davkih. S tem so zahteve in dejanja kmečke samozavesti prerasla možnosti, ki jih je ponujal dejanski družbeni okvir. Cesar je prepovedal »neobičajna zbiranja« kmetov in ukazal upor zatreti, toda še preden je lahko nastopila plemiška vojska, so poleti na Koroško pridrli Turki. Pri Kokovem ob Ziljici so razbili okoli 600-glavo vojsko upornikov, potem pa tri tedne plenili po področjih, kjer je bilo kmečko

gibanje najbolj razvito. Po odhodu Turkov je fevdalcem ostala samo še naloga, da polovijo in kaznujejo uporniške vodje.

Poslej uporništvo kmetov v notranjeavstrijskih deželah ni usahnilo, tako kot tudi ni ugasnilo v nemškem cesarstvu nasploh. V naslednjih stoletjih zgodnjega novega veka je namreč na slovenskem ozemlju – kakor tudi drugod v Cesarstvu – stalno živelo blizu eksistenčnega minimuma od 70 % do 80 % kmetov, ki so kljub povečani neagrarni dejavnosti zaradi hkratnega zviševanja podložniških obveznosti capljali na mestu svojega siromaštva. Če so se temu pridružile še slabe letine, nalezljive bolezni ali (in) razne oblike vojne, je bil kmalu prebit prag kmetove vzdržljivosti. Takrat so podložniki zahtevali »staro pravdo«. Z njo niso želeli uveljaviti le »nespremenljivih dajatev«, ki so bile zapisane v urbarjih, ampak so hoteli ohraniti tudi tiste pridobljene pravice, ki so zadevale njihovo udeležbo v podeželski trgovini. V naslednjih treh stoletjih je bilo na slovenskem ozemlju okoli 170 krajevno omejenih uporov in sporov, približno na vsake dve ali tri generacije pa je izbruhnil velik kmečki upor, ki je zajel cele pokrajine ali tudi več dežel hkrati.

POSELITVENO STANJE NA PRELOMU IZ 15. V 16. STOLETJE

Če so povzročali politično, gospodarsko in populacijsko krizo v 14. stoletju predvsem trije apokaliptični jezdeci – Kuga, Lakota in Smrt, se jim je v 15. stoletju pridružil še četrti – Vojska, ki je stopil povsem v ospredje. Vojne, plemiške fajde, roparski pohodi, požigi in ubijanja so močno prizadela določena področja. Veliko obdelovalnih zemljišč na celotnem slovenskem ozemlju je bilo pustih in zapuščenih. Najbolj so bila prebivalstveno zdesetkana tista področja, ki so bila izpostavljena turškim napadalcem. V Posavju okoli Brežic in Sevnice je bilo opustelih okoli 34 % kmetij, v ptujskem gospostvu okoli 30 %, v ormoškem gospostvu okoli 45 %, v gospostvih Devin, Senožeče, Prem in Vipava pa je bilo zapuščenih okoli 30 % kmetij. Leta 1498 je bilo na ozemlju postojnskega gospostva od skupno 359 kmetij pustih kar 136, v gospostvu Gradac v Beli krajini pa je v obdobju 1520 - 1530 število kmečkih gospodarstev v štirih letih padlo od 170 na 106. Še skrajnejši primer predstavlja položaj v gospostvu Kostel, kjer je bilo leta 1527 naseljenih 300 kmetij, 1528 pa le še 7. Običajna stopnja zemljiške opustelosti je bila v notranjosti dežel 22 %, ob robu Štajerske in Kranjske (na njunih vzhodnih in južnih mejah) ter v Istri (ob njeni severni meji) pa se je vlekel širok pas pustot, ki je obsegal povprečno kar od 40 % do 60 % zemljišč. Večinsko prebivalstveno izgubo na teh obmejnih področjih so sodobniki z veliko strastjo in občutkom za pretiravanje pripisovali odpeljevanju ljudi v turško ujetništvo oziroma krutim množičnim pobojem.

Psihološki občutek o popolnem uničenju in popolni opustelosti določenega že tako redko naseljenega področja se je namreč še bolj okrepil, potem ko so ljudje zapustili osamljene kmetije, manjše zaselke ali cele vasi. Vendar gre zapuščena zemljišča na robu dežele, ki so si ponekod razmeroma hitro opomogla od vojnih pustošenj iz lastnih moči, pripisati tudi zgostitvi prebivalstva v sredini dežele oziroma v krajih, ki so bili oddaljeni od nevarnosti. K temu so pripomogli tudi ukazi cesarja, ki so v sedemdesetih letih 15. stoletja odpirali prost prihod in nastanitev kmečkih podložnikov v že omenjenih novo nastalih t. i. vojaških mestih na Kranjskem, pa tudi v drugih gospodarsko pomembnejših mestih. Poleg tega je ogroženo prebivalstvo našlo zatočišče in možnost za preživetje tudi na področjih, kjer je bilo razvito rudarstvo in fužinarstvo, ljudje iz opustelih kraških vasi pa so se usmerili v primorska mesta. S prilivom novega prebivalstva v mesta in njihovo neposredno okolico pa ta niso številčno naraščala, ampak so zgolj nadomestila prebivalstveni padec v njih. Posledice kužnih bolezni so bile namreč v mestih pogosto hujše kot na podeželju. Zemljiški gospodje, ki jim je grozilo zmanjšanje dohodkov, pa so skušali svoj gmotni položaj na svojih prebivalstveno opustelih in kmetijsko zapuščenih zemljiščih reševati na različne načine. Zemljo so dajali v najem kmetom sosednih vasi, velik del zemljišč pa vključevali tudi v okvir svoje dominikalne posesti. Na tako povečani dominikalni posesti oziroma na povečani posesti posameznih kmetov je dotakratno poljedelsko obdelavo pogosto zamenjala živinoreja. Nastale so večje sirarne, večji pomen pa je dobila tudi vzreja konj. Njive in polja so spremenili v travnike in pašnike, a je kasneje, ko je vzgoja žit ponovno dobila velik pomen, svoje mesto spet dobil plug. Izpad dohodkov je zemljiška gospoda skušala ublažiti – sicer redko – tudi tako, da je dodeljevala kmečko posest starejšim otrokom; pogosteje pa s tem, da je na pustotah naselila prišleke iz drugih krajev. Že leta 1413 so bile naseljene skupine beguncev iz Bosne in Hrvaške na Kontovelu in v Proseku pri Trstu, med letoma 1432 in 1463 so poselili begunce na področje Pirana in Lucije, ob koncu 15. stoletja pa so novi prišleki zasedli puste kmetije na Krasu. Sprva je bilo to naseljevanje v glavnem stihijsko, nato pa od tretjega in četrtega desetletja 16. stoletja povsem organizirano (Žumberak, Bela krajina, Dravsko polje itd.).

Depopulacija zaradi vojn, ponavljajočih se nalezljivih bolezni (kuga, krvava griža, koze, virusna gripa) in slabih letin (te gre nekajkrat pripisati tudi kobilicam) ter migracijski premiki so povzročali prebivalstveno stagnacijo. V zadnjih dvesto letih srednjega veka je prišlo le do minimalne rasti prebivalstva. Število prebivalstva okoli leta 1300, ko je bila velika kolonizacija že končana in so potekali poslej le redki in številčno skromni kolonizacijski tokovi (večji je bil samo na Kočevsko v 14. stoletju), je bilo približno enako kot okoli leta 1500. Medtem ko se je od 12. do 14. stoletja npr. na loškem gospostvu freisinških škofov v

Poljanski in Selški dolini število kmetij povečalo za skoraj 480 %, število prebivalstva pa za 450 %, se je v času od 14. do 16. stoletja na istem področju povečalo število kmetij in prebivalstva le za okoli 8 %. Rast prebivalstva in rast števila kmečke posesti sta bili tu povezani predvsem s kajžarji, pripadniki novega vaškega sloja, ki se je zlasti od 15. stoletja dalje številčno krepil povsod na podeželju. Na slovenskem etničnem ozemlju, ki je obsegalo približno 24.000 km² (od tega je bilo kar 21.000 km² v okviru habsburških dednih dežel), je živelo na začetku 16. stoletja od 400.000 do največ 500.000 ljudi. Naselja so štela v povprečju okoli dvajset hiš, na kvadratni kilometer je na slovenskem etničnem ozemlju v okviru habsburških dednih dežel živelo od 19 do 23 ljudi, na celotnem slovenskem etničnem ozemlju pa od 17 do 21 ljudi. Podeželje, kjer je prebivalo prek 90 % vsega prebivalstva, je bilo skoraj izključno slovensko. Manjši nemški otočki na Gorenjskem so se v naslednjih stoletjih stopili s slovenskim okoljem, le okrog Kočevja se je vse do štiridesetih let 20. stoletja ohranila večja strnjena skupina nemških naseljencev. Od 16. stoletja dalje je prebivalstvo počasi naraščalo. Do skokovitih populacijskih gibanj, ki bi pretresala vse dežele hkrati, pa ni prihajalo več. Kljub temu se je prebivalstvo številčno podvojilo šele po tristo letih.

V NOVO STOLETJE Z NOVIM CESARJEM, NOVO UPRAVO, VOJNO PROTI BENEČANOM IN KMEČKIM UPOROM

Domišljijo cesarja Maksimilijana I. (1493-1519), ki je bil pravo nasprotje svojega pustega, stiskaškega in politično obotavljivega očeta Friderika III., so celo vladarsko obdobje obsedale fantastične ideje. Z zmago nad neverniki naj bi obnovil Bizantinsko cesarstvo, z družinsko pravnimi zvezami pa naj bi povezal krščanske države v svetovno monarhijo od Moskve do ozemelj Novega sveta, ki so ga takrat začeli odkrivati pomorski nemirneži in pustolovci. Toda realnost je vizije »zadnjega viteza« silila v premišljene korake »prvega landsknechta«. V stalnih bojih za prvenstvo v Evropi, kjer se je izkazal kot neutruden pogajalec, vojskovodja in oblikovalec najrazličnejših koalicij, si je moral zagotoviti predvsem ogromna finančna sredstva. Da bi to lahko dosegel, se je moral opreti na stanove, vendar hkrati zavarovati in povečati svojo avtoriteto v odnosu do njih. Zato je začel oblikovati centralizirano upravo. Upravno- politične reforme, ki so imele namen ločiti finančne zadeve od sodnih in političnih ter koncentrirati pristojnost odločanja na naddeželni ravni, pa so v veliki meri lahko uspele samo tam, kjer je bil cesar tudi dedni deželni knez. Tako je Maksimilijan I. postavil ogrodje nove državnosti predvsem v avstrijskih deželah. Razdelil jih je v dve skupini: gornjeavstrijska je obsegala najpremožnejšo Tirolsko in prednje dežele; dolnjeavstrijska pa Zgornjo in Spodnjo Avstrijo ter notranjeavstrijske dežele - Štajersko,

Koroško in Kranjsko. V vsaki od obeh deželnih skupin je že pred iztekom 15. stoletja postavil osrednje urade - finančno komoro in regiment. Z uveljavljanjem svojega birokratskega aparata v osrednjih uradih na Dunaju in uvedbo uradov v posameznih deželah si je vladar povečal upravne in finančne možnosti, dežele pa so v okviru »hišne« politike Habsburžanov videle možnost, da si zagotovijo večjo varnost na vojaško-obrambnem področju.

Zaradi finančnih potreb vladarja in pravic stanov, da odločajo o izrednih davkih, so postali deželni zbori redni. Ob pogajanjih o denarju za cesarjeve vojne in o obrambi pred Turki so stanovi skušali od vladarja izsiliti zase določene ugodnosti. Eno od teh so stanovi videli v izgonu Judov iz dežel. Judovske skupnosti so imele v posameznih krajih le po nekaj deset članov, največkrat pa tudi manj (večje skupnosti so bile v Brežah, Beljaku, Celovcu, Št. Vidu in Velikovcu na Koroškem, v Ljubljani na Kranjskem ter v Mariboru in na Ptuju v Spodnji Štajerski), vendar je bil njihov gospodarski delež pomemben. Njihovo glavno opravilo so bili denarni posli, ukvarjali pa so se tudi s trgovino (prodajo lesa, vina, konj), obrtjo (zlatarstvom, izdelovanjem pečatov, zdravilstvom) in nepremičninami. Na severu so imeli poslovne stike vse do Prage, na zahodu v severnoitalijanskih mestih, na jugovzhodu pa vse do Dubrovnika. V domačem okolju so jim dolgovali denar številni plemiči, cerkveni gospodje, meščani in tudi kmetje. Vse od druge polovice 15. stoletja naprej je v zaostrenih gospodarskih razmerah naraščalo proti judovsko razpoloženje predvsem v tistih skupinah prebivalstva, ki so imele pri Judih največ dolgov: med meščani na Kranjskem in med stanovi na Koroškem in Štajerskem. Gospodarske razloge, ki so bili poglavitni za odpor proti Judom, so preglasili verski. S poudarjeno stigmatizacijo judovske verske in etnične skupnosti so se morali njeni člani že po obleki in posebnih znakih (rumenih krogih) ločiti od kristjanov. Postavljena je bila jasna ločnica med večino in manjšino, s poimenovanjem judovskih grehov (o krivdi za »smrt« Boga, o ritualnih umorih krščanskih otrok, o zasramovanju hostije in relikvij) pa se je potrjevala identiteta kristjana. Z naraščanjem mržnje so se krepile tudi zahteve po vse ostrejših ukrepih proti Judom. Te so dosegle svoj višek leta 1496, ko je cesar Maksimilijan, seveda v zameno za visoko odškodnino, ki so jo plačali stanovi, izdal ukaz o izgonu Judov iz Štajerske in Koroške. Takrat se je okrepila judovska skupnost na Kranjskem in v Ljubljani, od koder pa so bili njeni pripadniki izgnani leta 1515. Judje so se v letu dni po izdanih odredbah dobesedno razselili, še največ na Dunaj, na Češko, na Poljsko, južno Ogrsko ter v Trst, Italijo in Dalmacijo. Na spodnještajerske Jude, še zlasti tiste iz Maribora, spominja v novih, predvsem italijanskih mestih, kamor so se priselili, priimek Marpurgo. Z odhodom Judov se je trgovina znatno zmanjšala, gospodarska moč mest in s tem dežel pa upadla. Judje so svoj kapital in svoje trgovske zveze odnesli s seboj. Pogosto so sicer ponovno vzpostavili

trgovske stike s kraji, od koder so bili pregnani, vendar pa gospodarske praznine, ki je ostala za njimi, domačini niso zmogli zapolniti. Gospodarski učinek je bil z izgonom Judov obraten od pričakovanega, slabšanje gospodarskega položaja pa je še bolj zaostrila Maksimilijanova pohlepnost po bogatih italijanskih mestih Beneške republike.

Stalni spori, ki so se zaradi delitve trgovinskega kolača v Tržaškem zalivu med Benetkami in Habsburžani vlekli od srede 15. stoletja dalje, so se dodatno zaostrili, ko je leta 1500 umrl zadnji goriški grof. Maksimilijanove čete so takoj zasedle Lienz in Gorico ter njegovi dedni posesti priključile še ozemlje grofov Goriških. Beneška republika, ki si je tudi lastila pravico nad goriško-furlansko posestjo izumrlih grofov, pa takrat ni mogla nastopiti proti Maksimiljanu z orožjem, saj je bila zapletena v vojno s Turčijo (1499-1502). Po nekaj letih sta obe strani videli možnost, da nakopičene spore rešita s silo. Ponižanje, ki ga je Maksimilijan doživel s tem, da so mu Benečani preprečili prehod preko svojega ozemlja na kronanje v Rim, je bilo zanj dovolj velik povod, da je leta 1508 začel vojno. Preskromna finančna osnova in premajhno število cesarskih čet pa sta izničila Maksimilijanova pričakovanja in prišlo je do preobrata. Tako so do poletja 1508 beneške čete vdrle globoko na slovensko ozemlje in ga opustošile. V njihove roke so padli vsi pomembni kraji do Postojne: Krmin, Gorica, Branik, Štanjel, Vipava in Idrija, ki je postajala vse zanimivejša tudi zaradi leta 1490 odkritih nahajališč živega srebra. Na jugu tega vojaškega operativnega področja pa so Benečani zavzeli Devin in Trst ter večino habsburške Istre z Reko in Trsatom vred. Maksimilijanu ni ostalo nič drugega, kot da je s svojim krščanskim nasprotnikom sklenil neugodno premirje. Vsa zasedena področja je moral prepustiti Benečanom. Že konec leta 1508 pa je cesarju uspelo, da je v Cambraisu sklenil zvezo proti Benetkam s Španijo in Francijo ter papežem Julijem II. Namen zveze je bil razkosati Republiko sv. Marka, pri čemer bi Maksimiljanu pripadalo ozemlje vse do Verone in Rovereta. Kljub zmagam francoskih in cesarskih čet v letu 1509 je vojna trajala še naprej. Drobila se je v manjše spopade, poboje in pustošenja, v katerih niso sodelovale samo najemniške čete, ampak tudi vpoklicani kmetje ene in druge strani. Habsburžani so dobili nazaj vsa prej zasedena ozemlja in pridobili še nekaj beneške posesti. Leta 1516 so sprte strani podpisale premirje, do miru in priznanja obstoječih meja pa je prišlo šele leta 1521. Nekatera področja, t. i. »diference«, so ostala pri določanju kopne meje stalno jedro nadaljnjih sporov in manjših spopadov. K habsburškim dednim deželam je bilo na severnem delu meje z Benečani priključeno ozemlje od Predela preko Bovca do Tolmina, na južnem, romanskem delu pa Gradišče ob Sotli in Oglej. Prav z zasedbo Ogleja je želel Maksimilijan uveljaviti avstrijski vpliv nad tem cerkvenim središčem, ki mu je bil v svetnih zadevah podrejen velik del Kranjske ter v manjši meri tudi Koroške in Štajerske.

Toda položaj oglejskega patriarha so še vedno zasedali Benečani. Poslej je patriarh živel v prostovoljnem pregnanstvu v Čedadu in Vidmu.

Habsburžani so v vojni z Benečani do konca zarisali svoje ozemeljske pridobitve na slovenskem ozemlju. Le majhna področja, naseljena s slovenskim prebivalstvom, so poslej sodila pod beneško oblast. Poleg ozemelj v neposrednem zaledju severnoistrskih mest (Koper, Izola, Piran) z večstoletno beneško upravo je Republika sv. Marka obvladovala tudi Beneško Slovenijo. Čeprav je bila ta z državno mejo trajno ločena od večine drugega slovenskega etničnega ozemlja, so njeni prebivalci uživali različne stopnje vaške samouprave vse do propada Beneške republike (1797). V Reziji se je vaška samouprava ohranila v manjši meri, izhajala pa je iz njene odročnosti in živinorejstva kot osrednje gospodarske dejavnosti, medtem ko sta v porečju Nadiže prehodnost in strateški pomen ozemlja prebivalstvu celo širila samoupravne pravice. Od leta 1553 je bilo ozemlje Beneške Slovenije s Čedadom izločeno iz Furlanije kot posebna upravna enota, ki se je delila na dva dela: na »Italijo« in »Slovenijo« (Schiavonio). Mesto je spadalo v prvi del, v drugi del pa je sodilo ozemlje zunaj obzidja. Vasi treh dolin v porečju Nadiže so bile povezane v landarsko in mersinsko veliko županstvo. Skupnosti so upravljali izvoljeni predstavniki sosesk na čelu z velikima županoma, ki sta imela celo pravico do krvnega sodstva. Za precejšnjo neodvisnost od beneške oblasti pa so morali prebivalci tega vzhodnega področja Beneške Slovenije skrbeti za stalno obmejno službo, ki je preprečevala dohod »barbarskih plemen« v Furlanijo.

»Barbarska plemena«, kot so Benečani zaničljivo imenovali prebivalce avstrijskih dednih dežel, po letu 1516 niso bila več sposobna za kakšen silovit vpad na rodovitne ravnice Beneške republike. Potem ko so prispevale okoli tri milijone goldinarjev, so bile avstrijske dežele izčrpane, poleg tega pa je bil dobršen del Kranjske opustošen. Cesarjeva blagajna je izkazovala za dva milijona goldinarjev dolga in rudniki, ki jih je cesar zastavil pri Fuggerjih, naj bi bili porok, da bo dolg povrnjen. Posamezne dežele so prizadele in siromašile še druge nesreče, ki so se v teku vojne vrstile druga za drugo. Leta 1510 je na Kranjskem razsajala kuga, naslednje leto sta to deželo in Furlanijo prizadela dva silovita potresa, ki sta porušila ali poškodovala številne gradove ter zidane hiše po mestih in trgih, leta 1514 je na Koroškem pogorel Celovec, leta 1515 pa je izbruhnil silovit kmečki upor. Rešitev nastalega slabega stanja sta obe strani - cesar in stanovi - iskali v oblikovanju novega medsebojnega dogovora. Cesar je videl možnost za okrepitev svojega položaja predvsem v privolitvi stanov, da organizira veliko vojno za dokončno uničenje osmanske oblasti na Balkanu, stanovi pa so videli rešitev nastalega položaja predvsem v tem, da omejijo vizionarske apetite deželnega kneza ter da dežele obrambno bolje zavarujejo in jih medsebojno povežejo. Leta 1518 je

prišlo v Innsbrucku do skupnega sestanka deželnih zborov vseh avstrijskih dednih dežel. Po dolgotrajnih pogajanjih je cesar objavil t. i. innsbruške libele (zvezke), od katerih je bil za dežele najpomembnejši splošni obrambni red. V njem so bile zaobjete vse prvine, ki so se pojavljale in razvile v časovnem loku preteklih stotih let. Deželna vojska je bila zgolj obrambna; temeljila je na plemiški konjenici, ki se je zbrala na podlagi dohodkov od posesti, in na vpoklicu podložnikov, ki so jih mobilizirali na podlagi decimalnega sistema. Gornje- in dolnjeavstrijska skupina dežel pa sta se zavezali nuditi druga drugi pomoč v primeru, če bi bila ena izmed njiju napadena. V takem primeru bi dežele oblikovale skupno poveljstvo in ostalo meddeželno vojaško hierarhijo. Sklepi iz Innsbrucka, ki so pokazali realno razmerje moči med stanovi in vladarjem (Maksimilijan je moral sprejeti v regiment polovico članov iz vrst stanov), so izražali tudi istoveten interes obeh strani glede obrambe. Innsbruški obrambni red naj bi tako zagotavljal teritorialno neokrnjenost habsburških dednih dežel, hkrati pa je stanovom na ravni posameznih dežel ohranjal vse dotakratne privilegije in svoboščine, ki so zadevale postavitev deželne vojske, ter pravico do odobritve davkov. Innsbruški obrambni red je – vnesen v kranjski deželni ročin – postal podlaga in usmeritev za vsa nadaljnja urejanja teh bistvenih deželnih zadev.

Reformni uspehi Maksimilijana I. in delno tudi izvajanje obrambnega reda so bili zaradi cesarjeve smrti (1519) nekaj časa ogroženi. Spodnjeavstrijski stanovi so namreč regimentu na Dunaju, ki naj bi začasno vodil vse upravne posle po cesarjevi smrti, odrekli pokorščino, tej neodvisni poti pa so – ne da bi sicer odrekli formalno poslušnost – sledili tudi stanovi Štajerske, Koroške in Kranjske. Dokler ni prevzel oblasti v avstrijskih dednih deželah novi deželni knez, so si stanovi lastili vse njegove pravice. Šele ko sta se Maksimilijanova španska vnuka - Karel, ki je postal cesar (1519-1556) in njegov mlajši brat Ferdinand, ki je postal deželni knez (1521-1564) - sporazumela o razdelitvi nasledstva (1521,1522), je bilo ponovno doseženo prejšnje ravnotežje sil. Ferdinand je energično nastopil proti stanovski samovolji in spet vzpostavil osrednje urade, hkrati pa je začel z razvijanjem doseženega obrambnega koncepta. V trdnejšo povezavo je Štajersko, Koroško in Kranjsko prisiljeval tudi nov val turških vpadov, ki so zaznamovali predvsem dvajseta leta 16. stoletja.

V obdobju od konca 15. stoletja dalje je vzporedno s političnim razvojem tekel tudi proces gospodarskih sprememb, vrhu vsega pa je nastopila še kriza, ki se je najbolj vidno odražala na podeželju. Kmečko prebivalstvo, za katerega se je na zemljiških gospostvih od okoli leta 1500 uveljavil skupen izraz »podložniki«, je pri svoji trgovini z agrarnimi viški in obrtnimi izdelki zadevalo ob vse večje težave. Na eni strani so ovire kmečki trgovini postavljala mesta, na drugi pa v določeni meri tudi fevdalci. Mesta so si prizadevala odščipniti

del dobička od trgovine tujih trgovcev; tako so ti smeli uporabljati le nekatere poti in se morali v mestih ob njih ustaviti za določeno število dni ter tam ponuditi svoje blago v prodajo. Hkrati so mesta skušala zaščititi tudi svoje obrtnike, ki so jim največja konkurenca postajali prebivalci podeželja - kajžarji in mali kmetje. Večina meščanov, predvsem tistih v manjših mestih in trgih, je namreč živela v okviru norm vezanega mestnega gospodarstva in ni prenesla nikakršne konkurence. Želela je le ohraniti svoje srednjeveške privilegije. Zato so ti meščani nastopali proti vsemu, kar jih je sililo v spremembe. Ker je bila večina meščanstva vezana v glavnem na lokalna središča, je nasprotovala predvsem vse močnejši podeželski trgovini. Da bi zavarovali svoje interese tako pred mojstri iz drugih mest kot pred obrtniki s podeželja, so se meščani začeli združevati v cehe, ki so se od konca 15. stoletja, zlasti pa v 16. množili in pokrivali praktično vse obrtne panoge.

Med nekaj deset mesti in skoraj sedemdesetimi trgi na slovenskem ozemlju je bilo le nekaj med njimi takih, ki so trgovali v večjem obsegu in na večje razdalje. V notranjosti dežel so bila taka mesta predvsem Velikovec, Beljak, Celovec, Maribor, Ptuj, Novo mesto, Ljubljana, ob obali pa Trst, Koper, Piran in Reka. Pod vplivi iz Italije so zlasti meščani v celinskih mestih prevzeli razne oblike in institucije trgovanja, ki so bile na Zahodu uveljavljene že v obdobju srednjega veka: komenda, koleganca in kompanija, razvili so dvostavno knjigovodstvo, trgovske knjige, za plasiranje trgovskega kapitala pa so oblikovali posebne družbe. Pronicanje zgodnjekapitalističnih oblik v 15. stoletju je prineslo tako več pomembnih novosti. Trgovski dobički so ustvarili pogoje za »trgovanje« z denarjem samim, posamezniki ali družbe pa so se začeli ukvarjati tudi z organizacijo produkcije. Ker se je v proces gospodarskega razvoja vključil tudi deželni knez, ki je želel zagotoviti dovolj denarja za vojsko, hkrati pa zmanjšati svojo ujetost v stanovsko-monarhični dualizem, je nudil tujim, predvsem italijanskim trgovcem vse tiste usluge, ki so jim sčasoma omogočile prevlado na področju meščanske trgovine. Deželni knez je tako velikokrat nastopal kot posojilojemalec, v zameno pa je dajal v zakup svoja posestva in razne mitninske postaje ter trgovske privilegije. Zlasti po habsburško-beneški vojni je tekel tok doseljevanja italijanskih trgovcev precej hitro vse do sedemdesetih let 16. stoletja, ko je prišlo v prehodni trgovini in trgovini nasploh do velikih sprememb. Trgovina in vlaganje kapitala sta v tem obdobju dobila relativno velik obseg. Poslovna agresivnost tujih trgovcev pa je pri domačih sprožila odpor in prilagodljivi kapital se je pritiskom uklonil. Tuji trgovci so si v mestih na slovenskem ozemlju pridobili meščanstvo in se v njih stalno naselili; še posebej so se utrdili na Ptuju in v Ljubljani, ki sta imela posebne pravice v trgovini med Ogrsko in Italijo. Posamezni trgovci in njihove družine (Khisl, Weilhamer, Glanhofer, Praumperger, Lustaller, Lantheri, Valvasor, Moscon, Bucellini

in drugi), ki so obvladovali glavne trgovske in kapitalske tokove, so hitro kopičili trgovske kapitale, pridobivali zemljo in zemljiška gospostva ter kasneje prehajali med plemstvo. Z vlaganjem v fužinarstvo (na Kranjskem je bilo sredi 16. stoletja dvaindvajset fužin, ki so letno izdelale in predelale okoli 4.000 ton kovnega in litega železa ter jekla), steklarstvo (Ljubljana, Radgona), mline za papir (Ljubljana, Beljak, Šentvid ob Glini, Šentrupert pri Celovcu), valjarnice usnja itd. so povečevali donosnost teh in trgovskih dejavnosti, hkrati pa vezali nase celo vrsto drugih poklicev (tovornike, voznike, splavarje, oglarje, drvarje; tudi te dejavnosti so tedaj doživele razmah) in obratov, ki so preraščali dotedanje srednjeveške proizvodne oblike (opekarne, apnenice, žage). V tem času so se razvile tudi nove specializirane obrti - puškarska, kositrarska, urarska, pivovarska in druge. V te raznovrstne dejavnosti so bili v veliki meri vključeni tuji, zlasti italijanski trgi. Nanje je bila usmerjena predvsem trgovina s kožami in živino. Tako so v prvi polovici 16. stoletja iz Ogrske izvozili v smeri proti zahodu okoli 200.000 kož letno. Samo v italijanske Marke (v srednji Italiji ob vzhodni obali) je po tej poti prišlo v obdobju od leta 1477 do 1548 okoli 1,400.000 različnih kož v vrednosti prek milijona zlatih dukatov. Kako velik del fužinarske in lesne dejavnosti je bil vezan na italijanski trg, pa ponazarja dejstvo, da so bili na slovenskem ozemlju izrazi za več vrst žebljev znani samo v italijanščini, enako pa tudi izrazi za vse lesne mere in izmere.

Poleg kopanja železove rude so dobičke prinašali tudi rudniki svinca na Koroškem. Najpomembnejši je bil Plajberk blizu Beljaka, na Kranjskem pa je bil edini dalj časa delujoči rudnik svinca pri Litiji. Posebno mesto je imel rudnik živega srebra v Idriji, katerega izkoriščanje je počasi prešlo v roke ene same rudarske družbe. Svoj vzpon je doživljala proizvodnja in prodaja živega srebra ter cinobra sredi 16. stoletja, ko je doživel katastrofo španski rudnik Almaden. V eno najdonosnejših podjetij v Evropi pa je idrijski rudnik prerasel šele v 18. stoletju. Če je v 16. stoletju v njem bilo zaposlenih le okoli 150 delavcev, ki so letno pridobili okoli 50 ton živega srebra in okoli 8 ton cinobra, je v 18. stoletju obrat zaposloval že okoli 1350 ljudi, ki so pridobili od 500 do 600 ton živega srebra in 50 do 60 ton cinobra na leto. Idrija se je razvijala in počasi so nekateri predpisi tudi rudarjem, ki so zaradi slabih delovnih pogojev in zastrupitev s hlapi živosrebrne rude zgodaj umirali, delno izboljševali življenjske pogoje, toda visokih dobičkov rudnika notranjeavstrijske dežele niso bile deležne. Deželni knez je rudnik v celoti kupil leta 1575 in finančni dobički so se odlivali v tujino - v roke vladarja, še bolj pa v roke tujih trgovskih in podjetniških hiš ter bankirjev, ki so rudnik prevzemali v zakup ali zastavo.

Tudi plemstvo je moralo slediti političnim in gospodarskim tokovom in izzivom. Želje po povečanju svojih dohodkov in po obvladovanju krize zemljiškega gospostva je lahko

uresničevalo v glavnem samo iz enega vira - iz svoje zemljiške posesti: s priključevanjem opustelih kmetij v okvir dominikalne zemlje, s povečevanjem neizmerjene tlake, v katero sta spadala tudi prodaja in tovorjenje gospodovih kmetijskih presežkov, z obnavljanjem opuščenih naturalnih dajatev, s povečevanjem mer, v katerih so plačevali kmetje svoje dajatve, z zviševanjem desetine, z dajatvijo ob smrti starega in umestitvi novega gospodarja, z odselnino, z novimi dajatvami – tako tistimi za na novo pridobljene njive, kot onimi v zvezi s pašo, izkoriščanjem gozda, z lovom in ribolovom –, kasneje tudi s siljenjem podložnikov, da kupijo dedno pravico do kmetij itd. Ker vse to ni zadoščalo, so zemljiški gospodje iskali dohodke tudi zunaj neposredne fevdalne rente: jemali so v zakup novo zemljo in mitninske urade, v manjši meri pa so posegali celo v kreditne posle ter v rudarstvo in fužinarstvo. Zaslužke so skušali povečati tudi z izrinjanjem podložnikov iz trgovine z žitom. Tako so v žitno trgovino posegale najvidnejše plemiške družine v slovenskih deželah, kot npr. Schrottenbachi, Wagensbergi, Trautmansdorfi, Herbersteini, Auerspergi, Dietrichsteini, Rauberji, Lambergi in drugi. Na določeno denarno stisko zemljiških gospodov pa je v 16. stoletju kazala tudi prodaja zemlje podložnikom. Nastal je sloj »svobodnikov« - kmetov (na Kranjskem jih je bilo okoli sedemsto, na Spodnjem Štajerskem okoli petsto in slovenskem delu Koroške nekaj sto), ki so bili oproščeni vseh fevdalnih dajatev in so morali plačevati le še deželne davke neposredno deželnoknežjemu (vicedomskemu) uradu. V plemstvu pravzaprav ni bilo nič več tistega, kar si je kasneje predstavljal o njem povprečen človek (viteštvo, romantika, zloba). Povsem racionalno ravnanje je plemičem zagotavljalo osnovo, da so si lahko nadeli drugačen videz. Da bi ohranili svojo drugačnost pred meščani, pa so začeli izhajati oblačilni redi - predpisi, ki so natančno določali, kako morajo biti oblečeni posamezni družbeni sloji.

S komercializacijo zemljiškega gospostva so bila najbolj prizadeta mesta, ki so zato želela omejiti podeželsko trgovino in obrt. Z oženjem podložnikove poslovnosti pa je bila prizadeta tudi fevdalčeva korist. Leta 1492 so bili na Kranjskem sprejeti ukrepi, ki naj bi v zvezi s trgovanjem presegli zaostrovanje med mestom in vasjo. Okoli mest in trgov so bila predpisana različno velika območja, v katerih ni smelo biti obrtnikov. Kmetje, ki so smeli svoje presežke prodajati samo na mestnih in trških trgih ter na cerkvenih proščenjih, pa so lahko svobodno trgovali na dolge razdalje s soljo, vinom, žitom, živino, platnom in drugimi izdelki domače obrti. Večkratne ponovitve teh določb o razmejitvi trgovine v 16. in 17. stoletju so seveda dokazovale, da je podeželska trgovina ubirala svoja pota. Vloga podložnika in njegov delež v kupčevanju sta se stalno povečevala in podeželska trgovina je količinsko – ne pa po kakovosti – daleč presegla obseg meščanske poklicne trgovine. Na obseg kmečke

trgovine kaže dejstvo, da je bilo v tovorništvo na Kranjskem stalno vključenih od 6.000 do 8.000 konj, trgovina s soljo pa je v drugi polovici 16. stoletja dosegla tudi do 90.000 tovorov letno. Kmeta sta gnali v posel tako borba za preživetje kot tudi želja po dobičku. Iznajdljivost in podjetnost sta omogočili, da so se nekateri prebili med bogatejše kmete in celo uspešne meščane, vendar pa je večina ostala v mejah tiste siromašnosti, ki je zagotavljala zgolj preživetje. Podložnik, ki je poleg vseh dajatev in obveznosti dobil v plačilo tudi tiste, ki so bile po naravi denarna obveznost fevdalca (letne deželne odobritve), je največkrat lahko iskal izhod iz svojega položaja le v tolažbi. To je lahko do neke mere dobil tudi v s taborskim obzidjem obdani cerkvici v Hrastovljah. Likovni zapis mrtvaškega plesa, ki ga je v njej izdelal Ivan iz Kastava leta 1490, je namreč z enakostjo pred smrtjo bogate strašil, podložnike pa tolažil.

Raznovrsten pritisk, s katerim se je zviševala zemljiška renta, je že sam po sebi spodbujal kmeta k uporništvu oziroma k nezadovoljstvu. Zemljiška gosposka in »država«, ki sta bili v največji meri (če že ne v celoti) odvisni od velikosti oziroma vrednosti donosa kmečkih producentov, sta v času avstrijsko-beneške vojne še povečevali zahteve po finančnem prispevku podložnikov, hkrati pa sta jih vključevali tudi v vojsko. Možje »za obdelavo zemlje, ne pa za borbo proti prvovrstnim vojakom«, kakor se je o kranjskih vpoklicanih, ki so mu jih poslali na bojišče, resignirano izrazil vojaški poveljnik Krištof Rauber leta 1508, so v času vojne izgubljali in zaradi popolne zapore tudi povsem izgubili možnost trgovanja v smeri proti morju. Iz posameznih žarišč na Kranjskem, kjer se je zaradi različnih lokalnih vzrokov slabšal položaj podložnikov še bolj kot drugod, je v prvih mesecih leta 1515 zrasla kmečka zveza, ki je zajela velik del dežele. Kmetje, ki so zahtevali staro pravdo in pravico, da odločajo o izrednih davkih, so odklonili pogovore s posebnimi komisarji, ki so prišli v deželo na prošnjo deželnih stanov, in sami poslali svoje predstavnike k cesarju Maksimilijanu v Augsburg. Na dvoru kaj več od obljub in zahteve, da morajo kmečko zvezo razpustiti, niso dobili. Poslej so nastale kmečke zveze v vseh notranjeavstrijskih deželah, v uporniško gibanje, ki je zajelo skoraj celotno slovensko etnično ozemlje, pa je bilo vključenih okoli 80.000 podložnikov. Nezadovoljstvo je povsod (razen na Goriškem) preraslo v odkrit vojaški upor, ki je potekal v dveh valovih. V prvem, v mesecih maju in juniju, so kmetje doživljali velike uspehe. Plemstvo na Kranjskem se je moralo umakniti na Kranjskem v Ljubljano in Kamnik, na Štajerskem v Maribor in na Koroškem v Beljak. V drugem valu, ki je potekal od srede junija do konca julija, pa je stanovska najemniška vojska, ki so ji prišli na pomoč še oddelki cesarske vojske, v več majhnih in nekaterih večjih spopadih (pri Konjicah in pri Celju) kmečko vojsko premagala in razpršila. Ko je Jurij Herberstein, ki je bil od

notranjeavstrijskih stanov imenovan za skupnega poveljnika čet za pacifikacijo dežel, z oddelki skupne stanovske vojske stopil na Kranjsko, je bil upor v kratkem zadušen. Po petih mesecih kmečkega uporništva, ki je bilo razen na Koroškem organizacijsko in vojaško šibko ter nepovezano in razdrobljeno na posamezne dežele, je prišlo do obračuna. Samo v Gradcu je bilo usmrčenih 161 upornikov. Na Kranjskem je plemstvo podložnikom naložilo poleg krutih očiščevalnih akcij še enkratno denarno dajatev. Le na Koroškem so si podložniki zagotovili določeno ugodnost - spori med njimi in zemljiškimi gospodi naj bi bili poslej reševani v prisotnosti kmečkih predstavnikov pred rednim deželnim sodiščem za fevdalce. Za povrnitev škode je bil »pobesneli druščini«, kot je upornike kasneje označil znameniti pisec Janez Vajkard Valvasor, naložen še poseben letni davek – »uporniški pfenig«. Seveda se je za obnovo v uporu prizadetih gradov povečala tudi tlaka.

Za *slovenskim kmečkim uporom* – tako so ga označevali tudi sodobni viri (*Windischer Bauernbund*) – so ostale tudi prve v slovenščini tiskane besede. Kakor v zasmeh podložnikom so se ponavljale v nemški pesmi vojaških najemnikov, ki je nastala 1515. leta, besede »stara prauda« in »leukhup, leukhup, leukhup, leukhup woga uboga gmaina«. To geslo kmetov je postalo odtlej zavezujoče. Uporniška gibanja so začela puščati sled, ki je poleg drugih dejavnikov vplivala na počasno spreminjanje ne več dosledne tridelne stanovske (duhovščina, plemstvo, tisti, ki delajo oziroma tretji stan) ureditve fevdalnega sveta.

OBRAMBA PROTI TURKOM IN POVEZOVANJE DEŽEL V »NERAZDRUŽLJIVO TELO«

Nemško cesarstvo so - tako kot druge zahodnoevropske države - od dvajsetih let 16. stoletja dalje pretresali spori okoli verske in cerkvene reforme. Turško vprašanje, ki je bilo že več kot sto let eno poglavitnih vprašanj na dvorih različnih krščanskih vladarjev, je sedaj dobilo novo razsežnost. Nekakšnemu »sladkemu turškemu strahu«, ki je preplavljal zahodno Evropo ob pogledu na širjenje osmanske povodnji na Balkanu, se je pridruževalo doživljanje Turkov kot kazni za grehe (»šiba božja«). »Papežnikom« se je turško zlo zdelo kot kazen za luteransko odpadništvo, protestanti pa so videli Osmane kot kazen za nravstveno izprijenost rimske cerkve. Tudi na slovenskem ozemlju so iz ust katoliških in protestantskih nasprotnikov sikale enake obtožbe; toda čeprav je bil za protestante enak »antikrist Turk inu Papesh« (torej je prišlo celo do besednega izenačevanja mohamedancev s katoliki), je neposredna ogroženost od Turkov obe strani, tako katolike kot protestante, na vojaškem področju združevala. V deželah na jugovzhodnem robu nemškega cesarstva je tako sicer potekal zagrizen (neoborožen) boj za uveljavitev novega razumevanja krščanstva, toda hkrati so bila vsa

vojaška prizadevanja usmerjena samo v zaustavitev turškega približevanja Srednji Evropi. Tu je imel »turški strah« - v nasprotju z ostalo zahodno Evropo - realno osnovo.

Pritisk osmanske države proti zahodu je v 16. stoletju sicer nihal po svoji moči, vendar pa ni nikoli prenehal. Še zlasti se je okrepil, ko je zavladal sultan Sulejman I. Veličastni (1520-1566). S komaj predstavljivo naglico je ta na vseh straneh širil obseg turške države. Na zahodnem Balkanu in v Srednji Evropi je v dvajsetih letih, od zavzetja Beograda (1521) do uničenja ogrskega kraljestva (1526), dvakratnega pohoda na Dunaj (1529, 1532) ter do ustanovitve Budimskega pašaluka (1541), premaknil mejo proti zahodu za 400 kilometrov. Zadnjič se je pokazala nevarnost za avstrijske dežele leta 1566, ko je osvojil ogrski Siget. Krščanske sile so bile v tem času samo dvakrat sposobne organizirati močnejši protiofenzivi. Leta 1537 je prišlo do poskusa mednarodne krščanske vojske pod vodstvom kranjskega deželnega glavarja Ivana Kacijanerja, da bi se zaustavilo turško napredovanje v Slavoniji. Štiri leta kasneje pa je krščanska vojska skušala zavzeti Budim. Obe akciji sta propadli. Slednja je celo povzročila, da je moral Ferdinand I. ob sklenitvi premirja leta 1547 pristati na ponižujoče pogoje. Za del zahodne Ogrske, ki ga je obvladoval, je moral sultanu poslej plačevati letni davek 30.000 goldinarjev. Meja turške države pa se je slovenskemu ozemlju približala na vsega dva dni ježe.

Ob majhni materialni in finančni podpori nemškega cesarstva in tudi ostale Evrope ter ob šibki obrambni sposobnosti Ogrske in Hrvaške je neposreden boj s Turki ostal pravzaprav zasebna stvar avstrijske veje Habsburžanov in njihovih dednih dežel. Hrvaška, ki je bila najbolj na udaru turških napadalcev, v okviru ogrskega kraljestva ni dobila ustrezne zaščite. Ker je samo izenačena moč ustvarjala pogoje za pogajanja, hrvaško plemstvo seveda v poskusih diplomatskih dogovorov s Turki ni imelo uspeha. V iskanju pomoči se je začelo vse bolj povezovati s sosednjimi notranjeavstrijskimi deželami ter vstopati v vojaško službo habsburškega vladarja. Izdatnejšo in neposredno vojaško prisotnost notranjeavstrijskih dežel na hrvaškem ozemlju pa je omogočila šele smrt ogrsko-češko-hrvaškega kralja Ludvika II. Jagielonca v močvirjih blizu bojnega polja pri Mohaču leta 1526. Politični položaj se je s tem namreč močno spremenil. Predhodno široko zastavljene diplomatske akcije Habsburžanov, ki so vključevale tudi Rusijo ter njihove premišljene poročne spekulacije so se premaknile v območje realnosti. Cesarju Maksimilijanu je namreč leta 1515 uspelo, da je sklenil z ogrskim kraljem Vladislavom Jagielonskim znamenito dvojno poroko in dedno pogodbo o nasledstvu: svoja vnuka, dvanajstletnega Ferdinanda in desetletno Marijo, je poročil z otrokoma kralja Vladislava, dvanajstletno Ano in devetletnim Ludvikom. Habsburžani, ki so nedvomno bili najuspešnejši evropski dinasti pri sklepanju poročnih zvez in dednih pogodb, so si tako po letu

1526 lastili pravico do treh kron - češke, ogrske in hrvaške. Na Ogrskem in Hrvaškem je sicer prišlo do odpora in daljše državljanske vojne, saj se je del plemstva, ki je imelo pravico, da kralja voli samo, zavzemal za erdeljskega plemiča Ivana Zapoljo, vendar je Ferdinandu že v letih 1526 in 1527 uspelo dobiti vse tri krone. Pri tem pa seveda niso odločale zgolj dedne pogodbe, na katere so se sklicevali Habsburžani, ampak je bilo predvsem pomembno dejstvo, da so avstrijski vladar in njegove dedne dežele predstavljali edino politično in vojaško moč, ki se je lahko uprla napredovanju Turkov v Srednji Evropi. Okrog jedra habsburških dednih dežel je bil takrat postavljen tisti okvir, ki je kasneje prerasel v podonavsko monarhijo. V danem trenutku pa so razmere nalagale, da si Štajerska, Koroška in Kranjska zagotovijo lastno varnost z uspešno delujočim domačim vojaškim sistemom ter s trdnjavskim pasom na področju teritorialno vse bolj okrnjenega »kraljestva Dalmacije, Hrvaške in Slavonije«.

Z osvajalnimi apetiti turškega sultana, ki so merili predvsem preko panonske nižine proti Dunaju, je bilo povezano novo obdobje turških vpadov na slovensko ozemlje. Od leta 1522 do 1532 so turški plenilni oddelki neprestano vpadali. Po obsegu so bili vpadi manjši kot tisti v 15. stoletju (od okoli šestdesetih so bili samo trije večjega obsega - 1522, 1527, 1528), toda njihova pogostnost je dodobra opustošila predvsem obmejna področja ter gospostva na ozemlju Dolenjske, Notranjske in Krasa. Cilj večinoma maloštevilnih napadalcev je bil seveda lov na ljudi in njihovo premoženje, namen visoke turške politike pa je bil zadržati del krščanske vojske na hrvaškem in slovenskem ozemlju. To se je pokazalo predvsem v letih 1529 in 1532, ko je imela glavnina turške vojske nalogo zavzeti Dunaj. V času obeh pohodov na avstrijsko prestolnico je bila zelo opustošena Spodnja Štajerska, preko katere se je turška vojska leta 1532 tudi umikala. Poslej pa so vpadi postali redki in do leta 1559, ko so turški konjeniki zadnjič pridrli na Kranjsko, je do njih prišlo praviloma le še na vsakih nekaj let.

Tako kot so turški vpadi postajali vse redkejši, so postajale dežele obrambno sposobnejše, vojno sito na Hrvaškem pa vse gostejše. Po letu 1522 je začel dobivati obrambni sistem večje razsežnosti. Deželna vojska, plemiška konjenica in decimalni vpoklic podložnikov so še naprej temeljili na izhodiščih innsbruškega obrambnega dogovora. Po načelu tega dogovora, ki se je najpogosteje uresničevalo - vpoklic vsakega 30., 10. in 5. moža, so na slovenskem ozemlju lahko postavili na bojno polje okoli 18.000 mož. V prvih desetletjih 16. stoletja pa so pri obrambi sodelovale tudi čete tujih najemnikov. Te so bile do okolice, ki naj bi jo ščitile, običajno precej neprizanesljive. Kranjski stanovi, ki so npr. leta 1525 pisali, »da bi rajši pretrpeli turški napad«, kot da v deželi še naprej vzdržujejo tuje najemnike, so predlagali, da deželni knez v bodoče namesti najemniško vojsko na Hrvaškem. S počasnim kopičenjem obrambne moči na Hrvaškem se je v drugi polovici 16. stoletja začel

omejevati vpoklic podložnikov na vsakega 30. moža oziroma na domače najemnike. Iz vrst vojaških obveznikov se je namreč izločilo nekaj sto dobro izurjenih mož, ki so vsako leto stopili za nekaj mesecev (ali za celo leto) v najem posamezne dežele.

Poleg tako oblikovane deželne vojske je bilo v zaščito področja ob slovensko-hrvaški meji vključeno tudi prebivalstvo, ki se je na novo strnjeno naselilo v delu Bele krajine in v Žumberku. V dvajsetih in tridesetih letih 16. stoletja se je namreč začel na slovensko ozemlje usmerjati močnejši migracijski pritisk z jugovzhoda, ki je bil povezan s spremenjenimi razmerami v turški državi. Pravoslavno vlaško-živinorejsko prebivalstvo je izgubilo privilegije in Habsburžani so mu ponudili iste ugodnosti, kot jih je imelo prej pod Turki. Prišlo je do organiziranega prihoda večjih skupin prebivalstva - uskokov, ki jim je Ferdinand I. leta 1535 podelil svobodo in zemljo v zameno za opravljanje vojaške službe. Medtem ko so se uskoki, ki so jih v 16. stoletju naseljevali na pustih ozemljih južne Štajerske, Notranjske, Krasa in vse do Furlanije, v novem okolju hitro asimilirali, so uskoki na področju Žumberka ohranili svojo prvotno identiteto prav zaradi privilegijev in kompaktne naselitve. Od srede tridesetih let naprej so se uskoki s tega področja vedno bolj vključevali v obrambno organizacijo in postali posebno vojaško telo. Področje Žumberka pa se je kasneje izločilo iz Kranjske in postalo del Vojne krajine.

Deželni knez ter stanovi Štajerske, Koroške in Kranjske so se zavedali, da je obrambna sposobnost dežel odvisna tudi od dobre obveščevalne in signalne organizacije. Močno je bila razvejana vohunska služba v Bosni in Dalmaciji; prav tako sistematično je bila organizirana tudi služba slov, ki so prenašali vohunska in druga vojaška poročila od postojank na turški meji v deželna glavna mesta. Vsakogar pa je o pretečem vdoru sovražnih čet v deželo obveščal kot pajkova mreža razpreden sistem signalnih točk, ki je bil od leta 1522 načrtno urejen in meddeželno povezan. Še danes spominja vrsta vrhov z imenom Grmada na kraje, s katerih so, kot poroča Valvasor, v dveh do treh urah opozorili na nevarnost celo Kranjsko.

V obrambni koncept notranjeavstrijskih dežel sta se vse bolj vključevali tudi Hrvaška in Slavonija. Hrvaški fevdalci, predvsem tisti ob turški meji, so ostajali prepuščeni samim sebi. Pustošenja so izpraznila številna plemiška posestva, obramba pa brez dohodkov ni bila mogoča. Obmejne gradove so začeli predajati v oskrbo kralju Ferdinandu I., sami pa so stopali v njegovo vojsko kot najemniki. Stanovi notranjeavstrijskih dežel, ki so videli, da se je za svoje dežele bolje boriti na tujem, so začeli prevzemati breme za vzdrževanje kraljeve vojske in trdnjav na Hrvaškem. Leta 1522 so prevzeli v oskrbo prve tri trdnjave, potem pa je število stalno naraščalo: leta 1530 na 7, 1537 na 12, 1542 na 22, 1563 na 55 in leta 1578 na

88. S številom prevzetih trdnjav je naraščalo tudi število trdnjavskih posadk ter mobilnih oddelkov pehote in konjenice: od okoli 1200 mož v dvajsetih in tridesetih letih se je v letu 1577 povečalo na 4795 mož. Obrambni pas vzdolž hrvaško-turške meje, ki se je počasi izoblikoval v Vojno krajino, je sodil pod kraljevo vojno oblast in od leta 1556 administrativno pod cesarski dvorni vojni svet na Dunaju.

Leta 1564 je prišlo do spremembe v zvezi z upravo nad Vojno krajino. Kralj Ferdinand I., ki je bil zadnjih osem let tudi cesar (1556-1564), je umrl in razdelil svoje dežele med tri sinove. Maksimilijan II. (1564-1576) je postal cesar, poleg tega pa je kot deželni knez dobil še Zgornjo in Spodnjo Avstrijo. Kot kralj je vladal tudi na Češkem, Ogrskem in Hrvaškem. Drugi sin Ferdinand je dobil gornjeavstrijske dežele, najmlajši sin Karel (1564-1590) pa Notranjo Avstrijo, ki je obsegala Štajersko, Koroško in Kranjsko, pokneženo grofijo Goriško z Gradiščem ob Soči, enklave v Furlaniji, Trst, v Istri pa Pazinsko grofijo z Reko. Karel II. Notranjeavstrijski se je - enako kot njegova brata - obnašal kot pretežno samostojen vladar. V svojem glavnem mestu, močno utrjenem Gradcu, je za vodenje samostojne politike ustanovil enake osrednje urade, kot so bili na Dunaju - tajni svet, dvorno komoro, dvorno pisarno in regiment. Notranja Avstrija je od leta 1564 pa vse do 1619 predstavljala ozemeljsko celoto v okviru nemškega cesarstva. Kot avtonomna posebna dinastična tvorba je imela svoje središče-prestolnico, osrednje oblastno-upravne organe in natančno določene meje. Politično povezanost dežel je na simbolni ravni izražal tudi skupni grb. Taka oblastno-upravna struktura je obstajala v Gradcu za celotno skupino dežel tudi potem, ko je leta 1619 deželni knez Ferdinand II. kot cesar preselil dvor na Dunaj. Z omejenimi pristojnostmi je delovala vse do upravnih reform Marije Terezije sredi 18. stoletja. Hrvaška in Notranja Avstrija pa sta leta 1564 prišli z delitvijo teritorialne dediščine pod različna vladarja. Vendar je zaradi neposrednega sosedstva dejanska skrb za Vojno krajino ostala Notranji Avstriji. Z ustanovitvijo dvornega vojnega sveta v Gradcu leta 1578 je odgovornost za obmejni pas utrdb na Hrvaškem tudi formalno prešla na Štajersko, Koroško, Kranjsko in Goriško.

Za vse bolj celovit zaščitni sistem, v katerega so sodile tudi glavne orožarne (Ljubljana, Ptuj, Gradec) in številne žitne kašče, raztresene po slovenskem in hrvaškem ozemlju, je bilo potrebno zagotoviti vedno več sredstev. Pod vtisom ogrske tragedije leta 1526 so se »samostani, škofije in cerkve, cehi in bratstva namenili dati gotovino, dragocenosti, srebro in zlato pod pogoji, da vse to zberejo samo za to krščansko stisko /pred Turki/ in nobeno drugo.« Takrat so cerkve na slovenskem ozemlju (pa tudi drugod po dednih deželah) precej osiromašili. Zbrane dragocenosti so razvrstili po plemenitosti kovine in jih prekovali v denar. Toda enkratna poteza ni napolnila brezna denarnih potreb za vojsko, utrjevanje mest ter

gradnjo trdnjav. Za izgradnjo prve bojne linije od morja do Drave (za slavonski del je skrbela Štajerska, za hrvaškega pa Koroška in Kranjska) je bilo potrebno zagotoviti stalen finančni vir. Na osnovi imenjske rente (Gült), po kateri so nalagali vojaško obveznost, so posameznikom določili davčno osnovo. Skupni seštevek imenjske rente za vso deželo pa je predstavljal deželno davčno osnovo. Ta se je leta 1542 ustalila in je znašala za Štajersko 72.000, za Koroško 36.000, za Kranjsko 22.000 in za Goriško 5.600 funtov denarja. Vsakoletni deželni davek, ki so ga seveda morali odobriti stanovi, se je sedaj določal v ulomku od navedenih vsot ali pa v mnogokratniku. Primeri iz posameznih let kažejo, kako je finančna udeležba dežel naraščala (v renskih goldinarjih):

leto	Kranjska	Koroška	Štajerska
1537	16.266	39.533	48.800
1556	50.000	60.000	170.000
1578	94.222	100.000	200.000

Glede na povečevanje celotnega vojaškega podjetja so davki realno naraščali, čeprav je njihovo zvišanje zlasti od konca 16. stoletja in v 17. stoletju, ko se je deželna odobritev ustalila pri štirikratniku davčne osnove, šla tudi na račun padanja vrednosti denarja. Do leta 1613 so vsi stroški za hrvaško in slavonsko Vojno krajino znašali 27,211.412 goldinarjev. Od te ogromne vsote so plačale Štajerska, Koroška in Kranjska kar 24,952.865 goldinarjev, cesarska blagajna pa manj kot desetino. Razvejana obrambna organizacija, v katero so bili vključeni vsi sloji prebivalstva, je tako v zadnjih desetletjih 16. stoletja prišla do dokončne podobe. Deželni stanovi Notranje Avstrije so dobili tudi pravico, da v krajinah njihovi člani zasedejo vsa najpomembnejša oficirska in uradniška mesta. Hrvaška, ki je v Cesarstvu dobila tolažilen častni naslov »*antemurale cristianitatis*«, pa je vse bolj izgubljala vpliv nad Vojno krajino.

Vojaško-politična skupnost notranjeavstrijskih dežel si je zagotovila varnost in se je, kot je bilo zapisano v skupnih obrambnih sklepih leta 1578, trdno povezala v »nerazdružljivo telo« Štajerske, Koroške, Kranjske in Gorice. K temu je s pomočjo svetne in cerkvene oblasti prispevala tudi uveljavitev močne ideološke propagande, ki je pri ljudeh sovplivala na njihovo razumevanje in dojemanje prostora, v katerem so živeli. Z vzdrževanjem protiturškega razpoloženja (z razglasi, pozivi, tiskanimi letaki, razkazovanjem ujetnikov in orožja, s t. i. turškim zvonjenjem, cerkvenimi slikami in freskami, pridigami, molitvami, procesijami, s pesmimi itd.) so materialna in fizična bremena prebivalstva, ki jih je prenašalo za zaščito sebe in svojega premoženja, postala na videz znosnejša, življenjski prostor ljudi pa se je polnil z

novo vsebino. V predstavni svet prebivalstva se je umestil pojem »domovine«, pojem, ki je dajal deželi čustveno vsebino. Med plemstvom je pojem domovine postal hkrati oznaka za zgodovinski prostor posamezne dežele in tudi celotne Notranje Avstrije. Prepoznavno se je začela izražati zavest o pripadnosti deželi – deželna zavest.

Z meddeželno povezanostjo, ki jo je narekovala predvsem zunanja nevarnost, pa je bila v tesni zvezi notranja verska razklanost. Misel dvornega pridigarja nadvojvode Karla, da je Turek »sreča luterancev, sicer bi drugače postopali z njimi«, je realno odslikavala notranje razmere sedemdesetih let: kazala je na povezavo verskega vprašanja s turško problematiko, razkrivala nemoč posvetne oblasti deželnega kneza in opozarjala na izgubljanje vpliva katoliške cerkve ter na to, da se je med družbeno elito razbohotil protestantizem. Katoliškemu deželnemu knezu, ki so se mu z delitvijo avstrijskih dežel leta 1564 stroški za obrambo pred Turki povečali, dohodki pa omejili samo na eno skupino podedovanih dežel, so namreč stali nasproti večinoma protestantski stanovi. Zaradi ujetosti v odvisnost stanovskih finančnih odobritev za obrambo pred Turki je moral deželni knez stanovom popuščati pri njihovih verskih zahtevah. V drugi polovici 16. stoletja so stanovi tako dosegli višek svoje politične moči, hkrati s tem pa se je za nekaj desetletij uveljavil protestantizem. Kot veroizpoved manjšine, omejen predvsem na plemstvo in meščanstvo, je sicer zaobjel predvsem neslovensko prebivalstvo v notranjeavstrijskih deželah, vendar je Slovencem dal izjemno darilo - ustvaril je slovensko književnost in utemeljil slovenski knjižni jezik.

CERKVENE IN DUHOVNE RAZMERE OD USTANOVITVE LJUBLJANSKE ŠKOFIJE DO ZAČETKOV PROTESTANTSKE REFORMACIJE

V procesu nastajanja nove državne ureditve, v katerem je bledela povezovalna moč vladarja v Cesarstvu, je Friderik III. (oziroma V.) kot deželni knez želel dobiti večji vpliv na cerkveno organizacijo v svojih deželah. Leta 1446 je pri papežu izposloval priznanje pravic, ki so mu zagotavljale posebne pristojnosti pri izbiri in postavljanju škofov ter mnogih nižjih duhovnikov. Dve leti kasneje je to potrdil še dunajski konkordat, ki so ga sprejeli tudi ostali nemški knezi. Daljnosežne in dolgotrajne pravice, ki jih je zagotavljal konkordat (veljal je do leta 1803), je skušal Friderik uveljaviti takoj, ko se mu je ponudila priložnost. Pridobitev celjske dediščine mu je omogočala preureditev cerkvenega področja v slovenskih pokrajinah, hkrati s tem pa zmanjšati vpliv oglejskega patriarha, katerega cerkvena jurisdikcija je v habsburških dednih deželah obsegala ozemlje od Drave na severu do Kolpe na jugu in Sotle na vzhodu. Po dolgotrajnih pogajanjih o obsegu novega cerkvenega središča je cesar leta 1461

izdal listino, s katero je ustanovil novo škofijo s sedežem v Ljubljani. Prejšnji cesarjev tajnik Enej Silvij Piccolomini, takrat že tri leta papež Pij II., je naslednje leto potrdil ustanovitev nove škofije. Na sredini slovenskega ozemlja je tako nastalo prvo samostojno cerkveno središče, ki je bilo podrejeno neposredno papežu. Ljubljanska škofija je bila teritorialno nepovezana, kajti cesar ji je lahko dodelil le tiste župnije, nad katerimi je imel sam patronat. Svojo posest je imela na Kranjskem, Štajerskem in tudi na Koroškem. Oglejskim patriarhom, ki so bili pod beneškim vplivom, se je cerkvenoupravna moč zelo zmanjšala, čeprav je pod njihovo pristojnost še naprej (vse do srede 18. stoletja) sodil velik del slovenskega ozemlja. Sami niso mogli več podeliti skoraj nobene župnije, njihovim arhidiakonom in župnikom pa so preprečevali hoditi na cerkvene zbore. Cerkvene vizitacije so lahko opravljali (razen redkih izjem) le še preko svojih namestnikov.

Za prvega ljubljanskega škofa je bil imenovan Sigismund Lamberg (1461-1488), humanistični izobraženec iz stare plemiške družine. Študiral je v Padovi. V njegovem obdobju se je izobrazbena raven višje duhovščine izboljšala, saj je skoraj vsa vodilna struktura v novi škofiji nadaljevala študije v renesančni Italiji - v Padovi, Bologni in Ferrari. Za Lambergovega naslednika je bil v starosti komaj dvanajstih let imenovan večstranski Krištof Ravbar. Za škofa je bil potrjen leta 1494, a škofijo je dejansko prevzel šele sedem let kasneje, potem ko je zaključil študije v Padovi. Na škofovskem položaju je ostal skoraj štirideset let (do 1536), vendar je v Ljubljani stoloval le malo časa. Imel je celo vrsto nadarbin in beneficijev (npr. opat v Admontu in upravitelj sekavske škofije na Štajerskem), poleg tega pa je kot vladarjev zaupnik opravljal še celo vrsto služb (v diplomatskih misijah v Rimu, Neaplju, na poljskem dvoru, kot vojni komisar v beneško - avstrijski vojni, kot kranjski deželni glavar in kot cesarski namestnik v Spodnji Avstriji). Za uspešno delo v cesarjevi in kraljevi službi je bil nagrajen z naslovom kneza, ki so ga poslej smeli nositi ljubljanski škofje vse do leta 1918. Krištof Ravbar je bil nekako najbolj »kompletna« osebnost prve tretjine 16. stoletja na Slovenskem; odločilno je vplival tudi na kulturno in duhovno podobo tistega časa. Kot tipičen renesančni prelat je na Kranjskem zbiral okoli sebe idejam humanizma naklonjene ljudi ter imel stike s somišljeniki na cesarskem dvoru in na dunajski univerzi.

Že pri ustanovitvi ljubljanske škofije in v prvih desetletjih njenega delovanja se je do določene mere kazala velika kriza, ki je v 15. stoletju zajela katoliško cerkev v celoti. Tako je premoč civilne oblasti nad cerkveno privedla do same ustanovitve škofije, cerkveni patroni (tako cesar/deželni knez kot plemiči in meščani) pa so imeli župne cerkve za svojo lastnino. V ta okvir je sodila tudi prodaja različnih vrst cerkvenih služb. V rokah posameznika so se kopičile nepovezljive službe, kar ni izpričevalo le povezave cerkvene in posvetne oblasti,

ampak je táko kopičenje onemogočalo neposredno opravljanje vseh teh služb. Ne nazadnje je izguba vpliva oglejskega patriarha (in severno od Drave tudi vpliva salzburškega nadškofa) v slovenskih pokrajinah omogočila vsakršen cerkvenoorganizacijski in verski nered. Tajnik oglejskega patriarha Paolo Santonino, ki je v letih 1485-87 spremljal vizitacijske komisije na njihovih poteh po Koroškem, Kranjskem in Spodnjem Štajerskem, je poročal o številnih razvadah, ki so kazale na moralni razkroj v Cerkvi: v dolinah rek Drava in Zilja so v času nezasedenosti župnijskih in podružničnih cerkva nadomeščali »duhovnike posvetni laiki že kakih trideset let in več«; spet drugje so duhovniki za določeno vrsto plačila odvezovali svoje vernike »vsakršnih večjih in manjših izobčenj, ne glede na to, zakaj so jih zadela«; večina duhovnikov je imela »gospodinje, in sicer mlade in zale, te pa imajo še dekle«; na priznanje redovnic v samostanu Velesovo, »da imajo navado sem ter tja odhajati iz klavzure in samostanskega območja in včasih obiskati sorodnike, da imajo malone vse osebno lastnino in da ne kosijo in ne večerjajo skupaj v refektoriju«, jim je bilo »zabičano, naj se v prihodnje zdržijo takihle prekrškov, pa tudi moških naj ne vodijo v samostan.« Javno priležništvo, krčmarjenje in očitno trgovanje duhovnikov, opuščanje samostanske discipline in meniških idealov uboštva so bili razširjeni pojavi, ki so zmanjševali verodostojnost Cerkve. Krščanski nauk in cerkvena praksa sta se opazno razhajala in zato je cerkveni monopol nad duhovnim življenjem posameznika začel usihati. Marsikje so verniki sami prevzemali versko pobudo; organizirali so celo procesije in romanja brez duhovščine ter gradili nove cerkve.

Krhanje cerkvene enotnosti ter notranje moralno in doktrinarno razkrajanje sta skušala preseči v bistvu že reformna cerkvena koncila v Konstanci (1414-1418) in Baslu (1431-1439). Izničen je bil takratni izziv husitskega gibanja in vzpostavljena je bila navidezna cerkvena enotnost. Vendar je klic po obnovi katoliške cerkve »od glave do njenih udov« ohranil zahtevo po reformah - in to toliko bolj, ker so se nepravilnosti znotraj Cerkve še naprej bohotile. Reforma je postala ključna beseda, z njo pa se je povezoval vse bolj javen kritični odnos do Cerkve kot institucije in do krščanskega nauka, katerega resnice je utemeljevala sholastična teologija. Ostrino svojih misli so proti obstoječemu cerkveno-verskemu stanju usmerili tudi pristaši novega duhovnega gibanja - humanizma, ki se je širil iz Italije in se ob koncu 15. stoletja in v 16. uveljavil v krogih izobražencev zahodne- in srednjeevropskega prostora. Humanisti iz pozabe so reševali širok svet grške in rimske omike, v ospredje postavljali osebnostno razvitega človeka in odkrivali tako individualizem posameznika kakor tudi posameznih obdobij. Obrat od božjega k človeškemu je imel za posledico tudi novo doživljanje vere, ki se je usmerilo v človekovo iskanje neposrednejšega stika z Bogom. Humanisti so se usmerili v raziskovanje, v iskanje, prevajanje in komentiranje prvotnih oblik

Svetega pisma in najrazličnejših drugih spisov. Uveljavitev tiska in jezikovna zavezanost humanistov nadnacionalni latinščini sta med izobraženo elito omogočili hitrejši duhovni pretok, ki je rušil srednjeveško sholastiko, majal ugled cerkvenih krogov ter hkrati ustvarjal osnovo za umetniško in znanstveno svobodo. Dolgotrajen kulturni boj med novodobnimi »pogani« - humanisti in njihovimi nasprotniki, ki je zadeval predvsem vprašanja preureditve notranje in zunanje podobe Cerkve ter vprašanja vsebin študija na univerzah, je bil v glavnem omejen na učenjaške kroge. Določen preboj humanistične misli in večji vpliv na širšo javnost pa je pomenila izdaja satiričnega spisa Hvalnica norosti (Laus stultitiae, 1509) verjetno najbolj občudovanega humanista tedanje dobe Erazma Rotterdamskega in objava dela z naslovom Pisma mračnjakov (Epistolae obscurorum virorum, prva izdaja 1515), ki so ga pripravili somišljeniki znamenitega nemškega humanista Johannesa Reuchlina. Obe besedili sta na zasmehljiv in ironičen način šibali pohlepnost oblastne cerkvene hierarhije, slepo pobožnjaštvo in pokornost, praznoverje, ozkost, neznanje in neizobraženost duhovščine. Humanisti, ki so razpirali splošna duhovna obzorja kulturne utesnjenosti na področju književnosti, likovne umetnosti, arhitekture itd., so v odnosu do rimske/katoliške cerkve, ki se je večinoma branila novih pogledov na cerkveno in religiozno življenje, hkrati pa ni bila sposobna preseči notranje krize, oblikovali nekatera načela (zlasti o osebni, notranji veri človeka), ki so dobila – seveda prilagojena novi stvarnosti – mesto v protestantski reformaciji.

Humanizem je določen odmev doživel tudi na slovenskem ozemlju. Kot gibanje, ki se je širilo iz Italije, je najprej našel svoj prostor v primorskih mestih, ki so spadala pod Beneško republiko. Humanisti, ki so delovali predvsem v Kopru in Piranu, so se uvrščali v italijansko kulturno sfero in sodili v okvir italijanskega humanizma, s svojim delovanjem pa so vplivali na slovensko kulturno okolje. Temu krogu je pripadal tudi Peter Pavel Vergerij ml., pravnik, ki je pisal humanistične spise, kot diplomat rimske kurije in koprski škof (1536-1548) pa je sprva nastopal proti protestantizmu. V stiku s protestanti je sprejel njihove ideje in postal odločen antipapist. Emigriral je na Württemberško, kjer je vplival na knjižno ustvarjalnost Primoža Trubarja in hrvaških protestantov. Pomembno humanistično žarišče je nastalo v habsburškem Trstu na dvoru škofa Petra Bonoma (škof 1502-1546). Potem ko se je leta 1523 že prileten vrnil v Trst iz dvorne službe na Dunaju, je s svojo humanistično usmerjenostjo nadaljeval v širokem krogu somišljenikov, ki ga je zbral okrog sebe. Zavzemal se je za nekatere ideje reformacije. Kot učitelj in zaščitnik kasnejšega protestanta Primoža Trubarja je s svojimi nazori nanj vplival, vendar pa svobodomiselnost tržaškega humanističnega kroga sama po sebi ni vodila v prelom z obstoječo cerkveno ureditvijo.

Odziv na elitno literarno-izobraženski gibanje je bil veliko skromnejši v osrednjem

delu slovenskega ozemlja. Na védenje o novih miselnih tokovih so sicer kazale knjige italijanskih humanistov v posameznih osebnih knjižnicah, ki so bile po obsegu razmeroma majhne, vendar pa je za občasno humanistično središče mogoče imeti le dvor ljubljanskega škofa, humanista in umetnostnega mecena Krištofa Ravbarja. Na njem je imel osrednje mesto škofov sošolec in njegov spremljevalec v diplomatskih misijah, mnogostranski Avguštin Prygl, po svojem rojstnem kraju Laško imenovan Tyfernus. Bil je prvi zbiralec antičnih napisov v slovenskem in tudi širšem srednjeevropskem prostoru ter je imel stike z epigrafiki po vsej Italiji. Kot arhitekt je po usodnem potresu na Kranjskem v drugem desetletju 16. stoletja na novo zgradil škofov dvorec v Ljubljani, preuredil in utrdil pa je še škofovsko rezidenco v Gornjem Gradu. Deloval je tudi na Dunaju, kjer je postavil škofijski dvorec Juriju Slatkonji (Georg Chrysippus, škof 1513-1522), sicer tudi pomembnemu dvornemu glasbeniku, ki je bil doma iz Ljubljane. V prestolnem Dunaju, kamor so se stekali sokovi razuma in duha avstrijskih dednih dežel – pa seveda tudi mnogo širšega okolja –, so že pred Pryglom delovali in se uveljavili humanistični izobraženci, ki so bili doma iz slovenskih krajev. Omenimo le nekatere: Tomaž Prelokar iz Celja (Thomas de Cilia) je deloval na univerzi, bil prvi humanistični učitelj cesarja Maksimilijana I., kariero pa je končal ob koncu 15. stoletja na prestižnem škofovskem položaju v Konstanci; Bernard Perger iz Zgornje Ščavnice, ki je bil tudi dekan, rektor in superintendent univerze, je sestavil prvo humanistično latinsko slovnico, ki je v dvajsetih letih (do leta 1500) doživela kar trideset izdaj; Brikcij (Briccius) Preprost iz Celja, profesor na artistični fakulteti, je bil kar osemkrat njen dekan in dvakrat rektor; filozof Matija Hvale (Qualle) iz Vač se je zavzemal za humanistično reformo študija svojega predmeta na univerzi in je kot prvi Slovenec napisal filozofsko delo nominalistične usmeritve. Večino svojega življenja je preživel na Dunaju ali pa kot diplomat habsburškega vladarja po številnih evropskih državah tudi Žiga (Sigismund) Herberstein (1486-1562), ki je bil doma iz Vipave. Po svojih poslanstvih v Moskvo, kjer si je lajšal jezikovne zadrege z znanjem »slovenskega jezika, ki mu je bil pri tem delu v veliko pomoč«, je napisal zelo odmevno knjigo Moskovski zapiski (Rerum Moscoviticarum comentarii, 1549), ki je v številnih prevodih in ponatisih Evropi odkrivala tedanjo Rusijo. V različnih središčih Srednje Evrope se je že v svojem času uveljavil Jakob Gallus (Jacobus Gallus Carniolus, 1550-1591), čigar obsežna glasbena zapuščina je živa še danes. Večina intelektualne moči humanističnih izobražencev se je torej porazgubila in uveljavila izven domačega prostora, saj jim okolje, iz katerega so izhajali, ni ponujalo možnosti, kakršne so v duhovno-kreativnem smislu nudila velika oziroma večja središča.

V 16. stoletju je pri študentih iz slovenskih dežel na izbiro univerze v Italiji (predvsem

Padova in Bologna) ali Nemčiji (predvsem Wittenberg in Tübingen) vplivala tudi verska pripadnost. Vendar je vse do ustanovitve graške univerze 1585 največ Slovencev obiskovalo fakultete na Dunaju. V letih od 1365 do 1609 se je okoli 3000 študentov s slovenskega ozemlja vpisalo na dunajsko univerzo, od tega v skoraj enakem obdobju polovica samo iz Kranjske. Socialna struktura študentov kaže, da večine še zdaleč niso predstavljali pripadniki višjih slojev, temveč ljudje iz srednjih slojev. Velik del študentov (v določenih razdobjih tudi do ene četrtine vseh) je izhajal iz nižjih slojev in celo iz vrst revežev. Izobrazba je postala pomembna in službe v vse številnejši državni upravi so bile dostopne tudi šolanemu meščanstvu. Manj premožnim je študij pogosto omogočala karitativna dejavnost, ki je bila lastna srednjeveški miselnosti, kasneje pa tudi posebni štipendijski skladi, ki so jih za svoje slovenske rojake ustanovili meceni, kakor že omenjeni Brikcij Preprost v začetku 16. stoletja, medicinec in astronom Andrej Perlach iz Svečine sredi 16. stoletja, ljubljanski župan in cesarski uradnik Andrej Hren ter njegov brat Tomaž (sicer ljubljanski škof) ob koncu 16. stoletja. Vse do danes se je ohranila ustanova iz druge polovice 17. stoletja, za katero je poskrbel župnik v Gross-Rusbachu Luka Knafelj, sicer doma iz Ribnice.

»Beg možganov«, ki ga je zaznamovala humanistična ideja, je bil iz slovenskega okolja 15. in 16. stoletja zelo očiten. V 16. stoletju so na Slovenskem ostajali v glavnem le protestantski izobraženci. Nanje so humanistična načela vplivala bolj posredno. Vzgibi za njihovo vztrajanje v domačem okolju in celo vračanje vanj pa so bili povsem drugačni od tistih, ki so humaniste vodili v svet.

OD ZAČETKOV PROTESTANTIZMA DO PRVE SLOVENSKE KNJIGE IN PREVODA SVETEGA PISMA

V ohlapnem Svetem rimskem cesarstvu so se od konca 15. in v prvih desetletjih 16. stoletja zgoščale napetosti, ki so se v poznosrednjeveški družbi pojavljale in prepletale na politični, gospodarski in cerkveno-verski ravni. Cesarjeve nenehne vojne niso prinesle nobenih drugih sadov razen ogromnih dolgov; deželne kneze, ki so oblikovali lastne državne teritorije, so omejevali stanovi, skupaj pa so nasprotovali cesarjevi politiki; mesta, čeprav državna, so iskala možnost za uveljavitev čim večje lastne samostojnosti v svoji gospodarski moči, trdnih zidovih in tudi v povezavi s posameznimi knezi; nižje plemstvo, ki je bilo kot stan sredi popolnega razsula, je sanjalo o široki zvezi vitezov. Na eni strani je gospodarski razcvet, ki so ga spodbujala tudi nova geografska odkritja, v mestih povzročal veliko socialno razslojenost, na drugi pa je kriza agrarnega gospodarstva odrinila na družbeni rob velik del kmečkega prebivalstva. V mestih je prihajalo do prvih cehovskih nemirov, na podeželju pa so

nastajale kmečke zveze (Bundschuh) in številni kmečki oboroženi nastopi so dosegli svoj vrh v uporu »ubogega Konrada« leta 1514. Človek je izgubljal politično orientacijo, duhovne gotovosti pa mu neprepričljiva cerkvena praksa tudi ni več zagotavljala. Papeže borgijskega in medičejskega tipa je bolj kot potrebna notranja reforma Cerkve zanimala krepitev cerkvene države. Oblikovanje reformnih predlogov na V. lateranskem koncilu leta 1512 je ostalo brez odmeva in odpori proti klerikalizmu ter moralnemu razkroju Cerkve so postajali vse širši. V vrvenju različnih procesov, sprememb, močnih družbenih kontrastov in ob umanjkanju duhovne varnosti, ki jo je iskala »navadna duša« v tradicionalni Cerkvi, je bil potreben le majhen povod, da se je začel odkrit upor proti cerkveni hierarhiji in njenemu življenjskemu slogu. K temu je pripomogla »sveta trgovina« z odpustki, kot so cerkveni krogi imenovali hrupno sejmarsko trgovanje s človeškim hrepenenjem po zveličanju.

Proti odpustkom za grehe, ki so jih ljudje kupovali zase ter za žive in mrtve sorodnike, je nastopil avguštinec, univerzitetni profesor ter pridigar v Wittenbergu na Saškem Martin Luther (1483-1546). Ni ga zanimala toliko sama akcija prodaje odpustkov, pri kateri so si delili dobičke cerkev, knezi in bankirji, temveč so ga v prvi vrsti vznemirjala teološka vprašanja v zvezi s tem. Leta 1517 je objavil 95 tez proti odpustkom in v njih zagovarjal stališče, da zveličanja ne prinese nobeno dobro delo, odpustek ali romanje. Zato se zveličanja ne more zaslužiti, ampak se ga doseže le z vero. Odrekel je pravico komur koli odpuščati grehe, s čimer je dejansko zavrnil avtoriteto papeža. Iz želje po učenjaški disputaciji je izziv, ki ga je Luther postavil pred rimsko cerkev, brž prešel v politiko in širšo javnost. Spor se je nadaljeval in v naslednjih letih je Luther svoje trditve še zaostril ter oblikoval načela prenovljene cerkve. Zavračal je cerkveno tradicijo, božji značaj papeža, nezmotljivost cerkvenih koncilov, večino zakramentov, meništvo, vice, post in mašo. S tezo o »nevidni cerkvi« (cerkev je povsod tam, »kjer je v srcih vera«) je odklanjal institucijo cerkvene hierarhije in priznaval le cerkev vernikov, v kateri je vsak kristjan sam duhovnik pred Bogom. Neposredni odnos med Bogom in človekom je vernika vzpostavljal kot subjekt, ki je, osvobojen kakršnih koli spon in prisile, podvržen le božji avtoriteti. To avtoriteto pa spoznava samo preko Biblije - razodetja božje besede, ki mora biti kot knjiga cerkve, družinskega ognjišča in posameznika vsakomur razumljiva.

Novi verski nauk, ki je po Luthru vodil k »pravi stari veri«, je bil tako radikalen, da ga Cerkev dejansko sploh ni mogla sprejeti. Potem ko je odklonil zahtevo, da se odreče trditvam v svojih spisih, je bil Luther v začetku leta 1521 svečano izobčen iz rimske cerkve. Nekaj mesecev kasneje ga je doletelo še cesarsko izobčenje, ko je na državnem zboru v Wormsu še enkrat potrdil svoje prepričanje z besedami, ki so se v izročilu ohranile v obliki kratke

formule: »Jaz ne morem drugače, naj mi Bog pomaga!«. Luteranstvo, ki je poslej nastopalo kot odkrita opozicija katoliški cerkvi, se je začelo bliskovito širiti med vsemi sloji in v vseh okoljih znotraj nemškega cesarstva. Potem ko so v letu 1529 nekateri knezi in zastopniki mest »protestirali« proti sklepom katoliške večine o cerkvenih reformah na državnem zboru v Speyerju, se je začel za pristaše krščanskih veroizpovedi, ki so se odcepile od katolicizma, uporabljati izraz protestanti.

Rast nove evangeličanske cerkve je bila odvisna predvsem od spopada med cesarjem in predstavniki državnih stanov, ki so v pristopu k protestantizmu videli možnost, da se popolnoma osamosvojijo. Na državnem zboru v Augsburgu, ki ga je leta 1530 sklical cesar Karel V. z namenom »nastopiti zoper zmote in razdor v sveti veri in priti do edine krščanske resnice«, so protestantski stanovi podpisali augsburško veroizpoved in jo predložili cesarju. Že od wormskega edikta je protestantska reformacija v Nemčiji prehajala v protestantizem; z augsburško veroizpovedjo, ki jo je pripravil humanist Philipp Melanchthon in odobril Martin Luther, pa je bila vzpostavljena tudi luteranska cerkev. Luthrovemu zgledu so sledili drugi reformatorji, ki so ustanovili svoje protestantske verske skupnosti. Tudi na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, kjer so sicer sledili luteranski reformaciji, so bili znani cvinglijanski (poimenovanje po utemeljitelju Huldrychu Zwingliju, ki je deloval v Zürichu; živel 1484-1531) in kalvinistični (poimenovanje po utemeljitelju Jeanu Calvinu, ki je deloval v Ženevi; živel 1509-1564) nauki.

Hkrati s širjenjem luteranstva, ki je nastalo iz verske pobude, so se oblikovala še družbena gibanja, ki so protestantska načela prevzela kot idejno vodilo za dosego sicer povsem političnih ciljev. Leta 1522 je izbruhnil upor nižjega plemstva s ciljem, da se otrese vpliva rimske cerkve in v imenu nove vere doseže enotnost Cesarstva, v katerem bi poslej moč države slonela na viteškem stanu. Potem ko se je leta 1523 podrla iluzija Ulricha von Huttna o »germanski svobodi«, se je začelo veliko bolj fanatično in razsežno kmečko gibanje (1524-1526). Uporništvo kmetov, ki je povsod imelo podobne vzroke, se je sedaj začelo povezovati z verskimi nagibi. Luthrov nauk o »evangelijski prostosti« in »svobodi krščanskega človeka« so kmetje razlagali po svoje kot svobodo, ki jih odvezuje vsakršne odvisnosti od posvetnih in cerkvenih gospodov, s tem pa jih tudi oprošča vseh dajatev. Pod duhovnim vodstvom Thomasa Münzerja in njegovih »prerokov«, ki so razglašali nauke radikalne protestantske sekte prekrščevalcev o ponovnem krstu odraslih, o evangelijski enakosti vseh ljudi in o zanikanju vsakršne oblasti, je upor prerasel v pravo kmečko vojno, ki je zajela osrednjo in južno Nemčijo ter se razširila tudi na severne dele Koroške in Zgornje Štajerske. Luther je obsojal »razbojniške tolpe in kmečke roparje« ter posredno tudi prispeval

h krvavemu zatrtju radikalne plebejske smeri reformacije, s tem pa je dosegel, da se je kmečko prebivalstvo od njega oddaljilo. Z zlomom kmečke vojne, ki je našla bled odmev tudi na slovenskem ozemlju (ne sicer v odprtem uporu, ampak bolj v povečanem nezaupanju podložnikov do plemstva - kasnejšega nosilca protestantske reformacije), pa ni ugasnilo delovanje prekrščevalcev. Prekrščevalce, razpršene po verskih komunah v nemških in avstrijskih deželah, v Švici, na Češkem in na Moravskem, so preganjali vsi, tako katoliki kot protestanti. Odmeven poraz so doživeli leta 1535, ko je po dolgotrajni izolaciji v katoliške roke ponovno padel Münster, mesto v Westfaliji, ki so ga prekrščevalci proglasili za središče božjega kraljestva na zemlji. Prekrščevalstvo poslej ni bilo popolnoma zatrto, vendar je bilo do srede stoletja povsem odrinjeno na rob verske pomembnosti. Na slovenskem ozemlju so prekrščevalci doživljali podobno usodo kot drugod. Leta 1530 naj bi bile tako vse ječe na Štajerskem in v celjski grofiji polne teh »krivovercev«. Prekrščevalci, ki so bili vezani na urbana okolja, so se pojavljali le v nekaterih krajih: najprej na Štajerskem v Brucku na Muri, v Gradcu in v Slovenj Gradcu, v tridesetih in štiridesetih letih večkrat na Kranjskem v Hrušici pri Ljubljani in v Škofji Loki (leta 1566 jih srečamo še v Zapricah pri Kamniku), na Koroškem pa v Beljaku, Celovcu, Volšperku in Spittalu. Večkrat so se pojavili tudi v Trstu, vendar tu le kot obsojenci, ki so jih, pripeljane iz zalednih dežel, poslali na galeje. Ker je bilo mesto v nasprotju s takratnim običajnim stanjem versko strpno, so Tržačani obsojenim prekrščevalcem večkrat celo omogočili pobeg.

Vsi poskusi oblikovanja protestantskih skupnosti, ki niso bili v interesu nosilcev politične oblasti, so dejansko propadli oziroma so bili grobo izrinjeni iz družbenega dogajanja. Cesar Karel V. je odklonil tudi temeljni dokument luteranstva - augsburško veroizpoved, toda Martin Luther se je opiral na deželne kneze in ti so dejansko prevzeli cerkveno organizacijo v svoje roke. Nastale so luteranske deželnoknežje cerkve. Kot odgovor na cesarjeve zahteve, da je treba vrniti zaplenjene cerkvene posesti in spoštovati avtoriteto katoliške cerkve, pa so protestantski knezi in mesta leta 1531 v Schmalkaldnu sklenili vojaško zvezo (šmalkaldenska zveza) ter izsilili verski mir. Verski razkol naj bi dokončno razrešil šele splošni verski koncil. Toda katoliška cerkev je počasi urejala svoje vrste. Leta 1540 je papež potrdil Družbo Jezusovo, red jezuitov, v katerem je dobil papež trdno oporo za obrambo katoliške vere, pet let kasneje pa je končno prišlo v Tridentu do koncila. Glavni namen dolgotrajnega in večkrat prekinjenega cerkvenega zbora (potekal je v letih 1545- 47, 1551-52, 1562-63) je bil preseči verski prepad in oblikovati pogoje za prenovo katoliške cerkve, podobno kot je to zahteval že koncil v Baslu v prvi polovici 15. stoletja. Ker je koncil sklical papež, se ga protestanti niso udeležili. Cesar se je začel pripravljati na vojno in spopad je

izbruhnil leta 1546. Vojska šmalkaldenske zveze je bila naslednje leto odločilno poražena v matični domovini protestantizma, na Saškem, in cesar je leta 1548 vsilil prehodni sporazum (augsburški interim).

V pričakovanju odločitve novega sklica cerkvenega zbora so se protestantski knezi in svobodna mesta pripravljali na vojno, med protestantskimi teologi pa je že poprej prihajalo tudi do določenih razhajanj. Philipp Melanchthon, po Luthrovi smrti njegov naslednik, je omilil nekatere formulacije nauka, proti čemur je nastopil Flacius Illyricus (Matija Vlačić, doma iz Labina v Istri), ki je svojo doktrino oblikoval na podlagi zaostritve nekaterih Luthrovih načel. Vlačić, ki je bil izgnan iz Wittenberga, se je zatekel v Magdeburg, v središče odpora proti interimu. Leta 1552 je prišlo do nove vojne in obratnega rezultata kot pred štirimi leti. Cesar je bil poražen in priznano je bilo svobodno izpovedovanje vere, vendar tokrat ne več do naslednjega koncila, ampak do naslednjega državnega zbora. Pobudi zmagoslavnih protestantov so sledili tudi pravniki, ki niso bili prežeti z idejo Cesarstva. Oblikovali so osnove za sklenitev »trajne« pomiritve med katoličani in protestanti, do katere je prišlo na državnem zboru v Augsburgu leta 1555. Mir je določal, da imajo deželni knezi na svojem ozemlju pravico izvajati reformacijo (ius reformandi). Ta pravica se je kasneje izražala v znamenitem reku: »Cuius regio, eius religio« (*kdor vlada, določa tudi vero*). Podložniki so morali sprejeti vero svojih zemljiških gospodov, če pa tega niso želeli, so se lahko izselili (ius emigrandi). Protestantizem augsburške veroizpovedi je bil z augsburškim verskim mirom po petindvajsetih letih državnopravno priznan, verski razkol pa legaliziran.

Vprašanje »trajne« verske pomiritve in strpnosti je bilo vprašanje dejanske vojaško-politične moči konfesionalnih nasprotnikov. Protestantizem je bil v razraščajočem razcvetu - v drugi polovici 16. stoletja je pokrival kar dve tretjini Cesarstva -, katolicizem pa je izgubljal duhovni primat. Vendar je tridentinski koncil, ki ni dosegel visokega cilja - ponovne verske enotnosti, zmogel oceniti položaj katoliške cerkve in določiti njeno novo pot. Sprejel je vrsto ukrepov, ki so obsojali zablode in zlorabe v Cerkvi ter uvedel učinkovito disciplinsko kontrolo duhovščine. Z opredelitvijo uradne doktrine katoliške cerkve in utrditvijo monarhičnega principa v njej, je tridentinski koncil postavil tista izhodišča, na katerih se je navznoter začela počasna, toda vztrajna katoliška prenova, navzven pa s pomočjo laične oblasti tudi katoliška protireformacija.

V tem okviru versko-politične stvarnosti se je na slovenskem ozemlju razvijala sprva protestantska reformacijska misel, nato pa v drugi polovici 16. stoletja še deželnostanovski protestantizem augsburške veroizpovedi. Nove verske ideje so se v začetku pojavljale predvsem pri kritično razpoloženih in humanistično izobraženih duhovnikih. Prek Trsta, kjer

je deloval erazmovsko usmerjeni humanist liberalnih in strpnih načel škof Peter Bonomo in kjer je obstajalo prvo protestantsko žarišče že leta 1523, so iz Benetk prihajali italijanski prevodi protestantskih knjig. Izvirni nemški reformacijski spisi pa so v slovenski prostor vdirali iz nemirnih nemških dežel tudi prek mobilnih socialnih slojev, kot so obrtniški pomočniki, delno potujoči menihi in študenti. Prav nemške univerze so bile za širitev protestantske reformacije precej zaslužne, čeprav ne takoj na začetku. V 16. stoletju je samo v Tübingenu študiralo okoli 300 mladih Kranjcev, Štajercev, Koroščev in Goričanov, ki so se po vrnitvi naselili po gradovih in mestih ter razširjali nove verske poglede. Nekateri izmed njih so kasneje postali protestantski duhovniki - predikanti. Ponavljajoči se ukazi nadvojvode Ferdinanda proti verskim novotarijam in zahteve po zažigu protestantskih knjig pa že od samega začetka niso imele uspeha nikjer v avstrijskih dednih deželah. Cerkvena vizitacija v letu 1528 je na Štajerskem ugotovila, da so meščani v verskih zadevah na splošno mlačni, v Slovenj Gradcu in Radgoni pa je bila privrženost novim verskim pogledom že očitna. Na Koroškem so meščani že leta 1526 nastavili protestantskega pridigarja v Beljaku. Pet let kasneje je luteranstvo v okolici istega mesta veljalo že za »neozdravljivo rano«. Na Kranjskem je Ljubljana dobila močan protestantski krožek leta 1529. Vodil ga je ambiciozni pisar deželnih stanov Matija Klombner in v njem je sodelovala tudi vrsta duhovnikov. V naslednjem desetletju se je protestantska reformacija širila po vseh slovenskih pokrajinah; ta proces ni potekal povsod z enako intenzivnostjo, posebej močan pa je bil med meščanstvom in duhovščino. Plemstvo je tedaj še stalo ob strani. Do neke mere je nastopalo kot zaščitnik privržencev nove miselnosti, vendar sámo še ni prestopilo praga, ki bi pomenil odpad od katolicizma.

V tokove naraščajočega verskega razhajanja je v tridesetih letih 16. stoletja vstopil Primož Trubar (1508-1586), ki je postal osrednja osebnost slovenskega protestantizma. Rojen je bil na Raščici na Dolenjskem, v hiši mlinarja in tesarja - podložnika gospodov s Turjaka (Auerspergov). Po študiju na Reki, v Salzburgu, na Dunaju in v Trstu je pridobil razmeroma dobro humanistično in teološko izobrazbo, ki se je takrat že odmikala od uradnega katolicizma. Zlasti v Trstu, kjer se je šolal na dvoru Petra Bonoma, je spoznaval antične pisce (Vergil), spise Erazma Rotterdamskega, Luthrove, Zwinglijeve, Bullingerjeve, Pellicanove in Calvinove nauke ter nazore italijanske reformacije socinianizma. Pozneje je Trubar na Bonomovem dvoru tudi služboval, v časih sile pa je tam tudi našel zatočišče (1524-27, 1529-30, 1540-42). Od Bonoma je Trubar, ki je bil leta 1530 posvečen v duhovnika, prejel vikariat v Laškem, približno pet let kasneje pa je prišel za pridigarja v Ljubljano. Povsod je nastopal proti ljudskemu praznoverju, prikazovanju svetnikov, zidanju novih cerkva, grmel proti

verskim sektam, v prizadevanju po oznanjanju evangelijske resnice pa ni s kritiko nič manj prizanašal še vedno njegovi katoliški cerkvi. Število duhovnikov, ki so sledili Trubarjevim pogledom, se je povečevalo, pri laični oblasti na Kranjskem pa je goreči pridigar naletel na odpor. Iz Trsta, kamor se je umaknil k svojemu zaščitniku Petru Bonomu, se je Trubar lahko vrnil in postal ljubljanski kanonik šele po dveh letih. Medtem je v začetku štiridesetih let vodstvo protestantske reformacije v slovenskih deželah prevzelo plemstvo.

Krog tistih, ki so se zavzemali za čisti evangelij »brez človeških dodatkov«, za nauk opravičenja po veri in za sveto obhajilo pod obema podobama, se je v štiridesetih letih močno razširil, z njim pa tudi vse glasnejše zahteve po svobodnem izpovedovanju novega religioznega prepričanja. Katoličtvu se je leta 1548 odpovedal koprski škof Peter Pavel Vergerij ml., že leta 1543 pa tudi štajerski deželni glavar in vrhovni poveljnik hrvaško-slavonske vojne krajine Ivan Ungnad (1493-1564). Oba sta bila povezana s Trubarjevim kasnejšim delovanjem na Württemberškem. Na pobudo Petra Pavla Vergerija, ki je postal diplomat in svetovalec württemberškega vojvode Krištofa, je Trubar po prvih objavah v slovenskem jeziku opustil gotico in jo nadomestil s humanistiko. V naivnem in zanesenjaškem razumevanju verske in politične stvarnosti na Balkanu pod oblastjo Turkov pa je Vergerij videl Trubarjevo poslanstvo zgolj v širšem južnoslovanskem okviru. Z izdajo in razširitvijo slovanskih protestantskih knjig naj bi namreč uspel prodor »prave vere« kar do Carigrada. Možnost za nastanek takih tiskov je dal strogi luteranec Ivan Ungnad. Z organizacijsko pomočjo Primoža Trubarja je v Urachu ustanovil Biblični zavod. V štirih letih (1561-1564), kolikor je zavod obstajal, so izšli štirje slovenski, pet italijanskih in trinajst glagolskih, ciriličnih in latiničnih hrvaških tiskov. Po številu izdaj je to pomenilo razmah hrvaške protestantske književnosti, dejansko pa ni bistveno vplivalo na sam razvoj reformacijske misli na Hrvaškem, kaj šele prek meje v turški državi. Knjige so bile izdane, ne pa tudi razširjene - ostale so večinoma nerazpečane.

Primož Trubar se je odpovedal katoliški veri leta 1548, potem ko je zaradi preganjanja moral zbežati s Kranjskega. Tridentinski koncil in cesarjeva zmaga v šmalkaldenski vojni sta namreč dala katoliškim silam trenuten polet. Proti vse močnejšemu protestantskemu reformacijskemu gibanju na Kranjskem pa je začel premišljeno in dolgoročno delovati ljubljanski škof Urban Textor (1543-1558). Skušal se je nasloniti na jezuite in zajeziti močno upadanje števila katoliških duhovnikov. Na Dunaj, kamor so na njegovo pobudo leta 1551 prišli člani Družbe Jezusove, ki so takoj ustanovili svoj kolegij, je začel pošiljati dijake iz slovenskih dežel, enako pa tudi v Rim, v novoustanovljeni Collegium Germanicum. Doma je Textor dosegel, da je Trubar izgubil vse službe in beneficije. Zaporni nalog, ki ga je izdal

nadvojvoda Ferdinand leta 1547, je Trubarja prisilil, da je naslednje leto zapustil domovino. Trubar je dokončno spoznal, da ne gre več za reformo cerkve, ampak za verski razkol. Sprejel je luteranski tip protestantizma, v ozadje pa potisnil vplive švicarskih reformatorjev. Poslej je skoraj celo drugo polovico življenja (razen obdobja 1561-1565) preživel v tujini in služboval kot protestantski pastor in pridigar v Nürnbergu, Rothenburgu, Kemptnu, Urachu, Tübingenu, Lauffnu in Derendingenu. Vendar je svoje temeljno poslanstvo videl v uveljavitvi protestantizma doma - med Slovenci. To je lahko poslej uresničeval, povsem v skladu s temelji protestantskega verskega nauka o vernikovem samostojnem spoznavanju in spoznanju božje besede, le s pisanjem oziroma tiskanjem knjig. Od okoli petdesetih knjig, ki so jih ustvarili slovenski protestantski pisci v 16. stoletju, jih je Trubar napisal polovico, pripravil pa dve tretjini. Za svojo osrednjo nalogo je imel prevajanje biblijske Nove zaveze in Luthrove Hišne postile. Prva je po delih izhajala v letih 1555-1577 (v celoti je bila natisnjena še enkrat leta 1582), druga pa je zagledala luč sveta po njegovi smrti leta 1595, že v času, ko je protestantizem v Notranji Avstriji zaradi ukrepov deželnega kneza začel naglo ugašati. Vendar pa je bila njegova najpomembnejša književna dejavnost povezana z zgodnejšim obdobjem, v katerem izdana dela niso potrdila zgolj Trubarjevega genija, ampak so pomenila (in pomenijo še danes) neprecenljivo vrednost za slovensko zgodovino nasploh.

Če je hotel širiti novo vero s knjigo, je moral Primož Trubar najprej rešiti vprašanje knjižnega jezika. Fragmenti slovenske zapisane besede v srednjeveških rokopisih niso predstavljali nikakršne slovstvene tradicije in veljalo je prepričanje, da tega »surovega in barbarskega« jezika ni mogoče ne pisati ne brati. S prvima knjigama, Katekizmom (Catechismus) in Abecednikom (Abecedarium), ki nista bili samo prvi slovenski tiskani knjigi, ampak prvi knjigi v slovenskem jeziku nasploh, je Trubar leta 1550 utemeljil knjižni jezik: narečno razčlenjenost slovenščine je presegel tako, da se je oprl na govore osrednjega slovenskega področja. S tem je ponudil knjižni standard, ki ga, kot je pisal sam, »vsaki dobri preprosti Slovenec lehku more zastopiti«. Izdaja prvih knjig in dobro premišljen standard jezikovnega izraza sta pomenila začetek neprekinjenega razvoja učene kulture Slovencev v narodnem jeziku. Slovenščina, ki se je do tega časa zapisovala, se je poslej pisala.

Stanovi Štajerske, Koroške in Kranjske so sredi petdesetih let prestopili iz prikrite protestantske drže v odkrit protestantizem. K odločitvi jim je pomagal notranjepolitični položaj v cesarstvu. Karel V., ki je sklepe augsburškega verskega miru doživel kot osebni poraz, za neuspešno pa je ocenjeval tudi borbo proti »dednemu sovražniku«, se je odločil za v tistem času zelo nenavadno dejanje - kot cesar je odstopil. Špansko krono, obe Siciliji in kolonije v obeh Amerikah je namenil svojemu sinu Filipu II., cesarsko krono, ki so jo z eno

izjemo poslej nosili pripadniki avstrijske veje Habsburžanov, pa je prepustil bratu Ferdinandu I. (1556-1564), deželnemu knezu avstrijskih dednih dežel. Politično in finančno oslabelost, v nekaterih pogledih pa tudi prizanesljivost in pomirljivost novega cesarja do protestantizma, so notranjeavstrijski stanovi izkoristili sebi v prid. Naslonili so se na podporo nemških protestantskih knezov, se izgovarjali (zlasti štajersko plemstvo) na stare privilegije, ki naj bi jih odvezovali neposredne podrejenosti deželnemu knezu, in zahtevali versko svobodo. Formalno je niso dobili, dejansko pa so si jo prisvajali, tako da so iz deželnih odborov, mestnih svetov, cerkva in župnij izrinjali katolike ter njihove duhovne pastirje. Začelo se je organiziranje »nemških« protestantskih cerkva na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, medtem ko je na Goriškem ostalo protestantsko gibanje šibko in komaj razpoznavno. Primož Trubar je, potem ko se je na povabilo kranjskih stanov zmagoslavno vrnil v Ljubljano (1561/62-1565), skušal protestantski vpliv okrepiti tudi na Goriškem. Vendar je njegov obisk v Gorici, kjer je, kot pravi v pismu Ivanu Ungnadu, »pridigal štirinajst dni zapovrstjo nemški, slovenski in laški v hiši gospodov Eckov in na gradu v Rubijah«, pozneje ostal brez pravega odmeva. Protestantsko prepričanje je ostalo tu omejeno na manjši del plemstva, čemur je v tistem času botrovala tudi precejšnja trgovska izoliranost Gorice. Cestno se je namreč s Koroško povezala šele leta 1576, majhen trgovski promet s Kranjsko pa je začel naraščati potem, ko so v istem času obnovili cestno povezavo z Ljubljano.

Po vrnitvi na Kranjsko, kjer je postal superintendent protestantske cerkve, se je Trubar odločil izdelati cerkveni red, ki naj bi uresničil njegovo več let staro idejo o »cerkvi slovenskega jezika«. Najprej je izdal razmeroma samosvojo priredbo treh veroizpovedi (augsburške, württemberške in saške) kot veroizpoved »slovenske cerkve« (Articvli oli deili te prave stare vere kerszhanske, 1562), nato pa je dve leti kasneje natisnil še njen statut - precej svobodno prirejen württemberški cerkveni red (Cerkovna ordninga, 1564). Kodifikacija cerkvene organizacije, s katero je postala slovenščina jezik vseh cerkvenih obredov, verskih opravil in verskega nauka, je vzpostavljala samostojno »slovensko cerkev« kot organizacijo sicer samo na Kranjskem, vendar je z uporabo določb cerkvenega reda izven kranjskih deželnih meja segala širše v slovenski etnični prostor.

Cerkveni red je postavljal tudi temelje osnovnemu šolstvu v slovenskem jeziku. Izobrazbo so dajale »domače« in »javne« nemške šole po mestih, prehod na univerzo pa so omogočale predvsem protestantske »latinske« stanovske šole, nekakšne gimnazije, ki so delovale v glavnih deželnih mestih – v Ljubljani in Celovcu od leta 1563 ter v Gradcu od leta 1570. Široka mreža osnovnih šol, ki naj bi opismenjevale ljudi v slovenščini v vsaki župniji - tako v mestih kot trgih in na deželi –, sicer v praksi ni bila vzpostavljena, vendar se je prav v

času razcveta protestantizma začela širiti pisna uporaba slovenščine tudi na necerkvena področja javnega življenja. Nastala so prva uradna pravna besedila v slovenščini: v zadnjih desetletjih 16. stoletja Zapovedni list o vinskem davku in prevod zapisa vinogorskega prava (Gorske bukve), v 17. stoletju, v spremenjenih versko-političnih razmerah, pa je bila zapisana vrsta podložniških, meščanskih in fevdnih priseg ter prevodov različnih odlokov laične in cerkvene gosposke.

Z izdajo cerkvenega reda je Trubar posegel v izključno pravico deželnega kneza, ki je edini smel izdajati uredbe o verskih zadevah. Na zahtevo nadvojvode Karla, ki je po smrti svojega očeta postal deželni knez Notranje Avstrije, so Cerkovno ordningo zaplenili, Trubar pa se je moral iz domovine dokončno izseliti. Za ostrejši nastop proti protestantom pa vneti katolik Karel ni imel moči. Dolgovi, ki jih je kot vsak Habsburžan podedoval po svojem predhodniku, in dohodki, omejeni samo na notranjeavstrijske dežele, so mehčali njegov odnos do protestantskih zahtev. Svoje je dodal še vedno večji turški pritisk na sosednjo Hrvaško. Leta 1572 je Karel popustil štajerskemu plemstvu. V ustni izjavi na deželnem zboru v Gradcu je - seveda v zameno za odobritev visokih davkov - dovolil plemstvu svobodo vesti in bogoslužja, imenovanje predikantov ter ustanovitev šol in cerkva. Meščanom je priznal svobodo vesti, ne pa tudi svobode protestantskega bogoslužja. »Graško versko pomiritev«, namenjeno Štajercem, so kot svojo udejanjali tudi Korošci in Kranjci, hkrati pa zahtevali od kneza, da formalno prizna enake pravice tudi njim in jih razširi še na mesta. Šest let po »graški verski pomiritvi« je prišlo do »bruške verske pomiritve«. Na meddeželnem zboru notranjeavstrijskih stanov v Brucku na Muri je Karel pravice štajerskega plemstva in meščanstva razširil še na plemstvo in meščanstvo drugih dežel. Poleg tega je dovolil protestantsko bogoslužje in šolstvo tudi v deželnih glavnih mestih in Judenburgu. V zameno za versko popustljivost so stanovi deželnemu knezu odobrili davke za več let vnaprej in prevzeli stroške za Vojno krajino. V paket kupčije med deželami in nadvojvodo je spadal tudi sklep o izgradnji močne in strateško pomembne trdnjave na Hrvaškem. Naslednjega leta, 1579., je začel nastajati po načrtih takrat moderne utrdbene tehnike Karlovac, mesto, ki je dobilo svoje ime po Karlu, deželnem knezu Notranje Avstrije.

V Brucku na Muri so stanovi leta 1578 dosegli višek uveljavitve protestantizma na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. Cerkveni in šolski red, ki ju je za Štajerce po graški verski pomiritvi pripravil ugledni nemški protestant David Chyträus, so sedaj sprejeli stanovi vseh treh dežel, obenem pa tudi sklenili, da bodo na skupne stroške natisnili Biblijo v slovenskem jeziku. S pristopom k Formuli concordiae (1580), spisu nemških protestantskih teologov, ki je urejal enotnost nauka luteranskih deželnoknežjih cerkva v Cesarstvu, je

protestantizem na slovenskem ozemlju – predvsem zaradi prizadevanj Primoža Trubarja (dokument je prevedel v slovenščino ter ga izdal leta 1581) – dobil poleg organizacijske še doktrinarno trdnost. Nastavki flacijanstva, ki ga je skušal na Kranjskem uveljaviti učenec Matije Vlačića Sebastijan Krelj (1538-1567, Otrozhia biblia, 1566, Postilla slovenska, 1567), so izginili; le deloma so se razvili na Koroškem, kjer pa so iz Celovca in Beljaka najglasnejše zagovornike te reformacijske usmeritve izgnali. Medtem ko je »nova vera« v okviru Notranje Avstrije našla le skromne odmeve na področjih ob zahodni in južni meji z Beneško republiko (na Goriškem se je omejevala na Gorico in Rihemberk/Branik, v Trstu po Bonomovi smrti med družbeno elito ni imela praktično nobene podpore, v pazinski grofiji je bilo skromno žarišče le v Pazinu), pa se je ob koncu sedemdesetih let 16. stoletja med luterane prištevala večina meščanov in plemičev na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem.

Eno od bistvenih načel vsake protestantske (»narodne«) cerkvene skupnosti je bilo, da vernike Bog nagovarja v njihovem jeziku. Prevod vsega Svetega pisma je bil zato najvišji cilj protestantskega delovanja. Temu so sledili od vsega začetka tudi slovenski protestanti, načrt pa je uresničil Jurij Dalmatin (1547-1589). Po prvotnem stanovskem dogovoru bi moral Biblijo natisniti Janž Mandelc, ki je imel v Ljubljani od leta 1575 prvo tiskarno. Ker pa je zaradi pritiska deželnega kneza moral po sedmih letih podjetje zapreti in se umakniti iz Notranje Avstrije, so leta 1584 Dalmatinovo Biblijo v 1500 izvodih natisnili v Wittenbergu. Izid celotnega Svetega pisma je pomenil višek slovenskega protestantskega delovanja, hkrati pa je ta veliki prevajalski dosežek komaj nekaj več kot tridesetletne književne tradicije pomenil dokončno uveljavitev knjižnega standarda, ki se je vsaj v temelju ohranil naslednjih dvesto let. Katoliško pisno izročilo, ki ni bilo ne po količini ne po kakovosti zadostno (leta 1574 je v slovenščini izšel le katoliški katekizem), se je v naslednjih stoletjih namreč naslonilo na knjižno jezikovno tradicijo protestantov. Od protestantskih tiskov sta v naslednjem obdobju katoliške obnove poleg Biblije izpričala svojo uporabno vrednost še dve necerkveni slovstveni deli. V knjigi Zimske urice (Arcticae horulae, 1584) Adama Bohoriča (1520? - po 1598?) je dobila slovenščina svojo »zakonsko« obliko in ta slovenski pravopis oziroma slovnica je kot edino delo naših protestantov 16. stoletja doživljalo ponatise in priredbe še v 18. stoletju. Rektor stanovske šole v Celovcu, nemški protestant Hieronim Megiser (1555- 1619), pa je sestavil v jezikih, ki so bili v tedanji rabi na slovenskih tleh običajni, prvi nemško-latinsko-slovensko-italijanski slovar (Dictionarium quatuor linguarum, 1592). Slovenski protestanti so v svojih delih, katerim je luč sveta pomagala ugledati denarna pomoč domačega, predvsem nemško govorečega plemstva, zmogli ustvariti jezikovna pravila in vso tisto bistveno terminološko pahljačo ter stilno sposobnost izražanja, ki utemeljuje in

oživlja knjižni jezik. Njihovi verski in cerkveni cilji so bili daleč preseženi. S knjižnim jezikom je bila dana tudi tista osnova, ki je kasneje vodila k povezovanju razbite narodne skupnosti in k političnemu oblikovanju Slovencev.

HRVAŠKO-SLOVENSKI KMEČKI UPOR IN POJAV LJUDSKE RELIGIOZNOSTI

Protestantski pisci, ki so s svojim prevodnim delom in neposredno versko aktivnostjo pripravljali tla za razširitev in utrditev nove vere, med »ljubimi Slovenci«, kot je Primož Trubar nagovarjal rojake v svojih spisih, v glavnem niso uspeli. Le deloma v okolici manjših mest (npr. Radovljice, Kamnika, Krškega) in fužinarskih krajev, v večjem obsegu pa samo na posestvih, kjer so bili gospodje katoliki, je preprosto kmečko prebivalstvo sprejelo protestantizem bolj za izraz nasprotovanja fevdalnemu gospodu kakor za izraz spoznanja nove duhovne poti, ki vodi k zveličanju. Na Koroškem se je luteranstvo zasidralo zlasti med podložniki na posestvu bamberškega škofa v Ziljski dolini in v prikriti obliki preživelo celotno obdobje protireformacije. S posebno skrbjo so kmetje tu ohranjali slovenske protestantske knjige, jih s prepisovanjem tudi razmnoževali in tako postali začetniki »bukovnikov«, slovenskih piscev - samoukov, ki so v 18. in 19. stoletju prepisovali, prevajali, prirejali in ustvarjali različne spise (predvsem) praktične in verske vsebine (v verzih, prozi in dramatiki). Na Štajerskem so postali protestanti podložniki na gospostvih nemškega viteškega reda okrog Ormoža, Velike Nedelje in Središča, na Kranjskem pa na cerkvenih posestvih briksenskega škofa okoli Bleda, freisinškega škofa okoli Škofje Loke in nemškega viteškega reda okoli Metlike v Beli krajini. Samo v Prekmurju, ki je sodilo k ogrskemu kraljestvu, je slovensko prebivalstvo sledilo verski opredelitvi svojih zemljiških gospodov. Poleg luteranstva se je tu uveljavila ter zaradi ne povsem zatrte verske svobode in ne do konca izvedene protireformacije tudi ohranila še strožja kalvinska smer protestantizma.

Verska razprtost družbene elite ni bila neposredna stvar podložnikov in protestantizem se jih zato večinoma ni dotaknil. Medtem ko morebitna opredelitev kmeta za protestantizem ni vplivala na njegov socialni položaj, pa so verska in finančna pogajanja med deželnimi stanovi in deželnim knezom prizadela prav kmeta - ne glede na to, ali je bil njegov gospod katolik ali protestant. Sredstva za Vojno krajino so v drugi polovici 16. stoletja neprestano naraščala, račun pa je bil izstavljen v izplačilo podložnikom. Hkrati so na prehodih iz ene dežele v drugo vse številnejše mitnice in zvišane mitninske pristojbine znotraj dežel kmetom manjšale, plemstvu pa večale dohodek. Naraščale so tudi carine na ogrsko-nemški državni meji med hrvaškim in slovenskim ozemljem. Posledice so se kazale v skromnejšem obsegu

kmečke trgovine in seveda v povečanem podložniškem uporništvu, ki je bilo izrazitejše v različnih okoljih (na Goriškem, Dolenjskem, v pazinski grofiji, na kranjsko-štajerski meji). Vendar se uporniško razpoloženje na teh območjih ni pojavilo sočasno in ni preraslo v širše med seboj povezano kmečko gibanje. Nezadovoljstvo na deželnoknežjih posestvih je dodatno krepila še zahteva, da nosilci kmetij svoj dosmrtni užitek (zakupno pravo) z nakupom spremenijo v dedno pravico do kmetije (kupno pravo). Zaradi vztrajnega nasprotovanja kmetov namera deželnega kneza v glavnem sicer ni uspela, je pa v podložništvo potisnila skorajda ves maloštevilni sloj kosezov, ki niso mogli z listinami dokazati svojih starih pravic do posesti.

Poleg zoževanja trgovinskih možnosti kmetov in večanja njihovih bremen, zlasti mnogovrstnih oblik tlake, so slabšale položaj podložnikov na Hrvaškem še razmere, ki so izvirale neposredno iz fevdalnih odnosov znotraj zemljiških gospostev. Napetosti so se zgostile na posestvih vplivnega ogrskega plemiča Ferenca Tahyja, poveljnika obrambnega področja proti Turkom med Dravo in Blatnim jezerom, ki je sicer bil v dobrih sorodstvenih zvezah s hrvaškim plemstvom. Na njegovih posestvih, obsežnem Štatenbergu na Spodnjem Štajerskem ter zagorskih gospostvih Susedgrad in Dolnja Stubica, ki sta mu v večjem delu pripadala, so se kmetje znašli še v hujši stiski zaradi večletnih posestnih sporov med samimi fevdalci in iz tega izvirajočega izgubljanja pravne varnosti. Po izpovedih Ilije Gregorića, enega od vodij upora, ki je izbruhnil leta 1573, sta prav Tahyjeva krutost in samovolja prebila prag kmečkega potrpljenja. Poleg cele vrste nasilnih »gospodarskih« potez, ki so šle na račun podložnikov in v Tahyjev prid, so kmete do skrajnosti poniževala in prizadela odpeljevanja deklet na grad, kjer si jih je fevdalec gole ogledal, izbral, izbrane dal okopati in si potem z njimi tešil spolno strast. Po večkratnih neuspešnih pritožbah in odposlanstvih pri kralju Maksimilijanu II. so kmetje spomladi 1572 pregnali Tahyja s posestev in ustanovili kmečko zvezo z namenom, da pripravijo širši upor, ki bi zajel hrvaško in slovensko ozemlje vse do morja. Poseg kralja, ki je poslal komisijo z namenom, da razišče posestne spore in kmečke pritožbe, ter kraljevi ukaz, da se kmetov ne sme kaznovati, dokler komisija ne konča dela, je umirila uporniški izbruh. Šele Tahyjeva vrnitev na posest pozno poleti 1572 je spodbudila kmete k pripravam na upor. Zgodovinski spomin je kmete vzpodbujal k vztrajnosti, hkrati pa tudi k skrbnejšim vojaškim pripravam, iz katerih je rasla samozavest, a tudi previsoki cilji, kot so izločitev vloge fevdalcev iz družbe, vzpostavitev cesarskega namestništva v Zagrebu, prevzem skrbi za mejo, mitninska in carinska prostost trgovskih poti za kmečko trgovino ter pobiranje vseh dajatev z lastnimi ljudmi. Konec januarja 1573, potem ko je hrvaški sabor proglasil kmete za izdajalce, je upor izbruhnil in zajel Zagorje, segel na Hrvaškem še južno od

Save, na slovenskem ozemlju pa se je navezoval na področje Spodnje Štajerske med rekama Savo in Sotlo ter se na Kranjskem razplamtel v ozkem pasu južno od reke Save. Zunaj tega ozemlja je na Kranjskem izbruhnilo še nekaj manjših lokalnih uporov, ki pa zaradi poteka upora v njegovem jedru niso mogli dobiti širših razsežnosti in niso bili večjega pomena. Na osrednjem ozemlju, ki je obsegalo okoli 5000 km² in prvič povezalo približno 12.000 upornikov ne glede na državne oziroma deželne meje, so namreč vojaški oddelki kmetov, ki so se jim pridružili tudi nekateri tržani in meščani manjših mest, v spopadih s plemiško vojsko in četami uskokov kmalu doživeli več porazov. Sprva so kmetje računali na pomoč uskokov, vendar so se ti pridružili plemstvu. Do dokončnega obračuna z glavnino kmečke vojske je prišlo pri Stubiških Toplicah, kjer je v nenavadno dolgi bitki na bojnem polju obležalo do 3.000 upornikov. Po štirinajstih dneh je bil upor zadušen. Kmetje so bili, kot je poročal očividec iz plemiških vrst, »z božjo pomočjo razbiti, pobiti, pobešeni, nataknjeni na kole, utopljeni«. Sredi februarja je v Zagrebu sledil še epilog. Javno sta bila usmrčena voditelja upora Ambrož (Matija) Gubec in Ivan Pasanec. Prvega so kot »kmečkega kralja in cesarja« kronali z razžarjenim živinskim nagobčnikom, ga ščipali z razbeljenimi kleščami in ga na koncu razčetverili, drugemu pa je bilo s kronanjem prizaneseno.

Kmečki upor, ki je izbruhnil v času viška verskega razkola, je seveda naletel na obsodbo tako pri katoliški kot pri protestantski cerkveni in laični oblasti. Za ene in druge je veljala iz 13. poglavja Pavlovega pisma Rimljanom izpeljana maksima, da je vsaka oblast dana od Boga in da je vsak upor proti kateri koli gosposki dejansko upor proti božjemu redu. Podložniku, ki je v premagovanju materialnega sveta ostajal sam, tudi obstoječi verski in cerkveni okvir ni več nudil zadostne duhovne tolažbe ter prepričljivega zagotovila o božji tostranski in predvsem onstranski naklonjenosti. Deloma iz odpora do obstoječe družbene ureditve, predvsem pa iz hotenja, ki je imelo namen najti zanesljivejšo pot do zveličanja, se je razvilo »novo štiftarstvo«. Šlo je za obliko ljudske religioznosti, ki se je v nasprotju s katoliškim in protestantskim teološkim razmislekom ter prakso izražala v obrednih oblikah z nekaterimi prvinami poganskih kultov, z neposrednostjo in s poudarjenim izražanjem čustev. Novo štiftarstvo je imelo osnovo v predhodnem »štiftarstvu«, verskem gibanju z začetki v poznem srednjem veku. V 16. stoletju okrepljeno versko gorečnost štiftarjev, ki se je izražala v obliki pogostih procesij, romanj, čaščenja svetnikov, ustanavljanja bratovščin, božjih poti ter gradnje kapel in cerkva (npr. Nova Štifta pri Gornjem Gradu in Sveta gora pri Gorici), je katoliška cerkev - v nasprotju s protestanti - sprva dopuščala in celo podpirala. S pojavom duhovnikov laikov in s težnjami po oblikovanju kmečkih cerkvenih skupnosti pa je prišlo do nasprotovanja takim oblikam duhovnega življenja vaškega prebivalstva tudi v katoliški

cerkvi. Vendar so se preganjanja pojavila šele v osemdesetih letih 16. stoletja, ko je dobila ljudska religioznost povsem svojevrstne poteze, ki so presegale okvire obstoječih religioznih idej ter obrednih (in oblastnih) pravil.

Po mnenju vernikov, ki so jih imenovali skakači, zamaknjenci, bičarji, mučenci, metači in novi štiftarji, naj bi se Bog odločil uničiti svet. Devica Marija naj bi Boga preprosila, da tega ne stori, pokoro za grehe pa so prevzeli novi štiftarji. Po omejenem pojavu leta 1583 na Goriškem (Sveta Lucija pri Mostu na Soči) je gibanje naslednje leto izbruhnilo v precejšnjem delu Kranjske (osrednje zbirališče je bilo na Planinski gori pri Planini na Notranjskem) in se razširilo tudi na Koroško. Oblast, ki je ta pojav (sicer močno pretirano) povezovala z možnostjo izbruha kmečkih uporov, je ukrepala hitro in uspešno ter nove štiftarje proglasila za heretike, versko sekto pa že do pomladi 1585 zatrla. Medtem ko so se v začetku 17. stoletja na Kranjskem spet pojavili le posamezni primeri skakačev, pa se je verska sekta razcvetela na slovenskem Štajerskem med rekama Dravo in Muro, predvsem v Slovenskih Goricah. S svojim najbolj znanim središčem v Radehovi pri Lenartu je novo versko gibanje na tem ozemlju zamrlo šele leta 1622, potem ko so verjetno začeli izvajati štiri leta prej izdani patent deželnega kneza, ki je namenjal smrt vsakemu članu te sekte.

Novi štiftarji, za katere je leta 1607 prošt v Gradcu trdil, da so »nekoristni ljudje, ki v nasprotju z luterani, ki verujejo premalo, verujejo preveč«, so izražali versko gorečnost na nenavaden način. Na visokih hribih, kjer so množično postavljali lesene kapele in cerkve, so se običajno zbirali ob sobotah pred mlajem ter prepevali »slovenske pesmi« kot neke vrste litanij. V nočnih urah so se ob kurjenju kresov poganjali kvišku, se vrteli, zvijali, mučili, premetavali, tekali skozi ogenj, prisluškovali zemlji, če jim kaj sporoča iz svojih globin, ter padali v zamaknjenost, iz nje pa v vzdihovanje in jok. Sekavski škof Martin Brenner je njihovo vedenje primerjal z vedenjem božjastnikov, pripadnike sekte pa proglašal za s hudičem zaslepljene potepuhe in brezdelneže. Prav očitke, da gre pri skakaških obredih za »jasno čarodejstvo in sleparijo« ter »čarovniško poskakovanje« lenuhov in »brezsramnih žensk«, je moč povezati z odredbo proti potepuhom iz leta 1580 in s čarovniškimi procesi. Ko je na Goriškem in Kranjskem izbruhnilo novoštiftarsko gibanje, so namreč potekali na Spodnjem Štajerskem številni proti čarovniški procesi. Šele ko so proti koncu stoletja grmade s človeškimi telesi večinoma ugasnile, se je razbohotilo novo štiftarstvo. Petdeset let po zatrtju te verske sekte na slovenskem ozemlju med Muro in Dravo pa je isto področje ponovno postalo prizorišče najhujših čarovniških procesov.

DEŽELNOKNEŽJA PROTIREFORMACIJA IN KATOLIŠKA OBNOVA

Z bruško versko pomiritvijo leta 1578 je protestantizem dosegel svoj višek. Vendar je bila zmaga deželnega plemstva tedaj prej navidezna kot resnična. Na eni strani je bila namreč od večjih vsot denarja, odobrenih katoliškemu deželnemu knezu za obrambo pred Turki, odvisna večja verska svoboda skoraj izključno protestantskih stanov, na drugi strani pa so morali stanovi zagotavljati obrambo že zaradi samih sebe in ne zgolj zato, da so si kupili versko svobodo. Plemstvo je tako kljub deželnoknežji finančni šibkosti dejansko lovilo ravnotežje med verskim izsiljevanjem deželnega kneza in lastno varnostjo ter bilo pravzaprav nekakšen ujetnik svojega položaja. Zavedati se je moralo, da je bila ustna izjava nadvojvode Karla o verskih svoboščinah kljub večjim pričakovanjem stanov skrajni domet njegovega popuščanja. Prav s povezavo in utrditvijo obrambne organizacije konec sedemdesetih let pa je Karel že dobil prve možnosti za nastop proti razbohotenemu protestantskemu prepričanju.

S pravico, da odloča o položajih v cerkveni hierarhiji, je tudi vladar v avstrijskih dednih deželah v dobršni meri vplival na splošno slabo stanje v katoliški cerkvi v 15. in 16. stoletju. Tako nadvojvoda Karel sprva ni mogel imeti učinkovite duhovne podpore za svoje rekatolizacijske načrte v oslabeli katoliški cerkvi in njeni moralno precej strti ter slabo izobraženi nižji duhovščini. Obupno cerkveno stanje se je še posebej odražalo v samostanih, kjer je število redovnikov močno upadlo, ponekod pa je samostansko življenje za nekaj desetletij tudi povsem zamrlo, kot npr. v avguštinskem samostanu v Ljubljani, v kartuziji Žiče in v kartuziji Jurklošter. Protireformacijo je moral deželni knez zasnovati premišljeno in kot politično akcijo, ki je utirala pot k absolutizmu. Pri tem se je lahko opiral le na nekatere prenovitveno razpoložene in osveščene škofe, na nunciaturo v Gradcu, ki je delovala od leta 1580 do 1622, ter na jezuite, ki so v svojih šolah poskrbeli ne le za višjo izobrazbeno in s tem tudi duhovno raven mladih klerikov, ampak so iz njihovih kolegijev izšli tudi zvesti in sposobni uradniki deželnega kneza. Ob katoliški protireformaciji, ki jo je vodil deželni knez, je tako hkrati potekala sicer vztrajna, toda počasnejša katoliška reformacija - obnova cerkve, ki je imela osnovo za svojo notranjo prenovitev in ponovno javno uveljavitev v sklepih tridentinskega koncila. Protestantska cerkev brez »državne« (=deželnoknežje) podpore oziroma opore pa dejansko ni imela, dokler so v Cesarstvu veljali sklepi augsburškega verskega miru, nikakršne prihodnosti. Vendar je bilo za dokončno zatrtje protestantizma v slovenskih deželah potrebno petdeset let - prav toliko, kot jih je ta potreboval do svojega zenita.

Nadvojvoda Karel, ki je bil strog katolik, za svoja protireformacijske namere ni imel vzora in dejavne pomoči na cesarskem dvoru. Njegov brat, cesar Maksimilijan II. (1564-1576), je bil namreč protestantom naklonjen, cesar Rudolf II. (1576-1612), Karlov nečak, pa do njih vsaj strpen. Nadvojvoda je našel zaveznika le v svojem bratu, tirolskemu nadvojvodi Ferdinandu, in v svojem svaku, bavarskem nadvojvodi Wilhelmu Wittelsbachu. Leta 1579 so se ti trije deželni knezi srečali v Münchnu in zasnovali program politične rekatolizacije dežel. Sklenili so, da bodo na osnovi pravic, ki jih je ponujal že skoraj petindvajset let stari augsburški verski mir, v svojih deželah postopoma ponovno uveljavili izključno katoliško vero in s tem dobili v svoje roke tudi vso politično oblast. Karel je z izvajanjem načrta začel takoj. Še v letu münchenskega dogovora je udaril po slabo razvitem protestantizmu na Goriškem in izgnal njegove privržence; tri leta kasneje je z ukinitvijo tiskarne v Ljubljani naredil konec protestantskemu tisku na Kranjskem; do konca osemdesetih let je uspela rekatolizacija kmečkega prebivalstva na cerkvenem škofjeloškem in blejskem gospostvu; v manjših mestih in trgih deželni knez ni več potrjeval mestnih svetnikov, če prej niso prisegli, da so katoliki; odstavljal je protestantske mestne sodnike (Radgona, Ptuj, Radovljica, Kranj); prenehale so nastavitve protestantskih predikantov na katoliških župnijah; prenehalo je prilaščanje zemljišč katoliške cerkve. Karlu, ki je z dvora in osrednjih vladnih uradov odstranil vse protestante in jih nadomestil s katoliki, so najtrdnejšo oporo nudili jezuiti. V Gradcu, kjer so bili prisotni že od leta 1573, so ustanovili kolegij - šol. Po desetih letih delovanja, leta 1584, jo je obiskovalo okoli 360 dijakov, od teh jih je bila kar polovica s slovenskega ozemlja. Z univerzo, ki so jo prevzeli jezuiti, pa je po letu 1586 nastalo v Gradcu visokošolsko središče. Iz njega so v naslednjih desetletjih izšli številni izobraženci vseh slojev, ki so pripomogli k doslednejši uveljavitvi deželnoknežjih načrtov ter k reformaciji katoliške cerkve.

Z začetkom politične protireformacije so dobile škofije, ki so s svojimi mejami pokrivale tudi slovensko ozemlje, za predstojnike izrazitejše osebnosti od prejšnjih. Ljubljanski škof je potem, ko so z Goriške izgnali protestante, postal goriški mestni župnik Janez Tavčar (1580-1597). Kot nadvojvodov deželni namestnik je na Kranjskem izvajal politično rekatolizacijo, sicer pa se je posvetil predvsem notranji obnovi cerkve. Skladno z zahtevami tridentinskega koncila je opravljal v svoji škofiji vizitacije, uvedel letne cerkvene sinode, dvignil disciplino duhovščine, z ustanovitvijo semenišča v gornjegrajski škofovski rezidenci pa je odprl pot šolstvu in verskemu pouku. Na njegovo pobudo so prišli na slovensko ozemlje kapucini in jezuiti. Prvi so leta 1591 dobili svojo samostansko postojanko v Gorici, v 17. stoletju pa so postala najštevilnejša redovna skupnost na Slovenskem.

Samostane so imeli skorajda v vsakem večjem kraju pri nas. S pridigarskim in spovedniškim delom med najširšimi sloji prebivalstva v mestih in na podeželju so sodili med najpomembnejše nosilce katoliške prenove. Drugi, jezuiti, ki so po prihodu v Ljubljano leta 1597 ustanovili jezuitski kolegij in enako storili še v Celovcu leta 1604, Gorici leta 1615, v Trstu leta 1619 in Judenburgu leta 1620, pa so svoje delo zastavili predvsem na vzgojni in (versko)izobraževalni ravni. Tako so postali začetniki višjega šolstva na Slovenskem. Usmeritev škofa Tavčarja, ki je utirala pot katoliški protireformaciji in katoliški reformaciji, je postala zavezujoča tako za njegova mlajša nadpastirska sodobnika, lavantinskega škofa Jurija Stobeja (1584-1618) in sekavskega škofa Martina Brennerja (1585-1615), kot tudi za njegovega neposrednega naslednika Tomaža Hrena (1597-1630).

S smrtjo Karla II. Notranjeavstrijskega leta 1590 je protiprotestantska akcija za nekaj časa zastala. Karlov naslednik, sin Ferdinand, je bil še mladoleten in stanovi so v tem videli možnost, da svoj verski položaj okrepijo. Dedni poklon namestnikoma mladega nadvojvode, cesarjevima bratoma Ernestu (1590-1593) in nato Maksimilijanu (1593-1595), so stanovi pogojevali z zahtevo, da potrdita deželne privilegije, med katere bi bila vključena tudi bruška verska pomiritev. Hkrati so stanovi zavlačevali z odobritvijo denarja za slavonsko-hrvaško Vojno krajino. Šele turški pritisk v začetku devetdesetih let, ko so napadalcem iz bosenskega pašaluka druga za drugo padale v roke male in velike trdnjave na hrvaškem ozemlju med rekama Kolpo in Uno, in se je meja osmanskega cesarstva ustavila le 15 kilometrov pred Kranjsko, je stanove prisilil, da so trenutno popustili, opravili dedni poklon in zagotovili denar za vojsko.

22. junija 1593 je solidarnost hrvaških, krajiških in nemških čet ter čet iz slovenskega ozemlja privedla do sijajne zmage nad vojsko polmeseca v bitki pri Sisku na Hrvaškem. Izid spopada, v katerem sta se s svojimi vojaškimi oddelki posebej odlikovala kranjska plemiča Andrej Auersperg in Adam Raubar, je pokazal, da je, potem ko je leta 1571 v bitki pri Lepantu potemnel sijaj turške mornarice, moč premagati tudi turško kopensko vojsko. Tako na Kranjskem kot v takratni cesarski prestolnici in evropsko pomembnem kulturnem središču Pragi proslavljanja, obdarovanja, zahvalne maše, pohvale in hvale še niso potihnili, ko je turški sultan Murat III. napovedal vojno cesarju Rudolfu II. Začela je t. i. *dolga vojna* (1593-1606), ki se je razširila na ozemlje od dalmatinsko-hrvaško-bosenske meje do pretežnega dela Ogrske in spodnjega toka Donave. Glavni poveljnik v vojni proti Turkom je bil cesarjev brat Matija, ki je bil hkrati tudi prizadevni vzpodbujevalec protireformacije v Gornji in Spodnji Avstriji. Protireformacijska akcija v avstrijskih deželah je tako sovpadala z nastopom pri jezuitih strogo vzgojenega nadvojvode Ferdinanda v Notranji Avstriji. Leta 1595 je

sedemnajstletni nadvojvoda prevzel deželnoknežjo oblast. Že v naslednjem letu, ko je prevzel vojaško pobudo v boju s Turki na Hrvaškem, je doma pometel z iluzijami stanov, da bo protestantska vera postala zakonita. Energično je odklonil »trgovanje« s stanovi glede verskega vprašanja in zahteval od njih prisego zvestobe, kot je šla deželnemu knezu dotlej. Zavrnil je misel, da bi v zameno za to v deželne ročine vključil tudi verske svoboščine. Najprej so se uklonili štajerski stanovi, nato pa še koroški in kranjski. S tem je bila ponovno odprta pot, ki je vodila k dokončni rekatolizaciji in k zlomu političnega odpora plemstva.

Ferdinand je pri izvajanju protireformacije sledil načinu, ki so ga uporabljali njegovi predhodniki - začeti je moral pri najšibkejšem členu in osamiti plemstvo. Mesta, ki so sodila pod njegovo neposredno oblast, so bila najbolj ranljiva. Njihovo odpornost je zmanjševala vse večja gospodarska oslabelost, kar se je kazalo v pavperizaciji in celo depopulaciji mestnega prebivalstva. Mezde so v 16. stoletju sicer še naraščale in v 17. stoletju v glavnem ostajale na skorajda enaki ravni, vendar je kupna moč prebivalstva zelo padla. Za dnevno mezdo, izraženo v krajcarjih, ki kaže na inflacijo in padec vrednosti srebra, je nekvalificirani delavec v Ljubljani lahko dobil kot protivrednost naslednjo količino srebra, ali mesa, ali žita:

leto	mezda	srebro	govedina	pšenica	
1500	5 kr	1,25g	2kg	6kg	
1600	9 kr	3,36g	1,32kg	2,3kg	
1700	11 kr	2,27g	2kg	2kg*	(**oz. od 2.2 do 2.8 kg*)

(navedene letnice odražajo stanje tudi ob koncu ali/in v začetku posameznega stoletja).

Dnevne mezde zidarskih mojstrov, ki so praviloma prejemali najvišja plačila v primerjavi z drugimi poklici, pa so npr. znašale najmanj 200 % več kot mezde nekvalificiranih delavcev v času od okoli leta 1550 do 1650. Pozneje se je ta razlika povečala še za okoli 20 %. Sicer pa so mesta ob koncu 16. stoletja trgovinsko siromašili številni zunanji in notranji vzroki. Od sedemdesetih let dalje so bankrotirale številne bančne in trgovske hiše v južni Nemčiji, kar je zaradi njihove povezanosti z gospodarsko dejavnostjo na slovenskem ozemlju vplivalo na upad trgovine tudi pri nas. Zaradi pomanjkanja ugodnih rudnih nahajališč, podražitve proizvodnje in zmanjšanja konkurenčnosti na tujih trgih je začelo propadati železarstvo na Koroškem in Kranjskem, kjer je do konca 16. stoletja prenehala z delom skoraj tretjina fužin. Tranzitna trgovina z ogrsko živino, ki je bila eden od največjih virov bogastva domačih trgovcev, je na eni strani prehajala v roke bolje organiziranih in usposobljenih italijanskih trgovskih družin, na drugi strani pa je zaradi turške vojne prišlo do prenosa velikih živinskih sejmov na sever, na levi breg Donave, s čimer je zaslužek trgovcev, ki so gonili

živino po »ljubljanski cesti« iz Ogrske preko Ptuja, Celja, Ljubljane in Gorice na beneško ozemlje, močno upadel. Na upad moči nekaterih mest je vplivalo tudi dejstvo, da je brez pravih naslednikov umrlo nekaj velikih trgovcev ter da se je del obogatelega meščanstva poplemenitil, nakupil posestva in začel uživati zemljiško rento. Nenazadnje sta finančno pogačo mestnim trgovcem odžirala tudi kmečka trgovina in obrt, ki sta nenehno povečevali svoj pomen na notranjem trgu. Celo več: kmečka trgovina je ta okvir v manjši meri celo prebijala, saj se je s tovorništvom vključevala v posle na dolge razdalje. Ker je pešala tranzitna trgovina, je sedaj postala pomembnejša trgovina na lokalni ravni. Odnos med siceršnjima verskima zaveznikoma, meščanstvom in plemstvom, ki je od kmečke podjetnosti na lokalni ravni tudi sámo imelo dobiček, se je zaostril, še dodatno pa je njune medsebojne nesporazume spodbujal katoliški vladar. Leta 1602 je Ferdinand izdal stroge predpise za Kranjsko in dve leti kasneje še za Štajersko, s katerimi je kmečko trgovino omejeval v korist mest. Vendar ti poskusi - tako kot oni s konca 15. stoletja - ne v začetku 17. stoletja in ne kasneje niso imeli nikakršnega odmeva. V takšnih razmerah, ko se je že tako obrobno tržišče slovenskega prostora še bolj omejilo in ko v že rekatoliziranih južnonemških pokrajinah protestanti Notranje Avstrije niso več našli prave opore, se luterani v mestih na slovenskem ozemlju niso mogli uspešno upirati ponovni uveljavitvi katoliške vere.

Verska strpnost, ki je bila izraz nemoči, da bi ena stran vsilila drugi svoj politični in verski prav, je bila zelo krhka. Ob oceni, da ne bo prišlo do notranje vojne, je nadvojvoda Ferdinand začel postopno in dosledno izvajati posebej pripravljeni rekatolizacijski načrt svojega svetovalca škofa Jurija Stobeja. Leta 1598 je šel nadvojvoda pod imenom celjskega grofa na romanje v Rim. Iz njega se je vrnil trdno odločen, da bo vse svoje dežele rekatoliziral. Še v istem letu je v vseh deželnoknežjih mestih in trgih prepovedal protestantsko bogoslužje, zahteval ukinitev protestantskih šol in izgon predikantov. Verska pripadnost deželnega kneza naj bi naslednje leto postala za vse meščane merilo verske pripadnosti. Verske komisije so - zavarovane z močnimi oddelki vojske - izvajale ukaz deželnega kneza na Spodnjem Štajerskem in Koroškem pod vodstvom škofa Martina Brennerja, na Kranjskem pa pod vodstvom škofa Tomaža Hrena. V treh letih (1599-1601), ko so zažigali protestantske knjige, izgnali predikante, rušili protestantske cerkve, molilnice in uničevali grobišča, se je med meščanstvom konec protestantskega priseženega obrazca *Tako mi Bog pomagaj in njegov sveti evangelij* umaknil katoliškemu *Tako mi Bog pomagaj in njegovi ljubi svetniki*. Le Celovec je kot deželnostanovsko mesto klonil šele 1604. leta. Večina protestantskih meščanov na slovenskem ozemlju je zatajila svoje versko prepričanje in ponovno sprejela katoliško vero, le redki, praviloma bogati, izobraženi in sposobni, pa so ostali zvesti svoji verski

opredelitvi in se izselili (to so počeli že ob prvem protiprotestantskem valu v osemdesetih letih) v Nemčijo, na Češko in na Ogrsko. Vizitacije so v prvih desetletjih 17. stoletja sicer še ugotavljale, da obstajajo neprepričljivi katoličani in nekateri protestanti, ki se, kot je zapisal ljubljanski škof, »skrivajo v temi kot sove«, vendar se je prikrita protestantska skupnost ohranila ne med meščani, ampak le med kmečkimi ljudmi v nekaj vaseh ob Zilji in Ziljici na Koroškem.

Načrt deželnega kneza, da plemstvo v Notranji Avstriji osami, je v začetku 17. stoletja uspel. Glede na skromne preostanke protestantizma je bila katoliška zmaga očitna. Meščanstvo, nenazadnje pa tudi podložno kmečko prebivalstvo, je bilo dejansko pokatoličanjeno. Čas za dokončni udarec plemstvu so poslej v največji meri določali zunanji dogodki. Spori med bratoma, predanim katolikom nadvojvodo Matijem in opravilno vse manj sposobnim cesarjem Rudolfom II., so sprva (leta 1608/1609) celo zagotovili versko svobodo plemstvu in mestom v Spodnji in Zgornji Avstriji ter na Češkem, kar je v Ferdinandovih deželah ponovno ustvarjalo upanje na protestantsko obnovo. Ko pa je Matija postal cesar (1612-1619), so se verske razmere zaostrovale, vendar je ukrepanje deželnega kneza proti protestantskim stanovom v Notranji Avstriji zaustavljala (notranje)avstrijsko-beneška vojna (1615-1617/18). Odločilen trenutek preobrata je nastopil leta 1618 z uporom češkega plemstva. Skozi okno cesarsko-kraljeve palače v Pragi so plemiči vrgli kraljeve predstavnike (praška defenestracija). Vrženi so padec kljub veliki višini preživeli, saj so padli na gnoj. Zato pa skoraj tretjina češkega prebivalstva ni preživela tridesetletne verske vojne, ki jo je ta dogodek sprožil. Ferdinandu Notranjeavstrijskemu, ki je po umrlem Matiji postal cesar (kot Ferdinand II. je vladal 1619-1637), nosil pa je tudi že češko (1617) in ogrsko (1618) krono, je plemstvo v obeh kraljevinah odreklo pokorščino in si izvolilo nova vladarja. Z zmago nad češkim plemstvom v bitki na Beli gori leta 1620 in s ponovno pridobitvijo ogrske krone leto kasneje je Ferdinand II. v obeh kraljestvih znova vzpostavil svojo oblast. Na Češkem je začel izvajati temeljito versko in politično poenotenje; leta 1627 je proglasil Češko za dedno habsburško kraljestvo.

Ferdinand, ki je bil, preden je postal cesar, v habsburških dednih deželah le deželni knez Notranje Avstrije, je po Matiji podedoval tudi Zgornjo in Spodnjo Avstrijo. V svojih rokah je tako združil habsburške dedne dežele in je zato leta 1621 lahko določil, da se poslej vse te posesti (in od leta 1655 tudi Tirolska) kot nedeljive in neodtujljive dedujejo po načelu prvorojenstva (majorat). V odnosu do stanov posameznih skupin dežel je Ferdinand II. svoj položaj močno okrepil. Potem ko je uveljavil oblast suverena na Češkem, je lahko zaključil s protireformacijo tudi v avstrijskih deželah. Poleti 1628 je objavil ukaz, da se morajo plemiči

Notranje Avstrije odpovedati protestantski veri, ali pa v enem letu zapustiti Štajersko, Koroško in Kranjsko. Do leta 1630 je okoli 750 plemičev (od tega jih je po nepopolnih seznamih znanih 250 iz Štajerske, 160 iz Koroške in 104 iz Kranjske) zapustilo dežele in odneslo s seboj tudi precej kapitala. Možnost vstopa med plemstvo se je sedaj še bolj kot prej odprla zlasti novim doseljencem iz Italije, ki so si svoja gospostva - v veliki meri pa tudi plemiške naslove - pridobili z denarjem. Na enak način so postajali plemiči tudi ljudje iz domačega meščanskega in celo kmečkega okolja. Sestava plemstva se je močno spremenila. Deželne stanove na Kranjskem so poslej sestavljali člani, katerih večina je izvirala iz drugih družin kot tista iz 16. stoletja. Take moči, kot so jo imeli stanovi v dobi protestantizma, le-ti niso dosegli nikoli več. Z zmago deželnoknežje protireformacije je bila Notranja Avstrija, ki je tudi prenehala obstajati kot posebna dinastična tvorba (1564-1619), pokatoličanjena na vsej družbeni lestvici. Cerkev se je premoženjsko okrepila in povečala verski vpliv, politično moč pa je pridobil predvsem deželni knez. Nastopilo je obdobje t. i. *konfesionalnega absolutizma* oziroma *političnega absolutizma*, ki je trajalo vse do prve polovice 18. stoletja.

Hkrati z uveljavljanjem suverenosti vladarja oziroma deželnega kneza je lahko od začetka 17. stoletja potekala tudi doslednejša nenasilna notranja preobrazba Cerkve. Za dolgoročen uspeh katoliške obnove je bil poleg pastoralnega dela škofov zlasti pomemben dvig izobrazbene ravni duhovščine. Ob zanemarjanju in večkrat celo preganjanju osnovnih šol - te naj bi bile v 16. stoletju celo središča razširjanja protestantskega nauka - so skrb nad srednjim in višjim šolstvom prevzeli jezuiti. Do šolskih reform v 18. stoletju so ti razen župnijske šole v Rušah pri Mariboru, ki je delovala v letih od 1645 do 1758 in je dosegala raven gimnazije, obvladovali vse gimnazije na slovenskih tleh. V nekaterih mestih so imeli tudi eno- ali dvoletne pripravljalnice za teološki študij v Gradcu. Glavni versko-politični namen latinskih šest razrednih jezuitskih gimnazij je bil enak kot v štiri- oziroma pet razrednih protestantskih stanovskih šolah, razpuščenih leta 1598 oziroma 1601: izšolati dobre pridigarje, ki bodo znali prepričljivo razširjati »pravo« vero. Izobrazbene in nravstvene razmere med duhovniki so se že v prvih desetletjih 17. stoletja izrazito izboljšale. Na Spodnjem Štajerskem sta bila npr. leta 1617 le dva doktorja in trije bakalavreati teologije, enajst let kasneje pa je bilo na Štajerskem že osemindvajset magistrov in devet doktorjev teologije. V ljubljanskem jezuitskem kolegiju, katerega gojenci so se praviloma odločali za duhovniški poklic, je število dijakov v 17. stoletju stalno naraščalo: leta 1603 se je npr. šolalo 200 dijakov, leta 1636 že 544, kasneje, leta 1700, pa je število dijakov naraslo že na 659. Škofi so prek sinod uveljavljali tridentinska prenovitvena načela, z osebno vzgojo domačih duhovnikov pa so skušali zagotoviti tudi njihovo zadostno število v okoljih, iz katerih so sami

izvirali. Versko življenje se je razmahnilo. Številne bratovščine, kongregacije in druge laiške skupnosti so oživile in razvile raznovrstne pobožnosti: romanja, procesije, molitvene shode, nove oblike Marijinega čaščenja in podobno. Dijaki jezuitskih kolegijev so prispevali k utrjevanju katoliške vere in k utrjevanju vdanosti dinastiji z gledališkimi predstavami, kapucini pa so prirejali pasijonske procesije za preproste ljudi. Med temi premikajočimi slikami - bibličnimi alegorijami z govorjeno besedo - je bila najbolj znana škofjeloška pasijonska procesija iz leta 1721, ki jo je priredil in prevedel kapucin pater Romuald Štandreški (Lovrenc Marušič, 1676-1748). Predstavlja tudi prvo v celoti ohranjeno dramsko besedilo v slovenščini. Naklonjenost cerkvenih krogov visoki vokalni in instrumentalni glasbi pa je dala možnost, da sta dva nadarjena glasbenika, Isaac Poš (Posch) (?-1621/22) in Janez Krstnik Dolar (1620-1673), delovala tudi v domačem okolju. Zidave novih cerkva, »zlati oltarji«, vse pogostejše orgle v cerkvah in podobni bleščeči baročni »dodatki« so spreminjali vidno in duhovno podobo katoliške cerkve ter hkrati dobo samo.

Vsakdanje življenje v času katoliške obnove je zahtevalo uporabo slovenskega jezika, o čemer pričajo številni rokopisni zapisi nabožnega (npr. Kalobški rokopis oziroma Knjiga kranjskih pesmi - Liber Cantionum Carniolicarum), upravnega (npr. različne prisege) in celo zasebnega (npr. osebna pisma) izvora. Kljub temu se je sicer nepretrgan razvoj slovenske pisane besede in knjižnega jezika močno upočasnil. Na to je deloma vplival umik protestantskih piscev na tuje, predvsem pa dejstvo, da obnovljena katoliška cerkev ni potrebovala skorajda nikakršne literature v narodnem jeziku. Slovenska pisana beseda, ki je v dobi protestantizma nagovarjala vse branje vešče prebivalstvo (tega pa naj bi bilo z uresničitvijo osnovnega šolstva čim več), je bila v 17. stoletju, v času, ko se je slovenščina skorajda povsem umaknila tudi iz redkih osnovnih šol, namenjena le duhovščini (ta je potem slovensko tiskano besedo v cerkvi le posredovala). Iz povsem stvarnih verskih razlogov se je za »naš slovenski jezik« zavzemal ljubljanski škof Tomaž Hren, ki je v svojem predanem delu duhovnika videl predvsem nalogo vzpostaviti katoliško cerkev kot prenovljeno moralno silo. »Apostol kranjski«, kot je Hrena ob koncu stoletja imenoval Janez Vajkard Valvasor, je v cerkvi okvirno uveljavil uporabo slovenskega govora na tisti jezikovni ravni, ki je bila značilna za slovenske protestantske tiske. Zaradi njegovega prizadevanja je Rim duhovnikom dovolil uporabljati prevod Biblije Jurija Dalmatina - seveda brez protestantskega uvoda. Leta 1613 je uporabo protestantske Biblije v veliki meri začela nadomeščati izdaja nekaterih novozaveznih svetopisemskih tekstov z naslovom Evangelija inu listuvi (=pisma), ki jih je v glavnem po Dalmatinu priredil jezuit Janez Čandek. Dve leti kasneje je Čandek prevedel še Mali katekizem Petra Kanizija, potem pa v slovenskem jeziku ni bila natisnjena nobena knjiga

skoraj šestdeset let. Medtem ko je nabožna književnost vzpostavila svojo kontinuiteto z novo izdajo lekcionarja leta 1672 in doživela baročni razcvet v pridižni prozi kapucina Janeza Svetokriškega (Tobija pl. Lionelli, 1647-1714), ki je v letih od 1691 do 1707 izdal pet zvezkov (kar 2896 strani) svojih pridig z naslovom Sveti priročnik (Sacrum promptuarium), pa je do katoliškega natisa Biblije prišlo šele na prelomu iz 18. stoletja v 19. (1784-1802). Takrat je jezikoslovec in duhovnik Jurij Japelj (1744-1807) s sodelavci na novo prevedel »knjigo knjig« in pri tem presegel nastalo jezikovno neenotnost tako, da se je oprl na jezik Jurija Dalmatina in ga obogatil z novostmi.

Država in cerkev, ki sta v tesni medsebojni povezavi v 17. stoletju dosegli cerkveno-politično poenotenje, sta potrebovali slovensko pisano in tiskano besedo v glavnem le toliko, kolikor je jezik predstavljal vzvod za uresničitev njunih ciljev. Tega ni kazala samo dolgotrajna odsotnost slovenskih tiskov nabožne vsebine, ki so v obstoječem obsegu očitno zadostovali za cerkvene potrebe, ampak je na to opozarjalo zlasti umanjkanje slovenskega necerkvenega tiska. Po izdaji italijansko-slovenskega slovarja Gregoria Alasia da Sommaripe (Vocabolario Italiano e Schiavo, Videm 1607), ki je seveda sodil med dela učene kulture, je šele leta 1725 izšel prvi slovenski necerkveni tisk, ki je bil neposredno namenjen najširšim slojem prebivalstva. To je bila kmečka pratika (Nova krajnska pratika na lejtu MDCCXXVI), ki je poslej izhajala tudi v nakladi do 30.000 izvodov in je kljub nadvse skromni vsebini - oziroma prav zaradi nje - izobraževalno vplivala na preprosto prebivalstvo. Elitna dela učene kulture pa so v 17. stoletju in prvih desetletjih 18. stoletja ostajala v latinskem in deloma nemškem jeziku.

POLOŽAJ PREKMURSKIH SLOVENCEV

Čeprav so Habsburžani od leta 1526 pa vse do leta 1918 nosili tudi svetoštefansko krono (ta je bila po letu 1687 zanje tudi dedna), so Slovenci v Prekmurju živeli v političnem, cerkvenem in gospodarskem pogledu povsem ločeno od svojih rojakov na desnem bregu Mure. Vse do konca 17. stoletja Habsburžani niso obvladovali celotnega ogrskega kraljestva ampak le njegov manjši del. Po letu 1526 je namreč to nekdaj veliko kraljestvo razpadlo na tri dele: na osmansko provinco (ejalet Budim), na vazalno sedmograško kneževino na vzhodu in na kraljevino Ogrsko, ki se je omejila na območje zahodne Ogrske in Slovaške. V ta tretji del je sodilo tudi Prekmurje. Razdeljeno je bilo v dve upravni enoti, v županijo Železno (severozahodni del Prekmurja) s središčem v Vasvárju in županijo Zala (jugovzhodni del Prekmurja) s središčem v Zalavárju. Tamkajšnje slovensko prebivalstvo je spadalo pod

različne nemške, hrvaške in predvsem ogrske zemljiške gospode. Visoko plemstvo - kot npr. rodbine Széchy, Batthyany, Széchény, Bánffy - je imelo obsežna strnjena posestva, na katerih je širilo predvsem pridvorno (dominikalno) gospodarstvo. Ko se je konec 17. stoletja meja osmanskega cesarstva umaknila globoko na Balkan, so se pridvorna zemljišča še povečala. Hkrati so veliki fevdalci monopolizirali nekatere gospodarske dejavnosti, zlasti izvoz govedi in vina, od katerih so imeli velike dobičke. V katoliški cerkveni ureditvi pa sta si Prekmurje delili zagrebška in györska škofija, po letu 1777 pa je Marija Terezija ves prostor prekmurskih Slovencev podredila sombotelski (Szombathely) škofiji.

V drugi polovici 16. stoletja, ko so turški vpadi na Kranjsko in slovensko Štajersko že prenehali, se je Prekmurje znašlo pod hudimi udarci osmanskih osvajalcev. Veliki vpadi so se začeli že konec sedemdesetih let (1578) in nadaljevali v osemdesetih letih (1582, 1587, 1588), posebej izpostavljeno pa je bilo prekmursko ozemlje v času dolge vojne (1593-1606). Glavno bojišče avstrijsko-turške vojne je tedaj postalo obsežno področje Ogrske, vendar so bili potem, ko sta padla v turške roke Györ (1594, ponovno osvojen 1598) in Kaniža (1600), ogroženi tako Dunaj kot Gradec in Maribor. S padcem Kaniže je bila osmanskim četam odprta pot proti vzhodni Štajerski. Tako so turški konjeniki že naslednje leto vdrli v Medžimurje ter pustošili vzdolž Mure vse do Ljutomera in Radgone. V naslednjih letih, ko so Turki tudi večkrat skušali zavzeti Lendavo (1601, 1603, 1604), sta se obe strani izčrpavali predvsem v potuhnjeni in izčrpavajoči roparski vojni, v kateri pa si nobena ni mogla zagotoviti odločujoče vojaške pobude. Po trinajstih letih vojskovanja so predstavniki polmeseca in križa sedli za pogajalsko mizo ter jeseni leta 1606 v Žitavi (Zsitvatorok) sklenili dvajsetletno premirje. Ker do velikih ozemeljskih sprememb v teku vojne ni prišlo (na Hrvaškem so bile npr. le manjše ozemeljske pridobitve - Petrinja, Moslavina in Čazma; sicer pa je predvsem slavonski del Vojne krajine množično okrepilo iz Turčije prebeglo vlaško prebivalstvo), je obveljalo načelo, da vsaka stran obdrži tisto, kar je v danem trenutku obvladovala. Premirje pa je pokazalo, da so Habsburžani dosegli pomembno zmago predvsem na politični ravni. Mirovna pogodba ni več nastala kot posledica sultanovega diktata, ampak na podlagi enakopravnih pogajanj: sultan je Rudolfu II. priznal cesarski naslov in ga imenoval za »brata« (dotlej ga je imel za »sina«); z enkratnim počastitvenim darilom pa je bil odpravljen ponižujoč davek sultanu, ki so ga morali Habsburžani šestdeset let plačevati za tisti del Ogrske, v katerem so vladali. Prvič je bil sklenjen tudi dogovor o ravnanju z ujetniki in o njihovi izmenjavi. Čeprav so Habsburžani prav v tem uravnoteženem premirju s Turki dobili tisto izhodišče, ki jim je omogočalo poznejšo vzpostavitev političnega vpliva na Balkanu, pa je še vse do poldrugega desetletja pred iztekom 17. stoletja ostalo nerešeno vprašanje meje na področju Prekmurja.

Med črto, ki veže Blatensko jezero z ustjem Mure na vzhodu, ter med štajersko mejo in Rabo na zahodu se je širil prostor, na katerem je o podložnosti odločala samo sila.

Nejasno določena meja in neuresničene želje Habsburžanov, da bi na ogrskem ozemlju oblikovali Vojno krajino, kot je bila na Hrvaškem, je Prekmurje potisnilo v dolgotrajno negotovost. Če so utrjeni kraji in trdnjave znotraj prekmurskega območja zagotavljali, da Turki ozemlja ne bodo mogli zasesti, pa to vendarle ni zagotavljalo učinkovite zaščite in obrambe. Kmetijsko proizvodnjo je tako v največji meri zagotavljala sprijaznjenost z neposredno ali posredno turško prisotnostjo. Nastal je nenavaden dvojni oblastni položaj. Turki so prisilili določene trge, vasi in tudi posamezne kmetije, da so jim plačevale davek v zameno za to, da jih niso napadali, ropali in požigali. Toda Turkom tako podvrženi kraji niso bili pod neposredno turško oblastjo, saj niso bili vključeni v turško državo. Kmetje so bili še naprej podložni svojim fevdalnim gospodom, članom ogrskih stanov, ki so jim morali oddajati dajatve (velikokrat prav zaradi dvojne obremenjenosti količinsko zmanjšane ali celo prepolovljene), za lastno varnost in varnost svojih fevdalnih gospodov pa opravljati tudi tlako pri utrjevanju gradov in utrdb. Poleg tega plemiči niso Turkom plačevali nobenega davka, niti niso priznavali njihove nadoblasti. To nenavadno oblastno stanje, ki je izviralo iz nezadostne turške moči, da bi ozemlje zavzeli, in zadostne moči, da so ozemlje lahko uspešno ogrožali, so občutili nekateri prebivalci Železne županije že v sedemdesetih letih 16. stoletja. Poslej se je število »podložnih krajev«, ki so morali v tej županiji pristati na turški davek, nenehno povečevalo. Do sredine 17. stoletja pa je na svojevrstni turški harač pristajala že večina naselbin v Prekmurju. Kljub temu vpadi niso prenehali, saj je bila želja napadalcev, da podredijo celotno prekmursko ozemlje. Svojo »pravico« so skušali uveljaviti s številnimi manjšimi vpadi, ki so v času od leta 1626 do leta 1684 vključevali tudi nekaj velikih vpadov, ki so prizadeli celo Prekmurje. Vendar obdobje miru in varnosti ni nastopilo niti potem, ko je turška vojska leta 1683 pred Dunajem doživela usodni poraz. Meja osmanske države se je sicer začela hitro umikati proti vzhodu, a je šele zavzetje Kaniže leta 1690 odvrnilo turško nevarnost od Prekmurja.

Prihod cesarskih čet v Prekmurje je med prebivalstvom povzročil novo negotovost. »Nemški vojaki« so bili namreč orodje dunajskega dvora tudi za uveljavitev absolutizma in hitrejšo rekatolizacijo protestantskih oziroma kalvinskih skupnosti. Vse močnejše absolutistične težnje Habsburžanov so na Ogrskem povzročile, da je že prej dolgotrajno prisotno kmečko uporništvo »kurucov« preraslo v velik boj za stanovsko samostojnost (1703-1711) pod vodstvom Ferenca II. Rakoczyja. Uporniški kuruci so zavzeli Grad, Mursko Soboto in Lendavo, večkrat prezimovali v Prekmurju in plenili okolico in posamezne kraje tako v

Prekmurju kot v spodnji Štajerski. Šele sklenitev miru leta 1711, s katerim je ogrsko plemstvo ponovno priznalo habsburško oblast, je tudi Prekmurju prinesla dolgotrajnejše obdobje mirnejšega življenja.

Predvsem turški vpadi so močno vplivali na demografsko in socialno podobo Prekmurja. Nižje plemstvo, ki je premoženjsko oslabelo, je deloma padlo v sloj podložnikov, v najboljšem primeru pa ohranilo svoj položaj med zakupniki obsežnih posesti velikih fevdalcev. Posebej so turški vpadi prizadeli položaj kmeta, ki je bil zaradi stalnih pustošenj negotov, zaradi vpetosti v okvir dominikalne posesti pa tudi oropan vsakršne gospodarske iniciative. Nekatera območja so zemljiški gospodje kmalu kolonizirali z madžarskimi kmeti (nastala so novo naselja kot na primer Gornji in Dolnji Lakoš), vendar je demografska podoba kazala skromno poseljenost. Na vsem današnjem prekmurskem ozemlju je konec 17. stoletja živelo le okoli 22.000 ljudi. Splošno podobo opustelosti, uničenosti in siromaštva so dopolnjevale številne razvaline cerkva, ki so jih Turki začeli množično rušiti in požigati šele v času, ko so začeli izgubljati vojaško pobudo in moč.

Na prelomu iz 16. stoletja v 17. so vzporedno z avstrijsko-turško vojno na Ogrskem potekala rekatolizacijska, s tem pa tudi absolutistična prizadevanja za rimsko cerkev vnetih Habsburžanov. Protestantizem, ki se je na Ogrskem uveljavljal od okoli leta 1550, je prav ob koncu 16. stoletja doživljal velik razcvet. K temu so pripomogli tudi verski begunci iz Notranje Avstrije, ki so po izgonu iz domovine zaščito našli tudi pri ogrskih plemičih. Ostri ukrepi proti protestantskemu plemstvu, s katerimi je hotela osrednja kraljeva oblast zlomiti politično moč stanov in hkrati povrniti katoliški cerkvi prej od nje odtujena posestva, pa so izzvala silovito proti habsburško gibanje pod vodstvom ogrskega plemiča in erdeljskega kneza Istvana Bocskaya. Prišlo je celo do upora zoper kraljevsko oblast (1604-1606). S pomočjo Turkov so čete upornikov prodrle na Slovaško, s pustošenji pa ni bilo prizaneseno niti Prekmurju. Madžarski hajduki in turški oddelki so ropali po tamkajšnjem ozemlju vse do črte Ormož-Ljutomer-Radgona-Monošter. Najhuje je bilo leta 1605, ko so napadalci prek Mure vdrli na Mursko polje, požgali 1.500 hiš, odpeljali okoli 3.500 ljudi in odgnali živino, do tal pa požgali Ljutomer in Veržej. Toda sredi leta 1606 je prišlo na Dunaju do verske pomiritve. Ogrski stanovi so dobili pravico do svobodne izbire vere in odločitev posameznega zemljiškega gospoda je bila zavezujoča tudi za njegove podložnike. Luterantsvo in deloma tudi kalvinizem sta v začetku 17. stoletja dobila na Ogrskem polno veljavo. Slovensko prebivalstvo je večinoma sprejelo protestantsko vero. Toda kakor se je od srede stoletja rekatolizacijski pritisk povečeval in se je ponovno uveljavljala katoliška vera pri plemstvu, tako so tudi Slovenci, če se niso izselili v Šormodsko (Somogy) županijo, kjer so se kasneje

madžarizirali, postajali spet katoliki. Vendar je slovenska katoliška skupnost dobila podporo v knjižni obliki v slovenskem jeziku šele v drugi polovici 18. stoletja. Katoliški župnik Miklož Küzmič (1737-1804) je pripravil vrsto knjig za šolske in cerkvene potrebe (med njimi evangelistar Szvéti evangyeliomi, Sopron 1780). Le manjši del Slovencev v Prekmurju (do ene četrtine) pa je zaradi nikoli do konca izvedene protireformacije ohranil protestantsko vero. Prekmurski protestanti so tako kot njihovi vrstniki na Kranjskem iskali za svoje slovensko versko književno delo pomoč v Nemčiji. V Halleju je leta 1715 izšel prevod Luthrovega Malega katekizma, ki ga je pripravil Ferenc Temlin; največji književni dosežek prekmurskih protestantov pa je bil prevod celotne Nove zaveze (Nuovi zákon, Halle 1771) »v stari slovenski jezik« (v prekmurščino)izpod peresa Števana Küzmiča.

(NOTRANJE)AVSTRIJSKO-BENEŠKA VOJNA

Le dve vojni v zgodnjem novem veku sta neposredno prizadeli slovensko ozemlje. Obe sta - tako kot turški vpadi - prostorsko zajeli samo obrobna področja posameznih dežel. Prav v času, ko se je v začetku 17. stoletja nezadržno bližal obračun s protestantskim plemstvom v Notranji Avstriji, a je hkrati v Prekmurju zaradi drugačnega položaja ogrskih stanov habsburški rekatolizacijski in absolutistični načrt spodletel, je ob jugozahodni in zahodni meji notranjeavstrijskega ozemlja izbruhnila druga vojna s Prejasno republiko - Serenissimo. Razlogi zanjo niso bili versko-ideološki, temveč politični. S prvo avstrijsko-beneško vojno, od katere je preteklo že okroglih sto let, je bila druga v tesni zvezi. Mirovni pogodbi iz Wormsa leta 1521 in Bologne osem let kasneje namreč nista zadovoljivo rešili vprašanja meje. Na eni strani so ostala odprta vprašanja »diferenc«, to je zemljišč ob meji na kopnem, ki so jih prebivalstvu obeh strani določili za zadovoljevanje skupnih potreb, na drugi strani pa ni bilo rešeno vprašanje svobodne plovbe na Jadranu, kjer so imeli Benečani monopolni položaj. »Diference« so postale sporna mesta in prostor stalnih manjših, pa tudi večjih spopadov. Zaradi gusarskih napadov senjskih uskokov na beneške ladje in obalne kraje v Istri je prihajalo do pomorskih bitk ter s strani beneškega ladjevja celo do blokad Senja ali celega Kvarnerskega zaliva. Ladje Republike sv. Marka so včasih napadale tudi vzhodno, se pravi habsburško obalo istrskega polotoka. Gospodarsko-politične razmere so bile zaostrene tudi na meji med habsburškim Trstom in beneškimi Miljami. Trst je namreč hotel okrepiti svojo trgovino s soljo na račun beneških mest Izole, Pirana in Kopra. Na eni in na drugi strani so še dodatno nezadovoljstvo povzročale številne »drobnarije«, kot je bila npr. obveza nebeneških ladij, da s priplujem v severni Jadran plačajo carino beneški oblasti, ali pa to, da

trgovcem, ki so prihajali na sejme, ni bil priznan njihov status. Trgovino sta ovirala tudi strogost in pristranost mitničarjev, na področjih, kjer so kmetje nasprotne strani gojili poljske kulture za prodajo, pa so oblasti celo prepovedovale prehod preko meje. V severno jadranskem bazenu in na okoliškem kopnem so tako nastala krizna žarišča, ki so se raztezala od Senja prek kvarnerskih otokov in celotnega istrskega polotoka do Trsta ter njegovega zaledja, nemirno pa je bilo tudi območje ob furlanski meji. Leta 1615 so spori in oboroženi spopadi prerasli v vojno, ki je dobila ime uskoška vojna oziroma vojna za Gradiško (it. Gradisca = Gradišče ob Soči).

Nadvojvoda Ferdinand je v vojni lahko računal le na svoje deželnoknežje dohodke in pomoč notranjeavstrijskih stanov. Še vedno pretežno protestantski stanovi Štajerske, Koroške in Kranjske se niso želeli zaplesti neposredno v vojno. Medtem ko sta bili Koroška in Kranjska že zaradi bližine bojišča večkrat prisiljeni, da sta za obrambo dežel vpoklicali deželno konjenico in deželni poziv pešcev (nista pa želeli svojih obrambnih formacij poslati prek meje), pa so se Štajerci nenehno izmikali, da bi vpoklicali deželno vojsko. Vso težo vojnih spopadov so tako nosili najemniški vojaki. Pri finančnih sredstvih, ki so bila potrebna za njih, pa so se dežele prav tako obotavljale. Po nenehnih pritiskih deželnega kneza so dežele sredstva sicer vedno odobrile, vendar še vedno ne v zadostni meri. Deželni knez se je moral zato za vzdrževanje celotnega vojnega podjetja še dodatno zadolževati predvsem pri italijanskih bankirjih na Dunaju. Tak položaj Ferdinanda, ko je bil v času vojne v največji meri odvisen od samega sebe, se mu je že ob koncu vojne, še zlasti pa kasneje obrestoval tako v odnosu do notranjeavstrijskih stanov kot v visoki politiki v cesarstvu in v odnosu do sosednjih kraljevin Češke in Ogrske.

Vojna se je odvijala različno v Istri in v Posočju. V Istri, ki jo je severno od črte Milje-Lanišče ter v notranjosti (h Kranjski priključeni pazinska grofija in Kastavsko gospostvo ob vzhodni istrski obali) obvladovala habsburška stran, so imeli v prvem letu vojne pobudo habsburške čete, v naslednjih dveh pa beneške. Taktika obeh strani je bila enaka - požiganje hiš in polj, uničevanje vinogradov, sekanje oljk, ropanje, odpeljevanje živine, pobijanje in ugrabljanje ljudi. Totalna vojna, ki so jo vodili maloštevilni poklicni vojaki in številnejše kmečko prebivalstvo obeh spolov, je že v prvem letu tako opustošilo mejno področje, da so se v naslednjih letih vpadi kmečke gverile pogosto raztegnili v globino ozemlja obeh sprtih strani. V Posočju, kjer je Republika sv. Marka menila, da je naravna meja njenega ozemlja Soča, pa so beneške čete v prvem sunku celo prešle spodnji tok reke in zasedle okoli šestdeset krajev. Čeprav je vojna kasneje segla tudi višje (beneški oddelki so vpadali v Goriška Brda, na tolminsko in kobariško področje ter prodrli celo na Koroško v Ziljsko dolino), je glavno

bojišče ostalo v Furlaniji. Tu sta bili strateško pomembni zlasti dve utrdbi - Palmanova (komaj dobrih dvajset let staro vojaško mesto) na beneški strani ter Gradišče ob Soči, ki so jo kot edino preostalo habsburško trdnjavo na desnem bregu Soče ves čas vojne oblegali Benečani.

V času vojne je doživljal kritične trenutke tudi Trst. Ko se je vojna razplamtela v Istri in Furlaniji, so Benečani prevzeli nadzor nad tržaškim zalivom. Nastali položaj je rešil angleški gusar in kasneje tudi uspešen diplomat Robert Elliot, ki je prebil beneško pomorsko blokado. Kot vešč pomorščak se je zavezal, da bo zgradil za nadvojvodo nekaj bojnih ladij. Trst je bil obvarovan in v vojni ni bil neposredno prizadet, avstrijska veja Habsburžanov pa poslej ni opustila misli o zgraditvi lastne pomorske flote.

Z vojaškim vmešavanjem in diplomatsko dejavnostjo je Španija, ki so se ji pridružile tudi manjše italijanske države, prisilila Beneško republiko k vojaškemu popuščanju in k sklenitvi miru. Leta 1617 je prišlo v Madridu do potrditve mirovnih sklepov, ki so jih že poprej oblikovali v Parizu, vendar se je na istrsko-primorskem bojišču vojna zavlekla še v 1618. leto. Spopadi pod znakom beneškega krilatega leva in znakom habsburškega dvoglavega orla so prenehali šele potem, ko sta bili obe strani popolnoma izčrpani. Ker vojna v Istri ni potekala v skladu z vojaško veščino 16. in 17. stoletja (z jasno izraženimi bojnimi linijami in zaledjem; tako je spopad potekal le v Furlaniji), so bile posledice za polotok usodne in dolgotrajne. Beneške oblasti so ob koncu vojne sporočile v svoje politično središče: »Vojna in vpadi v beneški del Istre se ne bi izplačali, saj od tod ni kaj odnesti razen kamenja!« Skupna ocena posledic spopadov v beneških treh četrtinah polotoka je znašala 30 do 50 % pobitega prebivalstva, 60 do 90 % porušenih in požganih hiš, 90 do 99,5 % uničene ali odpeljane živine in 90 do 98 % opuščenih obdelovalnih površin. Odposlanci nadvojvode Ferdinanda so v pazinski grofiji ugotavljali podobno stanje. V njej naj bi živelo le še nekaj tisoč ljudi, vojna škoda pa naj bi znašala kar 434.967 goldinarjev.

Po mirovnih sklepih so se Benečani umaknili iz vseh krajev, ki so jih zasedli med vojno, Habsburžani pa so dali uničiti del uskoškega ladjevja. Uskoki, ki so se morali iz Senja odseliti v hrvaško zaledje, so se razselili tudi v Istro, Italijo, v Žumberak, v beneško Dalmacijo ter celo na Sicilijo in v Neapelj. Meja med Benetkami in Notranjo Avstrijo je ostala enaka kot prej in se tudi poslej ni več spremenila vse do propada Serenissime. Na svobodno plovbo po Jadranu pa je bilo potrebno počakati še sto let. Istra je bila gospodarsko in prebivalstveno opustošena, še dodatno pa je leta 1630/31 predvsem obmorska mesta zdesetkala kuga, ki je tudi sicer že večkrat razsajala v 16. in kasneje v 17. stoletju. Tako je imel Koper, ki je bil za celotno beneško Istro pomembno upravno, cerkveno in gospodarsko

središče, v prvi polovici 16. stoletja od 9.000 do 10.000 prebivalcev, leta 1554 - po letih kuge - 2310, v začetku 17. stoletja 4.000, po kugi leta 1631 pa le še 1800 prebivalcev. Istra je padla v revščino, kakršne ni doživela ne prej ne kasneje. Nastalo siromaštvo so oblasti skušale preseči s ponovno obujeno in intenzivnejšo kolonizacijo novega prebivalstva. S prišleki pa je prišlo tudi sovraštvo do njih. Odnos do kolonistov se je dodatno zaostroval zaradi slabega gospodarskega položaja. Oblasti so prišlekom tudi dodeljevale neobdelano zemljo ter jim dajale davčne olajšave. Medtem ko se kolonizacija podeželja s prebivalci iz Italije ni obnesla, so Italijani znatno pomnožili prebivalstvo v obmorskih mestih. Na podeželju pa so se obdržali kolonisti, ki so kot begunci pred Turki prišli iz zalednih hrvaških in deloma slovenskih pokrajin ter iz srednje Dalmacije, pa tudi iz črnogorskih, albanskih in grških področij, ki so spadala pod beneško oblast. V beneškem delu Istre, na okoli 2586 km², se je prebivalstvo od leta 1625 do leta 1741 skoraj podvojilo. To je sicer pomenilo hitrejšo populacijsko rast kot npr. na slovenskem ozemlju, vendar je prebivalstvo na polotoku takrat doseglo zgolj številčno stanje, ki je že bilo doseženo leta 1580:

leto	število preb.	gostota preb. na km²
1580	70.000	27,06
1625	36.500	14,11
1741	69.415	26,83

Enako kot beneške oblasti so v svojem delu Istre počeli tudi Habsburžani. Naseljevali so novo prebivalstvo in mu nudili določene davčne olajšave (npr. šestletno davčno prostost). Ob tem so na zemljiškem gospostvu še naprej ohranjali močne oblike vaške samouprave. Istra kot celota je s kolonizacijo novega prebivalstva v 17. stoletju sicer ohranila prevladujoč hrvaški značaj, a je hkrati dobila prepoznavno pisano etnično podobo.

Z zmago v (notranje)avstrijsko-beneški vojni – oziroma z neizgubljeno vojno – si je deželni knez Ferdinand pridobil moč in ugled, ki sta mu v naslednjih letih zagotavljala lažje in odločnejše ravnanje s stanovi Štajerske, Koroške in Kranjske, da jih je podredil, rekatoliziral, jim naložil prevzem svojih dolgov in spremenil njihove vsakoletne deželne zbore v stroj za odobravanje davkov.

RAZMERE NA PODEŽELJU

Absolutizem je vladarju zagotovil politično zmago nad deželnimi stanovi, vendar pa plemičev ni omejeval v njihovem odnosu do podložnikov. Možnost, ki jo je podložnikom

obetala pravica do pritožbe na višjo sodno instanco, in ukaz cesarja Ferdinanda III. (1637-1657), da patrimonialna sodišča hitreje razrešujejo kmečke tožbe, sta bila predvsem formalnega značaja. Kmetom namreč dejansko nista nudila nobene večje pravne varnosti, prav tako pa nista omejevala samovolje zemljiških gospodov. Ravno obratno. Fevdalni red se je začasno celo utrdil, razmerje med fevdalnim gospodom in podložnikom je veljalo za njun privatno-pravni odnos, apetiti zemljiške gospode pa so se z izgubo njihove politične vloge še povečali. Razen z že obstoječimi raznovrstnimi in številnimi podložnikovimi dajatvami ter z različnimi oblikami uživanja kmetij (prve je zemljiški gospod povečeval, druge pa predvsem z razvijanjem lastnega gospodarskega obrata – večanjem dominikalne zemlje – prav tako skušal spreminjati v svojo korist) si je želel fevdalec povečati dohodke (fevdalno rento) še z novimi dajatvami. Praviloma so se podložniška bremena bolj povečevala in spreminjala na vzhodnem delu slovenskega ozemlja (v Prekmurju, na Spodnjem Štajerskem in Dolenjskem), pri čemer je šlo tudi za uveljavljanje načela o osebni odvisnosti kmeta od zemljiškega gospoda. Manjše so bile spremembe v severnem in zahodnem delu (se pravi na Koroškem, Gorenjskem in Notranjskem ter na Primorskem, kjer je bila zlasti tlaka redka). Na Kranjskem so si gospostva v 17. stoletju začela lastiti pravico do t. i. »v deželi običajne tlake«, zgled pa je bil privlačen tudi za nekatera gospostva v drugih deželah. To naj bi pomenilo, da naj bi bili podložniki na celih kmetijah gospodu na voljo skozi vse leto po šest dni na teden (razen ob praznikih). Delovno dajatev bi bilo mogoče nadomestiti z denarjem - robotnino. Seveda naj bi v veljavi še dalje ostale tudi v urbarju točno določene različne vrste tlake. Manjše kmetije naj bi imele, pač glede na velikost, manjše tlaške obveznosti. V tem obdobju je začela tudi cerkev pobirati novo dajatev v naravi, ki se je imenovala *bira* in je pripadala župnikom, kaplanom in cerkovnikom. Vsem oblikam dajatev se je pridružil še deželni davek.

Kljub temu, da so bile obveznosti različne od gospostva do gospostva in celo od kmeta do kmeta, pa povprečno obremenitev podložne kmetije dobro ponazarja naslednji primer. Redne obveznosti, ki jih je loškemu gospostvu leta 1630 deloma v denarju, deloma v naravi in delno s tlako poravnaval kmet Jurjočič iz žirovske župe za vsaj 740 goldinarjev vreden grunt, so – preračunane v denar – znašale:

dajatve, tlaka	med 3 gld in 29 k ter 3 gld in 39 k (in nekaj drobnih dajatev v naravi)
desetina	7 gld
deželni davek	5 gld in 5 k
dajatve cerkvi	1 gld in 1,5 k ter 1 gld in 24 k (in nekaj drobnih dajatev v naravi)
rabotnina	3 gld in 45 k (po letu 1630)

Skupno je moral gruntar leta 1630 plačati med 16 gld in 35,5 k ter 17 gld in 8 k. Že leto kasneje pa se je obveznost kmetije samo z odmerjeno rabotnino precej dvignila, tako da so dajatve (brez upoštevanja drobnih dajatev v naravi) skupno znašale okoli 21 goldinarjev. To pa je ustrezalo približno štiri mesečnemu zaslužku nekvalificiranega delavca v Ljubljani ali približno petim mesečnim prejemkom navadnega vojaka.

Povečane državne davke in močno narasle zahteve zemljiške gosposke je podložnik le stežka prenašal. Le redko jih je uspešno presegel z dodatno neagrarno dejavnostjo. Čeprav je turška povodenj, ki je prej silila z juga, odtekla in je bil na zahodni meji sklenjen mir z Benetkami (vojno klanje v nemškem cesarstvu pa je bilo daleč od slovenskih pokrajin), se je gmotni položaj podložnikov večji del 17. stoletja poslabševal. Razlogi za to so tičali tudi v pomanjkanju izboljšav orodja in obdelovalne tehnike. Kmetje, ki so videli glavnega izžemalca v svojih neposrednih gospodarjih, ne pa tudi v državi, ki je predvsem za svoja vojaška podjetja potrebovala vse večje kupe denarja, so čedalje pogosteje prihajali v konflikt z zemljiško gospodo. Uporništvo se je v slovenskem prostoru kazalo na različnih krajih. Najizrazitejše je bilo na Kočevskem (že od zadnjih desetletij 16. stoletja), na Goriškem v »prvem« tolminskem uporu leta 1627 in na Štajerskem v manjših uporih na širšem področju okoli Ptuja.

Kmečko nezadovoljstvo se je zgostilo leta 1635 in iz lokalnega upora na gospostvu Ojstrica med Vranskim in Trbovljami preraslo v veliki »slovenski« upor proti fevdalni zemljiški gospodi. Po večletnih sporih podložnikov z njihovim gospodarjem, bivšim vojakom Feliksom Schrattenbachom, ki so izbruhnili zaradi večanja tlake, pretiranih dajatev, sodnih glob in povečanja državnih- deželnih davkov, so kmetje odklonili izpolnjevanje svojih obveznosti. Začeli so se povezovati s podložniki sosednih gospostev in tudi širše. Neuspešna posredovanja predstavnikov notranje avstrijskih organov, ki so se po letu 1619 ohranili v Gradcu (razen dvorne pisarne, ki se je preselila na Dunaj) kot organi posebne upravne enote,

so se konec aprila iztekla v oborožen spopad med Feliksom Schrattenbachom in njegovimi podložniki. Upor se je hitro in silovito razširil. Kmetje so do srede maja na Spodnjem Štajerskem oropali in požgali - tako pravijo različni sočasni viri - od 35 do 70 graščin, samostanov in župnišč. Istočasno so podložniki na Kranjskem uničili več mitnic na meji med Kranjsko in Štajersko ter pri Postojni. Upor se je tako razširil tudi po večjem delu Kranjske (na vzhodnem Gorenjskem, severnem Dolenjskem, na Kočevskem, v Beli krajini in na Notranjskem), kjer je padlo v kmečke roke okoli 20 graščin. Štajerski in kranjski stanovi so se na razmeroma veliko rušilno moč upora, ki je zajel kar 15.000 km² in okoli 15.000 podložnikov, odzvali hitro in do srede maja zbrali okrog dva tisoč vojakov. Od teh je bilo 1800 krajišnikov (1300 jih je ostalo na Štajerskem, 500 na Kranjskem), ki so med puntarji povzročili velik preplah. Ker se s kranjskimi stanovi niso mogli pogoditi za primerno plačilo, so začeli krajišniki vsevprek ropati po vaseh. Prizadeta so bila tudi naselja, ki se uporu niso pridružila. Sicer pa so krajišniki po nekaj manjših spopadih s kmeti (pri Šoštanju, pri Leskovcu pri Krškem, pri Pleterjah in pri Šilentaboru) upor hitro zadušili. Mesta se v spopad med plemstvom in podložniki niso vključila, ampak so v skladu z lokalnimi razmerami varovala svoje koristi: Slovenska Bistrica je napad upornikov odbila, Krško, Ljubljana, Maribor in Ptuj so se le pripravili na obrambo, Celjani so ujete puntarje spustili, Kostanjevica in Kranj sta odklonila varovanje plemiškega premoženja, nobeno mesto pa ni hotelo sprejeti krajišnikov. Po dveh mesecih je bil upor dokončno zatrt. Medtem ko so storjeno škodo, ki so jo povzročili kmetje in vojaški najemniki, v deželah odpravili šele po nekaj letih, pa je račun za udeležbo v uporu nekaj sto kmetov plačalo že v naslednjih mesecih: nekaj voditeljev so obglavili in razčetverili, druge so poslali na galeje ali na prisilno delo na Ogrsko, večina obsojencev pa je morala plačati denarno kazen.

Kmečki radikalizem in njegovo zatrtje nista vzpostavila znosnejšega hierarhično urejenega družbenega ravnotežja. Ker se je pahljača kmečkih bremen še naprej razpirala, so ostajali tudi spori in manjši krajevno omejeni upori. Novi, udobnejši nižinski plemiški dvorci in graščine, ki so bili v nasprotju s prejšnjimi, na vzpetinah postavljenimi gradovi lahek plen kmečkih napadalcev že leta 1635, so v 17. stoletju nastajali s tlako in denarjem podložnikov. Nič drugače ni bilo z razkošnimi sakralnimi objekti *Zmagovite cerkve* (Ecclesia triumphans). Vsakoletni deželni davek, ki je bil znan pod imenom *kontribucija* in je pripadal vladarju (od ene šestine do ene četrtine njegove višine so prispevala mesta, ostalo pa zemljiška gospostva oziroma podložniki), se je takrat ustalil pri štirikratnem znesku deželne davčne osnove. Poleg tega je bila uvedena še nova *izredna kontribucija*, ki je naraščala hitreje kot inflacija (ta je sicer bila občutna le kratek čas sredi dvajsetih let 17. stoletja). V 18. stoletju sta tako oba

neposredna davka znašala kar desetkratno višino deželne davčne osnove. Tema davkoma je bila priključena še vrsta drugih neposrednih davkov, kot so glavarina, premoženjski davek, davek na hiše itd. Od druge polovice 17. stoletja pa so – poleg seveda že vpeljanih regalnih dohodkov od rudnikov, gozdov, kovnic, carin in mitnin – cesarjevo blagajno še posebej polnili neposredni davki na meso, živino, alkoholne pijače in podobno.

V 17. stoletju so se uveljavile nekatere nove poljske kulture, ki na gmotni položaj podložnika niso mogle bistveno vplivati, so pa morda blažile morebitna leta lakote. Hkrati so tudi ustvarjale novo oziroma očitnejšo različnost agrarne podobe posameznih področij. Na Kranjskem se je tedaj uveljavila ajda, ki je bila sicer znana že v 16. stoletju. Enako je bilo s koruzo. Ker je prišla na slovensko ozemlje iz Italije, Ogrske in Turčije, se je na Goriškem in v Ziljski dolini imenovala »*sirk*«, na Štajerskem, kjer je najbolje uspevala, »*kukurutz*«, na Dolenjskem pa je bila znana kot »*turščica*«. Koruza se je uveljavila veliko hitreje kot v 18. stoletju krompir (na slovenskem ozemlju znan že med letoma 1730-1740), ki so ga imeli za »lepljivega in neprebavljivega«. Krompir, ki so ga imenovali tudi »*zemeljska jabolka*« ali »*podzemeljski kostanj*«, so ljudje v avstrijskih deželah začeli pogosteje jesti šele takrat, ko so jih v to prisilile velike lakote leta 1771/1772. Ponekod se je uveljavil celo šele v prvih desetletjih 19. stoletja. V Istri in na Goriškem je v 17. stoletju rasel pomen oljke in vinske trte, zaradi proizvodnje svile pa se je po letu 1700 na Goriškem izraziteje uveljavljala kultura murve. Mnogokje, zlasti v ravninskih predelih in ob prometnih poteh, so se kmetje ukvarjali tudi s konjerejo, saj je bilo tovorništvo ena od poglavitnih neagrarnih dejavnosti podeželskega prebivalstva. Neodvisno od kmečke konjereje se je v Lipici na Krasu razvila pasemska vzreja toplokrvnih konj - lipicancev. Iz manjše kobilarne, postavljene v Lipici že v drugi polovici 16. stoletja, je v prvih desetletjih 18. stoletja zrasla velika kobilarna za potrebe vojske in dvora.

Na vasi, katere zunanja podoba je še globoko v 18. stoletje ostala praktično nespremenjena, so kmečko poljedelsko dejavnost bistveno dopolnjevali domača obrt, trgovina, prevozništvo in tovorništvo. Z razširitvijo gospodarskega prostora na srednje Podonavje in severnosavsko področje ob koncu 17. in v prvih desetletjih 18. stoletja ter s proglasitvijo Trsta in Reke za svobodni pristanišči leta 1719 so se razprle nove trgovinske možnosti, ki so pozitivno vplivale tudi na splošni ekonomski položaj slovenskih pokrajin. Gospodarski razvoj na vasi in zunanji gospodarski vplivi so tako vodili k premoženjskemu razslojevanju na podeželju, posredno pa tudi k hitrejšemu drobljenju kmetijske posesti, ki je sicer bilo prisotno že prej. Nakazovati so se začele velike spremembe v družbeni strukturi. Pri bogatejših velikih in srednjih kmetih (gruntarjih in polgruntarjih) so se vse pogosteje pojavljali hlapci in dekle kot najnižji podeželski sloj. Poleg njih so se v vaseh na vinorodnih

območjih pojavljali viničarji, drugod pa gostači ali osebénjki (sabénki), ki so kot poljedelski delavci brez lastnega zemljišča živeli v svojih kočah. Najbolj se je številčno okrepil sloj kajžarjev, nekakšnih polkmetov, ki so večinoma posedovali majhne kose nekdanjega skupnega srenjskega zemljišča in se v pretežni meri ukvarjali z nepoljedelskimi dejavnostmi. Število kajžarjev je ponekod močno preseglo število gruntarjev. Ob prometnih poteh so nastala tudi povsem kajžarska naselja kot npr. Drenov grič blizu Vrhnike. Družbeno strukturo prebivalstva in njegovo občutno naraščanje, ki je sicer bilo v obdobju zgodnjega novega veka v celoti praviloma zmernejše, kot ga ponazarja tabela, pa kaže stanje na zemljiškem gospostvu v obeh dolinah Sore:

leto	št. preb.	gruntarji	polgruntarji	kajžarji	gostači
1501	3975	757	-	47	-
1630	10.142	819	-	779	115
1784	15.105	867	211	805	789

V celoti število kajž v 18. stoletju verjetno ni preseglo števila kmetij. To dokazuje tudi preglednica družbene strukture na širšem območju župnij ljubljanske škofije, ki je teritorialno segala na Kranjsko, Štajersko in deloma Koroško (brez upoštevanja župnij z večinskim mestnim prebivalstvom):

leto	kmetje	kajžarji	gostači	ostali	skupaj
1754	55.054	19.210	13.934	7218	95.416
	57,7 %	20,1 %	14,6 %	7,6 %	100 %

Z razslojevanjem kmečkega prebivalstva so med njimi nastale tudi velike premoženjske razlike. Nekateri, sicer redki podložniki in svobodniki so ustvarili precejšnja premoženja, ta pa so jim omogočila napredovanje na družbeni lestvici. Kot trgovec z železom je tako denimo obogatel kmečki sin Marko Oblak z gospostva Škofja Loka. Leta 1688 si je pridobil plemstvo, devetnajst let kasneje pa je kupil postojnsko gospostvo. S Šivici iz Vipave in Rakovci (Raigersfeld) iz Rakovice blizu Kranja pa so se med plemiške zemljiške gospode povzdignili kmečki svobodniki.

Habsburška hiša z nikoli polno oziroma vedno prazno blagajno se pri načrtovanju »svetovne« politike, ki je bilo po koncu tridesetletne vojne v glavnem razpeta med vojaško in gospodarsko močno Francijo ter vse bolj kaotično Turčijo, seveda ni mogla pretirano tenkočutno ozirati na strahovito razsajanje kuge v letih 1679-1683 in/ali morebitne slabe letine doma. Davkom se - kot nobena država - ni odpovedala, niti jih ni trenutno zmanjšala ali

opuščala. Fiskalni pritisk je tako v celotnem deležu kmečke obremenitve postajal vse večji, kmetova upornost pa poslej ni bila več usmerjena samo proti fevdalcu, ampak tudi proti državnim organom. Prav zadnji veliki kmečki upor na slovenskem ozemlju - po Tolmincih, ki so ga vodili, je bil imenovan kot tolminski upor - je vseboval to dvojnost: sprva je izbruhnil zaradi novih državnih posrednih davkov na vino in meso (oziroma zaradi izsiljevalskega načina pobiranja davka s strani izterjevalca zakupnika), nato pa so kmetje svoje zahteve razširili še na »urbarje« in »staro pravdo«.

Novi posredni davki so ustvarjali uporniški nemir na Tolminskem že od začetka 18. stoletja, prag kmečke strpnosti pa so še zniževali spori s tolminskim glavarjem, izredno slabe letine in razsajanje živinske kuge. Puntarske priprave, ki so sprva prostorsko zajemale širšo okolico Mosta na Soči, so se konec marca leta 1713 razvile v velik upor. Povod za njegov izbruh je bilo ravnanje davčnega zakupnika Jakoba Bandela, ki ja dal v Gorici zapreti nekaj Tolmincev, poleg tega pa je zasegel njihov tovor. S pohodom v Gorico so kmetje zaprte osvobodili, razrušili več mitnic med Kanalom in Kobaridom ter razširili upor tudi v Goriška Brda. Po nekaj dneh pa je upor zamrl in ponovno izbruhnil konec aprila v veliko večjem obsegu. Tokrat se je vanj vključilo 720 kmečkih sosesk, ki so na površini okoli 2.500 km² zajemale porečje Soče, nekaj gospostev v Vipavski dolini in »ves proti morju se raztezajoči spodnji Kras«. V tem drugem delu upora zahteve puntarjev niso bile več usmerjene samo proti davčnim pobiralcem, ampak tudi proti že vpeljanim in novim davkom ter mitninam in mitnicam. Kmetje so ponekod (Rihemberk-Branik, Devin, Švarcenek) terjali stare urbarje in spoštovanje v njih zapisanih obveznosti. Tu in tam so urbarialna bremena celo sploh odklanjali. V mesecu maju je začel upor dobivati vse širše razsežnosti, kmečka zveza pa vse trdnejšo obliko. Na ponavljajoče se prošnje goriških in kranjskih stanov, naj osrednja oblast pošlje vojaško pomoč za zadušitev upora, so na Goriško prišle čete iz Vojne krajine. To se je zgodilo tudi zaradi ugotovitve notranjeavstrijske komore, da je ogrožen idrijski rudnik. V začetku junija je na Goriško prodrlo 600 krajišnikov, ki so upor zadušili z očiščevalnim pohodom skozi Kras in s spopadom sredi meseca pri Solkanu. Epilog je sledil spomladi naslednjega leta v Gorici. Enajst puntarjev s Tolminskega je bilo obsojenih na smrt, 150 pa na različno dolge zaporne kazni. Ostale udeležence so po njihovih deželskih sodiščih obsojali na različne zaporne in denarne kazni. Na Tolminskem so nekatere oblike kmečke samouprave poslej omejili, župane in vaške sodnike, ki so se upora udeležili, pa so odstavili.

Tolminski upor je bil zadnji veliki kmečki punt na slovenskem ozemlju. Nasprotja med kmečkimi podložniki in zemljiško gosposko, ki so v preteklih treh stoletjih prerasla iz pritajenosti v številne odkrite upore ne samo na slovenskem ozemlju, ampak po celem

nemškem cesarstvu in širše v Evropi, tudi v 18. stoletju niso izginila. Vendar sta sprti strani na slovenskem ozemlju nasprotja pogosteje kot prej reševali s pravdami. Le redko so spori na posameznih prostorsko močno omejenih področjih še prerasli v odkrit upor.

TRGOVCI IN MESTA

Vse bolj centralizirana država v 17. stoletju še ni poznala tako učinkovite in načrtne gospodarske politike, da bi z njo zmogla uspešno napolniti državno blagajno. Bilo je bolj ali manj vseeno, od kod prihaja denar in na kakšen način. Pomembno je bilo samo to , da se je denar za politične in vojaške načrte vladarja stekal v državno blagajno v čim večjem obsegu in čim hitreje. Izpad dohodka, ki je nastal zaradi temeljitega propada južnonemških kapitalov, tridesetletne vojne, omejevanja trgovskih povezav z nemškimi protestantskimi deželami ter zaradi izselitve bogatega protestantskega meščanstva in plemstva ob koncu dvajsetih let 17. stoletja, je vladar skušal nadomestiti s povezovanjem svojih dežel s severno italijanskimi pokrajinami. V tem sicer gospodarsko načetem prostoru namreč še vedno ni primanjkovalo kapitala. Možnosti, ki so se ponujale na slovenskem ozemlju, so italijanske trgovske družbe in posamezniki v polni meri izkoristili. Italijanski (katoliški) poslovneži so počasi prevladali in obvladali skoraj celoten trg. Vladar jim je proti vnaprejšnjemu izplačilu določene vsote denarja dajal v zakup tudi monopolne pravice, ki jih je imel nad nekaterimi pomembnejšimi izvoznimi in uvoznimi dejavnostmi oziroma proizvodi. V apaltu (appalto - gre za monopol, ki je bil na določen način podeljen v zakup) je bil izvoz živega srebra, govedi, voska, medu, platna, lesa iz Goriške in uvoz morske soli, tobaka, angleškega in francoskega sukna ter raznovrstnega nizozemskega blaga.

Najpomembnejši in najdonosnejši je bil do srede druge polovice 17. stoletja apalt za izvoz živega srebra iz Idrije. Po letu 1670 je trgovina z živim srebrom sicer spet prišla v državne roke, vendar so se v praksi ohranile podobne ali enake zakupne oblike v zvezi s trgovino ali rudnikom tudi v kasnejši čas. Posebej aktualne so bile takrat, ko je na prelomu v novo stoletje habsburški dvor najemal velika posojila pri veletrgovcih in bankirjih v Amsterdamu. Veliki dobički so se tako cel čas odlivali v roke tujih kapitalistov in v roke državne blagajne, dolžniška bremena habsburškega dvora pa niso dovoljevala niti razvojne rasti same Idrije. Šele v drugi polovici 18. stoletja je mesto začelo vidno gospodarsko in kulturno napredovati. Tedaj je z gospodarskimi reformami prišlo do modernizacije rudnika, proizvodnja in prodaja živega srebra pa sta se do konca stoletja močno povečali. Idrija je z okoli 3.600 prebivalci takrat dobila mestni videz, imela je razvito strokovno in

splošnoizobraževalno šolstvo, zgradili pa so tudi gledališče, ki velja danes za najstarejšo gledališko zgradbo na Slovenskem. Med dekleti in ženami rudarjev se je močno razmahnila sicer že od prej znana fina ročna veščina kleklanja čipk.

Izredno pomembna je bila tudi trgovina z morsko soljo. Zaradi štajerskega solnega rudnika Aussee, ki je bil v lasti deželnega kneza, je bila trgovina z morsko soljo omejena. V glavnem je segala do reke Drave in tako zajemala večino slovenskega ozemlja. V nasprotju s trgovino z živim srebrom, ki je zadevala široko v evropski prostor segajoče finančne interese, se je trgovina z morsko soljo omejevala le na domače okolje, vendar se je dotikala veliko širših slojev prebivalstva. Ob sicer nizki proizvodni ceni soli, ki je prihajala predvsem iz solin v beneški Istri in v manjši meri tudi iz tržaških solin, je šlo za distribucijo in porabo izredno velikih količin. Osebna poraba soli je namreč znašala za pripravo pretežno enolične prehrane (mokastih kaš, kuhane zelenjave) preprostih ljudi kar dobrih osem kilogramov na leto. Vrhu vsega je bila potrošnja soli velika že v sami predelavi mesa. Razpečavanje soli oziroma trgovina z njo, ki je ponekod znatno prebijala solno mejo na Dravi, sta glede na velike količine blaga nudili zaslužek številnim kmečkim tovornikom. Zato so večkratni poskusi monopolizacije trgovine s soljo in dajanje le-te v apalt posameznim italijanskim trgovcem (1609/10, 1625) naleteli na hude kmečke odpore. Leta 1634 je bila tovrstna trgovina podeljena v apalt deželnim stanovom, kar je sol prav tako znatno podražilo. Poskusi monopolizacije trgovine s soljo so predvsem povzročili obsežno tihotapstvo, ki je pripomoglo k temu, da se solni apalti dejansko niso obdržali. Leta 1661 je cesar ukinil solni apalt, vendar je sol iz državnih skladišč, ki je bila še vedno znatno dražja od tiste v beneški Istri, ohranjala tihotapstvo še naprej.

Nemajhno število ljudi je bilo povezano tudi s proizvodnjo železa in železnih izdelkov. Fužine, ki so jih zgradili mnogokje na slovenskem ozemlju, so bile v lasti fužinarskih in založniških družb ter posameznih podjetnikov, ki so bili pretežno tujci. Najpomembnejše med njimi so stale na Kranjskem: v Bohinju, Kropi, Kamni gorici, Železnikih, Tržiču, Javorniku in na Jesenicah. Proizvodnja železa, ki je bila vezana predvsem na italijansko tržišče, je bila odvisna od trgovcev-založnikov. Enako je bilo tudi z nekaterimi vejami podeželske obrti. Njeni izdelki so namreč močno presegli potrebe domačega okolja. Platnarstvo je bilo zlasti močno na gospostvu Škofja Loka, sitarstvo v nekaterih vaseh v okolici Kranja, usnjarstvo (kordovansko usnje) v Tržiču, izdelovanje lesenih in lončarskih izdelkov pa se je še posebej razvilo okoli Kočevja in Ribnice. V eno od središč, ki je preskrbovalo vojsko z orožjem, je prerasla puškarska obrt v Borovljah. Tam je ob koncu 17. stoletja prek dvesto mojstrov v svojih delavnicah letno izdelalo do 45000 kosov strelnega orožja.

S trgovino so se ukvarjali vsi sloji prebivalstva, vendar je bila ta glede na donosnost povsem jasno hierarhično razdeljena. Čim večji je bil dobiček, tem višji in ožji krog ljudi se je z njo ukvarjal. Z uvozno in izvozno trgovino *na debelo* (in grosso) in na dolge razdalje so se ukvarjali le redki veletrgovci grosisti, ki so bili večinoma tujci. Ti sodobni kapitalisti, ki so se po širini in tehniki poslovanja razlikovali od drugih trgovcev, so se ukvarjali z zelo raznovrstnimi posli. V nove dejavnosti so bili sposobni vložiti velike začetne kapitale. Od druge polovice 17. stoletja dalje so se začeli na slovenskem ozemlju za stalno naseljevati. Da bi se izognili mestnemu nadzoru in utesnjujoči organizaciji trgovskih cehov, sprva niso želeli postati meščani (oziroma če so to bili, so si skušali zagotoviti poseben položaj). Praviloma so pridobili plemstvo, nakupili fevdalna posestva in se - še naprej zavezani veletrgovini - s posebno diplomo otresli omejujočega položaja mest. Nekateri med njimi, kot Caharija Waldreich (1623-1682) iz Augsburga, Jakob Schell (1652-1715) s Tirolskega, ali Peter Anton Codelli (1660- 1727) in Michelangelo Zois (1694-1777), ki sta se priselila z Bergamaškega, so z grosistično trgovino (pšenica, platno, goveja živina, olje, sukno, železo, bombaž in drugo blago ter pridelki), založništvom, rudarstvom in fužinarstvom, v manjši meri pa tudi s preskrbovanjem Vojne krajine, zelo obogateli. Na slovenskem ozemlju so ustvarili prva velika premoženja, ki so bila vredna od nekaj sto tisoč do milijona in več goldinarjev. Velika premoženja so grosistom omogočala, da so svoj kapital vsaj delno oplajali tudi s poseganjem v trgovino z denarjem. Bančništvo je obsegalo menjalniške posle, posojanje denarja posameznikom in deželnim stanovom ter opravljanje denarnih poslov zanje in tudi za cesarja. Poleg neposrednega vračanja oplemenitenega denarja z obrestmi so si upniki povračilo zagotavljali s prevzemom oziroma izterjavo dohodkov od raznih deželnih in državnih mitnin, davkov in naklad. Z zastavnimi in posojilnimi denarnimi posli so se v Gorici in v Trstu ukvarjali tudi Judje. Vendar je njihova tovrstna dejavnost bila omejena večinoma na manj premožne sloje prebivalstva. Skupnosti Judov so zaradi gospodarskega razvoja številčno naraščale (sredi 18. stoletja je tržaška štela že skoraj tisoč ljudi), toda od konca 17. stoletja so morale živeti v getu. Tekmec dražjim judovskim posojilom (obresti na sposojen denar so znašale od 15 do 20 %) pa naj bi bile po italijanskem zgledu ustanovljene posojilnice, ki so se imenovale montes pietatis. Pojavile so se v Trstu (1641) in na Reki (1657), ponujale pa so cenejši denar.

Mestni trgovci večinoma niso presegali okvirjev, ki jih je ponujal lokalni trg. Pri tem so jih ogrožali tako grosisti, ki so z založništvom spodbujali podeželsko obrt, kot graščinska in kmečka trgovina, ki jim je odžirala zaslužek. Iz stoletja v stoletje ponavljajoče odredbe o omejitvi podeželske trgovine in obrti so privedle do izdaje podobnega patenta tudi v 18.

stoletju (leta 1737). Vendar sedaj tudi že merkantilno usmerjena država dejansko ni imela pravega interesa omejevati kmetove trgovske in obrtne podjetnosti, ki se je razrasla zunaj mestnih monopolističnih obrtnih združenj - cehov. Mestni obrtniki so se zato v 17. in v začetku 18. stoletja bolj kot kdaj koli prej zapirali v poostrene cehovske okvire. Posledica je bila, da se je vrsta manjših mest in trgov približala podeželju (Radovljica, Metlika, Črnomelj, Kostanjevica, Višnja gora), nekatera pa so občutno nazadovala (Beljak, Celje, Novo mesto). Svoje so pri njihovem usihanju dodali še različni požari in epidemije. Večjih mest podeželska trgovina ni prizadela, zato so lahko prevzela tudi tisti delež trgovske dejavnosti, ki so ga prej obvladovala manjša mesta. Socialno strukturo večjega mesta, ki se je z delitvijo dela skozi daljše obdobje sicer počasi, a vztrajno spreminjala, približno odslikava popis družinskih poglavarjev oziroma nosilcev gospodinjskih skupnosti, ki so leta 1706 v Ljubljani plačali davek (mesni krajcar) na zakol živine ali drobnice:

	število	%
plemstvo	39	2,58
duhovščina	12	0,79
doktorji	22	1,46
javna služba	116	7,69
trgovstvo	45	2,89
obrtništvo	453	30,02
promet	72	4,77
gostinstvo	41	2,72
ribištvo	34	2,25
kmetijstvo	6	0,40
dninarji	44	2,92
uslužbenci plemstva	81	5,37
ostali	48	3,18
reveži	17	1,13
moški brez poklica	243	16,10
ženske brez poklica	236	15,64
skupaj	1,509	99.91

Mesta, v katerih so pravi meščani predstavljali okoli desetino prebivalstva, z družinskimi člani pa polovico ali nekaj več, so - če niso populacijsko slabela - ohranjala po več desetletij enako število prebivalstva. Nasploh je prebivalstvo v njih le počasi naraščalo. V

primerjavi z evropskimi mesti so bila razmeroma majhna. Okoli leta 1700 je imela Ljubljana približno 7.500 prebivalcev, osemdeset let kasneje nekaj manj kot 10.000. V istih letih je imel Trst najprej do 6.500 prebivalcev, nato pa kot najhitreje razvijajoče se mesto in kot pomembno tranzitno in trgovsko središče skoraj 11.000 (z okolico vred 20.000). Gorica in Celovec sta okoli leta 1700 imela med 4.000 do 5.000 prebivalcev, okoli 1780 pa med 9.000 in 10.000. Ostala mesta so bila precej manjša in so običajno štela od 600 do 1700 prebivalcev, nekatera pa še manj. Od nekaj manj kot 900.000 ljudi, ki so okoli leta 1780 živeli na ozemlju današnje slovenske države, jih je v nevaških naseljih z več kot tisoč prebivalci živelo le do 6 %.

Na živahnejšo trgovino so od konca 17. stoletja dalje vplivali vojni uspehi habsburške monarhije in z njimi zvezane ozemeljske pridobitve na račun Turčije. Hkrati s tem je začelo prevladovati prepričanje o potrebnosti uvedbe merkantilističnih načel v gospodarstvo. Toda uvedba ekonomske politike, ki naj bi večje državne dohodke zagotovila z ustvarjanjem presežka izvoza nad uvozom (to pa naj bi se doseglo predvsem z izdelki, narejenimi v domačih manufakturah), je zahtevala mir in resnično moč vladarja. Cesar Leopold I. (1657-1705), ki je sicer bil zmagovit proti osmanskemu cesarstvu v t. i. *dunajski vojni* (1683-1699), a je zato bil s stalno vojsko tudi vselej na robu finančnega zloma države, se je zapletel v dve novi vojni. Na zahodu, kjer je bil skorajda celo vladarsko obdobje v konfliktu s Francijo - pač zaradi njenih apetitov do španskega prestola in ozemelj ob Renu ter zaradi njenega podpiranja protiavstrijske politike ogrskega kneza Imreja Thököliya in Turčije - je po smrti zadnjega španskega Habsburžana, kralja Karla II., izbruhnila dolgotrajna vojna za špansko dediščino (1701-1714). Na Ogrskem pa so absolutistične težnje dunajskega dvora v istem času povzročale stalne odkrite upore in zarote domačega plemstva. V eno od zarot, ki se je po vodilnih vanjo vpletenih hrvaških predstavnikih imenovala zrinjsko-frankopanska zarota, sta se zapletla tudi štajerski fevdalec Erazem Tattenbach in goriški mogotec Karel Thurn Valsassina. Ob izbruhu vojne za špansko dediščino je na Ogrskem vzplamtel nov boj proti absolutistični oblasti Habsburžanov. Že dalj časa trajajoči kmečki upor kurucov je tedaj prerasel v borbo za obnovitev stanovske ureditve (1703-1711). Potem ko so avstrijske čete večkrat zmagale v posameznih bitkah nad uporniškimi oddelki Ferenca II. Rakoczyja, je prišlo do sklenitve miru in ponovne vzpostavitve habsburške oblasti, ki pa ni bila absolutustična. Po zadušitvi upora na Ogrskem pa za uspešno ohranitev oziroma pridobitev španske krone ni bilo več možnosti. Zaradi političnih špekulacij, ki so hotele zagotoviti ravnotežje sil v Evropi - Habsburžani bi bili namreč s pridobitvijo Španije in njenih prekomorskih kolonij premočni - sta avstrijski zaveznici (Anglija in Nizozemska) s Francijo

sklenili predhodni mir in s tem dejansko omogočili, da je španski prestol zasedel Filip V., vnuk francoskega kralja Ludvika XIV. Z raztreseno posestjo v Italiji, Nemčiji in na ozemlju bivše španske Nizozemske (današnja Belgija z Luksemburgom) se je težišče sklenjenega avstrijskega ozemlja - s tem pa tudi politike - poslej premaknilo proti jugovzhodu in severu, tj. proti Turčiji in Poljski.

Že v zadnjih dveh desetletjih vladavine Leopolda I. in nato v času njegovega reformno razpoloženega sina Jožefa I. (1705-1711) se je v habsburški politiki vedno bolj kazala tudi težnja po povezavi vseh posesti avstrijske veje dinastije v trdno celoto. Izraz tega hotenja je bila leta 1711 uvedba imena »*Avstrijska monarhija*« (Monarchia Austriaca) v uradne dokumente. Dve leti kasneje je sledila izdaja pragmatične sankcije. Ta dokument je potrjeval dedno pravico avstrijske vladajoče dinastije do ozemelj nad katerimi je vladala. Določal je nedeljivost in neločljivost teh ozemelj; po sistemu prvorojenca pa je dajal možnost dedovanja tudi po ženski strani. Cesar Karel VI. (1711-1740), ki je kot neuspešen tekmec za španski prestol nosil ime Karel III., si je za priznanje pragmatične sankcije prizadeval praktično skozi vsa leta svoje vlade. V dvajsetih letih 18. stoletja so jo sprejele vse dedne habsburške kraljevine in dežele (Štajerska, Koroška, Krajnska in Goriška leta 1720), z diplomatskim barantanjem pa je cesar tudi od pomembnih evropskih sil dobil zagotovila, da bodo pragmatično sankcijo spoštovale. Ko pa je Karel VI. kot zadnji moški pripadnik habsburške vladarske hiše umrl, je o vrednosti in mednarodnem spoštovanju tega dokumenta ponovno odločalo orožje. Že pred zatrtjem ogrskega upora in pred koncem vojne za špansko dediščino je bil dejansko odločen tudi boj za Panonsko nižino: Avstrija je uspela izriniti Turčijo iz srednjega Podonavja. Kljub velikim vojnam z osmanskim cesarstvom v 18. stoletju - v letih 1716-1718 je Avstrija kot glavno trajno pridobitev priključila še Banat in vzhodni Srem, v letih 1737-1739 in 1788-1791 pa sta bili vojni zanjo neuspešni - se je na Balkanu ohranjalo vojno-politično ravnotežje. Avstrijska monarhija je postala ena najmočnejših sil v Evropi. Skupaj z vse močnejšo Rusijo je bila najvplivnejša pri reševanju t. i. vzhodnega vprašanja. Tak položaj pa je lahko ohranjala in obenem ščitila dinastijo na prestolu ne le s spretno diplomacijo in različnimi, tudi spreminjajočimi zavezništvi, ampak tudi z gospodarsko močjo, ki je zagotavljala materialne temelje za zadostno število vojakov. Reformni načrti zgodnjega razsvetljenca Jožefa I. na področju uprave in glede izboljšanja položaja podložnikov so sicer v obdobju Karla VI. zastali, vendar pa je začela država dejavneje posegati v gospodarstvo. Nastajati so začeli veliki kolonizacijski in melioracijski projekti za prebivalstveno opustela področja, ki jih je Avstrija osvojila v vojnah s Turčijo. Leta 1717 je Karel VI. proglasil svobodno plovbo na Jadranskem morju, dve leti kasneje pa sta Trst in Reka postala svobodni

pristanišči. Na Dunaju je bila v istega leta (1719) ustanovljena Orientalna kompanija, ki je kot delniška družba pod zaščito cesarja imela velike monopolne pravice pri ustanavljanju manufaktur in pri neoviranem trgovanju s Turčijo. Merkantilistični ukrepi države so zahtevali tudi izboljšano prehodnost samih dežel. Ob preusmeritvi velikega dela balkanske trgovine v Srednjo Evropo je bilo potrebno gospodarsko in prometno trdno povezati ozemlje od Banata do Dunaja in Trsta. Cestno omrežje pa je bilo popolnoma zanemarjeno in še najustreznejše za tovorni promet. Gradnje oziroma popravila cest so se praviloma lotevali le ob izrednih priložnostih, kot npr. ob pripravah za kar najbolj udoben prihod cesarjeve kočije in njegovega spremstva v Ljubljano leta 1660. Karel VI. je dal izdelati nove osnove za izgradnjo prometnih povezav, ki so stanje cest v 18. stoletju bistveno izboljšale. Določenih je bilo več vrst cest, način izgradnje in njihova kakovost. Najpomembnejše so bile t. i. glavne komercialne ceste, ki so omogočale predvsem dostopnost do svobodnih pristanišč in so hkrati vplivale na razvoj nekaterih mest. Prek slovenskega ozemlja je potekalo več glavnih komercialnih cest. Ena je prek Gradca, Maribora, Celja in Ljubljane vodila do Postojne, kjer se je razcepila na kraka proti Trstu in proti Reki. Iz Ljubljane je tekla druga glavna komercialna cesta v Beljak (prek Korenskega sedla), tretja pa v Celovec (prek Ljubelja). Izboljšanje cest je vplivalo tudi na razvoj civilne pošte, ki so jo sli (tekači in jezdeci) med Ljubljano in Dunajem sicer prvič vzpostavili že leta 1573. Pozneje so tovrstno pošto širili v smeri proti Benetkam in v smeri proti Karlovcu kot pomembnemu središču Vojne krajine. Sredi 18. stoletja je pošta že lahko vpeljala vozove za potnike, kar je pomenilo tudi začetek rednega potniškega prometa. Povezati rodovitne panonske ravnice s Trstom pa je pomenilo urediti tudi vodne poti. Leta 1735 so začeli z odstranjevati ovire iz reke Save in graditi obrežne poti za vleko ladij proti toku. Merkantilistične spodbude so pozitivno vplivale na gospodarski razvoj in v dvajsetih letih 18. stoletja so se že začele pojavljati prve manufakture. Prava uveljavitev merkantilistične politike (zaradi močnega vpliva države na gospodarstvo se je za merkantilizem uporabljal tudi izraz kameralizem) pa je zaznamovala šele obdobje, ko je po smrti cesarja Karla VI. v avstrijski monarhiji zavladala njegova hčerka Marija Terezija (1740-1780).

KULTURNI RAZCVET IN PORAST PRAZNOVERJA

V primerjavi s postopnim gospodarskim razvojem se zdi, da je začelo na slovenskem ozemlju od druge polovice 17. stoletja dalje vreti od duhovne ustvarjalnosti. Nastopilo je obdobje baroka, ki je kot izraz zmage konfesionalnega absolutizma nad reformacijo začel prežemati

vsa področja kulturnega življenja in ustvarjanja ter jih vključevati tudi v širši evropski prostor. Medtem ko so slovensko ozemlje začeli osvajati italijanski umetnostni vplivi, je ostala miselnost tistih, ki so poosebljali predvsem plemiško kulturo, usmerjana k severnjaškim, tj. nemškim in srednjeevropskim oblikam oziroma idealom. Odprtost prostora za vplive z zahoda in severa je seveda pomenila sprejemanje novih družbenih vrednostnih vzorcev in oblik. Med zgornjimi družbenimi sloji se je do konca 17. stoletja širil italijanski jezik, potem pa se je kot pogovorni jezik ohranil v dobršni meri le med družbeno elito na Goriškem. Nemški jezik se je utrdil in začel presegati pogovorne okvire zgornjih slojev z uveljavljanjem v slovstveni (literarni in »znanstveni«) tvornosti, ki je sicer še vedno prvenstveno ostajala domena latinskega jezika oziroma latinsko pišočih avtorjev. Spreminjati se je začela bivalna in jedilna kultura, oblačilni videz je prevzemal francoske in nemške modne zapovedi, spreminjati so se začele higienske in zdravstvene navade ter razvade, v skrajni ekscesni obliki pa se je v tem obdobju med vsemi družbenimi sloji izrazilo človeško praznoverje, se pravi verovanje v demonične sile, hudiča in v »*vešče*«, kot so ženske, ki so bile obtožene čarovništva, večkrat poimenovali s slovenskim izrazom viri tistega časa.

Vidneje so začele označevati čas gledališke predstave. Poleg pasijonskih procesij in iger so začeli za širše sloje uprizarjati predstave tudi dijaki jezuitskega kolegija v Ljubljani. Z Igro o paradižu, ki so jo v slovenskem jeziku pripravili sami po tuji predlogi ali celo po ustnem izročilu, so med letoma 1657 in 1670 večkrat nastopali izven svojega šolskega okolja. Pred cesarjem so leta 1660 uspešno izpričali poznavanje sodobnih gledaliških usmeritev ljubljanski gledališki diletanti, ki so po besedah cesarjevega potnega maršala uprizorili »zelo zabavno in zelo prijetno laško glasbeno komedijo«. Sicer pa so se v Ljubljani ustavljale italijanske gledališke skupine, ki so potovale iz Benetk na Dunaj, od leta 1653 dalje pa so prihajali tudi nemški komedijanti. Pogostnost predstav, ki so se dogajale v palačah premožnih plemičev ali v mestni hiši, je v 18. stoletju začela preraščati že v skoraj prave gledališke sezone.

S prihodom tujcev najrazličnejših poklicev in znanj ter s povečevanjem števila tudi že doma izšolanih uradnikov se je večala naklonjenost družbene elite izobrazbi in znanosti. O slednji je kranjski stanovski uradnik Adam Sebastjan Siezenheimb v leta 1659 natisnjeni knjigi o vzgoji mladih plemičev zapisal, da »je najprimernejše sredstvo za dosego vzvišenih misli in izostritev opazovanja, za spoznanje božje vsemogočnosti in za službo domovini, za nasvet in pomoč bližnjemu, za premagovanje življenjskih težav ter za to, da mladost napolnimo z veseljem in starost s častjo«. Ta misel je - seveda skladno z duhom časa - v bistvu sledila predstavam, ki jih je o plemiškem življenju že v prvih desetletjih 16. stoletja

oblikoval Baldassare Castiglione v svoji znameniti in razširjeni knjigi Dvorjan (Il Cortegiano). Idealno vzgojen plemič naj bi obvladal vojaške veščine, imel humanistično-retorično izobrazbo, med ljudmi pa naj bi nastopal z vso stanu primerno etiketo. V to je med drugim spadala tudi plemiška zabava, ki se je v drugi polovici 17. stoletja občasno manifestirala v uprizoritvah svečanih viteških igrah na konjih. V teh »karuselih«, nastalih iz srednjeveških turnirjev kot obliki nadzorovanega nasilja, so se na dvobojih borile kostimirane skupine, ki so predstavljale kontinente in posamezne eksote. Skladnost fizičnih in duhovnih odlik, ki bi plemiča ločevale od uveljavljajoče se meščanske neplemenitosti, naj bi skušal zagotoviti tudi v začetku 18. stoletja v Ljubljani ustanovljeni kolegij za domače plemiške sinove (Collegium Carolinum Nobilium). Na večjo izobraženost plemstva, na njegovo védenje o razprostranjenosti sveta in o dogodkih v njem pa so opozarjale knjižnice, ki so krasile marsikateri plemiški dom. Ob skoraj popolni nepismenosti podeželja in pretežnega dela mestnega prebivalstva - še ob koncu 18. stoletja je bilo od vsega prebivalstva na slovenskem ozemlju pismenih največ do 30.000 ljudi (od 3 do 4 %) - je bilo plemstvo praviloma pismeno in dvo- ali celo večjezično. To je veljalo tako za plemiče kot za plemkinje. Toda večina knjižnic (te je imela na Kranjskem v drugi polovici 17. in v začetku 18. stoletja več kot polovica plemičev) je bilo majhnih in vsebinsko omejenih. Izjemi in izjemni sta bili knjižnica Auerspergov (Turjačanov) v Ljubljani s 7.000 knjigami ter knjižnica barona Janeza Vajkarda Valvasorja na njegovem gradu Bogenšperku, ki pa je že konec 17. stoletja z več tisoč knjigami in skoraj osem tisoč grafičnimi listi pristala v lastništvu zagrebške škofije. Sicer pa je zelo veliko knjižnico pomenila že posest od 100 do 200 knjig, medtem ko je večina knjižnic imela manj kot 50 knjig. V vsebinskem pogledu so knjige kazale, da plemstva na slovenskem ozemlju - tako kot tudi v ostalih habsburških deželah - na splošno niso vznemirjale nove utemeljitve modernega naravoslovja, ki so načenjale ustaljeni pogled na svet in bistveno spreminjale položaj človeka v njem. Veliko bolj so ga zanimali potopisi, opisi tujih krajev in njihove znamenitosti. Seveda na knjižnih policah niso mogli manjkati molitveniki, Sveto pismo in knjige o zdravilnih rastlinah za ljudi ali konje. Pomembna in za to večkrat ponatisnjena knjiga deželnih ročinov, ki je plemstvo potrjevala kot nosilca dežele in mu vlivala določeno samozavest v odnosu do vse močnejših absolutističnih teženj države, je prav tako predstavljala standardno delo tedanje knjižnice. Svojo potrditev je plemstvo kot maloštevilen sloj prebivalstva, ki je štel manj kot

1 % vseh ljudi na slovenskem ozemlju, videlo tudi v široko zasnovanih publikacijah, ki so predstavljale posamezne dežele. Kot izraz deželnega patriotizma, ki ga prve klice širšega avstrijskega patriotizma niso izključevale, je zanimanje za domoznanstvo povsem naravno

sodilo v tedanjo plemiško kulturo.

Poleg posameznih kronikalnih del nekaterih samostanov in mest, ki so se ohranila v rokopisu, so v tem obdobju nastajale genealogije vladarskih in domačih plemiških rodbin. Izrazito pa je bilo topografsko in kartografsko delo, ki ga je v letih od 1601 do 1605 iz vojaških pobud in potreb začel opravljati avguštinec Ivan Klobučarić (Clobucciarich). Številne njegove skice so bile prve upodobitve krajev na slovenskem ozemlju, med te pa so sodile še nekatere vedute krajev in trdnjav, ki jih je okoli leta 1639 naredil vojaški inženir Giovanni Pieroni. Obsežne slikovne albume z več sto upodobitvami mest, trgov, samostanov in gradov, ki so bili kasneje tudi ponatisnjeni ali dopolnjeni, so Kranjska, Koroška in Štajerska dobile v drugi polovici 17. stoletja. Prvi dve topografiji (Topographia Ducatus Carnioliae modernae, 1679, in Topographia archiducatus Carinthiae modernae, 1681) sta nastali v Valvasorjevi bakroreznici, tretja (Topographia Ducatus Stiriae), z letnico izdaje 1681, pa v delavnici Georga Matthäusa Vischerja. Kartografska prizadevanja tega obdobja so dosegla svoj vrh nekoliko kasneje v delu Ivana Dizme Florjančiča (Floriantschitsch), ki je leta 1744 izdelal prvi zemljevid Kranjske.

Zgodovinopisje, na katerega je vplival predhodni razvoj humanističnih in jezikoslovnih znanosti, ni bilo zgolj plod znanstvene predanosti piscev, ampak je hkrati izražalo tudi hotenje okolja, ki so mu avtorji sami pripadali. Tako se je npr. nasproti slovanskemu humanističnemu zgodovinopisju, ki je bilo razširjeno na Poljskem, Češkem, v Dalmaciji in drugod, uveljavilo nemško humanistično zgodovinopisje. Pisci, eni in drugi, so narode, h katerim so se prištevali, poveličevali, jim pripisovali izredno razširjenost in podobno. V deželah Notranje Avstrije so pisci prevzeli nazore nemškega zgodovinopisja, zgodovina njihove dežele pa je bila del zgodovine nemškega cesarstva. Slovani, v tem primeru Slovenci, so zato veljali za Germane, ki govore dva jezika. Zgodovinopisna dela so tako izražala nemško usmerjenost in deželni koncept, kar je bilo v skladu s poveličevanjem pravic in vloge deželanov. Od pomembnih zgodovinopisnih del, ki so nastala v 17. stoletju, se je Koroška zgodovina (Annales Carinthia, I-II, Leipzig 1612), ki jo je pod svojim imenom objavil Hieronim Megiser (1554/55- ? 1619), napisal pa koroški predikant in zgodovinar Michael Gotthard Christalnick (1530/40-1595), neposredno navezovala na protestantsko obdobje. Nenatisnjeno je ostalo delo goriškega jezuita Martina Bauzerja (1595-1668) Zgodovina Norika in Furlanije (Historia rerum Noricarum et Foroiuliensium), ki je izpričala svojo vrednost z opisi dogajanja v 16. in 17. stoletju. Pomembno pa je s svojimi teološkimi in zgodovinskimi deli zaznamoval dobo že takrat tudi širše priznani mariolog Janez Ludvik Schönleben (1618-1681). Med številnimi latinskimi in nemškimi knjigami ter rokopisi, ki jih

je napisal na področju retorike, teologije, filozofije in zgodovine, je treba omeniti tudi priredbo Čandkovega lekcionarja. Tako je po sedeminpetdesetih letih zatišja leta 1672 ponovno izšla knjiga v slovenskem jeziku. Od njegovih zgodovinskih spisov pa sta izstopala Uveljavljena Emona (Aemona vindicata, Salzburg 1674), ki je predstavljala prvo domače arheološko delo ter Stara in nova Kranjska (Carniolia antiqua et nova), od katere je v Ljubljani leta 1681 izšel le prvi del. Slednje delo je ostalo nedokončano, kot zgodovina v obliki analov pa je segalo do leta 1000. Schönlebnov vsestranski pogled na preteklost domače dežele, pri čemer je šlo predvsem za domoznansko polihistorstvo, je »podedoval« in v svojem delu celovito razvil Janez Vajkard Valvasor (1641-1693).

Valvasorjev rod je izviral iz okolice Bergama v Italiji, vendar je že njegov ded v začetku 17. stoletja postal kranjski plemič in član kranjskih deželnih stanov. Po šolanju pri jezuitih v Ljubljani si je Valvasor, kot se je spodobilo za mladega plemič, nabiral izkušnje in znanje v vojaški službi ter na potovanjih, ki pa so močno presegla običajna modna študijska t. i. kavalirska potovanja visokorodnih sinov. Kot radoveden sodobnik, ki se je zanimal za naravo in njene posebnosti, za umetnost, matematične in fizikalne vede, vendar tudi za alkimijo in magijo, si je pridobil razgledanost, ki je daleč presegala njegovo domačo okolico. Po več kot desetletnih popotovanjih po Evropi in severni Afriki si je na gradu Bogenšperk v osrčju Kranjske uredil bakroreznico. Začel je izdajati umetnostna in topografska dela. Raziskovalni nemir ga je med drugim privedel do izdelave načrta za predor pod Ljubeljem, do izuma posebnega načina vlivanja v bron in do opisa naravnega pojava presihajočega Cerkniškega jezera, za kar ga je angleška Kraljeva družba (Royal Society) v Londonu počastila s sprejemom med svoje članstvo. Deželni patriotizem in tudi spoznanje, da skorajda nihče v tujini nič ne ve o njegovi domovini, »kakor da bi ta vse hvale vredna vojvodina bila le majhen, neznaten kot evropske zemlje brez lepih mest in krasnih gradov, ki se ne more primerjati z drugimi deželami,« pa sta ga privedla k zasnovi in uresničitvi ambicioznega načrta, da s pomočjo dobrih sodelavcev z vseh vidikov opiše Kranjsko ter jo predstavi s podobami in zemljevidi. Leta 1689 je izšlo v Nürnbergu njegovo življenjsko delo, 3532 strani obsegajoča Slava vojvodine Kranjske (Die Ehre Dess Hertzogthums Crain). V tej »enciklopediji« velikega dela današnje Slovenije in njene soseščine (v knjigo namreč ni zajet le opis Kranjske s priključenim delom Istre in Primorja, temveč tudi Koroške ter splošni opis Hrvaške in krajev v Vojni krajini) je Valvasor zelo nazorno naslikal podobo druge polovice 17. stoletja; v predstave poznejših generacij je pravzaprav uspel vsaditi svoje lastne poglede in videnja. Valvasor, ki je kot človek »meča in peresa« v bistvu utelešal plemiški ideal, žal ni našel posnemovalca. Kot svojevrstna reakcija na deželni patriotizem, ki je Trst uvrščal h

Kranjski, sta se pojavila le municipalizem in z njim povezan začetek tržaškega zgodovinopisja (1698). Valvasorjeva ustvarjalnost je pomenila vrh in hkrati pravzaprav konec široko zasnovane polihistorske literature. Povezave z intelektualno elito, ki se je pojavila ob koncu 17. stoletja, ni bilo; morda se je kazala le v tem, da je bil Valvasor do neke mere znanilec prihajajočega protisholastičnega empirističnega duha, izobražena plemiška, cerkvena in višja meščanska elita pa je - šolana v glavnem na italijanskih univerzah in pod italijanskim duhovnim vplivom - predstavljala določeno opozicijo jezuitskemu monopolu v kulturi.

Po vzoru rimske Arkadije, bolonjske akademije Gelatov in drugih sočasnih italijanskih učenih družb je kronist, zgodovinar in pravnik Janez Gregor Dolničar (Thalnitscher) (1655-1719) zbral okoli sebe in stolnega prošta Janeza Krstnika Prešerna ljubljansko intelektualno elito; leta 1693 je ustanovil podobno družbo z imenom Academia operosorum Labacensium (*Akademija delavnih Ljubljančanov*). Eden od poglavitnih namenov trinajstih pravnikov, šestih teologov in štirih medicincev, ki so v javnost slavnostno stopili leta 1701, je bil, kot so zapisali v svoja akademska pravila, izdajati »učene razprave ljubljanskih operozov, teološke, juridične, medicinske, državoznanske itn.« Število članov je naraščalo in leta 1714 je Akademija štela 42 članov. Med njimi so bili tudi ugledni tujci, kot npr. italijanski pesnik in literarni zgodovinar Giovanni Mario Crescimbeni ter Valvasorjev sodelavec, hrvaški pisatelj in učenjak Pavao Ritter Vitezović. Ustvarjalnost članov Akademije, pa tudi drugih, ki so delovali izven tega kroga, je bila raznovrstnejša in se je razlikovala od njihovih umetniških in znanstvenih predhodnikov. Umetnostna slovstvena produkcija, ki je bila navdihnjena s klasičnimi in renesančnimi temami, je majhno umetniško vrednost praviloma prikrivala z baročnim, retorično nabuhlim izrazom. Od znanstvenih izdaj pa so izstopale razprave akademikov Janeza Gregorja Dolničarja na področju zgodovine, Janeza Štefana Florijančiča (Floriantschitsch von Grienfeld) na področju ekonomije in zdravnika Marka Grbca (Gerbezius) na področju medicine. Omeniti gre tudi razprave nečlanov družbe »delavnih«, kot predvsem Volfganga Andreja Vidmayerja na zdravstvenem področju in barona Franca Alberta Pelzhofferja na področju političnih ved. Akademija je zaradi različnih razlogov zamrla leta 1725.

Spisi operozov, ki so se poleg drugih del v slovenskem in nemškem jeziku tiskali v latinščini večinoma že v novoustanovljeni ljubljanski tiskarni (po ustanovitvi tiskarn v Trstu in Celovcu v prvi polovici 17. stoletja je Ljubljana spet dobila tiskarsko delavnico šele leta 1678), so dosegli višjo znanstveno raven od tiste na jezuitskih šolah. Vendar pa se družba izobražencev nazorsko še ni mogla otresti splošnega jezuitskega razumevanja znanosti. Zasnova univerze v Ljubljani je tako predvidevala jezuitsko univerzo s teološko in filozofsko

fakulteto. Fiziki, ki bi se predavala v okviru filozofije, bi bila le jezuitskim pogledom prilagojena aristotelovska fizika (takšno fiziko so po letu 1704 predavali na ljubljanskem jezuitskem kolegiju). Trajnejšo podlago za kulturni razvoj pa so dajale uresničene pobude operozov. Leta 1701 so s knjižnimi darovi članov Akademije ustanovili prvo javno študijsko knjižnico na Kranjskem. Dvajset let kasneje je ta postala last ljubljanske škofije in del semeniške knjižnice. Konec istega leta 1701 je predvsem prizadevnost uslužbenca kranjskih stanov in glasbenika Janeza Bertolda Höfferja (1667-1718) pripeljala do ustanovitve filharmonične družbe - Academie philharmonicorum. Njen namen je bil, da povzdigne družabno življenje družbene elite in da - kot je med drugim pisalo v njenih pravilih – »z občasnim igranjem pobožno prikliče v spomin tisto nebeško glasbo, ki bo večno trajala.« Zato pa v Ljubljani ni zaživela risarska akademija (Academia incultorum). Vendar je Academia operosorum sama načrtno pospeševala likovne umetnosti do te mere, da se je prav po njeni zaslugi na slovenskem ozemlju zmagovito uveljavil italijanski barok. Poleg Gradca, ki je sprejemal umetnostne vzore iz Srednje Evrope in jih posredoval zlasti v svoje štajersko okolje, je tudi Ljubljana postala umetnostno središče, vendar se je preko nje širil italijanski vpliv. Po letu 1700 so mesto ob pomoči domačinov baročno majestetizirali severnoitalijanski gradbeni mojstri, slikarji in kiparji. Iz Ljubljane je tedaj začel sevati baročni vpliv, ki je segel v njeno okolico, pa tudi na Koroško, Štajersko in Hrvaško. Barok kot umetnostni stil je bil tako sprejet v cerkvenih krogih, med plemstvom in meščanstvom, ukoreninil pa se je tudi v ljudski umetnosti na podeželju. Toda v barok kot način življenja je v večji meri kot v poprejšnji čas spadala tudi s strahom pred čarovnicami in čarovniki obsedena domišljija.

Ob postopni gospodarski, kulturni in znanstveni rasti so družbeno stvarnost uokvirjali predvsem procesi, kot so razslojevanje podeželja, uveljavljanje političnega absolutizma in z njim zvezano krhanje stanovske avtoritete, prizadevanje cerkvenih in laičnih oblasti za popolno rekatolizacijo avstrijskih dežel ter oblikovanje trših moralnih norm družbene elite. Le-ta je videla v preprostem kmečkem prebivalstvu, predvsem pa v njegovih običajih, povezanih s plodnostjo narave in človeka, izrazit primer nemoralnosti. Tem družbenim procesom se je po koncu tridesetletne vojne v Evropi pridružil še porast števila na rob odrinjenih ljudi, ki so kot potepuhi, berači in razbojniki vznemirjali posamezne dežele. Večkrat so se organizirali celo v beraške združbe in roparske tolpe. Po Goriškem so ropali posamezniki in tolpe, ki so tja prišli predvsem z beneškega ozemlja, medtem ko je na Kranjskem v vsakem njenem delu delovala druga roparska skupina: na Notranjsko so vdirale tolpe iz Istre, na Dolenjskem so »gospodarili« uskoki, ki so jim pravili hajduki, na Gorenjskem pa je v drugi polovici 17. stoletja najbolj slovel Janez Košir, znan pod imenom

Hudi Kljukec, ki je s svojo tolpo ropal tudi po Koroškem in Štajerskem. Roparji so bili praviloma enako neusmiljeni do vseh slojev prebivalstva. Ni se razvil »socialni banditizem«, ki bi prizadel le fevdalno gospodo, bogate meščane ali predstavnike oblasti, prav tako pa se v obdobju baroka tudi nikjer ni pojavil »plemeniti hudodelec«, ki bi bogatim jemal in revnim dajal. Vse hujše zlo pa naj bi po krščanskem oziroma cerkvenem razumevanju sveta, v katerem je vidno vlogo igral hudič, v družbeno stvarnost, ki je bila zelo kontrastna, prihajalo predvsem preko ženske.

V drugi polovici 17. stoletja je na slovenskem ozemlju potekalo obsežno preganjanje čarovnic (in čarovnikov), ki je po svoji intenzivnosti prekašalo tako predhodno obdobje v 16. stoletju in v prvi polovici 17. kot tudi čas po letu 1700. Na Štajerskem so bila glavna žarišča čarovniških procesov v vinorodnih okoliših Slovenskih goric in Haloz. Posebno množični so bili procesi pred sodišči v Ormožu, na Ptuju, v Ljutomeru, Mariboru, Radgoni in v Hrastovcu. Na Kranjskem, kjer je Valvasor leta 1689 v svoji Slavi vojvodine Kranjske pisal, da so »coprniškim babiščetom« velikokrat »vroče zakurili in jih precej posadili na žareči stol, vendar golazni s tem še niso mogli docela iztrebiti«, so se odvijali glavni procesi in preiskave v Škofji Loki, Ljubljani, Ribnici, Cerknici, v vasi Bočkovo pri Ložu, kjer naj bi bili pobiti kar vsi vaščani, na Kočevskem in v Krškem. Sočasno kot na Štajerskem in Kranjskem so potekala preganjanja čarovništva tudi na Koroškem, kjer so bila glavna središča v Pliberku, Ženeku, Humberku in Rožeku. Obtožencem, starim od pet do osemdeset let, ki so pripadali izključno najnižjim družbenim plastem, so očitali stvari, ki jih dejansko večinoma niso mogli storiti: »kuhali« naj bi točo, povzročali naj bi pogin govedi, razne bolezni in smrti, se sestajali s hudičem, imeli z njim spolne odnose itd. Ubogi ljudje, ki so verjetno bili prestrašeni in seveda niso imeli nikakršnega duhovnega obzorja, so se znašli pred običajno zelo dobro izobraženo in pravno podkovano osebo. Ta je največkrat bila v eni osebi tožilec, zasliševalec in hkrati sodnik. Med najbolj dosledne in vplivne zagovornike preganjanja čarovništva v avstrijskih deželah je spadal ob koncu 17. in v začetku 18. stoletja profesor prava na innsbruški univerzi Krištof Fröhlich von Fröhlichsburg. Med najbolj krute sodnike tistega časa - vsaka dežela posebej je imela med sodniki tudi tiste, ki so se posebej odlikovali po svoji krutosti v zasliševalnem postopku - pa je spadal doktor prava Janez Jurij Hočevar (Gottscheer), sicer tudi astronom in skladatelj ter član Academie operosorum, s pomenljivim akademskim imenom Candidus (Čisti).

Podlage za vodenje čarovniških procesov so bile v obstoječi zakonodaji. Medtem ko je mnogokrat ponatisnjena knjiga z naslovom Kladivo čarovnic (Malleus maleficarum, 1487) predstavljala navodilo in priročnik pri obravnavi proti ljudem, ki so bili obtoženi čarovništva,

je zakonito podlago za tovrstne procese nudil kazenski zakonik cesarja Karla V. (Constitutio criminalis Carolina), ki je bil izdan leta 1532 in je veljal v celem nemškem cesarstvu. Sum, ki je določeno osebo največkrat pripeljal v preiskavo, je bilo potrebno potrditi z dokazi. Obstoj čarovništva in čarovnice sáme, njenih slabih del in namenov ter povezavo s hudičem je najprepričljivejše dokazovalo priznanje osumljene osebe. Priznanje, ki je po starem srednjeveškem načelu veljalo za »kralja vseh dokazov«, pa je bilo moč uspešno dobiti z nadvse krutim preiskovalnim postopkom. Na Štajerskem so prizadevni preganjalci čarovnic izumili posebno obliko »čarovniškega stola«, mučilno napravo, na kateri je precej ljudi zblaznelo od bolečin in umrlo. Muke so bile tako sestavni del pravosodnega obreda; preračunana stopnjevana tortura je privedla do priznanja žrtve, s tem pa je bila odprta pot za njeno usmrtitev. Z javnim pogubljenjem »čarovnice« so žrtev namreč »očistili« zločina, dejansko pa je šlo za eno od oblik družbenega discipliniranja s strani med seboj soglasne cerkvene in laične oblasti. Od drugega desetletja 18. stoletja dalje je preganjalska vnema, ki je samo v obdobju od leta 1655 do 1715 zahtevala okoli 400 usmrčenih žrtev, začela popuščati. Čarovniški procesi so postali redki, v preiskovalnih postopkih niso več izkoriščali vseh torturnih možnosti, prihajalo je do oprostilnih razsodb in le še izjemoma je bil kdo obsojen na smrt. Zadnji čarovniški proces na slovenskem ozemlju, ki se je leta 1746 končal z izpustitvijo obtoženih, je potekal pred deželskim sodiščem v Gornji Radgoni. Praznoverje je vsaj med državnimi uradniki začel nadomeščati racionalizem. Po ukazu Marije Terezije iz leta 1766 se je čarovniški proces lahko začel samo še z njeno privolitvijo. Dve leti kasneje izdani kazenski zakonik (Constitutio criminalis Theresiana) je sicer še predvideval možnost pregona domnevnih čarovnic in brutalno torturo, vendar je vladarica ta del zakonika leta 1776 preklicala.

Že pogled države na zablode praznoverja v prvih desetletjih 18. stoletja je opozarjal na prodor nove miselnosti, ki je videla možnosti uveljavitve in zaščite svojih političnih interesov le v temeljiti politični in gospodarski reformi avstrijske monarhije. Z nastopom vlade Marije Terezije se je pričelo obdobje, ki seveda ni odpravilo sveta uboštva, revščine in socialnih stisk, pa tudi ne strahu in praznoverja med večino prebivalstva, vendar so reformni ukrepi, ki so bruhali z njenega dvora in dvora njenega sina Jožefa II., trgali vezi s starim in okorelim stanovskim razumevanjem delovanja in upravljanja države. Nastopila je doba terezijansko-jožefinskih reform, čas, ki ga v širšem pomenu označujemo kot *razsvetljenstvo* ali *prosvetljenstvo*, v ožjem, kot obliko vladavine, pa kot *prosvetljeni* oziroma *pravni absolutizem*.

BAROK V ZENITU

»Mar ne bo akademikov - ker vsakdo od njih deluje edinole v skladu s svojim umom - prevzela ta silna in slasti polna, tudi v spoznavanje prihodnjih reči naravnana vednost o stvareh od njih prvega začetka naprej in jih potegnila za sabo tako silovito, da bodo kmalu, vsak v skladu s svojim umom ali poklicem, preiskovali veliko prav redkih stvari, jih spravljali iz teme na svetlo in jih dajali na voljo javnosti - v slast sebi in vsakomur drugemu?« Retorično vprašanje, ki ga je zastavil ob vstopu v novo stoletje - leta 1701 - Janez Štefan Florjančič v svojem besedno kipečem slavnostnem nagovoru na javni predstavitvi Akadamije operozov v Ljubljani, je izražalo na videz velike obete. V besedah, ki so izpostavljale um, znanje in izobrazbo, spoznavanje, preiskovanje in iz tega pridobljeno izkustvo ter njegovo dostopnost, lahko iščemo prvine v zahodnoevropskem prostoru sedemnajstega stoletja uveljavljenega empirizma in racionalizma. Toda morebitni posamezni šibki odmevi obeh duhovnih sistemov, ki sta oblikovala temeljne podlage za novo obdobje evropskega mišljenja - razsvetljenstva (ta se je v pravem pomenu začenjal prav okoli leta 1700 v Angliji in Franciji), niso ustvarili v slovenskem prostoru še globoko v 18. stoletje nobenih takih mišljenjskih prebliskov, ki bi predrli bleščečo temó baroka. Prvič je prišlo sicer do časovno daljše koncentracije duhovne elite v domačem okolju, celo poudarjeno v enem mestu - to je pomenilo, da je prišla iz »teme« na »svetlo« cela vrsta del iz najrazličnejših področij, da so se pravniki povezali v svoje društvo, fiziki in kirurgi v svoji bratovščini, dostopnost njihovih in tudi drugih tiskanih latinskih razprav pa je omogočala prva javna knjižnica -, vendar pa znanstvene discipline, med njimi še zlasti filozofija, niso zmogle preseči sholastičnega razumevanja svojega predmeta. Znanost, omejena sicer na zelo ozek krog ljudi ali celo na posameznike, je baročno kulturo potrjevala. Vpliv na širšo stopnjevano čustvenost takratnega življenja, vpetega v jasno zamejen prostor izoblikovanega konfesionalnega absolutizma, pa je dosegal intelektualni elitizem prizadevnega kroga ljubljanskih operozov z uresničitvijo njihovih umetnostnih pobud. Ljubljana, katere pomen kot deželnega in tranzitnega središča se je povečal na prelomu iz 17. v 18. stoletje, je postala takrat tudi kulturno središče širšega prostora, kjer se je uveljavljala baročna umetnost. Za njen razvoj, ki je prešel v stilno obdobje zrelosti, pa je bila potrebna prisotnost tujih mojstrov.

Baročni razcvet, ki je zajel vse dežele monarhije, je bil najizrazitejši na Slovenskem v Ljubljani. Mesto se je urbaniziralo in začelo izgubljati podeželski videz. S sakralno in svetno baročno arhitekturo so zaznamovali mesto, pa tudi širši prostor Kranjske, rimski arhitekt Andrea Pozzo (stolnica, 1701-1706), Benečan Domenico Rossi, član umetniškega kroga v

Padovi Girolamo Frigimelico, pa Candido Zulliani ter furlanski arhitekt Carlo Martinuzzi, od domačinov je izstopal Gregor Maček (Mestna hiša, prezidana 1717-1718). S koncem turške pa tudi drugih vojnih nevarnosti so okoli Ljubljane in tudi drugih večjih krajev začele nastajati namesto utrdbenih gradenj plemiške palače, z njimi pa se je začela zlasti v 18. stoletju razvijati tudi vrtna arhitektura. V mestu samem so plemiške palače začele dobivati večji obseg in reprezentativni videz, hiše meščanov pa so zrasle v višino. Vse več jih je dobilo drugo in tudi tretje nadstropje, medtem ko so hišna dvorišča postajala vse manjša, zaprta in senčna.

K razkošnemu videzu cerkvenih in svetnih stavb pa ni prispevala le arhitektura, ampak so bile z njim povezane tudi umetnostne obrti, ki so dosegle svoj številčni višek prav v prvi polovici 18. stoletja. Za opremo premožnejših, imenitnejših ali posvečenih hiš na podeželju in v manjših urbanih skupnostih so skrbele v glavnem podobarske delavnice, ki so glede na rokodelski značaj delovale že več rodov. V njih so delali spretni rezbarji in slikarji, ki so po svoje dopolnjevali znane in značilne predloge. V večja mesta pa so prihajali osebnostno in likovno izoblikovani umetniki, ki so jih takrat prav tako uvrščali med obrtnike. Samo v Ljubljani je delovalo leta 1730 pet kiparjev in deset slikarjev. Sicer pa so ustvarili najpomembnejša dela zrelega in poznega baroka v osrednjem slovenskem prostoru kiparja: Angelo Pozzo, ki je bil doma iz Padove in Benečan Francesco Robba (Vodnjak treh kranjskih rek v Ljubljani) ter slikarji: beneški iluzionist Giulio Quaglia (ljubljanska stolnica), verjetno njegov učenec Franc Jelovšek, ki je postal vodilni stropni iluzionistični slikar na Slovenskem, zelo priljubljen - iz Lorene priseljen - Valentin Metzinger, najmočnejši predstavnik realistične smeri ljubljanske baročne šole Fortunat Bergant, ki je zaslovel tudi kot portretist izobražene plemiške družbe in ljudskih tipov ter stilsko svojski Anton Cebej, ki se je enakovredno posvetil cerkvenemu oljnemu in fresko slikarstvu. Kot se je v arhitekturi domačih stavbenikov prepoznavalo prvine okolja, iz katerega so izhajali, tako se je tudi v slikarstvu ljubljanske šole, ki je bila sicer pod močnim italijanskim vplivom, kazalo domače likovno izročilo. Na Štajerskem, ki je imela svoje umetnostno središče v Gradcu, pa je prevladovala likovna poetika severnjaškega baroka. Tu in na Koroškem je bila na dobrem glasu slovenjegraška slikarska delavnica Straussov, očeta Franca Mihaela, ki je deloval predvsem v prvi polovici stoletja in njegovega sina Janeza Andreja, katerega dela v drugi polovici 18. stoletja so že najavljala razpad baročnega likovnega sistema. Številna dela avstrijskega poznobaročnega slikarja Martina Johanna Schmidta (imenovanega Kremser Schmidt), ki je deloval tudi na Slovenskem, pa so krasila marsikatero hišo na Spodnjem Štajerskem in na Kranjskem. Ker so delali vsi ti umetniki po naročilu, je bil prepoznaven tudi vpliv naročnikov na samo

ikonografsko vsebino izdelkov. Meščanski barok je bil tako povezan le v cerkveni umetnosti z aristokratskim-plemiškim, sicer pa se je od njega jasno razlikoval. Plemstvo se je hotelo z naročenimi vsebinami, ki so zahtevale za njihovo razumevanje povsem določeno izobrazbo (prizori iz antičnega sveta in njegove mitologije, različni eksotizmi), zavestno ločevati od meščanskega sloja. Poleg tega so potrjevale plemiško samozavest, njihovo privilegirano in v preteklosti utemeljeno zasidranost v družbi, zbirke portretov, ki niso predstavljale le posameznih oseb, ampak tudi njihov bolj ali manj pomemben status v družbeni hierarhiji.

V plemiški način življenja je sodilo tudi izrazito etnološko zanimanje za tuje dežele in kulture, ki jih je obdajala skrivnostna »atmosfera«. Medtem, ko je Francijo, Italijo, pa tudi Anglijo in zahodni del nemškega cesarstva, preplavljala turška moda, se je v avstrijskih deželah pokazalo izrazitejše in bolj sproščeno zanimanje za osmansko cesarstvo in njegovo kulturo šele po zlomu turške vojske v Porabju pri Monoštru (Szentgotthard) leta 1664 in pri Dunaju devetnajst let kasneje. Turek je še vedno ostal »dedni sovražnik« in protiturška propaganda ni bila v času vojn s Turčijo v 18. stoletju nič manj silovita in raznovrstna od tiste sto ali dvesto let prej. Vendar se je po zmagoslavnih bitkah in ozemeljskih osvojitvah začel spreminjati pogled na »bolnika ob Bosporju« v kulturološkem smislu. Superiornost krščanskega orožja je namreč delovala mnogostransko: položaj nekdanjega branilca je postavila v vlogo napadalca, odpirale so se možnosti za potešitev trgovinskih in drugih gospodarskih apetitov, pridobljeni varnost in samozavest pa sta omogočali povečano in pravzaprav nenevarno zanimanje za muslimanski svet, za njegovo kulturo in strukturo despotske oblasti. V knjižnicah koroškega, kranjskega in štajerskega plemstva je bilo moč najti že v 16. in 17. stoletju tiskane izvode »turških kronik«, orientalske spise, potopise po osmanskem cesarstvu, v 18. stoletju že tudi angleške prevode arabske zbirke zgodb Tisoč in ena noč. Med stanovanjsko opremo plemičev, redkeje tudi meščanov, so sodili tudi številni predmeti turškega izvora: odeje, pregrinjala, preproge, konjeniška oprema in posamezni kosi oziroma cele zbirke orožja. Po letu 1666 je na Slovenskem nastala obsežna (danes v Evropi najobsežnejša) zbirka oljnih slik - turquerij, ki je sprva krasila prostore gradov Vurberg in Hrastovec na Spodnjem Štajerskem. Zbirka ni kazala samo resničnih in izmišljenih portretov turško orientalskih odličnikov, ampak so portreti predstavljali ljudstva sveta, tako kot so si jih predstavljali evropski izobraženi sodobniki. Prej kot izraz duhovne odprtosti in svetovljanstva pa se je kazala radovednost in želja po spoznavanju daljnih svetov v zamudniškem posnemanju že v zahodnoevropskem prostoru uveljavljenih modnih trendov pri opremljanju bivalnih prostorov s kitajskimi motivi (chinoserie). Na nekaterih gradovih (kot na primer Dornava, Maribor, Jablje pri Trzinu) so uredili »kitajske sobe«, ki so ponekod tudi povsem

izrinile predmetno okrasje iz osmanske države. Pogled na bližnji in daljni vzhod se je tako oblikoval v slovenskem prostoru iz vsaj treh ravni - iz tiste, ki je temeljila na izročilu neposredne izkušnje s turškimi napadalci, tiste, ki je temeljila na trgovskih, diplomatskih in drugih nevojaških stikih ter one, ki je nastala v zahodnih evropskih krščanskih deželah. Pogled se od zahodnoevropskega, ki je nastal predvsem na podlagi odkrivanja Orienta (in ne na podlagi osvajanja, kot sta ga bila deležna v tem času zlasti ameriška kontinenta), ni praktično v ničemer razlikoval. Nihal je med predstavami o čudežnem vzhodu, napolnjenim s sijajem, polteno erotičnostjo in okrutnostjo ter predstavami o barbarskem, grobem in nasilnem svetu, polnem fanatizma, napadalnosti in elementarnega islama.

Medtem, ko naj bi zanimanje za daljna ljudstva širilo duhovni prostor predvsem izbrancem, je razgibana baročna vsebina cerkev s svojo jasno sporočilnostjo - poglobiti vero - zadevala vse prebivalstvene sloje. Skorajda gledališko sugestivnost cerkvenih notranjščin so na prostem občasno dopolnjevale učinkovite uprizoritve pasijonskih iger in pasijonskih procesij. S pravimi gledališkimi predstavami pa se je preprosto prebivalstvo mest in trgov srečevalo preko uprizoritev burkaških ljudskih iger, ki so se izražale v različicah commedie dell'arte. Uveljavljen igralec v takem gledališču improviziranih dialogov in situacijske komike je bil v Ljubljani rojeni Franc Jožef Gogala, ki je največ deloval po avstrijskih deželah in na Dunaju, kjer so v prvih desetletjih 18. stoletja uprizarjali tudi njegovo komedijo o zmagovitem boju Ernesta Železnega s Turki pri Radgoni (Die Türkenschlacht bei Radkersburg 1418). Med urbaniziranimi izbranci, ki so se od začetka 18. stoletja naprej kratkočasili tudi ob muziciranju plemiškega filharmoničnega društva, pa so bile najbolj odmevne italijanske komične in resne opere. Število predstav italijanskih in nemških igralskih skupin je stalno naraščalo (v Ljubljani na primer do trideset predstav letno v prvih desetletjih 18. stoletja, kasneje pa letno tudi preko sedemdeset), tako da se je gledališče začelo umikati iz zasebnega okolja v javne, vsem dostopne prostore. Leta 1736 je Ljubljana dobila stalni gledališki oder v mestni hiši (Comedi Haus am Rathaus), kmalu zatem pa so v nekaterih mestih zgradili gledališke hiše - v Celovcu 1737., v Gorici 1740., v Trstu 1751., v Ljubljani 1765. in v Idriji 1769. leta.

V plemiškem in premožnejšem meščanskem okolju so se v 18. stoletju uveljavile vse tiste stvari, ki so si utirale pot že od druge polovice 17. stoletja naprej. Po cestah je vozilo vedno več kočij, v hišah so stene poleg slik krasila ogledala, okna so prekrivale zavese, običajna je postala uporaba kozarcev in porcelana ter kavnega pribora, od pohištva pa so začeli stoli zamenjevati klopi, skrinje omare, postelje so dobile »nebesa«, nastajale so že tudi prave meščanske dnevne sobe. Sestavni del stanovanjske opreme so postale tudi raznovrstne

stenske, podne in stoječe ure, od katerih so bile najpogostejše t. i. tabernakljaste ure, imenovane - po času, v katerem so se uveljavile – »terezijanke«. Dan prebivalcev, ki so si lahko privoščili razsvetljavo, se je podaljšal v noč, med drugim se je tudi čas gledaliških predstav pomaknil od popoldanskih v zgodnje večerne ure. Vedenjski vzorci v pismih, pogovorih, za mizo in pri jedi so začeli postajati strožji. Olikanost je dobivala znak socialnega razlikovanja, ki se je kazala tudi v uporabi francoskega jezika na pisni in pogovorni ravni med najvišjo družbeno elito. Slavni komediograf Carlo Goldoni, ki je preživel v dvajsetih letih pri vipavskem grofu leto dni (in Vipavo omenja tudi v svoji igri Kavalir dobrega okusa - Il cavaliere di buon gusto), pa je še vedno omenjal v svojih spominih kot zanimivost, da je bilo preklinjanje v navadi tudi med ženskami imenitnejšega stanu. Pri dnevnih obrokih, ki so postali trije namesto prej dveh (z vključitvijo zajtrka se je dopoldanski obrok pomaknil proti poldnevu in popoldanski obed proti večeru), pa se je vse pogosteje uporabljal jedilni pribor in tudi nič več ni bilo samoumevno riganje, cmokanje, srkanje in spuščanje vetrov. Glede prehranjevanja je bila splošna značilnost, da je večina ljudi jedla črn kruh (iz ajdove in ržene moke), pšenični pa je bil na mizah ob nedeljah in praznikih. Predvsem v mestih je porasla potrošnja govejega mesa, manj pa poraba drobnice in svinjine, medtem ko je cenovno nedostopnejša ostala divjačina ter ribje meso, s katerim so se zalagali iz predmestnih in podeželskih ribnikov predvsem ob številnih postnih dnevih. Čeprav sta dobila Trst in Reka v drugi polovici stoletja predelovalni »fabriki« sladkorja, večina prebivalstva sladkorja ni poznala, še manj ga je uživala. Sladkana hrana - od mesa do omak, sadja in seveda slaščic - je tako postala statusni simbol. K temu so seveda sodile tudi telesno krepkejše postave. O teh govori tudi mnogostranski kranjski mecen baron Žiga Zois v pismu znamenitemu pustolovcu Giacomu Casanovi, ki je leta 1773 veseljačil v Trstu. Ko piše zakaj njegovi plemiški vrstniki niso sposobni v Ljubljani uprizoriti komedije, je med številnimi vzroki naštel - sicer posmehljivo - tudi dejstvo, da so ženske za oder preobilne. Vendar pa po podobah, ki jih ponujajo sodobni portreti, ni mogoče povsem prepričljivo trditi, da je bila debelost dejanski ideal baročnega človeka.

V 18. stoletju se je zelo povečala potrošnja alkohola. Medica, ki je bila v predhodnem stoletju še pijača vseh slojev, je tedaj postala pijača revežev, znatno pa je narasla poraba vina. Vino je postalo prevladujoča in vsakodnevna pijača, žganje je bila praviloma praznična pijača, poraba piva pa je narasla na račun vina šele ob koncu stoletja. Poleg gostiln, kjer so ljudje lahko tudi igrali karte, domino, šah in biljard, so se zelo pomnožili vinotoči, ki so nudili dodaten zaslužek mestnemu in trškemu prebivalstvu. Od napitkov, ki so veljali do tega časa za nenavadne, so dobili svoje mesto - sprva v uglajenejših gospodinjstvih - tudi čokolada ter

poživili čaj in kava. Iz okolja zasebnosti je z odprtjem kavarn značilno prodrla kava. Potem, ko so bile do konca 17. stoletja že po vseh zahodnoevropskih mestih, je kavarno leta 1713 dobila tudi Ljubljana. Pitje kave se je sicer širilo počasi in mesta v notranjeavstrijskih deželah so dobila kavarne večinoma šele v drugi polovici stoletja. Vendar pa sta se kava in ob njej rogljič sčasoma tako uveljavila v celotni avstrijski in kasneje avstroogrski monarhiji, da sta postala v določeni meri celo njun prepoznavni znak. Kratica k.u.k. (kaiserlich und königlich) je v tem primeru izgubila svojo vseobsegajočo uradniško strogost in v novem pomenu besed - kava in kifeljček-rogljič (Kaffe und Kipferl) - na sproščujoč in delno tudi samozbadljiv način označevala razširjeno vsakodnevno razvado urbaniziranega prebivalstva. Popotni nemirnež Johann Gottfried Seume, ki je na svoji poti v Italijo prečkal slovenski prostor leta 1803, je zapisal, da so bile kavarne v Gradcu in v Ljubljani (kjer jih je bilo ob koncu 18. stoletja sedem) veliko boljše kot na Dunaju. Trditev je bila morda pretirana, vendar pa dejansko sporoča, da so bile kavarne v mestih že trdno zakoreninjene. Poleg alkohola in kave se je udomačila med ljudmi še ena »sladkost« v času baroka - tobak. Uživanje posušenih listov te rastline na različne načine se je močno razširilo med vsemi, tudi nepremožnimi sloji prebivalstva. Uvoz in distribucija je zato prinašala nemajhne dohodke in vladar je kmalu, že leta 1701, vpeljal najprej tobačni monopol, nato pa davek. Seveda je glede na razsežnost potrošnje tobačne opojnosti prišlo na eni strani do ustanovitve cesarske tobačne manufakture v Trstu že v dvajsetih letih, konec petdesetih let pa do stanovske v Ljubljani; na drugi strani pa do tihotapstva in z njim, podobno kot pri trgovini s soljo, do številnih sporov med kmeti in uslužbenci zakupnikov monopolnih oziroma davčnih pravic.

Od stvari, ki so zaznamovale novo stoletje, je bila novost tudi spremenjen oblačilni videz. Spremembe v oblačenju pa so se nanašale vedno, in tako je bilo tudi v 18. stoletju, predvsem na zgornji sloj prebivalstva in le do tiste mere na srednji, kolikor je temu - glede na gmotne možnosti in oblačilnim predpisom navkljub - uspelo posnemati zgornjega. Velika večina prebivalcev mest in trgov (na podeželju so prevladovale pokrajinsko obarvane noše) je seveda spreminjala svoj enostaven in skromen oblačilni izgled počasneje in z velikim časovnim zamikom, ali pa ga sploh ni spreminjala. Med premožnejšim prebivalstvom, tako odraslim kot otroki, so pri moških postali značilni deli obleke triogelni klobuk, do kolen segajoč suknjič, sprva kot suknjič dolg in potem krajši telovnik, ozke hlače, ki so segale malo čez kolena, nogavice in nizki čevlji z zaponko. Prej kot izraz potrebe se je kot modni dodatek uveljavila tudi žepna ura, imenovana »čebularica«, »kočijaška ura« ali »potovalna ura za jezdeca«. Ženske so nosile z globokim izrezom tesno prilegajoč zgornji del obleke (s steznikom), bolj ali manj široko krinolino in čevlje z visokimi petami. Prav v povezavi z

modnimi zapovedmi pa se je kot nova obrt v mestih pojavilo lasuljarstvo. Ženske so namreč nosile močno napudrane visoko počesane lase ali lasulje, enako so tudi moški krasili svoje glave z raznovrstnimi lasuljami in imeli v nasprotju s 17. stoletjem, ko je najprej veljala moda brkov in kozje brade, nato pa v drugi polovici stoletja le brkov, gladek obraz. Doba napudranih las in obrazov pa je odklanjala uporabo vode pri osebni higieni. Telesna umazanost je bila splošna in javno kopanje je veljalo za člane višjih slojev za nekaj nezaslišanega in prostaškega. Zato pa so neprijeten vonj neumitih teles toliko bolj skušali prekriti z izdatno uporabo parfuma.

Okrepljeni gospodarski tokovi, povečana gradbena dejavnost, prisotnost tujih umetnikov, delovanje akademikov, muziciranje domačih glasbenikov, gostovanje tujih gledaliških skupin, vonj in okus po tobaku ter prve popite skodelice kave - vse to je dajalo občutek kulturne širine in svetovljanskosti. Zdelo se je, da je duhovni prostor sposoben sprejeti - in sprejemati - tisto informacijsko normo, ki je bila že uveljavljena v večjih mestih srednje in zahodne Evrope. Leta 1707 je tiskar Janez Jurij Mayr začel izdajati prvi časopis na Kranjskem Tedenske ljubljanske redne in izredne novice (Wochentliche Laybacherische Ordinari und Extra-Ordinari-Zeitungen), ki pa je po dveh letih ugasnil. Številčnost tistih, ki so predstavljali kulturno javnost, ni bila zadostna še vse do zadnjih desetletij stoletja, da bi prenesla domač časopis. Vendar se je razširjenost tujih časopisov in tudi domačih tiskov v obliki letakov vendarle povečevala. Hkrati s tem je dobila budnejšo in ostrejšo podobo državna cenzura. Oblast pa ni le čakala na izdajo tiskov, ampak je skušala z vnaprejšnjimi opozorili preprečiti objavo morebitnih zanjo negativnih vsebin. Tako so leta 1751 razglašali po Kranjskem, Goriškem, v Gradišču ob Soči ter na Reki, da bodo pisci za »neutemeljene, lažnive in po vsem videzu namerno izmišljene« novice kaznovani s šibanjem, ovaduhi pa nagrajeni s sto zlatniki. Potem ko so se začele v štiridesetih letih velike reforme, ki so spreminjale upravno-politični sistem avstrijske monarhije, je namreč začela skrbeti državna oblast tudi za to, da bi poenotila in ustvarila pozitiven pogled prebivalstva na državne ukrepe. Sedaj ni bilo več vprašljivo konfesionalno poenotenje, ampak je stopila v ospredje predvsem uveljavitev političnega poenotenja. Enačaj med konfesionalnim in političnim je začel vrednostno bledeti. Vzpostavljati se je začelo novo razmerje, v katerem je postajalo konfesionalno podrejeno političnemu.

Maloštevilna duhovna elita, ki je sama ustvarjala, ali pa dajala pobude za spremembe kulturne podobe, je spadala v zgornji družbeni sloj. Na primeru Ljubljane iz srede 18. stoletja je razvidno - podoben položaj pa je bil tudi po drugih mestih, da je tvorilo višjo in najvišjo družbeno skupino (duhovniki, plemiči, doktorji prava in medicine, uradniki, veliki trgovci in

redki bogati obrtniki), okoli 10 % ljudi. Okoli 30 % prebivalcev je predstavljalo tiste, ki so z opravljanjem kakšne gospodarske dejavnosti ohranjali, ali pa zelo počasi povečevali svoja srednja in majhna premoženja. V predmestjih, ki so imela pretežno agrarni značaj, pa je živelo okoli 50 % prebivalstva (gostači, služinčad itd.), ki se je po svojem gmotnem in gospodarskem položaju uvrščalo na najnižji klin družbene hierarhije. Za svoje delo je prejemalo najnižje dohodke in z njimi ni moglo ustvarjati za sebe nobene nove premoženjske vrednosti. Med družbene skupine, ki raje vzamejo kot dajo - tako je trdil pregovor -, pa so poleg plemstva in vojakov sodili še berači. Slednji so tvorili družbeno dno, ki je dosegalo - enako kot zgornji sloj - okoli 10 % mestnega prebivalstva. Če je bilo samó najplemenitejšega sloja (plemstva) na slovenskem ozemlju do 1 % prebivalcev, je bilo najnižjega sloja (beračev) - po podatkih na Kranjskem leta 1767, ko jih je bilo med 3000 in 4000 - od 1 % do 2 %. Prav beračenje, prosjaštvo in potepuštvo je že v drugi polovici 17. stoletja znatno poraslo in je tudi kasneje vidno zaznamovalo vsakdanjost. Ob zmerni rasti prebivalstva pa vendarle ni toliko naraščalo število te marginalne skupine, da bi podrlo razmerje obstoječe družbene strukture in ogrozilo njen najbolj stabilen del. Obsežni radikalni ukrepi discipliniranja - kot so jih bili deležni posamezniki obtoženi čarovništva in kriminalci, ki so jih vkovali za veslače na galeje, ali vpregli v vleko ladij nekje na Ogrskem, - za berače na slovenskem prostoru niso bili potrebni. Njihovo številčnost so skušale mestne in deželne oblasti obvladovati in nadzorovati, kasneje pa te ljudi prisiliti tudi k delu. Tako so že leta 1647 popisali berače najprej v Gradcu, štiri leta kasneje pa tudi v Ljubljani. Berači so dobili posebne pločevinaste značke, s katerimi so se ločevali od morebitnih beraških prišlekov, ki so jih mestne oblasti skušale takoj izgnati. Z uveljavitvijo merkantilističnih gospodarskih pogledov pa se je spremenil tudi odnos do usmiljenja in siromaštva. Zlasti v posameznih deželnih središčih so meščani oblikovali celo vrsto načrtov in predlogov, kako naj bi s posebnimi zavodi in celo ubožnimi blagajnami (cassa pauperum) za tiste, ki bi zmogli karkoli delati, odpravili siromaštvo. Oblasti so želele imeti od brezdelnežev vsaj majhno korist in hkrati nad njimi popolni nadzor. Kranjski gospodarstvenik Franc Rakovec (Raigersfeld) je leta 1730 zapisal takrat že povsem prevladujočo misel, da je potrebno pohajkovalce in berače spraviti s ceste in jih zapreti v prisilne delavnice in vzgajališča. V njih naj bi »malopridno sodrgo« in »brezbožno pohajkujočo drhal« prisilili k dostojnemu delu, prave siromake in sirote pa bi s tem bolje preskrbeli, jih poučevali o krščanskem nauku in jih navadili dela. O ekonomski upravičenosti prisilnih delavnic je razpravljal tudi kameralistični teoretik in dunajski univerzitetni profesor Johann Heinrich Gottlob Justi. O življenjskih razmerah za zaprte v prisilnih delavnicah je zapisal leta 1761: »Ni potrebno, da delajo samo ob vodi in kruhu in da se jih trpinči z dnevnim pretepanjem,

razen seveda v primeru, če ne želijo opraviti njihovega dela. Dnevno bi lahko dobili funt kruha, opoldne zelenjavo in zvečer juho, zraven pa še lahko pivo.« Do ustanovitve zavodov za reveže v notranjeavstrijskih deželah je prišlo v vseh njenih glavnih mestih, pa tudi drugih manjših, šele v šestem in sedmem desetletju 18. stoletja, ko so poskušali v njih organizirati delo v večjem obsegu. Predvsem sirotišnice, za katere je Justi predlagal, da v njih ne bi smela biti oskrba tako slaba, da bi zaradi tega večina otrok pomrla, naj bi dobile značaj predilskih šol. Toda po nekaj letih je delo v njih prenehalo zaradi ekonomske neuspešnosti. Sirotišnice pa so ostale, poslej tudi že kot izraz zgolj socialnoskrbstvene politike v monarhiji. Vendar je večina otrok - v vsaki deželi po nekaj sto - živela v njih v enako slabih življenjskih razmerah kot prej.

Za skrajno uboštvo, ki je sililo ljudi v beraštvo, je bilo več vzrokov - med njimi telesna invalidnost in duševna zaostalost, bolezni ter lakote po slabih letinah. Še najbolj pa pojasnjujejo siromaštvo posestne razmere na podeželju, razmere v mestih ter razmerje med mestom in podeželjem. Razslojevanje na vasi je namreč ustvarilo široko plast agrarnega prebivalstva, ki ni bila več odvisna od dela na svojih kmetijah (kajžarji, gostači, viničarji, hlapci in dekle), v mestih - vsaj v nekaterih večjih - pa se je sicer občutno povečala delitev dela (hišni in drugi posli, manufakturni delavci), vendar je bilo ponujenih rok več kot dela zanje. Življenje na vasi je bilo na splošno zelo skromno, enako skromen je bil tudi izgled vasi in vaških hiš. V večstoletnem razvoju so se uveljavili v grobem trije tipi kmečkih hiš na slovenskem prostoru: prave dimnice na severu in vzhodu, hiše s črno kuhinjo v osrednjem predelu ter ognjišnice in kaminske hiše na zahodu. Hiše so bile pretežno lesene, le na Primorskem, posebno na Krasu so se že prej uveljavile kamnite. Vse so bile po udobnosti oziroma neudobnosti podobne. Z razslojevanjem se je podoba vasi začela počasi spreminjati. Lesena hiša se je začela umikati zidani, poleg kuhinje je nastal še vsaj drugi, če ne tudi tretji stanovanjski prostor, poleg hlevov so postavljali tudi gospodarska poslopja. Izboljšan gmotni položaj določenega dela kmečke populacije je spodbudil potrebe po likovnih delih: slike na steklo, prve panjske končnice in celo naročila votivnih slik, ki so jih kot prošnje, zaobljube ali v zahvalo za sveto pomoč obešali v cerkvah. Toda večji del prebivalstva je zaznamovala revščina in kljub zahtevam države v drugi polovici 18. stoletja, da se gradnja lesenih hiš opušča in tudi na podeželju upošteva izdane požarne rede, se ni naglo spreminjal življenjski stil podeželskega prebivalstva. Zapis graškega fizika iz leta 1788 o stanju na Golici (Koralpen) v Sobothu (Sobote), ko je razsajala epidemija gripe, odslikava podobo življenja dobršnega dela prebivalstva in to ne le na Štajerskem, kjer je ob koncu stoletja živelo v dimnicah še 40 % ljudi, ampak tudi veliko širše. Po tem poročilu so živeli ljudje »skoraj tako

kot divjaki« v zadimljenih prostorih brez pitne in kuhinjske vode skupaj s kurami in prašiči ter tako odrasli kot otroci nezadostno oblečeni.

Mestna in vaška revščina (tudi tista, ki se je sicer preživljala z delom) ni mogla niti smela svobodno sklepati zakonskih zvez, tako da je velik del populacije ostal neporočen, oziroma so številni sklenili zakon zaradi posestnih razmer šele po štiridesetem letu starosti. Sredi 18. stoletja je bilo na Štajerskem kar 42 % neporočenih moških in žensk med 20. in 40. letom starosti, na Zgornjem Štajerskem je bilo v povprečju samskih še za 12 % več, na rudarskih področjih, kjer je bila značilna številna poselska populacija, pa je bilo neporočenih tudi do 75 %. Na eni strani je to pomenilo porast nezakonskih otrok in sirot, s katerimi so polnili sirotišnice, na drugi strani pa tak položaj dobršnega dela ljudi tudi ni prispeval k hitrejši rasti prebivalstva. Medtem, ko si siromašni niso mogli ustvariti družine, se je dogajalo pogosto, da so se vdove obrtnikov, še posebej v obrteh, kjer so bili potrebni izučeni moški, vnovič omožile z veliko mlajšimi domačimi pomočniki. Tako so na duhovni ravni v bratovščinah (samo na Kranjskem jih je bilo 396, na Štajerskem pa 476) prosili za zveličanje umrlih, na ravni smotrne vsakdanjosti pa so vdove z vnovično poroko obvarovale obrt, zagotovile varnost zase in morebitne majhne otroke, pomočniki pa so prišli do mojstrstva in, dokler je bilo še pomembno zlasti v prvi polovici stoletja, v cehovsko organizacijo. Sicer je bila, kot kažejo vzorčne ugotovitve, običajna starost za tiste, ki so se lahko poročili (samostojni obrtniki, trgovci in drugi v srednjem ter zgornjem prebivalstvenem sloju) in za tiste, ki so lahko dobili dovoljenje za poroko (predvsem kmetje), med 20. in 25. letom za neveste in med 25. in 30. letom za ženine. Družine so bile v mestih praviloma majhne in so imele 3,59 članov, večja gospodinjstva pa so štela povprečno 6,24 članov. Število prebivalstva je okoli leta 1700 že znatno presegalo število prebivalstva izpred dvesto let, vendar je bil prav po letu 1700 značilen stacionarni razvoj prebivalstva. Nataliteta je v povprečju le malo presegala mortaliteto in obe sta valovali okoli 35-tih promilov. V drugi polovici stoletja je za nekaj desetletij začela opaznejša rast prebivalstva. Prebivalstveno orientacijo predstavlja popis iz leta 1754, po katerem naj bi bilo na celotnem Štajerskem 696.606, na celotnem Koroškem 271.924, na Kranjskem 344.544 in na Goriškem (verjetno s Trstom) 102.347 prebivalcev. Po ocenah, nastalih na podlagi tega in drugih popisov, pa naj bi bilo na ozemlju današnje države Slovenije leta 1754 do največ 830.000 prebivalcev, šestindvajset let kasneje, leta 1780, pa že 893.000.

O NOVIH SVETOVIH, BOGU IN OBLASTI

V razgibani družbeni strukturi na Slovenskem so tekle v istem prostoru različne vsebine življenjskih ritmov. Poudarjeno zanimanje in povečano vedenje o tujih deželah in drugih civilizacijah (kot se je to odražalo deloma že v knjižnicah, turquerijah in chinoserijah), pa sta vnašala v zavest plemiškega in meščanskega okolja povsem nove razsežnosti razumevanja človeka v prostoru in času. Informacije o novih svetovih Azije in zlasti Afrike, Južne in Severne Amerike so posredovali tudi misijonarji – predvsem plemiški in meščanski sinovi –, ki so iz dežel avstrijske monarhije odhajali v misijone v večjem številu že od konca 17. stoletja, pogosteje pa v 18. stoletju. Med njimi so nekateri opravljali poleg verskega poslanstva tudi raziskovalno in znanstveno delo. Tako si je vidno mesto med misijonarji v Aziji pridobil v Mengšu rojeni Avguštin Hallerstein, jezuit, ki je svojo odličnost dokazoval s knjigami in razpravami ter kot dvorni astronom in vodja matematičnega oddelka v Pekingu s stiki v Londonu, Parizu in Petrogradu. V Mehiki je deloval jezuit Marko Anton Kapus, doma iz Kamne gorice, ki je bil profesor in rektor kolegija v Matapeju. Sodeloval je v raziskovalni ekspediciji do Kalifornijskega zaliva, opisoval naravna bogastva področja sonorskih Indijancev in njihovo življenje. V latinski Ameriki, zlasti v Urugvaju in Paragvaju, je deloval Volbenk Inocenc Erber, ki je bil doma iz Ljubljane ter jezuit Ignac Cirheimb (Cierheim), ki se je rodil na hmeljniškem gradu. Neznani svetovi ljudstev, predvsem tistih na nižji razvojni stopnji, so stopali s svojo slikovitostjo v miselne sisteme Evropejcev. Rojevati se je začela »znanost o človeku«, ki jo je v Kopru rojeni Gianrinaldi Carli v svojih spisih o prebivalcih nove celine imenoval »andropologia«.

Misli o primerjalni naravi človeka pa so zahodnoevropskim razsvetljencem odpirale vrsto vprašanj o tem ali so krepost, dobrota, um, resnica in pravica v izključni evropski posesti, ali niso etična ravnanja, kot odgovor na ta vprašanja, veljavna v značilnih oblikah za vse človeštvo. In medtem, ko so se v drugi polovici 18. stoletja začeli zgodovinarji, kot je bil na primer Edward Gibbon, spraševati o vzrokih za rast in zaton določenih civilizacij, so filozofi že dalj časa ugotavljali na eni strani povezanost vseh kultur in njihove skupne osnove, na drugi pa - glede na različne ravni razvoja -, da je človeku dana možnost neskončnega izpopolnjevanja. »Dobri divjaki« Jeana Jacquesa Rousseauja pa so se le redkokdaj zdeli tako zanimivi in za znanost poučni tistim, ki so jih - v nasprotju z zahodnoevropskimi kabinetnimi učenjaki - srečali osebno. Med zagovorniki ideje univerzalizma, kot iskanja nekega skupnega izvora in skupne narave ter »praktiki«-osvajalci je bila nepremostljiva razlika. Načeloma je bila sicer naloga misijonarjev, da bi »nevedni spoznali in slepi spregledali« oziroma, kot je

dejal že v 16. stoletju nek španski konkvistador v Srednji Ameriki, da je naloga osvajalcev in njihovih duhovnih spremljevalcev, »da bi razsvetlili tiste, ki prebivajo v temi«. Dejansko je šlo za uresničevanje človeku lastne sle po osvajanju in zadostitvi neizmernega pohlepa, za katerim so seveda stale merkantilistične politike posameznih evropskih držav. Istočasno, ko je v 18. stoletju cvetoča prekoatlantska trgovina prepeljala več milijonov črnih sužnjev v obe Ameriki, je začelo dobivati uničevanje domačega prebivalstva na teh kontinentih značaj genocida. Bolj ko je postajala zahodna Evropa kulturno razvita in bolj ko je prodirala v tuje svetove, bolj se je zavedala, da postaja središče sveta. Njena premoč navzven je spodbujala znotraj nje etnocentrizem, hkrati pa oblikovala evropocentrično podobo nasproti neevropskih ljudstev, ki jim je z osvajanjem - odvzemanjem njihove individualnosti - odrekala tudi lastno zgodovinsko dostojanstvo.

V časovnem loku poznega 17. in v 18. stoletju – v času novih političnih in gospodarskih (in z njimi osvajalnih) konceptov novoveške države –, so z utemeljitvijo modernega naravoslovja in novimi utemeljitvami filozofije, zlasti angleški (Isaac Newton, John Locke), francoski (Francois-Marie Arouet Voltaire, Jean Jacques Rousseau, Denis Diderot, Jean le Rond d'Alembert) in nemški razsvetljenci (Gotthold Ephraim Lessing, Immanuel Kant) opredelili tudi nov odnos do Boga. Bog ni bil več neposreden gospodar in urejevalec medčloveških odnosov, bog je postal manj poosebljen in bolj metafizičen. Misli o božjem so se cepile v dvojice med bogom in človekom, med (nezavedno) harmonijo narave in svobodo mišljenja, med danostjo in ustvarjanjem, med nezgodovino in zgodovino. Bog je kot prapočelo omogočil zavedno ustvarjanje, vplivanje ljudi na svoj čas in na zgodovino. Bog je bil stvarnik Zemlje in Človeka, stvarnik na zemlji pa človek. Pogledi duhovne elite so seveda spreminjali tudi odnos do Cerkve in njene vloge v življenju. Vendar pa razprave o sekularizaciji določenih cerkvenih dejavnosti, razprave o liberalizmu in individualizmu ter klic po pogumnem in doslednem uveljavljanju razuma, – ki so ga razsvetljenci izražali z znamenitim rekom »Sapere aude!« rimskega pesnika Horacija –, največkrat niso pomenile zanikanja boga in nadnaravnih sil. Napadi na Cerkev ter na slepo zavezanost ljudi veri in Cerkvi so večinoma prihajali iz vrst prepričanih kristjanov in tudi trdnih katolikov. Med razsvetljence se namreč niso uvrščali zgolj redki posamezniki-filozofi, ampak tudi širši (še vedno sicer zelo ozki) krogi izobražencev, ki se niso poglabljali v ideje o človeškem izpopolnjevanju in naravnih pravicah, ampak so se dejavno, tudi v okviru državne politične oblasti, zavzemali za povsem jasno določene posamične reforme v okviru države. Pri tem pa absolutistična oblika vladavine ni bila vprašljiva. Prav nasprotno. Skoraj v vsej Evropi je bila taka oblika vladavine pravilo in ideal. V to je spodbujala tudi zmaga merkantilističnih načel v

gospodarstvu, ki je za svojo uspešnost potrebovalo v državi enoten in zaščiten notranji trg. Uresničitev merkantilističnih načel pa je lahko zagotovil samo absolutni monarh. Uveljavljeni merkantilizem je tako sooblikoval državno suverenost in z njo suverenost vladarja; proces pa je potekal tudi v obratni smeri.

Zglede za oblikovanje vseobsegajoče monarhove oblasti je ponujala privlačnost patriarhalnega vzhodnjaškega despotizma. Zagledanost je merila pravzaprav v oblastni sistem tistih azijskih držav, ki jih Evropi ni uspelo podrediti, niti v njih načeti veljavno razumevanje oblasti (čeprav je doživljala vojaške uspehe do najbližjega despotskega soseda – turškega sultana – že od druge polovice 17. stoletja naprej). Zagovorniki absolutne monarhije so trdili, da bi vladar lahko izpeljal reforme, ki bi vodile k skupni blaginji, le tako, da bi se dvignil visoko nad vse svoje podložnike. Z »reformami od zgoraj« namreč ne bi ustvarjal razkola med interesi države in interesi posameznika, ampak bi sam v svoji osebi utelešal skupni splošni interes. Položaj monarha kot »očeta naroda« pa se je v drugi polovici 18. stoletja spremenil z dotokom razsvetljenskih idej (državnopravne in naravnopravne filozofije) o enakosti in enakovrednosti vseh ljudi ter z ločitvijo državnega interesa od monarhovega oziroma podreditvijo monarhovega interesa državnemu. Od »očeta naroda« je postal vladar »prvi služabnik države«, ki naj bi – kot izvajalec državnega interesa in kot zakonodajalec – težil k državni blaginji, a hkrati vladal z neomejeno oblastjo. Tako dojeta oblast, izražena v obliki »razsvetljene despotije«, je postavljala njene prebivalce v načelno enak položaj. Vendar v odnosu do države ni ustvarjala enakih državljanov, ampak je ustvarila občutek, ki se je zakoreninil v miselnost ljudi ponekod vse do najnovejših časov, da so v odnosu do države le njeni podaniki.

Kljub naklonjenosti nekaterih vladarjev do razsvetljencev in njihovih idej ter celo oblikovanju lastnih filozofskih pogledov do vprašanj oblasti in delovanja države, je vladarje peljala pot v morebitni razsvetljeni absolutizem preko »delujoče resnice« (la veritá effetuale delle cose), kot jo je razumel že Niccolo Machiavelli. Le z ugotovitvijo dejanskega stanja doma in v mednarodnih odnosih so namreč monarhi lahko zagotovili pogoje za svoje uspešno ravnanje, ki pa je za dosego cilja - to je državne blaginje - vključevalo uporabo vseh sredstev. Monarhi so svoje povsem egoistično politično obnašanje, ki se je glede na okoliščine nenehno spreminjalo, opravičevali z državnim razlogom (raison d’état). Ta je postal odločujoče vodilo vojaških in diplomatskih potez držav pri zagotavljanju ravnotežja moči v Evropi. Prav pri lovljenju meddržavnega ravnotežja, ki seveda ni nastajalo iz hotenja po približno enaki moči držav, temveč iz strahu, da ena ne dobi dominantne vloge, pa je bil položaj v Svetem rimskem cesarstvu nemškega naroda najbolj zapleten.

Cesarstvo po tridesetletni vojni ni nikoli več - vse do svojega konca leta 1806 - delovalo kot politična enota. Potem, ko je vestfalski mir leta 1648 določil versko razprtost, je omogočala ohlapnost te skupnosti 355-tih bolj ali manj samostojnih kneževin in mest, da so posamezne kneževine začele kopičiti moč in širiti vpliv. Deželni knezi so imeli po mirovnem sporazumu celo suvereno pravico (Landeshocheit), da lahko sklepajo sporazume izven cesarstva. Najbolj uspešno je utrjeval svojo povečano posest brandenburški volilni knez, tako da je predstavljala sredi 18. stoletja teritorialno strnjena in v razsvetljenem absolutizmu poenotena Prusija eno najučinkovitejših vojaških sil v Evropi in hkrati glavno sovražnico Avstrijske monarhije. V prostoru, ki so ga obvladovali Habsburžani kot dinasti, pa je potekalo oblikovanje absolutistične oblasti počasneje, kot se je to dogajalo na primer znotraj cesarstva v Prusiji oziroma zunaj njega na primer v Franciji. Na eni strani so bili Habsburžani namreč ujeti kot cesarji v idejo ohranjanja svetovnega imperija (Imperium mundi), na drugi pa so lahko črpali svojo moč le iz strnjenega ozemlja avstrijskih dednih dežel, češkega in ogrskega (v okviru njega še hrvaškega) dednega kraljestva ter drugih posesti, kjer so veljali za neposredne vladarje: v španski (= avstrijski) Nizozemski in v Italiji. Habsburžanom so tako preprečevale hitrejše oblikovanje moderne države predvsem ovire, ki so do določene mere izhajale iz dvojnosti njihovega vladarskega položaja, iz etnične, jezikovne in kulturne različnosti prostora nad katerim so neposredno vladali ter deželne zavesti vladajočih elit, ki se še ni podrejala vseobsegajočo državni misli. Habsburžani so lahko odgovorili na sodobne gospodarske in politične izzive le z »izdvojitvijo Avstrije« iz cesarstva. Prestižni naslov sicer praznega cesarskega dostojanstva so skušali ohranjati v okviru dinastije z veliko prizadevnostjo, vendar je vse bolj bledela duhovna povezava z idejo cesarstva. Začela se je oblikovati nova državna identiteta, identiteta Avstrijske monarhije, ki so ji pomagali k uveljavitvi vojaški uspehi proti osmanskemu cesarstvu na evropskem jugovzhodu ter na zahodu ozemeljski sporazumi po španski nasledstveni vojni. »Pater familias«, imenovan tudi »deželni oče«, je začel predstavljati novo državo, ki jo je želel zaščititi s pragmatično sankcijo. Dinastična stremljenja absolutističnega kneza, ki je povezoval monarhijo še vedno zgolj personalno - preko svoje osebe, pa so se lahko uresničila le, če je uspel zagotoviti poenoteno državo in njen učinkovit imunski sistem: upravo, zadostna finančna sredstva in vojsko.

Sveto rimsko cesarstvo nemškega naroda tako ni bilo, kot so ugotavljali že v 18. stoletju, ne sveto, ne rimsko in ne cesarstvo; doseči »blaginjo države«, o kateri so na široko razpravljali in menili, da bi morala biti cilj vsakega razsvetljenega monarha, pa vsaj v prvi polovici 18. stoletja ni pomenilo zagotoviti blaginjo ljudem, ampak predvsem doseči dejansko

moč države.

TEREZIJANSKO-JOŽEFINSKE REFORME IN OBLIKOVANJE ABSOLUTISTIČNE DRŽAVE

Zaščitni sistem, ki ga je zagotovil cesar Karel VI. svoji hčerki - naslednici vseh dednih habsburških posesti, se je pokazal za nezadosten takoj po njegovi nenadni smrti. Obljube, ki so jih dale Karlu pomembne evropske sile, da bodo spoštovale pragmatično sankcijo, so bile pozabljene. Avstrijska monarhija ob koncu tridesetih let namreč ni vlivala zaupanja, da je močna sila. Njeno ranljivost je izdajala izgubljena vojna s Turčijo (1737-1739), predvsem pa prazna blagajna, velika notranja zadolženost ter šibka stalna vojska, ki je štela komajda 50.000 mož. Z nastopom Marije Terezije (1740-1780) so se tako uresničile napovedi najuspešnejšega vojskovodje Habsburžanov Evgena Savojskega, ki je trdil sredi tridesetih let – tik pred svojo smrtjo –, da bo vladar uspel povezati svoje dežele v celoto (ein Totum) in zagotoviti njeno varnost samo s 140.000 vojaki, ali pa si bodo skušale razdeliti monarhijo Francija, Bavarska, Saška in Prusija. Nobena od njih namreč ni priznavala monarhiji državnosti. Nanjo so gledale kot skupino dežel in kraljevin do katerih imajo pravico tudi one, seveda če spregledajo dedne pravice Marije Terezije in upoštevajo le sorodstvene povezave. Začela je t. i. avstrijska nasledstvena vojna (1741-1748) in v koalicijo omenjenih nasprotnic avstrijske monarhije je stopila še Španija. Vojni pohod je že leta 1740 začel pruski kralj Friderik II. (kasneje je dobil vzdevek Veliki). V dveh t. i. šlezijskih vojnah (1740-1742, 1744 - 1745) je veliko manjša Prusija osvojila skoraj celotno Šlezijo, ki je bila najbolj razvita in industrializirana pokrajina v Srednji Evropi. Karel, bavarski vojvoda iz dinastije Wittelsbachov (nekoč velikih zaveznikov Habsburžanov), je zasedel Linz in Prago ter se oklical za češkega kralja (1741), leto kasneje pa je bil izvoljen kot Karel VII. za cesarja (postal je prvi cesar po letu 1437, ki ni bil Habsburžan). Francija in Španija sta želeli dobiti predvsem posesti v Italiji.

Triindvajset let stari Mariji Tereziji je poleg avstrijskih dežel lahko ponudila izdatno pomoč le Ogrska. Z dojenčkom v rokah, četrtim otrokom od šestnajstih, kolikor jih je rodila svojemu možu Francu Štefanu Lotarinškemu (s katerim je ustvarila habsburško-lotarinško dinastijo, ki se je obdržala do leta 1918), se je leta 1741 kot ogrska kraljica obrnila na stanove po pomoč, ki naj bi ohranila vse njene posesti neokrnjene in združene pod njenim žezlom. Naklonjenosti ogrskih magnatov pa si mlada kraljica ni pridobila le zaradi njihovega usmiljenega pogleda na nemočno mater z otrokom - prestolonaslednikom Jožefom, ki je bil prvi moški potomec v dinastiji po več kot dvajsetih letih -, ampak si je zagotovila njihovo

vojaško pomoč s tem, da jim je potrdila stanovske privilegije. Ohranjene plemiške pravice so zagotavljale Ogrski še naprej samostojno pot, sicer povezano z Avstrijsko monarhijo preko vladarjev, vendar oddvojeno od uveljavljanja njihovih absolutističnih reformnih prijemov. Pomoč ogrske konjenice (in denarna pomoč Anglije, ki ni pristala na porušeno evropsko razmerje sil) je bila v avstrijski nasledstveni vojni odločujoča. Pomembno je bilo pri tem tudi dejstvo – predvsem je veljalo kot moralno zadoščenje –, da je bil po smrti cesarja Karla VII. izvoljen in okronan za novega cesarja Franc Štefan Lotarinški (Franc I., 1745-1765). Protiavstrijski koaliciji se je načrt, po katerem bi Mariji Tereziji ostala le Notranja Avstrija ter Ogrska s Hrvaško, izjalovil. Z mirom v Aachnu leta 1748 se je habsburška monarhija sicer odpovedala v Italiji le Parmi, Piacenzi in Guastalli v korist Španije, morala pa je še enkrat potrdila bolečo izgubo Šlezije v korist Prusije. Vendar je s sklenjenim mirom obranila nasledstvo v monarhiji in preprečila njeno delitev. Kot stalnica je ostalo poslej nasprotje med Prusijo in Avstrijsko monarhijo (med Hohenzollerni in Habsburžani, med protestantizmom in katolicizmom). Stalnica vladarske politike Marije Terezije in njenih svetovalcev pa je že med tekom same vojne postalo tudi spoznanje, da je potrebno za varnost monarhije in morebitno povrnitev izgubljenega ozemlja zagotoviti najmanj 108.000 mož stalne vojske ter iz neposrednih davkov okoli 15 milijonov goldinarjev na leto za njeno vzdrževanje. Za dosego takega cilja pa so bile potrebne splošne spremembe upravnega in davčnega sistema, tem pa so sledile (oziroma so šle pravzaprav povsem logično z njimi vštric) tudi številne druge reforme. »Augustissima«, kot so naslavljali Marijo Terezijo v Evropi in doma, – čeprav ni bila nikoli uradno cesarica in sama ni prevzemala tega naslova, razen naslova »cesarica žena« in »cesarica mati«, – je prevzela v svoji Avstrijski monarhiji v lastne roke družbeno načrtovanje v najširšem pomenu. Vzor za številne reforme pa je našla pri svoji glavni nasprotnici Prusiji.

Osrednje oblastne pisarne na Dunaju so bile razpršene in po svoji zavezanosti preveč podrejene posameznim deželnim interesom ter s tem tudi pogosto v medsebojnem nasprotju. V samih deželah pa je bilo pobiranje davkov, nabiranje vojakov ter deljenje pravice pod nadzorom plemstva in njihovih stanov. Če je želela vladarica zagotoviti varnost monarhiji in - četudi na videz protislovno - tudi varnost stanov, je morala zmanjšati njihovo omejevalno moč z oblikovanjem nove državne uprave. Nalogo je Marija Terezija zaupala Friedrichu Wilhelmu Haugwitzu, spretnemu in izkušenemu politiku, ki se je izkazal že v prvi polovici štiridesetih let pri postavljanju centralizirane uprave v tistem delu Šlezije, ki je ostal v habsburških rokah. Po ugotovitvah upravno-finančnega stanja v posameznih deželah in po prvih reformnih poskusih v njih je Haugwitz izdelal načrt (Haubdsystem), ki je predvideval prevzem stanovske srednje (deželne) in nižje (lokalne) uprave v državne roke, s tem pa tudi razdelitev

in pobiranje davkov. Pretežno neizrazitemu nasprotovanju stanov tej koreniti upravni (in s tem dejansko ustavni) reformi monarhije pa so v dobršni meri botrovale predhodne ugotovitve Haugwitzovih komisij, ki so kazale na veliko zadolženost dežel, zaostala plačila davkov, razširjeno korupcijo v obliki »daril« na vseh stopnjah deželnih služb in podomačeno upravljanje. Tako stanje je bilo značilno tudi za Kranjsko, ki je imela za 2.800.000 goldinarjev dolga, za razna »darila« pa je v zadnjih stopetdesetih letih izdala okoli 1.500.000 goldinarjev ter Koroško, ki pa je – poleg dolga 4.000.000 goldinarjev – izdala za razna »darila« približno enako vsoto kot Kranjska, vendar v zadnjih sto letih.

Temeljna izgradnja oblastne birokratske piramide je potekala od leta 1747 do leta 1749. Na ravni osrednjih državnih organov je Haugwitz združil češko in avstrijsko kanclersko pisarno, ki je z ustanovitvijo novih državnih oblastnih organov izgubila nekdanji pomen. Osrednji organ – podoben državni vladi – je od leta 1749 združeval finančne in upravne zadeve (Directorium in publicis et cameralibus), že leto prej pa je bilo ustanovljeno vrhovno sodišče (Oberste Justizstelle). S tem je bila oblast ločena na politično in sodno. Z direktorijem se je leta 1753 združil še komercijski direktorij, s čimer je osrednji oblastni organ dosegel nadzor nad notranjo politiko, financami in gospodarstvom. Od glavnih osrednjih uradov so bili med drugimi posebej pomembni še dvorni vojni svet in generalni vojni komisariat za vojaške zadeve ter državna pisarna (Staatskanzlei), ki je delovala že od leta 1742 v bistvu kot zunanje ministrstvo. Ko je postal leta 1760 najpomembnejša oseba reformne politike dunajskega dvora kancler Wenzel Anton Kaunitz-Rietberg (in je to ostal naslednjih trideset let), je prišlo do navidezne omilitve centralne moči direktorija, s tem da je njegove pristojnosti razdelil na več uradov. Vendar je hkrati zgostil moč odločanja v novo ustanovljenem uradu, v maloštevilnem državnem svetu (Staatsrat), ki je obravnaval vse državne teme (tudi ogrske polovice) in kateremu so bili podrejeni vsi ostali osrednji uradi v državi.

Na deželni ravni so bile ustanovljene vlade, ki so bile neposredno podrejene dunajskim osrednjim uradom, iz rok pa so stanovom odvzeli tudi sodstvo. Leta 1747 sta dobili vladi Kranjska in Koroška, leto kasneje še Štajerska. Po sprva različnih poimenovanjih teh osrednjih deželnih upravnih organov v Ljubljani, Celovcu in Gradcu, so se od leta 1749 naprej imenovale deželne vlade »reprezentanca in komora«. Sprva so bile kranjski vladi podrejene še Goriška, Gradišče ob Soči in Trst z Reko. Leta 1748 pa je bila ustanovljena posebna »merkantilna provinca Primorje«, ki je združevala pristanišča Kraljevica (Porto Re), Bakar, Reka in Trst ter Oglej; izpod pristojnosti Kranjske sta prišli tudi Goriška z Gradiščem ob Soči, ki sta dobili svojo deželno vlado leta 1754. Upravni sistem je na deželni ravni dobil jasne okvire, čeprav je do same ustalitve sistema preteklo še dobri dve desetletji. Potem, ko so

bili z ustanovitvijo deželnih vlad in deželnih sodišč razpuščeni v letih 1748/49 osrednji notranjeavstrijski uradi v Gradcu, ki so obstajali že od druge polovice 16. stoletja naprej (in ni bilo tudi nobene potrebe več po deželnih vicedomskih uradih), je prišlo v letih 1763 do 1765 do ponovnih poskusov oblikovanja skupne vlade za Notranjeavstrijske dežele. Namera ni uspela, saj so deželne vlade ohranjale neposreden stik z osrednjimi uradi na Dunaju. Ostala so le nova imena za deželne vlade: na Štajerskem se je imenovala deželna vlada gubernij, na Koroškem, Kranjskem in Goriškem pa deželno glavarstvo. Leta 1776 je prišlo do razpustitve merkantilne skupnosti pristanišč in Ogleja. Slednji je bil priključen Goriški z Gradiščem ob Soči, Trst z njegovim območjem je dobil samostojen gubernij. Reka, ki se je vezala predvsem na Hrvaško in Slavonijo ter naprej na vzhod (s cesto Karolino do Karlovca in potem naprej po rekah Kolpi in Savi), pa je bila priključena hrvaškemu kraljestvu. Tri leta kasneje je bila Reka podrejena ogrskemu namestništvu, vendar je do neke mere ohranila avtonomijo kot »corpus separatum« ogrske krone.

Na lokalni ravni so bila deželnim vladam podrejena novo ustanovljena okrožja - kresije. Okrožni glavar (Kreishauptmann), kot najpomembnejši uradnik, je imel v rokah nadzor nad zemljiškimi gospostvi, mestno upravo ter s tem nadzor nad razdelitvijo in pobiranjem davka. Kresij, ki so ostale kot upravne enote v deželah naslednjih sto let, je bilo na Štajerskem pet (Judenburg, Bruck na Muri, Gradec, Celje /bilo je v celoti slovensko/ in Lipnica, ki jo je zamenjal leta 1750 Maribor /bilo je slovensko-nemško/), na Koroškem so bile najprej tri (za Zgornjo Koroško v Beljaku, za Srednjo Koroško v Celovcu, za Spodnjo Koroško v Velikovcu), nato pa – leta 1783 – dve s središči v Celovcu in v Beljaku. Koroška okrožja so v svojem severnem delu zajemala večinoma nemško prebivalstvo, na jugu pa manjši slovenski del prebivalstva. Na Kranjskem so bile kresije tri (za Gorenjsko v Ljubljani, za Dolenjsko v Novem mestu, za Notranjsko v Postojni), na Goriškem in v Gradišču ob Soči pa sta bili sprva dve okrožji, nato pa od leta 1754 eno s sedežem v Gorici. Tržaška uprava je opravljala naloge kresije sama.

Tej upravno-oblastni vertikali (direktorij, deželne vlade, okrožja) so bile na vsaki ravni dodane številne upravne naloge, ki so zadevale trgovino in obrt, promet, šolstvo, zdravstvo itd. Nekdanja moč stanov je bila izgubljena, saj so tradicionalni stanovski deželni in lokalni upravni organi izgubili vsakršni vpliv. Vse javno-pravne zadeve so bile namreč prepuščene državnim uradom. Razdelitev davkov med zemljiška gospostva so odrejali kresijski uradniki, razdelitev davka na gospostvih med podložnike pa so lahko nadzorovali. Le pobiranje nekaterih davkov komornega in stanovskega izvora je bilo do leta 1758 (potem pa nič več) dovoljeno pobirati stanovom; tudi zato, da bi prikrili izgubljeni vpliv plemstva. K

zakonodajnim novostim so lahko stanovi dajali le mnenja, najpomembnejša naloga – odobritev letnega davka –, ki jih je predstavljala nekoč kot partnerje deželnemu knezu pri sooblikovanju deželne politike, pa je postala zgolj zunanji videz. Če sta v začetku zgodnjega novega veka nastali deželnostanovska in deželnoknežja administracija, ki sta druga drugo dopolnjevali (čeprav vsaka s svojimi interesi) v okviru teritorialno zaključenega in pravno poenotenega teritorija (=dežele), je nastala v drugi polovici 18. stoletja administracija v upravno poenoteni državi (=avstrijski polovici monarhije), ki je deželnostanovsko izključevala. Slednje sicer ni ukinjala, ampak jo je dejansko zaobšla. Državna uprava je začela prevladovati, pri čemer je absolutistični centralizem našel pot, da je z državno upravno strukturo na srednji (deželni) ravni ohranil okvire historičnih dežel. Ta upravni položaj, ki se je delil na center in na dežele, je ostal dejansko vse do razpada monarhije leta 1918. Upravne reforme, ki jih je uvedel leta 1782/83 Jožef II. z oblikovanjem dveh »novih« gubernijev v Gradcu in Trstu (prvi je kot veliko upravno območje zajemal Štajersko, Koroško in Kranjsko, drugi pa poleg Trsta še Goriško z Gradiščem ob Soči), so namreč leta 1791, kmalu po Jožefovi smrti, opustili.

Oblikovanje državne uprave je vključevalo tudi ustvarjanje stabilne strukture uradnikov in z njimi učinkovit sistem nadzora. Delovanje uradnikov se je začelo povsem jasno ločevati od njihovega zasebnega življenja. Z hierarhično določenimi pristojnostmi so ustvarjali upravni organizem, vdan kroni in od nje odvisen, ki ga je začela odlikovati natančnost in brezosebnost. V administraciji sicer že dolgo uveljavljena pisna oblika občevanja je zagotavljala dosledno in prepričljivo delovanje, ki je sedaj zahtevala tudi veliko večje število racionalno izobraženih ljudi.

Z novo in poenoteno upravno organizacijo je tako dobila Marija Terezija učinkovito orodje, s katerim je lahko zagotovila državi neposreden nadzor nad dohodki od davkov in možnost do njihove izključne uporabe. Negodovanje, ki je nastalo med deželami, ko je vladarica razdelila mednje 15 milijonov pričakovanega neposrednega davka (kontribucije), je zatrla tako, da je najbolj neposlušni deželi Koroški, – ki ni pristala na za več let vnaprej določeno vsoto, – odrekla za dvajset let (1750-1770) pravico do kakršnegakoli že tako omejenega sodelovanja v zvezi z davčnimi zadevami. Pri tem se je vladarica oprla na »kraljevsko pravico« in s tem jasno pokazala ostalim deželam meje njihovega odločanja. Za zagotovitev stalnega dotoka večjih sredstev pa je morala izvesti davčno reformo. V smislu »bogu prijetne in ljube enakosti«, dejansko pa zaradi skrajne obremenjenosti podložnikov, je reformni načrt predvidel tudi obdavčitev plemstva. Sprva so to prikrivali t. i. »recesi« (sporazumi), vpeljani 1748. leta, po katerih je plemstvo prispevalo denarna sredstva kot

nadomestilo za vojaške obveznosti v naravi, ki pa jih - razen dajanja vojski »kvartirja«, ki kot dolžnost ni ugasnila - že dolgo ni bilo več predvsem zaradi novosti v orožju, sprememb v vojskovanju in stalne (poklicne) vojske. Ko pa je bila izpeljana med leti 1748 in 1757 t. i. »terezijanska davčna rektifikacija« (davčna izboljšava) z oblikovanjem nove davčne knjige (»terezijanski kataster«) in popisom dajatev, je bila z njo ukinjena tudi dotakratna davčna prostost dominikalne posesti. Z ocenitvijo dohodka od zemljišča in s posebnim komisijskim pregledom te ocene (s čimer so prišle na plano tudi t. i. »zamolčane imenjske rente«, to je utaje dohodkov od zemljišč, ki niso bili nikjer zabeleženi zaradi najrazličnejših vzrokov kot npr. ob zamenjavi lastnika ipd.), je bil določen davek, ki je z imenom »dominikalna kontribucija« izviral iz sedaj obdavčene dominikalne posesti, z imenom »rustikalna kontribucija« pa iz rustikalne posesti. Izraz dominikalna posest (običajno se je zanjo uporabljalo nemško ime hof ali meierhof oziroma slovensko »marof« ali pristava) se je uveljavil v 18. stoletju in je označeval po izvoru nekdanjo pridvorno zemljo, s katero je neposredno upravljal fevdalec, obdelovali pa so jo podložniki s tlako. Večinsko rustikalno posest pa je v 18. stoletju označevalo na kmetije razdeljeno fevdalno zemljišče, ki so ga uživali podložniki po dosmrtnem (zakupnem) ali dednem (kupnem) pravu in so bili za njegovo uživanje obremenjeni s številnimi obveznostmi. Med te obveznosti so kot najtežje breme spadale raznovrstne tlake, še zlasti tista, s katero so morali kmetje obdelovati dominikalno zemljo. Kljub temu, da je bila dominikalna posest obdavčena manj kot rustikalna, je prinašala v skupni znesek kontribucije do ene tretjine sredstev, medtem ko sta ostali dve tretjini odpadli na rustikalno posest. Neposredni davek, ki je bil s tem enakomerneje porazdeljen med dežele in njihovo prebivalstvo, se je močno povečal in je znašal že v petdesetih letih na Štajerskem okoli 1.100.000 goldinarjev, na Koroškem okoli 460.000, na Kranjskem okoli 260.000 in na Goriškem 75.000 goldinarjev. Skoraj dva milijona goldinarjev tega davka (poleg njega se je nabralo v notranjeavstrijskih deželah še približno enkrat toliko dohodkov iz posrednih davkov) je bilo sedaj na razpolago državi. Štajerskim, koroškim in kranjskim stanovom, ki so si do tega časa izplačevali tudi precejšnje vsote denarja za oskrbo Vojne krajine prav na račun kontribucije, pa je bila poslej odtegnjena tudi ta možnost. Osrednji uradi na Dunaju, ki so začeli načrtovati povsem jasen državni proračun, so prevzeli v svoje pristojnosti tudi oskrbovanje Vojne krajine. Z reorganizacijo tega militariziranega teritorija po polkih in njegovo popolno izdvojitvijo iz Hrvaške sredi stoletja, pa se je tudi okrog 50.000 mož hrvaške in slavonske krajiške vojske spremenilo v redno vojsko Avstrijske monarhije. Velik del čet iz te ogromne kasarne so lahko uporabljali poslej na različnih evropskih bojiščih. In prav v drugi polovici petdesetih let, ko je bila upravna in davčna

reforma v glavnem končana in so se kazali njeni finančni učinki, so se bojišča znova odprla.

Avstrijska monarhija se Šleziji ni hotela odpovedati, Prusija je želela povečati svoj vpliv v cesarstvu z novimi ozemeljskimi osvojitvami, v sporih pa sta bili tudi Francija in Anglija. Raison d'etat je narekoval, da so se oblikovale nadvse nenavadne koalicije. Avstrijska monarhija je sklenila zvezo s svojo večstoletno glavno nasprotnico Francijo (tej zvezi so se priključile še Švedska, Rusija in Poljska), Prusija pa je sklenila zvezo z Anglijo in Portugalsko. Potem, ko je leta 1756 izbruhnila vojna, so se priključile tem koalicijam še druga večja in manjša kraljestva ter kneževine, ki so videle konkretne koristi za sebe na tej ali oni strani. Razplamtela se je doslej največja vojna, ki je zajela skoraj celo Evropo in interesna območja evropskih kolonialnih sil na morju, v Severni Ameriki, Kanadi in vzhodni Indiji. V teku vojne so se koalicije delno spreminjale, saj so najpomembnejše udeleženke v vojni skrbno pazile na uravnoteženost moči v medsebojnem razmerju. Tako je Avstrijska monarhija želela popoln poraz Prusije, Francija le njeno oslabitev, tako Marija Terezija kot Ludvik XVI pa nista hotela, da bi se – kljub zavezništvu – preveč okrepila moč ruske cesarice Katarine II. Po sedmih letih je ostala Avstrijska monarhija (v tej zanjo tretji šlezijski vojni) sama proti Prusiji. Vojaško in finančno izčrpane strani so sedle za pogajalsko mizo in mirovni sporazumi, nastali v Parizu in Hubertusburgu leta 1763, so potrdili enako teritorialno stanje v Evropi, kot je bilo pred vojno, velike spremembe pa v kolonijah. Politični vpliv so pridobile Anglija, Rusija in Prusija. Francija je izgubila vodilni položaj v kolonijah in v Evropi, znatno pa je vojna oslabila tudi Avstrijsko monarhijo. Davčne in denarne reforme (leta 1750 je prinesla denarna reforma t. i. konvencijski denar in stabilni terezijanski srebrni tolar, leta 1762 pa so skušali pokriti notranje državne dolgove z vpeljavo papirnatega denarja - bankovcev) so vstop v vojno omogočile, niso pa mogle pokriti finančnih izgub dolgotrajne vojne, ki ni prinesla nobenih ozemeljskih pridobitev. Medtem, ko se je Marija Terezija navzven sprijaznila z izgubo Šlezije, saj se ni več želela zapletati v vojne, pa je njen sin Jožef II., – ki je postal po očetovi smrti leta 1765 kot cesar in sovladar matere aktiven predvsem v zunanji politiki in vojnih zadevah, – sledil politiki, ki naj bi prinesla, če že ne Šlezije, pa vsaj ustrezno ozemeljsko nadomestilo zanjo. V t. i. kompenzacijskih vojnah je najprej leta 1772 – ob prvi delitvi Poljske – dobila Avstrijska monarhija (v koaliciji z Rusijo in Prusijo) Galicijo, nato pa si je leta 1774 priključila še Bukovino, ki jo je izsilila od Turčije kot nadomestilo za ruske ozemeljske pridobitve v rusko-turški vojni. Pet let kasneje pa je Prusija preprečila, da bi Habsburžani priključili svoji monarhiji dobro tretjino Bavarske v t. i. bavarski nasledstveni vojni. Dobili so le Inn Viertel, majhno ozemlje severno od Salzburga. Kasnejša prizadevanja Jožefa II., da bi zamenjal avstrijsko Nizozemsko za Bavarsko in s tem povečal strnjeno

ozemlje monarhije, v zadovoljivi meri nadomestil izgubo Šlezije ter nevtraliziral moč Friderika II. Velikega, pa so prav tako propadla prav zaradi že povsem hegemonističnega položaja Prusije v nemškem cesarstvu. V času vseh teh vojn, ki so po ozemeljskih izgubah v štiridesetih letih (Šlezija) prinesle monarhiji tudi ozemeljske pridobitve v sedemdesetih letih (Galicija, Bukovina, Inn Viertel), se je poleg upravne in davčne reforme, ki sta vzpostavljali monarhijo kot suvereno državo, izoblikovala še ena - verjetno najprepričljivejša - lastnost državne suverenosti: iz cesarske vojske je nastala vojska Avstrijske monarhije. Medtem, ko same vojne in tuje vojske niso neposredno prizadele slovenskega prostora, pa je bila udeležba slovenskega prebivalstva v novo organiziranih – po pruskem vzoru reformiranih – mobilnih enotah pehote, artilerije in konjenice praktično povsod tam, kjer je monarhija skušala ubraniti ali uveljaviti svoj interes s silo.

Vojaški neuspehi v prvih letih vladanja Marije Terezije so seveda narekovali, da se vojaški stroj temeljito spremeni in prilagodi novim taktikam in tehnikam bojevanja, hkrati pa upošteva tudi novo razumevanje države. Sicer stalne, vendar pa najemniške vojske (sestavljene bodisi iz domačih ali tujih najemnikov), naj bi nadomestile stalne in redne vojaške enote, sestavljene iz vojaških obveznikov. Da bi ukrepi prizadeli vse dežele čimbolj enakomerno, so po prvem popisu prebivalstva, – ki naj bi bili poslej vsake tri leta, – leta 1754 določili število obveznikov glede na število prebivalstva v deželi. Na tej osnovi je bilo določeno, da prispeva slovenski prostor v okviru notranjeavstrijskih dežel 6000 mož. Tekom naslednjega desetletja in pol pa je prišlo do pomembnih sprememb pri zagotavljanju zadostnega števila vojakov. Vojaškim polkom so določili ozemeljska območja, iz katerih so te enote lahko dobile tolikšno število mož, kolikor so jih potrebovale za njihovo polno sestavo. V času miru je štel polk 2070 mož, 4476 mož pa v času vojne. V letih 1770 do 1773 so v okviru teh območij določili manjše naborne okraje (na Kranjskem in Štajerskem je naborni okraj predstavljalo po več župnij skupaj, na Koroškem pa strnjeno območje nekdanjega deželskega sodišča s krvnim sodstvom) ter gospostvo, ki je po potrebi nabor izpeljalo. Oštevilčili so hiše, popisali žensko in moško prebivalstvo in določili obveznike. Vendar vojna obveznost ni bila splošna. Pomembnost gospodarstva za dosego »državne blaginje« je silila državo, da je spregledala vojaško obveznost vsemu prebivalstvu mesta Trsta, sicer pa je bila država v zvezi z vključitvijo moških v vojaške vrste zelo »liberalna« in zelo pristranska hkrati. Vpoklica so bili oproščeni vsi privilegirani sloji (duhovščina ter plemiči, uradniki, zdravniki, advokati in njihovi sinovi), vsi obrtniki, trgovci in vsi večji kmetje s prvimi sinovi in zeti, vsi nosilci kmetij, ki so bile tudi manjše od četrtine grunta. Poleg teh je bil prihranjen vpoklic tudi tistim, ki so opravljali »potrebne poklice«, tako na primer oglarjem in drvarjem

ali v mestih na primer tlakovalcem ulic. Dejansko se je znašel v vojski socialno neprivilegirani sloj moške populacije, ki je po poreklu večinoma spadal med najrevnejše in najšibkejše podložnike. Predpisov, ki so predvidevali zdrave ter najmanj pet čevljev in tri palce (167 cm) visoke moške za pehoto in artilerijo oziroma pet čevljev in en palec (162) visoke moške za konjenico, se »nabiralci« vojakov niso mogli dosledno držati, ker je pogosto primanjkovalo takih nabornikov. Obvezniki, med sedemnajstim in štiridesetim letom starosti, so se pred vpoklicem velikokrat poskrili, zbežali na Hrvaško (Ogrsko), kjer vojaška obveznost ni bila vpeljana, ali pa so se celo pohabili. Vojaška obveznost je bila namreč dosmrtna vse do leta 1802, ko je bil vojaški rok skrajšan (glede na posamezni vojaški rod) na deset oziroma štirinajst let. »Krvni davek« državi je bil v posameznih letih precejšen (v času bavarske nasledstvene vojne leta 1778 je Štajerska vpoklicala 9450, Koroška 3381, Kranjska 4801 in Goriška z Gradiščem ob Soči 1239 mož), tako da med najnižjimi sloji prebivalstva niti nekatere olajšave, ki so jih vpeljali za vojake (dopust, od leta 1776 naprej možnost poroke, skrb za njihovo starostno onemoglost in invalidnost, skrb za njihove otroke), niso spremenile odklonilnega odnosa do vojske.

VPLIV DRŽAVE NA POLOŽAJ PODLOŽNIKA

Med številnimi slikami, ki so ponazarjale položaj kmeta, je verjetno ostala najbolj v zavesti ljudi v zgodnjem novem veku tista, ki jo je vrezal v les Hans Weiditz že leta 1530: na plečih kmeta, vpetega v korenine drevesa, so počivali - primerno razporejeni po svoji pomembnosti vse više proti vrhu drevesa - predstavniki vseh družbenih slojev in dostojanstev. Medtem, ko je postavitev kmeta tudi na vrh krošnje pomenila nekakšno napoved plačila, ki ga bo deležen kmet nekoč v prihodnosti, pa je odmerjalo njegov stvaren položaj in vpliv mesto ob dnu drevesnega debla. Za tistega, ki je bil kmet, je namreč veljalo, da je podložnik. Razen redkih svobodnikov (na primer na Kranjskem jih je bilo leta 1784 vsega le še 399) so bili vsi kmetje na celinskem delu slovenskega prostora podložniki. Kmet je pod različnimi pogoji sprejel v užitek zemljo zemljiškega gospoda in si s tem zagotovil različen podložniški položaj. Bistveno za kmeta-podložnika pa je bilo, da je moral del svojih pridelkov, dohodkov in dela oddvojiti zemljiškemu gospodu v zameno za uživanje zemljišča. Kanali, po katerih so odtekale od kmeta raznovrstne obveznosti, so bili številni, prepleteni in zapleteni, pač odvisni v glavnem od samega podložnikovega položaja in od spremenljivega gospodarskega ter političnega interesa njegovega neposrednega gospoda in države. Enostavna enačba, ki jo je moral reševati kmet iz leta v leto, pa je bila, da je zagotovil z agrarno (in neagrarno)

dejavnostjo dovolj za sebe in za obvezno oddajo: kmet = samooskrba + dajatve. Prav z začetkom velikih reform na prelomu v drugo polovico 18. stoletja je želela država poenostaviti in poenotiti močno odvisen in raznolik kmetov položaj tako v odnosu kmeta do zemljiškega gospoda kot v odnosu države do kmeta. V skladu z uveljavljanjem načel fiziokratizma je videla država na agrarnem področju pomembne koristi v izboljšanem in svobodnejšem položaja kmeta. Povečal naj bi se njegov interes za agrarno proizvodnjo, povečala naj bi se količina kmetijskih pridelkov in izdelkov, utrdila naj bi se davčna moč kmeta, v duhu populacionistične politike države naj bi vse to zagotovilo tudi povečano število rojstev in prebivalstva, z njim pa bi bilo zagotovljeno tudi zadostno število za vojsko sposobnih mož. Če je hotela država doseči uspehe v tako zastavljenem reformnem programu, katerega uresničevanje v času Marije Terezije še ni pomenilo ukinjanje fevdalnega sistema, je morala kmeta dejansko zaščititi tako, da je omejila možnosti fevdalnih zemljiških posestnikov pri samovoljnem in pretiranem izkoriščanju podložnikov.

Že z izpeljavo davčne rektifikacije so bile zelo jasno določene pravice gospostev in hkrati preprečene nekatere zlorabe nad kmeti. Preko posebnih knjižic, ki so bile izdane vsakemu podložniku, je kresija lahko opravljala nadzor nad vsakoletnimi »odrajtanimi« obveznostmi kmeta, obenem pa gospostva niso več mogla prevaliti deželna bremena na podložnika. Natančno določene obveznosti kmeta se niso smele zviševati, vrhu tega so sčasoma določili tudi zgornje meje občasnih dajatev, ki so bile posredno povezane z uživanjem kmetije (poročna taksa, umrščina, odhodnina oziroma odselnina, primščina). Izboljšanje kmečkega položaja je pomenila tudi ureditev tlake. To so urejali robotni patenti in v podrobnostih še dodatne uredbe. Od leta 1772 naprej je bila tlaka prepovedana na Goriškem v točno določenih dnevih, ko je bilo v vinogradih ali na poljih največ dela. Zaradi nasprotovanj stanov po maksimiranju tlake pa je prišlo do izdaje robotnega patenta za Štajersko in Koroško šele leta 1778, za Kranjsko pa celo leta 1782. Tlaka je bila na Štajerskem in Koroškem omejena ne glede na velikost kmetije na največ tri dni na teden, oziroma je znašala največ 156 dni na leto (pri čemer se je od aprila do oktobra štelo za delovni dan dvanajst ur, od oktobra do aprila pa osem ur). Na Kranjskem pa je bila glede na velikost kmečke posesti tlaka različno odmerjena: za cel grunt je znašala lahko največ štiri dni na teden oziroma 208 dni na leto, za tričetrtinski grunt 156, za polovični 104, za četrtinski 78, za osminski 52, za šestnajstinski pa 26 dni na leto (pri čemer se je v omenjenem spomladansko-poletnem času štelo za delovni dan 10 ur, v jesensko-zimskem času pa je delovni dan lahko trajal od sončnega vzhoda do zahoda). Morebitne neporabljene dneve vozne in ročne tlake niso smeli zemljiški gospodje prenašati v naslednje dni. Če so bile tlaške

obveznosti pred to ureditvijo ponekod manjše, je tako ostalo tudi poslej. Z ureditvijo tlake (in pritiskom države po razdelitvi dominikalne zemlje na kmetije) pa so se začela tudi prizadevanja za njeno popolno odpravo (robotna abolicija). Skromne predhodne poskuse po odpravi tlake na deželnoknežjih in mestnih gospostvih je prekinila nova davčna in urbarialna regulacija, ki naj bi samodejno ukinila tlako in jo spremenila v denarno obveznost. Po t. i. jožefinskem katastru (1785-1789) je postal zemljiški gospod dejansko rentnik. Kmet je bil dolžan poravnati le v denarju svoje obveznosti, ki pa niso smele presegati 30 % vrednosti bruto dohodka kmetije (12 2/9 % od vsega kosmatega dohodka je bila deležna država, 17 7/9 % pa je šlo zemljiškemu gospodu). Kmetu naj bi ostalo 70 % dohodka (od tega naj bi dal določen prispevek še za cerkev, šolo in občinsko upravo), kar je pomenilo skoraj obrnjeno razmerje s prejšnjim stanjem. Blizu temu, kar je bilo predvideno sedaj, da kmetu ostane, so prej znašale vse njegove obveznosti. Ta ukrep Jožefa II. (in ukrepi, ki so delno že sredi šestdesetih in še zlasti v začetku osemdesetih let zagotavljali – poleg večje sodne varnosti – osebno svobodo podložniku) pa je bil tako korenit, da je bistveno spreminjal obstoječi družbeni red oziroma odnos med zemljiškim gospodom in kmetom. Enoten odpor plemstva proti uresničitvi tega patenta je povzročil na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem njegov preklic že nekaj mesecev po smrti Jožefa II. leta 1790. Ostale Jožefove reforme v zvezi s kmečkim položajem pa so ostale v veljavi.

Do določene mere so lajšale položaj kmeta tudi reforme v sodstvu. Kmet je iskal svojo pravico v sporih z zemljiškim gospodom poslej mimo patrimonialnega sodišča na višjem okrožnem sodišču, ki kot državni organ ni bil pod neposrednim vplivom zemljiškega gospoda. V pravdnih zadevah proti zemljiškemu gospostvu je moral zastopati kmete podložniški odvetnik, ki je bil sprva eden od državnih uradnikov, po letu 1761 pa je bil »cesarski doktar« (advocatus subditorum) večkrat postavljen iz vrst poklicnih odvetnikov. Kmečke pritožbe sicer velikokrat niso bile rešene v kmetov prid, tudi zato ne, ker so bili uradniki interesno in tudi stanovsko povezani s fevdalci. Zlorabe, ki so izvirale iz zavedanja moči in položaja zemljiškega gospoda, tako niso izginile in na storjene krivice podložniki niso odgovarjali samo s pritožbami na sodišču, ampak tudi z nasilnimi dejanji in manjšimi upori, omejenimi na posamezne kraje in gospostva (kot na primer na Brdu pri Kranju leta 1783 zaradi vsiljevanja tlake). Kljub temu pa je nova sodna struktura vendarle omejevala fevdalno samovoljo, hkrati pa tudi kmečko uporništvo.

Bolj kot pravdni postopki in (ne)pristranost na sodiščih je zagotavljalo lažje vsakdanje življenje uživanje neposrednih svoboščin. Z letom 1765 je bil odpravljen t. i. ženitni konsenz, po katerem so se lahko poročili podložnik in njegovi otroci le, če so imeli privoljenje svojega

gospoda. Leto kasneje je bil izdan patent, ki je prepovedoval poroke potepuhom, beračem, invalidom, starcem, dela nesposobnim in ljudem, ki so živeli od miloščine, ni pa odrekal poročne pravice tistim, ki niso imeli dovolj lastnih sredstev za preživljanje. Te naj bi napotili – po dvornem dekretu za Kranjsko in Štajersko že iz leta 1765 – v predilnice in manufakture. Reformni ukrep, ki je bistveno spreminjal osebno podložnost, pa je bila odprava osebne nesvobode, ki jo poimenujemo tudi z izrazom »odprava nevoljništva«. Po predhodni izdaji patenta za Češko, je bil leto dni kasneje - 1782 - izdan za vsako deželo posebej tudi patent za Notranjo Avstrijo. Bistveno se določila v patentih niso razlikovala. Predvidevala so prosto poroko podložnikov po prejšnji prijavi, prosto gibanje podložnikov ob upoštevanju nabornih predpisov, prosto izbiro poklica in prost odhod brez oprostilnega pisma, odpravo dela na gospodovem dvoru (razen treh let, ki so jih morale odslužiti sirote kot povračilo za izkazano varuštvo) ter ponovno so potrdila dotakratne omejitve dajatev, ki tudi niso smela izhajati iz pravnega naslova osebne nesvobode oziroma nevoljništva (Leibeigenschaft). Najpomembnejše vsebinske pravice so torej zadevale prosto gibanje in prosto izbiro poklica. Stanovi, ki z reformnim ukrepom Jožefa II. niso bili zadovoljni, so dosegli le to, da pravica prostega odhoda ni veljala za nosilca kmetije, če je ta želel kmetijo zapustiti in ni imel za sebe ustrezne nadomestitve. Omejitev je tako sicer pomenila, da gospodarji kmetij (podložniki) niso bili povsem osebno svobodni, vendar pa dejansko ta prepreka ni predstavljala velike ovire na slovenskem ozemlju. Nerazvitost dežel (skromna manufakturna proizvodnja) namreč ni ponujala velikih možnosti zaposlitve izven kmetij, tako da morebitne nove puste kmetije niso nastajale zaradi odhoda gospodarjev kmetij. Veliko bolj gotovo je bilo celo, da so - navkljub možnosti odhoda - doma ostajali tudi njegovi otroci, ki so živeli pri hiši kot tete in strici ter čakali na morebitno priložnost za poroko in prevzem drugih kmetij.

Medtem, ko gospodarski načrt in populacionistični načrt države nista bila medsebojno usklajena in zato dvorna politika ni bila dosledna v zvezi z vprašanjem, ali je bolje, da ostane grunt po smrti nosilca posestne pravice nedeljiv (na to je odgovarjala pritrdilno gospodarska politika), oziroma ali je bolje, da se kmetija v takem primeru deli (na to je odgovarjala pritrdilno populacionistična politika), pa je bila enotna zahteva osrednjih organov, da se krepi v vseh deželah osebna posestna pravica podložnikov. Že pred terezijanskimi reformami so uživali vsi kmetje posestne pravice po kupnem (dednem) pravu na deželnoknežjih zemljiških gospostvih, na ostali nekomorni posesti pa je prevladoval po deželah zakupni (doživljenjski) oziroma na Koroškem prostosajni užitek posestne pravice. Na Goriškem in v Istri je bil in ostal v veljavi večinoma kolonat. Pot, ki je vodila do boljših pogojev uživanja zemljišča, je bila po deželah različna, vendar je sprva peljala preko patenta o sklepanju pogodb med

kmetom in zemljiškim gospodom, ki ga je izdala vladarica leta 1753. Patent je odrejal, da mora pogodbe med zemljiškimi gospodi in podložniki pregledati najprej pristojna kresija. Ta je podala o njih svoje mnenje, ki ga je morala potrditi nato še reprezentanca. Država si je s takim postopkom prizadevala zaščititi kmeta, tako da mu ne bi novi dogovori z zemljiškim gospodom prinašali slabše pogoje na kmetiji, kot jih je užival dotakrat. Po nespoštovanju vladaričinih odredb na Koroškem, s katerimi je v šestdesetih letih zahtevala prenehanje dodeljevanja kmetij na začasen način in uveljavitev možnosti nakupa uživalne in dedne pravice, pa je leta 1772 izdala neposreden dekret za to deželo, s katerim je spremenila prostosajni užitek kmetij v kupni. Kmetje so morali plačati le ob menjavi gospodarja na kmetiji primščino v višini do ene sedmine vrednosti zemljišča kot kupnino za dedno pravico. Na Kranjskem in Štajerskem je bila vladarica prizanesljivejša in je do srede sedemdesetih let izdala dekrete, ki so predvidevali prevedbo iz zakupnih kmetij v kupne na podlagi sporazuma med zemljiškimi posestniki in kmeti. Nekaj iz nezaupljivosti kmetov do svojih gospodov in v dobršni meri zaradi pomanjkanja denarja, ki je bil potreben kmetu za nakup boljšega statusa na kmetiji, je tekla prevedba kmečkih posestnih pravic sprva v obeh deželah počasi, potem pa je proces stekel hitreje predvsem na Štajerskem. Leta 1786 je bilo v graškem, mariborskem in celjskem okrožju vsega le še 794 zakupnih zemljišč, v ljubljanskem, postojnskem in novomeškem okrožju pa je v istem času ostalo še 14.860 ali 57 % zakupnih zemljišč.

Reformni ukrepi, ki so zagotavljali kmetom boljši osebni položaj, ugodnejši užitek posesti in nenazadnje delno tudi večjo sodno zaščito v odnosu do fevdalnega gospoda, so se ujemali z uveljavljanjem novega gospodarskega koncepta - fiziokratizma, ki je povezoval tako agrarne kot neagrarne dejavnosti v celovit gospodarski sistem. Temeljno vodilo vladarju (oziroma njegovim svetovalcem) pri vodenju nove gospodarske politike je izhajalo iz fiziokratske ideje, da izvira iz zemlje vse kar je potrebno za dosego državne blaginje. Pri tem bi moral monarh dopustiti čim bolj naravno delovanje gospodarstva in zato odstraniti številne umetno ustvarjene ovire, kot so cehovska zaprtost, mestne avtonomije oziroma imunitete, deželni privilegiji, notranje carine, najrazličnejši monopoli. Ne da bi se državna gospodarska politika povsem odrekla merkantilističnim prijemom pri urejanju gospodarskih zadev, še zlasti ne v odnosu do tujine, pa je fiziokratizem prevladal v monarhiji po letu 1770. Povsem v skladu z novim razumevanjem gospodarstva je bilo prizadevanje države, da zboljša ne samo že omenjeni položaj kmeta, ampak tudi samo obdelavo kmetijskih površin. Namen je bil, da bi izboljšano kmetijstvo zagotovilo med drugim tudi obsežnejše gojenje industrijskih rastlin doma, s tem pa bi se povečalo število manufaktur in proizvodnja v njih. Večjo kmetijsko proizvodnjo naj bi pomagale doseči kmetijske pospeševalne službe – »kmetijske družbe«.

Leta 1764 je bila ustanovljena kmetijska družba najprej v Celovcu, nato leta 1765 v Gorici in Gradcu, leta 1767 v Ljubljani in leta 1770 še v Trstu za tržaško okolico ter severno Istro. Glede na naravne danosti so pospeševale gojenje značilnih kultur za posamezno pokrajino, sicer pa so imele soroden program. Jasno je razvidna dejavnost kmetijskih družb iz primera Družbe za kmetijstvo in koristne umetnosti (Gesellschaft für die Ackerbau und nützliche Künste) na Kranjskem. S svojimi pobudami je skušala širiti industrijske rastline (lan in konopljo) in izboljšati njihovo kakovost z boljšim semenom, pospeševati sajenje murv, da bi povečali gojenje sviloprejk (to je bilo sicer bolj značilno za Goriško), od krmilnih rastlin je dajala prednost detelji, z razdeljevanjem skupnih srenjskih pašnikov (proces se je zavlekel še globoko v 19. stoletje) je spodbujala gojenje živine v hlevih in poudarjala pomen gnojenja polj, uvažala je plemenske živali za dvig govedoreje in konjereje, svetovala boljšo vzrejo ovac, ustanavljala poskusna posestva (na Ljubljanskem barju, na Štajerskem je bilo tako poskusno posestvo v Pekrah pri Mariboru), pospeševala sadjarstvo, spodbujala je saditev krompirja, opozarjala na prekomerno izsekavanje gozda in spodbujala pogozdovanje itd.

Tipičen predstavnik fiziokratizma, ki se je kot tak potrdil tudi v praksi, je bil gospodarstvenik in mecen Peter Pavel Glavar (1721-1784), župnik v Komendi ter lastnik gradu in posesti Lanšprež na Dolenjskem. Bil je prizadeven član Kranjske kmetijske družbe, ki se je na svojih posestvih posvetil kmetijskemu gospodarstvu in čebelarstvu ter o tem tudi pisal. Na njegov predlog je kmetijska družba poskrbela na primer za lesene čebelje panje, ki so jih potem razdelili med podložnike in z njimi nadomestili stare koše iz slame in protja. Na pobudo družbe je prevedel (ne pa objavil) tudi knjigo Abhandlung vom Schwärmen der Bienen (Razprava o čebeljih rojih) kranjskega rojaka Antona Janše (1734-1773), doma iz Breznice na Gorenjskem, ki se je uveljavil na Dunaju kot čebelar in kot prvi učitelj čebelarstva na tamkajšnji posebej za to ustanovljeni šoli. Na pobudo kmetijske družbe, ki je skrbela tudi za dvig komercialnih obrti (na primer z uvajanjem kolovrata z dvema vretenoma), so ustanovili v Ljubljani - od konca šestdesetih do srede osemdesetih let - mehanično, kmetijsko in risarsko šolo, ter predilske šole v Ljubljani, Škofji Loki in Kočevju. Bila pa je Kranjska kmetijska družba tudi edina v avstrijskih deželah, ki je izdajala v sedemdesetih letih zbornik s kmetijskimi nasveti (Sammlung nützlicher Unterrichte) in tedenske novice (Wochentliches Kundschaftsblatt, 1775-76), v katerih so bili objavljeni državni ukrepi, tržne cene, posestne zadeve ter tudi teoretična razmišljanja o fiziokratizmu in vesti o dogodkih doma in v tujini. Racionalni svet Jožefa II. pa je videl v kmetijskih družbah več stroškov kot izmerljivih neposrednih učinkov in tako so od srede osemdesetih let naprej prenehale z delovanjem. Vendar je bil vpliv kmetijskih družb, v katerih so delovali predstavniki družbene

elite razsvetljenskih in fiziokratskih prepričanj, na razvoj poljedelstva sicer posreden toda nemajhen. Gospostva so namreč z uvajanjem novosti v kmetijski proizvodnji postavljala novo gospodarstvo na podeželju, z njim pa vplivala tudi na počasi spreminjajočo vaško podobo.

Uveljavljanje reformnih ukrepov je kmeta še vedno postavljalo ob dno družbene lestvice, vendar je postal na eni strani osebno svobodnejši, na drugi pa z obdelavo zemlje lahko tudi gospodarsko uspešnejši in premožnejši. Toda uvajanje novosti v kmetijsko proizvodnjo (kolobarjenje, nove kulturne rastline, hlevska živina, gnojenje, itd) je količino kmetovega dela podvojilo; tudi zato, ker je delovno orodje ostajalo povečini nespremenjeno (železen plug je popolnoma nadomestil lesenega šele ob koncu 19. stoletja). V agrarnem času, ki ga v grobem opredeljujejo letni časi in z njimi zvezan ritem poljskih del, se je vsakdanji delovni ritem v drugi polovici 18. stoletja začel spreminjati. Na novo razumevanje proizvodnega časa kažejo tudi številni pregovori, ki so nastajali sicer v glavnem v 19. stoletju, so pa po svojem izvoru tudi starejši. Morda je najbolj znan tak rek, ki je splošno v zavesti ljudi še danes, »rana ura, zlata ura«. Povečalo se je tudi število delovnih dni v letu. Do večjih sprememb v 17. stoletju je bilo prostih dni veliko in tudi delovni ritem ne prenapet. Poleg nedelj je bilo tako na primer v župnijah Radovljice in Ljubljane še 70 dni nepremičnih in premičnih zapovedanih praznikov, v kranjski župniji je bilo takih praznikov za skoraj 60 dni, v Piranu in okolici pa 63 dni. Po letu 1642 je cerkev zapovedane praznike skrčila za polovico. Dobrih sto let kasneje, leta 1754, pa je poleg nedelj ostalo le še 13 zapovedanih praznikov, pri čemer so ostali praznični dnevi postali soprazniki, za katere je bila obvezna maša, ne pa prepoved dela. Leta 1771 se je število »dela praznih dni« ustalilo. Sopraznike so odpravili in določeno je bilo le 16 zapovedanih praznikov (kar je ostalo v veljavi skoraj do konca monarhije). Od 110 do 122 nedelavnih dni na leto (vključno z nedeljami) še v prvih desetletjih 17. stoletja, jih je ostalo samo še 68 v drugi polovici 18. stoletja.

Vse reforme, ki so zadevale kmeta zavezanega tradicionalnemu okolju, so se dogajale sorazmerno hitro - v teku ene generacije. Kmeta, čeprav so mu bile spremembe naklonjene, so navdajale z nezaupanjem in ga hkrati močno begale. Dajale so mu večje pravice in svoboščine, mu odvzemale stare obveznosti, a so mu gospodarski ukrepi v duhu fiziokratizma nalagali nove. Ob smrti Jožefa II. in preklicu nekaterih njegovih odločitev so kmetje izgubili že nekatere pridobljene pravice in njihova pričakovanja so se razblinila. Počutje kmetov ob koncu stoletja je zabeležil razsvetljenec Anton Tomaž Linhart v drugem delu njegovega Poskusa zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije (Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs, 1791) z besedami: »Nespravljivo sovražijo svoje zemljiške gospode, ki jih imajo za tlačitelje.«

OBRT IN »INDUSTRIJA« TER POMEN TRSTA

V dvorni politiki je prevladoval večji del 18. stoletja gospodarski koncept merkantilizma, katerega ideje so prenikale v avstrijski prostor že od konca 17. stoletja predvsem preko »prve generacije« teoretikov, kot so bili Johann Joachim Becher, Philipp Wilhelm Hornikh in Wilhelm von Schröder. Tudi v slovenskem prostoru in njegovi širši okolici so delovali teoretiki kameralizma in merkantilizma, ki pa razen v svoji neposredni okolici niso bili poznani, ker so ostali njihovi spisi nenatisnjeni. Vendar pa so bila razmišljanja Philippa Rosenberga iz Koroške, Tomassa de Gerardija iz Trsta, Franca Rakovca iz Kranjske v prvi polovici 18. stoletja ter v drugi polovici stoletja Johanna Petra Webra iz Štajerske, na splošni ravni takratne ekonomske misli. V nasprotju s kasnejšo uveljavitvijo fiziokratizma, ki je z dopustitvijo skorajda popolnega gospodarskega liberalizma odpiral pot podjetniški tekmovalnosti in konkurenci, naj bi bilo po ekonomski misli merkantilizma možno doseči blaginjo in moč države s poseganjem same države na vsa območja javnega življenja. Vse močnejše državno uradništvo je tako velik del pozornosti usmerilo v vzpostavitev merkantilističnega gospodarskega modela, ki naj bi načeloma sicer zagotovil državno blaginjo, dejansko pa ublažil (ali celo povsem odpravil) gospodarsko in s tem finančno zaostajanje Avstrijske monarhije za zahodnoevropskimi. Tako je država podeljevala posameznikom ali (in) družbam določene ugodnosti v zvezi z mitninami, s t. i. privatnimi ali ekskluzivnimi privilegiji jim je odstopala praviloma začasne monopolne pravice za proizvodnjo nekaterih vrst blaga in izdelkov na določenem ozemlju, sama pa je ustanavljala tudi državna podjetja. Z gospodarsko rajonizacijo je skušala ugotoviti industrijske prednosti posameznih dežel in v njih zagotoviti uspešen razvoj posameznih panog tudi z denarnimi podporami (subvencijami). Leta 1747 so bili po deželah ustanovljeni komerčni konsesi (uradi), podrejeni osrednjemu komerčnemu uradu na Dunaju, z nalogo, da skrbijo za razvoj manufaktur in vse tiste dejavnosti, ki so z izrazom »komercij« zajemale širok pojem trgovanja in trgovine. Sčasoma so dobili ti gospodarski uradi še nalogo, da ugotavljajo vsakoletno razmerje med izvozom in uvozom (bilanciranje), sestavljajo komerčne tabele, načrtujejo razvoj za naslednje leto in podobno. Rojevala se je statistična služba (z njo pa nova veda statistika), ki naj bi s številkami izrazila čimbolj popolno gospodarsko stanje v monarhiji.

V skladu s fiziokratskim spoznanjem, da mora država čim manj posegati v gospodarstvo, so bili državni gospodarski uradi v deželah leta 1776 razpuščeni, zmanjševale pa so se, oziroma so ponekod povsem usahnile, tudi državne subvencije. Predvsem Jožef II., ki je bil veliko bolj velikodušen od Marije Terezije pri podeljevanju plemiških naslovov

podjetnikom, je bil zelo zadržan z dodeljevanjem državnih subvencij t. i. »milijonarjem, ki so bili lačni in žejni izdelovalci projektov brez krajcarja v žepu«. Veliko olajšavo za gospodarstvo, predvsem za trgovino in za konkurenčni boj sposobnejšo proizvodnjo, pa je pomenil fiziokratsko-merkantilistični ukrep, sprejet že leto pred razpustom konsesov, ki je ukinil znotraj monarhije carine med njenimi deželami oziroma posameznimi carinskimi območji. Enotno carinsko ozemlje je po letu 1775 zajemalo Češko, Moravsko, del Šlezije, Zgornjo in Spodnjo Avstrijo ter Notranjo Avstrijo (Štajersko, Koroško, Kranjsko, Goriško z Gradiščem ob Soči in majhen obmorski pas t. i. Litorale). Zunaj tega prostora je ostal Trst kot nekakšno sodobno brezcarinsko področje ter ogrska polovica monarhije s Hrvaško. Pospeševanje proizvodnje pa je odpiralo širšo pot v industrijsko modernizacijo (kapitalizem) predvsem tam, kjer je bila že doslej trdnejša gospodarska podlaga. Prav za notranjeavstrijske dežele pa so dvorne službe ugotavljale že sredi šestdesetih let, da gospodarski položaj dežel ni ugoden. Manjkalo naj bi prave obrtne marljivosti in podjetniškega duha. Premalo je bilo domačega kapitala, veliko skromnejše kot v severnejših pokrajinah monarhije pa so bile tudi državne subvencije. Ob koncu osemdesetih let je bilo v notranjeavstrijskih deželah (vključno s Trstom in Reko) 53 »velikih« fabrik in manufaktur (suknarn, usnjarn, steklarn, svečarn, papirnic ipd.), v katerih je bilo v vsaki neposredno zaposlenih več kot 100 ljudi - skupno do 7000. Na delovni proces v teh »velikih fabrikah« se je vezalo vsaj še trikrat toliko ljudi kot je bilo v njih zaposlenih. Izven tega proizvodnega kroga je bilo seveda zaposlenih še več tisoč ljudi v fužinarstvu in rudarstvu ter v številnih manjših fabrikah (obrtnih podjetjih), založniških manufakturah ter obrteh.

Medtem, ko je državna politika večji del 18. stoletja podpirala neagrarno proizvodnjo s posebnimi privilegiji, je morala hkrati rahljati tiste, ki so temeljili na pojmovanju srednjeveške svobode. Srednjeveška »libertas«, ki ni pomenila nič drugega kot na določen stan vezano pravico (privilegij), je postala preozka, z njo pa tudi s cehovskimi redi zavarovana obrtna proizvodnja. Med ukrepe, ki so naznanjali v začetku stoletja stalno aktivno državno politiko proti vplivu cehov, je sodil leta 1725 izdani patent. Obrtnikom, ki niso bili vključeni v cehe in so opravljali svoje delo potujoč od vasi do vasi (tako delo so imenovali štera ali štira, obrtnika pa šter), so dovolili opravljati njihovo delo, če so plačali določeno zaščitnino. Leta 1732 pa je cesarski patent o rokodelstvu za notranjeavstrijske dežele posegel neposredno v samo delovanje cehov. Med drugim je določal, da veljajo cehovska pravila le, če jih potrdi deželni knez; omogočil je pritožbe proti mojstrom izven cehovske organizacije; prepovedal je dogovarjanje med cehi o enotnih cenah ter mezdah; zagrozil je, da bo v primeru neposlušnosti vladar cehe povsem ukinil. S tem so cehi izgubili določene pristojnosti, deželni

knez pa je dobil nad njimi nadzor. Avtonomija cehov je bila dejansko ukinjena. V naslednjih desetletjih v dvornih uradih ni prenehala diskusija o koristnosti popolne ukinitve cehov, vendar pa takega ukrepa vladarica ni izdala, ker bi verjetno ostal brez pravega učinka zaradi različne cehovske tradicije po posameznih deželah. Prevladala je usmeritev, ki je lomila cehovsko moč s tem, da je vse bolj ščitila obrti, ki niso bile cehovsko organizirane. Sredi petdesetih let je bila izdana prepoved ustanavljati nove cehe in siljenje nevezanih obrtnikov v obstoječe, deset let kasneje, leta 1765, pa je prišlo do ločitve obrti na policijske in komercialne. Prve so bile usmerjene k proizvodnji, ki je našla svoje odjemalce v neposredni in bližnji okolici, druge pa so proizvajale več in za širši trg. Ta delitev obrti, za katere se je v tem času že uveljavil izraz profesija (za obrtnika pa profesionist), je imela namen osvoboditi podjetnejše od lokalnih oblasti. Komercialne, katerih število se je sčasoma večalo, so bile namreč podrejene državnim oblastem v deželah, policijske, katerih število se je stalno manjšalo (ob koncu stoletja jih je bilo na primer v Ljubljani le deset: pivovarji, sodarji, tiskarji, podkovači, krojači, čevljarji, mizarji, suknostrižci in tesarji), pa mestnim magistratom. Gospodarsko-organizacijski pomen cehov je poslej močno obledel. Sčasoma je bil opuščen še strog cehovski predpis o obveznem popotovanju pomočnikov, v osemdesetih letih pa je Jožef II. izenačil glede pravic mestne in podeželske obrtnike, ukinil omejitve glede števila mojstrov in pomočnikov v posamezni obrti, vse tiste obrti, ki so zahtevale določeno duhovno izobrazbeno nadgradnjo (kiparji, slikarji, učitelji, apotekarji, kirurgi, babice), pa je oprostil vseh še preostalih cehovskih omejitev in jih proglasil za »proste umetnosti«. Izjema pri teh dolgotrajnih reformnih prijemih v obrtni proizvodnji so bili le boroveljski puškarji, ki jih kot specialne vojne proizvajalce niso uvrščali v nobeno izmed obrtnih skupin. Že od leta 1732 so boroveljski profesionisti (sredi stoletja jih je bilo 312) sodili pod določen nadzor dvornega vojnega sveta, ki je zagotavljal stalna in znatna naročila strelnega orožja (do 40.000 kosov letno). Proces, v katerem se je izgubljal in povsem izgubil gospodarski vpliv cehov, je tako trajal skorajda vse do konca stoletja, ko so od nekdanjega pomena cehov ostale samo še teatralne srednjeveške ceremonije z namišljenimi dostojanstvi predstojnikov cehov ob praznikih njihovih patronov in ob sprejemu novih članov.

Merkantilistični in fiziokratski ukrepi so vplivali na gospodarsko sprostitev in z razraščanjem splošne gospodarske aktivnosti se je povečeval obseg dejavnosti predvsem komercialnih obrti, v okviru katerih so se oblikovali tudi novi poklici. Na gospodarski razvoj slovenskega prostora je v dobršni meri vplivala prehodna trgovina in Trst, medtem ko prostor sam ni zagotavljal velikih razvojnih spodbud. V primerjavi z nekaterimi drugimi deli avstrijske polovice monarhije je za notranjeavstrijski del (in z njim večino slovenskega

ozemlja) veljalo skorajda nekakšno gospodarsko zatišje. Tako naj bi bilo okoli leta 1770 v notranjeavstrijskih deželah najmanj 15.000 profesionistov obeh vej obrti, na slovenskem prostoru (s Trstom in Prekmurjem) pa naj bi bilo v približno istem času okoli 4500 profesionistov v petindvajsetih panogah komercialnih obrti. Na Češkem je bilo le nekaj let kasneje, leta 1776, samo profesionistov v komercialnih obrteh skoraj 57.000, njihovo število pa je dvanajst let kasneje naraslo na 122.000. Veliko številčno rast komerčnih profesionistov sta dosegali tudi Moravska (od 22.000 na 31.000 v približno istem času) in Spodnja Avstrija (od 25.000 na 34.000 v letih od 1783 do 1790). Podobno sliko obrtne razvitosti oziroma nerazvitosti pa je kazala tudi primerjava med mestoma Trstom in za slovenski prostor gospodarsko (in kulturno) vse pomembnejšo Ljubljano. Glede na število prebivalstva, kar je veljalo tudi za primerjavo z deželami, je bila v Trstu poklicno pestrejša obrtna mreža znatno gostejša:

	leto	št. preb.	št. zaposlenih v obrti	% zaposlenih v obrti
Ljubljana	1706	7500	453	16,5
	1754	9000	680	13,2
Trst	1700	6433	1013	6,3
	1775	10.644	1960	5,4

Trst se na drugi strani sicer ni mogel primerjati z velikimi pristanišči ob severni obali Sredozemlja in na evropski obali Atlantika, vendar pa je njegova stalna gospodarska rast v 18. stoletju izoblikovala mesto v trgovsko središče, ki je bilo pomembno za vso monarhijo. V začetku stoletja so Habsburžani usmerili večjo pozornost proti Jadranu, potem ko so jim mirovni sklepi po španski nasledstveni vojni prinesli Neapelj, Sardinijo in kasneje v zameno zanjo Sicilijo. Karel VI. ni bil več pripravljen prenašati beneškega prisvajanja Jadranskega morja, hkrati pa je skušal čimbolj povezati italijanske habsburške posesti na jugu z italijanskimi in avstrijskimi na severu. Trstu (pa tudi drugim notranjeavstrijskim pristaniščem) je izdal vrsto ugodnosti in pravic (1717, 1719, 1725, 1731), ker naj bi v glavnem prav preko Trsta potekala preskrba v dve smeri: Milan naj bi zalagali predvsem z neapeljsko soljo, Neapelj pa s severa predvsem z železom, s platnom, suknom in volnenim blagom. Ti gospodarski načrti dvornih strategov na Dunaju se niso najbolje obnesli. Sredi tridesetih let se je moral Karel VI. odpovedati Neaplju in Siciliji v korist španskih Bourbonov (v zameno so Habsburžani dobili za dobro desetletje Parmo in Piacenzo) in veliki pomorski načrti - tudi v zvezi s prizadevanji za postavitev vojne mornarice - so na Dunaju potihnili. Trsta to dogajanje

ni znatno prizadelo, saj so bile za njegov razvoj veliko pomembnejše gospodarske povezave, ki so naravno spenjale mesto s slovenskim in naprej proti Dunaju z avstrijskim ozemljem, na vzhod pa tudi z novo osvojenim ozemljem Ogrske in Slavonije.

Ugodnosti, ki jih je užival Trst pod Karlom VI., je bilo mesto deležno tudi s strani Marije Terezije. Šele v njeni dobi jih je lahko tudi v polni meri udejanjil. Poleg starega mesta je začelo nastajati novo »terezijansko mesto«. Medtem, ko so v istem času hirala obmorska mesta v beneškem delu slovenske Istre zaradi trgovsko-prometne odrezanosti od zaledja, je s prihodom tujih trgovcev, podjetnikov in obrtnikov začel Trst preraščati v mednarodno trgovsko središče. Vsakemu trgovcu je bilo dovoljeno pripluti v pristanišče, trgovati in izpluti z blagom ali ga uskladiščiti za več mesecev. Pravice svobodnega pristanišča so se v drugi polovici 18. stoletja razširile nad celotno mesto. Gospodarska rast mesta je bila občutna. Kazala se je v stalnem naraščanju količine in vrednosti blaga, še bolj kot v naraščanju števila ladij v naraščanju njihove nosilnosti ter tudi v tem, da je v pomorskem prometu počasi upadala sicer večinska udeležba beneških ladij:

leto	priplulo ladij	odplulo ladij	skupna vrednost blaga	količina blaga
1761	3348	3138	6,7 milj. gold.	14.504 ton
1764	4131	4103	7,8 milj. gold.	26.880 ton
1780	5191	5206	16,2 milj. gold.	82.015 ton

Kot uvozno-izvozna luka je bil Trst v veliki meri pristanišče Notranje Avstrije. Od celotne vrednosti blaga, ki je prišlo v Trst iz zalednih dežel v šestdesetih letih stoletja, je namreč odpadlo okoli 50 % na Štajersko, Koroško in Kranjsko (predvsem železo, živo srebro, platno), od celotne vrednosti blaga, ki ga je Trst izvozil v svoje široko zaledje (predvsem olivno olje, bombaž, začimbe, južno sadje, sladkor, kava), pa je v istem času odpadlo na omenjene dežele le od 30 do 40 %. Velik del tržaške trgovinske izmenjave se je namreč začel vezati na Zgornjo in Spodnjo Avstrijo z Dunajem. Sčasoma je ta trgovina še naraščala, tako da je postajal slovenski prostor gospodarsko vse bolj prehodno ozemlje za center monarhije.

S količinskim povečevanjem tovora v pristanišču - in tudi v samem mestu, kjer je porasla blagovna proizvodnja v vse številnejših obrtnih delavnicah in manufakturah - se je povečeval tudi prevoz in tovorjenje blaga iz zaledja v Trst in obratno. Z izboljšavo predvsem glavnih komercialnih cest pa se je preoblikoval tudi promet. Tovorništvo, ki je v dobršni meri nudilo zaslužek prebivalstvu siromašnega Krasa, sicer ni pojemalo (oziroma le v komaj opazni meri), vendar pa se je močno povečalo »furmanstvo« (prevozništvo): leta 1760 so

prepeljali z vozmi okoli 2000 ton blaga, leta 1794 pa že okoli 22.000 ton. Hitrejši in po obsegu zelo povečan pretok blaga je pospešil tudi razvoj civilne poštne službe. Leta 1730 je tekla jezdna poštna služba po glavni cestni žili od Trsta preko Ljubljane in Gradca do Dunaja že dvakrat tedensko, od leta 1784 pa vsak dan (po drugih glavnih komercialnih cestah je potekala enaka poštna povezava dva do trikrat tedensko). Poštnim jezdecem se je v drugi polovici stoletja priključil na glavnih cestnih prometnicah še stalni prevoz potnikov v potniških kočijah in v manj udobnih toda hitrejših poštnih vozovih. S poenotenjem carinskega področja v zadnji četrtini stoletja pa je odpadla še ena ovira za razvoj samega Trsta in za nemotenejši pretok blaga po avstrijski polovici monarhije. Carino je bilo potrebno plačati samo še pri izvozu iz Trsta v kopno zaledje. Trgovcem in potnikom so poslej - poleg sicer izboljšanih toda še vedno slabih cest, mostov in rečnih brodov - pomenili hujšo nadlogo le še roparji, ki pa jih je oblast skušala onemogočiti z ustanovitvijo vojaških postojank na Goriškem in Kranjskem (na njih še danes spominja toponim Ravbarkomanda pri Postojni).

Trst se je predvsem v drugi polovici stoletja razvil v cvetoče trgovsko mesto. Mednarodna skupnost trgovcev in podjetnikov (Italijani, Nemci, Judje, Grki, Srbi, tudi redki Angleži in Holandci) je s cesarskimi privilegiji ustanovila vse tiste trgovske organizacije - borzo, pomorske zavarovalniške družbe, banke in nenazadnje strokovno šolo za pomorstvo -, ki so omogočale izvedbo velikih trgovskih poslov; hkrati pa je z izgradnjo verskih objektov poskrbela za duhovni mir številnih verskih skupin (poleg najštevilčnejših katoličanov so bili v mestu še izraeliti, srbski in grški pravoslavci, kalvinci, luteranci in »Armenci«). V etnično in versko strpnem mestu, - ki je bilo gospodarsko močno navezano na svoje vzhodno in severovzhodno slovensko in avstrijsko ter ogrsko-slavonsko zaledje, duhovno pa je v njem vedno prevladovala italijanska kulturna usmeritev -, so se z gospodarsko rastjo pojavljale vedno močnejše zahteve po avtonomiji in meščanskih svoboščinah.

ŠOLSTVO IN CERKEV

Mariji Tereziji in Jožefu II. je uspelo s preoblikovanjem Avstrijske monarhije v absolutistično državo centralizirati in s tem monopolizirati odločanje o bistvenih zadevah, ki so omogočale suvereno delovanje države navzven in navznoter (vojska, notranje in zunanje zadeve, finance, sodstvo s posodobljeno zakonodajo, gospodarstvo). Gospodarski razvoj, politični interesi ter nenazadnje tudi sodobni razsvetljenski idejni tokovi pa so med bistvene zadeve, ki naj bi sodile v državno pristojnost, uvrščali tudi vzpostavitev celovitega splošnega izobraževalnega sistema in nadzor nad njim. Država, ki je videla v večji opravilni sposobnosti

svojih podložnikov možnost za večjo gospodarsko in finančno moč (na to je kazalo tudi ustanavljanje oziroma podpiranje strokovnih šol, kot na primer šole metalurške in kemične usmeritve v Idriji, navtične v Trstu, obrtne v Celovcu in Ljubljani ter vrste predilskih šol; posredno so sodile v ta okvir še v vseh glavnih deželnih mestih ustanovljene babiške šole), je želela omogočiti prebivalstvu predvsem dostop do splošne elementarne izobrazbe, hkrati pa odvzeti Cerkvi vpliv na vseh stopnjah izobraževalnega sistema. Že v petdesetih letih je vladarica izpeljala popolno podržavljenje univerze v monarhiji, leta 1770 pa je razglasila, da je celotno šolstvo »politicum« - stvar države. Po nekaj letih je bilo šolstvo povsem v državnih rokah.

Ob diskusiji o tem, ali je potrebna šola za preproste ljudi, so se med plemstvom in duhovščino, enako pa tudi med drugimi socialnimi skupinami, oblikovala zelo nasprotujoča stališča v slovenskem prostoru: tista, ki so videla v izobraževanju podlago za kulturno in gospodarsko rast posameznika in skupnosti ter ona, ki so videla v vztrajanju pri duhovni zaostalosti ljudi zagotovilo za njihovo zvestobo cerkvi in državi. Cerkveni krogi so tako pogostokrat izražali bojazen, da bodo kmetje, če bodo znali brati in pisati, spoznali svoj beden položaj, se uprli gosposki in se odrekli katoliški veri, čeprav so se hkrati tudi navduševali, kot je zapisal župnik v Grižah, za »izvrstno in sveto misel, osnovati šole v vaseh, da bo draga mladina bolj omikana, kot so njeni živinski roditelji.« Med predlogi, ki pa so prihajali na dvor v zvezi s postavitvijo osnovnega šolstva, je v začetku leta 1772 prišel načrt Blaža Kumerdeja (1738-1805). Predlagal je ustanovitev javnih šol na Kranjskem, ki bi jih obiskovali vsi otroci ne glede na spol in stanovsko pripadnost. Vladarici je med drugim zagotavljal, da bi opismenjeni ljudje lažje premostili težave nevednosti (praznoverja) in revščine, lažje bi razumeli v deželnem jeziku objavljene zahteve države, lahko bi bolje spoznali verski nauk in gospodarski sistem, bolje bi gospodarili, postali bi trgovsko gibkejši in boljši plačniki davkov ter nenazadnje tudi boljši vojaki. Šola bi morali biti v slovenskem jeziku, saj bi le tako lahko zajela vse otroke, zato pa bi morali imeti prevedene ustrezne šolske knjige (učbenike) tako za učence kot za učitelje. Prizadevanja Blaža Kumerdeja, ki je bil leto dni zatem nagrajen z ravnateljskim mestom na ljubljanski normalki in kasneje še z mestom šolskega nadzornika v celjski kresiji, pa so se delno uresničila šele čez nekaj let.

Tako kot je bila večina pomembnejših vojskovodij in svetovalcev, načrtovalcev ter izvajalcev velikih reformnih projektov Marije Terezije in Jožefa II. tujcev (vojaki Leopold Joseph Daun, Gideon Ernst Laudon, Franz Moritz Lacy, državnik Friedrich Wilhelm Haugwitz, pravnika Karl Anton Martini in Josef Sonnenfels, zdravnik Gerhard van Swieten), tako je bil tudi šolski reformator Johann Ignaz Felbiger prišlek, ki je pred tem uspešno

preoblikoval katoliško šolstvo v pruski Šleziji. Do določene mere oblikovan po pruskem zgledu je bil 1774. leta izdan Splošni šolski red (Allgemeine Schulordnung, tri leta kasneje je bila prevedena v slovenščino), ki je zakonsko utemeljil osnovno šolo kot državno ustanovo. Predvideval je obvezno obiskovanje pouka za otroke od šestega do dvanajstega leta starosti v treh vrstah »nemških« javnih šol: štirirazrednih normalkah (do konca sedemdesetih let so bile ustanovljene v glavnih deželnih mestih in v Trstu), trirazrednih glavnih šolah (v večjih mestih in trgih) ter enorazrednih trivialkah (predvsem na podeželju v večjih vaseh). Šole naj bi bile »nemške«, čeprav je oblikovalec šolskega reda poudaril s tem izrazom predvsem nasprotje do »latinskih šol«. Pouk v nemškem jeziku namreč marsikje sploh ni bil mogoč zaradi neznanja tega jezika. V pedagoškem pripomočku za metodo pouka (Kern des Methodenbuches, delo je bilo prevedeno tudi v slovenščino v celoti in v izvlečku) je Felbiger zato določal, da naj se v okolju, kjer ni materinski jezik nemški, sprva učijo v materinščini, nato dvojezično, tako da bi v zadnjih razredih glavne šole in normalke lahko potekal pouk samo v nemščini. Uresničevanje splošnega šolskega reda, - ta je določal tudi pristojnosti glede ustanavljanja in vzdrževanja osnovnih šol ter učiteljev, šolski predmetnik in njegovo vsebino ipd., - pa je potekalo počasi in po deželah različno. Desetletje in pol po njegovi izdaji, okoli leta 1790, so našteli na Kranjskem 58 šol s 3154 učenci, na Koroškem 157 šol s 8567 učenci in na Štajerskem 376 šol s 20576 učenci. Samo na slovenskem etničnem prostoru v monarhiji pa je verjetno nekaj nad 8000 učencev obiskovalo 4 normalke, 8 glavnih šol, 141 trivialk in nekaj istrskih mestnih šol. Pouk samo v slovenskem jeziku oziroma dvojezični pouk, ki je prevladoval v teh šolah, pa je zahteval šolske knjige v slovenskem jeziku (abecednik, berilo, računica, katekizem, pesmarica). Država, - ki je bila prisiljena v elementarno šolstvo uvesti slovenski jezik, če je hotela nadaljevati z nemščino in jo uveljaviti kot vsem razumljivi skupni uradni jezik -, je, ne da bi hotela, sprožila proces poenotenja slovenskih jezikovnih pravil. Obledela tradicija knjižne slovenščine 16. stoletja in na dialekte razdrobljena slovenščina 18. stoletja, sta morali dobiti nov, sodoben in enoten knjižni standard. Tako je slovenščina v osnovnih šolah in v prevodih nemških učbenikov (ter v različnih vladarskih patentih in odredbah) spodbujala k oblikovanju jezikovnih pravil slovenskega jezika in k njegovi večji uveljavitvi v javnem življenju nasploh; hkrati je med narodno zavednimi svetnimi in cerkvenimi izobraženci začelo prodirati prepričanje o široki koristnosti pismenosti in izobrazbe.

Država je prevzela nadzor tudi nad ostalim višjim šolstvom. Potem, ko so na Portugalskem, v Franciji in v Španiji postopno odpravljali jezuitski red (v veliki meri zaradi njegove moči v kolonijah) in ga je papež Klemen XIV. ukinil pod pritiskom teh držav leta

1773, je, čeprav nerada, razpustila jezuitski red v avstrijski monarhiji (ki ni imela prekomorskega imperija) tudi vneta katoličanka Marija Terezija. S tem je bila državi nekako olajšana pot do popolnega nadzora nad srednjim in višjim šolstvom, ki so ga imeli do tega časa jezuiti. Vladarica je z jezuitskim premoženjem ustanovila šolski sklad, obenem pa na šolah – sicer z razširjenim in posodobljenim predmetnikom – ohranila bivšim jezuitom številna učiteljska mesta. Na gimnazijah, ki so postale še bolj elitistične kot prej in dostopne v glavnem le za plemiške otroke, je začela dobivati večjo veljavo nemščina (v Gorici italijanščina) v odnosu na sicer še prevladujočo latinščino. Na licejih, ki so imeli kot nekakšne razširjene gimnazije vlogo visokošolskih institucij v deželnih glavnih mestih, pa je bilo moč študirati štiriletni teološki, dveletni filozofski in tudi dve do triletni medikokirurški študij v Celovcu in Ljubljani.

Medtem, ko so iz slovenskega etničnega prostora izšli in se izven njega uveljavili poliglot in učenjak Janez Sigismund Valentin Popovič (1705-1774) v Nemčiji in na Dunaju, filozof Franc Karpe (1747-1806) v Olomoucu, Brnu in na Dunaju, pravnik Franc Ksaverij Jelenc (1749-1805) v Innsbrucku in Freiburgu in verjetno takrat najbolj znan matematik v monarhiji Jurij Vega (1754-1802) na Dunaju, pa so predvsem na Kranjskem poučevali in ustvarili imenitna dela nekateri gradbeniki, zdravniki in naravoslovci, ki so prišli od drugod. Dunajčan jezuit Gabrijel Gruber (1740-1805), ki je deloval kot profesor tehničnih predmetov na liceju, je bil zaslužen zlasti za izgradnjo rečnega prekopa v Ljubljani. Prekop, preprečeval je poplavljanje narasle reke, je končal v začetku osemdesetih let vojaški inženir Kranjec Vincenc Struppi (1733-1810), ki se je ukvarjal z izsuševanjem močvirja tudi pri Ogleju in z gradnjo ceste od Senja proti Karlovcu. Z izrednim, predvsem naravoslovnim raziskovanjem, ki so ga spodbujala tudi zmagovita fiziokratska načela, pa sta se odlikovala zdravnika: Tirolec italijanskega porekla Giovanni Antonio Scopoli (1723-1788) in Francoz Baltazar Hacquet (1739/40-1815). Scopoli je bil sredi petdesetih let nastavljen v Idriji za rudniškega zdravnika in nato še za profesorja na tamkajšnji tehnični šoli. Večino svoje raziskovalne pozornosti je posvetil različnim naravoslovnim področjem (botaniki, zoologiji, mineralogiji, kemiji, metalurgiji) in si pridobil precejšen ugled tudi izven monarhije. Med številnimi knjigami in razpravami sta (bili) najpomembnejši knjigi o rastlinskem svetu Kranjske (Flora Carniolica, 1760, 1772) ter knjiga o žuželkah v tej deželi (Enthomologia Carniolica, 1763). Scopolija je sredi šestdesetih let nasledil v Idriji Hacquet, ki je postal kasneje, med drugim, tudi profesor vseh predmetov na medikokirurški stolici ljubljanskega liceja. Bil je strokovno izredno podkovan in izobražen razsvetljenec, zato pa v okolju, kjer so razsvetljenske ideje pronicale le med redke posameznike, pogosto ni naletel na razumevanje. V enaindvajsetih letih, kolikor jih

je preživel na Kranjskem, je z nameni radovedneža in raziskovalca večkrat prepotoval Kranjsko in druge alpske dežele ter tudi Liko in Bosno. Napisal je več kot šestdeset študij iz širokega polja naravoslovja, najpomembnejša pa je (bila) Oryctographia Carniolica (1-4, 1778-1789), ki obsežno predstavlja geološke, mineraloške, botanične in delno tudi etnološke značilnosti kranjske dežele. Prav narodopisno podobo dežele je želel svetovljanski Hacquet predstaviti v posebni peti knjigi, ki pa je kot nedokončano delo izšla šele v začetku 19. stoletja. Hacquet je pisal in objavljal, poleg nekaterih drugih, tudi o premagovanju črnih koz - ene najhujših nalezljivih bolezni, ki je ciklično na vsakih nekaj let izbruhnila v obliki epidemije in zahtevala veliko žrtev. Prva uspešna cepljenja v obliki variolacije, ki so bila sicer prej izjema kot pravilo in še to predvsem med višjimi sloji, pa sta izvajala (in o tem tudi pisala) že sredi sedemdesetih let goriški zdravnik Anton Muznik (1726-1803) in zlasti ob koncu stoletja zdravnik Vincenc Kern (1760-1829).

Šolske reforme so vzpostavile izobraževalno vertikalo in državno kontrolo nad njo, izboljšale so predmetne vsebine, posredno spodbudile tudi empirično (izkustveno) raziskovalnost in vpeljale načelo obveznega pouka za otroke, kar naj bi privedlo do splošne pismenosti prebivalstva. Po smrti Jožefa II., leta 1790, pa je reformni projekt, ki je zadeval razvoj osnovnega šolstva, zastal. Deželni stanovi, povsem odrinjeni od vsakršnega odločanja v času Jožefove vladavine, so na poziv Leopolda II. (1790-1792), da naj pošljejo svoje predloge, pritožbe in želje v zvezi z njihovim položajem in preklicano davčno ter urbarialno ureditvijo, pohiteli in že do srede leta 1790 oblikovali posebne spomenice. V njih so kranjski in štajerski (pa tudi drugi) stanovi zahtevali odpravo trivialk na podeželju. Po zahtevah kranjskih stanov naj bi vsi trije tipi osnovnih šol ostali samo v mestih, vendar pouk na njih ne bi bil obvezen. Nekateri fevdalci so v strahu pred nalezljivim virusom francoske revolucije zahtevali celo šole samo za plemiče, ljudstvo pa, kot je trdil grof Kajetan Auersperg, mora ostati neumno in pobožno. Do tako omejevalnih posegov v osnovno šolstvo ni prišlo, vendar je število trivialk po letu 1790 začelo upadati. Nad šolstvom pa si je do začetka 19. stoletja ponovno pridobila vpliv Cerkev.

Cerkev je v drugi polovici 18. stoletja, prav tako kot se je to dogajalo na drugih področjih državnega interesa, doživljala velike spremembe. Država je sicer potrjevala Cerkvi vlogo skrbnice nad dušami njenih državljanov, vendar je hkrati videla v pastirskem delovanju Cerkve le uresničevalko njenih hotenj in vizij. V odnosu do Cerkve je zato posegala ne samo v njeno organizacijsko ureditev, ampak tudi na izrazito versko in notranje cerkveno področje. Dolgotrajna politična prizadevanja habsburških vladarjev, da si podredijo Cerkev, so tako dosegla svoj višek prav v ravnanju Marije Terezije in Jožefa II. Predvsem cerkvenopolitične

reforme Jožefa II., ki jih označujemo tudi z izrazom jožefinizem, so težile k popolni podreditvi katoliške cerkve absolutistični državi in s tem k ustanovitvi nekakšne državne Cerkve.

Vzporedno z izrazitim zunanjim (državnim) pritiskom na katoliško cerkev, ki je želel ustvariti iz duhovnikov državne »uradnike v črnih suknjah«, pa so se pojavljale težnje po prenovi Cerkve tudi v okviru nje same. Reformni katolicizem – njegovi nasprotniki so ga imenovali janzenizem, privržence gibanja pa janzeniste (po začetniku dogmatičnega, moralnega in političnega gibanja Corneliju Jansenu - 1585-1638) – se je delil v dve povsem različni skupini. V prvo skupino so sodili kleriki, ki so se zavzemali za janzenizmu soroden moralni rigorizem. Dosledno naj bi sledili zahtevam tridentinskega koncila in verski praksi brez nabuhlega videza, kot so ga izražale številne procesije, verske bratovščine in različne oblike ljudske pobožnosti. Druga skupina, kateri je bila baročna pobožnost enako odvečna kot prvi, pa je videla možnost verske prenove v sodelovanju z državo. Privrženci te struje so se naslanjali na miselno izročilo italijanskega duhovnika in filozofa Ludovica Antonija Muratorija (1672-1750 - s svojimi deli je vplival na Marijo Terezijo in navduševal tudi Jožefa II.), ki je zamejeval delovanje Cerkve v polje duhovnosti in vere, vse ostalo pa prepuščal državi. V táko razumevanje položaja Cerkve so se vpletale še radikalnejše ideje francoskega galikanizma (gibanje za samostojno »galsko« = nacionalno cerkev) in zlasti v katoliškem delu nemškega cesarstva razširjenega febronianizma (po trierskem pomožnem škofu Johannu Nikolausu von Hontheimu - 1701-1790, ki je uporabljal psevdonim Justinus Febronius). Febronianizem se je zavzemal za omejitev papeževe moči na raven častnega položaja. Avtoriteto monarha-papeža naj bi zamenjala avtoriteta cerkvenega koncila, kot so obvezovali sklepi sprejeti že na baselskem koncilu. S tem bi se moč škofov v odnosu do papeža zelo povečala. Za njihovo povsem samostojno versko delovanje v škofijah, pa so za razsvetljeni katolicizem vneti škofje potrebovali pomoč laične oblasti. Deželnim knezom-vladarjem so priznavali pravico poseganja v zunanji ustroj cerkvene organizacije pri reformiranju katoliške cerkve. Táko stališče pa se je ujemalo v določeni meri s pogledi Jožefa II., ki je želel organizirati državo po racionalnih vidikih, po katerih bi imela katoliška cerkev podrejeno vlogo v okvirih državnih meja. Reformni katolicizem, – ki ga je poosebljal na slovenskem prostoru ljubljanski škof Janez Karel Herberstein (pomožni škof 1769, redni 1772-1787) – in jožefinizem sta kot reformni gibanji našli za nekaj let skupni interes. Uresničitev cerkveno-političnih reform absolutističnih vladarjev v obsegu, kot so se zgodile, je bila zato možna samo s podporo reformno razpoloženih cerkvenih krogov.

Marija Terezija, ki v svoji globoki vernosti ni bila naklonjena razsvetljenskim idejam,

je v odnosu do cerkve oblikovala politiko, ki jo je nadaljeval, sicer v mnogo bolj odločni obliki vendar pa po isti poti, tudi njen razsvetljenskim nazorom zavezani sin Jožef II. Menila je, da vse dejavnosti, ki jih je Cerkev opravljala, Cerkvi niso bile zaupane od Jezusa in apostolov, zato naj bi bile tudi ali pa samo odgovornost krone. Njeni reformni ukrepi so vplivali na versko življenje in cerkveno delovanje predvsem na treh ravneh. Prva je zadevala ljudske pobožnosti in vplivala na čustveno plat preprostih ljudi. Že v petdesetih letih je vladarica prepovedala gostije pri krstih, sedmine, streljanje ob cerkvenih in svetnih praznikih in še druge ljudske navade in razvade. Ukrepi na drugi ravni so izražali nezaupanje države do nenadzorovanega delovanja Cerkve. Od leta 1746 so se zvrstile številne prepovedi, ki so onemogočale objavo papeških in škofovskih določb ter pastirskih pisem brez predhodnega dovoljenja države, preprečevale vizitacije tujim redovnim predstojnikom na ozemlju monarhije in izobraževanje duhovščine v tujini, odvzele cerkvi nadzor nad tiskom in celotnim šolstvom itd. Tretja raven ukrepov pa je zahtevala administrativno prilagoditev cerkvene ureditve državnim okvirom. Za absolutistični ustroj monarhije je bila obstoječa cerkvena jurisdikcija oglejskega patriarhata, ki se je razprostirala razen čez ozemlje ljubljanske škofije čez ves slovenski prostor južno od Drave, povsem odveč. Habsburžani so sicer že doslej preprečevali vsakršni vpliv na duhovščino v delu njihovih dednih dežel s strani Benečanom podrejenega oglejskega patriarha, vendar je bilo možno preseči neuradno cerkveno razdelitev šele ob spremenjenih razmerjih moči med Avstrijsko monarhijo in Beneško republiko. Leta 1751 je papež oglejski patriarhat ukinil in ustanovil dve nadškofiji: videmsko za beneški del in goriško za habsburški del prejšnje patriarhije.

Marija Terezija je s svojimi cerkveno-političnimi reformami zoževala pristojnosti Cerkve in v dobršni meri že tudi nadzorovala njeno delovanje. Vendar njenih reformnih ukrepov niso označevali za rušenje notranjega ustroja in moralne avtoritete Cerkve. Nasploh je prepletanje njenega uspešno izpeljanega reformnega razpoloženja z njeno konservativno dostojanstveno življenjsko držo (in tudi nestrpnostjo do drugovercev predvsem Judov in protestantov) ohranilo njeno podobo v spominu ljudi kot pojem dobre in pametne vladarice s starševskim odnosom do svojih podložnikov. V hotenju podoben svoji materi, v uresničitvi reformnih načrtov pa večkrat prenagljen, je bil njen intelektualno obdarjeni despotski sin Jožef II.

V želji, da spremeni obstoječe stanje, je Jožef II. precenjeval svojo absolutistično vladarsko moč, ki se je prej kot neomejena oblast pokazala za oblast brez nadzora. Potem, ko je zavladal leta 1780 samostojno, je Jožef nadaljeval delo matere z normativnim urejanjem monarhije na vseh področjih, vendar pa so postale razsežnosti pravnega absolutizma pogosto

pretirane in vseobsegajoče. Z neprenehnim izdajanjem raznovrstnih uredb, odločb, mandatov in patentov je želel predpisati vse, do potankosti opredeliti vlogo posameznika in preprečiti vse, kar bi morebiti ogrožalo in kako drugače vznemirjalo državo. Prihajalo je do povsem absurdnih prepovedi (na primer pečenja medenjakov, češ da uživanje tega peciva škodi prebavi) in tudi smiselnih novosti (na primer zaradi razsajanja stekline nadzor nad številom psov, uvedba pasje značke in davka na pse na Kranjskem leta 1785). Najbolj temeljito, sistematično in z nekaterimi ukrepi tudi daljnosežno pa je posegel na cerkveno področje.

Enako kot v času Marije Terezije so potekali tudi cerkveno-politični ukrepi Jožefa bolj ali manj istočasno, vplivali pa so na versko življenje vsega prebivalstva, delovanje duhovščine in cerkveno upravno ureditev. Prepovedim Marije Terezije, ki so zadevale izražanje vere in odnos do smrti (oziroma življenja) na podarjeno viden način, je Jožef dodal še nekatere. Med drugim je odpravil procesije, nekatere praznike, leta 1783 ukinil bratovščine in njihovo premoženje namenil verskemu skladu, določil celo koliko sveč lahko gori na oltarju, določil število maš ipd. Z določbo, da morajo zaradi varčevanja z lesom ljudi pokopavati namesto v krstah v platnenih vrečah oziroma rjuhah, pa je naletel na tako oster odpor prebivalstva, da je odredbo po določenem času preklical. Na splošno osuplost med protireformno razpoloženo duhovščino v monarhiji in v Rimu je naletela odredba, ki je razpirala verske možnosti. Leta 1781 je Jožef izdal tolerančni patent, s katerim je dovolil protestantom (luterancem in kalvincem), pravoslavcem in Judom svobodno veroizpoved. Zadostno število nekatoliških vernikov je lahko zgradilo svoj verski objekt, če so se pri tem izognili gradnji tako očitnih znakov kot so zvoniki in vhodi v cerkve iz glavnih ulic. Katoliška cerkev je ostala sicer še naprej privilegirana, vendar pa so se nekatolikom odprle enake državljanske možnosti pri opravljanju najrazličnejših služb in poklicev. Na slovenskem ozemlju ta ukrep ni povzročil posebnega vznemirjenja, saj nekatoličanov skorajda ni bilo. Prizadeta pa je bila papeška avtoriteta. Papež Pij VI. se je odločil za potovanje na Dunaj, da bi osebno prepričal cesarja Jožefa II. v opustitev tako korenitih verskih posegov. Po 350-tih letih je bil to prvi papež, ki je obiskal kako deželo v nemškem cesarstvu. Vendar pa politično potovanje, ki je leta 1782 peljalo papeža na Dunaj prek Gorice, Ljubljane in Maribora, ni obrodilo nobenih sadov. Tolerančni patent, ki je pomenil preobrat v tradicionalni politiki Habsburžanov do verskega vprašanja, je ostal, nadzor nad Cerkvijo pa se je še bolj poostril. Pri neposrednem delovanju duhovnikov je vladar predpisal celo vsebino pridig, pri izobraževanju duhovnikov pa je določil število novincev in bogoslovna semenišča združil v večjih mestih. Od leta 1783 je bil za osem let ukinjen teološki študij v Ljubljani (za tri tudi filozofski). V Gradcu pa je bilo ustanovljeno generalno semenišče, ki je bilo namenjeno bogoslovcem iz Štajerske, Koroške,

Kranjske, Goriške in Trsta.

Najbolj trajno in usodno so zarezale cerkveno-politične reforme s spreminjanjem upravno-organizacijske laične strukture Cerkve in z opredelitvijo vloge redovnih skupnosti. Po odločitvi, ki jo je Jožef II. sprejel v začetku leta 1782, naj bi v več valovih ukinili vse samostane, ki niso prispevali nič k rasti državne blaginje, oziroma niso bili za njeno rast nujno potrebni, so se med nekoristnimi samostani znašli predvsem kontemplativni in spokorni redovi, med koristnimi pa zlasti tisti, ki so opravljali šolske dejavnosti in se ukvarjali z nego bolnikov. V slabem desetletju je bilo od 2163 ženskih in moških samostanov v Avstrijski monarhiji (skupaj z Ogrsko) razpuščenih 738; od okoli 65.000 redovnikov in redovnic se je njihovo število več kot prepolovilo. Na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem, Goriškem in Tržaškem je bilo ukinjeno 65 moških in ženskih samostanov (cistercijanov, kartuzijanov, benediktincev in benediktink, klaris, karmeličanov in karmeličank, nekaterih frančiškanov itd.), ostalo pa jih je 31 (kapucinov, frančiškanov, minoritov, uršulink, usmiljenih bratov, dominikancev in še nekaterih). Ogromno cerkveno premoženje je prišlo pod državno upravo. Ocenjena vrednost čistega premoženja nekaterih največjih samostanskih gospostev, ki so bila odvzeta posameznim redovom, je znašala tudi po več sto tisoč goldinarjev (Vetrinj, Žiče, Stična, Mekinje, Bistra). Hkrati je postala država dedič kulturnega bogastva samostanskih knjižnic in arhivov, ki je bilo odpeljano v Gradec, na Dunaj in deloma tudi v Ljubljano. S premoženjem ukinjenih samostanov so bili po deželah ustanovljeni verski skladi. Namenjeni so bili za vzdrževanje sedaj »brezposelnih« redovnikov in redovnic, za podporo podeželskim šolam ter za »prekvalifikacijo« redovnikov v laične duhovnike, ki so jih potrebovali v celi vrsti novo nastalih župnij. Vzporedno z ukinjanjem samostanov je namreč potekala tudi preureditev župnijskih meja. Župnije so bile po velikosti pogosto med seboj neprimerljive in vse tudi ne ozemeljsko zaokrožene. V treh letih, od 1782 do 1785, so pod nadzorom državne oblasti škofije izvedle racionalni načrt nove župnijske razmejitve. Glede na kriterij, da naj župnija šteje okoli 700 duš, župnijska cerkev pa naj bo za farane oddaljena največ eno uro hoda, je nastalo na slovenskem prostoru več deset novih župnij in skoraj 350 »lokalnih kaplanij«. Slednje naj bi sčasoma z zagotovitvijo zadostnih dohodkov prav tako postale župnije. Z enakomerno razprostranjenostjo župnijske mreže je na eni strani dušnopastirska služba »državne« Cerkve lahko dosegla vse prebivalstvo, na drugi strani pa je država dosegla s predpisi o doslednem vodenju matičnih knjig, ki so jih vodili župniki, natančnejši pregled nad prebivalstvenim stanjem v celoti in po posameznih deželah, okrožjih in manjših lokalitetah. Po velikosti neprimerljivo veliki in upravno-organizacijsko tudi ne v skladu z deželnim ali vsaj okrožnimi mejami pa so bili tudi zgodovinsko nastali teritoriji škofij.

Nasprotovanje salzburškega in goriškega nadškofa smiselnejši teritorialni preureditvi škofijskih mej znotraj monarhije, je sicer zaviralo hitrejši potek same reforme, ni pa ga zavrlo. Ob koncu postavljanja župnijske mreže je začelo v letu 1785 spreminjanje škofijskih mej. Lavantinski škofiji (sedež Šent Andraž) je bilo priključeno velikovško okrožje na Koroškem in celjsko na Spodnjem Štajerskem, krška škofija (sedež Celovec) se je z izjemo velikovškega okraja začela pokrivati z deželnimi mejami Koroške. Sekovska škofija (sedež Gradec) je dobila graško in mariborsko okrožje. Ljubljanska škofija je zaokrožila svoj teritorij, tako da se je večinoma pokrivala z deželnimi mejami. Najbolj boleči pa so bili posegi na Primorskem, kjer se je vpliv goriškega nadškofa povsem izgubil. Na pritisk Jožefa II. je papež goriško nadškofijo ukinil leta 1788 in prenesel sedež škofije v Gradišče ob Soči in nato leta 1791 nazaj v Gorico (goriško-gradiška škofija). S prenosom škofijskih pristojnosti iz Gorice v Gradišče ob Soči pa je bila ukinjena tudi tržaška in pičenska škofija ter njun teritorij priključen škofiji v Gradišču ob Soči. Leta 1791 je bila ponovno ustanovljena tržaška škofija, kateri je pripadalo tudi ozemlje tri leta prej ukinjene pičenske škofije. Izven teritorija Notranje Avstrije je ostala še koprska škofija na skrajnem zahodu slovenskega etničnega ozemlja in somboteljska škofija (sedež Szombathely), ki je vključevala prekmurske Slovence na skrajnem severovzhodu slovenskega etničnega ozemlja. Z novo razmejitvijo škofij je dobila Ljubljana prvega nadškofa (Mihael Brigido, 1787-1806) in mesto metropolije (1787-1807). Podrejene so ji bile škofije s slovenskim prebivalstvom južno od Drave, zaradi nasprotovanja salzburškega nadškofa pa ne tudi ostale škofije (krška, lavantinska in sekovska) z deloma slovenskim prebivalstvom.

Marija Terezija in Jožef II. sta v pol stoletja močno spremenila podobo Avstrijske monarhije. Z množico reformnih ukrepov sta omejila stanovsko moč (in rešila plemiško oblast), osvobodila gospodarstvo cehovske zaprtosti, omejila in omajala papežev vpliv na škofije v monarhiji, oslabila cerkvene redovne skupnosti in z množico institucij centralizirala monarhijo v državno skupnost. Odpirala se je pot v modernizacijo družbe. Ta se je vezala v zahodni Evropi predvsem na industrializacijo, na Slovenskem pa se je pojem modernizacije vezal na pojem boja za narodno avtonomijo.

SLOVENSKI PROSTOR IN DRUŽBA OB KONCU 18. STOLETJA

Ko se je leta 1789 v Parizu uprlo ljudstvo in je padla Bastilja, so se tudi oči zagovornikov jožefinskih reform na slovenskih tleh zaskrbljeno uprle proti Franciji. Vesti, ki so prihajale iz Pariza in so jih zdaj obširneje, zdaj le kratko objavljali v deželnih prestolnicah

izhajajoči časniki, so se zdele kot poslednje svarilo. V Gradcu in Trstu številnejši, v Ljubljani in Celovcu redkejši simpatizerji jožefinske reformne politike so cesarja opozarjali, da mora pri reformah vztrajati. Odločnejši med njimi so celo glasno ugotavljali, da je glavni vzrok za francosko revolucijo v absolutizmu Ludvika XVI., in so Jožefa II. pozivali, naj se opre na reformno razpoložene pripadnike plemstva, meščanstvo in »tretji stan«, če se želi izogniti francoskim podobnim prevratnim dogodkom. Zavedali so se, da razvoja, ki ga je spodbudila terezijanska in jožefinska politika ni bilo več mogoče ustaviti in se je z njo začel nov čas, ki bo postopoma v temeljih spremenil družbeno in gospodarsko podobo habsburških dežel. Anton T. Linhart (1756–95), najpomembnejši predstavnik slovenskega razsvetljenstva, je tako v prvem delu nemško pisanega *Poskusa zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov* Avstrije (1788) napovedoval počasno, a korenito izginjanje izvirnih značilnosti »kranjskega ljudstva« in ugotavljal, da bo mogoče v prihodnosti življenje »starih Kranjcev« spoznavati le po opisih leta 1689 izdane Slave vojvodine Kranjske Johanna Weicharda Valvasorja (1641-93).

Napoved je v resnici bolj veljala za prihodnost kot za svet, ki ga je mogel Linhart opazovati okoli sebe. Ob koncu 18. stoletja je bil proces spreminjanja šele na začetku. Na ozemlju današnje Slovenije je tedaj živelo nekaj manj kot 900 000 ljudi; na območju vse tedanje slovenske poselitve morda še dobrih 200 000 več. Socialna sestava prebivalstva se še ni bistveno spremenila: velika večina prebivalcev (okoli 93 %) je živela na podeželju, le slab odstotek je bilo plemstva, mesta pa so bila majhna in so štela med 600 in 1700 ljudi. Več prebivalcev je imelo le okoli deset mest. V notranjosti Gorica, Idrija, Celovec, Maribor in Ljubljana, kjer je ob koncu 18. stoletja bivalo 9000 do 10 000 ljudi, na obali pa Koper, Izola, Piran in Trst, kjer se je število prebivalstva od začetka 18. stoletja povečalo za štirikrat (leta 1800 naj bi jih bilo v Trstu 28 000). Nagla rast Trsta je bila posledica priseljevanja iz njegove bližnje in bolj oddaljene okolice, kar pa je bilo v tistem času še izjemen pojav. Število prebivalstva je namreč tudi na deželi le počasi naraščalo: visoko rodnost je spremljala visoka smrtnost, lakot in epidemij še ni bilo konec, zaradi velike umrljivosti otrok zlasti v zgodnjem otroštvu pa tudi na vasi še ni bilo velikih družin in prenaseljenosti, ki bi silila k odseljevanju v mesta.

Reforme so še pospešile proces razslojevanja in kmetje so v nekaterih pokrajinah, kot na Kranjskem, že sredi 18. stoletja predstavljali le polovico podeželskega prebivalstva, kajžarjev in gostačev pa je bilo več kot 40 %. Tako kot v prejšnjih stoletjih so tisti, ki se niso mogli preživeti, iskali in našli zaslužek v domači obrti, železarstvu in prometu. Velik del neagrarne proizvodnje, trgovine in prometa je bil še vedno vezan na podeželje in marsikje

pomembnejši vir dohodka kot kmetijstvo. Celo Kranjska, ki je v gospodarskem razvoju zaostajala za Koroško in Štajersko, je bogatila deželne finance z izvozom neagrarnih proizvodov. Izvažala je platno in železo, uvažala pa žito in živino, saj ji je obojega primanjkovalo.

Splošne kulturne razmere so se – tako kot družbene in gospodarske – počasi spreminjale. Podeželsko prebivalstvo v veliki večini ni imelo nikakršne izobrazbe in je bilo pred uvedbo splošne šolske obveznosti leta 1774 skoraj v celoti nepismeno. Tudi med prebivalci mest je bil delež pismenih in šolanih zelo skromen. Z uvedbo obveznega šolanja je bil na poti k izboljšanju razmer storjen šele prvi korak. Finančna plat organizacije šolstva je bila namreč prepuščena pokrajinskim, okrožnim in lokalnim oblastem, denarja in šolanih učiteljev je bilo malo, pa tudi nasprotniki splošne šolske obveznosti med duhovščino in plemstvom so še povzdigovali svoj glas. Kljub novim predpisom je šolo sprva obiskovalo le malo število otrok in ob koncu 18. stoletja je bilo v področjih s slovensko govorečim prebivalstvom še vedno nepismenih več kot 90 % ljudi.

Modernizacija gimnazij, na katerih so ob koncu 18. stoletja poleg bivših jezuitov in drugih duhovnikov že učili tudi posvetni učitelji, ni napredovala nič hitreje. Državne gimnazije so bile v devetdesetih letih 18. stoletja v Ljubljani, Celovcu, Mariboru, Gorici, Novem mestu, Trstu in Kopru, v Idriji pa so tri privatne gimnazijske razrede vzdrževali rudarji. Liceji, ki so po ukinitvi jezuitskega reda prevzeli vlogo nekdanjih jezuitskih višjih študij, so delovali v Ljubljani, Gorici in Celovcu. Za izobrazbo duhovščine sta skrbeli škofijski semenišči v Ljubljani in v Gradcu. Vsi, ki so želeli nadaljevati študij na univerzi, pa so morali na Dunaj, saj je imela v letih 1782–1827 tudi najbližja – graška – univerza (z izjemo študija teologije) le značaj liceja.

Preklic nekaterih reform in negotova usoda drugih po smrti Jožefa II. sta posebej vznemirila kmečko prebivalstvo. Kmečki položaj se je z marija-terezijanskimi in jožefinskimi reformami res izboljšal. To je med kmeti vzbudilo nova upanja, a tudi nove strahove. Na podeželju so se najprej – še za Jožefovega življenja – širile govorice, da bo reformam prej ali slej sledila dokončna odprava fevdalnega sistema, po njegovi smrti pa se je krepil strah, da bodo oblasti kmetom odvzele že pridobljene pravice. Spomladi 1790 so na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem izbruhnili veliki kmečki upori, ki jih je zadušila šele vojska. Pod vtisom kmečkega nezadovoljstva in vesti o poteku revolucije v Franciji so celo nekateri, desetletje prej še nepopustljivi in trdi zemljiški gospodje pozivali k prijaznejšemu ravnanju s kmeti. V letih 1790/91 si je na Kranjskem pridobil sloves podložniškega zagovornika ljubljanski odvetnik Jožef Lukman, ki se je v obrambo kmetov z več spomenicami obrnil tudi na cesarja.

Del zagovornikov jožefinskih reform pa se je ogreval za predlog, da se v stanovih okrepi prisotnost meščanov in dopusti zastopstvo kmetov. Toda pozivi oblastem, naj ugodijo kmečkim prošnjam in pritožbam, niso imeli večjega uspeha.

Več razumevanja so na Dunaju pokazali za zahteve deželnih stanov, ki so v času vlade Jožefa II. izgubili skoraj vse pristojnosti, neposredno po njegovi smrti pa zahtevali obnovitev nekaterih deželnih in stanovskih avtonomnih pravic. Obnovljeni so bili stanovski uradi (čeprav z zelo omejenimi nalogami), ukinjen je bil graški gubernij, Kranjska in Koroška sta zopet dobili svoji vladi, na Goriškem pa je bila deželna vlada ustanovljena na novo. Manj sprememb je doživelo sodstvo: od leta 1782 skupno deželno sodstvo za Koroško in Kranjsko so znova razdelili in kot prizivno sodišče za notranjeavstrijske dežele ustanovili višje sodišče v Gradcu. Jožefinski cerkveni sistem je ostal v glavnem v veljavi vse do leta 1848. Toda semenišča so bila ponovno podrejena škofijam in ukinjanja samostanov je bilo konec. Papež Pij VI. je leta 1791 sedež v jožefinskem času ustanovljene gradiščanske škofije prenesel nazaj v Gorico. Na novo so zaživele tudi romarske poti. Med njimi so nekatere postale zelo priljubljene – npr. na sv. Višarje pri Trbižu, na Sveto goro pri Gorici in na Brezje na Kranjskem.

Simpatizerji jožefinskih reform, razsvetljenskih filozofov in francoskih revolucionarnih idej so se kot drugod v habsburški monarhiji tudi v deželah s slovenskim prebivalstvom še leto ali dve po smrti Leopolda II in vzponu Franca II na prestol sestajali v tajnih krožkih in prostozidarskih ložah. Takšni krožki so bili v Gradcu, Celovcu, Ljubljani in Trstu. V vseh teh mestih so delovale tudi prostozidarske lože. Kljub temu sta bila na slovenskem ozemlju po letu 1792 simpatij za francosko revolucijo in »jakobinstva« obtožena le dva kranjska plemiča: grof Leopold Stanislav Hohenwart in baron Siegfried von Taufferer. V isti sapi sta znana le dva simpatizerja francoske revolucije, ki sta stopila v neposreden stik z revolucionarno Francijo. To sta bila graški študent prava Johann Kuprtin Navršnik, doma iz Slovenskih Konjic na spodnjem Štajerskem, ki je v letih 1793–95 bival v Parizu, in baron Siegfried von Tauferer, ki je bil v letih 1794/95 v francoski službi v Italiji. Taufferer je za revolucionarno vlado v Parizu celo pripravil načrt oborožene vstaje proti Habsburžanom, ki naj bi absolutistično ureditev na Dunaju zamenjala z oblastjo, organizirano po načelih francoske revolucije. Leta 1795 so ga Avstrijci ujeli in naslednje leto na Dunaju usmrtili kot izdajalca.

NOVI DUHOVNI TOKOVI IN ZAČETKI NARODNEGA »PREPORODA«

Stoletja veljavni raba in hierarhija jezikov se v 18. stoletju še nista bistveno spremenili. Kot jezik Cerkve, znanosti in šol je imela do druge polovice stoletja še vedno prvo mesto latinščina, vendar sta jo že izpodrivali nemščina in na jugozahodu italijanščina, ki sta bili uveljavljeni kot jezika višjih slojev, uradov in sodišč. Velika večina prebivalstva na ozemlju s slovensko govorečim prebivalstvom je seveda tudi vnaprej znala samo en jezik – slovenščino. To ni veljalo le za kmečke podložnike in podeželane, marveč tudi za nižje sloje v mestih, v manjših mestih pa neredko celo za večino prebivalcev. Pogovorni jezik višje družbe – plemstva, meščanstva in izobraženstva – je bil nemški, na jugozahodu italijanski, v Prekmurju madžarski, marsikje, čeprav le v izbrani družbi, tudi francoski. Toda velik del višje družbe je bil hkrati dvo- ali večjezičen in je tu bolje, tam slabše, govoril in razumel jezik preprostega prebivalstva.

Rabo enega ali drugega jezika so potemtakem – kot stoletja prej – določali socialno okolje, raven pogovora (ali dopisovanja) in socialna pripadnost ljudi, ki so stopali v stik. Pri tem so se v slovenskem prostoru (kot še marsikje v Srednji in celo Zahodni Evropi tedanjega časa) jezikovne meje v pretežni meri ujemale s socialnimi in etničnimi. Nemško govoreči prebivalci so bili kljub ostankom nemških jezikovnih otokov (zlasti na Kočevskem) na podeželju in med nižjimi mestnimi sloji v veliki manjšini, zato pa so prevladovali v višjih socialnih slojih mest in med plemstvom. Razmere med slovensko govorečim prebivalstvom so bile ravno obratne; Slovenec, ki se je želel povzpeti po socialni lestvici, se je moral najprej naučiti jezika elite. Klic avtorja nemško pisane in leta 1768 v Ljubljani izdane *Kraynske grammatike* avguštinskega meniha Marka Pohlina, ki je odločno zavračal tujce in izobražene sonarodnjake, ker da zaničujejo kranjski jezik, in slovensko govoreče sodeželane pozival, naj se ga ne sramujejo, je bil zato dvakratno prevratniško dejanje: na eni strani je spodbujal k večji samozavesti pri uporabi slovenščine, na drugi pa v jeziku odkrival vez, ki je slovensko govoreče Kranjce družila v posebno, od nemško govorečih kranjskih prebivalcev različno jezikovno enoto.

Z izidom Pohlinove *Kraynske grammatike* leta 1768 se je začela pri Slovencih prva oz. zgodnja doba modernega narodnega gibanja, ki so ga slavisti po češkem zgledu poimenovali »narodno prebujenje ali narodni preporod«. Pohlinu so že v sedemdesetih in osemdesetih letih 18. stoletja sledili drugi pisci, predstavniki duhovščine in tanke plasti laičnega izobraženstva, ki so se posvetili pisanju slovnic, slovarjev, pesmaric, šolskih knjig in priročnikov za kmeta,

hkrati pa so zapisovali slovarsko gradivo, ljudske pesmi in narodne običaje ter prevajali Sveto pismo in druga nabožna in posvetna besedila. Njihovo delo je potekalo v ozkih krožkih in je bilo brez posebnega programa, toda že sama misel na dvig ljudskega jezika na raven, ki je bila do tedaj privilegij jezikov elit, je bila pomemben prelom s tradicijo, saj je težila k opuščanju stoletne kulturno-jezikovne prakse in je slovenščini odpirala pot v javno rabo.

Slovensko narodno »prebujenje« je imelo – podobno kot sočasna zgodnje-narodna gibanja drugod v Srednji in Zahodni Evropi – svoje korenine v velikih družbenih in duhovnih spremembah 18. stoletja. Meščanstvo na slovenskih tleh je bilo res šibkejše in se je počasneje krepilo kot v razvitejših delih habsburške monarhije, toda z absolutistično reformno politiko, ki je spodbujala razvoj obrti in trgovine, prenašala upravne posle na poklicno uradništvo in težila k zmanjševanju cerkvenega vpliva, je kljub počasnejšemu razvojnemu ritmu tudi v prostoru med Alpami in Jadranom raslo število laičnih izobražencev, uradnikov in celo meščanskih podjetnikov, ki so aktivno posegali v javno življenje. Z relativno sprostitvijo duhovnega ozračja v drugi polovici 18. stoletja se je povečalo zanimanje za naravoslovje in zgodovino, hkrati pa se je z racionalističnimi in razsvetljenskimi vplivi uveljavljal stvarnejši, kritičnejši, k problemom konkretnega okolja usmerjen pogled na svet. Središča strokovnih srečanj in pogovorov so postale kmetijske družbe, po odhodu jezuitov in ukinitvi jezuitskih kolegijev tudi liceji in v Primorju po italijanskem zgledu ustanovljene akademije. Poskus obnovitve Akademije delavnih v Ljubljani (po zgledu baročne Akademije operozov) se ni posrečil. Z mislijo se je najprej že konec sedemdesetih let ukvarjal šolnik in jezikoslovec Blaž Kumerdej (1738–1805), ki si je ustanovo zamislil kot združbo raziskovalcev »kranjskega jezika«. Toda njegov načrt ni uspel in Akademija operozov, ki so jo ponovno ustanovili leta 1781 v Ljubljani, je živela le kratek čas.

Toda novi nazori in nove ideje so, čeprav postopoma, vztrajno prodirali tudi na slovenska tla. O nekaterih najnovejših naravoslovnih spoznanjih (celo o Newtonovi fiziki) so na srednjih šolah seznanjali dijake že jezuiti, med naravoslovci, ki so v drugi polovici 18. stoletja delovali na Kranjskem, pa sta se proslavila predvsem dva tujca: Giovanni Antonio Scopoli (1723–88) in Baltazar Hacquet (1740–1815). Scopoli, ki je bil doma s Tirolske in je skoraj desetletje in pol služboval kot zdravnik in profesor v Idriji, je postavil temelje proučevanju rastlinstva na Kranjskem in v sosednjih deželah. Hacquet, sicer Francoz (po vsej verjetnosti severnofrancoskega rodu), je bil sprva prav tako zdravnik v Idriji, nato pa profesor na liceju v Ljubljani. Utemeljil je fizikalno geografijo Kranjske, hkrati pa je razvil pravi razsvetljenski program, s katerim je opozoril na nekatera ključna vprašanja razsvetljenske misli in racionalistične filozofije. To je bilo toliko pomembneje, ker se domači izobraženci, ki

so poznali dela nemških in francoskih razsvetljencev, večinoma niso lotevali filozofskih tem.

Z vplivi reformnega katolicizma in zagovorniki jožefinske cerkvene politike med duhovščino je duh nove dobe prodrl tudi v cerkvene kroge. Simpatizerji reformnega katolicizma so sicer odklanjali janzenistične dogmatske razlage, vendar so se spogledovali z janzenističnim moralnim rigorizmom. Njihov najpomembnejši predstavnik je bil ljubljanski škof Karel Janez Herberstein (škof v Ljubljani od 1772 do smrti 1787), ki je s svojimi nazori in knjižnico vplival na vrsto slovenskih izobražencev, med drugim na Antona Tomaža Linharta in Jurija Japlja (1744–1807). Slednji je bil glavni avtor prvega katoliškega in po protestantskem Dalmatinovem drugega prevoda Biblije v slovenščino (1784–1802). Svež veter je bilo čutiti tudi na drugih področjih. Med znanstveniki slovenskega rodu je ob koncu 18. stoletja zaslovel matematik Georg (slovensko Jurij) Vega (1754–1802). Skromnejši so bili dosežki v arhitekturi in likovni umetnosti, kjer se je nadaljevalo obdobje baroka. Pravi vzpon je doživljalo slikanje na steklo in panjske končnice, ki je postalo pomembna oblika ljudskega izražanja.

Za plemiški, meščanski, uradniški in izobraženski sloj je bila seveda privlačnejša uveljavitev gledališča. Potem ko je leta 1765 odprlo vrata stanovsko gledališče v Ljubljani, je ob koncu šestdesetih let dobila svojo gledališko stavbo Idrija, proti koncu stoletja pa še nekatera druga mesta. Na gledaliških odrih so nastopale nemške in italijanske igralske in pevske skupine, hkrati pa so že v šestdesetih in nato posebej v osemdesetih letih prirejali predstave domači amaterji. Tudi ti so igre večinoma uprizarjali v nemščini: uprizoritev slovenske priredbe Richterjeve Die Feldmühle na odru stanovskega gledališča v Ljubljani, ki jo je leta 1789 pod naslovom Županova Micka pripravil Anton T. Linhart, je bila zato za vse, ki so se zavzemali za večjo veljavo slovenščine, pomemben dogodek. Leto kasneje (1790) je Linhart v slovenščini in pod naslovom Ta veseli dan ali Matiček se ženi priredil še Beaumarchaisovo Figarovo svatbo. Glasbo k Matičku je po Mozartovih vzorih napisal Janez Krstnik Novak (1756–1833), tedaj najpomembnejši na Kranjskem živeči predstavnik glasbene ustvarjalnosti. Toda Linhartovemu Figaru oblasti zaradi njegove protiplemiške osti niso več odprle poti na oder: prvič so ga uprizorili šele v začetku leta 1848 v Novem mestu.

Čeprav je bilo slovensko kulturno gibanje v 18. stoletju še maloštevilno in nepovezano, je naglo pridobilo pristaše v večini s Slovenci poseljenih dežel. Z uvedbo splošne šolske obveznosti je bilo treba prebivalstvu, ki razen materinščine ni znalo drugega jezika, na najnižji šolski stopnji zagotoviti pouk v slovenščini, zato pa je bilo treba napisati učbenike. Reforma šole in odpor poskusom oblasti (posebej v času vlade Jožefa II.), da bi nemščino uveljavile kot enotni jezik uradov in šol vse monarhije, sta nekatere slovenske šolnike celo

spodbudila, da so se zavzeli za pouk v slovenščini tudi v višjih šolskih razredih. Število slovenskih knjig je vztrajno raslo, poleg učbenikov, priročnikov za kmete in nabožnih spisov pa so izšla tudi prva slovenska posvetna leposlovna besedila. V zadnjih desetletjih 18. stoletja so se s kratkimi prigodniškimi verzi že oglašali verzifikatorji iz različnih s Slovenci poseljenih dežel, sloves prvega slovenskega pesnika pa si je pridobil duhovnik Valentin Vodnik (1758–1819), ki je leta 1806 izdal pesniško zbirko Pesme za pokušino.

Toda eno temeljnih vprašanj, vprašanje natančnejše opredelitve slovenskega jezika in naroda, je ostalo nerešeno. Pisci, ki so pisali in izdajali besedila v slovenščini, so se na eni strani čutili za del velikega ljudstva Slovanov, ki je segalo vse do Rusije, na drugi pa za prebivalce dežel, v katerih so živeli. Pohlin je pisal in govoril o kranjskem jeziku in kranjski gramatiki, koroški slovničar Ožbalt Gutsman (1727–90), ki se je slovenske jezikovne enotnosti zavedal bolje kot Pohlin, pa o »windische Sprache«, kar naj bi pomenilo govor koroških Slovencev. Pomemben korak k jezikovnemu poenotenju je storil Jurij Japelj pri prevajanju Biblije, ko se je oprl na Dalmatinov prevod in protestantsko slovensko književnost 16. stoletja. Podobno počasi kot zavest o slovenski jezikovni enotnosti je dozorevala tudi zavest o enotnosti slovenskega naroda. Ta je prišla prvič jasno do izraza v izobraženskem krogu, zbranem okoli barona Sigismunda (slovensko: Žige) Zoisa.

Baron Sigismund Zois (1747–1819), sin italijanskega očeta in slovenske matere, je bil tedaj najbogatejši, po mnenju nekaterih sodobnikov pa tudi najbolj izobražen mož na Kranjskem. Potoval je po zahodni Evropi, znal več tujih jezikov in postal pod vplivom razsvetljenstva deist in prostozidar. Okoli sebe je zbral pisano družbo izobražencev, ki so se srečevali v njegovi hiši v Ljubljani. Sam ni napisal pomembnejših besedil, toda v svoji, za tedanje slovenske razmere bogati knjižnici je imel poleg naravoslovnih knjig tudi Voltaira, Popa, Boileauja in skrajšano izdajo *Enciklopedije*. Med stalnimi gosti Zoisovega omizja so bili nekateri najpomembnejši predstavniki zgodnjega slovenskega kulturnega gibanja, tako tudi Anton T. Linhart, ki je v napovedi svojega dela *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs* prvi izrazil misel, da so prebivalci »prostora med Dravo in Jadranom« po »jeziku in izvoru« eno samo, od drugih južnih Slovanov različno ljudstvo. Linhart Slovencev še ni imenoval z njihovim kasnejšim imenom Slovenci, toda svojo zgodovino je izrecno zasnoval kot zgodovino ljudstva, ki ga jezik, kultura in zgodovina ne glede na upravno-politično razdeljenost povezujejo v posebno celoto.
Iz Zoisovega kroga sta izšla tudi pesnik Valentin Vodnik in jezikoslovec Jernej Kopitar (1780–1844). Vodnik se v devetdesetih letih 18. stoletja ni preizkušal le v pesništvu, ampak tudi v izdajanju prvih slovenskih poučno-zabavnih koledarjev in časnikov (*Velika pratika* 1795–97,

Lublanske Novice 1797–1800). Jernej Kopitar pa je leta 1809 spoznanje o enotnosti slovenskega jezika mednarodno uveljavil s prvo slovensko, v nemščini napisano znanstveno slovnico, ki je izšla v Ljubljani pod naslovom *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steiermar).*

Med nemškimi in slovenskimi kulturnimi prizadevanji v 18. in v začetku 19. stoletja še ni bilo nasprotja. Avstrijske oblasti književni dejavnosti v slovenščini niso nasprotovale, saj še ni ogrožala tradicionalne hierarhije kultur in jezikov. Linhartovo *Županovo Micko* so leta 1789 brez zapletov igrali v ljubljanskem stanovskem gledališču, italijanski pevci pa so ob opernih nastopih in odkritem pritrjevanju poslušalcev večkrat peli tudi v slovenskem jeziku. Sredi 18. stoletja so bili Slovenci po ocenah Vasilija Melika v družbenem in kulturnem pogledu v podobnem položaju kot Bretonci v Franciji. Prav z jezikovnim in književnim gibanjem, ki se je začelo v drugi polovici 18. stoletja, pa se je med Slovenci začel proces, ki je zgodovinski tok usmeril v bistveno drugačno smer, kot je tekel razvoj v Bretanji.

VOJNE S FRANCOZI IN ILIRSKE PROVINCE

Leta 1797 so Francozi pod Napoleonovim vodstvom premagali Avstrijce v severni Italiji, nato pa umikajočim se avstrijskim vojaškim oddelkom sledili ob Soči proti Koroški in Dunaju. Del francoskih čet pod poveljstvom generala Bernadotta – kasnejšega švedskega kralja – je tedaj zasedel velik del ozemlja s slovensko govorečim prebivalstvom, med drugim tudi Ljubljano. Francoski poveljniki so prebivalce, ki so se pod vtisom avstrijske protifrancoske propagande ponekod umikali v gozdove ali bežali proti severu, mirili z razglasi, izdanimi tudi v slovenščini. Pri tem so leta 1797 ostali na slovenskih tleh le slaba dva meseca, saj so se po premirju v Leobnu (18. aprila) začeli že umikati. Tedaj se je prvič in zadnjič v Ljubljani ustavil tudi Napoleon.

Že leta 1805 so Francozi drugič zasedli dežele s slovensko govorečim prebivalstvom. Tokrat je bil francoski zasedbeni režim trši kot prvič. Francozi so zasegli s avstrijsko državno premoženje, breme vojaške oskrbe so naložili prebivalstvu, dežele pa so obremenili z visokimi davki. Druga francoska zasedba, ki je prav tako kot prva trajala le slaba dva meseca, je na ta način ostala prebivalstvu v precej slabšem spominu.

Francoska vojska je s Slovenci poseljeno ozemlje tretjič zasedla leta 1809. Avstrijske oblasti so tedaj s protifrancosko propagando, spodbujanjem avstrijskega domoljubja in ustanavljanjem deželne brambe prebivalstvo načrtno pripravljale na odpor. Odklonilno razpoloženje so po prihodu Francozov še povečali njihovi ukrepi: prispevki in dajatve, ki so

jih terjali, so bili občutno večji kot leta 1805, in njihova oblast je bila nasilnejša. Ko je prišlo do kmečkih uporov (največ na Dolenjskem in Notranjskem) in spopadov med brambovci in francoskimi vojaki, se je francoski pritisk še zaostril. Razmere so se umirile šele po ustanovitvi Ilirskih provinc oktobra 1809. Na mirovnih pogajanjih v Schönbrunnu so morali namreč Habsburžani prepustiti Napoleonu približno polovico s Slovenci poseljenega ozemlja (Goriško, Trst, avstrijsko Istro, Kranjsko, zahodno polovico Koroške) in vse ozemlje južno od Save med Kranjsko in Bosno (torej del provincialne Hrvaške in Vojno Krajino ter ogrsko Primorje z Reko). Še istega dne, ko je bil podpisan schönbrunski mir, tj. 14. oktobra 1809, je Napoleon s posebnim dekretom ustanovil Ilirske province. Vanje je združil na novo pridobljeno ozemlje ter ozemlje beneške Istre, Dalmacije in Boke Kotorske, ki so ga Francozi dobili že leta 1805. Ilirske province so obsegale tudi območje Dubrovniške republike, ki so ga Napoleonove čete zasedle leta 1808. Leta 1810 so jim francoske oblasti priključile še Vzhodno Tirolsko (z Lienzom). Province so obsegale 55 000 km^2 in so imele okoli milijon in pol prebivalcev. V njihovem okviru so živeli Slovenci, Hrvati, Srbi, Nemci in Italijani. Ljubljana je bila njihovo glavno mesto.

Napoleona so pri ustanovitvi Ilirskih provinc vodili gospodarski in vojaški motivi: s to 750 km dolgo tvorbo na območju med Jadranom, Italijo, habsburško monarhijo in osmanskim carstvom si je Francija zagotovila za svoje gospodarstvo in trgovino prepomembno suhozemsko povezavo proti Vzhodu in Turčiji, obenem pa je na delu morske obale, ki ga dotlej še ni nadzorovala, uveljavila carinsko zaporo in prekinila trgovske vezi med Avstrijo in Veliko Britanijo. Ilirske province so mednarodnopravno pripadale francoskemu cesarstvu, čeprav ustavno niso bile njegov sestavni del. Med ozemlji, ki jih je osvojila napoleonska Francija, so imele poseben položaj: njihovi prebivalci so imeli ilirsko državljanstvo, toda na njihovem ozemlju so izobešali francosko zastavo in uporabljali cesarski grb. V Provincah so veljali francoski zakoni, vendar ne vsi. Nekatere ustanove so nosile cesarsko, druge le ilirsko ime. Ilirski uradi so bili podrejeni pariškim ministrstvom in v sodnem pogledu je bilo zanje pristojno višje sodišče v francoski prestolnici. Toda Province v upravnem pogledu niso posnemale francoske upravne organizacije, saj njihove temeljne upravne enote niso bili departmaji, temveč pokrajine -intendance, ki so jim načelovali intendanti s pristojnostmi francoskih departmajskih prefektov. Z izjemo Vojne Hrvaške, ki je bila ob šestih civilnih edina vojaška pokrajina, so se Province upravno delile na distrikte, kantone in občine. Na čelu celotne civilne uprave je bil glavni intendant, ki je bil podrejen guvernerju. Kako pomembni so bili pri odločitvi o ustanovitvi Provinc politični in vojaško razlogi, priča dejstvo, da so bili vsi njihovi guvernerji z izjemo zadnjega, Fouchéja, vojaki.

Province so obstajale le štiri leta, francoski uradniki pa so se pri njihovi upravi ubadali z velikimi težavami: na svojih položajih so se naglo menjavali in razmere v deželah, ki so jih upravljali, so slabo poznali. Na velike probleme so zadevali tudi pri organiziranju oblasti na nižji, občinski ravni, saj domače prebivalstvo za nove upravne naloge večinoma ni bilo usposobljeno ali pa je sodelovanje s Francozi odklanjalo. Toda nova uprava in zakonodaja sta pomenila za ozemlja, ki so prišla leta 1809 pod Napoleonovo oblast, velik napredek in prvo srečanje z moderno meščansko družbo. Francozi so v letih 1809–13 v Ilirskih provincah uvedli enakost pred zakonom in splošno vojaško obveznost za vse državljane, poenotili so davčni sistem in odpravili davčne privilegije. Podržavili so sodstvo, ukinili patrimonijalna sodišča in zemljiškim gosposkam odvzeli javnopravne funkcije, hkrati pa so vpeljali moderno, uradniško upravo in modernizirali šolstvo. Mnogi med francoskimi ukrepi v kratkem času francoske vlade še niso pokazali pozitivnih rezultatov. Zato pa so prišli hitro do izraza negativni učinki nekaterih med njimi.

Na gospodarske razmere je močno vplivala že nova avstrijsko-francoska meja, saj je prekinila tradicionalne prometne in trgovske poti v smeri sever–jug ter razdelila notranjeavstrijski prostor v dve državi, kar je prizadelo prebivalce na obeh straneh meje. Krizo je še poglobila celinska zapora, ki je ohromila tržaško in istrska pristanišča. Francozi so sicer načrtovali gradnjo novih cest, ki bi omogočile prevoz blaga iz Turčije prek Ilirskih provinc v Italijo in Francijo, toda njihova izgradnja je počasi napredovala. Breme novih cestnih gradenj – kot celotno finančno breme francoske uprave in vojske – naj bi nosilo prebivalstvo Ilirskih provinc. Visoka davčna bremena so seveda krepila protifrancosko razpoloženje in ostala na slovenskih tleh pod ljudskim imenom »fronki« v slabem spominu še več kot stoletje po odhodu Francozov.

Kmetje so bili nad francosko oblastjo posebej razočarani. Francozi so sicer z nekaterimi ukrepi izboljšali njihov položaj. Javnopravno, v skladu z Napoleonovim državljanskim zakonikom, kmet ni bil več podložnik, temveč enakopraven državljan, zemljiška gosposka je izgubila upravne in sodne pravice, odpravljene so bile kmetove osebne obveznosti in služnosti, med njimi tlaka, ki ni bila vezana na zemljiško posest. Znižane so bile tudi dajatve zemljiškemu gospodu, saj je kmet neposredno sam plačeval davke državi. Toda o kmečki odvezi ali izenačitvi s kmeti v Franciji ni bilo govora. Zemljiški gospodje so ostali lastniki zemlje in kmet jim je bil za zemljo, ki jo je obdeloval, še naprej dolžan dajati dajatve in opravljati različna dela. Francoski pritisk na kmeta, naj izpolnjuje svoje obveznosti, je nezadovoljstvo še povečal; zato ni presenetljivo, da so se v letih 1811–13 kmetje večkrat uprli. Toda z vidika francoskega državnega vrha se je zdelo pomembneje pridobiti plemstvo

kot kmeta. Leta 1813 se je izkazalo, da je Francozom tudi to spodletelo.

Francoske oblasti so imele tako tudi med slovenskim prebivalstvom malo privržencev. Proti sebi so imele zagovornike starega reda, kmečko prebivalstvo, večino duhovščine in večji del meščanstva, ki je bilo še prešibko, da bi se lahko navdušilo za ideje in ustanove moderne meščanske družbe. Z liberalno gospodarsko politiko in odpravo cehov so si pridobile nasprotnike med obrtniki, nič manj nenaklonjeni pa jim niso bili niti vsi drugi, ki so jih prizadele gospodarske težave, novi davki in finančni predpisi. V ozkem krogu francoskih simpatizerjev so prevladovali izobraženci, reformno usmerjeni frankofilski uradniki in večji trgovci. Čeprav se Francozi v razmerju do Cerkve niso bistveno oddaljili od jožefinskih stališč in v Ilirskih provincah niso posnemali cerkvene politike v Franciji, si s svojo politiko verske enakopravnosti in razmejevanja pristojnosti med državo in Cerkvijo niso mogli pridobiti tradicionalno katoliškega slovenskega prebivalstva. Nasprotno: vrnitev Judov, ki so se, čeprav le posamično, spet pojavili na Kranjskem in Koroškem, ustanavljanje prostozidarskih lož (v Ljubljani, Kopru in Trstu), predvsem pa civilnopravni predpisi, ki so uvajali civilno poroko in civilno vodenje matičnih knjig, so nezaupanje do francoske oblasti še povečevali. Večjih simpatij jim ni pridobila niti reorganizacija šolstva, ki je zaradi finančnih težav in kratke dobe francoske vlade ostala le pri začetkih, četudi je pomenila pomemben napredek v primerjavi z organizacijo šolstva pod Habsburžani.

Francozi so Cerkvi vzeli nadzor nad šolstvom, uvedli namesto treh avstrijskih osnovnošolskih oblik (trivialke, normalke, glavne šole) enotno štirirazredno osnovno šolo in olajšali prehod v gimnazije in strokovne šole. Hkrati so razširili mrežo nižjih gimnazij, v Trstu, Kopru in Gorici ustanovili višje gimnazije – liceje, v Ljubljani pa centralno šolo, ki so jo leta 1811 preimenovali v akademijo. Akademije so bile v Franciji visoke šole, ki so nastale v času revolucije. Francoska akademija je bila v tej luči prva prava visoka šola na slovenskem ozemlju. Imela je pet oddelkov: teološkega, filozofskega, pravnega, medicinskega in sprva tudi tehničnega. Na akademiji v Ljubljani je študiralo 200–300 študentov. Njeni učni jeziki so bili francoščina, italijanščina in latinščina. Glavno mesto Ilirskih provinc je tako leta 1811 postalo pomembno šolsko središče, kjer se je izobraževalo več kot tisoč dijakov.

Toda novi šolski sistem ni imel trdnih finančnih temeljev. Francozi so financiranje osnovnih šol in nižjih gimnazij naložili občinam, ki bremena večinoma niso zmogle. Število osnovnih šol se zato ni povečalo, temveč se je marsikje celo zmanjšalo Kmalu po ustanovitvi so prenehale z delom tudi nekatere nižje gimnazije. Francoske šolske reforme si v takšnih razmerah med učitelji in prebivalci niso pridobile večjih simpatij. Še najbolj zavzeto so jih pozdravili nekateri pripadniki slovenskega kulturnega gibanja, ki so v francoskem šolstvu

videli večje možnosti za uveljavitev slovenskega jezika. Načrt za reorganizacijo šolstva v Ilirskih provincah je namreč v osnovni šoli in v nižjih gimnazijah predvideval pouk v deželnem, »ilirskem« jeziku, v višjih gimnazijskih razredih pa naj bi nemščino postopoma nadomestila francoščina. Francoski uradniki s prvim guvernerjem maršalom Marmontom na čelu, ki so pred prihodom na slovensko ozemlje službovali v Dalmaciji, so bili v začetku prepričani, da je »ilirščina« en sam jezik, ki ga govori vse slovansko prebivalstvo Ilirskih provinc. Svoje mnenje so spremenili šele pod vplivom Žige Zoisa, Jerneja Kopitarja in Valentina Vodnika, ki so dokazovali, da sta jezika slovansko govorečih Ircev dva: srbščina in slovenščina. Prav v razpravi o ilirščini in slovenščini sta Kopitar in Vodnik dokončno sprejela misel o slovenski jezikovni posebnosti in enotnosti, hkrati pa tudi narodno ime –Slovenci.

Toda uradni jezik Ilirskih provinc je bila francoščina. V uradih na nižji, deželni in občinski ravni, kjer uradniki in stranke niso znali francosko, sta bili v rabi še nemščina in italijanščina. Slovenščino so v uradovanju uporabljali le v neposrednem stiku s prebivalci, ki niso znali nobenega teh jezikov. V francoščini, nekaj časa pa tudi v nemščini in italijanščini, je prav tako izhajal uradni list Ilirskih provinc *Telegraphe Officiel*. Problem rabe slovenščine v uradovanju je bil nedvomno tudi v tem, da slovenski jezik v začetku 19. stoletja še ni imel izoblikovanega pravnega in upravnega izrazoslovja, primanjkovalo pa je tudi izobraženih Slovencev, ki bi lahko prevzeli uradniške posle. Vendar to za francoski odnos do slovenščine ni bilo odločilno: mnogo pomembneje je bilo, da so jezikovne in etnične razmere v Ilirskih provincah nekoliko bolje poznali le francoski uradniki, ki so v njih živeli in skoznje potovali. Precej manj so jih poznali in razumeli v Parizu. Še več: visokih francoskih uradnikov v francoski prestolnici in celo časopisnih poročevalcev, ki so poročali iz Ilirskih provinc, jezikovne in etnične posebnosti »Ilirije« večinoma niso prav nič zanimale.

Ustanovitev Ilirskih provinc je pri nekaterih pripadnikih srbskega in hrvaškega gibanja v Dalmaciji in slovenskega kulturnega gibanja na Kranjskem kljub temu vzbudila velika pričakovanja. Eden vzrokov za to je bilo že samo ime Ilirske province. Za Napoleona je bilo to predvsem ime iz antike, ki ni imelo posebnega etničnega ali narodnega pomena. Med Slovani na Balkanu in celo v avstrijskem državnem vrhu pa je bilo to že stoletja ime, ki so ga uporabljali za Slovane, južne Slovane ali za srbski ali hrvaški jezik govoreče prebivalce Bosne in Dalmacije. Misel, da so francoske Ilirske province obnovitev antične slovanske Ilirije, ki je zasužnjena životarila od rimske zasedbe dalje in jo je šele Napoleon priklical v novo življenje, je v pesmi *Ilirija oživljena* leta 1811 izrazil tudi pesnik Valentin Vodnik. Vodnikova oda Iliriji in Napoleonu je bila s slovansko in profrancosko usmeritvijo prvi, četudi še močno nedoločen poskus politične opredelitve slovenskih narodnih ambicij. Toda Vodnik

je imel s svojimi pogledi na »Ilirijo« in Francoze celo med privrženci slovenskega literarnega gibanja malo somišljenikov. Obdobje francoske vlade na slovenskih tleh je bilo prekratko, da bi lahko občutneje vplivalo na usmeritve in predstave maloštevilnih, za kulturno delo v slovenskem jeziku vnetih slovenskih izobražencev.

Francoska vojska je začela zapuščati Ilirske province poleti leta 1913. Septembra in oktobra so Ljubljano in slovensko ozemlje zopet zasedle avstrijske čete. Večina slovenskega prebivalstva je ohranila Francoze v slabem spominu. Spomin nanje se je začel spreminjati šele proti koncu 19. in v začetku 20. stoletja, ko so začeli v zaostrenih nacionalnih razmerah v monarhiji pred prvo svetovno vojno svobodomiselno usmerjeni slovenski izobraženci Francoze slaviti kot osvoboditelje izpod avstrijske oblasti. Ugotavljali, da je Napoleonova oblast v treh letih Ilirskih provinc za Slovence storila več kot Avstrija v celem stoletju.

VRNITEV AVSTRIJCEV: DRUŽBENI IN GOSPODARSKI RAZVOJ V PREDMARČNI DOBI

Avstrijske oblasti po odhodu Francozov na ozemlju nekdanjih Ilirskih provinc niso odpravile vseh ukrepov napoleonskega cesarstva. Tiste, ki so po vzoru reformne politike 18. stoletja brez nevarnosti za absolutistični režim težili h gospodarski in upravni modernizaciji ter h krepitvi osrednje državne moči, so ohranile. Tako niso obnovile cehov in patrimonialnega sodstva, vrnile zemljiškim gospostvom pravice do pobiranja davkov in ne preklicale v francoski dobi uveljavljene deljivosti zemljišč. V veljavi so večinoma ostale tudi francoske upravne meje, upravo na okrajni ravni pa so delno zopet dobile v roke »delegirane gosposke«, ki so morale nastavljati šolane uradnike in so se zaradi stroškov uradniških nalog otepale. Zato so jih postopoma zamenjali okrajni komisarjati, kar je na slovenskem ozemlju, ki je za francoske vlade spadalo v Ilirske province, že pred letom 1848 vodilo k podržavljenju javne uprave.

Bistveno drugače so v državnem vrhu na Dunaju ravnali, ko je šlo za reforme, ki bi lahko ogrozile obstoječi avstrijski politični in družbeni red. Avstrijski uradniki so kmečko prebivalstvo takoj po prevzemu oblasti opomnili, da fevdalno razmerje ni bilo pretrgano in da morajo kmetje ne le še naprej plačevati urbarialne dajatve in opravljati tlako, temveč tudi poravnati zaostale obveznosti do zemljiških gospodov. Odpravljene so ostale samo nekatere osebne služnosti, hkrati pa je ostala v veljavi odločitev, da mora kmet plačevati davke neposredno državi in se mu zato dajatve gosposki zmanjšajo za petino. Stari red je bil v glavnem obnovljen tudi v šolstvu in v cerkvenih zadevah. Duhovščina je zopet prevzela vodenje matičnih knjig, v času Ilirskih provinc sklenjene civilne poroke je bilo treba potrditi s

cerkveno poroko, osnovne šole pa so ponovno prišle pod cerkveni nadzor. Gimnazije, ki so jih ustanovili Francozi, so bile ukinjene. Enaka usoda je doletela tudi »akademijo« v Ljubljani. Obnovljene so bile avstrijske gimnazije in liceji, pouk pa je znova potekal po avstrijskih zakonih. Avstrijci so iz šol in državnih služb odstranile francoske simpatizerje. Obenem so na ozemlju, ki so ga zasedli po odhodu Francozov, uveljavili v času vojn proti Napoleonu poostrene policijske in cenzurne predpise.

Z ohranitvijo nekaterih in le delno odpravo drugih francoskih reform so bile razmere v deželah, ki so v letih 1809–13 spadale v Ilirske province, in področjih, ki so bili ves čas v avstrijski posesti, vse do leta 1848 precej različne. V avstrijskem državnem vrhu so nekaj časa celo razmišljali, da bi del nekdanjih Ilirskih provinc povezali v posebno celoto in so leta 1816 ustanovili t. i. »Ilirsko kraljestvo«. To je obsegalo večino s Slovenci poseljenega prostora: Kranjsko, Goriško, Trst z neposrednim zaledjem, najprej beljaško in po letu 1825 tudi celovško okrožje, Gradiščansko in Čedad z okolico, poleg tega pa še vso Istro in do leta 1822 Reko in Civilno Hrvaško južno od Save. »Ilirsko kraljestvo« je imelo svoj grb, naslov »kralj Ilirije« pa je bil sprejet v vladarski naslov. Goriški nadškof je leta 1830 dobil naslov »metropolita Ilirije«.

Toda »Ilirsko kraljestvo« je bilo le tvorba na papirju. Njegovo ozemlje sta v resnici sestavljala dva gubernija, ki sta bila neposredno podrejena centralnim uradom na Dunaju. Tržaški gubernij je združeval Trst, Gorico, Gradiščansko, Istro in do leta 1822 dele Hrvaške, ljubljanski gubernij pa Kranjsko, beljaško okrožje in po letu 1825 vso Koroško. Štajerska, ki ni bila del »Ilirskega kraljestva«, je spadala v graški gubernij Dežele niso imele avtonomnih pristojnosti, čeprav so se stanovi na Štajerskem in Koroškem še sestajali, leta 1818 pa so jih obnovili tudi na Kranjskem. V tržaškem guberniju do obnovitve deželnih stanov ni prišlo. Meje med deželami so se pri tem v glavnem ustalile in se – z nekaj izjemami – do leta 1918 niso več spreminjale. Deželnim mejam so se prilagajale cerkvene: Ljubljanska škofija je bila po obsegu izenačena s Kranjsko, zahodne meje Goriško-gradiščanske škofije (od leta 1830 znova Goriške nadškofije) so uskladili z novo zahodno goriško deželno mejo, Koprska škofija pa je bila združena s tržaško (1828).

V družbenem in gospodarskem razvoju so se v prvi polovici 19. stoletja nadaljevali procesi, ki so jih spodbudile in absolutistične reforme. V kmetijstvu so šele tedaj v večjem obsegu prodrli fiziokratski obdelovalni postopki in kulture: prevladalo je triletno in štiriletno kolobarjenje brez prahe, vztrajno se je povečeval pridelek koruze, krompirja in krmilnih rastlin, vse več pa so sadili in sejali tudi razne strniščne poljščine. Velikih lakot – zadnja je bila leta 1817– ni bilo več, čeprav je žita za domače potrebe še vedno primanjkovalo. Gojenje

detelje in drugih krmil je omogočilo postopen prehod od pašniške k hlevski živinoreji. Razvoj živinoreje je bil kljub temu razmeroma počasen, kmetijske družbe, ki so oživele po napoleonskih vojnah, pa so le z omejenim uspehom pozivale tudi k modernizaciji sadjarstva in uvajanju industrijskih kultur. Opaznejše so bile spremembe v ravnanju z gozdovi, ki so jim oblasti in lastniki posvečali večjo in načrtnejšo skrb.

Opisano novosti so se seveda hitreje uveljavljale v bližini večjih tržišč in pomembnejših prometnih poti kot v odročnejših vaseh in krajih. Podeželje je tako kazalo v predmarčni dobi, delno pa tudi še kasneje, kaj raznoliko podobo: v vaških naseljih v bližini mest, večjih cest in prometnejših rek so marsikje že prevladovale zidane hiše in kamnita poslopja, kmetje pa so del svojega pridelka prodajali na trgu. Toda v isti sapi so bila v vseh s Slovenci poseljenih pokrajinah, včasih celo nedaleč o živahnih prometnic in tržnih središč, še naprej območja, kjer so vasi z lesenimi in slamo kritimi kočami ohranjale skoraj nespremenjeno tradicionalno podobo, njihovi prebivalci pa so s pridelkom krili predvsem svoje potrebe in le izjemoma trgovali z okolico. Prometna mreža je bila še preslaba, da bi deželna gospodarstva povezala v trdnejšo celoto in denarja je zlasti na podeželju primanjkovalo. Deljivost zemljišč, ki so jo uvedli Francozi in je po vrnitvi Avstrijcev ostala v veljavi, je dodatno pospeševala razslojevanje na vasi: število majhnih kmetij in kajžarjev je raslo še hitreje kot prej, število bogatejših kmetov pa je padalo ali se v najboljšem primeru ni spreminjalo. Pomemben del dohodka podeželskega prebivalstva so bili še vedno zaslužki v nekmetijskih dejavnostih, zlasti v železarstvu in prevozništvu, pa tudi v domači obrti, posebej v suknarstvu in platnarstvu.

Nekmetijsko gospodarstvo, kljub novostim v prvi polovici 19. stoletja še ni doživelo pomembnejših sprememb. Prvi parni stroj na ozemlju današnje slovenske države so leta 1835 postavili v sladkorni rafineriji v Ljubljani. Šest let kasneje je bilo na tleh današnje Slovenije osem, leta 1847 pa petindvajset parnih strojev. Povečalo se je tudi število deloma že mehaniziranih manufaktur, ki so bile še tesno povezane z založništvom in domačo, kmečko obrtjo. Prizadevanja po proizvodni modernizaciji so se večinoma omejevala na uvajanje tehničnih izboljšav in orodij, vendar niso globlje posegla v tradicionalno organizacijo in način dela. Sestava nekmetijskega gospodarstva se tako do leta 1848 ni občutneje spremenila. Najpomembnejša nekmetijska proizvodna panoga je bilo tudi vnaprej železarstvo, ki je po obsegu proizvodnje in tehnični plati na slovenskih tleh občutno zaostajalo za železarskimi obrati na severnem Koroškem in severnem Štajerskem. Železovo rudo so v predmarčni dobi še iskali in kopali na razmeroma obsežnem ozemlju, toda v večini je bila slabe kvalitete. Med železarskimi podjetij so po številu prednjačile majhne fužine, delavnice in kovačnice, ki so

bile vezane na tradicionalne proizvodne postopke in lesno oglje. Nekateri večji podjetniki so poskušali proizvodnjo posodobiti, drugi pa so se že težko znašli v razmerah zaostrene konkurence. Proizvodnja železa je vseeno še rasla; v tridesetih in štiridesetih letih je nastalo celo nekaj modernih železarskih obratov, ki so pridobivanje železa uspešno združili s predelavo. Najmodernejše in največje železarsko podjetje v predmarčnem obdobju na slovenskem ozemlju je bila prevaljska železarna angleških priseljencev bratov Rosthorn.

Poleg železarstva so deželam s slovenskim prebivalstvom v prvi polovici 19. stoletja prinašale pomemben dohodek še druge nekmetijske dejavnosti. Rudnik živega srebra v Idriji je sicer proizvajal precej manj kot v zadnjih desetletjih 18. stoletja, vendar je še vedno zaposloval več kot 500 rudarjev. Od začetka stoletja rasla proizvodnja svinca. Povečeval se je tudi izkop premoga. Med obrtnimi panogami je osrednje mesto ohranjala tekstilna proizvodnja: zrasle so prve strojne bombažne predilnice, sukno, platno in žimo pa so tudi naprej tkali in proizvajali predvsem na deželi. Razmere so bile naklonjene tudi steklarstvu, papirništvu, predelovanju sladkornega trsa, čevljarstvu in raznim drugim obrtnim panogam, ki so se ukvarjale s proizvodnjo potrošnih izdelkov. Vendar so imele vse te obrti glede na železarstvo in tekstilne panoge le drugoten pomen. Nekmetijsko gospodarstvo je potemtakem ohranjalo predmoderno, predindustrijsko podobo, glavni energetski vir pa je ostajala voda. Premog se je le počasi uvajal v proizvodnjo. S Slovenci poseljene pokrajine so v tem pogledu že pred letom 1848 zaostajale za razvitejšimi predeli monarhije, ki so se hitreje industrializirali.

Zaostajanje v razvoju in modernizaciji železarstva in nekaterih drugih nekmetijskih panog v Notranji Avstriji in na slovenskih tleh so najbolj vneti občudovalci tehnike in industrije zaskrbljeno opažali že v tridesetih letih 19. stoletja. O potrebi po hitrejši gospodarski modernizaciji so razpravljali v kmetijskih družbah, leta 1838 pa so v Gradcu na pobudo razsvetljensko usmerjenega nadvojvode Johanna (Slovenci so ga prekrstili v Janeza) ustanovili še Združenje za podpiranje in pospeševanje industrije in obrti v Notranji Avstriji. To je imelo svoji podružnici tudi v Ljubljani in Celovcu. V Gradcu so videli glavno nalogo novega združenja v razširjanju informacij o tehničnih in industrijskih novostih, v spodbujanju navdušenja nad njimi ter v podpiranju podjetniške vneme, saj so, zvesti razsvetljenskim predstavam menili, da sta za potrebno gospodarsko posodobitev potrebna predvsem »znanje« in »volja«. S tem so sicer – skupaj s kmetijskimi družbami – v notranjeavstrijske dežele vnašali ozračje nemirne radovednosti in utrjevali spoznanje o potrebi po spremembah, toda njihov vpliv je ostajal omejen na ozek krog članov in bralcev društvenih glasil. Med njimi so prevladovali podjetnejši zemljiški gospodje, fužinarji, graščinski oskrbniki, večji obrtniki in

visoki deželni uradniki, ki večinoma sami niso imeli sredstev za ambicioznejše investicije, kmetijske družbe in graško združenje pa jim potrebnega kapitala, s katerim bi jih lahko učinkovito podprli pri vlaganjih, prav tako niso uspeli zagotoviti.

Denarni zavodi, ki so v predmarčni dobi nastajali na ozemlju s slovenskim prebivalstvom, kapitala v glavnem še niso posojali ali vlagali v gospodarstvo. Leta 1820 je bila kot druga hranilnica v Avstriji ustanovljena Kranjska hranilnica v Ljubljani. Sledile so ji hranilnice v Celovcu, Trstu in Gorici. Velike zavarovalnice so nastale v Trstu, protipožarno zavarovanje pa so širile tudi zavarovalnice iz Gradca in Dunaja. Toda kapitala za večja vlaganja v gospodarstvo je primanjkovalo. Med domačimi podjetniki so imeli večje količine kapitala v rokah predvsem zemljiški gospodje, lastniki fužin in rudnikov. V predmarčni dobi pa so se nato postopoma že uveljavljali podjetnejši trgovci in obrtniki kmečkega izvora in slovenskega rodu, ki so večali svoje premoženje ter postali pravi novodobni kapitalistični poslovneži. Začetnik gospodarskega vzpona trgovske družine Kozler je bil kmečki sin Ivan, ki je ob koncu vojn s Francozi obogatel s trgovino s sadjem in v času krize v začetku dvajsetih let svoje premoženje povečal z nakupom nepremičnin. Oče Fidelisa Trpinca, enega najuspešnejših slovenskih podjetnikov, je bil sin blejskega kmeta in kramarja; svojo podjetniško pot je začel z zakupom mostnine in užitnin, nadaljeval pa s trgovino s poljedelskimi izdelki. Poseben ugled si je s svojimi gospodarskimi sposobnostmi pridobil nešolani notranjski trgovec Janez Kalister, ki se je s trgovino, zakupi davkov in špekulacijami povzpel med najbogatejše ljudi na tedanjem slovenskem ozemlju.

Leta 1836 so oblasti javnost prvič obvestile o nameravani gradnji železnice od Dunaja proti Trstu. Že priprave na gradnjo »južne« železnice so spodbudile zanosna pričakovanja in optimistične načrte, obenem pa tudi tesnobo in strah pred prihodnostjo. V kmetijskih družbah so ugibali o tem, kaj utegne krajem ob progi prinesti nova prometna pot in ni manjkalo zaskrbljenih glasov, ki so svarili pred gospodarskim prepihom, ki ga bo povzročila »železna cesta«. Pri tem so se v glavnem vsi strinjali, da je gospodarska prihodnost notranjeavstrijskih dežel predvsem v posodobitvi kmetijstva in železarstva. O nerentabilnosti obstoječe, z ostanki fevdalnega razmerja obremenjene organizacije kmetijskega gospodarstva in potrebi po čim prejšnji zemljiški odvezi je le izjemoma stekla beseda, saj so oblasti takšnim razpravam vse do leta 1848 ostro nasprotovale. Toda posamezniki so se že prav dobro zavedali, da bo z železnico tudi na slovenskem ozemlju zavel nov veter, ki bo povzročil daljnosežne družbene in gospodarske spremembe. Prvi odsek južne železnice na slovenskih treh – progo od Gradca do Celja – so odprli za promet leta 1846. Leto prej so začeli graditi odsek proti Ljubljani, ki so ga izročili prometu leta 1849.

V relativno ugodnih gospodarskih razmerah predmarčne dobe je naglo raslo tudi prebivalstvo. Zdravstvene in higienske razmere so se izboljšale, stare kužne bolezni so prenehale razsajati, pojavile pa so se nove. Vseeno je smrtnost padla skoraj za četrtino (od 36 na 26 promilov), kar je bil predvsem rezultat manjšega umiranja v otroštvu. Z večjim številom preživelih se je povečevalo število družinskih članov, ki so morali od doma, da bi si zaslužili kruh. Na deželi je marsikje že prišlo do relativne prenaseljenosti, kmečki sinovi in hčere, za katere na kmetiji ni bilo več prostora, pa so se selili v mesta. Med mesti se je v predmarčni dobi posebej povečalo število prebivalstva v Trstu in Ljubljani. V Trstu je poraslo za 86,4 odstotka, v Ljubljani pa za okoli 75 odstotkov (od 9900 leta 1817, nekaj več kot 17 000 leta 1847). Ljubljana je bila do leta 1848– podobno kot Gradec in Trst – glavno mesto gubernija, torej upravno središče za dve deželi (za Kranjsko in Koroško). Za prestolnicama obeh sosednjih gubernijev je sicer vedno bolj zaostajala, toda v isti sapi je začela prav v prvi polovici 19. stoletja povečevati prednost pred Celovcem in Gorico. Zaradi lege v bližini nemirne Italije je leta 1821 postala za nekaj mesecev celo prizorišče velikega mednarodnega diplomatskega srečanja – kongresa Svete alianse. To je bil – poleg potresa leta 1895– za Ljubljano vsekakor največji dogodek v 19. stoletju.

SPLOŠNE KULTURNE RAZMERE V PREDMARČNI DOBI

Obdobje 1815–48 kljub policijskemu in cenzurnemu pritisku tudi v kulturnem pogledu ni bilo čas zastoja. Na to kažejo že podatki, ki govore o obisku osnovne šole. Okoli leta 1810 je hodil na slovenskem ozemlju v šolo vsak sedmi šoloobvezni otrok, leta 1847 vsak tretji. Obisk šole je bil sicer različen po pokrajinah: najslabši je bil na Dolenjskem in Notranjskem, najboljši pa v štajerskem Podravju. Tožbe za gospodarski in kulturni napredek vnetih mož, ki so tarnali nad zaostalostjo in nevednostjo slovenskega kmeta, so bile torej, vsaj kar zadeva nekatera območja, upravičene. Vendar je nesporno, da je vztrajno raslo tudi število šol in z njimi ljudi, ki so znali brati in pisati.

Avstrijske oblasti so po odhodu Francozov na ozemlju Ilirskih provinc obnovile stari sistem trivialk, glavnih šol in normalk. Med šolami je bilo največ trivialk, saj je bilo glavnih šol in normalk na vseh slovenskih tleh le šestnajst. Sedmim gimnazijam (v Ljubljani, Novem mestu, Celju, v Mariboru, Celovcu, Gorici in Kopru) sta se pridružili dve: obnovljena gimnazija v Trstu in privatna gimnazija v Idriji. Višješolski študij je potekal v licejih (v Ljubljani, v Celovcu in Gorici), vendar je bil omejen na običajna dva letnika filozofije in na štiriletni študij bogoslovja. V Ljubljani in Celovcu (čeprav tu le do leta 1833) je bil v okviru

liceja organiziran tudi mediko-kirurški študij. Mladi ljudje, ki so si želeli naprej na univerzo, so večinoma odhajali na Dunaj, kjer je število slovenskih študentov od leta 1820 dalje stalno raslo. Leta 1827 obnovljena univerza v Gradcu je imela samo dve fakulteti (pravno in teološko), zato pa je imel tem večji pomen Joanneum, muzejsko – izobraževalna ustanova, ki jo je v štajerskem glavnem mestu leta 1811 ustanovil nadvojvoda Janez. Tehnični oddelek Joanneuma in montanistična šola v Leobnu sta bila v predmarčni dobi Slovencem najbližji tehnični učilišči.

Položaj slovenščine v šolstvu se v primerjavi z dobo pred prihodom Francozov ni občutneje spremenil. V mestih in večjih krajih je bil učni jezik v osnovni šoli večinoma nemški, v Primorju in na Goriškem italijanski, na podeželju pa na pretežnem delu ozemlja s slovenskim prebivalstvom slovenski. V slovenščini je večinoma potekal tudi ponavljalni pouk v nedeljskih šolah, s katerimi so leta 1816 razširili šolsko obveznost za kmečko mladino. Toda v gimnazijah sta bila učna jezika povsod – celo v Primorju – le nemščina in latinščina. Nemščina in latinščina sta bila tudi jezika pouka na licejih. S slovenskega vidika sta bili pomembni pridobitvi stolici za slovenski jezik na licejih v Gradcu (1812 oz. 1823) in v Ljubljani (1817). V prvi vrsti sta bili namenjeni uradnikom in duhovnikom, ki niso bili vešči slovenščine. Tako je slovenščina prvič postala licejski učni predmet. Na gimnaziji in na liceju v Gorici so tečaj slovenščine organizirali šele leta 1848, v Celovcu pa je bila slovenščina učni jezik na babiški šoli in v celovškem semenišču.

Duhovščina je v predmarčni dobi ohranjala pomembno mesto v javnem življenju; njen vpliv se je na nekaterih področjih celo povečal. Toda delež duhovnikov med izobraženci je v isti sapi padal, kar kaže na napredujoč proces laizacije. Študij bogoslovja je bil sicer še vedno najcenejša, slovenskim kmečkim sinovom najdostopnejša smer visoke izobrazbe in duhovniški poklic je zlasti med kmečkim prebivalstvom še naprej užival velik ugled. Kljub temu je začelo opazno rasti število mladih Slovencev, ki so se pri izbiri študija odločali za druge poklice ali se zatekli v bogoslovje šele potem, ko pri študiju drugod niso uspeli. Duhovščina je bila zato po svojih nazorih dokaj neenotna. V njenih vrstah je bilo nemalo ljudi, ki so zastopali razmeroma svobodomiselna stališča, hkrati pa videli v razširjanju najrazličnejših znanj – med drugim znanja slovenščine – eno svojih pomembnih nalog. Močan vpliv so ohranjali jožefinci in t. i. janzenisti, ki so s strogostjo in nasprotovanjem ljudski pobožnosti prihajali ne le v spore s cerkvenimi oblastmi in verniki, temveč tudi s pristaši redemptorističnega gibanja, ki je oznanjalo preprosto in vedro vero. Med njegovimi občudovalci je bil tudi Friderik Baraga (1797–1868), kasnejši škof v Združenih državah Amerike, ki se je po večletnih sporih s kranjskimi jožefinci v začetku tridesetih let 19. stoletja

odpravil čez Atlantski ocean ter postal eden najbolj znanih slovenskih misijonarjev med severnoameriškimi Indijanci. Sicer pa je bil čas po letu 1815 v vodenju Katoliške cerkve v deželah s slovenskim prebivalstvom pomembna prelomnica. Škofovsko palico in mitro so tedaj prevzeli škofje, ki niso bili več plemiškega, temveč meščanskega in kmečkega, celo preprostega, siromašnega porekla. Hkrati se je med njimi povečalo število Slovencev.

O dogodkih doma in po svetu so prebivalce poleg popotnikov obveščali nemško pisani pokrajinski časniki. Časnikom, ki so začeli izhajati že v 80. letih 18. stoletja in so po letu 1815 razširili obseg, so se pridružili zabavno – informativni priloge in listi. Oboji so – res da v soglasju z avstrijskimi uradnimi stališči, a vendar presenetljivo ažurno – poročali ne le o dejavnosti avstrijskega državnega vrha in visokih državnih in deželnih uradnikov, temveč tudi o političnih razmerah v raznih delih Evrope in po svetu. Hkrati so objavljali domoznanske in književne sestavke, članke o gospodarskih in tehničnih novostih ter prikaze kulturnih zanimivosti. Njihovo pisanje je bilo prežeto z avstrijskim in deželnim domoljubjem. V leposlovnih, potopisnih in domoznanskih sestavkih so prevladovali vplivi romantike, v opisih gospodarskih in tehničnih novosti pa zadržano čudenje in strah pred prenaglimi spremembami. Med sodelavci pokrajinskih časnikov in informativnih listov so bili tudi slovenski avtorji in časopisi so občasno objavljali sestavke v slovenščini. Slovenci so uspeli svoj časopis po dolgoletnem prizadevanju dobiti šele v zadnjih letih predmarčne dobe. Od leta 1843 je Kranjska kmetijska družba v Ljubljani izdajala Kmetijske in rokodelske novice, tednik, namenjen poduku kmetov in rokodelcev, ki pa je kot edini slovenski časopis v predmarčni dobi naglo prerasel v splošno izobraževalno in narodno glasilo.

Notranjeavstrijski in slovenski prostor torej v obdobju 1815–48 ni bil slabo obveščen o poglavitnih težnjah in dogodkih tedanjega časa. To je razkrivalo tudi umetniško, kulturno in znanstveno življenje, ki se razen z nekaj izjemami ni odlikovalo po opaznejših dosežkih, vendar pa tudi ni izkazovalo pretiranega zamudništva. Med tujimi pesniki, ki so jih posnemali domači verzifikatorji in objavljali pokrajinski listi, so prevladovali drugo oz. tretjerazredni romantični ustvarjalci, ki so ugajali manj zahtevnemu okusu. Podobno so med obiskovalci stanovskih gledališč, kjer so sprva gostovale tudi italijanske, nato pa vse bolj samo nemške igralske skupine, uživali večji ugled Bauernfeld, Denhartstein in Kotzebue, kakor Raimund in Nestroy. Med proznimi pisci je bil – kot drugod v Avstriji in Nemčiji – posebej priljubljen moralnovzgojni Christoph Schmid, po katerem se je deloma zgledoval tudi avtor prve slovenske povesti Sreča v nesreči Janez Cigler (1836).

V cerkveni gradnji, podobarstvu in kiparstvu je v prvi polovici 19. stoletja še prevladoval barok. Nove klasicistične težnje so se v arhitekturi uveljavile zlasti v Trstu, ki je

ob naglem gospodarskem vzponu doživljal pomembno urbanistično prenovo. Hitreje je stopalo v korak s časom slikarstvo, kjer so rokodelske podobarje izpodrivali akademsko šolani slikarji. Z njimi se je barok umikal klasicističnim, romantičnim in tudi že realističnim vplivom; v slikanju portretov je plemiški portret odstopal prostor meščanskemu, uveljavljali pa so se že tudi slikarji, ki so se usmerjali k slikanju narave in krajine. Na likovni akademiji na Dunaju sta poučevala Valentin Janša (1747–1818) in Franc Kavčič (1762–1828), na domačih tleh pa so zasloveli in se priljubili Josip Tominc (1790–1866), Matevž Langus (1792–1855), Marko Pernhart (1824–71) in Franc Kurz von Goldenstein (1807–78). Osrednje mesto v kulturnem in družabnem življenju pa je pripadalo glasbi. Filharmonična družba v Ljubljani je bila razmeroma na tekočem z glasbenim ustvarjanjem doma in v tujini, glasbeni naraščaj pa si je poskušala zagotoviti tudi s svojo glasbeno šolo. Na koncertnih in glasbenih prireditvah, ki so po priljubljenosti prekašale gledališke predstave, so bile poleg lahkotnih in zabavnih kompozicij na sporedu tudi skladbe tedaj najpomembnejših evropskih mojstrov. Opazno je bilo tudi delo domačih, pretežno amaterskih ustvarjalcev, ki so večinoma sledili tujim, uveljavljenim glasbenim zgledom. Nekateri med njimi so v cerkvene napeve vključevali ljudske motive.

Pogoji za znanstveno delo so bili v predmarčni dobi še skromnejši kot za umetniško. Leta 1811 ustanovljeni graški Joanneum naj bi po zamisli svojega ustanovitelja nadvojvode Janeza postal izobraževalno in znanstveno središče za vso Notranjo Avstrijo. Kljub njegovemu pomenu so znanstvena prizadevanja v posameznih deželah dobila prepotrebno institucionalno osnovo šele z nastankom deželnih muzejev in strokovnih društev. V leta 1831 odprtem ljubljanskem muzeju je prevladalo zanimanje za naravoslovje, vendar so v njem zbirali tudi zgodovinsko gradivo. Podobno je bilo predvsem k naravoslovju usmerjeno leta 1839 v Ljubljani ustanovljeno kranjsko muzejsko društvo. Znanstvene knjige, zgodovinske listine ter zanimive naravoslovne predmete so hranile tudi privatne plemiške knjižnice in zbirke. Na Kranjskem je imel pravi zasebni muzej z bogato biblioteko in zbirko umetnin baron Jožef Kalasanc Erberg (1771–1843), nekaj časa učitelj otrok cesarja Franca I in lastnik gradu Dol pri Ljubljani. Ljubitelje zgodovine in vse, ki so se zanimali zanjo, so tesneje povezala šele zgodovinska društva za Kranjsko, Štajersko in Koroško, ki so začela z delom leta 1843.

Z naravoslovjem in zgodovino so se zdaj bolj sistematično, zdaj zgolj ljubiteljsko ukvarjali domačini in priseljenci. Naravoslovci so s popisovanjem rastlinstva in živalstva nadaljevali tradicijo deskriptivnega naravoslovja 18. stoletja, pri čemer je po letu 1830 tudi širše v Avstriji povečalo zanimanje za naravne značilnosti Kranjske in njen kraški svet.

Obenem se je zgodovinopisje, ki je bilo pod močnim vplivom romantike, usmerjalo k proučevanju preteklosti posameznih dežel in dokazovanju njihovih pravno-političnih posebnosti. Jezika knjig in publikacij, ki so bile rezultat teh prizadevanj, sta bila sprva samo nemščina in (v Primorju) italijanščina. Avtorji prvih strokovnih (zlasti naravoslovnih del) v slovenščini so se srečevali z velikimi jezikovnimi težavami, saj so morali šele izoblikovati ustrezno slovensko izrazoslovje. Zato so imeli tem večji pomen razni kmetu namenjeni priročniki, ki so jih v slovenščini izdajale kmetijske družbe. Duhovnik Franc Pirc s svojim Kranjskim vrtnarjem (1830), župnik Matija Vrtovec z Vinorejo (1844) in Kmetijsko kemijo (1847) ter gimnazijski profesor Karel Robida s spisom Zdravo telo nar boljši blago (1846) so postavljali temelje slovenskemu poljudno strokovnemu pisanju. Leta 1845 je izšla v Gradcu prva zgodovinska knjiga v slovenščini. Njen avtor, župnik Anton Krempl, je sicer pod naslovom Dogodivšine štajerske zemle popisal predvsem štajersko deželno preteklost, toda hkrati je posvetil posebno pozornost razvoju slovenskega prebivalstva.

Pod vplivi romantike in z rastjo slovenskega narodnega gibanja se je v prvi polovici 19. stoletja naglo večalo tudi zanimanje za slovenski jezik in slovansko jezikoslovje. Med pisci, ki so se lotevali različnih jezikovnih in književnih vprašanj, zbiralci jezikovnega gradiva ter avtorji slovnic in slovarjev je bilo malo pravih jezikoslovcev. Prevladovali so duhovniki in ljubitelji slovenske besede, njihovo delo pa je bilo kljub temu, da se je njihov krog širil, še naprej slabo povezano in nesistematično. Eden redkih široko izobraženih poznavalcev jezikoslovja in evropske književnosti je bil profesor na ljubljanskem liceju in licejski bibliotekar Matija Čop (1797–1835). Najpomembnejši jezikoslovec slovenskega rodu v predmarčni dobi Jernej Kopitar je kot cenzor in kustos v Dvorni knjižnici živel na Dunaju ter le občasno in od daleč posegal v slovenska jezikovna razpravljanja. V štiridesetih letih pa si je na Dunaju s svojim jezikoslovnim znanjem pridobil ugled Franc Miklošič (1813–91), ki je postal leta 1849 prvi profesor slavistike na dunajski univerzi in nekoliko kasneje redni član cesarske akademije.

Kulturno in družabno življenje v večjih mestih na ozemlju s slovenskim prebivalstvom se v prvi polovici 19. stoletja ni razlikovalo od življenja v podobnih mestih drugod v Avstriji. V mestnih elitah so prevladovali pripadniki plemstva, državnega in deželnega uradništva, duhovščine, meščanskega izobraženstva in vojaštva. Jezik njihovega pogovora je bila še naprej nemščina, v nekaterih krogih in na obali italijanščina, v Prekmurju madžarščina, na priložnostnih »soiréejih« ali »dinejih« pa je bilo slišati tudi kakšno francosko besedo. Mestni veljaki so se srečevali v gledališču in na koncertih, pa ob nedeljskih in prazničnih mašah, na različnih zabavnih, posebej plesnih prireditvah, v društvih, kot so bila strelska in kazinska, na

izletih, sprehodih in seveda v privatnih salonih. Pri tem so tudi v slovenska mesta in kraje kljub policijskemu pritisku in cenzuri vso predmarčno dobo prihajale tudi vesti o dogodkih v Avstriji in Evropi, ki so jih želele oblasti prikriti. Z njimi so se širili novi, liberalnejši nazori, predvsem pa informacije o naglih gospodarskih in družbenih spremembah v Veliki Britaniji in na evropskem Zahodu. Pomembno posredniško vlogo sta v tem pogledu opravljala Gradec in Trst – prvi z razsvetljensko-reformnimi ustanovami nadvojvode Janeza, drugi kot »svobodno pristanišče«, v katerem so le v omejeni meri veljali avstrijski cenzurni predpisi.

SLOVENSKA NARODNA ZAVEST IN NARODNO GIBANJE

Velika večina ljudi na ozemlju s slovensko govorečim prebivalstvom v prvi polovici 19. stoletja še ni bila nacionalno opredeljena, med čustvi pripadnosti pa sta prevladovala občutje pripadnosti pokrajini in občutje pripadnosti monarhiji, ki sta jo utelešala dinastija in cesar. Znanje slovenščine je bilo sicer – kot v stoletjih prej – razširjeno tudi v višjih slojih, toda tradicionalna razmerja med jeziki se še niso spremenila. Izobražena in plemiško-meščanska družba je pripadala nemški, italijanski in madžarski kulturi ter je začela šele postopoma dobivati moderno nacionalno zavest, ki je spodbujala k razmejevanju in diferenciaciji.

Istočasno se je nadaljevalo oblikovanje in širjenje slovenske narodne zavesti, ki se je začelo v zadnjih desetletjih 18. stoletja. Ta proces je pred letom 1848 potekal še razmeroma počasi, neredko »od človeka do človeka, od prijatelja do prijatelja, od duhovnika in kaplana do vernika« (V. Melik). Čustvo narodne pripadnosti pri tem ni bilo nujno povezano z zavestjo o poreklu in materinščini, saj so se za Nemce zaradi tradicionalne pripadnosti nemškemu kulturnemu svetu opredeljevali tudi mnogi slovensko govoreči ljudje. Del izobraženstva in meščanstva, ki je čutil simpatije do obeh narodnosti in kultur, slovenske in nemške, je izkazoval pripadnost obema ali pa je nihal med zavezanostjo zdaj eni, zdaj drugi. V takšnih razmerah še ni prihajalo do izrazitejših nacionalnih zaostritev; slovenska književna prizadevanja so še uživala naklonjenost in podporo tudi med nemškimi izobraženci. Mnogo bolj so bile do slovenske kulturne ustvarjalnosti nezaupljive avstrijske oblasti, ki so nasprotovale vsaki spremembi v tradicionalni kulturni in jezikovni hierarhiji ter odločno zavračale izrazitejše nacionalno opredeljevanje.

Toda število narodno usmerjenih Slovencev se je vztrajno večalo. Z njihovo številčno rastjo je raslo število slovenskih knjig in publikacij, hkrati pa je posebej v najbolj slovenski deželi Kranjski, ime »Slovenec« in »slovenski« izpodrivalo pokrajinski oznaki »Kranjec« in

»kranjski«. Med ljudmi, ki so se že slovensko opredelili, so bili pripadniki različnih poklicev in slojev, največ pa je bilo duhovščine. Njihovi nazori so bili zelo različni: svobodomisleci so bili v manjšini, pristaši konservativnih pogledov pa prevladujoča večina. To je neizogibno zaznamovalo predmarčno slovensko narodnobuditeljsko in književno dejavnost. Konservativnejši del slovenskega izobraženstva in duhovščine je pristajal na stališče, da ne kaže spreminjati tradicionalnega razmerja med jeziki in kulturami. Glavno nalogo slovenskega pisanja je videl v prosvetljevanju ljudstva. Tako se je na eni strani usmerjal k izdajanju nabožnih besedil, zabavno-poučnih knjig in priročnikov za kmeta, na drugi pa se je obračal na oblasti s prošnjami, naj slovenščini širše odprejo vrata v šole in urade.

Takšni, še močno nezahtevni usmeritvi slovenskega kulturnega gibanja se je ob koncu dvajsetih let 19. stoletja postavil po robu krog izobražencev okoli jezikoslovca Matije Čopa in pesnika Franceta Prešerna, ki si je že zastavil ambicioznejše cilje. Čop je menil, da za uveljavitev slovenščine ne zadostuje le preprosto, kmetu namenjeno pisanje; slovenski jezik bi bilo po njegovem mnenju treba dvigniti na takšno raven, da bo lahko postal izrazno sredstvo »najvišje književne umetnosti«. Zato je z veliko vnemo podprl pesniški zbornik Krajnska čbelica, ki je izšel v štirih zvezkih v letih 1830–34 (peti jim je sledil šele leta 1848). V Krajnski čbelici je sodelovala večina tedanjih slovenskih pesnikov, vendar je po umetniški moči daleč izstopal France Prešeren (1800–49), veliki pesnik slovenske romantike in eden najpomembnejših slovenskih literarnih ustvarjalcev sploh. Njegove pesmi, zbrane v Poezijah (1847), so postale vir navdiha generacijam slovenskih književnih ustvarjalcev. Prešeren je bil v isti sapi eden redkih slovenskih izobražencev predmarčne dobe, ki je odkrito izpovedal svoje narodne in politične nazore. V pesmi Zdravljica (1844), ki je po nekaterih domnevah nastala pod poljskimi in francoskimi vplivi, je klical k boju za narodno osvoboditev ter v skladu z predstavami zgodnjega liberalizma – pozival k bratstvu in sožitju med narodi.

Upanja, da bo Krajnska čbelica prerasla v trajnejše književno glasilo, se zaradi nasprotovanj cenzure niso uresničila. Avstrijske oblasti so šele v začetku štiridesetih let 19. stoletja izdale soglasje k izdajanju slovenskega časopisa Kmetijske in rokodelske Novice, ki ga je izdajala Kranjska kmetijska družba. Urednik Novic je postal živinozdravnik Janez Bleiweis. Novice so pod geslom »V diru časa vtone, ki z njim ne plava« težile k razširjanju novih gospodarskih znanj, orodij in postopkov, preganjale zaostalost in vraževerje ter pozivale k šolanju in napredku. Družbenim in političnim temam so se previdno izogibale, zagotavljale so lojalnost cesarju in monarhiji ter prisegale na tradicionalne kulturne in verske vrednote. Toda hkrati so neprikrito spodbujale zavest o pripadnosti slovenski narodni skupnosti in ljubezen do slovenskega jezika ter obravnavale najrazličnejša jezikovna, črkopisna,

zgodovinska, narodopisna in leposlovna vprašanja.

Urednik Novic Janez Bleiweis je bil fiziokratsko in razsvetljensko usmerjeni konservativec, ki je nasprotoval radikalnejšim družbenim in političnih spremembam, slovensko prihodnost pa je videl v počasni, na kmetijstvu in kmetu utemeljeni modernizaciji slovenskega prostora. Zato se je – čeprav so med naročniki Novic prevladovali duhovniki in laični izobraženci raznih poklicev – obračal predvsem na kmeta. Vendar se je pri tem dobro zavedal, da imajo Novice – kot edini slovenski list predmarčne dobe – tudi širše poslanstvo. Novice so v tej luči vse od začetka nagovarjale vse Slovence in imele dopisnike po vsem slovenskem ozemlju. Leta 1844 so v odi cesarju Ferdinandu, ki jo je spesnil Jovan Vesel Koseski, prvič omenile »Slovenijo« kot domovino Slovencev. Bleiweisovemu okusu so bili blizu preprosti domoljubni pesniki in patetični narodni pevci, toda je v Novicah objavil tudi več Prešernovih pesmi. Novice so imele obenem pomembno vlogo v prizadevanjih po poenotenju slovenskega črkopisa. V letih 1843–46 so kot črkopis sprejele »gajico« (tako imenovano po voditelju ilirskega gibanja na Hrvaškem Ljudevitu Gaju) in na ta način nadaljnjemu razvoju slovenske pismenosti zagotovile enega prepotrebnih temeljev.

Uveljavitev gajice je bila ena redkih trajnejših sledi, ki jih je na slovenskih tleh zapustilo ilirsko gibanje. To se je po letu 1830 razmahnilo na Hrvaškem, njegov utemeljitelj Ljudevit Gaj (1809–72) pa se je navdihoval pri panslavizmu Jana Kollarja in njegovem stališču o štirih velikih slovanskih jezikih: ruskem, poljskem, češkem in ilirskem. Gaj je zagovarjal misel o južnih Slovanih – starih Ilirih, ki naj bi dokazovala, da so južni Slovani en narod in morajo zato težiti k oblikovanju enotnega knjižnega jezika. Na Hrvaškem je gibanje pospešilo proces narodnega in jezikovnega združevanja, od Slovencev pa je zahtevalo, da pristanejo na novo jezikovno hierarhijo: vlogo literarnega jezika za izobražence naj bi prevzela »ilirščina«, slovenščina pa bi ostala jezik literature za preprosto ljudstvo. Ilirizem je v tej luči tudi med Slovenci krepil občutke pripadnosti slovanstvu, toda z zavračanjem slovenščine kot literarnega jezika si ni pridobil večjega kroga somišljenikov in pristašev.

Slovensko gibanje je imelo v predmarčni dobi še vedno jezikovno – kulturno naravo in si še ni zastavljalo političnih ciljev. Pred letom 1848 so svoje politične nazore bolj ali manj posredno in prikrito izražali le redki slovensko govoreči posamezniki, krog ljudi, ki so svoje narodne opredelitve že povezovali s konkretnimi političnimi predstavami in pričakovanji, pa je bil še zelo ozek. Tako ni presenetljivo, če je imel tujec, ki je pred letom 1848 potoval preko slovenskega ozemlja in se ni podrobneje seznanil z lokalnim prebivalstvom, vtis, da je prišel v nemški prostor. Mesta so imela nemški videz, jezik uradov je bila nemščina, jezik pogovora na ulici in v javnih prostorih prav tako. Francoski slavist Cyprien Robert, ki je v štiridesetih

letih 19. stoletja prek slovenskih delov Štajerske potoval v Zagreb, je v svoji leta 1851 v Parizu izdani knjigi o slovanskem svetu Slovencem napovedoval slabo prihodnost in je ugotavljal, da bodo po vsej verjetnosti kmalu podlegli nemški premoči. Toda v resnici je razvoj tekel v drugo smer, v smer krepitve in politizacije slovenske narodne zavesti, kar je razkrilo že leto 1848.

REVOLUCIJA LETA 1848 IN ZEDINJENA SLOVENIJA

Vest o tem, da je na Dunaju 13. marca 1848 izbruhnila revolucija, je v Ljubljano tri dni kasneje prinesel potnik, ki je imel na prsih pripet bel trak, kot so ga nosili pristaši revolucije v državni prestolnici. Novica se je naglo razširila po mestu in povzročila veliko razburjenje. Predstavniki oblasti in mestne elite so jo proslavili s predstavo v slovesno razsvetljenem gledališču, zagovorniki reda in miru pa so ustanovili »narodno stražo«.

Ljubljana se je na novico o revoluciji na Dunaju odzvala podobno kot druga avstrijska mesta, čeprav manj burno kot Gradec ali Celovec. Vest o nemirih na Dunaju ni prišla povsem nepričakovano; bolj nepričakovan je bil nagel Metternichov padec. Kritični spisi in brošure, ki so pozivali k odpravi absolutizma in ostankov fevdalizma, so že pred letom 1848 krožili tudi po ozemlju s slovensko govorečim prebivalstvom. O revolucionarnem vrenju v Italiji, Franciji in posameznih delih monarhije je od začetka leta 1848 prav tako poročalo deželno časopisje. Toda meščanstvo, med katerim razen v Trstu ni bilo lastnikov večjih proizvodnih obratov (prevladovali so trgovci, obrtniki in izobraženci raznih poklicev), je bilo na nagel konec absolutizma nepripravljeno in je šele oblikovalo svoje politične predstave. Vznesenejši meščanski predstavniki so se v okrožnicah in spomenicah cesarju zahvaljevali za obljubljeno ustavo, nazdravljali Avstriji in Nemčiji ter se zavzemali za svobodo tiska, enakopravnost pred zakonom, pravico združevanja, svobodne volitve in druge liberalne zahteve. Za zadržano politiko čakanja se je opredelil tudi Janez Bleiweis z Novicami, ki je pozival k potrpežljivosti in »mirnemu pričakovanju dobrot«, ki jih bodo prinesli novi zakoni in časi. Takšna politika je ustrezala večini slovenskih meščanov in izobražencev, čeprav so se tudi med njimi že pojavili zagovorniki svobodomiselnih nazorov in stališč.

Revolucionarni nemir in cesarjeve obljube so s posebej velikimi pričakovanji pozdravili kmetje. Prepričani, da je končno prišel čas zemljiške odveze in da je zemlja odslej njihova, so marsikje prenehali oddajati dajatve, odklanjali tlako ter zavračali plačevanje davkov. V krajih, kjer so bili v napetih odnosih z zemljiškimi gospodi, so se upirali, napadali gradove in plenili graščinska poslopja. Ponekod se je njihova jeza obrnila tudi proti

duhovščini in župnikom. Val uporov je dosegel največji obseg na Kranjskem, kjer so oblasti razglasile izredno stanje. Med meščani za kmečki nemir ni bilo posebnih simpatij in razumevanja. Voditelji slovenskega gibanja so kljub temu, da je bilo kmečko prebivalstvo skoraj v celoti slovensko, zvečine obsojali kmečko nasilje, pozivali kmete k poslušnosti in dokazovali, da ne more biti odveze brez odškodnine.

Narodno vprašanje v prvih tednih po marčnem prevratu še ni spodbujalo nestrpnosti in hude krvi. S slovenske strani je bilo sicer slišati pritožbe, da je poveljniški jezik narodne straže samo nemški, v Ljubljani pa je v začetku aprila prišlo do spora zaradi na gradu izobešene zastave. Razrešili so ga tako, da so frankfurtski nemški zastavi dodali belo-modro-rdeče kranjske deželne barve, ki so postale slovenske narodne barve. Toda Slovenci in Nemci so večinoma še skupaj vzklikali svobodi in cesarju, nemško pisani pokrajinski časniki so bili še odprti za slovenska stališča in vladalo je prepričanje, da bo mogoče odnose med narodi v monarhiji urediti v miru in slogi. Nekaterim slovenskim zahtevam (npr. zahtevi po pripustitvi slovenščine v urade) so pritegnili tudi kranjski stanovi. Misel na novo, veliko Nemčijo, v katero bi spadala tudi Avstrija, prav tako še ni povzročala razhajanj. Med njenimi pristaši so bili mnogi Slovenci, ki so menili, da slovensko ozemlje in Avstrija glede na tradicionalne vezi nekako samo po sebi umevno spadata v ustavno preurejeni in času primerno organizirani prostor nekdanjega nemškega cesarstva. O tem, kakšne bi bile posledice takšne priključitve veliki Nemčiji za nadaljnji obstoj Habsburške monarhije in kakšne za slovensko prihodnost, se še niso spraševali.

Slovensko-nemški odnosi pa so se naglo zaostrili, ko so začeli slovenski izobraženci po zgledu drugih narodov oblikovati svoje narodnopolitične zahteve. Prvi, ki se je lotil te naloge, je bil celovški kaplan Matija Majar (1809–92). Že v drugi polovici marca 1848 je slovenske rojake pozval, naj ne zamudijo velikega trenutka in naj »kot svoboden narod stopijo med svobodne narode«. Trdil je, da so vsi habsburški narodi bratje in naj zato spoštujejo drug drugega, toda vsak med njimi – tudi Slovenci v »Sloveniji« – naj živi, kakor mu je drago. Majar je sprva za Slovence zahteval le uvedbo slovenščine v šole in urade, v spomenici, ki jo je sestavil v začetku aprila pa je svoje zahteve razširil. Ugotavljal je, da so Slovenci poseben narod, ki mora dobiti svoj »sabor« in pozval k tesnejši zvezi z »brati« na Hrvaškem in Dalmaciji. Le nekaj dni za Majarjem in neodvisno od njega so se oglasili na Dunaju živeči slovenski izobraženci in študentje. V več oklicih in spomenicah so se zavzeli za slovensko jezikovno enakopravnost in združitev v različne kronovine razdeljenega slovenskega narodnega ozemlja v eno samo, slovensko deželo. 20. aprila 1848 so na Dunaju ustanovili društvo Slovenija (njegov predsednik je postal tedaj že priznani slavist Franc Miklošič) in

svoje želje strnili v program. Zahtevali so ustanovitev »kraljevine Slovenije«, ki bo imela svoj deželni zbor in bo sestavni del habsburškega, ne pa tudi nemškega cesarstva. Hkrati so se zavzeli za enakopravnost slovenskega jezika z nemškim in terjali, da se v »Sloveniji« slovenski jezik svobodno uvede v šole in urade. S podobnimi programskimi točkami sta nastopili v Gradcu in v Ljubljani ustanovljeni slovenski društvi. Matija Majar pa je »Zedinjeni Sloveniji« (kot so jo imenovali) očrtal meje in vanjo vključil tudi Slovence, ki so živeli na Ogrskem in v avstrijski Benečiji.

Program Zedinjene Slovenije je – čeprav leta 1848 še nejasen in nedorečen – pomenil radikalen prelom z dotedanjo jezikovno in kulturniško usmeritvijo slovenskega gibanja. Nedvoumno je težil k odpravi starih deželnih meja in k preureditvi habsburške monarhije v zvezno državo, v kateri bi Slovenci – kot vsi drugi narodi – uživali upravno, politično in gospodarsko avtonomijo. Toda zagovorniki programa Zedinjene Slovenije so bili leta 1848 še številčno skromna skupina, ki s sklicevanjem na »sveto in naravno« pravico vsakega naroda do »svobodnega razvoja« ni mogla računati na širšo podporo. Za večino slovensko govorečega meščanstva in izobraženstva je bila misel na Zedinjeno Slovenijo prenasilen odmik od zgodovine in zato klic k spremembam z nepredvidljivimi posledicami. Janez Bleiweis je sicer ni povsem odklanjal, ugotavljal pa je, da je preradikalna, saj Slovenci za njeno uresničitev še nimajo dovolj »dušne moči«. Stvarni urednik Novic s svojimi ocenami ni bil daleč od resnice. Misel na delitev zgodovinskih pokrajin in črtanje novih deželnih meja v korist nedoločene, še nikoli obstoječe Slovenije je bila tuja tudi mnogim Slovencem, ki so se že čutili Slovence, pri tem pa ohranjali močno pokrajinsko zavest ter videli v domači deželi prvo, najbližjo domovino.

Prevratniška pomlad leta 1848 je tako Slovence priklicala v politično življenje, toda njihov glas je bil še šibak in negotov. Avtorji in najbolj vneti zagovorniki programa Zedinjene Slovenije so zvečine prihajali iz slovenskega narodnega obrobja (Gradec, Celovec) in avstrijske prestolnice, kjer so svoje predstave oblikovali pod vtisom tamkajšnjih svobodomiselnih nemških krogov, na Dunaju in v Gradcu pa tudi pod vplivom pripadnikov drugih slovanskih narodov. Na gibanje, ki se je razvilo na slovenskih tleh, posebej v »najbolj slovenski« deželi Kranjski in njeni prestolnici Ljubljani, so odločilneje kot ozračje v teh mestih vplivale domače razmere, ki so bile mnogo manj naklonjene spremembam in bolj zaznamovane s tradicijo. Štajerski Slovenci so sicer do sredine maja 1848 zbrali več tisoč podpisov za Zedinjeno Slovenijo, peticije v podporo slovenskemu narodnemu programu pa so podpisovali tudi drugod po slovenskem ozemlju. Vseeno slovensko gibanje – v nasprotju s češkim, hrvaškim ali celo slovaškim – leta 1848 ni imelo množičnejše narave: Slovenci niso

sklicevali zborov narodnih predstavnikov in celo ne izbrali svojega vodstva, ki bi lahko pred oblastmi zastopalo njihove zahteve. Njihovo narodno in politično življenje je potekalo v društvih, ki so zrasla na Dunaju, v Gradcu, v Ljubljani, pa tudi v Trstu, Celovcu, Gorici, Celju, Novem mestu in drugih krajih. Hkrati so začeli v drugi polovici leta 1848 – poleg Novic – izhajati drugi slovenski časopisi. Najpomembnejši med njimi, prvi slovenski politični časopis Slovenija je od začetka julija 1848 dvakrat tedensko izhajal v Ljubljani. Med svobodomiselno usmerjenimi listi sta bila še celjski tednik Celske slovenske Novine in tržaški mesečnik Slavjanski rodoljub, katoliški cerkveni krogi pa so v Ljubljani osnovali Slovenski cerkveni časopis. Slovensko narodno-politično gibanje je tako kljub temu, da ni bilo množično zajelo skoraj vse s Slovenci poseljene pokrajine.

Prvi večji politični preizkus, pred katerim so se podobno kot drugi narodi zahodnega dela habsburške monarhije leta 1848 znašli Slovenci, so bile volitve v vsenemško skupščino v Frankfurtu. Avtorji programa Zedinjene Slovenije in njihovi somišljeniki so po zgledu Čehov odklonili volitve v frankfurtski parlament z argumentom, da so Slovenci in ne Nemci. V skladu s češkim prepričanjem, da lahko avstrijske Slovane le ustavno preurejena in neokrnjena habsburška monarhije zavaruje pred nemško in rusko ekspanzivnostjo, so videli nasprotnika v slehernem nazoru, ki je ogrožal habsburško državno celovitost. Toda odkriti nasprotniki Frankfurta so bili na slovenskih tleh zopet le manjšina. Večina slovenskih volivcev je brez posebnega navdušenja sledila navodilom avstrijske vlade, naj se udeležijo volitev maja 1848. Za volitve v vsenemško skupščino so se opredelili tudi nekateri svobodomiselno usmerjeni Slovenci, ki so pričakovali, da bodo v Frankfurtu prevladale liberalne težnje, v narodnem pogledu pa bo dobila večino ideja o »zvezi nemških držav«, v kateri bodo imeli tudi Avstrija in Slovenci svoje enakopravno mesto. V takšnih razmerah je – v nasprotju s Češko, kjer je bila udeležba na volitvah zaradi protifrankfurtske agitacije razmeroma skromna – nasprotovanje vsenemškemu parlamentu na slovenskih tleh beležilo večji uspeh le na Kranjskem in spodnjem Štajerskem.

Volitve v frankfurtsko skupščino so bile za Slovence – podobno kot za drugo prebivalstvo Nemške zveze – povsem nova zgodovinska izkušnja. Čeprav v pripravah nanje še ni prišlo do pravega političnega boja, so povzročile veliko vznemirjenje. Vesti o cesarjevem begu z Dunaja v Innsbruck in novem uporu na Dunaju maja 1848 so napetost še povečale. Dunajski liberalci in demokrati med slovenskim prebivalstvom niso imeli mnogo pristašev. Dunajčanom bolj naklonjeno vzdušje je zavladalo šele v začetku junija, ko so se začele priprave na volitve v državni zbor in se je izkazalo, da so bile dunajske majske barikade kronane z uspehom. Tedaj so svoje strani maloštevilnim slovenskim občudovalcem dunajskih

revolucionarjev, ki so rojake pozivali, naj se od »Dunajčanov« učijo, »kaj je svoboda« odprle tudi Novice. Hkrati so zavzele kritično stališče do Frankfurta in začele podpirati zahteve po »Zedinjeni Sloveniji«.

Vendar tovrstnim spremembam v razpoloženju še vedno ni sledila odločnejša akcija. Ljubljana se ni postavila na čelo slovenskega narodnega gibanja, kot so jo vabili najbolj goreči slovenski narodnjaki. Nasprotno, politično pobudo so v rokah obdržali Slovenci z narodnega obrobja in izobraženci iz Gradca in z Dunaja. Ti so bili tudi glavni pobudniki slovenskega sodelovanja s Hrvati in Čehi, h kateremu so posamezniki pozivali vse od začetka političnega nemira. Vendar se tudi tovrstne zamisli kljub navduševanju nad slovansko številčnostjo, niso mogle v resnici uveljaviti. Poziv »bratom Slovanom«, s katerim so Čehi 1. maja 1848– kot protiutež vsenemški skupščini v Frankfurtu – sklicali vseslovanski kongres v Pragi, je s slovenske strani podpisal slavist Franc Miklošič, med tristo udeleženci pa so se ga udeležili štirje Slovenci. Po njihovi zaslugi so prišle v sklepno spomenico kongresa, ki se je zavzemala za preureditev habsburške monarhije v federativno državo, tudi slovenske zahteve: združitev slovenskega narodnega ozemlja v kraljevino Slovenijo s prestolnico Ljubljano, priznanje diplomatske veljave slovenskega, jezika, uveljavitev slovenskega jezika v uradih, šolah in sodstvu ter ustanovitev univerze v Ljubljani. V istem času se je odposlanec graške Slovenije, ki se je udeležil zasedanja hrvaškega sabora, v Zagrebu, zavzel za slovensko-hrvaško »bratsko vzajemnost«.

Volitve v državni zbor na Dunaju junija 1848 so potekale ponovno nemirno in ob razmeroma nizki udeležbi na območjih, kjer je bila udeležba nizka že ob volitvah za Frankfurt. Vendar je bil rezultat presenetljiv, saj so se kmetje tam, kjer so prišli na volitve, odločali za zastopnike iz svojih vrst ali za izobražence, ki so jim zaupali. Na ozemlju s slovenskim prebivalstvom ni bil tako v državni zbor izvoljen noben duhovnik in noben graščak, med izvoljenimi možmi pa so prevladovali zagovorniki svobodomiselnih pogledov. Polovica izvoljenih poslancev je bila slovensko usmerjenih, izraziti slovenski nasprotniki pa so bili v manjšini. Slovenski poslanci so odpotovali na Dunaj, kjer je julija 1848 začel zasedati avstrijski državni zbor, brez posebnega programa ali dogovora o skupnem nastopanju. Tudi v državnem zboru se niso tesneje povezali in so v glavnem nastopali vsak zase. Kljub temu so se že v razpravi o zemljiški odvezi zvečine približali zagovornikom liberalnih pogledov. Nekateri med njimi so bili odločni nasprotniki odveze z odškodnino in so trdili, da je zahteva po odškodnini v nasprotju z načelom »državljanske enakosti«. Hkrati so svobodomiselna gledanja zastopali tudi v drugih vprašanjih. Ljubljanski odvetnik Matija Kavčič je tako odklanjal izraz »ustava« (nemško »Verfassung«), češ da je presplošen in je

zagovarjal pojem »konstitucija« (»Konstitution«), ki je po njegovem mnenju vseboval misel o ljudstvu kot suverenu. Sicer pa bi se morala habsburška monarhija, kot je trdil, preurediti v federacijo narodnih enot. »Narodi so temeljna skala avstrijske države,« je dejal. »Jaz imam čast biti Slovan.«

Toda oktobra 1848, ko se je revolucionarni Dunaj dvignil v obrambo Ogrske, so slovenski poslanci in voditelji v upanju na cesarjevo podporo narodni enakopravnosti in ustavni preureditvi monarhije podprli dvorno in vladno politiko. Podobno kot Čehi so dunajske revolucionarje proglasili za privržence »frankfurtsko-nemške in madžarske stranke«, ki nasprotuje »enakopravnosti drugih avstrijskih narodov, posebej slovanskih«. Pod vplivom takšnih stališč je večina slovenskih poslancev po izbruhu vstaje zapustila Dunaj ter se vrnila domov, maloštevilni, ki so v prestolnici ostali in so se postavili na stran revolucionarjev, pa so bili doma deležni kritik in graje, Potem, ko je državni zbor v drugi polovici novembra začel znova zasedati v Kromerižu, je svoj načrt preureditve monarhije v štirinajst narodno-zgodovinskih enot, predložil tudi ljubljanski odvetnik Matija Kavčič, vendar zanj ni dobil podpore niti med sonarodnjaki. V ustavnem odboru državnega zbora je po dolgih razpravljanjih prevladalo stališče sredine, ki se je zavzemala za ohranitev starih kronovin; te bi bile razdeljene v okrožja z omejeno lokalno avtonomijo, meje okrožij pa naj bi se kar najbolj skladale z jezikovnimi in etničnimi mejami. V začetku marca 1849 je ustavni odbor končno izoblikoval osnutek ustave in ga predložil državnemu zboru. Državni zbor pa ni imel več obravnaval, saj ga je vlada 7. marca 1849 razpustila.

Slovenske politične veljake sta, kot je zapisal časopis Slovenija, razpust državnega zbora v Kromerižu in oktroirana ustava »osupnila«. Konservativnejši del izobraženstva in meščanstva je nemočno pričakoval, da bo vsaj oktroirana ustava obveljala, svobodomiselnejši pa je odkrito izražal svoje razočaranje. Oktroirana ustava je med drugim omenjala leta 1816 ustanovljeno Ilirsko kraljestvo, v čemer so nekateri privrženci slovenskega gibanja videli znak, da vlada še misli na združitev slovenskega ozemlja v posebno »ilirsko« enoto. Vendar so se tudi ta pričakovanja naglo izkazala za neutemeljena. Z novo upravno razdelitvijo leta 1849 je ostalo slovensko narodno ozemlje razdeljeno na dežele, guberniji pa so bili odpravljeni. Nova, v skladu z etničnimi mejami oblikovana okrožja, ki jih je predvidevala »oktroirana« ustava, so bila ustanovljena samo na Štajerskem.

Neuresničene so bile tudi druge slovenske zahteve. Leta 1849 je vlada z odločitvijo o prevodu državnega zakonika v narodne jezike sicer prvič uradno priznala slovenski jezik in hkrati naložila deželam, naj tudi deželne zakone prevajajo v »deželne« jezike. Leto kasneje je začel v Ljubljani izhajati prvi slovenski uradni list Ljubljanski časnik. Toda vladne

pripravljenosti na večje upoštevanje narodnih jezikov v uradih, na sodiščih in v šolah je bilo konec, komaj so se dobro pokazali prvi rezultati nove usmeritve. Potem ko je bila leta 1851 ukinjena oktroirana ustava, je tudi tam, kjer je že prišlo do poskusov slovenskega uradovanja, zopet zavladala nemščina, uporaba slovenščine pa je bila v veliki večini omejena na ustni stik z nemščine neveščim prebivalstvom. V osnovni šoli je načelo, naj vsaj v začetku pouk poteka v materinščini, do mere prodrlo le na podeželju, ne pa v mestih in območjih s šibkejšim deležem slovensko govorečega prebivalstva. V srednji šoli je bil učni jezik samo nemški, z reformo gimnazije pa je slovenščina v nekaterih gimnazijah postala učni predmet. Obnovljeni absolutizem je istočasno zadušil druge pridobitve revolucije. Z ukinitvijo političnih pravic državljanov so prenehala delovati politična društva. Z odpravo tiskovne svobode so drug za drugim usahnili slovenski časopisi (med njimi komaj ustanovljeni slovenski uradni list). Nove cenzurne predpise so preživele le Novice, ki so se ponovno posvetile predvsem gospodarsko-prosvetiteljskim nalogam, in Slovenski cerkveni časopis, ki se je leta 1849 preimenoval v Zgodnjo danico.

Slovenci niso uspeli v letih 1848/49 doseči uresničitve nobene svojih narodnopolitičnih zahtev, že nastanek slovenskega političnega programa in prvi poskusi oblikovanja gibanja v njegovo podporo pa so pomenili prelomen preobrat v narodnem razvoju. Zahteva po združitvi slovenskega narodnega ozemlja v avtonomno celoto, ki bo – vključena v širši, federalno urejeni večnarodni državni okvir – uživala kar se da širok in odprt »home rule«, je postala slovenski narodnopolitični vzor. Vse do razkroja komunistične Jugoslavije v osemdesetih letih 20. stoletja je ostala temeljno, čeprav v različnih obdobjih različno močno vodilo slovenske narodne politike.

PETDESETA LETA 19. STOLETJA, SLOVO OD TRADICIJE

Ozemlje, na katerem je bolj ali manj strnjeno živelo slovensko govoreče prebivalstvo, je sredi 19. stoletja obsegalo okoli 24 000 km^2. Jezikovna meja na zahodu, proti italijanskim in furlanskim sosedom, je tekla od Tržaškega zaliva do Tilmenta po robu med Furlansko nižino in kraškim hribovjem. S slovensko govorečimi prebivalci je bila poseljena dolina Rezije, nato pa se je meja dvignila na Kanin in se spustila v Kanalsko dolino. Od tu se je čez Karnijske Alpe usmerila proti Zilji na Koroškem. Slovensko-nemška jezikovna meja je na Koroškem najprej vzhodno od Šmohorja prečkala Ziljsko dolino, razmejevala slovensko in nemško govoreče prebivalstvo v Ziljskih Alpah, krenila mimo Beljaka na Osojske ture in nato čez Gosposvetsko polje proti severovzhodu, kjer se je obrnila proti Dravi in tekla na

Štajerskem nekoliko severneje od današnje slovensko-avstrijske državne meje. V okviru Ogrske je ostalo Prekmurje, Slovenci pa so živeli še do Rabe pri Monoštru. V ostalem je slovensko govoreče prebivalstvo od Ogrske in hrvaško govorečega prebivalstva ločila stoletna meja na Sotli, Gorjancih in na Kolpi. V Istri so slovenski in hrvaški prebivalci živeli na obeh straneh sedanje slovensko-hrvaške državne meje. Jasnejšo narodno-jezikovno mejo med njimi je bilo težko določiti, saj so se narečja enega oz. drugega jezika le malo razlikovala, prebivalstva pa tudi ni ločila določnejša upravna meja.

Na tem prostoru (približno seveda, saj jezikovno-etnične meje niso bile skoraj nikjer jasne črte) je sredi 19. stoletja živelo nekaj več kot 1 300 000 ljudi, od tega nekaj več kot 1 milijon 150 000 Slovencev. Deželne meje so potekale tako, da so imeli slovensko govoreči prebivalci večino le v dveh deželah: na Kranjskem in na Goriškem. Povsod drugod so bili v manjšini. Od starih neslovenskih jezikovnih otokov so se ohranili le nemško govoreči Kočevarji na Kočevskem (leta 1857 jih je bilo okoli 23 000) ter nemški naseljenci v Kanalski dolini in na Beli peči. Drugod so Nemci oz. nemško govoreči prebivalci živeli predvsem v mestih. Večinsko italijansko govoreča so še naprej ostajala primorska mesta Koper, Izola in Piran. Italijani in Furalni so predstavljali nekaj več kot polovico prebivalstva tudi v Gorici. V Trstu in Gorici je bil poleg Italijanov in Slovencev opazen še delež nemško govorečih meščanov.

V drugi polovici 19. stoletja je na ozemlju s slovenskim prebivalstvom kljub visoki rodnosti in padajoči smrtnosti nastopilo obdobje demografskega zaostajanja. Slovenci so v rasti prebivalstva pred prvo svetovno vojno občutno zaostali za habsburškim povprečjem. Število prebivalstva se je le počasi povečevalo, kar naj bi bila predvsem posledica gospodarskih razmer in z njimi povezanega izseljevanja. Čeprav so bile spremembe postopne in prostor s slovenskim prebivalstvom ni poznal »industrijske revolucije«, so petdeseta leta 19. stoletja predstavljala prelomnico v gospodarskem in družbenem razvoju. Z zemljiško odvezo, s svobodnejšo trgovinsko in obrtno politiko v Avstriji in z izgradnjo južne železnice od Dunaja do Trsta leta 1857 se je sredi stoletja tudi za slovensko govoreče prebivalstvo začel čas modernega tržnega gospodarstva. Kmet je razen v delu Goriške in slovenske Istre, kjer je obstajal kolonat, postal lastnik zemlje, ki jo je obdeloval. Odškodnino za odvezo, davke in dajatve, ki jih je do leta 1848 lahko deloma poravnaval v pridelkih, je moral zdaj plačevati v denarju; zato je bilo treba čim več proizvodov prodati na trgu. Podobno so morali v boj za trg in kupce rokodelci, obrtniki in mali podjetniki, ki so jih po odpravi carinskih in obrtnih omejitev vse bolj ogrožali cenejši industrijski proizvodi. Tudi južna železnica je deželam, skozi katere je stekla, vzela pomemben del dohodkov, saj je uničila prevozništvo ter pospešila

dovoz cenejšega blaga iz industrijsko razvitejših delov monarhije in tujine. Tradicionalno, večinoma še predindustrijsko gospodarstvo na slovenskem ozemlju v zameno ni imelo mnogo ponuditi.

Pri tem so bili na novo odmerjeni davki z odškodnino za odvezo, ki so jo oblasti naložile slovenskemu podeželju, kjer je po zemljiški odvezi prevladovala razmeroma majhna zemljiška posest (do 10 ha), za kmečko prebivalstvo veliko finančno breme. Kmečko stisko je dodatno povečevalo nerešeno vprašanje uporabe pašnikov in gozdov, ki so ga oblasti reševale do konca sedemdesetih let 19. stoletja (ponekod pa celo še dlje). Veliki zemljiški posestniki so po zemljiški odvezi obdržali obsežne površine zemlje in gozda, velik del občinskih pašnikov pa je bil razdeljen med individualne kmečke lastnike. Najslabše so jo odnesli majhni kmetje in kajžarji, saj so dobili premajhne dele pašnikov in gozdov, da bi lahko oskrbeli živali ter si nabrali lesa in drv (ali pa so za nekdanje pašniške in gozdne pravice prejeli le skromno odškodnino). Ker je bilo tudi denarja od nekdaj uspešnih kmečkih obrti, kot sta bila sitarstvo in platnarstvo, vedno manj, so začeli že v drugi polovici petdesetih let rasti kmečki dolgovi. Zadolževanje pri mestnih in vaških oderuhih je v naslednjih desetletjih spravilo mnoge kmečke lastnike ob hišo in kmetijo.

V kmetijskih družbah so se poskušali rastoči krizi v kmetijstvu postaviti po robu z običajnim pozivanjem k modernizaciji in prevzemanju novih kmetijskih postopkov in tehnik. Prepričanje, da bo kmetijstvo še nekaj časa ostalo glavni vir dohodka za slovensko prebivalstvo in da slovenski prostor za moderno industrializacijo še naprej nima pravih možnosti, je delil tudi Janez Bleiweis. O večjih novih industrijskih obratih, ki bi napovedovali moderno industrializacijo, res ni bilo ne duha ne sluha. Nekaj novih podjetij je – poleg premogovnikov v Zasavju – zraslo ob južni železnici, drugače pa je doživljal občutnejši gospodarski razvoj predvsem Trst. Drugod je nekmetijsko gospodarstvo ohranjalo tradicionalno podobo; na slovenskih tleh so še naprej prevladovala majhna obrtna in manufakturna podjetja.

V Novicah, ki so bile po prenehanju izhajanja večine drugih slovenskih časopisov v petdesetih letih osrednje slovensko glasilo, so vzroke za gospodarsko zaostajanje iskali predvsem nizki izobrazbeni ravni prebivalstva. Razlogi za zaostanek so bili seveda precej globlji: domačega kapitala je primanjkovalo, pretežno hribovito ozemlje s skromno surovinsko bazo in večinsko predmoderno gospodarsko sestavo pa ni bilo posebej zanimivo za tuje vlagatelje. Toda pri tem tudi tožbe o kulturni zaostalosti slovenskega kmeta niso bile brez osnove. Za slabo izobrazbeno raven prebivalstva je bilo v nemajhni meri krivo osnovno šolstvo, ki po letu 1848 ni doživelo pomembnejših sprememb. Načrt reforme osnovne šole v

Avstriji, ki je bil plod revolucije leta 1848, je ostal le na papirju in položaj osnovnega šolstva se v primerjavi s predmarčno dobo ni izboljšal. Nasprotno: ponekod se je celo poslabšal, saj so pred zemljiško odvezo podeželske šole marsikje denarno podpirali zemljiški gospodje, po zemljiški odvezi pa je ta vir denarja presahnil. V nasprotju z osnovnim šolstvom je srednje in visoko šolstvo doživelo pomembno prenovo. Z reformo leta 1849 je postala do tedaj šestletna gimnazija osemletna srednja splošnoizobraževalna šola. Uvedene so bile matematično-naravoslovne srednje šole – realke, hkrati pa so bili ukinjeni liceji kot vmesna stopnja med srednjo šolo in univerzo. Po ukinitvi licejev v Ljubljani, Celovcu in Gorici je od višjega šolstva na slovenskem ozemlju ostalo le še bogoslovje v Ljubljani, Celovcu in Gorici, na novo pa je bilo ustanovljeno bogoslovje v Mariboru.

Leta 1849 uveljavljena upravna razdelitev slovenskega ozemlja je z manjšimi spremembami ostala v veljavi do konca habsburške monarhije. Štajerska je bila v skladu z oktroirano ustavo, ki je predvidevala oblikovanje okrožij na podlagi »etničnih meja«, razdeljena na tri dele. Ti so ustrezali delitvi na zgornjo, srednjo in spodnjo Štajersko; pri tem je le »mariborsko okrožje« (spodnja Štajerska) imelo slovensko večino. Primorska, ki je ostala upravna celota, je bila razdeljena na dve okrožji. Eno je obsegalo Istro, drugo pa Goriško. Mesto Trst je skupaj z najbližjo okolico imelo poseben položaj in posebno ustavo. Ob koncu petdesetih let je bila novi upravni ureditvi prilagojena tudi cerkvena ureditev na Koroškem in Štajerskem. Lavantinska škofija, ki je bila že od jožefinskih reform pretežno slovenska, je leta 1859 prepustila Krški svoje ozemlje na Koroškem, hkrati pa je od graškega (sekovskega) škofa dobila župnije v mejah »mariborskega okrožja«. Lavantinski škof Martin Slomšek je leta 1859 škofijski sedež iz obrobnega Št. Andraža na Koroškem prenesel v Maribor. Na slovenskem ozemlju je bilo od konca petdesetih 19. stoletja let tako pet katoliških škofijskih sedežev: v Ljubljani, Gorici, Mariboru, Celovcu in Trstu. Posamezni deli ozemlja s slovenskim prebivalstvom so poleg tega spadali še v graško (Sekovsko), zagrebško in Sombateljsko (Sombathely) škofijo. Protestanti v Prekmurju in Porabju so imeli svojo cerkveno organizacijo.

Slovensko kulturno in politično gibanje je po porazu revolucije leta 1848 in po zmagi novega absolutizma za dobro desetletje utihnilo. Matija Majar je leta 1851 ugotavljal: »S politiko sedaj ni nič začeti – samo opazovati moramo, kaj se godi – in skrbno se literarnega dela poprijeti. To je sedaj naša politika.« Krog Slovencev, ki so se odkrito opredeljevali kot Slovenci, se je zopet skrčil na skromno število laičnih izobražencev in duhovščine. Med raznimi poskusi, da bi ustanovili slovensko leposlovno glasilo, je trajneje zaživel le mesečnik Učiteljski tovariš, ki je začel leta 1852 izhajati v Celovcu. Leta 1851 je bila prav tako v

Celovcu ustanovljena prva slovenska knjižna družba – Družba sv. Mohorja. Skrbela naj bi za popularizacijo slovenske besede in knjige. Že ob koncu petdesetih let je zato zašla v krizo, iz katere si je opomogla šele v naslednjem desetletju, ko se je začel njen nagel vzpon.

Slovensko gibanje je torej ponovno dobilo predvsem književno-kulturno naravo, v javnosti pa je bila obnovljena tradicionalna, hierarhizirana jezikovna praksa z nemščino na vrhu. Nazori in pogledi mož, ki so dajali ton in smer slovenski kulturni dejavnosti, so bili tudi naprej precej različni. Aktivne usmerjevalce slovenskega narodnega in kulturnega življenja v petdesetih letih 19. stoletja lahko v grobem razdelimo na tri skupine. Prvo je poosebljal vedno na kompromise pripravljeni, vendar nesporno slovensko opredeljeni Janez Bleiweis, ki je odkritosrčno verjel, da je praktično izobraževanje »ljudstva« prva in najpomembnejša narodna naloga. Drugo sta poosebljala lavantinski škof Anton Martin Slomšek in urednik Zgodnje danice Luka Jeran (1818–96). Slomšek je bil velik ljubitelj slovenščine ter sam avtor večjega števila nabožnih in vzgojnih besedil, toda v isti sapi dosleden legitimist, nasprotnik revolucije, industrijskega kapitalizma in liberalizma ter zagovornik trdega opiranja na »božje postave«. Jeran, ki je s Slomškom v dobršni meri delil duhovno obzorje, je v Zgodnji danici zastopal ultramontanska in klerikalna stališča. Tretji skupini so pripadali svobodomiselnejši mladi ljudje – delno srednješolci, delno visokošolski študentje –, ki so se s svojim pesniškim in pisateljskim delom začeli odmikati od romantike v smer realizma. Večinoma so bili vzneseni občudovalci pesnika Franceta Prešerna in privrženci slovanskih in slovenskih gesel iz leta 1848. Njihova najizrazitejša predstavnika sta bila pesnik Simon Jenko (1835–69) in vsestranski literarni ustvarjalec Fran Levstik (1831–87).

Prvi dve skupini sta v narodnem in kulturnem življenju močno prevladovali. Vsaka svoje glasilo sta imeli v Novicah in Zgodnji danici, ki sta bila večino petdesetih let 19. stoletja edina slovenska časopisa. Duhovščina je imela odločujoč vpliv tudi na književno in izdajateljsko dejavnost. »Ljudstvu« namenjene publikacije in knjižne izdaje so imele tako – podobno kot v predmarčnem času – pretežno nabožen, domoljuben in poudarjeno moralističen, pečat; kljub temu pa so – kot kažeta prevoda Campejeve priredbe Robinzona (1849, 1851) in Koče strica Toma Harriet Beecher Stowe (1853) – v ponudbo zabavnega branja že prodirale sodobnejše težnje. Izvirno pesništvo in prozo so označevale različne kvalitetne ravni, pri čemer so v mlajši, k realizmu usmerjeni pesniški in pisateljski generaciji nastajala tudi izpovedno močnejša literarna besedila. Ta so izhajala v Novicah, v koledarjih, v pesniških zbirkah in občasnih književnih publikacijah. Nov tip prozne pripovedi, ki je imela neprikrito narodno-politično ost in si je pridobila širok krog bralcev sta ustvarila Fran Levstik z Martinom Krpanom (1858) in Ferdo Kočevar Žavčanin (1833–78) z Mlinarjevim Janezom

(1859). Levstikova povest je govorila o tem, kako je preprost kranjski kmet – tihotapec obranil cesarja in avstrijsko prestolnico pred krvoločnim velikanom Brdavsom, v povračilo za svojo zvestobo in junaštvo pa bil deležen nehvaležnosti gosposke in dvora. Vendar se je sprva bolj kot Levstikov Martin Krpan priljubila Kočevarjeva pripoved. Kočevar je za razliko od Levstika, ki je popisoval junaštvo in moč skromnega kranjskega kmeta, prikazoval socialni vzpon cele slovenske vasi, ki naj bi jo – v njegovi zgodbi seveda – celjski grofje poplemenitili; bralci so s hitro poistovetili z zgodbo o bliskovitem družbenem dvigu svojih rojakov in Kočevarjeva knjiga je postala pravi »bestseller«.

Z znanstvenim delom so se v petdesetih letih organizirano ukvarjali le v zgodovinskih društvih. V njih so se posamezniki v razsvetljensko-zgodnjeliberalnem duhu posvečali popisovanju deželnih zgodovin. Kljub temu da so bili med člani teh društev tudi Slovenci, je njihova dejavnost potekala samo v nemščini. Pozivi, naj »slavna družba« kranjskih zgodovinarjev izda kranjsko zgodovino v slovenskem jeziku, so ostali brez uspeha. Namesto tega so Novice v drugi polovici petdesetih let odprle strani kvazi strokovnim sestavkom duhovnika in pisatelja Davorina Trstenjaka (1817–90), ki je dokazoval slovensko avtohtonost in tisočletno narodno prisotnost v prostoru med Alpami in Jadranom. Trstenjakovo pisanje sicer ni imelo večjega odmeva, razkrivalo pa je slovensko občutje nemoči in negotovosti v razmerah absolutizma in nemškega pritiska.

Slovenska mesta v kratkem obdobju let 1848/49 niso vidneje spremenila zunanjega, nemškega videza. Od začetka petdesetih let je javno in družabno življenje tudi tam, kjer je že kazalo slovenske znake, znova dobilo nemško obeležje. Oblasti so bile, podobno kot v predmarčni dobi, skrajno nezaupljive do javnega izražanja narodne pripadnosti. Ugotavljale so, da Slovenci – kot drugi nenemški narodi monarhije – še nimajo »dovolj avstrijske zavesti«. Zemljevid slovenskih dežel, ki ga je v obsegu predstav o Združeni Sloveniji pripravil kartograf Peter Kozler, leta 1853 ni mogel več iziti niti pod naslovom Zemljevid kraljestva Ilirije. Slavnostna proslava stoletnice rojstva pesnika Valentina Vodnika leta 1858 v Ljubljani pa je bila znak, da absolutistični pritisk že popušča. Vseeno se je nov čas za slovensko narodno gibanje lahko začel šele, ko so bil po avstrijskih porazih v Italiji (1859) absolutizmu v habsburški monarhiji dokončno šteti dnevi.

ZAČETEK USTAVNE DOBE: SLOVENSKA POLITIKA IŠČE SVOJO PODOBO

Slovenski voditelji so odpravo absolutizma in začetek ustavne dobe pozdravili z zadržanim optimizmom. »Kranjci so praktičen narod, ki pri vsaki novini čaka, kaj bo dejansko iz nje,« je oktobra 1860, ob razglasu oktobrske diplome, zapisal Bleiweis. Njegova previdnost ni bila toliko izraz dvoma o dejanskih namenih dunajskih oblasti kakor prepričanja o šibki socialni osnovi slovenskega gibanja. »Kar je Galicija in Češka, to Slovenija ni,« je ugotavljal Bleiweis in pojasnjeval svojo misel takole: »Ondi je narodne gospode, narodnega meščanstva obilo; pri nas narodne može teh vrst lahko na prste preštejemo.« Da je imel Bleiweis v marsičem prav, se je pokazalo leta 1861 pri prvih deželnozborskih volitvah. Priprave na volitve so bile nesistematične in slabo koordinirane, politični tabori pa še neizoblikovani. Na opredeljevanje volivcev so v prvi vrsti vplivala osebna poznanstva in simpatije, manj narodna in politična stališča kandidatov. Bleiweis je bil tako na Kranjskem izvoljen v treh različnih krajih naenkrat, kar nazorno kaže na politično neorganiziranost, obenem pa tudi na slovensko stisko s poslanskimi kandidati. Kljub političnim nejasnostim so se volivci na slovenskem ozemlju v izbiri med kandidati konservativnih in liberalnih nazorov leta 1861 znova opredelili za liberalno stran. Takšen rezultat je bil med drugim posledica dejstva, da kmetje – kot leta 1848– niso volili duhovnikov. Čeprav teh ni kandidiralo malo, je bil izvoljen le eden.

Volilni sistem z volilno geometrijo in oblikovanjem volilnih okrajev Slovencem ni bil naklonjen. V socialnem pogledu je dajal prednost veleposestnikom in meščanom, v narodnem pa Nemcem. Kmečko prebivalstvo, ki ga je bilo v deželah s slovenskim prebivalstvom okoli 80 odstotkov in je bilo v veliki večini slovensko, je v deželne zbore volilo le dve petini poslancev. Slovenci so bili tako v deželah, kjer so živeli, vse do leta 1918 skromneje zastopani, kot bi bili, če bi bilo merilo dejansko število slovensko opredeljenega prebivalstva. Toda pri deželnozborskih volitvah leta 1861 še ni prihajalo do izrazitejših slovensko-nemških in slovensko-italijanskih zaostritev. Glavna zahteva, s katero so leta 1861 nastopili narodno opredeljeni Slovenci, je bila zahteva po enakopravnosti slovenščine v šolah, na sodiščih in v uradih. Tej zahtevi ni tudi med poslanskimi kandidati, ki so kasneje nasprotovali slovenskem taboru, nihče oporekal. Nasprotno: zdelo se je, da je deležna vsesplošnih simpatij in podpore. Med deželnozborskimi poslanci tako ni bilo malo mož, ki so bili izvoljeni s slovenskimi glasovi, pozneje pa so se opredelili za nemško stran. Slovensko gibanje je na volitvah doživelo občuten neuspeh: v kranjskem deželnem zboru se je med 36 opredelilo slovensko 13

poslancev, v goriškem med 21 7, v štajerskem, koroškem in istrskem deželnem zboru pa izrazito slovensko opredeljenih poslancev sploh še ni bilo. Ob takšnem stanju v deželnih zborih je bilo tudi slovensko zastopstvo v državnem zboru na Dunaju več kot skromno. V njem so slovenska stališča, vsak zase in nepovezano, zastopali le trije poslanci: eden s Kranjske in dva z Goriške.

Vodilno vlogo v slovenskem narodnem gibanju je v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja obdržal Janez Bleiweis. V času volitev je sicer poskušala na volivce vplivati tudi Zgodnja danica, toda njene usmeritve – prvo »katoliška vera«, šele nato »narod« in slovenščina – ni podpirala niti vsa duhovščina. Bleiweisov krog se je v razpravi o državnopravnih vprašanjih jasno opredelil za ustavno monarhijo, drugače pa je sledil zmerno konservativnim stališčem in se izogibal liberalno-katoliškim sporom. Slovenska politika vsaj do razprave o konkordatu leta 1867 ni imela klerikalnega obeležja. V obdobju vlade ministrskega predsednika Antona Schmerlinga (1861–65) so slovenski voditelji nasprotovali centralizmu in v dunajskem državnem zboru pritrjevali federalistični desnici, vendar niso spodbujali k načelni opoziciji proti vladi. Po Schmerlingovem odhodu (1865) so podprli konservativno usmerjeno vlado grofa Richarda Belcredija. Takšna, previdna in umirjena politika pa je imela tudi odkrite nasprotnike. Liberalneje misleče izobraženstvo je bilo številnejše na Štajerskem, od koder je dobilo slovensko narodno gibanje v šestdesetih letih največ novih spodbud.

Zahteva po Zedinjeni Sloveniji je ostajala slovenski narodnopolitični ideal, toda slovenski poslanci in voditelji je potem, ko so jo leta 1861 zapisali v svoj program, skoraj niso več omenjali. Odnosi med pristaši slovenskega gibanja in njihovimi nasprotniki so se namreč po volitvah naglo zaostrili. Na večini slovenskega ozemlja sta se izoblikovala dva tabora: slovenski in nemški. Že Bleiweis je opozoril, da to poimenovanje ni povsem točno, saj so bili med nasprotniki slovenske politike tudi Slovenci. Sam je nasprotnike slovenskega gibanja razdelil v tri skupine. V prvo naj bi spadali obrtniki in uradniki, ki so sicer doma govorili slovensko, v javnosti pa so v želji po večji veljavi uporabljali nemščino. V drugo je uvrstil vse, ki so bili »odvisni od prvih«, vendar pa »v srcu« niso bili protislovensko usmerjeni. V tretji pa naj bi bili »pravi Nemci«, pripadniki nemškega meščanstva in uradništva. Prav ta skupina naj bi najglasneje nasprotovala slovenskim narodnim zahtevam in očitala Slovencem separatizem in izdajo.

Vendar Bleiweisove tri skupine slovenskih političnih nasprotnikov le nepopolno ponazarjajo težave, s katerimi so se v prizadevanju po širjenju narodne zavesti in pridobivanju privržencev srečevali slovenski politični voditelji. Osebne ambicije in koristi so res

pomembno vplivale na narodno opredeljevanje, toda med Slovenci, ki so se v šestdesetih letih in tudi pozneje odločali za podporo nemški, ne pa slovenski strani, niso bili samo ljudje, ki bi težili k »večji veljavi« ali se bali nadrejenih. Nemajhen del slovenskega meščanstva in izobraženstva je še nadalje živel v prepričanju, da slovenščina še ni sposobna v celoti prevzeti vloge nemščine v javnem in kulturnem življenju. Ostajal je zvest tradicionalni hierarhiji jezikov in se je poskušal tako izogniti nemško-slovenskim sporom. Marsikdo se je čutil še naprej zavezanega tako slovenski kot nemški kulturi in mu je bila slovenska politika zato preveč slovenska. Marsikomu je bil zopet slovenski tabor preveč konservativen in se je opredelil za nemškega iz političnih in nazorskih razlogov. Proces narodnega razmejevanja in opredeljevanja je tako potekal počasi; povzročal je osebna razhajanja, razdiral prijateljstva in celo delil družine. Zlasti odločitve znanih in vplivnih mož, da pristopijo k narodnim nasprotnikom so sprožale viharje kritik in obtoževanj. Slovenci so doživeli prvi večji udarec v tem pogledu že leta 1861, ko je narodni tabor zapustil priljubljeni, izobraženi, in poprej goreče slovenski stvari predani Dragotin Dežman (1821–89). Dežmanov »narodni odpad« in prestop v nemški tabor je bil posledica njegovih nesoglasij s slovenskimi voditelji in njegovega nasprotovanja njihovemu, neredko patriarhalnemu konservativizmu. Toda po odhodu iz slovenskega tabora je z isto vnemo kot prej slovenska zagovarjal nemška stališča. Za narodno opredeljene Slovence je bil Dežman poosebljenje narodnega odpadnika, »izdajalca« in »nemškutarja«. Naziv »nemškutar«, ki se je uveljavil že leta 1848, je tako postal priljubljena zaničljiva oznaka za Slovenca, ki se je v nemško-slovenskem konfliktu postavil na nemško stran.

Program Zedinjene Slovenije je bil torej pod vtisom ostrih nemških kritik in spoznanja o šibkem socialnem zaledju slovenske politike po letu 1861 v političnih nastopih slovenskih narodnjakov potisnjen v ozadje. Slovenski poslanci in voditelji so se omejevali na zahteve po narodni in jezikovni enakopravnosti, hkrati pa so se ob raznih priložnostih navduševali nad slovanskim in južnoslovanskim jezikovnim in narodnim sorodstvom. Celovški duhovnik Andrej Einspieler (1813–88) je sicer poskušal zahtevi po Zedinjeni Sloveniji zagotoviti širšo, »zgodovinsko« utemeljitev in se je ukvarjal z mislijo na modernizirano obnovitev Notranje Avstrije. V njej bi posamezne dežele ohranile zgodovinske meje, Slovencem pa bi bila priznana avtonomija. Toda Einspielerjeva Notranja Avstrija si ni pridobila širšega kroga privržencev. V očeh Nemcev, ki so na Štajerskem in Koroškem prevladovali, je problem po nepotrebnem zapletala, z vidika Slovencev, ki bi bili v takšni notranjeavstrijski zvezi še vedno v manjšini, pa nista ničesar reševala.

Slovensko kulturno in politično življenje se je v šestdesetih letih odvijalo v čitalnicah.

Prvo so ustanovili leta 1861 v Trstu, še isto leto pa so odprle vrata čitalnice v Mariboru, Ljubljani in Celju. Število čitalnic je nato raslo vsa šestdeseta leta. Nastajale so po mestih, trgih in v manjših upravnih središčih, na Primorskem in Notranjskem pa celo po vaseh. V njih so se zbirali izobraženci, slovensko usmerjeni mestni in trški veljaki, pripadniki malega meščanstva (obrtniki, trgovci), zlasti na Primorskem tudi kmetje. Ob koncu šestdesetih let je bilo na slovenskih tleh 57 čitalnic z okoli 4000 člani. Čitalnice so bile posodobljena oblika predmarčnih bralnih društev: prirejale so prireditve z govori, predavanji, deklamacijami, glasbenimi in pevskimi nastopi ter gledališkimi igrami. Nekatere med čitalnicam so imele knjižnice, pevske zbore in godbo. Sicer pa je bila njihova dejavnost prežeta z prekipevajočim in nekritičnim rodoljubjem Čeprav je bila umetniška raven čitalniških prireditev večinoma nizka, so se ob nespretnih amaterjih na njihovih odrih uveljavili posamezniki, ki so se razvili v nadarjene ustvarjalce in organizatorje slovenskega gledališkega in glasbenega življenja. Čitalniška srečanja so tako postala pomemben, včasih tudi prvovrsten družabni dogodek, ki je utrjeval vezi in občutenje narodne pripadnosti. Pri njihovi organizaciji in programu so sodelovale tudi ženske, t. i. »narodne dame«, ki se do tedaj večinoma niso aktivneje vključevale v javno življenje. Kljub zanosnemu narodnemu razpoloženju pa se je nemščina v pogovoru med člani in obiskovalci čitalnic le počasi umikala slovenščini, kar nazorno kaže na globoko ukoreninjenost tradicionalne hierarhizirane jezikovne prakse.

Ljubljanska čitalnica je postala matica vseh čitalnic, Ljubljana pa se je v šestdesetih letih 19. stoletja spreminjala v prestolnico slovenskega kulturnega in političnega gibanja. Mesto je sicer na zunaj še naprej ohranjalo nemški videz, vendar so se v njem množila slovenska društva. Leta 1863 so po češkem zgledu ustanovili telovadno društvo Južni Sokol, leta 1864 prvo slovensko znanstveno društvo Slovensko matico in leta 1866 Dramatično društvo, ki je zbiralo okoli sebe ljubitelje gledališke igre. Hkrati je bila Ljubljana pomembno tiskovno in izdajateljsko središče. Slovenska literatura je od začetka šestdesetih let doživljala nagel razcvet, kar je med drugim razkrivalo rastoče število knjižnih publikacij. V književnem ustvarjanju je prevladovala postromantika, vse močnejše pa so bile tudi prvine realizma; med pesniki je poleg Frana Levstika izstopal Simon Jenko, med pisatelji pa Josip Jurčič (1844–81), sicer občudovalec Walterja Scotta. Ustvaril je prvi slovenski roman (Deseti brat, 1866), pomemben pa je tudi njegov prispevek k domači dramatiki. Leta 1866 je ljubljanska čitalnica postavila na oder tudi prvo slovensko opereto Benjamina Ipavca (1829–1908), ki se je proslavil kot najpomembnejši predstavnik slovenske glasbene romantike.

Za vse bolj živahno slovensko kulturno in politično gibanje so Novice, ki so v obsegu nekaj strani izhajale enkrat tedensko, postajale pretesne. Zato je leta 1863 graščak Miroslav

Vilhar (1818–71) – sicer med čitalniškim občinstvom priljubljen kot pesnik, dramatik in skladatelj – začel izdajati časopis Naprej. Časnik se je zavzemal za Zedinjeno Slovenijo, spodbujal k povezovanju z drugimi južnoslovanskimi narodi ter pozival k sistematičnemu narodnopolitičnemu in kulturnemu delu. Toda minilo ni niti leto dni, ko je bil njegov lastnik zaradi članka, v katerem je zagovarjal opustitev starih deželnih meja in narodno združitev v duhu Zedinjene Slovenije, obsojen na zaporno in denarno kazen, kar je pomenilo tudi konec lista. Leta 1865 je začel v Celovcu izdajati nov slovenski časnik Andrej Einspieler. Njegov v konservativnem, a vseslovenskem duhu urejevani Slovenec je izhajal dve leti (do 1867). V krogu Bleiweisovih Novic za slovenski politični list, ki bi lahko tekmoval z njihovim glasilom, ni bilo navdušenja. Pač pa so se Bleiweis in njegovi somišljeniki zavzemali za ustanovitev nemško pisanega časopisa, ki bi slovenščine neveščim bralcem pojasnjeval slovenska stališča. Spor o tem, kakšen časopis Slovenci potrebujejo, je slovensko narodno elito že povsem razločno razdelil v dve skupini. Bleiwesovi pristaši so po zgledu »staročehov« dobili ime »staroslovenci«, njihovi svobodomiselnejši nasprotniki pa po »mladočehih« »mladoslovenci«. »Staroslovenci« so leta 1865 ustanovili nemško pisan časopis Triglav, ki je izhajal do leta 1870.

Avstrijski državni vrh in vlada sta sicer od začetka šestdesetih let načelno zagovarjala stališče o jezikovni in narodni enakopravnosti. Deželnim uradom in sodiščem sta priporočala uporabo deželnih jezikov pri občevanju s strankami, ki niso obvladale nemščine. V dejanskem življenju pa je bila praksa kljub vladnim razglasom in priporočilom odvisna od lokalnih in deželnih razmer, od dobre volje in jezikovnega znanja uradnikov ter od pripravljenosti strank, da si z vztrajanjem in trmo zagotovijo svoje pravice. Slovenščina si je tako le počasi utirala pot v pisarne in sodne dvorane. Na Kranjskem je na sodiščih v stiku s strankami, ki so znale samo slovensko, postala njena uporaba obvezna leta 1867. V kranjskem deželnem zboru se je vidneje uveljavile šele po letu 1867. Povsod drugod je bil položaj slovenščine precej slabši kot na Kranjskem in celo ljubljanska občina je, čeprav je bila do leta 1868 v slovenskih rokah in je imela slovenskega župana, uradovala v nemščini.

KREPITEV SLOVENSKEGA GIBANJA IN NJEGOVE DELITVE

Dogodki, ki so v letih 1866/67 zatresli habsburško monarhijo, so vplivali tudi na slovensko gibanje. Avstrijski poraz v vojni s Prusijo leta 1866, ki je odpiral vrata združevanju Nemčije pod pruskim vodstvom in omogočil nadaljnje združevanje Italije, je bil za slovenske narodne voditelje dokaz, da je »zgodovinske meje« mogoče spreminjati. Zdelo se jim je, da je

»narodna ideja zavladala po vsem svetu«. Toda potek dogodkov jih je v isti sapi razočaral, hkrati pa krepil občutek narodne ogroženosti. Z novo mejo proti Italiji, ki jo je oktobra 1866 potrdil plebiscit v Benečiji, je ostalo na italijanski strani - v obmejnih predelih Benečije - okoli 27 000 slovensko govorečih ljudi. Z dualizmom in razdelitvijo cesarstva pa je avstrijsko ogrska meja na Leithi od slovenske večine, živeče v zahodnem – avstrijskem delu monarhije, odrezala ne le okoli 45 000 na Ogrskem živečih Slovencev, temveč tudi tamkajšnje Hrvate in Srbe. Ti so bili v očeh slovenskega meščanstva in izobraženstva – poleg Čehov – najnaravnejši slovenski zavezniki.

Pod vplivom ozračja, ki so ga povzročili ti dogodki, se je del slovenskih politikov že leta 1866 ponovno oglasil z zahtevo po Zedinjeni Sloveniji. Hkrati se je krepila podpora slovenskemu gibanju na podeželju in v mestih. Slovenski tabor je na volitvah v deželne zbore januarja leta 1867 zabeležil prvi prepričljiv volilni uspeh. Kmečko prebivalstvo je v veliki večini podprlo slovenske kandidate, na Kranjskem pa so slovenski kandidati zmagali tudi v večini mest in v trgovski zbornici. Slovenci so tako v kranjskem deželnem zboru prevladali, v goriškem pa so bili skoraj izenačeni z italijanskimi zastopniki. V slovenskem delu Štajerske so prodrli v kmečki kuriji. Volitve so razkrile, da si je slovensko gibanje med prebivalstvom pridobilo pomembno podporo. »Zdaj šele moremo prosto dihati, zdaj še le smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu, da živi, da se zrelo politiško giblje in da nismo samo narodopisen pojem,« je v Novicah zanosno vzklikal pravnik Valentin Zarnik (1837–1888).

V zaostrenem vzdušju, ki je spremljalo razprave o dualizmu, je vlada februarja 1867 razpustila nekatere deželne zbore s federalistično večino. Med njimi je bil tudi kranjski. Kljub močnemu vladnemu pritisku so Slovenci na ponovnih volitvah marca 1867 izgubili le nekaj mandatov v mestni kuriji in v kranjskem deželnem zboru obdržali večino. Z volilnimi uspehi se je leta 1867 okrepilo tudi slovensko zastopstvo v državnem zboru, kjer se je število slovenskih poslancev povzpelo na osem. Slovenci so v nasprotju s Čehi, ki so državni zbor že od leta 1864 bojkotirali, sklenili, da gredo na Dunaj in se dualizmu uprejo. Poskus taktičnega nasprotovanja in sočasnega dogovarjanja z vlado pa se ni posrečil. Slovenski poslanci so v začetku zasedanja državnega zbora sicer složno ugotavljali, da pomeni nemško-ogrska delitev monarhije slovensko in avstrijsko »smrt«, toda ko je bilo treba glasovati, so dvignili roke za izjavo v podporo dualizmu. Osuplim volivcem doma so spremembo svojih stališč pojasnjevali z vladnimi obljubami o razširitvi deželne samopurave in o večji veljavi slovenščine v šolah in uradih. Naglo pa se je izkazalo, da ni šlo le za vladne obljube. Vlada je namreč v zameno za slovenske glasove odobrila tudi gradnjo železnice Ljubljana–Trbiž, za katero so se Slovenci potegovali že nekaj časa. Koncesijo zanjo je dobil poslanec Lovro Toman, ki jo je za

nemajhen denar prodal naprej.

Ravnanje slovenskih državnozborskih poslancev je poglobilo nasprotja v slovenskem gibanju. Slovenska politika, že razcepljena v staroslovensko (konservativnejšo) in mladoslovensko (liberalnejšo) strujo, se je razdelila še ob vprašanju politične taktike. Na eni strani so bili pristaši »realne« oz. kompromisne politike, na drugi odločni zagovorniki Zedinjene Slovenije. V konservativni struji so se tedaj - posebno ob razpravi o preklicu konkordata - začeli kazati vse vidnejši znaki klerikalizacije. Preklicu konkordata se je posebej upirala duhovščina, ki je bila v slovenskem prostoru glavna opora narodnega gibanja na podeželju. Slovenski voditelji so zato v zaostrenih razmerah, ki jih je sprožala razprava o vlogi Cerkve v javnem življenju, začeli popuščati cerkvenim pritiskom. Zahteve po obrambi katoliških načel in cerkvenega vpliva so vključili v slovenski narodni program. Ob marčnih volitvah leta 1867 so prvič nastopili z geslom: »Vse za vero, cesarja in domovino.« Hkrati so se v odporu proti nemškim liberalcem z nastajajočim nemškim konservativnim in klerikalnim taborom: v državnem zboru so tako stopili v skupen klub s klerikalnimi Tirolci.

Klerikalizacija konservativcev in njihova previdna narodna politika sta leta 1868 spodbudili svobodomiselne štajerske Slovence, da so v Mariboru ustanovili časopis Slovenski narod, ki je postal glasilo slovenskih »naprednjakov«. Časopis je najprej izhajal trikrat tedensko, po preselitvi uredništva v Ljubljano leta 1872 pa je postal dnevnik. Zavzel se je za »močno in svobodno Avstrijo«, ki bo Slovence varovala pred italijansko in prusko nevarnostjo, odklanjal pa je dualizem. Zagovarjal je federalizem, se navduševal nad slovanskim in južnoslovanskim sodelovanjem in za glavni slovenski politični cilj razglašal Zedinjeno Slovenijo. Toda v vrsti vprašanj, ki so bila sestavni del programa avstrijskega in evropskega liberalizma, se ni jasno opredelil ali pa je celo zastopal stališča, ki so bila liberalizmu tuja. V cerkvenem pogledu je tako priznaval tesno povezanost Katoliške cerkve s slovenskim narodom. V političnih konfliktih, ki so zadevali tudi Cerkev, je skušal zagovarjati nevtralno stališče, v gospodarskih vprašanjih pa je zavračal trgovinsko in obrtno svobodo ter pozival k zaščiti »domačega dela«. Stalno iskanje kompromisa med liberalnimi načeli in domačo stvarnostjo je bila značilna šibkost slovenskega liberalnega tabora, ki mu je prepričljivost in politični ugled jemala tudi kasneje.

Zahteva liberalnega kroga po odločnejši narodni politiki pa je naglo naletela na plodna tla. Ob koncu šestdesetih let je prišlo na slovenskih tleh prvič do množičnih narodnih zborovanj. Pobudo za velika zborovanja na prostem po vzoru irskih »meetingov«, po češkem zgledu imenovanih »tabori«, so zopet dali štajerski Slovenci. V letih 1868-71 je bilo na slovenskem ozemlju 18 taborov, ki se jih je v povprečju udeležilo pet do šest tisoč ljudi (v

Vižmarjih pri Ljubljani celo 30 000). Osrednja točka taborov so bili govori, v katerih so se narodni voditelji in poslanci zavzemali za Zedinjeno Slovenijo, zahtevali uvajanje slovenščine v šole in urade, ustanavljanje novih šol in celo ustanovitev slovenske univerze. Beseda je tekla tudi o drugih perečih, posebej gospodarskih vprašanjih. Prve tabore so organizirali mladoslovenci, staroslovenci pa so se pridružili šele potem, ko se je gibanje že razmahnilo.
Veliki politični pretresi od sredine šestdesetih let dalje so med Slovenci okrepili želje po tesnejšem sodelovanju z drugimi slovanskimi narodi. Najpomembnejši slovenski vzorniki so bili politično in gospodarsko razvitejši Čehi, nasprotovanje dualizmu leta 1867 pa je spodbudilo živahne stike tudi s Hrvati. Razmeroma številen je bil tudi krog izobražencev, ki se je v navdušenju nad pripadnostjo »veliki slovanski družini« in z mislijo »raje Rusi kakor Prusi« učil ruščine in cirilice ter se oziral k Rusiji. Trije vneti občudovalci Rusije so se leta 1867 v znak protesta proti nemški politiki celo udeležili etnografske razstave v Moskvi, več slovenskih izobražencev pa je odšlo v Rusijo pod vtisom vesti o carskih reformah. Toda za vznesenimi vseslovanskimi čustvi in klici k slovanski in južnoslovanski vzajemnosti ni bilo jasnejšega cilja in političnega programa. Tak program je poskušal izoblikovati šele »jugoslovanski kongres«, ki se je pod vtisom nemške zmage nad Francijo decembra leta 1870 sestal v Ljubljani. Tudi to srečanje, ki so se ga udeležili Slovenci, Hrvati in srbski predstavnik iz Vojvodine, pa ni prišlo dalje od ugotovitve, da želijo habsburški Jugoslovani, če bo po francosko-nemški vojni ogrožen obstoj monarhije, »živeti skupaj«. Edini konkretni rezultat »jugoslovanskega« srečanja v Ljubljani je bila ustanovitev časopisa Südslawische Zeitung, ki je začel leta 1871 izhajati v Sisku, vendar je že čez pol leta ugasnil.

Slovenski tabor je vse do prve polovice sedemdesetih let kljub notranjim delitvam in razlikam nastopal razmeroma enotno. Tako je še naprej veljalo, da obstojata na ozemlju s slovenskim prebivalstvom le dva tabora oz. dve »stranki« – narodna, tj. slovenska, in nemška. Nemški tabor je odklanjal naziv »narodni« in se je razglašal za liberalnega, protiklerikalnega in »zvestega« že sprejetim ustavnim zakonom. V Ljubljani so Nemci leta 1868 ustanovili Ustavno združenje (»Verfasungsverein«), obenem pa začeli izdajati svoje glasilo Laibacher Tagblatt. Svoja glasila so imeli tudi Nemci v Celju in Mariboru. Med pripadniki »nemške stranke« so bili uradniki, trgovci, obrtniki, možje svobodnih poklicev, v manjših krajih in na podeželju pa tudi gostilničarji in lokalni veljaki. Med njimi je bilo kar precej Slovencev. Čeprav nemška stališča večinoma še niso bila skrajna, pa so se z rastjo in vse večjo množičnostjo slovenskega gibanja slovensko-nemški odnosi že v drugi polovici šestdesetih let močno zaostrili.

Taborsko gibanje je v začetku sedemdesetih let, potem ko ga je v času francosko-

nemške vojne vlada prepovedala, zamrlo. Poglobila pa so se tudi nasprotja med obema strujama v slovenskem gibanju. Pod vplivom organiziranja katoliškega tabora v Avstriji so od konca šestdesetih let tudi na slovenskem ozemlju nastajala katoliška društva, ki so združevala katolike ne glede na narodnost. To je krepilo konservativno-klerikalno strujo slovenske politike, kar je med drugim razkril nastanek katoliških časnikov. V Ljubljani je bil leta 1872 ustanovljen katoliški časopis Slovenec, v Gorici pa je začel izhajati katoliški list Glas, v Mariboru pa je izhajal prav tako katoliško usmerjeni Slovenski gospodar. Mladoslovenci so pod vtisom pomembne vloge duhovščine v narodnem gibanju še naprej popuščali katoliškemu pritisku, popolnemu razkolu med obema strujama pa se je upiral tudi del konservativcev z Bleiweisom na čelu. Toda razkola ni bilo več mogoče preprečiti.

Leta 1872 so se staroslovenci odločili za zvezo z na Dunaju ustanovljeno državnopravno stranko (Rechtspartei), mladoslovenci pa so jo odločno odklonili, saj so trdili, da pomeni njen program nesprejemljiv povratek k zgodovinskemu pravu in konservativnemu nazadnjaštvu. Obe struji v slovenskem gibanju sta se zdaj odkrito spopadli; njuna nesoglasja so se pred državnozborskimi volitvami leta 1873, ki so bile prvič neposredne, kar bi moralo biti za Slovence ugodno, spremenil v pravi »kulturni boj«. Sprta slovenska tabora sta v volilnem boju nastopila vsak s svojimi kandidati in agitirala drug proti drugemu. Politični neuspehi in prešibko družbeno zaledje so liberalce prisilili, da so se sredi sedemdesetih let znova sporazumeli s klerikalno-konservativnim taborom. Leta 1876 so stopili v poslanski klub državnopravne stranke, ki ga je vodil grof Karl Sigismund Hohenwart, med obema sprtima taboroma slovenske politike pa je zopet zavladala »sloga«, ki je nato trajala do devetdesetih let 19. stoletja (ponekod pa še dlje).

Konservativno-liberalni razcep je med Slovenci vzbujal nejevoljo in kritike, zato je bila obnovitev sloge deležna vsesplošnega odobravanja. Toda v resnici je obnovljena »sloga« pomenila podreditev liberalcev in zmago konservativcev, ki so odtlej prevzeli pobudo v slovenski politiki v svoje roke. V letih sloge so morali liberalci stalno sklepati kompromise in odstopati od svojih načel. Hkrati so morali Slovenci, povezani z nemškimi konservativci, ponovno potisniti v ozadje program Zedinjene Slovenije. Za naravnopravno argumentacijo, s katero so ga utemeljevali, niso imeli posebnega posluha niti njihovi češki in hrvaški zavezniki, ki so se sklicevali na lastno zgodovinsko pravno tradicijo. Še manj so Slovence lahko razumeli Poljaki, ki so dobili v sedemdesetih letih pomembne koncesije v Galiciji. O narodnem zanosu, ki je spremljal slovenske volilne uspehe v drugi polovici šestdesetih let in taborsko gibanje, ni bilo tako sredi sedemdesetih let več ne duha ne sluha.

Slovenci so v času nemških liberalnih vlad v letih 1872-1879 doživeli vrsto volilnih

neuspehov. Čeprav so na neugodne volilne rezultate nesporno vplivali notranji slovenski spori, so bili volilni izidi v nemajhni meri tudi plod vladne politike, ki je uradništvo obvezovala, da je glasovalo za vladne kandidate. Za nemško stran je poleg tega glasoval del slovenskega meščanstva in premožnejših na podeželju, ki si je od liberalnih vlad obetal gospodarski napredek. Položaj slovenščine v šolah, v uradih in na sodiščih se v takšnih razmerah ni mogel občutneje izboljšati. Do pomembnejših sprememb je prišlo le v osnovnem šolstvu. Leta 1869 je bil v državnem zboru končno sprejet novi šolski zakon, ki je osnovno šolstvo odtegnil nadzoru duhovščine, uvajal osemletno šolsko obveznost in posodobil osnovnošolski pouk. Po novem zakonu so za osnovno šolo skrbeli deželni šolski sveti, ki so v posvetovanju z občinami odločali tudi o učnem jeziku. Slovenščina je postala učni jezik v osnovnih šolah na Kranjskem, v slovenskem delu Goriške in tržaški okolici (ne pa v Gorici in Trstu) ter v nekaterih občinah na Štajerskem. V slovenski Istri je število slovenskih šol zaradi odpora italijanske večine v deželnem zboru le počasi raslo, najslabše pa so bile razmere na Koroškem, kjer Slovenci do zadnjih desetletij 19. stoletja niso imeli nobene javne osnovne šole.

V pomanjkanju močnejšega gospodarsko dejavnega meščanstva so bili najpomembnejši dinamični dejavnik slovenskega gibanja še naprej posvetni izobraženci, ki so bili v pokrajinah, v katerih so živeli Slovenci, različno močno in številčno zastopani. To je neizogibno vplivalo na usmeritev in moč slovenske politike v posameznih deželah. Slovensko gibanje na Koroškem, kjer je bilo slovensko posvetno izobraženstvo posebej šibko, se je le počasi prebijalo iz začetnih težav. Precej drugačne so bile razmere na Štajerskem, kjer je bilo liberalno usmerjeno slovensko izobraženstvo dejavnejše in močnejše kot na Kranjskem, vendar ne dovolj močno, da bi si v volilnem boju pridobilo zadostno podporo v mestih. Najboljši je bil slovenski položaj na Kranjskem, čeprav je v sedemdesetih letih tudi tu potekal hud volilni boj za mesta. Slovenci so leta 1877 prav zaradi nemške zmage v mestni kuriji izgubili večino v kranjskem deželnem zboru, kar je bil velik udarec za slovensko politiko v celoti.

V nasprotju z deželami, kjer so živeli skupaj z nemškim prebivalstvom, so imeli Slovenci v Primorju, na Goriškem, v Trstu in Istri, kar dva nasprotnika: avstrijsko uradništvo in italijansko gibanje. Slovenski položaj je bil najboljši na Goriškem, kjer so Slovenci predstavljali dve tretjini prebivalstva, italijanska večina v deželnem zboru pa je bila prešibka, da bi lahko povsem nadvladala. Slovenščina je bila v goriškem deželnem zboru enakopravna z italijanščino, razmeroma močno slovensko politično gibanje, v katerem je bila opazno zastopana liberalna struja, pa je imelo svoja društva in svoje časopisje. Drugače je bilo v

Trstu, kjer skromno število slovenskih zastopnikov v mestnem svetu ni moglo računati na uspeh. Vendar je z gospodarsko krepitvijo tržaškega meščanstva raslo tudi slovensko, ki je bilo pretežno liberalno usmerjeno. Leta 1874 je bilo ustanovljeno društvo Edinost, ki je postopoma preraslo v slovensko politično društvo za vso Primorsko, dve leti kasneje pa je začel izhajati še časopis z istim imenom. V Istri so se Slovenci v boju proti Italijanom, ki so to deželo obravnavali kot italijansko pokrajino, povezovali s Hrvati.

Slovensko gibanje torej v sedemdesetih letih še ni bilo tesneje povezana celota in ni imelo ne skupnih političnih ustanov, ne skupnih političnih strank. Časopisi, ki so izhajali v Ljubljani, so sicer odstopali prostor prispevkom z vsega slovenskega ozemlja, toda pri tem so bili v prvi vrsti glasnik slovenskih kranjskih in štajerskih stališč. Tudi nedvoumno rodoljubno opredeljeni pripadniki slovenskih narodnih elit so še ohranjali močno pokrajinsko zavest. Skoraj povsem ločeno od Slovencev v avstrijski polovici monarhije se je odvijal življenje Slovencev v Beneški Sloveniji in na Ogrskem. Pričakovanja, da bodo italijanske oblasti po vključitvi Benečije v kraljevino Italijo leta 1866 obnovile avtonomne pravice, ki jih je prebivalstvo že uživalo v času Beneške republike, so se izkazala za neutemeljena. Jezik uradov, sodišč in šol je bil italijanski, oblasti pa so neprikrito težile k italijanizaciji neitalijansko govorečega prebivalstva. Ohranitev slovenskega jezika in etnične zavesti so v takšnih razmerah podpirali predvsem duhovniki in maloštevilni laični izobraženci, ki so vzdrževali stike s Slovenci v habsburški monarhiji in se vključevali v tamkajšnje slovensko narodno življenje.

Z dualizmom so se poslabšale tudi narodnostne razmere med Slovenci na Ogrskem. Ogrski parlament je sicer leta 1868 sprejel poseben zakon o nacionalnostih, ki je ob uradni madžarščini dopuščal uporabo nemadžarskih jezikov v uradih, šolah in na sodiščih, toda na ozemlju med Muro in Rabo, kjer je živelo slovensko govoreče prebivalstvo, zakona skoraj niso izvajali. Tako je bila tudi med ogrskimi Slovenci javna raba slovenščine omejena predvsem na cerkvene pridige in publicistično dejavnost ozkega kroga slovenskih izobražencev. Reka Mura je ostajala težko premostljiva prepreka pri povezovanju ogrskih Slovencev z rojaki v avstrijski polovici habsburške monarhije. Vseeno so se stiki – posebej zaradi prizadevanja štajerskih Slovencev – od začetka šestdesetih let opazno množili.

Med problemi, s katerimi se je od druge polovice šestdesetih let dalje resneje soočalo slovensko gibanje, je bilo tudi socialno oz. delavsko vprašanje. V letih 1867–69 so nastala na slovenskih tleh prva delavska izobraževalna društva. Sprva so združevala predvsem obrtniške in rokodelske, manj pa industrijske delavce. Njihovi člani so bili tako slovensko kot nemško govoreči delavci, v narodnem pogledu pa so večinoma zastopala nadnarodno stališče.

Ustanavljanje delavskih društev je razdelilo meščanstvo: nemški in slovenski liberalci so njihov nastanek pozdravili in si v njihovih vodstvih poskušali zagotoviti svoj vpliv, konservativci pa so jih zavračali in njihove člane pozivali, naj se vključijo v katoliška rokodelska društva, ki so nastala že v petdesetih letih. V sedemdesetih letih je prišlo na slovenskem ozemlju do prvih delavskih stavk, hkrati pa so se člani delavskih društev skušali povezati z nastajajočim delavskim gibanjem širše v Avstriji.

Protiturška vstaja v Bosni in Hercegovini leta 1875 je v drugi polovici sedemdesetih let odprla vprašanje o habsburški politiki na Balkanu in ponovno postavila na dnevni red »jugoslovansko vprašanje«. Vstaja je naletela na velike simpatije med slovenskim meščanstvom in izobraženstvom. V več slovenskih krajih so zbirali pomoč upornikom, nekaj deset Slovencev pa je celo odšlo v Bosno, da bi se borili na strani vstajnikov. Mladoslovenci so upali, da bo na tleh evropske Turčije zrasla močna slovanska država, ki bo opora tudi slovenskemu narodnemu gibanju, staroslovenci pa so podpirali avstroogrsko okupacijo Bosne in Hercegovine. Po berlinskem kongresu, ko je do okupacije res prišlo, so se staroslovenci zavzeli za združitev obeh novopridobljenih pokrajin s hrvaškim in slovenskim ozemljem v južnoslovansko Ilirijo. Glavne točke slovenskega programa, ki so ga sprejemali oboji, pa so slej ko prej ostale odprava dualizma, federalizacija Avstrije in Zedinjena Slovenija.

Slovensko znanstveno in kulturno življenje je bilo sedemdesetih letih – tako kot v šestdesetih - tesno povezano z narodno-političnimi težnjami. Poleg deželnih strokovnih društev, v katerih so se srečevali Nemci in Slovenci, so nastajala narodna društva na povsem slovenski podlagi. Njihov cilj je bil pospeševanje slovenske strokovne, kulturne in umetniške dejavnosti. Leta 1872 je bila tako v Ljubljani ob Filharmonični družbi, ki je postala nemško združenje, ustanovljena Glasbena matica. Slovenska matica, ki naj bi kot osrednje narodno znanstveno in kulturno društvo skrbela za izdajanje domačih strokovnih in literarnih del, je v sedemdesetih letih na knjižni trg pošiljala predvsem učbenike, poljudno-strokovne priročnike in priljubljena, manj zahtevna književna dela. Čeprav so med matičnimi strokovnimi publikacijami sprva prevladovali prevodi oz. priredbe, so bila njena publicistična prizadevanja pomembna spodbuda razvoju slovenskega strokovnega izrazoslovja. Pravi razcvet je doživljala Družba sv. Mohorja v Celovcu, ki je imela leta 1875 že okoli 25 tisoč članov. Kljub usmeritvi k izdajanju vzgojnih, nabožnih in poučnih knjig za preprostega bralca je širila svoj knjižni program tudi na druga področja.

V drugi polovici šestdesetih let je postal najvplivnejša osebnost slovenske književnosti pesnik in pisatelj Josip Stritar (1836–1923), ki je v sedemdesetih letih na Dunaju izdajal literarno revijo Zvon. Stritar se je v svojem literarnem delu zgledoval po raznih evropskih

književnikih in literarnih strujah (sentimentalizem, romantika, realizem), njegov Zvon pa je bil prvi slovenski »svobodomiselni, čisto književni list« (I. Prijatelj), ki je poskušal proti narodno zanesenim literarnim predstavam uveljaviti avtonomna in premišljena estetsko–kritična merila. Stritar je dobil sodelavca in somišljenika v Franu Levstiku in Josipu Jurčiču, pomembno pa je vplival tudi na mlajšo pisateljsko generacijo, med drugim na pisatelja Ivana Tavčarja (1851–1923) in Janka Kersnika (1852–97) ter pesnika Simona Gregorčiča (1844–1906). Sicer pa je začel v pripovedni prozi odločneje prevladovati realizem, le v liriki je še naprej kraljevala postromantika. Tematika slovenskih literarnih del je bila vse pestrejša. Posegala je tako v zgodovino kot sodobnost (odmevni so bili zlasti družbenokritični in meščanski romani ter kratka proza).

Dramatično društvo, ki je delovalo v Ljubljani, ni imelo svojega odra in je občasno gostovalo v stanovskem gledališču, se še ni moglo pohvaliti z zahtevnejšimi uprizoritvami. Njegov program, sestavljen iz preprostih ljudskih iger in operet, se večinoma ni dvignil nad čitalniško raven. Na glasbeno ustvarjanje, ki je bilo prav tako tesno povezano z narodnim gibanjem, je vplivala romantika. Prevladovala je vokalna glasba, instrumentalna pa je bila še šibka. Med skladatelji sta se z melodičnimi in domoljubnimi skladbami posebej priljubila Davorin Jenko (1835–1914) in Anton Hajdrich (1842–78), z obsežnim opusom in premišljenimi komornimi in orkestralnimi kompozicijami pa je izstopal Benjamin Ipavec (1829–1908). V cerkveni glasbi se je v sedemdesetih letih začelo ceciljansko gibanje, ki je zavračalo posvetne glasbene vplive in se navezovalo na cerkveno glasbeno tradicijo 16. in 17. stoletja.

V likovni umetnosti je, kot v prejšnjih obdobjih, še naprej pripadalo prvo mesto slikarstvu. S smrtjo slikarjev krajinarjev Marka Pernharta in Antona Karingerja (1829–70) se je končal čas prehoda od romantike k realizmu in začelo novo obdobje, ki je v naslednjih desetletjih vodilo k preusmeritvi slovenskih slikarjev od italijanskih in dunajskih zgledov k nemškim in francoskim. V generaciji ustvarjalcev, s katero se v slovenskem slikarstvu začenja doba modernega akademskega realizma, sta se na evropsko umetnostno raven dvignila brata Šubic (Janez, 1850–89, Jurij, 1855–90).

KRIZA KMETIJSTVA, NEURESNIČENA ŽELJA PO INDUSTRIALIZACIJI

V šestdesetih letih je postajalo vse bolj jasno, da slovenskih gospodarskih želja zlepa ne bo mogoče uresničiti. Kriza v kmetijstvu se je kljub zatrjevanju strokovnjakov, da gre le za prehodno obdobje, vztrajno poglabljala. Novi in moderni industrijski obrati, ki so večinoma nastajali v tradicionalno uspešnih gospodarskih panogah, so iz slovenskih prehajali v nemške in tuje roke. Gradnja železnic je počasi napredovala, vendar se ni usmerjala k oblikovanju železniške mreže, ki bi slovenski prostor povezala v zaokroženo gospodarsko celoto. Po veliki finančni krizi leta 1873 pa je prišlo v gradnji železnic v deželah s slovenskim prebivalstvom sploh do zastoja, ki je trajal skoraj dve desetletij.

Posebej težke čase je preživljalo podeželje, ki je postalo bolj kmetijsko, kot je bilo v prejšnjih desetletjih in celo stoletjih. S prenehanjem založniške dejavnosti, fužinarstva, kmečke trgovine ter upadanjem prevozništva in domače obrti je bil kmet vse bolj odvisen samo od prodaje svojih pridelkov. Velik del kmečkega prebivalstva je sicer še vedno poskušal več potreb zadovoljiti z lastnimi močmi in pomočjo vaških obrtnikov, toda to je lahko le omililo, ne pa tudi odpravilo denarno stisko. Na skritih mestih in v »nogavicah« se je neredko nabralo komaj dovolj denarja za plačilo davkov in odškodnine od zemljiške odveze, včasih pa – kot kažejo prisilne davčne izterjatve – tudi to ne. Državni davki, ki so do začetka sedemdesetih let vztrajno rasli, so bili za kmeta še posebej težko breme.

Uveljavljanje tržnih odnosov je na pretežno hribovitem slovenskem ozemlju tako zaradi počasne rasti moderne cestne in železniške mreže potekalo močno neenakomerno, s počasno industrializacijo pa so prebivalci, za katere v kmetijstvu ni bilo več kruha, le stežka našli zaposlitev v mestih in nekmetijskih obratih. Z delitvijo kmetij in prodajo njihovih delov – bodisi zato, ker so bila zemljišča premajhna in se jih ni splačalo več obdelovati, bodisi zaradi potreb po denarju (plačevanje dolgov) – pa se je na vasi nadaljevalo in zaostrilo razslojevanje. Ob naglo rastočem številu malih kmetov, kajžarjev, dninarjev, viničarjev in drugih kmečkih delavcev se je oblikoval in krepil sloj velikih in bogatih kmetov, ki so se ob kmetijstvu ukvarjali še z drugimi, največ trgovskimi posli ter tako večali svoje premoženje in vpliv.

Kmečki dolgovi so postali v drugi polovici 19. stoletja eden največjih problemov slovenskega podeželja. Kot drugod po Evropi in monarhiji, kjer še ni bilo kmečkih bank in posojilnic, se je tudi na slovenskem ozemlju kmet zadolževal predvsem pri vaških oderuhih ali mestnih špekulantih. Posojanje denarja kmetom je postalo donosen posel in pomemben vir

nastajajočega slovenskega kapitala, kmečko zadolževanje pa prava poguba. Samo na Kranjskem je bilo ob turobni spremljavi bobna v letih 1868–93 na dražbi prodanih več kot 10000 (okoli 14 % vseh) kmečkih posestev. V takšnih razmerah je naglo raslo število kmetov, ki so iskali sezonski zaslužek na Hrvaškem, se odpravljali na delo v avstrijska in nemška industrijska središča ali se izseljevali v Ameriko. Janez Bleiweis je med letom 1860 in 1880 poskušal s članki v Novicah zajeziti izseljenski tok v zahodno Evropo in Ameriko z zagotovili, da bo kriza minila. Bolj naklonjen je bil izseljevanju v »slovanske dežele,« zlasti v Srbijo in Rusijo. Tam naj bi se počutili Slovenci »bolj doma« kot v nemškem in ameriškem svetu. Toda izseljenski val se ni manjšal in tudi ne preusmerjal na slovanski Vzhod, temveč se je večal in se še naprej v pretežni meri obračal proti severu in zahodu. Do sredine devetdesetih let 19. stoletja se je s slovenskega ozemlja v hitreje se razvijajoče avstrijske dežele, v Nemčijo, Francijo, Severno in Južno Ameriko izselilo okoli sto petdeset tisoč ljudi, predvsem mladih moških. V letih 1893–1913 se jih je z ozemlja današnje Slovenije izselilo še okoli sto tisoč ljudi. V času do izbruha prve svetovne vojne je tako odšlo na tuje več kot 20 % slovenskega prebivalstva.

Učinkovito kmečko vključevanje v tržno gospodarstvo bi lahko omogočila le nagla posodobitev kmetijstva, toda ob vsesplošnem pomanjkanju denarja so se obdelovalni postopki le počasi spreminjali. Čeprav se je v glavnem uveljavil neprekinjen kolobar brez prahe, je v poljedelstvu še naprej prevladovalo ročno delo. Stroji (mlatilnice, slamoreznice in vetrovnice) so se začeli na premožnejših kmetijah v večjem obsegu pojavljati šele ob koncu stoletja, železni plug pa je lesenega izpodrinil šele po letu 1900. Kmetje so poskušali dohodek od običajnega pridelka povečati s sadjarstvom, hmeljarstvom, čebelarstvom, sirarstvom in vinogradništvom. V reji živine sta imeli prvo mesto govedoreja in svinjereja, nekdaj cvetoča ovčereja pa je zaradi konkurence avstralske volne propadla skupaj z domačo tkalsko obrtjo. Težke življenjske in gospodarske razmere na vasi so še zaostrovale razne naravne ujme, zlasti povodnji in požari. Čeprav se je širilo protipožarno zavarovanje je ogenj zapečatil usodo prenekatere nezavarovane kmečke hiše. Število gasilskih društev se je začelo hitreje množiti šele od osemdesetih let 19. stoletja dalje.

Zaradi počasnega gospodarskega razvoja se je tudi podoba slovenskega podeželja in slovenskih mest v drugi polovici 19. stoletja le počasi spreminjala. Leta 1869 je živelo na območju današnje Slovenije še več kot 80 odstotkov podeželanov, leta 1900 pa je njihov delež še vedno znašal nekaj več kot 73 odstotkov prebivalstva. Nova vaška naselja sicer niso več nastajala, zato pa so se širile stare, zlasti gručaste vasi. Novi industrijski obrati in prometne poti večinoma še niso občutneje posegli v naravno okolje. Med izjemami so bili kraji ob južni

in gorenjski železnici, kjer so poleg zasavskih premogovnikov ter modernih železarskih peči in delavnic v okolici današnjih Jesenic nastale ali posodobile proizvodnjo kemične tovarne, steklarne in papirnice.

Med delniškimi družbami, ki so v šestdesetih in sedemdesetih letih nastale na slovenskem ozemlju, so bile največje in najmočnejše železarske in premogovniške. Kranjska industrijska družba, ki so jo leta 1869 ustanovili ljubljanski, večinoma nemško govoreči podjetniki, je združila v svojih rokah večje število kranjskih železarskih obratov. Toda že v sedemdesetih letih so zašli v hudo krizo in leta 1888 so jih kupili dunajski in berlinski podjetniki, ki so Jesenice spremenili v moderno industrijsko središče. Trboveljski premogokopni družbi, ki so jo leta 1873 na Dunaju ustanovili dunajski bančniki in kranjski, večinoma ljubljanski podjetniki, se ni godilo mnogo bolje. Družba se je sicer naglo širila, toda že leta 1880 se je polastil francoski kapital in ostala je – poleg Južne železnice, ki je bila v francoskih rokah od leta 1857 – njegova najmočnejša postojanka na slovenskih tleh.

Glavni vir slovenskega kapitala so bili še vedno trgovski posli, zakupi davkov in posojila kmetom, kar pa večinoma ni zadostovalo za vlaganja in vzdrževanje velikih industrijskih obratov. Uspešneje so se razvijala manjša podjetja kot npr. tekstilne tovarne, parni mlini, steklarne in usnjarne. Med uspešnimi železarskimi podjetij, ki niso delovala v okviru velikih delniških družb, so bile po modernizaciji v sedemdesetih in osemdesetih letih železarni v Štorah pri Celju in v Ravnah na Koroškem ter livarna družine Samassa v Ljubljani. V Celju je leta 1873 odprla vrata državna cinkarna, eden redkih večjih industrijskih obratov v Ljubljani pa je bila leta 1870 ustanovljena državna tobačna tovarna.

Toda zaželenega gospodarskega poleta ni bilo. Notranja in zlasti tranzitna trgovina preko slovenskega ozemlja sta sicer občutno porasli, saj je Trst postal ne le pomembno sredozemsko, temveč tudi evropsko in prekomorsko pristanišče, toda prostor v njegovi neposredni bližini od tega ni imel večjega dobička. S svobodno obrtno in trgovinsko politiko in Južno železnico je vanj dotekalo več konkurenčnega industrijskega blaga in kmetijskih izdelkov, kot jih je bil sposoben izvoziti, kriza v kmetijstvu, propadanje tradicionalnih rokodelstev in obrti ter razmeroma velika izguba dohodka od nekdanjega prevozništva pa so oteževali hitrejšo akumulacijo domačega kapitala. V takšnih razmerah so postajala vse glasnejša opozorila, da spadata med temeljne predpogoje industrializacije razvit denarni trg in razvejana prometna, zlasti železniška mreža.

Toda razvoj bančne mreže in posojilnic je bil razmeroma počasen. Kranjski hranilnici v Ljubljani, ki je bila v rokah nemških veletrgovcev in je uspešno večala svoj kapital, so se sicer v šestdesetih in v sedemdesetih letih pridružile podružnice madžarskih, čeških in

dunajskih bank, vendar so bile vse zelo previdne pri podeljevanju posojil. Leta 1871 ustanovljena zavarovalna banka Slovenije je zaradi velikopotezne politike vodstva in avstrijskega finančnega zloma že leta 1874 propadla. Uspešnejše je bilo mladoslovensko ustanavljanje zadružnih hranilnic po češkem in Schulze Delitschevem zgledu. Njihov glavni namen pa je podpiranje industrije, trgovine in obrti, v precej manjši meri so pomagale obubožanim kmetom in rokodelcem. Leta 1883 so jih povezali v Zvezo slovenskih hranilnic s sedežem v Celju. Ta je sredi devetdesetih let združevala 81 hranilnic z nekaj milijoni kron kapitala.

Rast tržaškega pristanišča in izgradnja sueškega prekopa (1869) sta ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let v tržaškem zaledju vzbudila nova upanja in pričakovanja. V kranjski trgovski in obrtni zbornici so bili prepričani, da lahko dežele v bližini Trsta postanejo, vsaj pomembno mednarodno železniško križišče – če ne tudi cvetoče industrijsko področje. Z lego ob »vratih Orienta« naj bi imela najboljše pogoje v tem pogledu Kranjska. Nemški in slovenski časopisi so objavljali ambiciozne načrte za železnice, ki naj bi prek Kranjske in prek slovenskega prostora povezovale evropski Zahod in Nemčijo s Turčijo, Ogrsko z Italijo ter severne avstrijske in češke pokrajine z Trstom. Leta 1872 je tako nastal tudi prvi vseslovenski prometni in gospodarski načrt za izgradnjo železniške mreže, ki bi slovensko ozemlje povezala v gospodarsko celoto. Toda oblasti na Dunaju niso imele za načrte pokrajin v tržaškem zaledju ne posluha, ne denarja. Še naprej so gradile predvsem proge, ki so Južno železnico povezovale z Ogrsko, Hrvaško, Benečijo in Istro. Za slovensko ozemlje sta bili pomembnejši le progi Ljubljana–Jesenice– Trbiž (1870) in Maribor–Celovec– Beljak (1872), ki sta povezali Koroško s Kranjsko in spodnjo Štajersko. Do živahnejše gradnje železnic na slovenskih tleh je prišlo šele v devetdesetih letih 19. stoletja.
V takšnih razmerah je bilo slovensko meščanstvo, čeprav se je krepilo, tudi v drugi polovici 19. stoletja še zelo šibko. Slovenski meščanski sloj so poleg maloštevilnih veletrgovcev in industrijskih podjetnikov tvorili večji obrtniki, mestni trgovci in pomeščanjeni bogati kmetje, ki so si nabrali premoženje z oderuštvom in trgovskimi posli, njegov najštevilnejši in narodno najdejavnejši del pa je bilo še naprej pripadniki svobodnih poklicev in izobraženci.

POLITIKA MAJHNIH KORAKOV

Francoski slavist Louis Leger, ki je leta 1882 obiskal Ljubljano, je Slovence označil za »malo trgovski« in »zelo katoliški narod«, ki je »močno navezan na dinastijo«, a poln »moralne volje«, da se upre ponemčevalnim pritiskom. Legerja so k sklepu o Slovencih kot

posebej katoliškem narodu spodbudile številne cerkve in kapelice, ki jih je na poti preko slovenskega ozemlja opažal v mestih in na deželi. V resnici niso bili Slovenci nič bolj katoliški kot njihovi nemški ali italijanski sosedje. Vpliv duhovščine in Cerkve na konservativno strujo slovenske politike se je sicer od konca šestdesetih let večal, število cerkvenih redov in samostanov je raslo (med drugim so se leta 1868 na slovenskih tleh zopet naselili jezuiti) in med slovenskimi študenti na avstrijskih univerzah so z nekaj izjemami vse do devetdesetih let 19. stoletja, tj. dalj kot pri Nemcih ali Čehih, prevladovali teologi. Toda pri tem duhovniki politično in idejno niso bili enotni, proces družbene laizacije pa je od šestdesetih let – kot drugod v Avstriji naglo napredoval. Z liberalnimi zakoni, izgubo nekdanjega položaja v šolstvu, odpravo konkordata ter s krepitvijo meščanstva in laičnega izobraženstva se je zmanjševal cerkveni vpliv v javnem in kulturnem življenju, večal pa se je vpliv svobodomiselnih in posvetnih nazorov, ki so vero v vse večji meri šteli za posameznikovo osebno zadevo. Duhovnik je ohranjal mesto vplivnega narodnega buditelja ter duhovnega in političnega usmerjevalca predvsem v manjših krajih in na podeželju, kjer je med Cerkvijo in vernostjo prebivalstva vladalo staro sožitje in je Cerkev še naprej ostajala glavni varuh vedenjskih pravil in meril.

Leta 1879 so nemški liberalci izgubili večino v državnem zboru na Dunaju in cesar je za ministrskega predsednika imenoval grofa Eduarda Taaffeja. Vladni pritisk je popustil in čeprav so bile razmere po pokrajinah še naprej različne, se je slovensko gibanje povsod okrepilo. Vseeno širjenje slovenske zavesti tudi zdaj ni povsem izpodrinilo drugih občutenj pripadnosti. Ne le preprostejše prebivalstvo, temveč tudi meščanstvo in izobraženstvo je ponekod močneje in drugje šibkeje ohranjalo tradicionalno pokrajinsko zavest, hkrati pa se je čutilo tesno povezano z monarhijo in dinastijo. V očeh večine Slovencev veliki narodni sovražnik nista bila država in cesar, temveč neslovanski sosedje, se pravi Madžari, Italijani ter – najnevarnejši in »najbolj brezobzirni« med njimi – Nemci. Vseeno so slovenski narodni ideologi vse do konca 19. stoletja tudi Nemce delili v več skupin. V prvi so bili »nemškutarji«, ki so bili – kot narodni odpadniki in »nacionalni tatovi« – deležni največjega zaničevanja. V drugi so bili občudovalci »cesarske Nemčije«, »prusaki«, »pangermani« in »bismarkovci«, ki so z velikonemškimi težnjami po splošni oceni ogrožali ne le nenemške narode v monarhiji, temveč vso državo. V tretji pa so bili »pravi in pošteni Nemci«, se pravi Nemci »po rodu«, ki so se odlikovali z zvestobo habsburški hiši. Po mnenju slovenskih narodnih voditeljev so bili to edini Nemci, s katerimi se je bilo mogoče pogovarjati in sporazumevati (do devetdesetih let 19. stoletja so mednje – kot slovenski politični zavezniki – spadali predvsem nemški konservativci).

Slovenci so Taaffejevo vlado podpirali in po mnenju slovenskih zgodovinarjev v njenem času dosegli največ, kar so sploh dosegli v habsburški monarhiji. Čas Taaffejeve vlade je bilo pomemben mejnik predvsem za Kranjsko, ki jo je vlada končno priznala za slovensko deželo. S prenehanjem vladne podpore, ki jo je užival v sedemdesetih letih, je kranjski nemški tabor izgubljal pristaše in volivce. Mestni, trški in vaški karieristi, ki so ga v času vladnega pritiska podpirali, so prestopili na slovensko stran. Leta 1882 so Slovenci zopet dobili večino v ljubljanskem mestnem svetu, leta 1883 pa tudi v kranjskem deželnem zboru. Kranjski trgi in mesta so drug za drugim podprli slovenske poslanske kandidate in po letu 1885 je ostalo pomembnejša nemška postojanka le še Kočevje, središče največjega nemškega jezikovnega otoka v deželi. Od leta 1883 so bili za deželne glavarje na Kranjskem imenovani samo še Slovenci, v letih 1880 –92 pa je imela Kranjska prvič in zadnjič tudi slovenskega deželnega predsednika. To funkcijo je opravljal sicer Dunaju lojalni, vendar nedvoumno slovensko opredeljeni uradnik Andrej Winkler. V času njegovega mandata se je povečalo število slovenskega uradništva, zrasla pa je tudi veljava slovenščine kot jezika uradovanja.

Razmere so se tudi drugod spremenile v slovensko korist, vendar v mnogo manjši meri kot na Kranjskem. Na Štajerskem je bil sicer od leta 1884 namestnik deželnega glavarja Slovenec, Slovenci pa so v osemdesetih letih zopet okrepili svoj položaj v kmečki kuriji štajerskega deželnega zbora, ki je bil v prejšnjem desetletju oslabljen. Toda v mestni kuriji so še naprej prevladovali nemški zastopniki in pomembnejši spodnještajerski trgi in mesta, med njimi Maribor, Celje in Ptuj, so ostajali trdno v nemških rokah. Vladnih razglasov, ki so širili rabo slovenščine v uradih, celo na Kranjskem niso povsod spoštovali. Na Štajerskem in na Koroškem, kjer je bilo slovenskega uradništva bistveno manj in je bil nemški odpor do uveljavitve slovenščine v uradih mnogo večji, pa so slovenska prizadevanja za jezikovno enakopravnost zadevala na še večje težave. Nemški pritisk na Štajerskem in Koroškem ni popuščal. Nasprotno: z odporom Taaffejevi politiki, ki je po prepričanju štajerskih in koroških Nemcev umetno spodbujala slovenski narodni razvoj, se je še povečeval. To je prišlo med drugim jasno do izraza ob popisih prebivalstva, saj je število Slovencev v obeh deželah kljub nespornemu naravnemu prirastku, ne le relativno, temveč tudi absolutno padalo.

Podobno počasi in različno po deželah je napredovalo uveljavljanje slovenščine v šolstvu. Osnovne šole so bile samo na Kranjskem skoraj v celoti slovenske, drugod (z izjemo na Koroškem) pa se je število slovenskih osnovnih šol povečevalo. Slovenščini so odprli vrata tudi v več nižjih gimnazijah (v Ljubljani že leta 1873) ter v realnih in strokovnih šolah. Seveda se je lahko uveljavila kot učni jezik le v kombinaciji z nemščino in samo pri nekaterih predmetih. Učni jezik v višjih državnih gimnazijah je ostajala nemščina, le na državni

gimnaziji v Kopru je kraljevala italijanščina. V gimnazijah so v glavnem spoštovali zakonsko določilo iz leta 1849, da mora biti slovenščina obvezni učni predmet za slovenske dijake, čeprav ponekod šele ob posebni izjavi staršev. Sicer pa uveljavljanje slovenščine v šolstvu in ustanavljanje novih šol s slovenskim učnim jezikom tudi v osemdesetih letih ni potekalo brez težav. Italijanski in nemški odpor širjenju pouka v slovenščini ni popuščal, temveč se je celo krepil. Boj za šole in mladino je dobil nove, organizirane oblike. Leta 1880 na Dunaju ustanovljeni Deutscher Schulverein, ki je imel nalogo skrbeti za nemško šolstvo v avstrijskih deželah z narodno mešanim prebivalstvom, je naglo pridobival člane in večal število podružnic na Štajerskem in Koroškem. V obmejnih in narodno mešanih območjih z italijanskim prebivalstvom je prevzelo vlogo čuvaja italijanskega jezika in kulture društvo Pro patria (1886). Po prepovedi te organizacije je na njeno mesto stopila Lega nazionale (1891). Leta 1885 so tudi Slovenci ustanovili svojo Družbo sv. Cirila in Metoda, ki je gradila in podpirala šole v obmejnih območjih. Število njenih članov in podružnic je prav tako naglo raslo, prvo šolo pa je družba odprla leta 1887 v Trstu.

Za slovensko politiko so bila osemdeseta leta obdobje »sloge«: liberalci so se podrejali konservativcem, slovenski poslanci v državnem zboru na Dunaju pa konservativnemu Hohenwartovem klubu. Vsi so sklepali kompromise s Taaffejevo vlado, ki je v zameno za svoje politične odločitve pričakovala podporo in zmernost v narodnih zahtevah. Ena osrednjih osebnosti slovenskega političnega življenja v tem času je bil liberalno usmerjeni zgodovinar Fran Šuklje (1849 –1935), ki je zastopal stališče, da politika skrajnosti v Avstriji ne bo nikoli uspešna. Šuklje se je zato zavzemal za »prožnost« v narodnih vprašanjih, za politiko majhnih korakov in za razširitev deželnih avtonomij, zahtevo po Zedinjeni Sloveniji pa je razglašal za nerealistično. Šukljetov krog je po zaslugi pisatelja Janka Kersnika, ki je v kranjskem deželnem zboru ugotavljal, da potrebuje slovenska politika »mladostne elasticete«, dobil ime »elastikarji«, med njegovimi nasprotniki pa so bili starejši in mlajši radikalnejši liberalci. Politične poglede slednjih razkriva leta 1885 zapisana misel pisatelja Ivana Tavčarja, da lahko Slovenec in Slovan sklepata vse vrste kompromise, vendar nikdar z Nemci. Toda pod vtisom rastoče moči katoliškega tabora je med liberalci že leta 1886 prevladalo Šukljetovo stališče, s čimer je usmeritev k »elasticiteti« med njimi dokončno zmagala.

S prevlado »elastičnih« pogledov v liberalnih vrstah in s premočjo katoliškega tabora je imela slovenska politika v osemdesetih letih enoten katoliško-konservativen pečat. V konservativnem taboru se je že za Bleiweisovega življenja, še bolj pa po njegovi smrti (1881) krepila politična in nazorska nestrpnost. Bleiweis je vse do svoje smrti celo med nasprotniki užival sloves nespornega političnega voditelja. Po njegovi smrti takšnih osebnosti ni bilo več,

saj liberalni »elastik« Fran Šuklje in vodilni politik katoliškega tabora kanonik Karel Klun (1841-1896) nista imela Bleiweisovih voditeljskih sposobnosti. Katoliški tabor je pri tem pod vplivom splošnega razvoja v Katoliški cerkvi, ki se je s papežem Leonom XIII. prožneje kot prej obrnila k družbenim problemom, hkrati pa v odporu proti liberalnim socialnim in gospodarskim nazorom, vztrajno krepil svojo moč in vpliv. Leta 1884 je postal ljubljanski škof Jakob Missia (1838–1902), ki se je pozneje povzpel do položaja nadškofa (1897) in kardinala (1899). Missia je po lastnih besedah hotel »vse obnoviti v Kristusu«. Njegovo težnjo po katoliški prenovi, ki bo slovensko politiko, družbo in kulturo utemeljila na krščanskih načelih, pa je še zaostril bogoslovni profesor v Gorici Anton Mahnič (1850–1920). Pozval je k »ločitvi duhov« ter od književnosti in umetnosti je zahteval, da se namesto slikanja »golega življenja« in stvarnosti posvetita upodabljanju »krščanske čeznaravne lepote« in razodevanju božje resnice. V politiki je zavračal vsako sodelovanje z nekatoliškimi skupinami, posebej z liberalnimi. Kot legitimist in zagovornik božjega in historičnega prava je odklanjal načelo narodne suverenosti, zavračal program Zedinjene Slovenije in videl v nacionalizmu nasprotje krščanskega univerzalizma. Mahnič si s svojimi skrajnimi nazori o lepoti in umetnosti celo med katoliškimi umetniki ni pridobil mnogo somišljenikov. Pomembneje, čeprav bolj na Kranjskem kot v drugih deželah s slovenskim prebivalstvom, pa je vplival na politični razvoj, ki je nato v prvi polovici devetdesetih pripeljal do dokončnega liberalno-katoliškega razcepa in ustanovitve modernih političnih strank.

V osemdesetih letih se je v isti sapi – podobno kot drugod v Avstriji – tudi na slovenskih tleh nadaljevalo oblikovanje tretjega tj. delavskega političnega tabora. V prvi polovici osemdesetih let je imel v ljubljanskem delavskem društvu glavno besedo Franc Železnikar (1843 –1903), krojaški pomočnik in evropski popotnik, republikanec in občudovalec pariške komune, ki je kranjske delavce pod geslom »dinamit in petrolej« pozival, naj se pripravijo na bližajočo »socialno revolucijo«. Čeprav sta Železnikar in njegovo delavsko društvo ostala le pri besedah, so oblasti leta 1884, v času zaostrenega vladnega nastopa proti socialistom, ljubljanskega delavskega voditelja in njegove somišljenike zaprle in Železnikarja obsodile na dolgoletno zaporno kazen. Ljubljansko delavsko društvo se je leta 1887, ko je obnovilo dejavnost, povezalo z avstrijskim socialnodemokratskim gibanjem. Na ustanovnem kongresu avstrijske socialnodemokratske stranke v Hainfeldu za novo leto 1888/89 sta slovenske delavce zastopala dva predstavnika. Odtlej se je delavsko gibanje na slovenskem ozemlju razvijalo v okviru in pod vplivom avstrijske socialne demokracije.

Sprostitev, ki jo je za Slovence (čeprav predvsem na Kranjskem) v narodnem pogledu pomenilo obdobje Taaffejeve vlade, je močno spodbudila slovensko izdajateljsko in

publicistično dejavnost. Ob rastočem številu knjižnih izdaj so začeli izhajati novi časopisi in revije. Leposlovni reviji, liberalni Ljubljanski zvon (od leta 1881) in katoliški Dom in svet (od leta 1888), sta obdržali vidno in ugledno mesto med slovenskimi kulturnimi glasili vse do druge svetovne vojne. Poznejši ljubljanski župan Ivan Hribar (1851 –1941) je s pisateljem Ivanom Tavčarjem v letih 1884 –87 izdajal revijo Slovan, ki je zastopala slovensko in slovansko stališče. Radikalno panslovanstvo je zagovarjala revija Slovanski svet, ki jo je v letih 1888/99 na Dunaju izdajal zaneseni slovanofil Fran Podgornik (1846 –1904). Povsem drugačna pa je bila seveda podoba časopisa Rimski katolik (1888 –96), ki ga je urejal Anton Mahnič.

Čeprav je velik del slovenskih strokovnjakov še vedno pisal v nemščini, se je število znanstvenih in strokovnih del v slovenščini iz leta v leto večalo. Slovenska matica je nadaljevala z izdajanjem strokovnih in leposlovnih publikacij. Zemljepisnim, naravoslovnim, fizikalnim in medicinskim priročnikom so se pridružile prve slovenske umetnostnozgodovinske in filozofske knjige. V takšnem ozračju so se med slovenskimi znanstveniki že pojavljali posamezniki, ki so pisali samo v slovenščini. Eden prvih med njimi je bil zgodovinar Franc Kos (1853–1924), utemeljitelj slovenskega znanstvenega zgodovinopisja. Politika majhnih korakov, ki je bila sicer deležna kritike radikalcev različnih barv, torej ni ostala povsem brez rezultatov. Vendar so se resnično novi časi v slovenski politiki in kulturi zares začeli šele v devetdesetih letih 19. stoletja.

LETA ZAOSTRITEV IN POLITIČNI VSTOP V »MODERNO«

Padcu Taaffejeve vlade leta 1893 je sledilo obdobje negotovosti. Napovedi domačih in tujih opazovalcev, da se bodo odnosi med Nemci in nenemškimi narodi po Taaffejevem odhodu naglo poslabšali, so se izkazale za točne. Eden prvih velikih sporov, ki je razburil narode v avstrijski polovici monarhije, je bilo celjsko gimnazijsko vprašanje. Taaffejeva vlada, ki je leta 1888 brez posebnega nemškega odpora uvedla slovensko-nemške vzporednice v nižji gimnaziji v Mariboru, je Slovencem v zameno za podporo v državnem zboru obljubila podobne vzporednice tudi na gimnaziji v Celju. Ko je postalo vprašanje celjskih vzporednic leta 1894 aktualno, so celjski in štajerski Nemci zagnali vik in krik. Slovenci so se obrnili po podporo na Slovane. Spor okoli gimnazije v Celju je dobil razsežnost vseavstrijskega spora med Nemci in Slovani, vlada Taaffejevega naslednika grofa Windischgrätza, ki je leta 1895 po pooblastilu državnega zbora uvedla slovenske vzporednice na nižji gimnaziji v Celju, pa je padla.

Ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja so se slovensko-nemški odnosi močno zaostrili, narodnostno opredeljevanje prebivalstva na Štajerskem in Koroškem pa se je opazno spreminjalo v slovensko škodo (na Koroškem se je število prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom v letih 1880 –1910 znižalo za 20 %). Glavni vzrok za padanje števila prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom v avstrijskih statistikah je bila nemška gospodarska, družbena in politična premoč, spreminjanje narodnostne podobe v nemško korist pa je dejansko pomenilo, da se je del do tedaj slovenskega prebivalstva iz različnih razlogov – naj bo političnih ali materialnih – namesto za slovensko opredelil za nemško stran. Vse to je potrjevalo prepričanje mnogih Slovencev, da jim grozi nevarnost predvsem s strani Nemcev in manj s strani Italijanov. Razmere na zahodni slovenski meji so bile namreč precej drugačne. V Gorici in Trstu je proces italijanizacije slovenskih doseljencev celo skoraj zastal. Vzroki za to so bili različni. Slovensko meščanstvo se je posebej v Trstu uspešno krepilo, slovensko in italijansko delavstvo pa je brez večjih težav sodelovalo. Hkrati je bil italijanski kapital razmeroma šibak in sam ogrožen od nemškega in dunajskega. Avstrijske oblasti so poleg tega nasprotovale rasti ne le slovenskega, temveč tudi italijanskega narodnega gibanja. Zato italijanizacijskega pritiska večinoma niso podpirale. V Trstu in okolici je imela slovenska politika razmeroma močno oporo med slovenskim prebivalstvom in je v začetku 20. stoletja uspešno tekmovala z italijanskimi liberalci, pomemben napredek pa so Slovenci dosegli tudi v Gorici. Precej slabše so bile razmere v Istri, kjer se je italijanski pritisk v začetku 20. stoletja stopnjeval.

Pod vplivom okrepljenega nemškega pritiska na severni meji, zaostrenih napetosti v monarhiji in katoliške zahteve po »ločitvi duhov« se je od začetka devetdesetih let oblikovalo tudi slovensko politično prizorišče. Zmernejši politiki v liberalnem in katoliškem taboru so bili sicer še pripravljeni na skupno politično nastopanje, toda mlajši in radikalnejši na obeh straneh so slogaško politiko vedno bolj odločno zavračali. Na državnozborskih volitvah leta 1891 sta na Kranjskem obe slovenski politični skupini zadnjič nastopili s skupnimi kandidati. Katoliški tabor je doživljal pravi polet in je leta 1892 v Ljubljani organiziral prvi slovenski katoliški shod, ki je izoblikoval katoliški politični program. Liberalci, ki so se pod pritiskom razmer tudi sami organizirali, so leta 1891 ustanovili svoje Slovensko društvo in tri leta pozneje (1894) razglasili ustanovitev Narodne (od leta 1905 Narodno napredne) stranke, njihovi katoliški nasprotniki pa so začeli uporabljati ime Katoliška narodna stranka (od leta 1905 Slovenska ljudska stranka). Liberalno-katoliške sloge na Kranjskem je bilo tako konec. Leta 1899 je prišlo do razcepa še med privrženci katoliške stranke in liberalci na Goriškem, na Štajerskem pa sta se obe skupini razšli v letih 1906/07. Strankarski ločitvi je povsod sledila

ločitev v društvenem in družabnem življenju. Proti liberalnemu Sokolu so na katoliški strani ustanovili Orle (1906), proti Slovenski matici znanstveno Leonovo družbo (1896), proti liberalni učiteljski organizaciji Slomškovo zvezo (1900), obe stranki pa sta imeli tudi vsaka svoja dijaška in akademska društva. Vendar proces »ločevanja duhov« ni zajel vsega slovenskega ozemlja. V Trstu je slovensko meščanstvo še naprej skupno delovalo v liberalno usmerjenem društvu Edinost. V Istri je nastopalo v skupni hrvaško-slovenski, na Koroškem pa v enotni konservativno-katoliški stranki, zaradi česar je del liberalnih Slovencev prešel k nemškim liberalcem. Svojo stranko, ki naj bi slovenske delavce povezovala s srbskimi in hrvaškimi v Istri in Dalmaciji, so leta 1896 ustanovili tudi socialni demokrati (imenovali so jo Jugoslovanska socialno demokratska stranka).

Program katoliške stranke je v glavnih potezah – vendar v posodobljeni obliki – sledil Mahničevim točkam: »Troje je, za kar se moramo ... poganjati z vsemi močmi: prvič socialna-gospodarska reforma, drugič verska vzgoja skoz in skoz do vseučilišča, tretjič narodne pravice na podlagi enakopravnosti.« V težnji po uresničenju teh ciljev se je stranka zgledovala po avstrijskih krščanskih socialcih in njihovih čeških somišljenikih. Zavzemala se je za spreminjanje socialne in gospodarske zakonodaje v kmetovo in delavčevo korist, ustanavljala je kmečke zadruge ter obrtna in delavska društva. V narodnem pogledu je zagovarjala zahtevo po jezikovni enakopravnosti in univerzi. Za glavna politična nasprotnika je razglašala liberalce in zaradi krepitve delavskega gibanja tudi socialno demokracijo. Čeprav ni uspela politično organizirati »vsega slovenskega ljudstva«, kot so upali in napovedovali njeni voditelji, je v razmerah zaostrene kmečke krize in negotove gospodarske rasti v zadnjih dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno dobesedno obvladovala podeželje, hkrati pa širila vpliv na delavstvo in meščanstvo v manjših mestih in trgih.

Toda program, s katerim je slovensko katoliško gibanje v zadnjem desetletju 19. stoletja krenilo v smer »moderne«, ni bil po volji vsem njegovim veljakom. Konservativna struja strankinih voditeljev je prisegala na stare stanovske družbene predstave ter zavračala zgledovanje po avstrijskih krščanskih socialcih, ki po njenem mnenju niso priznavali cerkvenih in državnih avtoritet. Modernejša in dinamičnejša struja, ki se je zavedala pomena socialnega vprašanja, pa je nasprotno dokazovala svojo tesno povezanost s krščanstvom in ugotavljala, da je krščansko socialno gibanje »edina« alternativa »brezbožnemu socializmu«. Že govorniki na I. katoliškem shodu v Ljubljani (1892) so se sklicevali na »delavsko« encikliko papeža Leona XIII (*Rerum novarum*, 1891), obtoževali liberalizem za razpad tradicionalne stanovske družbe in revščino ter menili, da se mora Cerkev zaostrenim razmeram postaviti po robu z zahtevo po pravični socialni zakonodaji. »Predstavljati si

moramo, da ne delimo delavcem milosti, ampak pravico«, je ob tej priložnosti izjavil Janez Evangelist Krek (1865–1917) in tako začrtal pot, ki ji je od sredine devetdesetih let do smrti sledil kot utemeljitelj, voditelj in glavni organizator slovenskega krščansko socialnega gibanja.

Janez Evangelist Krek, profesor na bogoslovnem učilišču v Ljubljani, je bil značilni predstavnik novega tipa avstrijskega socialnega duhovništva. S krščanskosocialnimi idejami se je seznanil v začetku devetdesetih let na Dunaju, svoje nazore pa je oblikoval pod vplivom W.M. Kettelerja, Karla v. Vogelsanga in papeške okrožnice Rerum novarum ter jih razložil v številnih knjigah in člankih. Njegove Črne bukve kmečkega stanu (1895) so bile programsko vodilo slovenskega krščansko-socialnega gibanja, njegov Socializem (1901) pa prvi knjižni prikaz zgodovine socializma v slovenščini. Krek je bil na eni strani nasprotnik liberalnega kapitalizma, na drugi pa tudi socialističnih naziranj o razrednem boju. Njegov vzor je bila solidarno in harmonično urejena stanovska družba, utemeljena na dogovoru med delavci in lastniki kapitala. Misel na stanovsko državo je pozneje postopoma opuščal in se posvetil iskanju rešitve socialnih nasprotij v okvirih modernega parlamentarizma. Najpomembnejše sredstvo v procesu preoblikovanja kapitalizma je bilo po njegovem mnenju zadružništvo.

Krek si je s praktičnim gospodarskim in političnim delom v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno pridobil ugled in zaupanje, kakršnih od Bleiweisove smrti ni užival noben drug slovenski politik. Prepričan, da lahko kmeta in delavca iz krempljev revščine reši le učinkovito »samoobrambno« organiziranje, se je ob pomoči somišljenikov z vso vnemo posvetil ustanavljanju katoliških delavskih društev in kmečkih zadrug. Slovenska krščansko-socialna zveza, ki ji je načeloval, je leta 1913 štela 462 delavskih društev. Ta so skrbela za delavsko izobraževanje ter za gmotno in socialno izboljšanje delavskega položaja. Leta 1909 je bila prav tako na Krekovo pobudo, ustanovljena Jugoslovanska strokovna zveza, ki je povezovala katoliške strokovne (sindikalne) delavske organizacije. Že leta 1894 je začel Krek po Raiffeisnovnem zgledu ustanavljati tudi kmečke zadruge, posojilnice in hranilnice. Katoliško zadružništvo je upočasnilo propadanje kmeta, razprodajo kmetij in izseljevanje s podeželja. Skupaj s strokovnimi šolami, ki so bile podobno ustanovljene na Krekovo pobudo, je zadružništvo pospešilo posodabljanje kmetijstva.

Krekovi nazori, zlasti njegovi pogledi na delavsko vprašanje, so bili konservativcem v katoliški stranki preveč revolucionarni. Toda krščansko socialne ustanove so krepile strankino volilno zaledje in njeno politično moč; zato jih tudi Krekovi nasprotniki niso odločneje odklanjali. Krek naj bi sprva kratko razmišljal o ustanovitvi posebne krščansko-socialne stranke, vendar je to misel kmalu opustil in vse do svoje smrti deloval v okviru Katoliške

narodne (oziroma po letu 1905 Slovenske ljudske) stranke. Bil je član njenega vodstva, deželni in državni poslanec, urednik katoliškega dnevnika Slovenec in drugih glasil ter organizator in učitelj katoliškega dijaštva. V letih pred prvo svetovno vojno in v vojnem času, ko je stranko vodil Ivan Šušteršič (1863–1925), so se odnosi med njegovo in Krekovo strujo precej zaostrili; razcep med njima naj bi preprečilo šele posredovanje ljubljanskega nadškofa Antona Bonaventure Jegliča (1850–1937).

Razprave o volilni reformi in o uvedbi splošne volilne, ki so jo v slovenskem katoliškem taboru v nasprotju z liberalci, zavzeto podpirali, so že v prvem desetletju 20. stoletja privedli do preoblikovanja Katoliške narodne stranke za Kranjsko v vseslovensko politično organizacijo. Kranjska katoliška stranka se je tako leta 1905 preimenovala v Slovensko ljudsko stranko (SLS) in se razglasila za »zastopnico slovenskega ljudstva«. Vendar širjenje kranjskega katoliškega političnega vpliva na druge dežele s slovenskim prebivalstvom ni potekalo brez težav. Politično in društveno življenje se je še skoraj povsod odvijalo v deželnih okvirih. Prizadevanja slovenskega katoliškega vodstva v Ljubljani po razširitvi dejavnosti kranjskih katoliških organizacij s Katoliško narodno stranko na čelu na ves »slovenski jug monarhije« so zlasti na Koroškem in Goriškem naletela na zavračanje in odpor.

Širokopotezna politika katoliškega tabora je najbolj škodila liberalcem. Slovenski liberalizem za kmetijsko krizo in socialno vprašanje, pa tudi za velikopoteznejšo politično organizacijo ni imel posluha. Njegovi voditelji so sicer govorili o podpori kmetu ter ustanavljali zadruge in strokovne delavske organizacije, toda svojo glavno nalogo so videli v podpiranju srednjega meščanstva in temu cilju podredili tudi liberalno zadružništvo. Krekove zadruge so sprva sprejemali s simpatijami, ko pa so videli, da pridobivajo volivce katoliški strani, so jih začeli zavračati. Na Kranjskem so liberalci že na prvih deželnozborskih volitvah po koncu sloge – v devetdesetih letih 19. stoletja – doživeli hud poraz na podeželju, na Štajerskem in Goriškem, kjer so imeli med kmeti več ugleda, pa se je število njihovih pristašev osipalo. V zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno je kranjska Narodno napredna stranka na volitvah nastopala samo še s kandidati v večjih trgih in v mestih, na deželi pa je podpirala t. i. »neodvisne kandidate«. Prizadevanja za ustanovitev samostojne liberalne kmečke stranke so obrodila sadove le na Goriškem, kjer je leta 1907 nastala liberalna agrarna stranka.

Nesposobnost liberalnih veljakov, da bi se učinkovito spopadli s socialnim vprašanjem in katoliško stranko, je razdelila liberalni tabor in sprožila glasne kritike med mlajšimi izobraženci in študenti, ki niso odobravali strankine enostranske zagledanosti v meščanstvo.

Njihovo nezadovoljstvo se je še povečalo, ko so na Kranjskem liberalni voditelji, nekdanji Šukljetovi nasprotniki in kritiki »elastikov«, leta 1896 raje sklenili sporazum z nemškimi veleposestniki kot prepustili oblast močnejši katoliški stranki. Koalicija slovenskih liberalcev in nemške stranke je obdržala večino v kranjskem deželnem zboru do leta 1908. Slovensko-nemški liberalni sporazum sicer za Slovence ni bil neugoden, saj je med drugim zagotovil denarno podporo slovenskemu gledališču, slovensko meščansko šolo v Postojni in ustanovitev višje dekliške šole v Ljubljani, toda za slovensko javnost je bil težko sprejemljiv in ga je v glavnem odklanjala. To je v boju proti liberalcem spretno izkoriščala katoliška stranka. Del študentovske mladine je bil nad politiko liberalnega vodstva sploh tako razočaran, da se je odvrnil od stranke. Liberalni študentje, ki so študirali v Gradcu, v Pragi in na Dunaju, so se v začetku 20. stoletja zbrali ob akademskem listu Omladina in se pod geslom »Iz naroda za narod« zavzeli za radikalnejšo socialno in narodno politiko. Gibanje »narodnih radikalov« je doživelo v letih 1905 –7 pomemben razmah, njegovi voditelji pa so obe meščanski stranki obtoževali, da sta zanemarili »delo med ljudstvom«. Pod vplivom T.G. Masaryka so razglašali skrb za dvig kulturnega obzorja in socialnega položaja prebivalstva za glavno nalogo narodno zavednega izobraženstva. Del med njimi je leta 1906 skupaj z mlajšimi liberalci ustanovil t. i. Gospodarsko stranko, vendar je ta že dve leti pozneje prenehala, saj si ni uspela zagotoviti pravega zaledja. Po letu 1908 so se tako vodilni člani narodnoradikalnega gibanja tudi sami vključili v liberalno stranko in v njej oblikovali »mladoliberalno krilo«. Iz vrst »mladoliberalcev« sta izšla pomembna liberalna politika Gregor Žerjav (1882–1929) in Vladimir Ravnihar (1871–1954), stare liberalce pa je predstavljal nekdanji »radikal« Ivan Tavčar.

Z reformami, ki so širile volilne pravico, se je v zadnjih dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno na slovenskem ozemlju – kot drugod v monarhiji – zaostril boj za volivce. Volilna reforma leta 1896 je pri državnozborskih volitvah poleg dotedanjih štirih uvedla še peto, splošno kurijo. V njej so volili vsi moški državljani, stari nad 24 let. Od začetka 20. stoletja so bile splošne kurije postopoma uvedene tudi pri volitvah v deželne zbore. Leta 1907 pa je bil pri volitvah v državni zbor sistem kurij sploh odpravljen, saj je bila za moške državljane uvedena splošna in enaka volilna pravica. Reformi državnozborskih volitev sta imeli za Slovence v glavnem ugodne učinke. Po letu 1907 so imeli v državnem zboru 24 poslancev, kar je ustrezalo deležu slovenskega prebivalstva v zahodni polovici monarhije. Slabše so bile razmere v deželah, kjer so bili volilni okraji še naprej oblikovani v slovensko škodo (na Koroškem, na Goriškem, na Štajerskem in v Istri). V strankarskem pogledu je demokratizacija volilnega sistema koristila predvsem katoliški stranki, liberalno pa je dodatno

oslabila.

Medtem ko so v širšem cislajtanskem okviru z volilnimi reformami največ pridobili avstrijski socialni demokrati in postali leta 1907 druga najmočnejša stranka v državnem zboru, socialni demokraciji na slovenskem ozemlju ni uspelo izboriti si svojega predstavnika v parlamentu. Ustanovitelji Jugoslovanske socialno demokratske stranke, ki je nastala leta 1896 v Ljubljani, so sicer želeli v skupnem boju povezati vse »jugoslovanske siromake« v monarhiji, toda stranka je bila zaradi šibkega delavskega gibanja v Dalmaciji in Istri v bistvu slovenska. Glavna središča socialnodemokratskega gibanja so bila pomembnejša mesta z industrijsko in rudarsko okolico, na Koroškem pa so imeli socialni demokrati oporo tudi na podeželju, med kmetijskimi delavci. V narodnostno mešanih območjih so bili slovenski delavci vključeni v nemškoavstrijsko in italijansko socialnodemokratsko stranko. Slovenski in italijanski socialni demokrati so uspešno sodelovali, na Koroškem in v južnoštajerskih mestih pa zaradi odklonilnega stališča koroške in štajerske nemške socialnodemokratske organizacije do takšnega sodelovanja ni prišlo.

Jugoslovanska socialno demokratska stranka se je programsko in praktično zgledovala po avstrijski socialdemokraciji; njeni voditelji so, razen nekaj izjem, slabo poznali marksizem in v prostorih njenih organizacij so še marsikje visele slike nemškega socialnodemokratskega voditelja Ferdinanda Lassalla. V vsakodnevnem političnem boju so se slovenski socialdemokrati zavzemali za demokratizacijo političnega življenja v Avstriji, za splošno in enako volilno pravico za ženske in moške, za dosledno ločitev Cerkve od države, za brezplačen in nekonfensionalen pouk na vseh stopnjah in za uresničitev delavskih stanovskih zahtev. Stranka je svojo politično dejavnost opirala na strokovne (sindikalne) organizacije, hkrati pa je prirejala politične shode, podpirala in organizirala stavke ter ustanavljala konzumna društva in zadruge. Od leta 1898 je izdajala svoje glasilo (Rdeči prapor 1898–1911, Zarja 1911–15). Svoje časopise so imele tudi večje socialnodemokratske strokovne organizacije. Sedež Jugoslovanske socialnodemokratske stranke je bil nekaj časa v Ljubljani, nekaj časa pa v Trstu (kjer je bila sploh največja koncentracija slovenskega delavstva).

V začetku 20. stoletja je maloštevilno socialdemokratsko intelektualno jedro okrepila skupina mladih izobražencev, ki so študirali v Pragi in se tam navdušili za Masarykove nazore. T. i. »masarikovci« so zavračali marksizem ter poudarjali etični in socialni pomen vere. Toda v isti sapi so odklanjali tudi klerikalizem in podobno kot narodni radikali obsojali ravnodušen odnos večine liberalne stranke do delavske in kmečke stiske. K socialdemokratski stranki jih je pritegnil praktični strankin program. Politične in socialne zahteve socialnedemokracije so imeli za pravične, pri tem pa so zagovarjali postopno in premišljeno

družbeno reformo. Med vodilnimi slovenskimi »masarikovci«, ki so se zbirali okoli revije Naši zapiski (1902–14), sta bila Anton Dermota (1876 –1914) in Dragotin Lončar (1876 – 1954), njihov najbližji somišljenik pa je bil tudi Albin Prepeluh (1881 –1937). Prepeluh je opozarjal, da je bistvo slovenske družbene in narodne krize ne v delavskem, temveč v kmečkem vprašanju in socialne demokrate je pozival k oblikovanju izvirnega, v dejanskih razmerah utemeljenega slovenskega koncepta socializma.

Osrednja tema slovenske politike pred prvo svetovno vojno je bilo prej kot slej nacionalno vprašanje. Zaostrene nacionalne razmere v monarhiji so v devetdesetih letih 19. stoletja od vseh treh slovenskih strank terjale, da posodobijo in na novo opredelijo svoje narodne zahteve. Kljub temu je bil narodni program katoliške in liberalne stranke še naprej zelo skromen. Obe sta govorili o jezikovni enakopravnosti in narodni avtonomiji, priložnostno omenjali Zedinjeno Slovenijo ter se zavzemali za ustanavljanje novih slovenskih kulturnih in izobraževalnih ustanov. Socialni demokrati niso bili nič udarnejši; njihova stališča so bila celo mnogo manj jasna in konkretna. Pod vplivom vodilnega ideologa, pisatelja in publicista Etbina Kristana (1867 –1953), so zastopali mnenje, da nacionalno vprašanje ni politično, temveč kulturno. Zato je treba nacionalno avtonomijo zagotoviti zgolj osebno in ne ozemeljsko, torej kot pravico vsakega posameznika, da se priznava h kateremukoli narodu se hoče. Kako uresničiti takšno avtonomijo pa tudi Kristan ni znal določneje pojasniti.

Po padcu Taaffejeve vlade in neuspehu Badenijevih reform je bilo v državnem zboru prekinjeno slovensko sodelovanje z nemškimi konservativci. Slovenski meščanski stranki sta se začeli ozirati po novih zaveznikih. V slovenski katoliški stranki so nekaj časa upali na zavezništvo z avstrijski krščanskimi socialci, vendar je njihovo glasovanje z nemškimi nacionalci ob celjskem gimnazijskem vprašanju hitro napravilo konec takšnim pričakovanjem. T. i. »binkoštni program« (1899), s katerim so avstrijske nemške meščanske stranke skupno zavrnile misel na narodno in jezikovno enakopravnost, je dokončno razkril, da Čehi in Slovenci med nemškimi strankami nimajo prijateljev. V takšnih razmerah so se začele vse tri slovenske politične stranke ozirati proti vzhodu: katoliška v prvi vrsti k Hrvatom, liberalci in socialni demokrati pa tudi k Srbom in celo Bolgarom. Katoliška stranka se je povezala s skupino hrvaških pravašev okoli lista Domovina in je skupaj z njimi leta 1898 oblikovala t. i. trialistični program. Ta je težil k združitvi slovenskega ozemlja s pokrajinami, ki jih je imela stranka prava za hrvaške (celinska Hrvaška, Dalmacija in Bosna). V nasprotju s katoliškimi prvaki so se liberalci spogledovali s Hrvati in Srbi v monarhiji in zunaj nje, pri čemer pa svojih državnopolitičnih in jugoslovanskih predstav niso znali določneje opredeliti. Nejasno je bilo tudi stališče socialne demokracije, ki je pod Kristanovim vplivom vztrajala, da

je narodno vprašanje kulturno in ne politično. Socialdemokrati so v zbliževanju z drugimi Južnimi Slovani že tedaj videli prvi korak k postopnemu jezikovnemu in kulturnemu spajanju Slovencev, Hrvatov, Srbov in Bolgarov.

Čeprav je postala »jugoslovanska« usmeritev od konca 19. in začetka 20. stoletja sestavni del slovenske meščanske in socialdemokratske politike, je bilo gibanje, ki ga je spodbudila neenotno, v različnih letih različno živahno, obenem pa omejeno na izobraženstvo in na narodno dejavnejši del meščanstva. Zanimanje za dogodke na Hrvaškem, v Bosni, v Srbiji, v Makedoniji in drugod na Balkanu, ki že prej ni bilo majhno, se je še povečalo. Ob občasnih srečanjih, prireditvah, obiskih in potovanjih je bilo izrečenih in zapisanih veliko navdušenih besed, nato pa sta zopet zavladala dvom in negotovost. V slovenskih strankah in časopisju so hrvaško-srbske zaostritve ob koncu 19. stoletja spremljali z obžalovanjem; zato so z odobravanjem pozdravili njihovo pomiritev in nastanek politične zveze hrvaških in srbskih strank t. i. hrvaško-srbske koalicije (1906). Simpatij sta bila deležna tudi prevrat v Srbiji leta 1903, s katerim so se v Beogradu na prestol povzpeli Karađorđevići, in Ilidenska vstaja v Makedoniji istega leta. Toda slovensko oziranje na Vzhod in na Balkan je bilo še naprej predvsem izraz zanesene vere v moč in prihodnost slovanstva, ni pa pomenilo odvračanja od Dunaja oz. Avstrije.

Z oblikovanjem meščanskih strank in z uveljavitvijo socialne demokracije je slovensko politično življenje v devetdesetih letih 19. stoletja končno dobilo moderno – tripolno – podobo, ki je ustrezala stanju pri drugih avstrijskih in zahodnoevropskih narodih. Meščanska strankarska tabora sta bila predvsem ideološko-politični grupaciji, ki sta resda iskali volivce v različnih socialnih skupinah slovenskega prebivalstva in jih poskušali pridobiti vsaka na svojo stran, nista pa zastopali homogenejših socialnih skupin. Po prenehanju sloge in razkolu nista bili več pripravljeni niti na minimalen konsenz o skupnih nacionalnih interesih, podoba slovenske družbe in sveta, ki so jo slikali njuni voditelji, pa je bila izrazito črno-bela, saj so njuni najzvestejši privrženci bližnje in daljne dogodke ocenjevali in presojali le v ideološki luči. Meščanska strankarska politika se je v letih pred prvo svetovno vojno tako spremenila v neizprosen klerikalno-liberalni spopad za oblast, ki sta mu strankini vodstvi pragmatično podrejali programska načela in narodne cilje. To se je posebej nazorno pokazalo na Kranjskem. Uveljavitev splošne kurije v kranjskem deželnem zboru je leta 1908 končala obdobje nemško-slovenske liberalne vlade. Slovenski ljudski stranki je zagotovila prepričljivo večino. Katoliško gibanje je pred prvo svetovno vojno na slovenskem ozemlju – razen v Trstu, Istri in na Goriškem, kjer je liberalno-katoliški boj še naprej potekal s spremenljivo srečo – povsod prevladalo. Na Goriškem se je slovenska katoliška stranka, da bi

utrdila položaj v deželnem zboru, v letih 1901–13 povezala z italijanskimi liberalci, kar je razdelilo katoliške vrste, vendar dvignilo precej manj prahu kot slovensko-nemški liberalni pakt na Kranjskem. Leta 1909 se je Slovenska ljudska stranka preimenovala v Vseslovensko ljudsko stranko, liberalni tabor pa se je zdel poražen in katoliški voditelji so bili prepričani, da je prišel čas njihove dokončne zmage.

Katoliški in liberalni politiki, ki so vodili in usmerjali slovensko narodno gibanje v avstrijski polovici monarhije, so svoje predstave oblikovali po nemškoavstrijskih in čeških zgledih ter (seveda) pod vtisom domačih sporov in razmer. V nacionalnem pogledu so v nasprotju z nemškimi liberalci, ki jim je bila glavno merilo narodne pripadnosti osebna opredelitev posameznika, vztrajali pri tradicionalnem stališču, da o narodnosti odločata »kri« in »jezik« in je zato človek, ki se opredeljuje drugače, kot mu veleva rod, »narodni odpadnik«. Od Nemcev, Čehov in drugih Slovanov so prevzeli tudi protisemitski besednjak, ki so ga v obeh meščanskih strankah neprikrito uporabljali, čeprav Judov na slovenskem ozemlju – vsaj v večjem številu – ni bilo. Slovenski antisemitizem je bil zmes tradicionalnega krščanskega antisemitizma, protijudovskih gesel avstrijskih krščanskih socialcev in strahu pred prehitro meščansko-kapitalistično preobrazbo slovenskega prostora, temeljil pa je tudi v prepričanju, da so Judje tesno povezani z nemškimi liberalci in nespravljivi nasprotniki slovanstva.

Proti nenemški Evropi in k zahodnoevropskim prestolnicam so se v času pred prvo svetovno vojno ozirali le redki posamezniki. Misel, da morajo slovenski izobraženci, če želijo razširiti svoje duhovno obzorje in ubežati »formi mentis«, ki jo oblikujejo nemške in srednjeevropske univerze, oditi na Zahod, po možnosti v Pariz in se poskušati tam navzeti »novih idej«, je bilo od začetka 20. stoletja slišati predvsem med liberalno mislečimi študenti. Stoletnica ustanovitve Ilirskih provinc (1909) je med liberalnim meščanstvom oživila legendo o Napoleonovih simpatijah do Slovencev in Južnih Slovanov in zlasti med mlajšimi izobraženci dodatno okrepila profrancoska čustva. V Ljubljani je krajši čas celo deloval Francosko-ilirski krožek, ki je spodbujal k učenju francoščine in zanimanju za Francijo.

Sestavni del slovenskega političnega vstopanja v »moderno« je bilo tudi povečano zanimanje za »žensko vprašanje«. Leta 1897 je začel v Trstu izhajati prvi slovenski ženski list (imenoval se je Slovenka), ki je poleg tradicionalnih pogledov na ženske materinske, gospodinjske in narodne naloge že zastopal modernejša stališča. Leta 1901 pa so v Ljubljani ustanovili še Splošno slovensko žensko društvo, ki je postalo osrednja slovenska ženska organizacija pred prvo svetovno vojno.

SLOVENSKI »FIN DE SIÈCLE«

V zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno so doživljali Slovenci zelo živahen socialen in kulturen razvoj. Z modernizacijo in razmahom osnovnega šolstva po šolski reformi leta 1869 je naglo upadala nepismenost in pred prvo svetovno vojno so prebivalci na slovenskem ozemlju po pismenosti v monarhiji zaostajali samo za Nemci, Čehi in Italijani. Z novimi srednjimi, strokovnimi in poklicnimi šolami ter z rastočim številom visokošolskih diplomantov se je krepil sloj posvetnega izobraženstva, hkrati pa je njegova poklicna sestava postajala vse bolj pestra. Vedno večji del mladih strokovnjakov se je posvečal znanstvenemu delu. Nekatere stroke so se šele začele razvijati, v drugih pa so že nastajala prva temeljna dela. Do pomembnega preobrata je prišlo tudi v umetnosti. V književnosti, slikarstvu, glasbi in arhitekturi so nastopili ustvarjalci, ki so okoli leta 1900 slovenska umetniška prizadevanja tesno povezali z evropskimi.

Slovenščina je bila ob koncu 19. stoletja povsem izoblikovan jezik s svojo strokovno terminologijo. Kljub temu se njen položaj v šolstvu in uradih ni bistveno izboljšal. V državnem zboru na Dunaju je bilo sicer vse od začetka ustavne dobe leta 1861 mogoče govoriti v katerem koli jeziku (slovenski poslanci so slovenščino prvič uporabili ob poslanski zaobljubi leta 1867), toda podobno kot zastopniki drugih nenemških narodov so začeli tudi slovenski predstavniki v materinščini v večjem obsegu nastopati šele po letu 1900. V deželnih zborih in odborih je bila slovenščina enakopravna z nemščino le na Kranjskem, z italijanščino pa le na Goriškem. Javni uradi in sodišča so si med seboj povsod dopisovali samo v nemščini (na Primorskem delno v italijanščini), v stiku s strankami pa bi se morali v načelu ravnati po jezikovnem znanju stranke, vendar je bila praksa še naprej različna po deželah in odvisna od usmeritve ter volje uradništva.

Podobno je bilo z učnim jezikom osnovnih šol, saj so o njem odločali deželni šolski sveti in njihovi odborniki. Na Kranjskem so bile tako javne osnovne šole (razen v obeh nemških jezikovnih otokih na Kočevskem in v Beli Peči ter v deželni prestolnici Ljubljani) od Taaffejeve dobe vse slovenske. Na Primorskem in na spodnjem Štajerskem je pred prvo svetovno vojno slovensko osnovno šolstvo prevladovalo na podeželju, v mestih in trgih pa je od osemdesetih let malo napredovalo. V spodnještajerskih mestih se je ustanavljanju javnih slovenskih osnovnih šol upiralo nemško opredeljeno meščanstvo, v Trstu in Gorici pa jih je zavračala italijanska večina. Kljub temu so Slovenci v Gorici leta 1895 izbojevali javno (slovensko) osnovno šolo, v Trstu pa njihova prizadevanja po ustanovitvi občinske osnovne šole s slovenskim učnim jezikom niso bila uspešna. Zato je tri zasebne osnovne šole v Trstu

(in eno v Gorici) ustanovila Ciril-Metodova družba. Še slabše so bile razmere na Koroškem, kjer so imeli Slovenci le tri javne osnovne šole, v dvojezičnih (utrakvističnih) pa je slovenščino že po prvih letih zamenjala nemščina. V Benečiji in Prekmurju slovenskih osnovnih šol ni bilo.

V osnovnih šolah so o učnem jeziku odločali deželni šolski sveti in občinska zastopstva, odločitev o učnem jeziku v gimnazijah pa je bila v rokah šolskega ministrstva. Toda položaj slovenščine ni bil zato v gimnazijah nič boljši, zvečine je bil celo še slabši kot v osnovni šoli. Po ustanovitvi slovensko-nemških vzporednic na nižji gimnaziji v Celju leta 1895, ki je povzročila toliko hrupa, Slovenci na Štajerskem niso več dobili novih gimnazijskih razredov v svojem jeziku. Na Kranjskem so po letu 1908 na štirih nemško-slovenskih gimnazijah poleg na nižji stopnji nekatere predmete poučevali v slovenščini tudi v višjih razredih. Leta 1905 je bila v Šentvidu pri Ljubljani ustanovljena zasebna slovenska škofijska gimnazija, prva popolnoma slovenska gimnazija v monarhiji sploh. Edina državna slovenska gimnazija je bila leta 1913 ustanovljena v Gorici. Pouk v vseh drugih primorskih gimnazijah je potekal v nemščini in italijanščini. Tudi realke na ozemlju s slovensko govorečim prebivalstvom so bile samo nemške. Izjemi sta bili italijanska realka v Trstu in nemško-slovenska realka v Idriji. V Gorici je bilo slovensko še moško in žensko učiteljišče, v nemško-slovenskem učiteljišču v Ljubljani pa je prevladovala nemščina. Dekletom je bil v Ljubljani namenjen slovenski dekliški licej. Slovenska meščanska šola je bila v Postojni, tik pred prvo svetovno vojno pa so jo ustanovili tudi v Žalcu na spodnjem Štajerskem. V slovenščini je potekal pouk še v nekaterih strokovnih in poklicnih šolah.

Zahteva po ustanovitvi slovenske univerze je bila od leta 1848 sestavni del slovenskega političnega programa, toda avstrijske oblasti je do konca monarhije leta 1918 niso uslišale. Gibanje za ustanovitev slovenske univerze – bodisi v Ljubljani bodisi Trstu, kjer so svojo univerzo zahtevali tudi Italijani – se je na novo razmahnilo v začetku 20. stoletja, vendar ponovno brez uspeha. Slovenski študentje so zato vse do razpada monarhije študirali na Dunaju, v Gradcu, v Pragi in v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno tudi v Krakovu. Na zagrebško univerzo so odhajali le posamezniki, saj so njena spričevala v Avstriji (zaradi razlik v šolskih sistemih obeh polovic monarhije) veljala za tuja. V tridesetih letih, od leta 1880 do leta 1910, se je število slovenskih študentov na avstrijskih univerzah in visokih šolah dvignilo od okoli 350 (1880) na skoraj 1000 letno (1913), po številu slušateljev posameznih fakultet pa so po letu 1900 pravniki prehiteli teologe. Po letu 1910 je bilo tudi že več tehnikov kot medicincev in filozofov, v začetku 20. stoletja pa so se na dunajsko univerzo vpisale prve Slovenke.

S širjenem pismenosti in izobrazbe je postalo branje pomembna oblika preživljanja prostega časa. Vedno več ljudi je segalo po časopisih in knjigah. Leta 1913 je izhajalo pet slovenskih dnevnikov: štirje v Ljubljani (liberalni Slovenski narod, katoliški Slovenec, socialistična Zarja in neodvisni liberalni Dan) in eden v Trstu (liberalna Edinost). Hkrati so bralci lahko izbirali med pokrajinskimi, stanovskimi in strokovnimi glasili, zabavnimi in kulturnimi revijami ter preprostemu ljudstvu namenjenimi tedniki in polmesečniki. Nekateri časniki so v zadnjih letih pred izbruhom prve svetovne vojne že imeli ilustrirane priloge s fotografijami. Kultura branja se je naglo širila; njeno napredovanje je tudi v zadnjih desetletjih obstoja habsburške monarhije lepo ponazarjala rast članov Mohorjeve družbe. Leta 1895 je imela družba 71 000 članov, dobri dve desetletji kasneje – leta 1918– pa je naklada njenih knjig že dosegla 91 000 zvezkov. Med člani Mohorjeve družbe so še naprej prevladovali kmetje. Preprostim bralcem in razvedrilnemu branju so bile namenjene tudi druge knjižne zbirke. Strokovna, izvirna slovenska in prevedena leposlovna dela so izdajali še Slovenska matica in razna pokrajinska in krajevna združenja. Svojo knjižno serijo je imelo Dramatično društvo v Ljubljani, spoznavanju književnosti slovanskih narodov pa je bila namenjena posebna Slovanska knjižnica (v njej je samo v letih 1893–99 izšlo 93 knjig). Številna književna dela so izdajali privatni založniki.

V takšnih razmerah je osrednje mesto med umetnostnimi vejami še naprej pripadalo literaturi. V pesništvu sta se v zadnjih desetletjih 19. stoletja uveljavila duhovnika Simon Gregorčič in Anton Aškerc (1856–1912). Med najbolj priljubljenimi proznimi ustvarjalci so bili vse do konca stoletja Josip Stritar, Janko Kersnik in Ivan Tavčar. Prevladi postromantike v poeziji in realizma v prozi so se začeli v devetdesetih letih upirati zagovorniki novih literarnih smeri Prelomni obrat je leta 1896 naznanil naturalistični roman *V krvi* Frana Govekarja, Govekar pa je isto leto – istočasno z Ivanom Cankarjem – za novo literarno obdobje že uporabil izraz »moderna«. Moderna je bila – podobno kot drugod v Evropi – tudi v slovenski književnosti ime, s katerim so označevali raznolike literarne težnje in sloge, ki so predstavljali časovno in umetniško celoto. Z najpomembnejšimi avtorji slovenske moderne – pesniki Otonom Župančičem (1878–1949), Dragotinom Kettejem (1876–99) in Josipom Murnom (1879–1901) ter pesnikom, pisateljem in dramatikom Ivanom Cankarjem (1876–1918) – se je slovenska literatura prvič po Prešernu zopet resnično zbližala z najaktualnejšimi evropskimi literarnimi tokovi.

Ustvarjalci moderne so zavrnili rodoljubno in utilitarno usmeritev velikega dela dotedanje slovenske literature, Ivan Cankar pa se je izrazito kritično opredelil tudi do meščanske družbe in njenih vedenjskih in moralnih norm. Modernisti so v pesništvu

zagovarjali misel o avtonomiji umetnosti in se zgledovali po ljudski in romantični poeziji, nad vse pa so postavljali iskreno izpoved. Blizu so jim bili sočasni francoski in nemški pesniki, od starejših ustvarjalcev pa Heirnich Heine. Ivan Cankar se je v proznih in gledaliških delih loteval tudi socialnokritičnih tem, zavračal je prazno deklarativno rodoljubje in se posmehoval politični nenačelnosti. Moderna je torej pomenila temeljit prelom s tradicijo; njeni avtorji so se sicer z najnovejšimi literarnimi smermi in tokovi še naprej seznanjali predvsem prek Dunaja in nemščine, toda njihovi zgledi večinoma niso bili nemški, temveč zahodnoevropski, zlasti francoski. Pomembni pa so bili tudi ruski vplivi (na prvem mestu vpliv L. N. Tolstoja).

Literaturo slovenskih modernistov je označevala velika stilna raznovrstnost. Nanje so vplivali sočasni tokovi od dekadence in impresionizma do simbolizma, hkrati pa tudi prvine realizma, naturalizma, futurizma in ekspresionizma. Sprva so jih burno odklonili zlasti kranjski cerkveni krogi. Vendar to gibanja ni moglo zaustaviti. Krog pesnikov, pisateljev, dramatikov in esejistov, ki so se odpirali modernističnim vplivom, se je po letu 1900 vztrajno večal. Po raznovrstnosti svojega opusa in pripovedni moči pa je vse prekašal Ivan Cankar. V svojem literarnem delu je povezal različne smeri in tokove fin de siècla. V prozi in gledaliških delih je kot prvi med slovenskimi pripovedniki segel prek meja domačega prostora v sočasni evropski idejno-motivni svet. Njegov zgled je bil tako vabljiv, da je moderna razmeroma hitro prodrla tudi v katoliške vrste. Del pesnikov in pisateljev pa je ostajal zvest domači slovstveni tradiciji in še naprej zavezan realizmu. Slovensko-nemški nacionalni boji so bili tema naturalističnega romana Lojza Kraigherja *Kontrolor Škrobar*. Bralci so posebej lepo sprejeli tradicionalistično, po Sienkiewiczevih zgledih napisan roman *Pod Svobodnim soncem*, ki ga je leta 1906 objavil Fran Saleški Finžgar.

Stare in nove težnje so se podobno prepletale v drugih kulturnih in umetniških dejavnostih. Pomemben razmah je doživelo gledališče. Slovenskim gledališkim prizadevanjem so se odprle nove možnosti, ko je bila leta 1892 zgrajena nova stavba kranjskega Deželnega gledališča v Ljubljani. V Dramatičnem društvu, ki je skrbelo za slovenske gledališke predstave, so nastopili prvi poklicni igralci. Na njihov repertoar je – poleg denarnih težav – vplivalo občinstvo, ki je bilo bolj naklonjeno veselim in ljudskim igram kot klasičnim in modernim besedilom. Vseeno so se na slovenskem odru v Ljubljani preizkusili ne le s Shakespearom, Goethejem in Schillerjem, temveč celo z Ibsnom. Amaterske gledališke skupine so delovale tudi drugod na slovenskem ozemlju in se ob koncu 19. stoletja iz mest razširile na podeželje.

V glasbi sta se uveljavljala nova romantika in impresionizem. Slovenski skladatelji so

se zbirali ob reviji *Novi akordi* (1901–14), ki je objavljala izvirne slovenske skladbe in gojila glasbeno kritiko. Leta 1908 je bila poleg Glasbene matice, ki je skrbela za koncertne prireditve, ustanovljena Slovenska filharmonija (njen prvi dirigent je bil znani češki glasbenik Vaclav Talich). Pevske zbore (več kot 300 leta 1914) je združevala Zveza slovenskih pevskih društev. Od leta 1892 se je v Ljubljani uspešno razvijala tudi slovenska opera. Prva slovenska operna predstava po otvoritvi nove stavbe kranjskega Deželnega gledališča je bila romantična slovenskega skladatelja opera Benjamina Ipavca Teharski plemiči, na programu opernega gledališča pa so bile ob lahkih operetah tudi Rosinijeve, Bizeteve, Verdijeve, Wagnerjeve in Gounodove opere. Pred prvo svetovno vojno je slovenski operni ansambel deloval še v Trstu, v Mariboru pa so uprizarjali operetne predstave. Pojavili so se že tudi prvi občudovalci in posnemovalci bratov Lumière. Leta 1905 je ljutomerski odvetnik Karol Grossman (1864–1929) posnel prva kratka slovenska filmska dokumentarca.

Skoraj istočasno kot v literaturi je prišlo do modernističnega preloma v slikarstvu. Obdobje akademskega realizma, ki je med drugim dalo eno najpomembnejših slovenskih slikark Ivano Kobilco (1862–1926), se je do konca 19. stoletja izčrpalo in slikarstvo je našlo nov izraz v slikarski šoli Antona Ažbeta (1862–1905), ki je pred slovensko kulturno ozkosrčnostjo pobegnil v München. Oblikovala se je nova generacija slovenskih slikarjev, med njenimi najpomembnejšimi predstavniki pa so bili Rihard Jakopič (1869–1943), Matija Jama (1872–1947), Ivan Grohar (1867–1911) in Matej Sternen (1870–1949); oprijeli so se impresionizma in spodbudili pravi slikarski razcvet, čeprav jih je domača javnost sprejela šele potem, ko so uspeli na Dunaju. Podobno usodo kot slikarji-impresionisti so doživljali arhitekti Jože Plečnik (1872–1957), Maks Fabiani (1865–1962) in Ivan Jager (1871–1957), ki so se šolali na Dunaju pri Ottu Wagnerju. Med njimi je pred prvo svetovno vojno samo Fabiani ustvarjal tudi doma. Plečnik je deloval na Dunaju in v Pragi, Jager pa se je – razočaran nad domovino – v začetku 20. stoletja izselil na Kitajsko in nato v Združene države Amerike.

Modernizem si je torej od konca 19. stoletja s težavami, vendar uspešno utiral pot v slovensko kulturo. Z nemajhnimi problemi pa so se srečevali tudi mladi strokovnjaki, ki so se želeli posvetiti znanstvenemu delu. Med ustanovami so se na ozemlju s slovenskim prebivalstvom s strokovnim in znanstvenim delom do leta 1918 sistematičneje ukvarjali le muzeji. Izobraženci so se razen tega zbirali v strokovnih društvih, ob strokovnih glasilih in poljudno-strokovnih revijah. Osrednje slovensko znanstveno združenje je bila še naprej Slovenska matica. Ob pomanjkanju ustreznih znanstvenih ustanov je bilo na slovenskih tleh tudi neposredno pred prvo svetovno vojno več možnosti za ukvarjanje z zgodovinskimi, družboslovnimi, pravnimi in filozofskimi vedami kot z naravoslovjem, medicino in tehniko. V

letih 1894/95 je izdal Maks Pleteršnik (1840–1923) obsežen slovensko-nemški slovar, eno temeljnih del slovenske leksikografije. Široko zasnovano *Zgodovino slovenskega slovstva* Karla Glaserja (1845–1913) je v drugi polovici devetdesetih let izdala Slovenska matica, *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku* Franca Kosa pa je od leta 1902 objavljala katoliška Leonova družba. Mohorjeva družba je začela leta 1910 izdajati *Zgodovino slovenskega naroda* Josipa Grudna (1869–1922). To je bila prva obsežnejša sinteza slovenske zgodovine, ki se ni ozirala na deželne meje. Na Dunaju in v Gradcu je predaval slavistiko učenec Frana Miklošiča in eden najuglednejših slavistov svoje dobe Matija Murko (1861–1952). S številčno rastjo izobraženstva je v zadnjih desetletjih obstoja monarhije poraslo število strokovnjakov slovenskega rodu, ki so se uveljavili in posvetili učiteljski in znanstveni karieri na avstrijskih ter nekaterih evropskih univerzah. Čeprav so živeli na »tujem«, so zvečine ostali povezani s slovensko stvarnostjo. Nekateri pa so se postopoma odtujili narodnemu poreklu in se prepustili vplivom nemško govoreče okolice. Tako so delili usodo znamenitega fizika Jožefa Stefana (1835–93), ki je v mladosti koval melanholične slovenske verze, po zaposlitvi na dunajski univerzi pa postal nemško pišoči in govoreči avstrijski znanstvenik.

Politično, kulturno, družbeno in družabno življenje v mestih in na podeželju se je odvijalo v društvih. Ta so se ob koncu 19. stoletja – podobno kot drugod v monarhiji – tudi na slovenskih tleh močno razmahnila. Večinoma so se delila po narodni in strankarski pripadnosti članov. Največ je bilo gasilskih, prosvetnih, športnih in pevskih združenj; sledila so gospodarska, stanovska, humanitarna in narodnoobrambna. Slovenska društva so ponekod še delovala v prostorih nekdanjih čitalnic, ki so v devetdesetih letih že izgubljala bitko s strankarskimi prosvetnimi organizacijami, drugod – posebej v večjih mestih – pa so zrasli »narodni domovi« z dvoranami za prireditve, knjižnicami in gostilniškimi, društvenimi ter poslovnimi prostori.

Dovolj prostega časa za načrtnejše rekreiranje je imelo le premožnejše meščanstvo in izobraženstvo, saj je večini ljudi, ki so delali od 11 do 13 ur na dan, ostala za oddih in razvedrilo samo nedelja. Kljub temu se je po nekaterih ocenah pred prvo svetovno vojno na slovenskih tleh s športnimi in telesnokulturnimi dejavnostmi občasno ukvarjala kar petina aktivnega prebivalstva. Poleg telovadbe je bilo posebej priljubljeno planinarjenje; leta 1893 so se Slovenci izločili iz nemško usmerjenega avstrijskega planinskega združenja in so ustanovili svoje Slovensko planinsko društvo, hkrati pa se je začel pravi slovensko-nemški boj za planinske postojanke, ki ga je kronal župnik Jakob Aljaž iz Dovjega na Gorenjskem z nakupom najvišjega slovenskega vrha Triglava. Od konca osemdesetih let so nastajala

kolesarska društva, leta 1909 so v Ljubljani ustanovili Slovenski »footbal« klub Hermes, povečevalo pa se je tudi zanimanje za tenis in smučanje.

Mesta na slovenskem ozemlju so se pred prvo svetovno vojno počasi spreminjala. Večja spodnještajerska mesta so vse do propada monarhije leta 1918 ohranjala nemški, večina primorskih pa italijanski videz. Tudi večina kranjskih mest z Ljubljano na čelu je imela dvojezično - dvonarodno podobo. V urbanističnem pogledu je doživela pomembne spremembe predvsem Ljubljana, ki jo je župan Ivan Hribar s slovensko večino v mestnem svetu, potem ko jo je leta 1895 delno porušil potres, začel spreminjati v neuradno, a moderno urejeno slovensko prestolnico. V letih 1896–1910 so v ljubljanskem mestnem središču zrasle nove palače v secesijskem slogu: upravna poslopja, banke, hoteli in prva veleblagovnica. Vseeno je imel med mesti na s slovensko govorečim prebivalstvom poseljenem ozemlju pred prvo svetovno vojno samo Trst, ki je leta 1910 štel nekaj manj kot 230 000 prebivalcev, zares velikomestno podobo. Vsa druga mesta so bila precej manjša (Ljubljana je imela leta 1910 41 727, Maribor 27 994, Gorica 30 995 prebivalcev), hkrati pa so v komunalni ureditvi – kljub modernizaciji – zaostajala za sodobneje urejenimi avstrijskimi (in zahodnoevropskimi) mestnimi središči.

Čeprav so se slovenski odnosi z Nemci, Italijani in Madžari stalno zaostrovali in je postajal narodni boj vse bolj neizprosen, je živela večina slovenskega prebivalstva vse do propada monarhije ob svojem tudi še v nemškem, italijanskem in madžarskem kulturnem krogu, izobraženstvo in meščanstvo pa je pripadalo dvojezičnemu, včasih celo trojezičnemu okolju. Toda pritisk k nedvoumnemu in enoznačnemu narodnemu razmejevanju in opredeljevanju se je večal na vseh straneh in kdor se ni dovolj jasno in glasno narodno opredelil, si je le s težavo pridobil priznanje »narodne večine«. Slovenski umetnik in izobraženec je moral biti v slovenskem okolju predvsem Slovenec, da si je zagotovil naklonjenost narodnih ustanov in javnosti, v večinsko nemški okolici pa mu je to praviloma škodovalo.

SLOVENSKA DRUŽBA IN GOSPODARSTVO PRED PRVO SVETOVNO VOJNO

Rezultati štetij prebivalstva leta 1900 in leta 1910 so bili za slovensko javnost pravi šok, saj so razkrili, da je Kranjska po negativnem selitvenem saldu na prvem mestu med vsemi avstrijskimi deželami. V 64 letih – od 1846 do 1910 – se je število navzočega prebivalstva na Kranjskem povečalo le za 11,3 %, kar je pomenilo, da je glede na naravni prirastek »umanjkalo« več kot 130 000 ljudi. Sicer pa rezultati za slovensko ozemlje kot

celoto niso bili bistveno boljši. V avstrijski polovici monarhije je prebivalstvo v letih od 1846 do 1910 naraslo za 57,5 %, število Slovencev pa se je dvignilo le za 18,8 % – najmanj med vsemi narodi Cislajtanije. V zahodni polovici monarhije je leta 1910 živelo 1 325 000 ljudi s slovenskim občevalnim jezikom, njihov delež na ozemlju, ki so ga slovenski narodni voditelji šteli za »slovensko«, pa je padel od 88,9 % na 76,9 %, kar je bila predvsem posledica osipa slovenskega prebivalstva ob severni (slovensko-nemški) jezikovni meji.

Poglavitni vzrok za počasno slovensko populacijsko rast je bilo izseljevanje. Tega so se povsem jasno zavedali že sodobniki. Medtem ko so razvitejše dežele zahodnega dela habsburške monarhije po letu 1896 doživljale gospodarsko konjunkturo, je slovensko ozemlje ostalo gospodarsko pasivni, vzdrževani del države. S katoliškimi in liberalnimi zadrugami, s posojilnicami, s širjenjem izobrazbe in splošnim kulturnim dvigom na podeželju so se sicer kmetijstvu odprle nove možnosti. Toda kmetijski donosi so bili – v primerjavi z razvitejšimi avstrijskimi in zahodnoevropskimi deželami – še naprej presenetljivo skromni. Pridelava krušnih žit je bila v deželah s slovenskim prebivalstvom v letih pred prvo svetovno vojno dvakrat nižja kot na Češkem in skoraj trikrat nižja kot na Danskem. Hitrejši kmetijski razvoj je – poleg zadolženosti – oteževala predvsem razdrobljenost kmečke posesti. Na začetku 20. stoletja je bilo na slovenskem ozemlju 36 % kmečkih gospodarstev s kmetijami do dva hektara, 21 % je imelo do pet hektarov, tretjina med pet in dvajset hektarov in le dober 1 % jih je imelo več kot sto hektarov. Glavnino dohodkov sta prinašala poljedelstvo in živinoreja, manjši pa je bil zaslužek, ki so ga prinašali gozdarstvo, lov in ribolov.

V razvoju industrije in obrti je bil po letu 1890 tudi na slovenskem ozemlju dosežen pomemben napredek, toda zaostanek za razvitejšimi avstrijskimi deželami in Češko se je kljub temu še povečal. Industrijska podjetja so bila v primerjavi s podjetji v velikih avstrijskih industrijskih središčih – razen nekaj izjem – razmeroma majhna, skoraj polovica zaposlenih v neagrarni proizvodnji pa se je tudi naprej preživljala z obrtnimi dejavnostmi. Propadanje obrti, ki se je začelo v začetku druge polovice 19. stoletja, se je v glavnem ustavilo. Hkrati so nastajale nove obrti (zlasti za mehanične izdelke in storitve različnih vrst), ki so dopolnjevale in razširjale industrijsko ponudbo.

Največje spremembe je doživelo železarstvo. V zadnjem desetletju 19. stoletja so dokončno prenehale z delom visoke peči, fužine in železarske delavnice, ki se niso uspele modernizirati ali pa so jih obšle nove železniške proge in cestne poti. Kranjska industrijska družba je zgradila veliko in moderno železarno v Škednju pri Trstu, ki so ji kvalitetno železovo rudo dovažali po morju in je prinašala velike dobičke. Od začetka 20. stoletja je ta družba zmanjševala proizvodnjo na Jesenicah, ki so bile prav tako v njeni lasti. Verjetno bi

tamkajšnjo železarno sčasoma sploh opustila, če ne bi prišlo do prve svetovne vojne. Podobno je štajerska Alpine Montangeselschaft okoli leta 1900 opustila železarno v Prevaljah in preselila njene delavnice na Zgornje Štajersko. Ponekod so poskušali manjše železarske (žebljarske) delavnice rešiti z združevanjem v zadruge, kar pa ni moglo preprečiti njihovega upada. Med novimi kovinskopredelovalnimi podjetji, ki so se z uspehom razvijala v 20. stoletju, je bila tovarna emajlirane posode v Celju industrialca Adolfa Westna.

Za neagrarno proizvodnjo na slovenskem ozemlju pred prvo svetovno vojno je bilo značilno, da so bile skoraj vse pomembnejše industrijske in obrtne panoge razen železarstva vezane na domača naravna bogastva in njihovo predelavo. Edina izjema je bilo železarstvo, ki je bilo v vse večji meri odvisno od uvožene rude. Izkop premoga se je od devetdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne več kot podvojil (s 650 000 na 1 450 000 ton letno), rasla je proizvodnja svinca in cinka, ki so ju talili v neposredni bližini rudnikov v Mežici na Koroškem, proizvodni dvig pa je beležil tudi rudnik živega srebra v Idriji. Med večjimi lesnopredelovalnimi podjetji so bile še naprej žage, ki so na trg pošiljale polizdelke, izdelovanje pohištva pa je bilo v glavnem omejeno na manjše obrtne delavnice. Uspešno so se razvijali tudi obrati, ki so predelovali kmetijske pridelke. V Ljubljani je leta 1909 zrasla Kolinska tovarna, na spodnjem Štajerskem pa je bila leta 1902 ustanovljena delniška družba Združene pivovarne Žalec–Laško. S kmetijstvom je bilo povezano tudi predelovanje kož in usnjarstvo. Manjše so bile spremembe v tekstilni proizvodnji, ki je bila prav tako močno razdrobljena. V njej so – posebej kar zadeva izdelavo oblačil – prevladovali drobni obrtni obrati. Med nekmetijskimi proizvodnimi panogami, ki so se uspešneje prilagajale novim tržnim razmeram,so bile steklarne ter tovarne celuloze in papirnice. Nove izdelke so začele pošiljati na trg tudi nekatere kemične tovarne. Velika in moderna kemična tovarna, ki so jo začeli graditi tik pred prvo svetovno vojno v Rušah (med drugim za avstrijske vojaške potrebe) pa je odprla vrata šele leta 1918.

Najpomembnejši pogonski sili sta bili še naprej voda in para. Prva javna elektrarna na slovenskih tleh je začela delovati leta 1894 v Škofji Loki, tri leta pozneje pa so za mestno razsvetljavo zgradili majhno toplotno elektrarno v Ljubljani. Po letu 1901 je bila v Ljubljani glavni porabnik električne energije cestna železnica, individualna poraba elektrike pa je le počasi naraščala. Podobno počasi in postopoma je elektrika prodirala v obrt in industrijo. Eden prvih večjih industrijskih obratov, ki je uvedel električno energijo, je bil rudnik svinca in cinka v Mežici (1907), njegovemu zgledu pa je še pred prvo svetovno vojno sledila Westnova tovarna emajlirane posode v Celju (1913). Prve večje hidroelektrarne na slovenskem ozemlju so zgradili med prvo svetovno vojno. Leta 1915 so na Kranjskem slovesno pognali

hidroelektrarno Završnico, ki jo je na deželne stroške zgradil kranjski deželni odbor. Prvo veliko hidrocentralo na Dravi Falo so leta 1918 zgradili nemško-avstrijski in švicarski denarni mogotci.

Z živahnejšo gospodarsko dejavnostjo je v devetdesetih letih zopet oživela gradnja železnic, ki je skoraj zamrla po gospodarski krizi leta 1873. Velikopoteznih zamisli o mednarodnem železniškem vozlu s sečiščem na Kranjskem ni več nihče omenjal, do prve svetovne vojne pa so bile končno zgrajene nekatere proge, za katere se je zavzel že načrt Ilirskih železnic leta 1872. Leta 1906 je bila končno dograjena druga železniška povezava proti Trstu, o kateri se je govorilo vse od prodaje južne železnice francoskemu kapitalu sredi 19. stoletja. Proga, ki je tekla od Beljaka skozi karavanški predor do Jesenic, nato pa po dolini Save Bohinjke in skozi bohinjski predor v dolino Soče in dalje proti Gorici in Trstu, je spadala med izjemne dosežke tedanje gradbene tehnike. Velike tranzitne železniške proge so dobile lokalne priključke, s čimer je slovensko ozemlje šele v začetku 20. stoletja prepletla gostejša železniška mreža. Toda nove proge so imele mnogo manj ugodne gospodarske učinke, kot so pričakovali in napovedovali njihovi pobudniki in zagovorniki. V mnogih krajih in trgih so – dokler je bila železnica še v gradnji – računali predvsem, kaj in kako bodo izvažali, ko pa so proge odprli za promet, se je marsikje izkazalo, da jim je blago, ki ga je vlak pripeljal iz industrijsko razvitejših avstrijskih področij in tujine, odvzelo še tisto tržišče, ki so ga imeli.

Največja industrijska podjetja in delniške družbe na slovenskih tleh so bili ne le v rokah neslovenskega, temveč tudi po ozemeljskem poreklu tujega kapitala: nemškega (z Dunaja, iz Gradca in iz nemškega cesarstva), francoskega, italijanskega, češkega in švicarskega. Po nekaterih izračunih je bilo razmerje med domačim po geografskem izvoru in tujim kapitalom, investiranim v industrijo na slovenskem ozemlju okoli leta 1914 1 proti 7 ali 8, po drugih pa celo 1 proti 10. Nemški kapital, povezan z velikimi bankami v Nemčiji, je naglo osvajal tudi Trst, kjer je izpodrival italijanskega. Prvo uspešno slovensko banko – Ljubljansko kreditno banko – so leta 1900 s pomočjo češke Živnostenske banke ustanovili liberalci. Bančno vodstvo je bilo v rokah liberalnih veljakov, vodilni strokovni uradniki pa so bili Čehi. Liberalci so hkrati sodelovali pri ustanovitvi Jadranske banke v Trstu, ki je nato skupaj z Ljubljansko kreditno banko vlagala denar v različna industrijska in celo pomorska podjetja. V liberalnih rokah je bila tudi Mestna hranilnica v Ljubljani, ki je odprla vrata leta 1889. Bila je tekmica nemške Kranjske hranilnice in je do leta 1910 oblikovala mrežo hranilnic v več slovenskih mestih in trgih.

Katoliške denarne in bančne ustanove so temeljile na kapitalu Krekovih zadrug. Leta

1895 ustanovljeni katoliški Ljudski posojilnici se je pet let pozneje (1900) pridružila katoliška Vzajemna zavarovalnica, ki je bila prva slovenska ustanova te vrste. Kranjski deželni zbor je nato leta 1910 z večinsko podporo Slovenske ljudske stranke ustanovil Kranjsko deželno banko. Kljub temu je bil slovenski finančni kapital – zlasti v primerjavi z nemškim in kapitalom, ki je prihajal od drugod iz monarhije in tujine – pred prvo vojno še v povojih. Večje in ambicioznejše investicije slovenskih finančnih in bančnih ustanov so bile razmeroma redke. V tujih rokah je večinoma ostajala tudi izvozna in tranzitna trgovina, v notranji pa so prevladovali domači trgovci. Kot je leta 1918 izračunal Milko Brezigar, so Kranjska, spodnja Štajerska in slovenski del Koroške pred prvo svetovno vojno v kmetijstvu proizvedle okoli 3 % več kot so porabile, v nekmetijskih panogah pa so imele skoraj 7 % primanjkljaj. Skupni domači proizvod naj bi bil torej 0,3 % manjši kot poraba, uvoz pa naj bi presegal izvoz za 3,5 %. Glavne izvozne panoge so bile lesna, papirniška in usnjarska industrija, živinoreja ter železarstvo in rudarstvo, uvozne pa tekstilna in kemična industrija. Pomemben delež v uvozu so imele tudi energetske surovine (petrolej, bencin) in tobak.

Gospodarstvo na slovenskem ozemlju pred letom 1918 še ni bilo »narodnogospodarska« celota. Gospodarske dejavnosti so se kljub posameznim večjim podjetjem, bankam in delniškim družbam, ki so s svojo aktivnostjo in investicijami segali prek deželnih meja, v veliki večini vse do propada habsburške monarhije odvijale v deželnih okvirih. Ljubljana je bila sicer neuradno slovenska kulturna in politična prestolnica, toda nikakor ne središče, ki bi v gospodarskem pogledu povezovalo slovensko ozemlje. Najpomembnejše poslovno, prometno in gospodarsko središče na slovenskih tleh je bil še naprej Trst, ki je bil po letu 1891, ko je izgubil status svobodnega pristanišča, s svojim zaledjem tesneje povezan kot prej. Leta 1910 je živelo v Trstu 56 916 Slovencev (nekaj več kot 25 % vseh mestnih prebivalcev in dobrih šest tisoč več kot jih je imela Ljubljana s predmestji vred). Tako je bil Trst dejansko največje slovensko mesto tedanjega časa. Toda Slovenci so prevladovali predvsem med nižjimi mestnimi sloji, med premožnejšim in gospodarsko aktivnim meščanstvom pa so bili v občutni manjšini. Delež slovenskega kapitala v tržaškem gospodarstvu se je sicer od konca 19. stoletja večal, vendar je še vedno močno zaostajal ne le za nemškim in italijanskim, temveč tudi za hrvaškim. V splošnem je bilo tržaško zaledje gospodarsko bolj navezano na Trst kot Trst na zaledje. Za prebivalstvo v zaledju je bil Trst najbližje veliko tržišče in mesto številnih zaposlitvenih in podjetniških priložnosti, tržaško pristanišče z okoliško industrijo pa je živelo predvsem od trgovanja in poslovanja z Dunajem, industrijsko razvitimi deli monarhije in tujino, pri tem pa je razmeroma malo vplivalo na gospodarski razvoj v prostoru med Alpami in Jadranom. V senci

tržaškega pristanišča so ostajala tudi mesta v slovenskem Primorju od Milj do Pirana.

Čeprav se je socialna sestava slovenskega prebivalstva od konca 19. stoletja naglo spreminjala in je število mestnega prebivalstva naraščalo, je bilo na ozemlju s slovenskim prebivalstvom zaradi počasne industrializacije malo večjih mestnih središč. Še leta 1910 razen Trsta ni bilo več kot pet mest z več kot 10 000 prebivalci (Ljubljana, Maribor, Celovec, Gorica in Beljak). Vrsta starejših mest (npr. Kranj, Novo mesto, Kamnik) je v novih razmerah izgubljala gospodarski pomen. Vodilno vlogo v slovenskem narodnem, kulturnem in političnem življenju je ohranjalo izobraženstvo, ki se je tudi v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno številčno hitreje krepilo kot trgovsko, podjetniško in denarno meščanstvo. Vseeno so Slovenci celo v rasti akademsko šolanega (in ne le gospodarsko aktivnega) meščanstva zaostajali za socialno razvitejšimi narodi monarhije (za Nemci, Italijani, Čehi in Poljaki). Osrednja slovenska dežela Kranjska je imela v primerjavi s sosednjimi pokrajinami sploh najnižji odstotek izobraženstva. Ženske so se le izjemoma uveljavljale v poklicih, ki so zahtevali izobrazbo (izjema je bil učiteljski poklic).

Industrijskega delavstva je bilo največ v Trstu (okoli 41 000 ljudi), drugod na slovenskem ozemlju pa so bile koncentracije obrtnega in tovarniškega delavstva precej manjše (v mejah današnje države Slovenije je bilo v obrti in industriji zaposlenih približno 86 000 delavcev). Slovenska območja so ohranjala vse do propada Avstro-Ogrske večinsko kmetijstvo naravo (leta 1910 je živelo na podeželju še 67 % ljudi) in so spadala med slabo industrializirane pokrajine habsburške monarhije.

ZADNJA LETA HABSBURŠKE MONARHIJE

Januarja leta 1909 je kranjski deželni zbor sprejel izjavo, s katero so poslanci katoliške in liberalne stranke pozdravljali priključitev Bosne in Hercegovine k Avstro-Ogrski in izražali upanje, da je to »prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov naše monarhije v državnopravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije«. Ivan Šušteršič se je ob tej priložnosti zavzel za združitev vseh »južnih« habsburških dežel od Trsta do Drine, Janez Evangelist Krek pa je Srbe s simpatijo imenoval »naše Napolitance«, ugotavljal, da bodo Srbi spremenili odnos do monarhije, če se bo ta reformirala in bo južne Slovane, ki živijo v njenih mejah, združila v posebni avtonomni jugoslovanski enoti. Oglasil se je tudi liberalni prvak Karel Triller (1862–1926), ki je – potem, ko je zatrdil slovensko zvestobo dinastiji – še dodal, da utegne Avstrija, če ne bo pravočasno in pravično rešila narodnih vprašanj, trčiti ob nov Piemont in novega Cavourja.

Slovensko-nemški odnosi so se v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno naglo slabšali. Obe strani – nemška in slovenska – sta si prizadevali pridobiti podporo prebivalstva z zborovanji, proslavami in medsebojnim obtoževanjem v tisku in na javnih prireditvah. Nemški nacionalisti so bili še naprej posebej glasni na Koroškem, kjer so leta 1908 v Celovcu z javnimi demonstracijami zahtevali uradovanje samo v nemškem jeziku. Napetost se je povečevala tudi v spodnještajerskih mestih, ki so jih nemške stranke in njihovi pristaši slavili in razglašali za starodavne nemške naselbine. Ko je leta 1908 Ciril-Metodova družba sklicala skupščino na Ptuju, da bi tako pokazala, kako imajo Slovenci to mesto za del svojega ozemlja, je prišlo do spopada. Ptujski in okoliški Nemci so ob pomoči orožništva napadli zborovalce, ki so se z vlakom pripeljali na zborovanje. Le nekaj dni pozneje so – kot odgovor na ptujske dogodke – sledile velike protinemške demonstracije v Ljubljani. Demonstranti so razbijali stekla na nemških trgovinah in gostilnah, odstranjevali nemške napise in vzklikali protinemška gesla. Deželni predsednik Schwarz je poklical na pomoč vojake, ki so 20. septembra 1908 zvečer v zmedi streljali na demonstrante in dva ubili. Bilo je prvič (in zadnjič) v času habsburške monarhije, da sta v demonstracijah na slovenskih tleh padli smrtni žrtvi in njun pogreb se je spremenil v množično protinemško zborovanje.

Ti dogodki so – skupaj s političnim razvojem v Avstro-Ogrski, na Balkanu in drugod v Evropi – pomembno vplivali na slovenske politične opredelitve. Za slovenske elite in večino slovenskega prebivalstva so bili nov dokaz, da so najnevarnejša grožnja slovenski narodni prihodnosti Nemci in nemški »Drang nach Süden«, nemško-slovenski spopad pa je le sestavni del »tisočletnega« boja med Slovani in Germani, ki se približuje odločilni fazi in se mora prej ali slej končati s slovansko zmago. Toda novoslovansko gibanje, ki se je v začetku 20. stoletja širilo s Češke, med Slovenci ni pognalo globljih korenin. Njen glavni zagovornik je bil Ivan Hribar, ki se je v duhu mladočeških pobudnikov gibanja zavzemal za tesnejše slovansko kulturno, gospodarsko in politično povezovanje, federalizacijo monarhije in njeno zunanjepolitično preusmeritev od Nemčije k Rusiji. Zlasti med izobraženci ni bilo malo ljudi, ki so odkrito izražali svoje slovansko čustvovanje, se učili slovanskih jezikov in navezovali stike s Slovani monarhije in izven nje. Vseeno je ostalo število simpatizerjev novoslovanstva omejeno, medtem ko se je jugoslovansko gibanje po aneksijski krizi krepilo in širilo.

Čeprav so posamezniki v kriznih časih omenjali možnost razpada Avstro-Ogrske, si – razen redkih skrajnežev – ni nihče želel ali predstavljal njenega skorajšnjega konca. Habsburžani so na slovenskih tleh vladali več kot pol tisočletja in dvojna monarhija se je zdela nezamenljiva in trajna zgodovinska tvorba, ki je Slovence – naj so bili še tako nezadovoljni z njo – varovala pred nemškimi in italijanskimi ozemeljskimi apetiti.

Nezadovoljstvo s politiko državnega vrha in dunajskega državnega zbora zato ni močneje omajalo zaupanja v cesarja in dinastijo, imenovanje Madžarom nenaklonjenega nadvojvode Franca Ferdinanda za prestolonaslednika pa je spodbudilo nova upanja in (posebej v vrstah Slovenske ljudske stranke) špekulacije o njegovih simpatijah za trializem in tretjo – južnoslovansko – enoto monarhije. Ivan Šušeršič, ki se je na vse kriplje trudil, da bi prišel v stik s prestolonaslednikom, je Francu Ferdinandu že leta 1909 poslal spomenico, v kateri je dokazoval, da se »dinastični interes…krije z interesom Jugoslovanov« in mora monarhija, če želi ohraniti prevladujoč položaj na Balkanu, združiti jugoslovanske dežele »v tretje državnopravno telo«. To naj bi po Šušteršiču obsegalo Hrvaško s Slavonijo, Bosno in Hercegovino, srbske pokrajine Ogrske ter »hrvaške in slovenske dežele Cislajtanije: Dalmacijo, Primorsko, Kranjsko ter s Slovenci poseljene dele Štajerske in Koroške«.

»Jugoslovanstvo« je tako postalo v letih pred prvo svetovno vojno ena osrednjih slovenskih državnopolitičnih tem, toda predstave o tem, s kom in kako se povezovati niso bile nič bolj jasne in konkretne kot v desetletjih prej. Obe slovenski meščanski stranki sta govorili o trializmu in federalizmu ter se zavzemali za ustanovitev posebne južnoslovanske državnopolitične enote v monarhiji, že v pogledih na možne hrvaške zaveznike in zlasti na odnos do Srbov pa sta se precej razlikovali. Vseslovenska ljudska stranka je v letih 1911/12 obnovila zvezo s hrvaško stranko prava in se leta 1912 celo združila z njo v skupno »hrvaško-slovensko stranko prava«. Pričakovanja, ki jih je med slovenskimi katoliškimi politiki vzbujalo zbliževanje s pravaši, pa so bila vse od začetka brez osnove. Večino v hrvaškem sabor v Zagrebu je imela liberalno usmerjena hrvaško-srbska koalicija in brez nje ni moglo biti govora o »enotni hrvaško-slovenski politiki«. Zamisli o trajnejšem katoliško-pravaškem zavezništvu so bile tudi drugače nerealne, saj so bili položaj in interesi obeh narodov in obeh strank – Vseslovenske ljudske stranke in Hrvaške stranke prava – preveč različni. Hrvaško slovenska stranka prava v takšnih razmerah ni mogla zaživeti. Eden redkih rezultatov združitve Vseslovenske ljudske stranke in Hrvaške stranke prava je bilo tako okrepljeno poslansko sodelovanje v Hrvaško-slovenskem državnozborskem klubu na Dunaju, ki se je nadaljevalo do začetka prve svetovne vojne in je znova oživelo leta 1917.

V nasprotju s Slovensko ljudsko stranko so se poskušali liberalci zbližati s svobodomiselnimi hrvaškimi skupinami in hrvaško-srbsko koalicijo, navduševali pa so se tudi nad povezovanjem s Srbi. Srbsko pravoslavje jih ni motilo, nasprotno, najbolj vzneseni med pisci so dokazovali, da je pravoslavje srbska prednost, saj naj bi bila Pravoslavna cerkev manj nasilna kot Katoliška ter tesneje povezana z verniki in »narodom«. Vendar tudi liberalno oziranje po hrvaških in srbskih političnih zaveznikih ni imelo večjega uspeha. V hrvaško-

srbski koaliciji za sodelovanje s Slovenci niso kazali zanimanja in so zastopali hrvaško različico trializma, ki je težila k združitvi hrvaških pokrajin in k oblikovanju posebne »južnoslovanske« enote brez Slovencev. V iskanju prijateljev na Hrvaškem, v Bosni in v Srbiji so bili tako še najuspešnejši socialni demokrati, ki so novembra leta 1909 v Ljubljani organizirali prvo jugoslovansko socialnodemokratsko konferenco. Na njej so sprejeli t. i. tivolsko resolucijo (imenovala se je po hotelu Tivoli v istoimenskem ljubljanskem parku, kjer so socialni demokrati zasedali), ki se je zavzemala za združitev vseh Jugoslovanov »ne glede na različnost vere, pisave, dialektov ali jezikov« v enoten narod; bila pa je preabstraktna, da bi lahko postala sredstvo politične akcije. Zato je ostala brez odmeva in se ni zanjo nihče zmenil. V letih 1912/13 je nato izbruhnila prva balkanska vojna, ki je slovenske poglede na »jugoslovansko vprašanje« naglo radikalizirala. Prepričljiva zmaga malih balkanskih držav – Srbije, Črne gore, Bolgarije in Grčije – nad Turčijo je izzvala vsesplošno navdušenje. V Ljubljani so ustanovili odbor, ki je zbiral pomoč za protiturške zaveznice, v Srbijo pa so se odpravili prostovoljci. Simpatije za Srbijo so se povečale tudi v obeh meščanskih strankah, hkrati pa je bilo slišati mnenja, da je Avstrija svojo možnost, da reši jugoslovansko vprašanje, že zamudila in se utegne to reševati brez nje ali celo proti njej. Druga balkanska vojna, v kateri se je Bolgarija (poleti 1913) zaradi vojnega plena spopadla s Srbijo, Črno goro in Grčijo, je zato pomenila za vse, ki so polni upanja zrli na Vzhod in Balkan, veliko razočaranje. Simpatije za Bolgarijo so se ohladile, Srbija pa je bila v očeh nemajhnega dela slovenske javnosti dejanska in moralna zmagovalka balkanskega vojskovanja, kar je še utrjevalo njen ugled in prestiž.

Kljub temu so med Slovenci resnično prosrbska stališča tudi v času balkanskih vojn zastopali le v ozkih radikalnih in mladoliberalnih krogih, predvsem v krogu srednješolske mladine, ki je v letih 1912/13 v Ljubljani izdajala list Preporod. Preporodovci so bili edina slovenska politična skupina pred prvo svetovno vojno, ki je zagovarjala povsem protiavstrijsko stališče in se zavzemala za jugoslovansko državo zunaj monarhije, pri čemer njihovih političnih nazorov niso zavračale le vse slovenske politične stranke, temveč tudi malone vsi vidnejši slovenski izobraženci. Tudi pisatelj Ivan Cankar, ki je spomladi leta 1913 v Ljubljani v predavanju Slovenci in Jugoslovani pod vtisom balkanskih dogodkov pozval k nastanku »zvezne jugoslovanske republike« in si z izjavo »Pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku! Bodimo kakor Mazzini v Italiji« prislužil enotedensko zaporno kazen, je bil s svojimi pogledi močno osamljen. Pri tem je ostal – za razliko od preporodovcev – daleč od prosrbstva. Razmišljanja o enotnem slovensko-hrvaškem ali slovensko-hrvaško-srbskem narodu, ki ga je zgodovina usodno razdelila in si lahko šele s postopno jezikovno in kulturno spojitvijo

zagotovi svojo prihodnost, je odločno odklanjal. »Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratranci – po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu ali pa goriški viničar furlanskemu,« je ugotavljal. Jugoslovansko vprašanje je bilo po Cankarjevem mnenju izključno politično, najrazličnejše ideje o opuščanju slovenskega jezika v korist hrvaščine oz. srbohrvaščine ter o postopnem spajanju južnoslovanskih jezikov in kultur pa so bile zanj povsem nesprejemljive. Cankar s svojo kritiko ni meril samo na preporodovce. Misel, da so Jugoslovani en sam narod ali pa morajo to prej ali slej postati, je v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno našla plodna tla med izobraženci in politiki v vseh treh slovenskih političnih taborih. Njeni privrženci so jo utemeljevali na različne načine: z zahodnoevropskimi narodnopolitičnimi teorijami, z zgledom združitve narečno raznolikega nemštva v enotno nemško nacijo, z nenaklonjenostjo mednarodnih razmer majhnim narodom in z južnoslovanskim jezikovnim sorodstvom. Toda v resnici sta bila v njenem ozadju predvsem občutek ogroženosti zaradi slovenske majhnosti in strah, da bodo Hrvatje in Srbi v procesu medsebojnega povezovanja Slovence izpustili iz svojih načrtov. Med liberalnim izobraženstvom se je tako v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno širilo novoilirsko gibanje, ki ga je usmerjal in vodil slavist Fran Ilešič (1871–1941), prepričan zagovornik jezikovno-kulturnega zbliževanja Slovencev z drugimi jugoslovanskimi narodi. Po Ilešičevem mnenju bi moral biti cilj njegovih rojakov »popolno edinstvo s Hrvati«, saj Slovenci sami zase »ne pomenijo nič«, so pa lahko »izvrsten kvas jugoslovanstva«. Vendar tudi Ilešič ni bil pripravljen takoj opustiti slovenščine in se je zavzemal za uporabo srbohrvaščine predvsem v znanstvenih besedilih. Podobna stališča so zastopali tudi nekateri posamezniki v socialdemokratskem in v katoliškem taboru.

Jugoslovansko usmerjeni zanesenjaki, ki so v obrambi slovenskega jezika in kulture pred Nemci in Italijani kazali vso odločnost, pri tem pa so bili pripravljeni na večjo popustljivost in postopno »jezikovno in kulturno« spajanje pri povezovanju s Hrvati in Srbi, so bili pred letom 1914 manjšina brez širšega zaledja. Velika večina slovenskega prebivalstva je prav malo vedela o Hrvatih in Srbih. Povezovanje s Hrvati in oziranje proti Srbom in Balkanu je bilo zato lahko zanje predvsem iskanje zaveznikov, ki jih bodo podprli v odporu proti Nemcem in Italijanom ter jim pomagali doseči tradicionalni slovenski narodnopolitični cilj – Zedinjeno Slovenijo in narodno avtonomijo. Posebej kmečkim volivcem je bilo tako še najbližje stališče Vseslovenske ljudske stranke, ki se je zavzemala za državnopravno združitev avstrijskih Jugoslovanov v obliki slovensko-hrvaške države. V Vseslovenski ljudski stranki v gledanjih na jugoslovanstvo ni bilo večjih razlik. Oba katoliška voditelja, Šušteršič in Krek sta se zavzemalo za federalizem (oz. trializem) in hrvaško slovensko zvezo,

Vseslovenska ljudska stranka pa je trialistična in jugoslovanska stališča od aneksijske krize leta 1908 zastopala tudi v državnem zboru.

Državnozborski poslanci obeh slovenskih meščanskih strank so po razpadu konservativnega Hohenwartovega kluba v državnem zboru še kratek čas nastopali v skupnem poslanskem klubu, leta 1901 pa so se ločili in vse do leta 1917 delovali ločeno, čeprav je med njimi prihajalo do občasnih povezav. Po volitvah leta 1907 je med 516 poslanci Cislajtanije sedelo v državnem zboru na Dunaju 17 zastopnikov slovenskega katoliškega tabora in 7 liberalcev. Za posebnega mojstra parlamentarne taktike se je izkazal voditelj Vseslovenske ljudske stranke Ivan Šušteršič, ki je nekaj časa celo upal, da bo postal poštni minister. Od leta 1911 je vodil 27 članski hrvaško-slovenski poslanski kluba, v katerem so se poslanci Vseslovenske ljudske stranke združili z dalmatinskimi pravaši in istrskimi državnozborskimi zastopniki. Leta 1912 je, ko je postal kranjski deželni glavar, je z mesta načelnika hrvaško-slovenskega poslanskega kluba odstopil, za novega načelnika pa je bil leta 1914 izbran Anton Korošec (1871–1940), ki je bil – prav tako kot Krek – duhovnik. Korošec je na ta način ob Šušteršiču in ob Kreku postal tretji najmočnejši človek v Vseslovenski ljudski stranki.

Atentat na avstrijskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda 28. junija 1914 v Sarajevu je med Slovenci povzročil vsesplošno osuplost in obžalovanje. Prevladovalo je mnenje, da gre za neopravičljivo dejanje, storjeno pod vplivom Beograda in srbske zunanje politike, kar bo neizbežno škodovalo jugoslovanskemu gibanju in slovenskemu položaju v monarhiji. Govorice o prestolonaslednikovih reformnih načrtih in njegovi pripravljenosti na reševanje »jugoslovanskega vprašanja« so protisrbsko razpoloženje še stopnjevale. Slovenski katoliški in liberalni politiki so umor v Sarajevu najodločneje obsodili. Posebej burno se je odzval vodja Vseslovenske ljudske stranke in kranjski deželni glavar Ivan Šušteršič, ki je za atentat obtožil Srbijo in pozval na boj proti domačim »veleizdajalcem, hujskačem in zapeljivcem«. Krek in Korošec sta bila zmernejša in sta se omejila na izraze sožalja in zvestobe habsburški vladarski hiši. Do atentata se niso opredelili socialni demokrati, med katerimi je prevladalo stališče Henrika Tume (1858–1935), da nima stranka nič skupnega s habsburškimi nadvojvodi in avstrijsko-nemškimi nacionalisti.

Avstro-ogrski vojni napovedi Srbiji 28. julija 1914 so poleg socialnih demokratov nasprotovali tudi liberalci. Toda mobilizacije ni zato zlasti v mestih spremljalo nič manj zaneseno in domoljubno vzdušje. Slovenski vojaki so odhajali v vojno z narodnimi zastavami in narodnimi trakovi na kapah, obenem pa – kot vojaki drugod v monarhiji – s petjem in cvetjem. Bili so pač prepričani, da bo vojskovanja do zime že konec in bodo za božič zopet doma. Nemajhen del prvih mobilizirancev (med njimi so bili tudi prostovoljci) je bil poslan v

Galicijo, kjer so po avstrijskih porazih že jeseni leta 1914 padli v rusko ujetništvo. Sicer pa so Slovenci med prvo svetovno vojno služili v vseh rodovih avstrijske vojske in v kar 50 izmed njenih 141 polkov. Slovenski možje in fantje so se bojevali predvsem na ruskem bojišču, po vstopu Italije v vojno pa tudi v Posočju in na Tirolskem. Mnogi so se v boju odlikovali; številni pa so zgroženi zaradi vojnih strahot in naveličani vojskovanja dezertirali. Že ob začetku vojne je več deset Slovencev, ki so simpatizirali s Srbijo (med njimi so bili nekateri preporodovci) prebegnilo v kraljevino Karađorđevićev. Tam so se skupaj s Slovenci, ki so v Srbijo odšli v času balkanskih vojn, kot prostovoljci vključili v srbsko vojsko. Prostovoljsko gibanje se je po velikih srbskih porazih leta 1915 razmahnilo tudi med južnoslovanskimi vojnimi ujetniki v Rusiji. V prostovoljske oddelke je bilo vključenih ali prisilno mobiliziranih okoli 4000 Slovencev, vendar se je večina zaradi slabih razmer, nasilja srbskih častnikov in pritiska srbskih oblasti, naj sprejmejo srbsko državljanstvo, vrnila v ujetništvo ali pa je dezertirala. Leta 1918 je bilo tako v srbski vojski vsega 234 Slovencev.

Potem ko je vlada na Dunaju v začetku vojne uvedla izredne gospodarske, politične, cenzurne in policijske ukrepe, so tudi na slovenskem ozemlju zavladale vojne razmere. Oblasti so prepovedale več časopisov in društev, slovenske in jugoslovanske nacionaliste so pozaprle ali poslale v internacijo, hkrati pa so poostrile pritisk in nadzor nad izobraženstvom, političnimi elitami in javnim dogajanjem. Med aretiranimi in preganjanimi so bile najbolj znane osebnosti slovenske kulture in politike od pisatelja Ivana Cankarja prek liberalnega prvaka Ivana Hribarja do novoilirca Frana Ilešiča. Decembra leta 1914 so postavili pred sodišče mlade sodelavce lista Preporod, spomladi leta 1915 pa je začelo delovati v Ljubljani vojaško sodišče, ki je sodilo tudi civilnim osebam. Več ljudi so obtožili vohunstva, nekaj so jih celo ustrelili. Toda vojskovanje je z vso ostrino seglo na slovensko ozemlje šele maja in junija leta 1915, ko so italijanske čete po italijanski vojni napovedi Avstro-Ogrski zasedle zahodne dele Goriške in Posočja. Že neposredno po začetku bojev je z območja soške fronte prebegnilo na Kranjsko, Štajersko in v begunska taborišča v Avstriji okoli 80 000 Slovencev, italijanske oblasti pa so jih z zasedenega območja okoli 12 000 izgnale v italijansko zaledje. Prvemu begunskemu valu sta sledila še dva manjša. V bojih ob Soči – šlo je za največji vojaški spopad na slovenskih tleh v vsej slovenski zgodovini – je padlo skoraj dvesto sto tisoč vojakov in civilistov, trajali pa so skoraj dve leti in pol. Končali so se šele oktobra 1917, ko so združene avstro-ogrske in nemške čete prebile italijanske položaje pri Kobaridu.

Slovenska meščanska politika je bila v prvih letih vojne brez določnejše usmeritve. Njeni voditelji in državnozborski zastopniki so od vlade večkrat zahtevali, da ponovno skliče državni zbor, ki se od spomladi leta 1914 ni več sestajal, hkrati pa so na Dunaju protestirali

zaradi preganjanj in zapiranj Slovencev. Katoliški prvaki so se spomladi leta 1915 skupaj s hrvaškimi politiki obrnili po podporo tudi na papeža. Vstop Italije v vojno in italijanska zasedba ozemlja ob zahodni slovenski meji sta vodilne može Vseslovenske ljudske stranke na Kranjskem v letih 1915/16 dodatno zbegala. V trenutkih negotovosti so bili pripravljeni celo opustiti predvojne trialistične načrte, sprejeti nemščino kot državni jezik in pristati na centralistične reformne zamisli avstrijskega vojaškega vrha; od vlade so zahtevali samo, da Slovencem prizna narodno-šolsko avtonomijo.

Jugoslovanska stališča so tako v prvi polovici vojne odkrito in odločno zastopali le slovenski emigranti, ki so bili v času izbruha vojne v Zahodni Evropi ali pa so tja prebegnili že po njenem začetku. Štirje med njimi – goriški pravnik Bogumil Vošnjak, tržaški odvetnik Josip Jedlowski, etnolog Niko Zupanič in pozneje še pravnik Gustav Gregorin – so se pridružili Jugoslovanskemu odboru, ki je bil 30. aprila 1915 na pobudo hrvaških emigrantov iz Avstro-Ogrske ustanovljen v Parizu. Njegov cilj je bilo »osvobojenje vseh Jugoslovenov izpod avstro-ogrskega jarma in ujedinjenje s svobodnimi brati Srbije in Črne gore«. Ustanovitelji in člani odbora so poskušali na vse načine preprečiti uresničitev tajnega Londonskega sporazuma, v katerem so antantni zavezniki Italiji za njen vstop v vojno proti Avstro-Ogrski obljubili obsežne dele habsburškega ozemlja, med drugim nemajhen del dalmatinske obale ter hrvaških in slovenskih pokrajin. Delo Jugoslovanskega odbora in njegovih slovenskih članov so med drugim podprli liberalno usmerjeni slovenski izseljenci v Združenih državah Amerike, izseljenci socialistične usmeritve pa so se s »Čikaško izjavo« junija 1917 zavzeli za združitev Slovencev, Hrvatov, Srbov in Bolgarov na temelju samoodločbe v federativno jugoslovansko republiko.

Po umoru avstrijskega ministrskega predsednika grofa Stürghka in Francjožefovi smrti jeseni leta 1916 so se začele razmere v Avstriji spreminjati. Notranjepolitični pritisk je nekoliko popustil in novi avstrijski cesar Karel je spomladi leta 1917– v ozračju vsesplošnega pomanjkanja in vojne izčrpanosti – sklical državni zbor. Slovenski in hrvaški poslanci so stopili v stik s češkimi in se z njimi dogovorili za medsebojno podporo. Hkrati so v Hrvaško-slovenskem poslanskem klubu in Vseslovenski ljudski stranki oživele razprave o raznih možnostih hrvaško-slovenske združitve. Misel, da se morajo v državnem zboru vsi jugoslovanski poslanci povezati v enoten klub, programska izjava, s katero bodo – podobno kot Čehi in Ukrajinci – nastopili ob njegovi otvoritvi, pa mora biti jugoslovanska in ne le slovensko-hrvaška, je zorela dalj časa, vendar je prodrla šele zadnje dva ali tri tedne pred začetkom parlamentarnih zasedanj. 33 slovenskih, hrvaških in srbskih poslancev avstrijske polovice monarhije in Dalmacije se je tako dan pred odprtjem državnozborskih vrat združilo v

Jugoslovanski klub, njegov predsednik Anton Korošec pa je na slovesni seji 30. maja 1917 prebral t. i. majsko deklaracijo, ki se je »na temelju narodnega načela in hrvaškega državnega prava« zavzemala za združitev Slovencev, Hrvatov in Srbov v demokratično in »samostojno državno telo« pod habsburškim žezlom.

Zahteve, zapisane v Majniški deklaraciji, niso bile nič posebno novega, saj so spominjale na spomenico kranjskega deželnega zbora leta 1909. Novo je bilo predvsem to, da so jih podprli predstavniki vseh slovenskih, hrvaških in srbskih strank v državnem zboru, slovenski katoliški prvaki in hrvaški pravaši pa so se s pristankom na »jugoslovanski okvir« dokončno poslovili od dvostranskih slovensko-hrvaških načrtov. Vseeno izjava Jugoslovanskega kluba sprva ni vzbujala večje pozornosti. V vodstvu kluba so poleti 1917 še pričakovali, da bo vlada pokazala razumevanje za njihova stališča in so se zato odločili za spravljivo politiko. Konec avgusta so Slovenci res dobili prvega in zadnjega ministra v času habsburške monarhije. Visoki državni uradnik dr. Ivan Žolger je postal »minister brez listnice«.

Toda jeseni leta 1917 je bilo že jasno, da avstrijski državni vrh ne misli na ustavno reformo in uresničitev slovenskih in jugoslovanskih želja. Jugoslovanski klub je prešel v opozicijo, v Ljubljani pa so Majsko deklaracijo podprli škof Jeglič in voditelji obeh meščanskih strank. To je sprožilo množično gibanje z zborovanji in zbiranjem podpisov v podporo politiki slovenskih in jugoslovanskih poslancev, ki se je razširilo po vsem slovenskem ozemlju. Predsednik Jugoslovanskega kluba Anton Korošec, ki je prevzel konec leta 1917 tudi strankino vodstvo, je postal nesporni voditelj slovenske politike. Slovenski poslanci v državnem zboru so od jeseni 1917 vedno večkrat omenjali, da je majska izjava »minimum«. Opozarjali so, da so možne še druge rešitve (celo mimo vlade in Avstrije), hkrati pa pozivali k miru in temeljitim ustavnim spremembam. Napadalnost nemških nacionalistov in nepripravljenost vlade na kakršenkoli kompromis sta vsaj pri posameznikih že slabili vero v monarhijo in njihovo lojalnost prestolu. Januarja leta 1918 se je Jugoslovanski klub s posebno spomenico, v kateri je pozival k priznanju pravice do samoodločbe ter pojasnjeval svoje zahteve in zavračal italijanske ozemeljske težnje, obrnil na mirovno konferenco v Brest-Litovsku. Tako je poskušal »jugoslovansko vprašanje« tudi že internacionalizirati.

»Majsko gibanje« je doseglo vrhunec ob slovesni izročitvi 200 000 podpisov v podporo izjavi in politiki Jugoslovanskega kluba njegovemu predsedniku Antonu Koroščcu 25. marca 1918 v Ljubljani. Slovenci so pobudo v gibanju za jugoslovansko državo znotraj okvira habsburške monarhije tako prevzeli v svoje roke, saj v Istri, v Dalmaciji in na Hrvaškem podobnih izražanj množične volje ni bilo. Politike Jugoslovanskega kluba niso podpirali le

socialni demokrati, ki so vztrajali pri Tivolski resoluciji in so sodelovanje z obema meščanskima strankama zavračali. Skupina t. i. socialnodemokratske mladine se je zato s stranko razšla in se spomladi leta 1918 pridružila jugoslovanskemu gibanju. Na množično udeležbo pri podpisovanju izjav v podporo jugoslovanskim poslancem in zahtevi po »Jugoslaviji« so nedvomno vplivali politična preganjanja, pomanjkanje, rekvizicije, rastoče protivojno ozračje, pa tudi številne žrtve med slovenskimi vojaki (do konca vojne naj bi zaradi vojaških spopadov izgubilo življenje približno 35 000 prebivalcev tedanjega slovenskega ozemlja). Zbiranje podpisov v podporo Majski deklaraciji je bil prvi množični nastop žena v slovenski zgodovini. Med podpisniki izjav je bilo namreč največ žensk, ki so ostale po odhodu mož in sinov v vojsko same doma in so si želele čimprejšnje obnovitve miru. Hkrati so iz različnih krajev monarhije prihajale vesti o protivojnem razpoloženju in nezadovoljstvu vojaštva. Februarja leta 1918 so se uprli mornarji v Boki Kotorski, maja leta 1918 vojaki v Judenburgu, Murauu in Radgoni; v vseh štirih uporih so sodelovali tudi slovenski vojaki. Vseeno odločitev za »Jugoslavijo« za veliko večino podpisnikov in podpisnic Majske izjave ni bila samo odločitev za mir, temveč predvsem odločitev za narodno državo, ki bo uresničila slovenske narodne težnje in Slovence zaščitila pred nemškimi in italijanskimi pritiski. Nemajhen del podpisnikov je pri tem še spomladi leta 1918 menil, da morajo Slovenci ostati pod habsburško vladarsko hišo in v habsburškem okviru.

Maja leta 1918 je avstrijska vlada prepovedala agitacijo v podporo Majniški deklaraciji in skupaj s cesarjem zagotovila nemškim strankam, da se ne bo odpovedala dostopu do Jadrana. To je spodbudilo celo vodstvo slovenskih socialnih demokratov, da je spremenilo svoje stališče in se pridružilo majniškemu gibanju. Obenem so se začele priprave za oblikovanje Narodnega sveta kot osrednjega in nadstrankarskega narodnega predstavništva, ki je bil pod imenom Narodni svet za slovenske dežele in Istro 17. in 18. avgusta 1918 ustanovljen v Ljubljani. Ustanovljeni pa so bili tudi deželni in krajevni narodni sveti. 6. oktobra 1918 je bil kot vrhovni predstavnik Južnih Slovanov v monarhiji v ustanovljen še Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu. Predsednik obeh Narodnih svetov (v Ljubljani in v Zagrebu) je bil Anton Korošec.

Tako so vzporedno z avstrijsko oblastjo že pred propadom monarhije nastajale prve ustanove avtonomne slovenske in jugoslovanske oblasti, »Jugoslavije« in odnosov med narodi v njej pa si vseeno ni še nihče natančneje predstavljal. Razpravo o tem je oktobra 1918– dobre tri tedne pred razpadom monarhije – začel Fran Šuklje, ki je za ustavni odsek Narodnega sveta v Ljubljani pripravil predlog ureditve »zaželene dežele«. Ta naj bi ne bila monarhija, temveč republika, obsegala naj bi jugoslovanska območja Avstro-Ogrske,

razdeljena pa naj bi bila v tri dele: v Zedinjeno Slovenijo z Istro, v Hrvaško in Bosno Hercegovino z Dalmacijo. Vsaka izmed treh enot naj bi imela avtonomijo in naj bi si notranjo upravo uredila sama, pri čemer naj bi se Slovenija v upravni razdelitvi oprla na avstrijsko tradicijo in ostala tudi naprej razdeljena na zgodovinske pokrajine in ustaljene upravne enote. Šukljeta, ki je svoje zamisli s Koroščevim soglasjem objavil v časopisju, so najodločneje zavrnili liberalni prvaki. Njegovemu načrtu so očitali, da je »avstrijakantski« in »premalo jugoslovanski«. »Če si predstavljamo jugoslovansko državo, ne moremo si predstavljati, da bi v njej nastala posebna slovenska, posebna hrvaška in posebna srbska skupina,« je pisal Ivan Tavčar. »Ta država se ima takoj spočetka postaviti na temelj, da v njej prebiva en sam narod ... Bodoča naša država mora biti izključno iz enega samega kamna.«

Razprava je na tej točki zastala šest dni pred razpadom habsburške monarhije. Njen nagli konec je slovenske politike prehitel in presenetil. Razpad Avstro-Ogrske 29. oktobra 1918 so v Ljubljani pozdravili z velikanskim navdušenjem. Na množičnem zborovanju so vzklikali »Jugoslaviji«, ameriškemu predsedniku Wilsonu in »samoodločbi«. Karađorđevićev ni omenil nihče in samo neumorni slovanofil Ivan Hribar je v svojem nagovoru slavil tudi »genijalnega« srbskega premiera Nikolo Pašića.

JUGOSLAVIJA: DRŽAVA IZ ENEGA »KAMNA« ALI IZ TREH?

Nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra 1918 je bil za Slovence velika prelomnica. Nova država je sicer res obstajala samo dober mesec, torej mnogo prekratko za natančnejšo ureditev notranjih odnosov in oblasti, toda upravnopolitično je delovala kot »konfederativna republika«. Slovenci so si v njej – prvič v zgodovini – sami vladali. 31. oktobra 1918, dva dni po slovesni osamosvojitvi, se je v Ljubljani sestala Narodna vlada, ki jo je na predlog slovenskega Narodnega sveta imenoval osrednji Narodni svet v Zagrebu. Narodna vlada je do združitve Države SHS s Kraljevino Srbijo v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev 1. decembra 1918 upravljala slovenski državni del. V njej so sodelovale vse tri slovenske stranke, posamezna področja javne uprave pa je urejalo dvanajst upravnih oddelkov. Ta so skrbela za organizacijo pravosodja, za notranje zadeve, za šolstvo, zdravstvo, socialno skrbstvo, kulturo in celo narodno obrambo. Najvišja zakonodajna oblast, zunanja politika in vojaške zadeve naj bi bile v pristojnosti Narodnega sveta v Zagrebu, ki pa v težavnih povojnih razmerah ni mogel opravljati vseh svojih nalog. Zato je Narodna vlada v Ljubljani sama organizirala tudi slovensko vojsko in navezala stike z nekaterimi evropskimi državami.

Država SHS je imela sicer svoje ozemlje, ni pa imela natančneje določenih državnih meja. Koroški Nemci so odločno nasprotovali slovenskim zahtevam po delitvi Koroške. Podobno je bilo stališče Nemcev na Štajerskem, kjer je nemški mestni svet v Mariboru pozival k priključitvi mesta in mestne okolice Avstriji. Že v začetku novembra pa so začeli Italijani zasedati območja, ki naj bi jim pripadla po Londonskem paktu. Najprej so zavzeli Trst in Gorico, od tam prodrli do črte, ki jim jo je obljubljal Londonski pakt, jo prekoračili ter se sredi novembra ustavili dvajset kilometrov pred Ljubljano (na Vrhniki), kjer se jim je postavila po robu enota osvobojenih srbskih vojnih ujetnikov.

Narodna vlada v Ljubljani se je sprva obotavljala. Slovenski voditelji so optimistično zaupali, da bodo pri povojnem določanju novih državnih meja odločala jezikovno-etnična merila in načelo narodne samoodločbe in so računali na podporo antantnih držav. Do odločnejše akcije za zaščito slovenskih meja je prišlo tako samo na Štajerskem, kjer je major Rudolf Maister (1874–1934) v začetku novembra v imenu pokrajinskega Narodnega sveta prevzel vojaško oblast v Mariboru. Maister, ki ga je Narodni svet za Štajersko povišal v generala, je do konca novembra organiziral tri prostovoljske bataljone in zasedel mejno črto Špilje–Radgona, ki je kasneje obveljala kot jugoslovansko-avstrijska državna meja. V Ljubljani so se 12. novembra 1918 odločili tudi za podoben vojaški poseg na Koroškem. Slovenski prostovoljci so s pomočjo bivših srbskih vojnih ujetnikov zasedli koroško ozemlje južno, mestoma pa celo severno od Drave. Vendar se v Narodni vladi niso uspeli dogovoriti, kolikšen del Koroške naj zahtevajo in so v prvi polovici decembra zavrnili predlog deželne vlade v Celovcu za demarkacijsko črto na Dravi. Vprašanje razmejitve na Koroškem je ostalo zato še naprej odprto. Proti antantni zaveznici Italiji pa si v Zagrebu in v Ljubljani niso upali odločneje ukrepati. V obeh prestolnicah so se dobro zavedali, da bo razmejevanje z Italijani zaradi Londonskega pakta posebej težavno, toda v isti sapi so verjeli, da bodo antantne države, ko se bodo seznanile z jezikovno-narodnimi razmerami na spornih območjih, podprle slovensko in hrvaške zahteve.

Že konec oktobra leta 1918 – torej še pred razglasitvijo Države SHS – je v Švico odpotovala tričlanska delegacija Narodnega sveta v Zagrebu, ki jo je vodil njegov predsednik Anton Korošec. Predstavnike Narodnega sveta je vest o naglem razpadu Avstro-Ogrske presenetila v Ženevi, kjer so v pripravah na srečanje s člani Jugoslovanskega odbora in zastopniki srbske vlade šele oblikovali svoja stališča. Jugoslovanski odbor in srbska vlada sta se sicer 20. julija 1917 na Krfu s t. i. Krfsko deklaracijo sporazumela o združitvi »troimenega« naroda Srbov, Hrvatov in Slovencev v »demokratično in parlamentarno kraljevino« pod Karađorđevići, toda srbska vlada je omahovala med mislijo na Veliko Srbijo

in Jugoslavijo, zaradi česar je prihajalo med srbskimi strankami, predsednikom Pašićem in Jugoslovanskim odborom do hudih nesoglasij. Kljub temu se je sprva zdelo, da bodo pogajanja uspešna. Srbska vlada je priznala Narodni svet v Zagrebu za vlado Slovencev, Hrvatov in Srbov nekdanje Avstro-Ogrske. Hkrati so zbrani predstavniki Jugoslovanov iz bivše monarhije, jugoslovanske emigracije in Kraljevine Srbije podpisali t. i. Ženevsko deklaracijo o združitvi Države SHS in Kraljevine Srbije v federativno državno skupnost, v kateri naj bi imela – do izvolitve ustavodajne skupščine in njene odločitve o prihodnji državni ureditvi – oba državna dela široko avtonomijo.

Toda Ženevska deklaracija je propadla v manj kot tednu dni. Člani srbske vlade v Beogradu in srbski se niso bili pripravljeni pogajati o državni obliki in dinastiji, hkrati pa ne priznati, da se Država SHS in Kraljevina Srbija združujeta kot dve suvereni in enakopravni državi. Korošec in njegova sodelavca so sredi novembra 1918 nadaljevali potovanje iz Švice v Pariz. V francoski prestolnici so se sestali s francoskimi voditelji, ki so jim priporočili, naj se Država SHS kar najhitreje združi s Kraljevino Srbijo. Čeprav jim v Parizu niso obljubili nič določenega, so Francijo zapuščali polni optimizma. V domovino so se vrnili šele v začetku decembra 1918, ko sta se Država SHS in Kraljevina Srbija že združili. Predsednik Narodnega sveta Države SHS Anton Korošec je torej prebil ves čas njenega obstoja na tujem, kar za njeno in slovensko politiko ni ostalo brez posledic.

Dogodki na domačih tleh so se medtem odvijali z bliskovito naglico. Združitev Države SHS z Kraljevino Srbijo so podpirale vse tri slovenske politične stranke, vendar so se njihove predstave o tem, kako hitro naj bo zedinjenje in kakšna naj bo skupna država, zelo razlikovale. Slovenska ljudska stranka in socialni demokrati so se zavzemali za federativno republiko ter za natančen vnaprejšnji dogovor o njeni državni ureditvi, liberalci pa so pristajali na monarhijo in ugotavljali, da vprašanje »državne oblike ne sme motiti« državne enotnosti, saj lahko politično, kulturno in gospodarsko prihodnost »jugoslovanskega naroda« zagotovita le popolnoma enotna država in trdna osrednja oblast. Razprava je razdelila tudi kulturne ustvarjalce, ki se niso znali več dogovoriti, ali so Slovenci poseben narod ali le eno od treh plemen enotnega jugoslovanskega naroda. Medtem ko je del izobražencev vztrajal, da so Slovenci narod in morajo zato imeti v novi državi zagotovljeno najširšo kulturno avtonomijo, so nekateri liberalno usmerjeni kulturni ustvarjalci zavrnili »separatistična stremljenja« in pozvali k »takojšnemu ... ujedinjenju države SHS z državo srbsko«.

To je bilo stališče, ki je pod vplivom hrvaških Srbov in njihovega voditelja Svetozarja Pribićevića prevladalo tudi v Narodnem svetu v Zagrebu. Zagovorniki nagle in brezpogojne združitve s Srbijo so pri razširjanju svojih pogledov spretno izrabljali strah pred Italijani in

govorice o tajnih prizadevanjih po obnovitvi habsburške monarhije. 24. novembra 1918 se je pod vplivom razmer v zagrebškem Narodnem svetu vdala tudi Slovenska ljudska stranka in z izgovarjanjem na »težavno stanje« podprla »takojšne ujedinjenje«. V Zagrebu so določili delegacijo, ki naj bi odpotovala v Beograd in se poklonila prestolonasledniku Aleksandru, pri tem pa vztrajala pri sklepih Krfske deklaracije, da o končni ureditvi države odloča ustavodajna skupščina. Delegacija Narodnega sveta je 27. novembra 1918 res odpotovala v srbsko prestolnico.

Odposlanci Narodnega sveta Države SHS so 1. decembra 1918 pred prestolonaslednikom Aleksandrom prebrali izjavo, ki so jo dokončno oblikovali šele dan prej. V njej ni bilo več govora o tem, da naj bi o državni obliki odločala ustavodajna skupščina. Izjava je prestolonasledniku sporočala voljo prebivalstva Države SHS za združitev s Kraljevino Srbijo in Črno goro v »edinstveno državo« pod oblastjo kralja Petra Karađorđevića in se zavzela za izvolitev demokratično izvoljene ustavodajne skupščine. Regent pa je v odgovoru razglasil zedinjenje in nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, obljubil demokratično in s splošno volilno pravico izvoljeno ustavodajno skupščino ter se zavezal, da bo s političnimi strankami sodeloval pri sestavi vlade, ki bo predstavljala združeno domovino. Razglasitev »ujedinjenja« 1. decembra 1918 med slovenskim prebivalstvom ni povzročila podobnega navdušenja kot vest o razpadu Avstro-Ogrske, a tudi ne glasnejših protestov. Splošno prepričanje je bilo, da zaradi nerešenih mejnih vprašanj proti Avstriji in Italiji ni bilo druge izbire. Antona Korošca, ki je prispel v Beograd dva dni po slovesni združitvi in je negodoval nad prehitrim sprejemanjem odločitev, so v srbskih političnih krogih naglo pridobili z raznimi počastitvami. 20. decembra 1918 je bila z ukazom prestolonaslednika Aleksandra imenovana prva vlada Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki ji je načeloval srbski radikal Stojan Protić. V njej sta bila med 20 ministri dva Slovenca. Anton Korošec je bil minister brez listnice in podpredsednik vlade, liberalec Albert Kramer (1882–1943) pa je bil minister za konstituanto.

Eden prvih ukrepov osrednje jugoslovanske vlade je bila odločitev o odpravi avtonomnih pokrajinskih vlad in omejitvi delokroga deželnih upravnih organov na ozemlju nekdanje Države SHS. Narodni svet Države SHS v Zagrebu je prenehal delovati, pokrajinske vlade na Hrvaškem, v Dalmaciji, v Bosni in Hercegovini, Vojvodini in Sloveniji pa so odstopile. 20. januarja 1919 je imenoval prestolonaslednik Aleksander novo Deželno vlado v Ljubljani, ki pa je imela bistveno manjše pristojnosti kot dotedanja Narodna vlada. Deželna vlada je bila podrejena osrednjim vladnim organom v Beogradu. Do pomladi leta 1919 so tako Slovenci – podobno kot druge južnoslovanske pokrajine nekdanje Avstro-Ogrske –

izgubili avtonomne ustanove in elemente lastne državnosti, ki so jih pridobili v zadnjih mesecih obstoja habsburške monarhije in v prvem mesecu po njenem razpadu. Postopoma je bila ukinjena tudi slovenska vojska, ki se je oblikovala od nastanka Države SHS novembra 1918, vojaško poveljstvo na slovenskem ozemlju pa so prevzeli srbski častniki.

Zmanjšanje pristojnosti Deželne vlade v Ljubljani je v začetku leta 1919 sprožilo prvi resnejši spor med Ljubljano in Beogradom. Obenem so se ponovno zaostrili odnosi med slovenskimi strankami, ki so od maja leta 1918 razmeroma uspešno sodelovale. Slovenski politični voditelji so se ob nastanku Kraljevine SHS znašli v povsem novih političnih razmerah, ki so se močno razlikovale od onih v habsburški monarhiji. Najmanj težav pri vključevanju v novo politično stvarnost so imeli liberalci. V Beogradu so zaradi svojih jugoslovanskih in monarhističnih stališč uživali ugled in simpatije, kar so poskušali izrabiti za utrditev političnega vpliva v jugoslovanskem merilu in na slovenskih tleh. V iskanju političnih zaveznikov so najprej podprli ustanovitev enotne Jugoslovanske demokratske stranke, v katero so se februarja 1919 združile liberalne stranke iz Slovenije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine in Vojvodine, nato pa še njeno združitev s srbskimi liberalnimi političnimi skupinami v vsedržavno Demokratsko stranko. Ta je povezala vse liberalne stranke v kraljevini v enoten demokratsko-centralistični blok. S tem so pomembno okrepili svoj položaj tako v Beogradu kakor doma, kjer so se pod okriljem močnih zaveznikov iz vse države laže postavljali po robu katoliški stranki in socialdemokratom. Sredi leta 1919 so poskušali s podporo ustanovitvi Samostojne kmetijske stranke svoj vpliv razširiti tudi na podeželje, vendar se je SKS kljub liberalni usmeritvi naglo osamosvojila in se opredelila za pretežno neodvisno politično pot.

Do Slovenske ljudske stranke, ki je ostala tudi po letu 1918 največja slovenska politična stranka, so bili v Beogradu bolj nezaupljivi. Stranka je med srbskimi politiki in na dvoru veljala za konservativno, republikansko in nasprotnico srbskega jugoslovanstva, njen tovrstni sloves pa so na različne načine razširjali in utrjevali še njeni liberalni tekmeci. Toda tudi nova država ni bila nič manj tuja slovenskim katoliškim politikom. S pravoslavno dinastijo in večino pravoslavnega prebivalstva, s prevladujočimi liberalnimi težnjami ter z velikosrbsko usmeritvijo beograjskih političnih elit je pomenila v njihovih očeh resno grožnjo katoliškim narodnopolitičnim predstavam in katoliški prevladi v Sloveniji. Vodstvo SLS je tako v Beogradu nenehno taktiziralo in iskalo zaveznike, pri čemer si je poskušalo pridobiti zlasti naklonjenost radikalov in dvora. V Ljubljani pa je podpiralo odpor proti centralizmu in zahteve po čim večji slovenski samostojnosti ter utrjevalo strankin položaj in njeno vodilno vlogo v slovenskem političnem življenju. Politika SLS je bila v takšnih razmerah skrajno

spremenljiva in pragmatična. Vpliv cerkvene hierarhije na njene usmeritve, ki je slabel že v času deklaracijskega gibanja v letih 1917/18, se je po 1. decembru 1918 še zmanjšal, strankino krmilo pa je bilo v rokah ozkega kroga veljakov z Antonom Korošcem na čelu.

Pomembne pretrese je doživljal tudi tretji – socialdemokratski – tabor. Socialdemokratsko vodstvo je po 1. decembru 1918 vztrajalo pri politiki sodelovanja slovenskih strank, obenem pa je podpiralo predstave o »enotni« državi, ki bo posameznim delom priznavala »razumno« avtonomijo. Vendar so se usmeritvi k »strankarski spravi« in sodelovanju socialdemokratov v Deželni vladi v Ljubljani že spomladi leta 1919 uprli radikalneje razpoloženi »mladi«, ki so nasprotovali »oportunističnemu ministerializmu«. V slovenski socialdemokratski stranki sta se oblikovala dva tokova, ki sta oba iskala zaveznike v jugoslovanskem delavskem in socialdemokratskem gibanju. Čeprav je ostal velik del slovenskega socialdemokratskega delavstva zvest dediščini avstrijskega reformnega socializma, so se zlasti na Kranjskem in v zasavskih rudarskih krajih množili pristaši radikalnejših, komunističnih nazorov, ki so v Slovenijo prodirali iz drugih delov Jugoslavije. Spomladi leta 1920 so pripadniki levega strankinega krila pod pritiskom, naj se odpovedo svojim stališčem, ustanovili Delavsko socialistično stranko za Slovenijo, ki se je pridružila (komunistično usmerjeni) jugoslovanski stranki (junija istega leta se je preimenovala v Komunistično partijo Jugoslavije). Hkrati so se zaostrili odnosi med centralistično in avtonomistično strujo v socialdemokratskem vodstvu. Ko je istega leta centralistična struja prevladala, so iz stranke odšli še avtonomistično razpoloženi nezadovoljneži, ki so s somišljeniki iz liberalnega tabora ustanovili Narodno socialistično stranko.

Velike socialne, gospodarske in kulturnozgodovinske razlike med posameznimi deli jugoslovanske države so že v prvih mesecih po zedinjenju povzročale mednacionalne napetosti, ki so ob srbskem pritisku k centralizmu prerasle v množična protestna gibanja in krvave spopade. Na Hrvaškem sta se naglo krepila ugled in priljubljenost voditelja kmečke stranke Stjepana Radića, ki je odrekal legitimnost združitvenemu razglasu z dne 1. decembra leta 1918 ter zagovarjal avtonomnost Hrvaške v okviru konfederativne jugoslovanske republike. V Črni gori se je vnela prava vojna med pristaši odstavljene črnogorske dinastije Petrovićev in simpatizerji Karađorđevićev. V Bosni in Hercegovini je prišlo do nasilnih obračunov med Srbi in Muslimani, močno pa so se zaostrili tudi mednacionalni odnosi na Kosovu in v Makedoniji. Slovenija je bila tako spomladi leta 1919 ena redkih pokrajin novonastale kraljevine, ki ni poznala izbruhov narodnega nezadovoljstva. »Mi Slovenci nimamo časa misliti na separatistične tendence,« je februarja leta 1919 zagotavljal Anton Korošec beograjskim kritikom Slovenske ljudske stranke ter poudarjal: »Naša prva naloga je,

rešiti (naše) teritorije in konsolidirati celo državo.« Slovenski katoliški voditelji ob takšnih stališčih – kljub zavzemanju za avtonomijo – niso našli skupnega jezika s hrvaškimi strankami in Radićem. Radićevi pogledi so bili zanje preradikalni, slovensko-hrvaški odnosi pa so se kmalu po zedinjenju tudi drugače zapletli. Na Hrvaškem ni bilo nikakršnega navdušenja za zamisli Slovenske ljudske stranke o ustanovitvi skupne jugoslovanske katoliške stranke, hkrati pa tudi ne posebnega razumevanja za slovenske težave pri preskrbi s hrano. Slovenski katoliški voditelji so se na ta način – podobno kot liberalni – vse od začetka bolje počutili v Beogradu, kjer so lahko v pogajanjih s srbskimi radikali in dvorom tržili za razne koncesije, kakor v Zagrebu.

Vendar je bilo nezadovoljstvo s politiko srbskih strank in osrednje vlade tudi na Slovenskem iz meseca v mesec večje. V začasnem narodnem predstavništvu, ki se je prvič sestalo 1. marca 1919 v Beogradu, so dobili Slovenci med 270 poslanci le 32 poslanskih mest, kar je povzročilo v slovenski javnosti glasno negodovanje. Kritike so se še stopnjevale, ko je začel začasni poslanski zbor v Beogradu prekinjati zasedanja in je zakonodajne naloge v dolgih premorih med enim in drugim sklicem opravljala kar vlada. Osrednja ministrstva so bila pri tem dokaj neučinkovita in so z nepremišljenimi ukrepi, ki niso upoštevali razlik med pokrajinami, še povečevala upravno zmedo. Ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič, ki je decembra 1919 v svojem dnevniku tožil nad »žalostno (prvo) obletnico« jugoslovanske kraljevine, nad prometno neurejenostjo, korupcijo, draginjo in pretečo lakoto, v svojem razočaranju nikakor ni bil osamljen. Podobno kot Jeglič je čutil nemajhen del slovenskega prebivalstva, tudi tisti, ki s škofom ni delil njegovih protiliberalnih političnih stališč.

Z novimi upravno-političnimi in narodnimi razmerami pa so se po razpadu Avstro-Ogrske na novo oblikovali in zaostrovali tudi odnosi znotraj slovenskega prostora. Stare pokrajinske meje so zamenjale nove demarkacijske črte med državami. Presekale so tradicionalne prometne in trgovske poti, vlogo nekdanjih pokrajinskih upravnih središč pa je prevzela Ljubljana, ki je konec oktobra 1918 končno postala slovenska politična in gospodarska prestolnica. Posledice sprememb so posebej čutili na slovenskem Štajerskem, kjer so težave pri oblikovanju nove uprave in preskrbi oživljale stare pokrajinske predsodke, hkrati pa spodbujale tekmovalni odnos med spodnještajerskimi mesti in donedavno kranjsko, zdaj slovensko prestolnico (posebej med Mariborom in Ljubljano). Maribor, Celje, Ptuj in druga spodnještajerska mesta, ki so imela do leta 1918 nemško večino, so pri tem naglo spreminjala narodno-jezikovno podobo. Po popisu prebivalstva je živelo leta 1910 na spodnjem Štajerskem 73 000 in na Kranjskem 28 000 Nemcev; leta 1921 so jih našteli na slovenskem (jugoslovanskem) Štajerskem le še 22 500 in na Kranjskem 16 500, kar je bila

med drugim posledica precej nasilne slovenizacije – asimilacije in izseljevanja – nemško govorečih prebivalcev. S težavnimi socialnimi in gospodarskimi razmerami pa se je v letih po prvi svetovni vojni – kot drugod v Jugoslaviji – občutno povečal tudi socialni nemir. Pod vplivom vojnih ujetnikov, ki so se vračali iz Rusije, in bližnje revolucije na Madžarskem je bilo razmeroma veliko govora o boljševizmu; obenem so si druga za drugo sledile rudarske in delavske stavke. Stavkovno gibanje je doseglo vrhunec z vsejugoslovansko železničarsko stavko spomladi leta 1920, ko so v Ljubljani orožniki streljali na demonstrante. Ubitih je bilo 13, ranjenih pa več kot 30 ljudi.

V očeh slovenske javnosti in politike je bil seveda eden najvažnejših in najbolj perečih problemov, ki ga je bilo treba rešiti, vprašanje slovenskih meja. Medtem ko je na slovensko-italijanski razmejitveni črti od novembra 1918 vladalo zatišje, so se spopadi na Koroškem nadaljevali vse do premirja v drugi polovici januarja 1919, ko je bilo sklenjeno, da bosta demarkacijsko črto med slovenskimi in avstrijskimi četami po ogledu spornega ozemlja določila ameriška vojaška opazovalca. Ameriški odposlanci so res obiskali Koroško in predlagali demarkacijsko črto na Karavankah, kar je v Ljubljani povzročilo veliko razburjenje. Slovenske vojaške enote so poskušale 29. aprila 1919 mejo premirja z ofenzivo premakniti proti severu, toda avstrijske čete so jih razbile. Mesec dni pozneje – 28. maja 1919 – je slovenska vojska s pomočjo srbskih čet napad ponovila, potisnila Avstrijce čez Dravo in 6. junija zasedla Celovec in Gosposvetsko polje. Osvojitve združene slovensko srbske vojske pa so bile brezpredmetne, saj je mirovna konferenca v Parizu 30. maja 1919 že sklenila, da bodo Korošci o prihodnji državni pripadnosti slovensko-nemškega dela dežele odločali na plebiscitu.

Odločitev mirovne konference za plebiscit na Koroškem je bila velik poraz za jugoslovansko diplomacijo, ki se je zavzemala za brezpogojno mednarodno priznanje razmejitve po slovensko-nemški etnično-jezikovni meji. Plebiscitno ozemlje je bilo razdeljeno v dve coni. Južno cono A, kjer je bilo v večini slovensko prebivalstvo (in kamor se je umaknila jugoslovanska vojska), je upravljala Kraljevina SHS, severna cona B (Celovec z okolico) pa je bila pod avstrijsko upravo. Odločeno je bilo, da bodo najprej glasovali prebivalci cone A, v coni B pa le, če se bodo v coni A z večino odločili za Jugoslavijo. Na dan plebiscita v coni A 10. oktobra 1920 se je 59.04 % glasovalcev (med njimi okoli 12 000 Slovencev) odločilo za priključitev južne Koroške k Avstriji. Na jugoslovanski neuspeh pri plebiscitnem glasovanju so vplivali razni dejavniki: na eni strani avstrijska propaganda, ki je opozarjala na prednosti avstrijske republike in demokracije, spretno izrabljala notranja protislovja in težave jugoslovanske države ter obljubljala Slovencem narodno varstvo, na

drugi pa slaba, tudi prenasilna jugoslovanska uprava v coni A in močna pokrajinska zavest prebivalstva, ki se ni moglo sprijazniti z razdelitvijo starodavne koroške dežele. Dober mesec po koroškem plebiscitu (12. novembra 1920) so z mirovnim sporazumom med Kraljevino SHS in Italijo v italijanskem letovišču Rapallu diplomati začrtali še jugoslovansko-italijansko mejo. Tudi tu je ostala jugoslovanska stran, ki se je v glavnem zavzemala za razmejitev po stari avstrijsko-italijanski meji, praznih rok. Rapalska meja je bila za Slovence celo neugodnejša kot razmejitvena črta Londonskega pakta, saj je puščala Italiji Trbiž, Postojno in Snežnik, ki bi sicer pripadli Sloveniji in Jugoslaviji.

Izgubo koroškega plebiscita in odločitev o rapalski meji so Slovenci doživljali kot pravo narodno katastrofo. Vzdušja vsesplošne poparjenosti nista mogli ublažiti niti razmeroma ugodna avstrijsko-jugoslovanska razmejitev na Štajerskem niti sklep mirovne konference v Parizu, ki je omogočil jugoslovansko zasedbo Prekmurja in vključitev prekmurskih Slovencev v Kraljevino SHS. Slovensko prebivalstvo je bilo po določitvi meja leta 1920 razdeljeno med štiri države. Leta 1921 je živelo v jugoslovanski Sloveniji 985 155 Slovencev, več kot 400 000 pa jih je po ocenah slovenskih zgodovinarjev prebivalo v sosednjih državah (čez 300 000 jih je ostalo v Italiji, okoli 80 000 v Avstriji in 7000 do 8000 na Madžarskem). V javnosti je posebej boleče odmevala izguba Koroške, ki je imela v slovenski narodni mitologiji in spominu – kot središče zgodnjesrednjeveške karantanske države – izjemno mesto. Hkrati je bilo med izobraženci slišati daljnovidno mnenje, da so izgube na severu – proti Nemcem in Avstriji – usodnejše od izgub proti Italiji na zahodu, saj naj bi imeli Slovenci po izkušnjah z italijanizacijo in ponemčevanjem v habsburški monarhiji več možnosti, da si povrnejo Primorsko in Kras kot slovenski del Koroške.

Ozračje, v katerem so čez pet mesecev – 28. novembra 1920 – potekale volitve v ustavodajno skupščino, je bilo zaradi nenehnih notranjepolitičnih bojev in velikih ozemeljskih izgub proti Italiji in Avstriji precej turobno. Zmagovalka volitev v Sloveniji je bila Slovenska ljudska stranka, ki je dobila več kot tretjino vseh glasov, sledile pa so ji Samostojna kmetijska stranka, Jugoslovanska socialdemokratska stranka, Komunistična stranka Jugoslavije, in Narodno socialistična stranka. Liberalci so dobili le 7,67 % glasov, toda demokratska stranka je bila zmagovalka volitev v državi, kar je okrepilo tudi liberalce v Sloveniji. Slovenske stranke so imele v ustavodajni skupščini, ki je imela 419 poslanskih sedežev, 40 poslancev.

Z začetkom dela ustavodajne skupščine 12. decembra 1920 je prešla razprava o prihodnji ureditvi Kraljevine SHS v odločilno obdobje. Spopad med centralisti in avtonomisti se je povsod zaostril. Glavni slovenski zagovornik avtonomizma je bila tudi naprej Slovenska ljudska stranka, ki je pripravila svoj ustavni načrt. Načrt, ki se je zgledoval po nemški

(weimarski) ustavi, je težil h kompromisu med federalističnimi in centralističnimi pogledi. Na Slovenskem je dobil široko podporo. Februarja 1921 je zahteve po avtonomiji s posebno izjavo podprla skupina 43 kulturnih in znanstvenih delavcev. To je sprožilo živahno gibanje v podporo avtonomizmu in proti malodušnim razmišljanjem o zlitju slovenske kulture s srbsko in hrvaško.

Do leta 1921 sta se v Kraljevini SHS povsem jasno izoblikovala dva velika narodnopolitična bloka. Prvi, centralistični je imel glavno oporo predvsem v srbskih strankah in na dvoru. Zagovarjal je misel o enotni južnoslovanski državi, ki bo kot iz »enega kamna«, pri čemer se je skliceval na francoski model državne nacije (»l'état-nation«). Drugi, federalistični je užival večinsko podporo pri nesrbskih narodnih skupinah in zlasti v zahodnem, nekdaj habsburškem delu države. Pol leta trajajoča razprava v ustavodajni skupščini se je končala na srbski narodni praznik Vidov dan, 28. junija 1921, ko je bila v Beogradu pod močnim vladnim pritiskom in s skromno navadno večino izglasovana centralistična, t. i. Vidovdanska ustava. Med slovenskimi strankami so zanjo glasovali samo liberalci in poslanci Samostojne kmetijske stranke. Proti so bili narodni socialisti in socialni demokrati. Predstavniki Slovenske ljudske stranke so iz protesta, ker so bili zavrnjeni njihovi avtonomistični predlogi, že pred glasovanjem zapustili skupščino. Glasovanja se prav tako niso udeležili komunisti, ki so protestirali proti vladni prepovedi komunističnih organizacij in časopisov.

Vidovdanska ustava je imela nesporno liberalne poteze. Državljanom je zagotavljala tradicionalne državljanske pravice, pravno določala avtonomijo sodstva in ločevala Cerkev od države. Toda v isti sapi je priznavala velike pristojnosti monarhu in uzakonjala jugoslovansko nacionalno enotnost. Po njenih določilih so tvorili Slovenci, Srbi in Hrvati tri »plemena« enega in istega (jugoslovanskega) naroda (drugih narodov ustava ni priznala). Ne da bi upoštevala pisano narodno sestavo države, je kraljestvo razdelila na 33 oblasti, ki so bile (po zgledu francoskih departmajev) neposredno podrejene osrednji oblasti v Beogradu. Slovensko ozemlje v Kraljevini SHS je bilo razdeljeno na dva dela – na ljubljansko in na mariborsko oblast. Podobno kot ostale oblasti tudi »slovenski« nista imeli avtonomnih pristojnosti. Bili sta le upravni enoti jugoslovanskega državnega teritorija in sestavni del njegove upravno-politične organizacije.

Misel, da je mogoče leta 1918 nastalo južnoslovansko kraljevino učinkovito organizirati kot neke vrste balkansko Francijo, je bila seveda povsem nestvarna. Vidovdanska ustava je bila za vse nesrbske narode, celo za vojvodinske Srbe in federalistično usmerjene Črnogorce prisilni jopič. »Politična teorija, iz katere se je rodila Vidovdanska ustava, si za

svojo podlago ni vzela realnih dejstev,« je leta 1921 ugotavljal Albin Prepeluh in pristavil: »Nadaljnja gradnja države na tej osnovi ni mogoča.« Dogodki so pokazali, da je s Prepeluhovo sodbo soglašala velika večina slovenskih volivcev in slovenskega prebivalstva.

VELIKI OBRAT: NA POTI V INDUSTRIJSKO DRUŽBO

Z razpadom Avstro-Ogrske in nastankom Kraljevine SHS so se gospodarske razmere na slovenskem ozemlju močno spremenile. Nove državne meje so prekinile večstoletno trgovsko-prometno os v smeri sever–jug, ki je Gradec in Dunaj preko slovenskih področij povezovala s Trstom. Z rapalsko mejo proti Italiji je jugoslovanski del slovenskega ozemlja izgubil dotedanjo povezavo z obalo in morjem, državna meja proti Avstriji pa je oslabila tradicionalne gospodarske vezi s pokrajinami severu. V isti sapi je povezala slovensko gospodarstvo v Kraljevini SHS z jugoslovansko državo s trgovsko-prometno potjo proti vzhodu. Z njo se je vzpostavljala nova gospodarsko-prometno os v smeri Ljubljana–Zagreb–Beograd.

Izguba Primorske in Trsta je bila za Slovence hud udarec. Na italijanski strani meje so ostala uspešna in donosna podjetja – kot živosrebrni rudnik v Idriji, Slovenci pa so bili s tem, ko so izgubili Trst, ne le ob pristanišče, temveč tudi pomembno tržišče in do tedaj edino zares moderno poslovno središče. Vendar razmere, v katerih se je po letu 1918 znašlo slovensko ozemlje v Kraljevini SHS, za razvoj industrije in trgovine niso bile neugodne. Nasprotno: v habsburški monarhiji so slovenska območja spadala v industrijsko slabo razvito, prevladujoče kmetijsko obrobje, s prehodom v nov jugoslovanski prostor pa so tako rekoč »čez noč« postala tehnološko in industrijsko najrazvitejši del države. V Kraljevini SHS se je slovenskim podjetjem in podjetnikom odprl nov, (potrošnega) industrijskega blaga »lačen« trg, kar je spodbudilo živahno industrijsko rast in pospešilo razvoj nekmetijskih dejavnosti.

Slovensko ozemlje je po dokončni določitvi državnih meja leta 1920 obsegalo le 6,5 % ozemlja jugoslovanske kraljevine (nekaj manj kot 16 000 km), na njem pa je leta 1931 živelo 10 % prebivalstva države (1 144 000 ljudi). Kljub temu je slovenska industrija pred drugo svetovno vojno ustvarila kar 28 % vrednosti vse jugoslovanske industrijske proizvodnje. Industrijski razvoj je bil posebej hiter v dvajsetih letih, ko je nastalo največ novih tovarniških obratov. Po izbruhu velike gospodarske krize v začetku tridesetih let je podjetniška vnema popustila, toda v nekaj več kot dveh desetletjih (1918–40) se je število tovarn v jugoslovanski Sloveniji skoraj podvojilo. Nemalo je bilo tudi podjetij, ki so posodobila in povečala proizvodnjo, hkrati pa so pomemben razmah doživljale drobne obrtne dejavnosti. Pogoji za

razvoj kmetijstva, ki je z novimi državnimi mejami delno izgubilo stara tržišča, so bili mnogo slabši. Slovenski kmetje so težko tekmovali z nizkimi cenami proizvodov iz vzhodnih in južnih delov države. Pestra in poceni kmetijska ponudba iz tamkajšnjih krajev je zmanjševala njihov dohodek, jih silila v novo zadolževanje in zaostrovala krizo na vasi.

Slovenski voditelji so se začeli na gospodarsko osamosvojitev pripravljati že pred razpadom stare monarhije. Avgusta leta 1918 v Ljubljani ustanovljeni Narodni svet je imel poseben gospodarski odsek, ki se je posvetil predvsem trem vprašanjem: povezavi zadružništva in koncentraciji slovenskega kapitala, valutnemu in finančnemu problemu ter nacionalizaciji, ki naj bi zagotovila, da bodo gospodarski obrati in družbe na slovenskem ozemlju prišli v slovenske roke. Medtem ko prizadevanja po koncentraciji zadrug in ustanovitvi enotne zadružne banke zaradi različnih strankarskih interesov niso uspela, je valutno-finančna reforma v letih 1918–20 v glavnem potekala po načrtih. Po razglasitvi Države SHS so najprej prežigosali stare avstrijske bankovce, da bi se zavarovali pred razvrednoteno krono v Avstriji, po nastanku Kraljevine SHS pa so se začeli z Beogradom pogajati o razmerju med jugoslovansko krono in dinarjem. Pogajanja so bila končana leta 1920 s tečajem 4 (jugo)krone : 1 dinar. Za lastnike kron neugodna menjava je posebej prizadela varčevalce in prejemnike rent, ki so se čutili opeharjene. S padcem vrednosti dinarja zaradi inflacije se je njihovo nezadovoljstvo še povečalo.

Nemajhne težave pa so bile tudi z nacionalizacijo. Narodna vlada v Ljubljani je že konec leta 1918 uvedla nadzor nad podjetji in zemljišči tujih državljanov, obenem pa je sprejela predpise o poslovanju tujih podjetij in družb. Ti so določali, da morajo v upravnih organih tujih družb in podjetij prevladovati jugoslovanski državljani, vsaj 55 % kapitala mora biti jugoslovanskega, 75 % delnic pa deponiranih pri domačih (jugoslovanskih) bankah. Vendar je bil učinek sprejetih ukrepov skromen. Osrednja vlada v Beogradu je spomladi leta 1919 popisovanje in likvidacijo tujega premoženja omejila na lastnino državljanov v času vojne Srbiji sovražnih držav. Razen tega so tuji lastniki podjetij s prevzemanjem jugoslovanskega državljanstva, preprodajanjem delnic in s fiktivnimi jugoslovanskimi delničarji izigravali predpise. Po letu 1918 so tako ostala v večinski tuji lasti nekatera velika podjetja – kot Trboveljska premogokopna družba, ki je bila v rokah francoskega kapitala, ter Kranjska industrijska družba, ki je bila do leta 1929 italijansko podjetje. Tuj kapital je gospodaril tudi v tekstilni industriji. Konec tridesetih let je bila v slovenskem gospodarstvu tretjina kapitala tujega (nejugoslovanskega) izvora. Prevladoval je avstrijski in češki, avstrijske in češke banke pa so s svojim denarjem sodelovale tudi v dveh najpomembnejših slovenskih bankah. Češka Živnostenska banka je bila petinski lastnik največje slovenske

banke – Ljubljanske kreditne banke, dunajski Credit-Anstalt pa je imel do leta 1931, ko je moral zaradi krize prodati svoj delež slovenskemu konzorciju, kar 88 % delnic ene osrednjih slovenskih denarnih ustanov – Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo.

Vendar sta se – kljub neodločni in neučinkoviti nacionalizaciji – po letu 1918 uspešno krepila tudi slovenski kapital in slovensko podjetništvo. Inflacijsko obdobje prve polovice dvajsetih let je bilo pravi »Gründerzeit« slovenskih bank. Vodilno mesto med njimi je imela še naprej Ljubljanska kreditna banka. Med novoustanovljenimi bančnimi ustanovami je bila najpomembnejša Zadružna gospodarska banka, ki je začela poslovati leta 1920. Slovenske banke so bile tesno povezane z domačimi podjetji in so aktivno podpirale »slovenjenje« gospodarstva. Podjetniki so ustanavljali majhne banke, pomembna pa je bila tudi vloga hranilnic in kreditnih zadrug, ki so po transakcijah in imetju celo prekašale banke. Obe veliki zadružni zvezi sta tudi po prvi svetovni vojni obvladovali podeželje, pri čemer je bila katoliška Zadružna zveza večja in uspešnejša kot liberalna Zveza slovenskih zadrug. Leta 1924 je bila v Ljubljani ustanovljena borza, hkrati pa so na slovenskem ozemlju poleg tujih poslovale banke iz drugih delov Kraljevine SHS. Propad Slavenske banke v Zagrebu, ki je imela slovenskega direktorja in tesne stike s slovenskimi bankami, je povzročil leta 1925 veliko razburjenja med varčevalci in oznanil bližajoči se konec bančne konjunkture. Nekatere manjše banke so propadle v drugi polovici dvajsetih let; vseeno pa je slovensko bančništvo zašlo v resne težave šele s krizo po letu 1929. V prvi polovici tridesetih let se je finančna moč slovenskih bank več kot prepolovila. Ob koncu tridesetih let je v slovenskem delu jugoslovanske države delovalo 10 domačih (slovenskih) bank in 18 tujih bančnih podružnic (leta 1918 so bile domače banke le 3, tujih podružnic pa je bilo 9).

Sicer pa je imela jugoslovanska Slovenija tudi druge pogoje za uspešen razvoj industrije. Železnice so bile zgrajene in do druge svetovne vojne so jim dodali le še 60 km prog. Obstajala je razvejana cestna mreža, četudi so bile ceste marsikje slabo vzdrževane. Avtomobilizem je bil šele v začetkih, cestni promet pa še ni mogel tekmovati z železniškim. Bolj prestižnega kot gospodarskega pomena sta bili letalska povezava Ljubljane z Beogradom (1933) in mednarodna letalska proga proti Dunaju in Berlinu (1934). Poštni, telegrafski in telefonski promet je bil – podobno kot železniški – v državnih rokah in dobro razvit. Nagel razvoj industrije pa je omogočala tudi učinkovita elektrifikacija. Električno omrežje se je sicer hitreje širilo v mestih kot na podeželju, obenem pa se – ob številnih zasebnih, lokalnih in tovarniških elektrarnah – počasi povezovalo v enotnejši sistem. Zaradi gradnje novih elektroenergetskih objektov – med drugim termoelektrarn – je bilo elektrike za gospodarske potrebe dovolj. Glavni vir industrijske energije pa je bil še naprej premog. V letih 1920–37 se

je prodaja premoga industriji podvojila. Proizvodnja slovenskih rudnikov, kjer so kopali rjavi premog in lignit, je presegala slovenske potrebe in več kot polovico so jo prodali v druge dele države.

Med industrijskimi panogami je doživljala največji razmah tekstilna proizvodnja. Gospodarska kriza leta 1929 tekstilni industriji ni občutneje škodovala in pred drugo svetovno vojno so slovenske tovarne proizvedle kar 37 % vseh jugoslovanskih tekstilnih proizvodov. Uspešno so se razvijale tudi nekatere druge proizvodne panoge. Živilska industrija je v letih 1918–39 več kot dvakrat povečala svoj obseg. Počasnejša je bila rast lesnih, papirniških, kemijskih in gradbenih podjetij, ki jih je kriza močneje prizadela. Slovenske čevljarske delavnice so slovele po vsej državi. Železo so predelovali v obratih Kranjske industrijske družbe na Gorenjskem, v železarnah v Štorah pri Celju in v Ravnah, kovinske izdelke pa so izdelovali še v 43 večjih kovinskih predelovalnicah – največja med njimi je bila Westnova tovarna emajlirane posode v Celju.

Kljub razmeroma hitri industrijski rasti je bilo na Slovenskem pred drugo svetovno vojno le sedem tovarn, ki so zaposlovale več kot tisoč delavcev. V večini so bila majhna in srednja podjetja (70 % podjetij je imelo do 200 delavcev). Leta 1931 je bilo v industriji in obrti zaposlenih nekaj več kot 26 % jugoslovanskih Slovencev, več kot 60 % pa jih je živelo od kmetijstva. Čeprav se v kmetijstvu niso mogli pohvaliti s podobnimi uspehi kot v nekmetijskih panogah, je v letih 1920–40 tudi kmetijska proizvodnja beležila pomembne rezultate. Hektarski donos se je povečal; še vedno je sicer občutno zaostajal za zahodnoevropskim, vendar močno presegal jugoslovanskega. S poenotenjem in skrbjo za živinske pasme se je dvignila kvaliteta živinoreje. Za kmetovo izobrazbo so skrbeli kmetijski izobraževalni tečaji in kmetijske šole. Nemajhen je bil pomen odkupnih in prodajnih zadrug, specializiranih strokovnih društev, stanovskih kmečkih organizacij in kmetijskega tiska.

Modernizacija kmetijstva pa je bila vseeno prepočasna in slovensko podeželje je potem, ko je minila povojna konjunktura, preživljalo globoko krizo. Vzrok zanjo je bila – poleg konkurence proizvodov iz drugih delov države in izgube dotedanjih, avstrijskih tržišč – razdrobljena in majhna kmečka posest, ki se z agrarno reformo v dvajsetih letih ni pomembneje okrepila. Veleposestniki so obdržali večino obdelovalne zemlje, z odkupom in prodajo razlaščenih zemljišč pa so se okoristili predvsem premožnejši kmetje. Slovensko ozemlje v Jugoslaviji je tako ostalo dežela majhnih kmetij, saj kar 57 % kmečkih posestev ni preseglo 5 ha. V isti sapi je bilo kmetij, ki so imele več kot 50 ha, le za dober odstotek. Še počasneje in manj učinkovito kot razlaščanje veleposestniške zemlje je potekala razlastitev gozdov. Agrarna reforma je zajela 38 % veleposestniških zemljišč in le osmino gozdnih

površin. Med veleposestniki, ki so se uspeli izogniti razlastitvi večine svojih gozdnih zemljišč, so bile plemiške družine Thurn, Attems, Auersperg in Widnischgrätz ter Kranjska industrijska družba in ljubljanska škofija.

Ko so začele cene kmetijskih proizvodov sredi dvajsetih let padati, si je kmet pomagal z zadolževanjem. Kmečki dolgovi so naglo naraščali in dosegli leta 1932 kritični obseg. Država je kmetom priskočila na pomoč s razglasitvijo moratorija za odplačevanje dolgov, ki je trajal štiri leta. Potem je polovico dolgov odpisala, dolžniki pa so morali ostanek odplačati v dvanajstletnem roku. To je seveda prizadelo upnike in banke. Kmečki položaj je bil boljši v bližini letoviških krajev, kjer je postal turizem donosna in uspešna gospodarska dejavnost. Med najbolj obiskanimi turističnimi kraji so bili Bled, Bohinj, Kranjska gora in termalna zdravilišča Rogaška Slatina, Dobrna, Laško ter Dolenjske in Čateške toplice. Vseeno je bilo podeželje prenaseljeno; leta 1931 je še vedno skoraj 80 % Slovencev živelo na deželi. V industriji se vsi, ki so iskali dela, niso mogli zaposliti in izseljevanje iz slovenskih področij je občutno preseglo izseljevanje iz ostale Jugoslavije. V letih 1921–37 naj bi se iz jugoslovanske Slovenije izselilo okoli 50 000 ljudi, vrnilo pa se jih je le nekaj več kot 27 000. To je pomembno zaznamovalo razvoj prebivalstva. V letih 1921–31 se je prebivalstvo v slovenskih delih Jugoslavije povečalo le za 8,5 % (v ostali Jugoslaviji za 16,3 %); na ozemlju današnje Slovenije je bil prirastek v povprečju celo manjši (7,1 %), saj je izseljenski val zajel tudi Goriško in Primorsko (od koder so se Slovenci pred fašizmom umikali v Jugoslavijo ali izseljevali v prekomorske dežele, zlasti v Argentino).

Počasna rast prebivalstva je seveda vplivala tudi na razvoj mest. Ljubljana – leta 1931 je imela 59 765 prebivalcev – je v obdobju 1931–45 doživljala pravi populacijski zastoj. Maribor je štel leta 1931 nekaj več kot 33 000 ljudi, Celje 17 255, Kranj pa 4191 (z okolico 8122). Hitreje kot število prebivalstva se je spreminjala zunanja podoba večjih mest. Ljubljana je poleg političnih in kulturnih ustanov dobila nove upravne, gospodarske in denarne institucije. Med njimi je bil tudi ljubljanski velesejem, ki je prirejal letne in občasne gospodarske razstave. V mestnem središču so zgradili nove poslovne in stanovanjske zgradbe. Najvišja je bil 60-metrski nebotičnik (1933), ki je bil v očeh občudovalcev ponos mestne modernizacije. Slovensko štajerska mesta (Maribor, Celje, Ptuj), ki so imela leta 1918 še povsem nemški videz, so postala slovenska. Število Nemcev je v popisih prebivalstva naglo upadalo (Maribor leta 1921 6595, leta 1931 2741 Nemcev, Celje leta 1921 le 848 Nemcev), toda ohranjali so znatno gospodarsko moč.

Slovensko gospodarstvo je bilo v jugoslovanski kraljevini del jugoslovanskega gospodarstva. Slovenski politiki in podjetniki so se stalno pritoževali nad davčno

obremenjenostjo industrije ter beograjsko carinsko in kreditno politiko, ki je bila bolj kot industrijsko razvitim (severozahodnim) delom države naklonjena manj razvitim (jugovzhodnim). Razlike v narodnem dohodku pri tem niso bile majhne: ob koncu tridesetih let je znašal letni narodni dohodek v Sloveniji 4000 din na prebivalca, v ostali Jugoslaviji pa le 2800. Slovenske očitke, da prispevajo Slovenci v državno blagajno nesorazmerno velik delež, je Anton Korošec leta 1927 pred beograjsko skupščino povzel v izjavi, ki je postala priljubljena slovenska krilatica: »Danes je tako: Srbi vladajo, Hrvatje razpravljajo in Slovenci plačujejo.«

Toda v isti sapi je imelo slovensko gospodarstvo v Jugoslaviji po letu 1918 kljub upravni, politični in gospodarski centralizaciji mnoge značilnosti »narodnega gospodarstva«. Že nacionalizacija leta 1918 je bila zamišljena kot proces slovenizacije gospodarskih dejavnosti in podjetij. Ne glede na dejansko upravnopolitično delitev slovenskega ozemlja so bila tudi razna gospodarska interesna, podjetniška in stanovska združenja organizirana na narodnostni podlagi. To je veljalo tudi za mnoge ustanove. O (jugoslovanski) Sloveniji kot narodnogospodarski celoti pa so govorili, pisali in razpravljali tudi politiki, poslovneži in gospodarstveniki, ki so v letih 1918–41 razmišljali o gospodarstvu, sestavljali gospodarske statistike in načrtovali gospodarski razvoj.

OD VIDOVDANSKE USTAVE H KRALJEVI DIKTATURI

V prvem desetletju Kraljevine SHS so morali volivci kar štirikrat na volišča, narodna skupščina pa je bila štirikrat predčasno razpuščena. Vidovdanska ustava je nasprotja, ki so pretresala državo od njenega nastanka, še poglobila. Na Hrvaškem sta se Stjepan Radić in njegova Hrvaška republikanska kmečka stranka z več političnimi skupinami povezala v Hrvaški blok, ki je imel podporo večine hrvaškega prebivalstva in ni priznaval odločitev ustavodajne skupščine. Že septembra 1922 je del srbskih demokratov navezal stike s Hrvati in se spogledoval z mislijo na spremembo ustave. To je razcepilo Demokratsko stranko. Opoziciji proti vidovdanskemu sistemu pa so se poleg avtonomističnih slovenskih strank pridružili tudi bosanski muslimani.

Regent in po smrti kralja Petra I. kralj Aleksander ter srbski radikali so nasprotnike najprej izigravali, nato pa so poskušali Hrvate ukloniti s silo. V začetku leta 1925 so Radića in njegove najbližje sodelavce zaprli in jih obtožili veleizdaje. Že nekaj mesecev pozneje pa je prišlo do novega preobrata. Radić je popustil in stopil v vlado. Sledilo je leto in pol negotovosti ter škandalov, ki so jih zaostrovala trenja med dvorom in srbskimi radikali. V

začetku leta 1927, ko se je Hrvaška kmečka stranka dokončno poslovila od vlade, se je Radić povezal z enim do tedaj največjih nasprotnikov hrvaškega avtonomizma – voditeljem hrvaških Srbov Svetozarjem Pribićevićem.

Zagovorniki vidovdanskega sistema in njihovi nasprotniki v medsebojnem obračunavanju niso izbirali sredstev. Razmere so bile po hrvaškem odhodu iz vlade skrajno napete in 20. junija 1928 je prišlo do tragedije. Srbski radikal iz Črne gore Puniša Račić je po burni izmenjavi obtožb v parlamentu streljal na poslance Hrvaške kmečke stranke: dva sta ranam takoj podlegla, Stjepan Radić pa je umrl dva meseca pozneje v Zagrebu. Kralj Aleksander je poskušal sprva položaj umiriti z imenovanjem voditelja Slovenske ljudske stranke Antona Korošca za predsednika vlade. Ogorčenje na Hrvaškem pa se ni poleglo. 31. decembra 1928 je Korošec odstopil in teden dni kasneje, za pravoslavni božič 6. januarja 1929, je kralj razpustil parlament in vzel državno krmilo v svoje roke.

Vidovdanski ustavno-parlamentarni red je torej trajal le sedem let in pol. Vidovdanska ustava, centralizem, federalizem in slovensko vprašanje so bile tedaj – skupaj s spori med tradicionalnimi slovenskimi političnimi tabori – osrednje teme slovenske politike. Največja slovenska stranka Slovenska ljudska stranka je zastopala odločno avtonomistično stališče in je z izjemo leta 1924, ko je bil Anton Korošec okoli sto dni prosvetni minister, do leta 1927 vztrajala v opoziciji. Glavno socialno oporo je imela še naprej v kmečkem prebivalstvu in na podeželju. Vidovdanskemu sistemu v nasprotju z Radićem in Hrvaškim blokom ni odrekala legitimnosti, zavzemala pa se je za temeljite ustavne spremembe. Njeno nasprotovanje Vidovdanski ustavi je imelo poleg narodnega nedvoumno ideološko, protiliberalno ozadje. Katoliški voditelji so zavračali zlasti ustavna določila, ki so duhovščini prepovedovala aktivno poseganje s prižnice in v cerkvi v strankarsko in politično življenje, omejevala cerkveni vpliv v šolstvu in spreminjala verouk v neobvezni šolski predmet. V razpravo o teh vprašanjih so se vključile tudi cerkvene oblasti, ki so po določitvi državnih meja obdržale v slovenskem delu Kraljevine SHS le dve škofiji: ljubljansko in lavantinsko. Ti dve sta upravljali tudi župnije celovške, sekovske in sombateljske škofije, ki so pripadle Jugoslaviji, tržaško-koprska škofija, goriška nadškofija in velik del ljubljanske škofije pa so ostale v Italiji. Konec avgusta 1923 so v Ljubljani v podporo cerkvenim stališčem in politiki Slovenske ljudske stranke organizirali veliko zborovanje –5. katoliški shod, na katerem so govorniki zbrane pozivali k »ponovni uveljavitvi« katoliške kulture in prevladi katoliških načel med Slovenci.

Vendar katoliški tabor ni bil enoten, kot bi želeli njegovi voditelji. Po prestopu Slovenske ljudske stranke v opozicij (1921) so se spori med strankinim vodstvom in pristaši

demokratičnejših, na Krekovo dediščino oprtih nazorov nekoliko umirili. Toda razlike med konservativci in krščanskimi socialisti, ki so imeli oporo v katoliških delavskih organizacijah (zlasti sindikalni Jugoslovanski strokovni zvezi), od leta 1922 pa tudi v Krekovi mladini ter izobraženskih revijah, so bile prevelike. Krščanski socialisti – oznako je leta 1920 oživil pravnik in socialni politik Andrej Gosar (1887–1970) – so zavračali tako kapitalistični materializem kot »materialistični« socializem in komunizem. Izhod iz družbene stiske so videli v demokratični socialni državi s tržnim gospodarstvom. S takšno usmeritvijo so se uspešno uveljavili kot samostojen politični dejavnik med delavstvom, hkrati pa so že sredi dvajsetih let znova prišli v spor z vodstvom katoliške stranke. Ponovni vstop Slovenske ljudske stranke v vlado leta 1927 in spogledovanje mlajših aktivistov Jugoslovanske strokovne zveze z marksizmom sta nasprotja še povečala. Nova, radikalnejša generacija krščanskih socialistov je imela pomembno intelektualno zaledje med mladimi katoliškimi izobraženci in študenti, zlasti med sodelavci časopisov *Križ na gori* (1924–27) in *Križ* (1928–30), ki so se pod vplivi nemškega mladinskega katoliškega gibanja zavzemali za duhovno prenovo krščanskega življenja in zavračali politično in socialno prakso Slovenske ljudske stranke in cerkvenega vodstva.

Še bolj neenoten kot katoliški je bil liberalni tabor. Prevladujoča usmeritev k jugoslovanstvu in centralizmu, razlike v pogledih na srbske stranke in kmečko vprašanje, v isti sapi pa različni finančni interesi in afere so delili liberalne vrste. Glavna slovenska liberalna grupacija je vztrajno podpirala vidovdanski centralizem in sodelovala v večini centralistično usmerjenih vlad. Za liberalne voditelje, pa tudi liberalne »starine«, ki so se leta 1923 ustanovili Narodno napredno stranko, bi bila preobrazba Jugoslavije v federativno državo začetek njenega razpada. Dokazovali so, da bi »jugoslovanska plemena«, razdeljena v »samostojne državice«, postala lahek plen lakomnih sosedov. Zavračali so avtonomistične načrte z gospodarskimi argumenti in ugotavljali, da potrebuje »jugoslovanski narod«, ki se po dolgotrajni razkosanosti zopet zbira, trdno državno obliko. Zanjo so bili pripravljeni žrtvovati narodne posebnosti in samostojnost, pričakovali pa so, da bodo isto storili tudi Srbi in Hrvati. Jugoslovansko »narodno in državno enotnost« je bilo po prepričanju slovenskih liberalnih prvakov mogoče doseči le ob popolni politični enakopravnosti treh »konstituitivnih plemen«. Zato so prav tako odločno kot slovenski avtonomizem odklanjali velikosrbstvo Pašićevih radikalov in hrvaško sovraštvo do Srbov.

Nemajhen del liberalnih pristašev in volivcev je iskreno podpiral takšna stališča, prepričan, da je z nastankom Jugoslavije nastopil čas »velikega jugoslovanskega naroda«. Toda nepomirljivo liberalno nasprotovanje avtonomizmu je imelo tudi povsem praktične

strankarske razloge: strah pred Slovensko ljudsko stranko in njeno prevlado v Sloveniji. »Stari« in »mladi« v liberalnem vodstvu so trdili, da bi bila avtonomna Slovenija »papeška«, »klerikalna«, »nemško-italijanska« provinca. Katoliške zagovornike avtonomizma so razglašali za protijugoslovanske avstrijakante, obenem pa poveličevali srbske ter zmanjševali slovenske in hrvaške zasluge pri nastanku skupne države. Med skrajneži v liberalnem taboru – zlasti med begunci, ki so pred italijanskim nasiljem pribežali s Primorske – si je po letu 1923 pridobila pristaše militantna organizacija jugoslovanskih nacionalistov Orjuna, ki so jo leta 1921 ustanovili v Splitu za boj proti italijanskim iredentistom. V Kraljevini SHS je delovala v obrambo vidovdanskega sistema in proti komunizmu. Že leta 1921 je bila v Kočevju – kot »izpostava« najmočnejše srbske stranke – ustanovljena tudi Narodno radikalna stranka, ki pa ni pomembneje posegla v slovensko politično življenje.

Nič manj kot oba meščanska tabora niso bili razdeljeni socialisti. Po nastanku komunistične stranke so se slovenski socialni demokrati leta 1921 vključili v Socialistično stranko Jugoslavije. Sprejeli so njen reformistični program in večinoma podpirali njeno jugoslovansko usmeritev v narodnostnem vprašanju. Med privrženci socialističnega gibanja so bili predvsem industrijski delavci. Komunisti so potem, ko jih je vlada s posebnim odlokom – Obznano (1920) in Zakonom o zaščiti države (1921) potisnila v ilegalo, delovali v raznih strankah in pod različnimi imeni. Komunistično gibanje v Sloveniji je v začetku dvajsetih let močno oslabelo (število članov stranke je od nekaj tisoč socialistov komunistične usmeritve leta 1920 padlo na nekaj deset), komunistična voditelja Lovro Klemenčič (1891–1928) in Vladislav Fabijančič (1894–1950), ki sta v nasprotju z jugoslovanskimi komunističnimi voditelji zavračala teze o enotnem jugoslovanskem narodu in podpirala sodelovanje komunistov z drugimi socialističnimi skupinami, pa so leta 1923 izključili iz strankinih vrst. Toda jugoslovansko komunistično vodstvo je že nekaj mesecev pozneje spremenilo svoje poglede in pod vplivom sovjetskih stališč sprejelo nov, federalistični nacionalni program, ki je priznaval individualnost posameznih balkanskih narodov in se zavzemal za njihovo zvezo v okvirih Podonavsko-balkanske federacije. V drugi polovici dvajsetih let so tako tudi slovenski komunisti zastopali federativna in avtonomistična stališča. Do trajnejšega socialistično – komunističnega zavezništva sicer ni prišlo, toda odnos med socialisti in komunisti je bil v Sloveniji strpnejši in manj napet kot drugod v Jugoslaviji.

Število strank je v Sloveniji raslo vse do leta 1927. Nove stranke so se v glavnem pojavljale pred volitvami. Leta 1920 se je za glasove na volitvah potegovalo 7, leta 1923 11, leta 1925 pa 14 strank. Med njimi je bil vrsta republikanskih in kmečkih, kar kaže na negotovost in nezadovoljstvo med kmečkim prebivalstvom. Toda kmečko gibanje je bilo razbito, kmečke in

republikanske stranke pa so bile brez širše in trajnejše podpore volivcev. Pisatelj Anton Novačan (1887–1951), ustanovitelj Zemljoradniške (1921) in nato Slovenske republikanske stranke (1922), ki se je zavzemal za suvereno slovensko kmečko republiko, je doživel na skupščinskih volitvah leta 1923 pravi polom. Več uspeha, zlasti na Štajerskem in v Prekmurju, je imel v prvi polovici dvajsetih let Stjepan Radić s Hrvaško republikansko kmečko stranko (HRSS), ko je poskušal s svojimi poslanskimi kandidati širiti vpliv na slovenska tla. A tudi krog Radićevih slovenskih pristašev je ostal omejen. Leta 1924 se je s Hrvaško republikansko kmečko stranko povezala Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev, ki so jo ustanovili avtonomisti Albina Prepeluha. Radićeva odpoved republikanizmu, njegov preobrat in njegovo priznanje Vidovdanske ustave leta 1925 so povzročili med slovenskimi republikanci nemalo zmede. S postopnim Radićevim odhodom s političnega prizorišča se je torej v drugi polovici dvajsetih let izčrpalo tudi slovensko republikansko gibanje.

Tradicionalne slovenske stranke so po nastanku jugoslovanske države obnovile zadružna, prosvetna, kulturna in športna društva, ki so v strankinih okvirih delovala pred prvo svetovno vojno, jih času ustrezno preoblikovale in ustanavljale nova. Nove in manjše stranke so posnemale starejše in večje ter poskušale po njihovem zgledu širiti vpliv z raznovrstnim organiziranjem simpatizerjev in privržencev. Sestavni del strankarskega življenja je bilo tako tudi pestro delovanje društev, ki je segalo na najrazličnejša področja. Večina strank in društev je izdajala redna ali občasna glasila in publikacije. Večje stranke so si posebej prizadevale pridobiti industrijske delavce. Poleg delavskih sta imeli svoji sindikalni centrali tudi obe meščanski stranki – katoliška Jugoslovansko strokovno, liberalna Narodno socialno zvezo. Jugoslovanska strokovna zveza je bila druga najmočnejša sindikalna centrala v jugoslovanski Sloveniji (največja in najštevilnejša je bila t. i. Strokovna komisija, ki je bila v socialističnih rokah). Položaj delavcev in uradnikov se je po letu 1918 sicer izboljšal, toda posledica sprva negotovih in nato deflacijskih razmer je bilo realno padanje delavskih in uradniških plač. Že v letih 1921–23 je zajel Slovenijo nov stavkovni val, ki je dosegel vrhunec z množično stavko rudarjev Trboveljske premogokopne družbe leta 1923. To stavko so – kot še nekatere druge – vodili komunisti, ki so po prepovedi leta 1921 delovali v t. i. neodvisnih sindikatih. Uprava podjetja je s sodelovanjem oblasti stavko zatrla s silo. Stavka v rudnikih TPD je bila zadnja velika delavska stavka v slovenskem delu Kraljevine SHS v dvajsetih letih.

Slovensko politično prizorišče se je potemtakem po prvi svetovni vojni postopoma prilagajalo novim razmeram. Politično preobrazbo in »slovenizacijo« gospodarstva so poleg vsakdanjih strankarskih prepirov in izražanja nezadovoljstva s preveč kranjsko politiko ljubljanskih elit (očitki so prihajali predvsem iz Štajerske in Maribora) spremljali škandali in

afere, ki so še povečevali sicer močno razširjeno občutje nepreglednosti in korupcije. Večina škandalov je bila povezana z liberalci in liberalno stranko. Med izobraženstvom so se tako oglašali kritiki, ki so razočarani ugotavljali, da se Slovenci – v nasprotju z dobrim mnenjem, ki ga imajo sami o sebi – nikakor ne morejo pohvaliti z resnično demokratičnostjo in politično zrelostjo. Po mnenju geografa in zgodovinarja Antona Melika (1890–1966) jim je še posebej primanjkovalo »politične izobrazbe« in pouka »o osnovnih pravicah človeške eksistence«. »Trditvi, da smo politično zrel narod, bom pritrdil šele, kadar bo individualno politično delovanje obsegalo vsa vprašanja in probleme, pravice in dolžnosti človeka ter njegova razmerja do socialnih organizacij naroda in države,« je zapisal leta 1919 v Ljubljanskem zvonu ter pristavil: »Zato pa je treba še močne politične vzgoje ....«

Nemalo negodovanja med kranjskim in štajerskim prebivalstvom so povzročali primorski begunci, ki so deloma že v času vojne, zlasti pa po italijanski zasedbi Primorske prebegnili na Kranjsko in slovensko Štajersko. V dvajsetih letih je bilo v jugoslovanskem delu Slovenije okoli 10 000 primorskih beguncev, njihovo število pa se je še povečevalo. Primorski priseljenci so iskali stanovanje in zaposlitev, pri tem pa uživali podporo oblasti, saj so večinoma zagovarjali vidovdanski sistem in zahtevo po »močni in trdni« jugoslovanski državi. Po slovenskem plebiscitnem porazu na Koroškem so se ponovno zaostrili tudi odnosi med Slovenci in Nemci na slovenskem Štajerskem. Leta 1921 so oblasti prepovedale delovanje nemških organizacij Südmark in Deutscher Schulverein ter habsburške simbole in podobe pripadnikov habsburške oz. nemške vladarske hiše, hkrati pa razglasile za veleizdajalske nemške in avstrijske domoljubne in nacionalistične pesmi. Spodnještajerski Nemci so v letih 1922–29 delovali v Političnem in gospodarskem društvu Nemcev v Sloveniji s središčem v Mariboru; imeli so tudi svoje časopise (v Mariboru, Celju in Kočevju). Toda pritisk na nemško manjšino se je – tako v šolstvu kakor z nacionalizacijo nemškega premoženja – nadaljeval in je nekoliko popustil šele v leta 1927. Slovenske in jugoslovanske oblasti so politiko do nemške manjšine uravnavale po nemški-avstrijski politiki do Slovencev na Koroškem. V letih 1925–27 je prišlo na Koroškem do pogajanj, ki so Slovencem obljubljala omejeno stopnjo kulturne avtonomije in tedaj je nastopila kratkotrajna otoplitev tudi v odnosu do Nemcev v Sloveniji. Toda odnosi med nemško manjšino in slovenskimi oblastmi so se že konec dvajsetih let spet poslabšali. Leta 1930 so se Nemci po desetletje dolgem pravdanju okoli »nemške hiše« v Celju (to so slovenske oblasti nacionalizirale) celo obrnili po pomoč k Društvu narodov v Ženevi, s čimer je dobilo dotedanje lokalno nemško-slovensko nasprotje mednarodne razsežnosti.

Kralj Aleksander in predsednik vlade Nikola Pašić sta zaradi odpora avtonomističnih

in federalističnih strank že konec leta 1922 razpustila Narodno skupščino ter za marec leta 1923 razpisala nove volitve. Toda te so pokazale, da se je avtonomistično in federalistično gibanje od sprejetja Vidovdanske ustave v Sloveniji, na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini še okrepilo. V Sloveniji je predvolilni boj potekal v opredeljevanju »za in proti Vidovdanski ustavi«, absolutna zmagovalka volitev pa je bila Slovenska ljudska stranka (60 % glasov). Liberalci so prejeli le 8,2 %. Slovenska ljudska stranka je bila tudi absolutna zmagovalka volitev leta 1925 (57 % glasov), liberalci pa so se okrepili (12 % glasov). Parlamentarne volitve leta 1925 so potekale v napetem ozračju. Časopisje v Ljubljani in Zagrebu so polnili članki o srbski oblastnosti in militarizmu, zapravljivosti beograjske čaršije in njeni pokvarjenosti, beograjske časnikarje pa o hrvaškem in slovenskem separatizmu, sebičnosti in avstrijakanstvu. Mnoge negativne podobe, ki so jih imeli jugoslovanski narodi v naslednjih desetletjih drug o drugem, so nastale prav v dvajsetih letih.

Vlada v Beogradu je po sprejetju Vidovdanske ustave državo razkosala na 33 delov. Ljubljanska oblast je poleg večine Kranjske obsegala tri štajerske sodne okraje (in nekaj časa tudi hrvaški okraj Kastav), mariborska oblast pa večino Štajerske, jugoslovanski del Koroške, Prekmurje in Medžimurje. Na čelu oblasti so bili veliki župani, ki jih je imenovala osrednja oblast v Beogradu. V oblasteh naj bi kot samoupravni organi delovale, toda volitve v oblastne skupščine so bile izvedene šele leta 1927. Korošec in vodstvo Slovenske ljudske stranke sta v novih razmerah videla priložnost zase. V pogajanjih s kraljem in radikali sta se odpovedala zahtevi po reviziji ustave, za protiuslugo pa zahtevala razširitev finančnih pristojnosti oblastnih avtonomij. Radikali so njihovim zahtevam ustregli in februarja 1927 je bila SLS spet v vladi.

Volitve v oblastne skupščine leta 1927 so še enkrat pokazale, da uživa avtonomistična usmeritev Slovenske ljudske stranke podporo velike večine slovenskega prebivalstva. Katoliška stranka je dobila v ljubljanski in mariborski oblasti 82 od skupno 117 poslancev ter je v celoti prevzela njuno vodstvo. Obe oblastni skupščini sta si prizadevali delovati usklajeno in tako premostiti upravno razdelitev jugoslovanske Slovenije, hkrati pa sta širili delovanje na področja, ki zakonsko niso bila povsem v njuni pristojnosti. To sta jima omogočili nova zakonodaja, ki jo je leta 1928 v prid oblastne avtonomije sprejela Narodna skupščina, pa tudi vladna politika, ki je Slovensko ljudsko stranko nagrajevala za podporo in sodelovanje. Položaj zdravstvenih, kmetijskih, socialnih, šolskih in kulturnih ustanov in dejavnosti, ki so bile v pristojnosti oblastnih samouprav, se je v kratkem času občutno izboljšal. V obeh oblasteh so poleg državnih ustanavljali tudi samoupravni skupščini podrejene urade in tako znova uvajali upravno dvotirnost. Čeprav so nasprotniki in kritiki vodstvo Slovenske ljudske

stranke obtoževali, da je s pristankom na vidovdanski sistem in na sodelovanje v vladi opustila prvotni avtonomistični program, so volivci na volitvah v Narodno skupščino septembra 1927 Koroščevo politiko »široke samouprave z močnimi financami« množično podprli. Slovenska ljudska stranka je znova dobila kar 60 % glasov (liberalci so ji sledili s 15,49 %).

Naslednje leto je napetost v Kraljevini SHS dosegla vrelišče. Vladna koalicija, ki so jo po skupščinskih volitvah sestavili radikali, del demokratov, muslimani in Slovenska ljudska stranka, je imela v Narodni skupščini resda dvotretjinsko večino, toda v opoziciji so bili – prvič od nastanka jugoslovanske države - združeni hrvaški Srbi in Hrvatje. Radić in njegov novi zaveznik Pribićević sta vlado neusmiljeno napadala, Narodna skupščina v Beogradu pa je postala bolj kot kdajkoli prej prizorišče neusmiljenih besednih bitk, groženj in žalitev. V takšnem napetem in sovražnem vzdušju, so 20. junija 1928 odjeknili streli, ki so usmrtili dva Radićeva poslanca, Stjepana Radića pa usodno ranili.

V času streljanja v skupščini je bil Korošec notranji minister. Ogorčeni Radićevi pristaši so zato sokrivdo za nesrečne dogodke pripisali tudi njemu. Kraljeva odločitev, da ponudi sestavo nove vlade – kot prvemu in v zgodovini prve Jugoslavije edinemu Nesrbu na tem položaju – prav Koroščcu, tako ni mogla premostiti prepada med Beogradom in Zagrebom. Nasprotno - poglobila je nezaupanje med Zagrebom in Ljubljano. Korošec je ponudbo sprejel prepričan, da mu bo uspelo povrniti izgubljeno ravnovesje in ohraniti pridobitve, ki jih je njegovi stranki in Sloveniji prinesla oblastna avtonomija. Toda vlada, ki ji je načeloval, razmeram ni bila kos. Avgusta 1928 je opozicija, ki se je sestala v Zagrebu, Narodni skupščini v Beogradu odrekla pravico, da sklepa v imenu severozahodnega dela države in se zavzela za preobrazbo Kraljevine SHS v federativno državo, ki bo zagotavljala enakopravnost »vseh zgodovinskih državnih in narodnopolitičnih individualnosti«. S slovenske strani so izjavo opozicije podpisali kmetijci in – kakšen preobrat – liberalci. Radićeva smrt je politično krizo še zaostrila.

Konec oktobra 1928 je Kraljevina SHS v ozračju vsesplošne negotovosti praznovala desetletnico. V Ljubljani je bila v njeno počastitev slovesno odprta prva radijska postaja. Toda proslave »osvobojenja« so razkrile, da je podobno kot Jugoslavija tudi Slovenija nespravljivo razdeljena. Z jugoslovanskega vidika je bilo seveda osnovno vprašanje, kako to »hišo« sploh obdržati skupaj. Kralj je dobil že novembra leta 1928 francoski pristanek za državni udar. Ko je Korošec konec leta 1928 odstopil z mesta predsednika vlade, si na dvoru niso več pomišljali. 6. januarja 1929 je izšel Aleksandrov manifest, ki je ugotavljal, da »med narodom in kraljem ne more biti več posrednika«. Vidovdanska ustava je bila razveljavljena, Narodna

skupščina razpuščena, za predsednika nove, samo kralju odgovorne vlade pa je bil postavljen poveljnik kraljeve garde general Petar Živković.

Dobro desetletje po nastanku Kraljevine SHS je bil tako na jugoslovanskih in slovenskih tleh prekinjen komaj začeti demokratični parlamentarno-strankarski modernizacijski tok, z njim pa je bila za več kot šestdeset let (najmanj za dve generaciji) – odpravljena tudi parlamentarna demokracija po zahodnoevropskem zgledu.

NOVA KULTURNA STVARNOST

V letih po propadu habsburške monarhije in nastanku jugoslovanske države je bil nemajhen del slovenske javnosti prepričan, da so Slovenci enkrat za vselej pretrgali z nemščino in nemško kulturo ter ne bodo imeli z Nemci v prihodnje nobenih stikov več, celo gospodarskih ne. »Narodno osvobojenje, ki smo ga ravnokar dosegli, pomeni za naše življenje največji preobrat, kar smo jih doživeli, odkar smo prišli pred tisoč leti pod frankovsko-nemško oblast,« je leta 1919 v Ljubljanskem zvonu pisal geograf Anton Melik. »Nova doba bo bistveno spremenila tire, po katerih je doslej potekalo naše dejanje in nehanje; premenjen bo življenski milje posameznika in premenjene bodo vse obče civilizacijske razmere, v katerih se gibljejo pota naših ljudi.« Melik je menil, da se morajo Slovenci obrniti k Jugoslaviji in Zahodni Evropi, oblikovanje nove slovenske »civilizacijske orijentacije« pa naj bi poleg »srbske in hrvatske knjige« omogočala zlasti »učenje in raba« francoščine – jezika, ki v »mednarodnem občevanju ... domala igra prvo vlogo«.

Jugoslovanski Slovenci so po letu 1918 zares zaživeli v povsem novem kulturnem utripu. Z nastankom jugoslovanske države so se slovenskemu kulturnemu razvoju odprla nova obzorja in številne nove možnosti, čeprav sta centralistična togost in zaostalost karađorđevićevske kraljevine tudi ovirali slovenske želje in ambicije. Po popisu prebivalstva leta 1921 je v slovenskem delu Kraljevine SHS pisalo in bralo več kot 90 % prebivalcev, v preostali državi pa je bilo v povprečju pismenih le dobrih 40 % ljudi. Osnovno šolstvo je bilo v Sloveniji neprimerno bolje razvito kot v jugovzhodnih in osrednjih delih države. Razlike v razvitosti srednjega in visokega šolstva so bile precej manjše; Zagreb in Beograd sta imela celo svoji univerzi. Med slovenskimi težnjami in pričakovanji nerazvitih državnih delov je bilo tako vse od začetka težko premostljivo nasprotje. V Beogradu so večino šolstvu in kulturi namenjenega denarja usmerjali v temeljne kulturne dejavnosti ter v opismenjevanje in osnovno šolanje prebivalstva, v Ljubljani pa so težili predvsem k slovenizaciji in posodobljenju srednjega šolstva, izgradnji ljubljanske univerze in ustanavljanju kulturnih in

izobraževalnih ustanov, ki jih Slovenci v habsburški monarhiji niso imeli.

Prosvetna in kulturna politika v jugoslovanski Sloveniji je bila prvi dve leti po ustanovitvi Kraljevine SHS v rokah Narodne (od leta 1919 Deželne) vlade v Ljubljani. Poverjeništvo za uk in bogočastje (pristojno za šolske zadeve) je vodil katoliški politik in šolnik Karel Verstovšek (1871–1923), ki je posvetil vse sile slovenizaciji šolstva. Slovenščina je postala že novembra 1918 izključni učni jezik osnovnih in meščanskih ter dotedanjih dvojezičnih srednjih šol in učiteljišč. Preoblikovanje nemških srednjih šol in učiteljišč v slovenske je potekalo bolj počasi in je trajalo vse do leta 1923, ko je prenehal s poukom zadnji srednješolski razred z nemškim učnim jezikom. Sočasno s slovenizacijo pouka so nove šolske oblasti odpuščale nemške (v Prekmurju madžarsko govoreče) učitelje in jih zamenjevale s slovenskimi. Z uveljavljanjem slovenščine se je krčil pouk nemščine, ki se je v šoli umikala francoščini in srbohrvaščini tudi kot tuji jezik. Hkrati so bili spremenjeni učni načrti drugih predmetov, zlasti zgodovine in zemljepisa. Dejstvo, da oblasti v šolstvu kljub rastoči zaskrbljenosti zaradi pritiskov na Slovence v Avstriji in Italiji niso pokazale posebnega razumevanja za nemško in madžarsko manjšino, ni vzbujalo večje javne pozornosti. V šolskem letu 1937/38 so imeli Nemci v Sloveniji 30 manjšinskih razredov z nekaj več kot 1200 učenci, skoraj še enkrat toliko pa jih ni imelo možnosti obiskovati pouk v nemškem jeziku.

Po letu 1918 so se na jugoslovanskem delu slovenskega ozemlja najhitreje množile meščanske (splošnoizobraževalne strokovne) šole. Rast števila ljudskih šol je bila počasnejša. Vseeno je v času do druge svetovne vojne tudi ljudsko šolstvo doživelo pomembne spremembe in ohranjalo razvojno prednost pred šolstvom v drugih delih države. Število učencev na gimnazijah in učiteljiščih se je povečalo za več kot enkrat in pol (od nekaj manj kot 5000 leta 1918 na nekaj več kot 12 000 leta 1939), pri čemer je bil zlasti opazen vse večji delež deklet. V letih 1918–39 so na novo odprle vrata štiri gimnazije: realna v Murski Soboti in tri dekliške (v Ljubljani in Mariboru). S preobrazbo klasičnih gimnazij v realne (te naj bi posredovale več praktične izobrazbe in znanja živih jezikov) je kljub odporu humanistično usmerjenih šolnikov prevladujoči tip srednje šole postajal »realna gimnazija«. V mestih so poleg tega delovale nadaljevalne obrtne, ponekod tudi nadaljevalne trgovske šole. Dotedanjo obrtno šolo v Ljubljani so spremenili v nižjo tehnično šolo, obenem pa so leta 1920 ustanovili trgovsko akademijo.

Najpomembnejša pridobitev na področju šolstva je bila ustanovitev univerze v Ljubljani. To je junija 1919 ustanovila osrednja vlada v Beogradu po zaslugi majhnega kroga vplivnih mož. V Narodni vladi v Ljubljani in Vseučiliški (univerzitetni) komisiji, ki so jo

ustanovili novembra 1918, so se namreč sprva obotavljali in dokazovali, da so za začetek dela fakultet potrebne večletne priprave, nagli ustanovitvi univerze pa so nasprotovali tudi liberalci, saj je bila ustanovitvena pobuda v katoliških rokah. Toda zagovorniki takojšne ustanovitve so si uspeli s Koroščevo podporo dobiti pristanek Beograda in avgusta 1919 je bilo za pet fakultet ljubljanske univerze (pravno, filozofsko, teološko tehnično in medicinsko) imenovanih prvih 18 profesorjev. Večina med njimi je do tedaj delovala na avstrijskih univerzah in strokovnih ustanovah. Med univerzitetnimi učitelji in docenti je bila sprva dobra četrtina Neslovencev (Hrvatov, Srbov, Čehov in Rusov). Prvi rektor je postal matematik Josip Plemelj (1873–1967); nato so v neformalnem kroženju sledili rektorji z drugih fakultet. Že leta 1922 je začela na univerzi kot lektorica za angleški jezik poučevati prva ženska, Angležinja Fanny Copeland (1870–1972). V začetku tridesetih let ji je sledila prva (privatna) docentka, filozofinja Alma Sodnikova (1896 – 1965). Čeprav se je ljubljanska univerza vse do druge svetovne vojne borila z velikimi finančnimi in prostorskimi težavami in so ji iz Beograda večkrat grozili z ukinitvijo posameznih fakultet, si je naglo pridobila središčno mesto v slovenskem kulturnem in znanstvenem življenju. V začetku tridesetih let je na njej poučevalo 78, desetletje pozneje 95 profesorjev in docentov, število študentov pa se je dvignilo z 900 leta 1919 na 2400 leta 1938.

Ko si je vlada v Beogradu konec leta 1920 s pomočjo centralistično usmerjenih liberalcev podredila urade Deželne vlade in Poverjeništvo za uk in bogočastje v Ljubljani, je bilo slovenjenje šolstva že pri koncu. Prizadevanja po poenotenju šolskega sistema in zakonodaje pa so se nadaljevala in burila duhove še v tridesetih letih. V »kulturnem boju« med avtonomisti in centralisti oz. med katoliki in liberalci so katoliška ljudska stranka in cerkveni krogi zavzemanje za slovensko kulturno avtonomijo neprikrito povezovali s težnjo po povečanju cerkvenega vpliva. Spopad se je razširil na obe glavni učiteljski organizaciji (liberalno Združenje jugoslovanskih učiteljev in katoliško Slomškovo zvezo) ter s skrajno centralistično in restriktivno politiko prosvetnega ministra Svetozarja Pribićevića, ki je poleg šolskih močno prizadela tudi kulturne ustanove, dosegel vrhunec sredi dvajsetih let. Prosvetne oblasti v Beogradu so pozivale k discipliniranju in premeščanju učiteljev, ki niso pokazali dovolj trdne jugoslovanske usmeritve, minister Pribićević pa je leta 1924 razglasil za »separatistična« katoliška mladinska društva ter učiteljem in učencem celo prepovedal včlanjevanje vanje. Razmere so se začasno umirile v drugi polovici dvajsetih let, ko je Slovenska ljudska stranka vstopila v vlado. Vendar je bilo zatišje kratkotrajno. V tridesetih letih je bila šolska politika v Jugoslaviji enostransko usmerjena k oblikovanju in utrjevanju »duhovne enotnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev«. Narodne in slovenske teme so izginile iz

učbenikov, učitelje in učence, ki so še naprej glasno izražali svojo slovensko pripadnost, pa so premeščali ali izključevali.

Tako ni presenetljivo, da so bila vprašanja o slovenski prihodnosti in slovenskem jeziku ena osrednjih tem slovenskih kulturniških in izobraženskih razpravljanj. Ta so nedvoumno pokazala, da imajo zagovorniki skrajno jugoslovanskih stališč, ki se zavzemajo za narodno in jezikovno spojitev Slovencev s Hrvati in Srbi, celo med svobodomiselno inteligenco malo pristašev, zahteve po ohranitvi in nadaljnjem razvijanju slovenske narodne individualnosti in slovenskega jezika pa prepričljivo podporo. »Kaj bi rekli Srbi v Srbiji na zahtevo, naj opustijo svoj jezik ali pa se poslužujejo kakšnega drugega med slovanskimi jeziki, recimo ruskega ali poljskega?« se je spraševal profesor prava Leonid Pitamic (1885–1971) in opozarjal, da razumejo slovenski izobraženci »skoraj vsi« srbohrvaško in celo berejo cirilico, srbski in hrvaški pa nimajo volje, da bi se naučili slovenščine. Pritiskom k jezikovnemu in kulturnemu poenotenju so posebej ostro nasprotovali v katoliških in krščansko socialnih krogih, pri čemer pa tudi najradikalnejši zagovorniki slovenske jezikovne samostojnosti in kulturne avtonomije niso postavljali pod vprašaj slovenske vključitve v Jugoslavijo.

Slovenski predstavniki v Beogradu so se v predparlamentarnih in parlamentarnih razpravah najprej sami odpovedali uporabi materinščine, kasneje pa so jo občasno in demonstrativno uporabljali poslanci avtonomističnih strank, ko so izražali svoje nestrinjanje s centralistično politiko in ukrepi. Srbohrvaščina je bila poleg tega jezik vojske in državnih uradov v Beogradu. Toda v jugoslovanski Sloveniji je bila izključni jezik uradovanja, šolstva, javnega življenja in kulture slovenščina. Tako so bili Slovenci v letih 1918–41 res pravi jezikovni otok v (vsaj uradno) srbohrvaško govoreči državi. Vsesplošna uveljavitev slovenščine je močno okrepila slovensko (samo)zavest in spodbudila kulturni razmah, ki so ga že sodobniki razglašali za zgodovinskega. Hkrati pa je zaznamovala tudi slovenske kulturne stike z drugimi deli države, ki so ostali precej enosmerni in enostranski. Medtem ko so bili Slovenci dokaj dobro obveščeni o srbskih in hrvaških kulturnih dogodkih in so si v srbohrvaščini, celo v cirilici tiskane knjige uspešno utirale pot med slovenske bralce, je bilo slovensko kulturno dogajanje – zaradi neznanja slovenščine in podcenjevanja »slovenskega dialekta« – v jugoslovanski kraljevini slabo poznano, kulturno sodelovanje med večjimi jugoslovanskimi kulturnimi središči (Beogradom, Zagrebom) in Slovenijo pa skromno in nesistematično.

Jugoslovanska javnost tako večinoma ni opazila naglega kulturnega razvoja, ki ga je doživljal slovenski del države, čeprav so po letu 1918 druga za drugo oživljale stare ali

odpirale vrata nove slovenske kulturne ustanove. Narodno gledališče v Ljubljani je dobilo dramski in operni oder, leta 1919 pa je začelo z delom Narodno gledališče v Mariboru. V Ljubljani so ustanovili društvo Narodna galerija (1918), ki je postalo osrednja slovenska likovno-umetniška ustanova. Z nastankom Glasbenega konservatorija v Ljubljani (1919), obnovitvijo Glasbene matice in prehodom ljubljanske Filharmonične družbe v slovenske roke so bili postavljeni novi temelji glasbenemu življenju. Kranjskemu deželnemu muzeju, ki so ga preimenovali v Narodnega, se je leta 1923 pridružil etnografski, v Mariboru pa je deloval pokrajinski muzej. Dolgotrajnejša so bila prizadevanja za ustanovitev Narodne in univerzitetne knjižnice. Do njene ustanovitve v drugi polovici tridesetih let sta bili glavni knjižnični ustanovi študijski knjižnici v Ljubljani in Mariboru, strokovno literaturo pa so hranile še muzejske, društvene, fakultetne in inštitutske knjižnice. Podobno kot za univerzitetno knjižnico je trajal skoraj do konca tridesetih let tudi boj za slovensko Akademijo znanosti in umetnosti, njene ustanovitve nista podprli niti zagrebška niti beograjska akademija. V Beogradu so tako vladno »naredbo« o Akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani izdali šele leta 1938.

Velik del strokovnih, kulturno-izobraževalnih in rekreativno-družabnih dejavnosti se je tudi po letu 1918 odvijal v društvih. Med starejšimi društvi je ohranila prestižno mesto Slovenska matica, ki je po letu 1928 razvila živahno založniško dejavnost. Pripadniki raznih strok in poklicev so se združevali v strokovnih in stanovskih društvih. Najbolj množična so bila kulturna in izobraževalna društva, ki so - podobno kot športna, humanitarna in gospodarska združenja - delovala v strankarskih okvirih. Leta 1927 je bilo v jugoslovanski Sloveniji več kot 4300 takšnih društev, torej eno na 250 prebivalcev. Najštevilnejša so bila katoliška društva, ki so bila združena v Prosvetni zvezi. Ugledno mesto v slovenskem kulturnem življenju si je pridobil leta 1921 ustanovljeni Francoski inštitut v Ljubljani. Svoje društvo – Rusko matico – so leta 1924 ustanovili tudi ruski emigranti. Po prvi svetovni vojni se jih je v Ljubljani in drugod po jugoslovanski Sloveniji naselilo več sto in nekateri med njimi so se uspešno uveljavili kot znanstveniki, univerzitetni učitelji in umetniški ustvarjalci.
Nagel slovenski kulturni razvoj po prvi svetovni vojni nazorno ilustrirajo tudi podatki o rasti časopisja in založništva. Leta 1919 je v jugoslovanski Sloveniji izhajalo 87, dvajset let kasneje pa že 245 različnih časopisov. Osrednje mesto med literarnimi revijami sta obdržala liberalni *Ljubljanski zvon* in katoliški *Dom in svet*, ki so se jima v tridesetih letih pridružili svobodomiselna, nato pa tudi k levici usmerjena *Sodobnost* (1933–41), krščansko in demokratično *Dejanje* (1938–41) ter marksistična *Književnost* (1932–35).

V književnosti se je po letu 1918 moderna umaknila ekspresionizmu, ki je postal za

dobro desetletje najmočnejša smer v slovenskem književnem ustvarjanju. Nove težnje so prihajale do izraza v liriki, delno v dramatiki in manj v prozi, ekspresionistični vplivi pa so se prepletali s prvinami predhodnih smeri: naturalizma, nove romantike, dekadence in simbolizma. Osrednja osebnost književne avantgarde je bil pesnik Anton Podbevšek (1898–1981), ki se je med drugim spogledoval s futurizmom. Povojna književna avantgarda je dosegla vrhunec s Srečkom Kosovelom (1904–26), ki je v pesmih združil impresionistične, simbolistične, ekspresionistične in konstruktivistične težnje. Med motivi Kosovelovega ekspresionističnega pesništva so bila občutja kaotičnosti, bližajoče se katastrofe in propadanja civilizacije, ki naj bi jim sledil čas novega, etično očiščenega človeka.

V pripovedništvu se je – poleg pesnikov, ki so pisali tudi prozne sestavke – ekspresionizmu odprl zlasti pisatelj starejše generacije Ivan Pregelj (1883–1960), v dramatiki pa Slavko Grum (1901–49), ki je ustvaril z igro *Dogodek v mestu Gogi* (1928) najpomembnejše gledališko delo svojega časa. Ekspresionističnim in avantgardističnim vplivom se je seveda prepustil le del pesnikov in pisateljev. Nemajhno število literatov je sledilo predhodnim, že uveljavljenim književnim tokovom ali iskal srednjo pot med njimi in novimi težnjami. Med nadaljevalci moderne sta se uveljavila pesnika Alojz Gradnik (1882–1967) in Fran Albreht (1889–1963). Po Ivanu Cankarju in moderni sta se zgledovala tudi prozaista Juš Kozak (1892–1864) in France Bevk (1890–1970), različne vplive od simbolizma do ekspresionizma pa je bilo čutiti v delu Stanka Majcna (1888–1970). Od pripovednikov, ki so se priljubili že pred vojno, je z domačijskimi igrami še naprej navduševal Fran Saleški Finžgar (1871–1962). Narodne, politične in socialne teme so se prepletale tudi v povestih in romanih Vladimirja Levstika (1886–1953).

S socialnimi stiskami, nazorsko-političnimi zaostritvami in rastočimi marksističnimi vplivi se je ob koncu dvajsetih in v začetku tridesetih let tudi v slovenskih umetniških prizadevanjih uveljavil novi ali socialni realizem. V književnosti je močneje kot na poezijo, kjer sta bila njegova glavna predstavnika Mile Klopčič in Igo Gruden (1882–1967), vplival na pripovedništvo in dramatiko. Socialnokritične črtice, povesti in romane iz kmečkega in delavskega življenja so pisali Miško Kranjec (1908–83), Lovro Kuhar - Prežihov Voranc (1893–1950) in Ivan Potrč (1913–89), socialno in narodno tematiko pa sta tesno povezala Ciril Kosmač (1910–80) in France Bevk. V nasprotju s pripovedništvom so se gledališke igre socialnih realistov lotevale sodobnih meščanskih in zgodovinskih tem. Pisatelj in režiser Bratko Kreft (1905–96) je s ciklusom dram v posodobljeni marksistični perspektivi posegel v slovensko zgodovino, Ferdo Kozak (1894–1957) in Ivo Brnčič (1912–43) pa sta v svojih igrah opozarjala na nenačelnost meščanske družbe. Uveljavljanje socialnega realizma so

spremljale živahne polemike med njegovimi zagovorniki in ustvarjalci drugih književnih smeri. Med katoliškimi književniki je poleg Antona Vodnika (1901- 1965) in Boža Voduška (1905 – 1978), ki je s knjigo Odčarani svet (1939) ustvaril najpomembnejšo pesniško zbirko tedanjega časa, vzbudil pozornost Edvard Kocbek (1904–1981). Najrazličnejši vplivi od nietzschejanske filozofije do psihoanalize pa so se prepletali v delu Vladimirja Bartola (1903–67), ki se je v zgodovinskem romanu *Alamut* (1938) poglobil v analizo modernega totalitarizma in oblastništva.

Ustvarjalna raznolikost in nekoliko zapoznelo zgledovanje po zahodnoevropskih umetnostnih smereh in vzorih sta bila značilna tudi za likovno umetnost. Najvidnejša predstavnika ekspresionizma in avantgardizma v likovnem ustvarjanju sta bila brata France (1895–1960) in Tone Kralj (1900–1975), ki so se jima pridružili Veno Pilon (1896–1970), Božidar Jakac (1899–1989), Avgust Černigoj (1898–1985) in Miha Maleš (1903–1987). Vsi so si slikarske izkušnje nabirali v tujini, posebej v Nemčiji, Italiji in Franciji, ter se živo odzivali na razne umetniške smeri od kubizma prek konstruktivizma do nadrealizma. Avgust Černigoj, ki je leta 1924 obiskoval weimarski Bauhaus, je moral zaradi avantgardistično-levičarske razstave celo zapustiti Ljubljano in se preseliti v Trst. Sicer pa se je začel ekspresionizem v slovenskem likovnem ustvarjanju že sredi dvajsetih let umikati realistično usmerjeni »novi stvarnosti«, ki jo je čez nekaj let izpodrinil novi ali socialni realizem. Med umetniki-realisti sta poleg nekaterih dotedanjih ekspresionistov izstopala brata Drago (1899–1981) in Nande Vidmar (1901–1982), med mlajšimi pa France Mihelič (1907–98) in Maksim Sedej (1901–82). V kiparstvu so se pod vplivi hrvaškega umetnika Ivana Meštrovića oblikovali Lojze Dolinar (1893–1970), Tine Kos (1894–1979) in France Gorše (1897–1986).
Med glasbenimi ustvarjalci je bil z ekspresionisti in avantgardisti tesno povezan Marij Kogoj, ki se je uveljavil kot mojster samospevov in klavirskih kompozicij. Ustvarjalni vrh je dosegel z opero *Črne maske* (prva uprizoritev 1929), ki velja za največji dosežek slovenske operne umetnosti. Konec dvajsetih let je po šolanju na konservatoriju v Pragi kot drugi najpomembnejši glasbenik tedanje dobe opozoril nase Slavko Osterc (1895–1941). Proslavil se je kot skladatelj orkestralnih skladb, pedagog in zagovornik slovenskega glasbenega odpiranja v svet. Oba – Kogoj in Osterc – sta pomembno vplivala na mlajše skladatelje. Med Kogojevimi učenci sta bila Matija Bravničar in Srečko Koporc, Ostercu pa so sledili in se po njem zgledovali Karol Pahor, Pavel Šivic in Primož Ramovš. Med postromantiki je bil najpomembnejši Lucijan M. Škerjanc (1900–73), Anton Lajovic (1878–1960), sicer eden vodilnih organizatorjev slovenske glasbene kulture med svetovnima vojnama, pa je zastopal bolj tradicionalno usmeritev. Za to dobo je bil še vedno značilen predvsem razmah vokalne in

zborovske glasbe, saj ob množici pevskih zborov po vsem slovenskem ozemlju do nastanka radijskega orkestra leta 1935 celo Ljubljana ni premogla stalnega simfoničnega ansambla. Pestrost koncertne ponudbe so zagotavljali predvsem tuji simfoniki, tujci pa so v začetku prevladovali tudi v ljubljanskem opernem orkestru in baletnem ansamblu. Uspešneje se je razmahnilo komorno muziciranje. Domači instrumentalni in baletni solisti so se uveljavljali v dvajsetih in tridesetih letih; hkrati so prodrli domači operni pevci. Že v dvajsetih in zlasti v tridesetih letih pa so se priljubili jazz in zabavni glasbeni ansambli, ki so igrali plesno glasbo.
Zaradi upadajoče državne podpore se je z velikimi denarnimi problemi spopadalo tudi Narodno gledališče v Ljubljani. Vseeno je njegov dramski del uspešno gradil svoj igralski ansambel in svoj repertoar. Na odru ljubljanske drame so v prvem povojnem desetletju poleg evropskih in domačih novosti uprizarjali klasična dela, v tridesetih let pa so se usmerili tudi k zahtevnejšim modernim uprizoritvam. V tej dobi je dozorel nov, umetniško prepričljiv in nadarjen rod igralcev, ki je privabil v gledališče širok krog občinstva. Gledališke igre so poleg poklicnih gledališč uprizarjale amaterske gledališke skupine in prosvetno-kulturna društva.
Z ustanovitvijo ljubljanske univerze in z drugimi novimi znanstvenimi ustanovami se je po letu 1918 močno razcvetelo tudi znanstveno delo. O tem priča na stotine monografij in študij iz najrazličnejših znanstvenih strok, ki so izšle v samostojnih publikacijah in znanstvenih časopisih. Vodilni slovenski filozof tedanjega časa, učenec Avstrijca A. Meinonga, France Veber (1890–1975) je v letih 1921–31 objavil kar 11 knjig. Na socialno in gospodarsko področje je z obsežnim opusom, v katerem se je zavzemal za pravičnejši družbeni red, segel krščanskosocialni teoretik Andrej Gosar. Temeljna sintetična zgodovinska dela so napisali Dragotin Lončar, Ljudmil Hauptman (1884–1968) in Milko Kos (1892–1972), literarnozgodovinske sinteze France Kidrič, Ivan Prijatelj in Anton Slodnjak (1899–1983), umetnostno-zgodovinske monografije pa Izidor Cankar (1886–1957) in France Stele (1886–1972). Pravni zgodovinar Metod Dolenc (1875–1941) je bil avtor pravne zgodovine slovenskega ozemlja, geograf Anton Melik (1890–1966) pa njegovega prvega celovitega geografskega prikaza. Leta 1935 sta jezikoslovca Anton Breznik (1881–1944) in Fran Ramovš (1890–1952) izdala Slovenski pravopis. V pestri prevajalski dejavnosti so zavzemali posebej vidno mesto prevodi Anton Sovreta (1885–1962), ki je prestavil v slovenščino Sofokla, Platona, Marka Avrelija in sv. Avguština. Leta 1925 je začel izhajati nov prevod Svetega pisma, v prvi polovici tridesetih let pa so dobili slovenski bralci v roke Borchardtovo priredbo Marxovega Kapitala.

Z novogradnjami in preureditvami mestnih središč so se odprle številne nove možnosti tudi arhitekturi, ki je dobila s posebno stolico na tehnični fakulteti v Ljubljani svoje domače

akademsko učilišče. Osrednji osebnosti slovenske arhitekture po prvi svetovni vojni sta bila Jože Plečnik in Ivan Vurnik (1884–1971), ki sta – kot univerzitetna učitelja in ustvarjalca – najmočneje vplivala na njen razvoj. Vurnik se je v iskanju narodnega sloga sprva oziral po ekspresionizmu (pod češkimi vplivi celo po kubizmu), Plečnik, ki je z urbanističnimi ureditvami, javnimi zgradbami, spomeniki in sprehajališči neizbrisno zaznamoval zlasti Ljubljano, pa je ostajal zvest klasičnemu izročilu. Arhitekti, ki so se zgledovali po modernejšem funkcionalizmu, so sprva ustvarjali v senci obeh mojstrov, čeprav so v tridesetih letih že prevladali ter Ljubljani in Mariboru vtisnili svoj pečat.

Vsakdanje življenje v mestih in na podeželju se je počasneje spreminjalo. Premožnejše meščanstvo je v glavnem živelo v starem ritmu in se srečevalo na običajnih mestih – v gledališčih, v kavarnah ter na koncertih, na promenadah in na plesnih prireditvah. Priljubljena nova medija sta postala kino in radio; kino so obiskovali tudi manj premožni, radio pa si je še konec tridesetih let lahko privoščila le manjšina. Poslovneži in premožneži so se povezovali v elitnih združenjih: med njimi so bile podružnice Rotary Cluba ter avtomobilski klubi. Med najpomembnejše oblike rekreacije meščanov pa so – kot že v času pred vojno – sodili sprehodi, izleti, telovadba in šport. Leta 1935 je bilo v Dravski banovini v telovadnih društvih organiziranih kar 70 000 telovadcev, med njimi več kot tretjina žensk; nad 60 000 ljudi je bilo včlanjenih v razna druga športna društva.

Slovensko izobraženstvo je bilo tudi po letu 1918 močno nazorsko in politično razdeljeno. Katoliški tabor je imel med kulturnimi ustvarjalci po tradiciji šibkejši vpliv kot liberalni, toda del katoliških izobražencev se je že pred prvo vojno in v letih po njej odprl bolj sproščenemu in sodobnejšemu razumevanju umetnosti, katoliški šolniki in strokovnjaki pa so imeli pomembno vlogo pri slovenizaciji šolstva, ustanovitvi ljubljanske univerze in pri oblikovanju nekaterih znanstvenih strok. V dvajsetih letih so v katoliške vrste vnesli svež veter krščanski socialisti in mladi ustvarjalci, zbrani okoli revij *Križ na gori* in *Križ*. Nekateri med njimi so se v pogledih na socialna in gospodarska vprašanja zbližali z marksizmom, »križarji« pa so se v duhovnem in umetniškem pogledu usmerjali tudi k ekspresionizmu. Razhajanja v katoliškem taboru so se zaostrila s papeževo okrožnico *Quadragessimo anno* ter z usmeritvijo cerkvenega in katoliškega vodstva k avtoritarnim, stanovsko-korporativističnim zamislim v začetku tridesetih let. Med intelektualnimi utemeljitelji radikalnega političnega katolicizma in demokratično mislečimi katoliškimi izobraženci se je vnel spopad, ki je neprikrito razcepil katoliško inteligenco. V ospredje je stopila bojevita, s starejšimi ideologi povezana katoliška generacija, ki je v svojih skrajnih stališčih zavračala parlamentarno demokracijo in se spogledovala s fašizmom. Sredinske in demokratično usmerjene skupine

katoliških izobražencev so bile potisnjene v politično obrobje.

Med izobraženstvom so sicer prevladovali ljudje svobodomiselnih nazorov. Ti so bili v večini tudi v kulturnih ustanovah, na univerzi in med učiteljstvom, toda le manjši del med njimi je bil povezan z liberalno stranko. Centralistična, jugoslovanska usmeritev liberalnih prvakov je izobraženstvo odvračala od vključevanja v strankine vrste, vidovdanski sistem in avtoritarni režim v tridesetih letih pa sta nasprotje med liberalno politiko in večinoma narodno – slovensko opredeljeno inteligenco še poglobila. To je nazorno razkrila razprava, ki jo je leta 1932 sprožil kritik in prevajalec Josip Vidmar s knjižico Kulturni problemi slovenstva, v kateri je razglašal narodnost in jezik za temelj človeške kulture ter pozival k delu za Slovenijo, ki bo »hram lepote in duha«. Vidmarjevo nasprotovanje liberalnemu jugoslovanstvu je dobilo široko javno podporo. Poskus pesnika Otona Župančiča, da bi se postavil po robu ozkosrčni zagledanosti v slovenski svet, je bil v ozračju brezobzirnega centralističnega pritiska vnaprej obsojen na neuspeh. Njegova izjava ob obisku angleško pišočega in v Ameriki živečega slovenskega pisatelja Louisa Adamiča (1898–1951), da lahko ostane pisatelj zvest narodu tudi, če ne piše več v svojem jeziku, je povzročila plaz ogorčenja in razcep v reviji Ljubljanski zvon, ki je objavila Župančičev članek. Del urednikov je zapustil uredništvo in leta 1933 ustanovil mesečnik Sodobnost, ki mu je bila vodilo »obramba slovenstva«. Katoliški in liberalni izobraženci so v nekaterih društvih tudi uspešno sodelovali, vendar je takšno sodelovanje praviloma zahtevalo vnaprejšnje sporazumevanje.

Socialisti in komunisti so imeli med izobraženstvom manj opore in somišljenikov. Zaradi centralistične usmeritve je socialiste že v začetku dvajsetih let zapustila skupina uglednih, avtonomistično usmerjenih intelektualcev, vpliv komunistov v kulturni javnosti pa je bil sprva neznaten. Število mladih, izobraženih ljudi, ki so se spogledovali z marksizmom in komunisti se je povečalo v tridesetih letih. Nemajhen del mlajše generacije aktivistov, ki so prevzeli vodstvo maloštevilne skupine slovenskih komunistov v svoje roke, je prihajal iz meščanskih in izobraženskih vrst. Pod njihovim vplivom so se komunisti v jugoslovanski Sloveniji že v prvi polovici tridesetih let odprli nacionalni problematiki, njihov vodilni ideolog Edvard Kardelj (1910–79) pa je svoj pogled nanjo leta 1939 strnil v knjigi *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Toda ob tem sta ideološka in politična nestrpnost ter nekritična navezanost komunistov na Sovjetsko zvezo pri nekaterih komunističnih simpatizerjih in izobražencih že vzbujali tudi dvome in kritiko. Nedemokratično komunistično obnašanje in nekritični odnos komunističnega vodstva do Moskve sta povzročala razhajanja tudi med komunisti, krščanskimi socialisti, narodno usmerjenimi svobodomiselnimi izobraženci in levičarskimi študenti na ljubljanski univerzi.

Slovenci v jugoslovanski Sloveniji so bili tako zlasti v zadnjem desetletju pred drugo svetovno vojno duhovno in kulturno bolj odprti in tesneje povezani z Zahodno Evropo kot kdajkoli prej. Obenem pa so bili močno zaposleni sami s seboj, s svojim položajem v Jugoslaviji ter z notranjimi slovenskimi spori in delitvami. Z jugoslovanskimi centralističnimi pritiski, rastočim fašističnim nasiljem v Italiji in z vzponom nacizma v Nemčiji je v kulturni javnosti raslo občutje negotovosti. Po premiku meja nemškega rajha na Karavanke leta 1938, ko so se Slovenci znašli kot ujeti v primežu med dvema napadalnima in pregovorno sovražnima sosedama, pa se je pojavil občutek neprikrite narodne ogroženosti. To je sicer – ob rastoči socialni krizi – krepilo krog strankarsko nevezanega izobraženstva, ki je poskušalo v zavesti bližajoče se vojne preseči nazorsko-politične delitve in doseči dogovor o najbolj perečih narodnih vprašanjih, toda njegov vpliv na politične razmere je bil razmeroma majhen, saj je politični razvoj tekel prav v nasprotno smer – v nestrpnost, v ekskluzivizem in polarizacijo. Misli, da se »mora svobodni človek, ki želi smiselno delovati v današnjem svetu, najprej postaviti na zgodovinsko in šele potem na ideološko stališče« – leta 1941 jo je zapisal pesnik Edvard Kocbek – je v usodnem trenutku, ko se je druga svetovna vojna razširila na slovenska tla, prisluhnil le del slovenske inteligence, kar je tragično zaznamovalo vojni potek in razplet, hkrati pa dolgoročno vplivalo tudi na povojni slovenski razvoj in delitve vse do današnjega dne.

TRIDESEA LETA

Po razglasitvi kraljeve diktature leta 1929 je bila Kraljevina SHS preimenovana v Kraljevino Jugoslavijo, narodi so izginili iz državnega imena, narodne oznake in simboli pa so bili prepovedani. Državno ozemlje je bilo razdeljeno na devet banovin, ki so dobile zemljepisne oznake (osem med njimi se je imenovalo po rekah). Banovine so – razen Dravske in delno Vardarske – delile etnične oz. narodne skupine, Srbi pa so bili kar v petih v večini. Dravska banovina je bila edina, ki je skoraj v celoti zajela en sam narod, saj so v njej z izjemo prebivalcev Bele Krajine živeli vsi jugoslovanski Slovenci. To naj bi bila nagrada katoliškemu voditelju Antonu Korošcu za sodelovanje v vladi diktature. Leta 1931 so Dravski banovini priključili še Belo krajino, ki je bila sprva dodeljena Savski (hrvaški) banovini. Dravska banovina je po tej spremembi obsegala 15 809 km^2 in imela 1 144 298 prebivalcev (med njimi 94,15 % Slovencev). Septembra 1931 je dobila Jugoslavija novo ustavo, ki jo je oktroiral kralj. Ta je sicer obnavljala nekatere politične in socialne svoboščine, vendar je utrjevala z diktaturo zaostreni centralistični sistem.

V času diktature so bile odpravljene oblasti in njihove samoupravne pristojnosti, na čelo novonastalih banovin pa so bili imenovani državni uradniki – bani. Imenoval jih je kralj, bili pa so neposredno odgovorni notranjemu ministru ter drugim uradom v Beogradu. Ban je imel široka pooblastila, saj je skrbel za obče upravne zadeve, pa tudi za reševanje gospodarskih, finančnih, socialnih, zdravstvenih, gradbenih in kulturnih problemov. Ob strani mu je stal banski svet, ki pa je bil le posvetovalni organ; imenoval ga je notranji minister v Beogradu iz vrst zastopnikov banovinskih okrajev. Kraljeva ustava je resda predvidela omejeno stopnjo banovinske samouprave, volitve banovinskih svetov in odborov ter poseben zakon, ki bo določal njihovo organizacijo in pristojnosti, vendar vse ni do leta 1941 nobena izmed vlad poskrbela za uresničitev obljubljenih samoupravnih pravic. Vloga banskega sveta v Dravski banovini je porasla šele v drugi polovici tridesetih let, ko je katoliška ljudska stranka prešla iz opozicije v vlado in je katoliškim politikom uspelo povečati delokrog banskih odborov in sveta ter njihov vpliv.

Kraljevo diktaturo januarja 1929 so slovenski strankarski prvaki in gospodarstveniki sprejeli z olajšanjem. Nacionalni in skupščinski prepiri v drugi polovici dvajsetih let so omajali zaupanje v parlamentarno dogovarjanje. Zato razpustitev skupščine in prepoved strank nista povzročili večjih protestov. Nasprotno: ponovna združitev jugoslovanske Slovenije v eno upravno enoto je vzbudila nova upanja. Tudi nasilno vladno obračunavanje s političnimi nasprotniki – na eni strani z nacionalisti, na drugi z komunisti – je bilo v Zagrebu in Beogradu bolj čutiti kot v Ljubljani. Tako je še največ prahu dvignil Koroščev vstop v vlado generala Petra Živkovića. Koroščevemu sodelovanju v vladi so posebej glasno ugovarjali mladi pripadniki katoliškega tabora. Korošec je ostal v vladi do septembra leta 1930, ko je spoznal, da mu sodelovanje z dvorom in Beogradom ne more več koristiti, Slovenska ljudska stranka pa je ministrski stolček obdržala še do razglasitve kraljeve ustave jeseni leta 1931.

Kraljeva ustava leta 1931 je jasno razkrila, da na dvoru in v njegovi okolici ne mislijo na demokratizacijo in večje državno-politične spremembe. Potrdila je z diktaturo uvedeno upravno razdelitev, uzakonila dvodomno parlamentarno predstavništvo, sestavljeno iz Narodne skupščine in Senata, obenem pa je okrepila že tako velike kraljeve pristojnosti. Vlada je bila neposredno odgovorna kralju in ne parlamentu. Ustava poslancem ni zagotavljala imunitete. Stranke so bile še naprej prepovedane, posebni volilni zakon pa je določal javne volitve in vsedržavne volilne liste. Najpomembnejše opozicijske stranke v kraljevini so ustavo zavrnile ter pozvale k bojkotu volitev. Toda dvor in vlada se nista bila pripravljena spustiti v odkrit volilni boj. Na volitvah 8. novembra 1931 je nastopila samo lista

generala Živkovića. V Dravski banovini se je volitev udeležilo 52,1 % volivcev (državno povprečje je bilo 65,4 %).

Da bi preprečila oživljanje prepovedanih političnih strank in si zagotovila zunanjo legitimnost, je vlada po volitvah ustanovila vsedržavno stranko Jugoslovansko radikalno kmečko demokracijo, ki se je leta 1933 preimenovala v Jugoslovansko nacionalno stranko. Njeni vodilni člani so prihajali iz vrst srbskih radikalov in demokratov, v Dravski banovini pa so se jim pridružili liberalci. Slovenski liberalci so že leta 1931– po odstopu predstavnika Slovenske ljudske stranke – stopili v vlado in prevzeli glavne funkcije v Dravski banovini. Vodilna vloga v opoziciji centralizmu in Beogradu je tako spet pripadla ljudski stranki, ki je – podobno kot druge stranke – kljub prepovedi nadaljevala s političnim delom. Ljudska stranka se je v odporu proti vladi in dvoru povezovala s protirežimskimi strankami v drugih delih države, na domačih tleh pa spodbudila gibanje, ki je dobilo že leta 1932 množične razsežnosti. Na proslavi ob 15. obletnici Majske deklaracije in šestdeset letnici Antona Korošca maja 1932 v Ljubljani so se udeleženci zavijali v prepovedane slovenske zastave in vzklikali »samostojni Sloveniji«.

Konec leta 1932 so opozicijske stranke na Hrvaškem in v Srbiji izdale t. i. punktacije, v katerih so opredelile zahteve po demokraciji in preureditvi države. Posebej radikalne so bile hrvaške punktacije, ki so neprikrito obsojale srbsko hegemonijo, se zavzemale za federativno državno ureditev in pozivale k povratku na začetek, v leto 1918. Na Silvestrovo leta 1932 je svojo, Slovensko deklaracijo pripravilo tudi vodstvo Slovenske ljudske stranke in z njo – precej naivno – oživilo program Zedinjene Slovenije. Za glavni cilj slovenske politike je namreč razglasilo združitev slovenskega etničnega ozemlja, razdeljenega med štiri države, v »politično celoto« in hkrati ugotavljalo, da lahko to nalogo izpolnijo le Slovenci v Jugoslaviji. Točke, ki so govorile o krepitvi narodne individualnosti, slovenski finančni samostojnosti, socialni trdnosti, politični in kulturni svobodi ter o Jugoslaviji kot demokratični skupnosti samoupravnih narodnih enot so si pridobile široke simpatije med prebivalstvom, toda program, ki je meril na spreminjanje državnih meja, v skrajno zaostrenih razmerah tridesetih let ni mogel biti osnova za stvarnejšo politično akcijo.

Vlada je na federalistično usmerjene punktacije odgovorila z nasiljem. Hrvaškemu voditelju Vladku Mačku so sodili in ga zaprli, več slovenskih katoliških voditeljev pa so konfinirali. Liberalno časopisje je Slovensko deklaracijo ožigosalo za »separatistično«, vodstvo Dravske banovine pa je zvestobo vladi in kralju potrdilo z vdanostno izjavo ter prepovedjo nekaterih katoliških društev. Napete razmere so še zaostrili množični liberalni in katoliški shodi, ki niso mogle prikriti politične krize, rastoče socialne stiske in pogubnih

posledic gospodarskega zastoja. Kljub strogim policijskim predpisom, ki so omejevali javna zborovanja, so se kmečkemu nezadovoljstvu pridružili delavski nemiri. V letih 1931–33 je protestno valovanje zajelo tudi ljubljansko univerzo. Demonstracije proti avtoritarnemu režimu, proti grožnjam po ukinitvi posameznih fakultet ter za politične svoboščine in za priznanje narodnih pravic so združile katoliške, liberalne in levičarske študente v skupno »slovensko fronto«. Med posebej ostrimi kritiki režima in strankarskega taktiziranja so bili sodelavci literarnih revij, ki so strankam in narodno »mlačnemu« izobraženstvu očitali, da nimajo trdnejše narodne zavesti. Čeprav je bilo slišati tudi nasprotne glasove, ki so ugovarjali poudarjenemu omenjanju narodne ogroženosti je postalo narodno vprašanje sredi tridesetih let eno osrednjih vprašanj slovenske politike in kulture. Leta 1934 je celo vodstvo jugoslovanskih komunistov ugotovilo, da se »večina delovnih ljudi na Slovenskem ne bori za komunizem, temveč za neodvisno Slovenijo« tj. »za pravico, da sami razpolagajo s svojo usodo in svojim denarjem«. Umor kralja Aleksandra v Marseillu oktobra 1934 je sicer sprožil val pristnega javnega ogorčenja, toda v isti sapi še okrepil krog ljudi, ki so menili, da je demokratična rešitev narodnih sporov predpogoj večje stabilnosti, od katere je odvisen tudi razplet ostalih socialnih in političnih težav v državi.

Veliki politični in ideološki spopadi, ki so od konca dvajsetih let pretresali Jugoslavijo in Evropo, so pospešili razhajanja v slovenskih strankah. Največja in najmočnejša Slovenska ljudska stranka, je imela še naprej socialno zaledje med kmeti, pri znatnem številu delavstva, med nižjimi meščanskimi sloji in med izobraženstvom, gospodarsko pa se je opirala na zadružništvo in na gospodarske in finančne zavode, prek katerih je vlagala kapital v industrijo. Po razpustitvi stranke v času diktature so njeni privrženci nadaljevali z delom v katoliških organizacijah in društvih. Vztrajali so pri svojih avtonomističnih, kulturnih in socialnih opredelitvah in v kulturnem boju nastopali proti liberalizmu, marksizmu in jugoslovanstvu. Konservativno katoliško krilo je občutno okrepila sprememba v ljubljanskem škofijskem vrhu, kjer je leta 1930 škofa Jegliča zamenjal osebnostno negotovi in neodločni Gregorij Rožman (1883–1959), pomembno institucionalno oporo pa je dobilo v Katoliški akciji. To so jo ob koncu dvajsetih let ustanovili kot organizacijo za sodelovanje laikov pri apostolskem delu Cerkve, vendar je po objavi papeške okrožnice *Quadragessimo anno* delovala vse bolj politično. Voditelji Katoliške akcije in zagovorniki radikalnega katolicizma so s politično-nazorskim ekskluzivizmom, s stanovsko-korporativnimi družbenimi predstavami in s poudarjanjem katoličstva kot temelja nacionalne kulture in identitete težili k novi »ločitvi duhov«, ki pa se ni več usmerjala samo k razmejitvi med katoliki in drugimi nazorskimi grupacijami, temveč tudi k ločevanju v katoliških vrstah.

Radikalna katoliška ofenziva je imela v Lavantinski (mariborski) škofiji, kjer je škof Ivan Jožef Tomažič (1876–1949) zagovarjal stališče, da »morata biti Cerkev in duhovščina nad političnimi strankami«, precej manj pristašev kot v ljubljanski. Zato je vodstvo Katoliške akcije v Ljubljani mariborske cerkvene oblasti večkrat odkrito kritiziralo. Konservativne težnje po discipliniranju pristašev katoliškega tabora pa so tudi drugače poglobile nasprotja v katoliških vrstah in celo krepile struje, ki so se spogledovale z marksističnimi kritikami kapitalizma. Voditelji krščanskosocialistične Jugoslovanske strokovne zveze so v začetku tridesetih let odklonili papeško okrožnico in stanovsko-korporativistične zamisli ter razglasili Jugoslovansko strokovno zvezo za protikapitalistično delavsko organizacijo, ki sledi načelom reformnega socializma in krščanskega etosa. Poskus vrha ljudske stranke, da bi si Jugoslovansko strokovno zvezo ponovno podredil, se je končal z razcepom in dokončno ločitvijo strokovne zveze od ljudske stranke. Vodstvo katoliške stranke, ki se s tem ni moglo sprijazniti, je ustanovilo nove, sebi podrejene sindikate, hkrati pa poskušalo še vsa trideseta leta, do konca Kraljevine Jugoslavije, vzpostaviti idejno in politično enotnost katoličanov. Anton Korošec je v drugi polovici tridesetih let glasno svaril pred komunisti, Judi in prostozidarji ter Cerkev, šolstvo, politične stranke in najrazličnejša društva pozival v boj zoper komunizem.

Po smrti kralja Aleksandra je prišlo v Jugoslaviji do delne politične sprostitve. Leta 1936 se je Katoliška akcija tudi formalno preoblikovala v elitno, hierarhično narodno organizacijo, ki ji je bil cilj katoliška prenova družbe. Vanjo so bila včlanjena različna društva – od mladinskih in študentskih do delavskih in kmečkih. Z vsakodnevno dejavnostjo je nastopala zlasti proti komunistom in levici. Vodstvo Slovenske katoliške akcije (kakor se je imenovala po letu 1936) pa se je obnašalo zelo avtoritarno; povzročalo je trenja med svojimi organizacijami in z njimi prihajalo v spore, kar je še stopnjevalo konflikte v katoliškem taboru. Med najmilitantnejšimi skupinami Katoliške akcije je bila Zveza katoliških dijakov, prvotno imenovana Zveza mladcev Kristusa kralja. »Mladci« so ustanavljali udarne skupine za opravljanje apostolskega dela ter z glasilom Mi mladi borci širili ideje Katoliške akcije med mladino. Pri tem so se nepomirljivo spopadali ne le s krščanskimi socialisti in komunisti, temveč tudi s katoliškim akademskim društvom Straža, ki ga je vodil bogoslovni profesor Lambert Ehrlich (1878–1942). Ehrlichovi »stražarji« so bili prav tako odločni nasprotniki marksizma in komunizma, vendar so zahteve po podreditvi Slovenski katoliški akciji odklanjali. Diferenciacija v katoliškem taboru se je nadaljevala z različnimi ocenami španske državljanske vojne. Leta 1937 sta cerkveni vrh v Ljubljani in vodstvo Slovenska ljudske stranke zaradi članka pesnika Edvarda Kocbeka, ki je kritično ocenjeval vlogo Cerkve v

španski državljanski vojni in razglašal herezijo za junaštvo, prisililo k odstopu urednike katoliške revije Dom in svet. To je vrh ljudske stranke dokončno sprlo še z napredno katoliško inteligenco.

Z vse ostrejšimi kritiki v lastnem taboru se je soočala tudi liberalna politična elita, ki je v prvi polovici tridesetih let sodelovala v vladi in vztrajala pri jugoslovanstvu in centralizmu. Glavno besedo v liberalnem vrhu so ohranjali možje svobodnih poklicev ter premožneži iz mest in podeželja, ki so se opirali na liberalne gospodarske organizacije in banke, širše socialno zaledje liberalnega tabora pa je tvorila predvsem inteligenca z učiteljstvom. Po punktacijah ljudske stranke so tudi liberalni prvaki nekoliko popustili v togi podpori centralizmu, saj so se zavzeli za omejeno stopnjo decentralizacije in okrepitev banovinskih samouprav, še naprej pa so svarili pred klerikalizmom in obtoževali katoliške avtonomiste, da težijo k »politični in gospodarski avtarkiji«, ter podpirali gibanja in časopise, ki so propagirali jugoslovanski nacionalizem. Ko je na volitvah leta 1935 vladna Jugoslovanska nacionalna stranka doživela neuspeh in je v novo vlado zopet stopil Anton Korošec, se je politična moč slovenskih liberalcev zvečine sesula. Na pragu vojne v začetku štiridesetih let tako slovenskega liberalnega tabora ni bilo več. Razcepljen je bil na množico skupin, ki so imele sicer skupno provenienco, vendar zelo različna stališča do temeljnih političnih in narodnih vprašanj.

Prav malo pa je bilo tudi vezi, ki so v tridesetih letih še povezovale delavske, socialistične in marksistične skupine in stranke. Socialistična stranka Jugoslavije, ki ji je pripadala glavnina slovenskega delavstva, je bila – kot druge stranke – z diktaturo razpuščena, vendar so socialisti ohranili svoje sindikate. V njih sta bili organizirani kar dve tretjini slovenskih industrijskih delavcev. Slovenski socialisti so – kot socialisti v Jugoslaviji – zastopali stališče postopne socialne reforme in so zato zavračali komunizem. Hkrati so nasprotovali socialni in gospodarski politiki liberalizma, klerikalizmu in Cerkvi kot instituciji. Njihov ideal je bila sekularizirana, demokratična družba z moderno delavsko zakonodajo in sodobnim, socialno odprtim šolskim sistemom. Odločno so odklanjali fašizem in nacizem ter simpatizirali s špansko republiko in protifašističnimi gibanji po Evropi. S komunisti, če izvzamemo kratko obdobje v letu 1936, niso sodelovali. Zavračali so tudi sodelovanje z Jugoslovansko strokovno zvezo, ki so jo obtoževali, da je klerikalna in »nerazredna«. Tako se zaradi odklonilnega odnosa do Cerkve in »nadnarodne« jugoslovanske usmeritve niso uspeli trdneje uveljaviti v slovenskem političnem življenju.

Še manjši je bil do srede tridesetih let pomen komunistov. Vodstvo Komunistične partije Jugoslavije se je v času diktature pred preganjanjem umaknilo v tujino. Do obnove

pokrajinskega vodstva Komunistične partije Jugoslavije za Slovenije je tako prišlo šele leta 1934. Z oživitvijo političnega dela v prvi polovici tridesetih let se je med slovenskimi komunisti oblikovalo stališče, da reševanja narodnega vprašanja ne kaže prepuščati meščanskim strankam. Komunistične stranke Jugoslavije, Avstrije in Italije so leta 1934 na pobudo slovenskih komunistov v Moskvi sprejele skupno, katoliškim punktacijam podobno izjavo, v kateri so obsojale razkosanje slovenskega ozemlja in podprle slovenske zahteve po samoodločbi. Z odpiranjem nacionalni problematiki so si levica in komunisti sicer pridobivali simpatije, vendar vse do sredine tridesetih let na politične razmere v jugoslovanski Sloveniji niso imeli pomembnejšega vpliva.

Leta 1935 je bilo v jugoslovanski Sloveniji okoli 480 organiziranih komunistov. Njihov pomen se je povečal šele z vključitvijo v narodnoobrambno in »ljudskofrotno« gibanje v drugi polovici tridesetih let. Zamisel o povezovanju protifašističnih sil ni bila nova in ni prihajala samo iz komunističnih vrst. Toda »ljudsko frontno« gibanje je dobilo potem, ko je junija 1935 – v pripravah na VII. kongres Kominterne – pozvalo k »ljudskofrontnemu« povezovanju vodstvo jugoslovanskih komunistov, tudi med slovenskimi komunisti vnete zagovornike. Jeseni leta 1935 so se komunisti v Dravski banovini priključili Kmečko-delavskemu gibanju, ki je povezalo pristaše hrvaškega gibanja Vladka Mačka, krščanske socialiste, socialiste in narodne demokrate. Novi zavezniki so organizirali več odmevnih javnih manifestacij, vendar brez opaznejših političnih uspehov. Kmečko-delavsko »zvezo« so že leta 1937 zapustili socialisti, ki so komuniste obtoževali, da težijo k politični prevladi. V resnici je ilegalna slovenska komunistična organizacija v letih 1936/37 preživljala globoko krizo. Njeno vodstvo se je zaradi nesporazumov z jugoslovanskim komunističnim vrhom, zavzelo za izločitev slovenskih komunistov iz Komunistične stranke Jugoslavije in ustanovitev samostojne slovenske komunistične organizacije, ki bi se – po zgledu katalonske komunistične partije - neposredno povezala s Kominterno. Jugoslovansko komunistično vodstvo je osamosvojitev slovenskih komunistov najprej preprečilo, toda leta 1937 pristalo na ustanovitev slovenske in hrvaške komunistične partije v okviru enotne jugoslovanske komunistične stranke. Komunisti so se ob ustanovitvi KP Slovenije zavzeli za združitev vseh Slovencev v »Svobodni Sloveniji« in opredelili za program, ki je bil sprejemljiv tudi za nekatere druge politične skupine. Okoli tristo najbolj vnetih simpatizerjev ljudskofrontnega povezovanja in španske republike je v drugi polovici tridesetih let s posredovanjem komunistov odšlo v Španijo, kjer so se borili kot prostovoljci.

Del slovenskega komunističnega vodstva se je – podobno kot del vodilnih jugoslovanskih komunistov – šolal v Sovjetski zvezi. Zato so slovenski komunisti v

poglavitnih političnih odločitvah zvesto sledili Moskvi in Kominterni. Po sovjetsko-nemškem paktu leta 1939 so opustili spravljivo ljudskofrontno in narodno govorico ter se – kot njihovi jugoslovanski somišljeniki – vrnili k razrednim in internacionalističnim geslom. To je oslabilo njihov politični vpliv, obenem pa je povzročilo trenja tudi v komunističnih vrstah. Z zvezo Moskve in Berlina ter z gesli o Parizu in Londonu kot središčih »reakcije« so se komunistični voditelji znašli v neprijetnem precepu, saj se je večina med njimi dobro zavedala nevarnosti, ki je Slovencem grozila z nemške in italijanske strani. Tako so na eni strani podpirali sovjetsko politiko in javno razglašali, da jim pomenijo socialistični ideali več kot narodni interes, na drugi pa so vztrajali pri protifašistični in narodnoobrambni politiki.

Narodnoobrambnemu gibanju so se v drugi polovici tridesetih let pridružila tudi ženska društva. Komunisti so sicer – podobno kot socialisti – zastopali stališče, da je »žensko vprašanje« sestavni del »socialnega vprašanja« in ga je zato mogoče rešiti le z bojem za pravičnejšo družbeno ureditev, toda v isti sapi so potrebovali podporo žena in so se zato povezovali z ženskimi združenji. Žensko gibanje je v slovenskem delu jugoslovanske kraljevine v dvajsetih in tridesetih letih doživelo pomemben razmah. Večina slovenskih ženskih društev s predvojno ustanovljenim Splošnim ženskim društvom iz Ljubljane vred je bilo vključeno v leta 1919 nastalo Narodno žensko zvezo Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki se je leta 1929 preimenovala v Jugoslovansko žensko zvezo. Zveza je bila versko in politično neopredeljena, vendar so v njej prevladovale zagovornice liberalnih pogledov, postopno pa se je odprla tudi socialistično mislečim članicam. Zveza se je zavzemala za zakonsko zagotovljeno enakopravnost žensk z moškimi in njihovo enakopravno vključitev v narodno in politično življenje.

To je bil tudi cilj bolj socialistično in feministično usmerjenega Ženskega pokreta (1926–41). Svoje žensko združenje Krščansko žensko zvezo je imel katoliški tabor, zunaj Jugoslovanske ženske zveze pa je delovala še socialistična Zveza delavskih žen in deklet (1924–35), ki je prišla večkrat pod vpliv komunistk in je sodelovala v delavskih stavkah in organizacijah. Večja ženska združenja – kakor tudi nekatera strokovna ženska društva – so izdajala svoja glasila, leta 1931 pa je začel prilogo *Žena v sodobnem svetu* objavljati liberalni dnevnik Jutro. Ženske organizacije so s spomenicami in protesti podpirale različne socialne in dobrodelne akcije, hkrati pa so prirejale javna zborovanja in manifestacije v podporo zahtevam po državljanski, socialni in politični enakopravnosti. Ženski pokret je leta 1933 v Ljubljani priredil celo v zborovanje za legalizacijo splava (iz socialnih razlogov). Ena osrednjih osebnosti slovenskega ženskega gibanja med svetovnima vojnama in ena voditeljic Ženskega pokreta je bila učiteljica in defektologinja Angela Vode (1892–1985), ki je sredi in

konec tridesetih let javno mnenje razdelila z dvema pomembnima, ženskemu vprašanju posvečenima knjigama *Ženska v današnji družbi* (1934) in *Spol in usoda* (1938/39).

Po smrti kralja Aleksandra leta 1934 so vladarske posle v Jugoslaviji namesto mladoletnega prestolonaslednika Petra opravljali trije kraljevi namestniki. Najpomembnejši je bil Aleksandrov bratranec knez Pavel Karađorđević. Korošču so že oktobra 1934 dovolili, da se je vrnil iz konfinacije v Dalmaciji v Ljubljano, vodjo Hrvaške kmečke stranke Vladka Mačka in nekatere druge oporečnike pa so pomilostili. Vlada je v začetku leta 1935 razpustila Narodno skupščino in za maj leta 1935 razpisala volitve. Vladna lista je sicer zmagala, toda opozicija, ki jo je vodil Vladko Maček, je kljub hudemu pritisku zbrala kar 37 % glasov. V Dravski banovini je bila volilna udeležba precej nižja kot drugod v državi. Vladna stranka, ki so jo podprli liberalci, je dobila 83,46 %, Mačkova lista pa 14,82 % glasov. Slovenska ljudska stranka se volitev ni udeležila.

Politične razmere v državi so se po volitvah še zaostrile. Hrvaška kmečka stranka in njen voditelj Vladko Maček sta zahtevala nove volitve. Knez Pavle se je pri iskanju izhoda iz krize povezal z najpomembnejšimi političnimi voditelji in se obrnil tudi na Mačka, toda ta je vztrajal pri odpravi ustave iz leta 1931 in terjal preoblikovanje države na federalni osnovi. Knez je zato zaupal sestavo vlade srbskemu radikalu Milanu Stojadinoviću, ki se je že proslavil kot finančni minister in je kot finančni strokovnjak užival nemajhen mednarodni ugled. Stojadinović je junija leta 1935 sestavil vlado, v katero so poleg srbskih radikalov stopili tudi pristaši Slovenske ljudske stranke in bosanski muslimani Mehmeda Spaha. Obenem je ustanovil novo režimsko stranko Jugoslovansko radikalno zajednico (JRZ). JRZ je bila v nasprotju z dotedanjo vladno Jugoslovansko nacionalno stranko, ki je bila osnovana kot »nadstrankarska« organizacija in je po potrditvi Stojadinovićeve vlade prešla v opozicijo, povsem razločno sestavljena iz treh tradicionalnih nacionalnih strank. To ji je v delih države, od koder so prihajali koalicijski partnerji, pridobilo naklonjenost in podporo, na Hrvaškem pa so jo razumeli kot »obkolitev Hrvatov« in jo zavračali kot zvezo »bankirjev, klerikalcev in islamskih fevdalcev«.

Stojadinović, ki je ostal na čelu vlade do leta 1939, je bil še najuspešnejši na gospodarskem področju. Gospodarske razmere so se v drugi polovici tridesetih let res izboljšale. Toda s svojo zunanjo in notranjo politiko je novi ministrski predsednik naglo izgubljal simpatije in ugled. Jugoslavija se je po letu 1935 vidno oddaljevala od dotedanjih zaveznic Francije, Velike Britanije in držav male antante, približevala pa se je Italiji in Nemčiji. Hkrati je bil Stojadinović povsem neučinkovit pri reševanju glavnega političnega problema doma – hrvaškega vprašanja. Vladko Maček in njegova stranka sta vztrajala pri

zahtevi po temeljiti federalni preureditvi države, s čimer so pogajanja med Hrvati, vlado in dvorom zašla v slepo ulico. Z vladno odločitvijo, da bo po dolgoletnih pogajanjih končno ratificirala konkordat z Vatikanom, ki je urejal položaj Katoliške cerkve in med drugim legaliziral delovanje Katoliške akcije, se je leta 1937 proti Stojadinoviću obrnil še znaten del pravoslavnega oz. srbskega prebivalstva.

Leta 1938 je Stojadinović, ki je bil še vedno prepričan v svojo moč, razpisal volitve, toda vladni kandidati se niso najbolje odrezali. Mačkova opozicijska lista, ki so se ji pridružili glavni Stojadinovićevi nasprotniki, je dobila 1,4 milijona glasov, vladna pa samo dvesto tisoč več. V Dravski banovini je dosegla vladna stranka 78,70 % glasov. Ugoden rezultat za vlado med slovenskimi volivci je bil posledica pritiska Slovenske ljudske stranke, ki je »nezadovoljneže« svarila, naj ne podpirajo Mačka in opozicije. Vseeno je Stojadinović za neuspeh na volitvah obtožil notranjega ministra Korošca, češ, da ni dovolj pritisnil na državne uslužbence. Korošec je moral decembra 1938 odstopiti. Toda opozicija je bila premočna, nasprotje med Stojadinovićem in knezom Pavlom pa se je zaostrilo. Februarja leta 1939 je bilo konec tudi druge Stojadinovićeve vlade.

Čeprav je bil Korošec skoraj tri in pol leta notranji minister, ni imel skoraj nobenega vpliva na Stojadinovićevo politiko. Njegov vstop v vlado je sprožil val ogorčenja in kritik v slovenski javnosti. Nasprotniki – tudi v katoliškem taboru – so mu očitali, da je opustil program punktacij, del starejših voditeljev pa se je zaradi Koroščevega vnovičnega odhoda v Beograd sploh razšel z vodstvom katoliške stranke. Sodelovanje s Stojadinovićem pa je Slovenski ljudski stranki onemogočilo tudi neposredno dogovarjanje z najpomembnejšim zagovornikom federalizma in glavno opozicijsko silo v državi – z Mačkovo Hrvaško kmečko stranko. Na ta način je bila stranka slovenskih katolikov v pogajanjih o temeljnih državnih vprašanjih potisnjena na stranski tir. Vseeno je ljudska stranka zadnjih letih pred drugo svetovno vojno večinoma ohranjala svoje volilno zaledje in politično prednost pred drugimi slovenskimi strankami. Skupaj s Cerkvijo ji je na javnih prireditvah in manifestacijah uspevalo zbrati deset tisoče ljudi.

Kljub politični moči in vplivu pa katoliška stranka tudi v drugi polovici tridesetih let ni povsem obvladovala političnega prostora v Dravski banovini. V mestih in med izobraženci so ohranjali pristaše liberalci, ki so se v jugoslovanskem merilu povezovali z opozicijo proti Stojadinoviću. Hkrati so se uveljavljala nova gibanja in društva. Ob časopisu Slovenija se je oblikovalo narodno in demokratično usmerjeno Slovensko društvo. Val socialnih nemirov, ki je Dravsko banovino zajel sredi tridesetih let, je leta 1936 dosegel vrh z veliko tekstilno stavko pod vodstvom krščanskih socialistov. Od leta 1935 do okupacije pa se je razvijalo tudi

narodnoobrambno gibanje, ki so ga podpirale različne politične skupine. Gibanje je nastopalo pod raznimi imeni in se s prirejanjem množičnih manifestacij, predvolilnih shodov, taborov, izletov ter kulturnih in športnih prireditev zavzemalo za izboljšanje socialnih razmer in uresničitev slovenskih narodnih želja. Med skupinami, ki so poleg komunistov sodelovale v narodnoobrambnih manifestacijah, so bile sindikalne organizacije, socialisti, krščanski socialisti, proticentralistično krilo Sokola, opozicionalci iz vrst katoliške stranke ter izobraženci in študentje. Politično nit, ki je povezovala to raznoliko združbo, lepo ponazarja kitica protestne pesmi, ki pravi: »Kaj Slovenci, mar na veke nam bo gospodaril Rim in Belgrad, carski Dunaj, beli generali? Vstani sin gmajne, vstani kmet slovenski, ramo z delavcem ob rami zgradi dom slovenski.«

Po Stojadinovićevem odhodu je prevzel vladno krmilo v Beogradu srbski radikal Dragiša Cvetković, ki je poleti leta 1939 s podporo kneza Pavla končno dosegel sporazum s Hrvati. Vladko Maček je stopil v vlado, obenem pa je bil sprejet sklep o ustanovitvi avtonomne banovine Hrvaške. Čeprav so bile številne podrobnosti še nejasne, ni bilo dvoma o tem, da sta dvor in vlada v Beogradu pod francoskim in britanskim pritiskom ter ob grožnji bližajoče se vojne privolila v korenito upravno-politično preobrazbo kraljevine in odprla pot k njeni federalizaciji. V slovenskem imenu je zahtevala banovino Slovenijo Slovenska ljudska stranka, Korošec, ki se je po izstopu iz vlade vključil v pogajanja med Hrvati in Beogradom, pa je pohvalno govoril o knezu Pavlu in Vladku Mačku ter izjavil je, da želijo »Slovenci Jugoslavijo čimprej videti tako preurejeno«, kakor se »zdaj preureja na Hrvaškem«. Toda Korošec je že sredi leta 1940 ponovno vstopil v vlado (tokrat na željo kneza Pavla in kot prosvetni minister), zaradi česar je ljudska je znova spremenila politiko in »taktično« opustila zahteve po banovini Sloveniji.

Spomladi leta 1940 je vlada poostrila nadzor nad političnimi nasprotniki, val preganjanj pa je zajel tudi Dravsko banovino. Večje število komunistov in njihovih simpatizerjev so zaprli, nekaj pa so jih internirali v kazenska taborišča. Obe največji slovenski stranki sta trdno vztrajali pri protikomunističnem stališču in zavračali vsako, tudi najbolj osnovno narodnoobrambno dogovarjanje s komunisti. Korošec je in nekateri drugi pripadniki konservativnega jedra Slovenske ljudske stranke niso skrivali simpatij za fašistični model oblasti in državne organizacije, pri čemer so se vsi skupaj dobro zavedali nevarnosti, ki je Slovencem grozila s strani nemške in italijanske sosede. Jugoslavija se je sicer leta 1939 razglasila za nevtralno, toda s širitvijo vojne je postajalo jasno, da se bo vojni težko izogniti. Skrajni nemški nacionalisti na avstrijskem Koroškem in Štajerskem, ki so v dvajsetih letih pozivali k reviziji jugoslovansko-avstrijske državne meje in razglašali dele slovenskega

ozemlja za nemška »kulturna tla« (nekateri do razvodja med Dravo in Savo, drugi do Save, tretji pa kar do Jadrana), so po anšlusu leta 1938 okrepili svoje zahteve. Hkrati se je povečala dejavnost nemške obveščevalne službe in nemških uradov, ki naj bi skrbeli za položaj nemške manjšine v Jugoslaviji. Pripadniki nemške manjšine v Dravski banovini, ki so se leta 1931 povezali v Švabsko-nemško kulturno zvezo (Schwäbisch-deutscher Kulturbund), so že leta 1933 navdušeno pozdravili Hitlerjev prihod na oblast. Dokler ni notranji minister Anton Korošec leta 1936 prepovedal večine krajevnih organizacij Kulturbunda, so odkrito izražali simpatije do nacionalnega socializma. Po obnovitvi Švabsko-nemške kulturne zveze leta 1939 so se nacionalnosocialistične ideje med njimi širile še hitreje kot prej. Število članov zveze je začelo naglo rasti. V zadnjih letih pred drugo svetovno vojno so člani Kulturbunda demonstrativno proslavljali nemške nacistične praznike, se oblačili v rjave nemške uniforme in se pozdravljali s Sieg-Heil.

Vlada v Beogradu je zaradi grožnje bližajoče se vojne že jeseni leta 1940 uvedla restrikcije in omejila trgovanje z živili. Vse od razpada Češkoslovaške in posebej po nemški zmagi nad Francijo so o poteku dogodkov živahno razpravljali tudi v Slovenski ljudski stranki, kjer so se sicer strinjali, da je treba Jugoslavijo na vsak način poskušati ohraniti, vendar so obenem tudi že računali z njenim možnim razpadom. Korošec je zastopal stališče, da bi se morali v primeru, če bi Jugoslavija ob spopadu z Nemčijo in Italijo razpadla, na vsak način izogniti razkosanju Dravske banovine in doseči, da bi jo zasedel en sam okupator. Pri tem naj bi mislil predvsem na Nemčijo in na podobno ureditev slovenskega položaja, kot ga je po nemškem razbitju Češkoslovaške imela Slovaška. Toda decembra leta 1940 je Korošec – star devetinšestdeset let – nenadoma umrl. Z njim je na predvečer vojne odšel s političnega prizorišča narodni in strankarski voditelj, ki si je s svojim nesramežljivim taktiziranjem in skrajnim pragmatizmom sicer pridobil številne sovražnike, vendar je po svojih sposobnostih in ugledu v Beogradu in drugod v kraljevini daleč prekašal ostale slovenske politike in tekmece. Njegova smrt je bila tako velika izguba ne le za SLS, temveč tudi za vso slovensko meščansko politiko.

Slovenci v Dravski banovini so se znašli na pragu druge svetovne vojne brez natančnejših načrtov za vojni čas in brez vsakega dogovora o tem, kako ravnati v razmerah okupacije. Slovensko politično prizorišče se je v tridesetih letih temeljito spremenilo, slovenski politični prostor pa se pri tem ni razširil, temveč zožil. Tradicionalni politični tabori – liberalni, katoliški in socialistični -ki so Slovence politično in ideološko delili od konca 19. stoletja, so se razcepili in razkrojili. Pod vplivom političnega razvoja v Evropi in bližajoče se vojne sta se oblikovala dva nova, nespravljivo sprta politična bloka. Na eni strani sta bili obe

tradicionalni strankarski grupaciji liberalna in katoliška, ki nista znali enotneje strniti sil in ju je družilo predvsem odklanjanje kakršne koli, tudi najbolj ohlapne zveze z levico in komunisti. Na drugi pa so bile različne protifašistične in narodno usmerjene skupine, med njimi tudi komunisti, ki so se nezadovoljne s politiko parlamentarnih strank in političnimi razmerami doma in v Evropi povezovale med seboj. Odnosi med obema blokoma so se vztrajno zaostrovali; zagnanost se je spreminjala v zagrizenost, nestrpnost pa v sovraštvo.

Na Kranjskem, kjer so bile konservativne struje močnejše, so bile delitve globlje in ostrejše kot na Štajerskem. Toda kot že v desetletjih prej so na smer in tok slovenske politike tudi v letih pred drugo svetovno vojno odločilno vplivale predvsem kranjske razmere. Obe največji slovenski meščanski stranki sta z odklanjanjem sodelovanja z levičarskimi skupinami prepuščali pobudo v narodnoobrambnem in protifašističnem gibanju levici; tako sta že pred izbruhom vojne zamujali priložnost, da bi prevzeli iniciativo pri organiziranju prebivalstva v vojnem času v svoje roke. Ko je vlada v Beogradu 25. marca 1941 po hudem nemškem pritisku pristopila k Trojnemu paktu, so vodilni slovenski katoliški politiki podprli njeno odločitev, saj so bili prepričani, da se bo Jugoslavija tako izognila vojni. Že 26. marca pa je prišlo v Beogradu do množičnih demonstracij proti paktu s Hitlerjem. Skupina častnikov je naslednjo noč z vojaškim udarom strmoglavila vlado in kraljeve namestnike ter 17-letnega Aleksandrovega sina Petra razglasila za polnoletnega. Dogodki v Beogradu so slovenske voditelje in slovensko javnost presenetili in zbegali. V Slovenski ljudski stranki so v zadnjih dneh pred nemškim napadom na Jugoslavijo poskušali navezati stike z nemškim in slovaškim poslaništvom v Beogradu, hkrati pa pridobiti Vladka Mačka in hrvaško HSS za zamisel o skupni hrvaško-slovenski državi, če bi Jugoslavija razpadla. Maček in njegovi sodelavci za takšne pobude niso pokazali zanimanja, konkretne dogovore med slovenskimi politiki, kako ravnati v razmerah okupacije, pa je prehitela vojna.

Kljub temu ni pred prihodom tujih čet na slovenska tla nihče razmišljal o sodelovanju z okupatorjem. Vodstvo Slovenske ljudske stranke je na sestanku v banski palači 30. marca 1941 celo nedvoumno sklenilo, da »v primeru sovražne zasedbe noben odbornik stranke, ne visok in nižji, nikdar ne bo sodeloval s sovražnikom, niti neposredno, niti posredno, niti ne bo koga navajal k sodelovanju, pa naj bo pritisk še tako hud in celo življenje na tehtnici ...«

Druga svetovna vojna na Slovenskem se je začela le teden za tem.

SLOVENCI ZUNAJ JUGOSLOVANSKIH MEJA – SLOVENCI V ITALIJI

Življenje Slovencev, ki so po razmejitvi Kraljevine SHS s sosednjimi državami ostali zunaj jugoslovanskih meja, je seveda potekalo bistveno drugače kot življenje Slovencev v Jugoslaviji. Največ – kar okoli 300 000 – jih je živelo v Italiji. Ozemlje s slovenskim prebivalstvom, ki ga je leta 1918 zasedla italijanska vojska in je po rapalski pogodbi pripadlo Italiji, so Italijani imenovali Venezia Giulia, Slovenci pa Julijska Benečija ali Julijska krajina. V Julijski krajini je leta 1921 prebivalo nekaj več kot 900 000 ljudi (med njimi bilo po avstrijskem popisu leta 1910 50 %, po italijanskem popisu iz leta 1921 pa 38,7 % Slovencev in Hrvatov). Obsegala je nekdanje avstrijske dežele Goriško z Gradiščansko, Trst in Istro, od Kranjske pa idrijski in postojnski ter od Koroške trbiški okraj.

Julijska krajina je bila po prvi svetovni vojni v težkem gospodarskem položaju. Posočje so opustošili že vojni boji, nove državne meje pa so prekinile še tradicionalne trgovske in prometne vezi proti severu. To je posebej prizadelo Primorje s Trstom. Tržaško pristanišče je izgubilo zaledje, za katero v Italiji, ni bilo nadomestila. Tržaški pristaniški promet se je v primerjavi s predvojnim skoraj prepolovil, kar je povzročilo tudi upad ladijskega in železniškega prevoza. Do ponovnega dviga tržaške trgovine je prišlo šele v tridesetih letih, ko se je povečal pretok blaga zaradi vojaških potreb. Italijanski denarni in industrijski veljaki so zato iskali rešitev iz gospodarskih težav v industriji. Oživili so del predvojne industrijske proizvodnje, hkrati pa so pokupili podjetja in denarne zavode, ki so z novimi državnimi mejami postali last tujcev. Železarna v Škednju pri Trstu, podružnice slovenskih bank ter druge gospodarske ustanove so prešle v italijanske roke. Industrijski razvoj je dobil leta 1927 s razglasitvijo tržaške občine za svobodno carinsko območje pomembno dodatno spodbudo. Kriza leta 1929 je razvoj zopet upočasnila, toda od sredine tridesetih let je z rastjo vojnega gospodarstva nastopila nova konjunktura.

Vseeno Julijska krajina v času med svetovnima vojnama ni dosegla predvojne gospodarske ravni in ni nadomestila izgub v kmetijstvu, prometu in drugih panogah, ki jih je povzročil spremenjeni državno-politični položaj. To je krepko čutilo tudi slovensko prebivalstvo, med katerim so prevladovali delavci in majhni kmetje. Z novo državno razmejitvijo so primorski in goriški kmetje izgubili pretežni del dotedanjega trga, pa tudi znaten del prihrankov, saj je bila menjava dotedanjih avstrijskih kron v lire v Italiji še slabša kot v Kraljevini SHS. Vlada je kmečko prebivalstvo dodatno prizadela, ko je leta 1920 omejila izplačevanje vojne odškodnine, nato pa je škodo poravnala z manjvrednimi

obveznicami. Toda zato ni prav nič popuščala pri davkih. Leta 1924 je bil uveden nov davčni sistem, ki je bil strožji in trši kot v habsburški monarhiji. Položaj prebivalcev v bližini meje so dodatno oteževali predpisi, ki so s sklicevanjem na vojaške in varnostne razloge omejevali prodajo in spreminjanje lastništva zemljišč.

Oblasti so za ublažitev krize v kmetijstvu leta 1920 ustanovile Državni zavod »za obnovo in kmetijski preporod«, ki pa je pod vplivom italijanskih nacionalistov odkupoval zadolžena slovenska in hrvaška zemljišča ter nanje naseljeval Italijane. Slovenci so se tovrstni italijanizaciji sprva uspešno upirali z razvejano mrežo zadrug in posojilnic, ki so nastale že v začetku stoletja in so si po vojni v letih 1924–28 zopet opomogle. Leta 1928 je bilo v Julijski krajini 414 slovenskih zadrug, od tega 149 posojilnic, povezanih v zadružnih zvezah v Gorici in Trstu. Slovenski varčevalci in lastniki kapitala so denar vlagali še v podružnice slovenskih in v podružnico praške Živnostenske banke. Toda te so v drugi polovici dvajsetih let druga za drugo zaprle vrata, fašistične oblasti pa so do leta 1930 razpustile ali priključile fašističnim zavodom in organizacijam tudi slovenske zadruge in hranilnice. Slovensko gibanje v Italiji je s tem izgubilo gospodarsko osnovo.

Gospodarska kriza, ki jo je po prvi svetovni vojni preživljala Julijska krajina seveda ni prizadela le kmečkega prebivalstva. Nihanja v industriji in trgovini so prav tako težko občutili industrijski, ladjedelniški in pristaniški delavci v Trstu, med katerimi je bilo prav tako mnogo Slovencev. Padci v proizvodnji in prometu so povzročali brezposelnost, ki je dosegla višek v prvi polovici tridesetih let (30 000 brezposelnih leta 1933). To je še pospeševalo izseljevanje, ki je po zaostritvi fašističnega pritiska leta 1926 in v času gospodarske krize zajelo vse sloje prebivalstva. Prva leta po vojni so se izseljevali predvsem uradniki, železničarji in učitelji, ki so prišli na Primorsko, na Goriško in v Istro v času Avstro-Ogrske, ter izobraženci, ki so jih zaradi slovenske in jugoslovanske usmerjenosti preganjale italijanske oblasti. V drugi polovici dvajsetih let pa se je krog izseljencev razširil, saj so domove zapuščali tudi brezposelni delavci ter zadolženi in obubožani kmetje. Medtem ko so Slovenci odhajali v Jugoslavijo, v Zahodno Evropo in v Južno Ameriko, so se v Julijsko krajino priseljevali Italijani, ki so prevzemali uradniške, vojaške, orožniške in druge službe. To sicer v dveh desetletjih, ki sta ločili prvo svetovno vojno od druge, razen v Trstu, kjer je število Slovencev občutno upadlo, še ni pomembneje spremenilo etnične sestave prebivalstva, saj je bilo podeželje dovolj strnjeno slovensko. Zaznamovalo pa je njegovo socialno podobo. Kmetje so se proletarizirali, brezposelni in delavci so se odseljevali, italijanske oblasti pa so slovenski srednji sloj v mestih razbile ali si ga podredile. Slovensko izobraženstvo, ki se je kljub pritiskom obdržalo, so sestavljali duhovniki, pripadniki svobodnih poklicev ter upokojeni učitelji in uradniki.

Julijska krajina je bila na osnovi rapalske pogodbe leta 1921 priključena Italiji. Italijanske oblasti so takoj po zasedbi področij s slovenskim prebivalstvom ukinile narodne odbore, ki so – kot drugod na slovenskem ozemlju – nastali v času razpada habsburške monarhije. Najprej so obnovile predvojne občinske organe, po priključitvi Italiji leta 1921 pa so začele na novo pridobljeno ozemlje razširjati italijansko upravo in zakonodajo. Leta 1923 so Julijsko krajino po zgledu upravne ureditve v Italiji razdelile na pokrajine (»provincie«). Vlada je poskušala v predrapalskem obdobju na različne načine pridobiti obmejno prebivalstvo, toda do Slovencev in Hrvatov, ki so odkrito izražali narodna čustva ali celo simpatizirali z Jugoslavijo, je bila nepopustljiva. Preganjala jih je z vojaškimi sodišči, zapori, izgoni v Jugoslavijo, zaplembami tiska in prepovedmi javnih prireditev.

Italijanske meščanske stranke so enotno zagovarjale Londonski pakt in priključitev Julijske krajine k Italiji. Neitalijanskemu prebivalstvu so bili poleg socialistov pripravljeni narodne pravice priznati le republikanci in ljudska (katoliška) stranka – pač v prepričanju, da bo to pospešilo njegovo asimilacijo. Napeto ozračje, ki so ga povzročali socialno nezadovoljstvo, rastoči vpliv delavskih in socialističnih organizacij ter negotovost zaradi mejnih pogajanj, je vplivalo na krepitev italijanskega nacionalizma in že leta 1919, neposredno po ustanovitvi Mussolinijeve fašistične zveze v Milanu, odprlo vrata fašizmu. Fašistično gibanje v Trstu in okolici se je v začetku usmerilo proti socialistom in komunistom, vendar je ustrahovalne akcije naglo razširilo tudi na slovensko in hrvaško prebivalstvo. Fašisti so 13. julija 1920 po spopadih v Trstu požgali slovenski Narodni dom, kjer je bil sedež slovenskih političnih, kulturnih in gospodarskih organizacij. S podporo nasilnemu razbitju velike delavske stavke v Trstu jeseni leta 1920 so si utrdili ugled med italijanskimi nacionalisti. Številčno okrepljeni so prodrli v sindikate, ustanavljali so svoje gospodarske zadruge ter začeli spomladi s pravo ofenzivo proti delavskim in slovenskim organizacijam. Oborožene fašistične skupine so odhajale tudi na podeželje, v slovenske in hrvaške vasi, kjer so z grožnjami in rušenjem zastraševale prebivalstvo. Oblasti, ki so videle v »slavo-komunizmu« nevarnega nasprotnika, fašističnega nasilja v glavnem niso ovirale. Fašisti so tako v Julijski krajini zagospodarili nad območji, naseljenimi s Slovenci in Hrvati, še preden so oktobra 1922 prevzeli oblast v Italiji.

Slovenci in Hrvati so leta 1918 zadržano, vendar brez posebnega odpora pričakali italijansko vojsko, saj so večinoma menili, da je zasedba začasna in bo mirovna konferenca v skladu z načelom samoodločbe ozemlje s slovensko in hrvaško večino prebivalstva dodelila Kraljevini SHS. Slovenske stranke, ki so po italijanski zasedbi prenehale delovati, so se leta 1919 povezale v politično društvo Edinost, ki je poskušalo po zgledu predvojnega tržaškega

društva z enakim imenom ideološko nevtralno in brez posebnega političnega programa obvarovati Slovence in Hrvate pred italijanizacijskimi pritiski. Zavzemalo se je za njihove jezikovne in šolske pravice in spodbujalo varovanje in obnovo narodnih, kulturnih in gospodarskih ustanov. S takšno usmeritvijo si v težavnih socialnih, gospodarskih in narodnih razmerah ni uspelo pridobiti množičnejše podpore. Ljudje so si želeli konkretnejših in odločnejših odgovorov na svoje stiske, te pa jim je ponujala italijanska socialistična stranka, ki je radikalizirala svoja stališča in postala leta 1919 sekcija Komunistične internacionale. Do sredine leta 1920 so socialisti obvladovali položaj v Julijski krajini. Z udarnimi gesli in razvejano gospodarsko, kulturno in izobraževalno dejavnostjo je njihova stranka privlačevala ne le slovensko delavstvo, temveč tudi izobraženstvo, zlasti učiteljstvo, ki se je zaradi neizrazite politike tradicionalnih strank že pred vojno spogledovalo s socializmom. Italijanski socialisti so neitalijanskim narodnim skupnostim načeloma priznavali pravico do samoodločbe in so podpirali njihove zahteve po enakopravnosti. Že leta 1919 so se jim pridružili tudi slovenski socialisti, ki so od tedaj delovali v okviru italijanske socialistične (oz. po letu 1921 predvsem komunistične) stranke in med drugim izdajali svoj časopis.

Po priključitvi Julijske krajine januarja leta 1921 Italiji so se razmere občutno spremenile. Vpliv socialistov je upadel, pritisk italijanskega nacionalizma se je povečal, razočarani slovenski narodnjaki, ki so za »primorsko nesrečo« krivili Kraljevino SHS, pa so pozivali k potrpljenju in poskušali svojo politiko prilagoditi novemu položaju. Spremenjeno razmerje sil je prišlo nazorno do izraza na volitvah v rimski parlament maja leta 1921. Italijanski nacionalni blok in politično društvo Edinost, ki je na volitvah nastopilo pod nazivom Jugoslovanska narodna stranka, sta v Julijski krajini prejela približno enako število glasov (po približno tretjino), po posameznih območjih pa je bila njuna moč zelo različna. Na Goriškem je dobila Jugoslovanska narodna stranka skoraj 60 % glasov, v Istri nekaj več kot 20 odstotkov in v Trstu 8,8 %, italijanski nacionalni blok pa je prepričljivo zmagal v Trstu (45,43 %) in v Istri (55,3 %). Komunisti in socialisti so imeli močnejšo oporo med prebivalstvom v Trstu (skupaj okoli 32 %), nekoliko manjšo v Gorici (čez 24 %), najšibkejši pa so bili v Istri (med 10 in 11 %). Jugoslovanska narodna stranka je tako dobila – kljub italijanskemu nacionalnemu bloku naklonjeni razdelitvi mandatov – pet poslanskih mest, kar je bil nedvomno velik uspeh. Toda fašisti, ki so jeseni leta 1922 vzeli oblast v Italiji v svoje roke, so že sredi leta 1923 spremenili volilno zakonodajo in na novo oblikovali volilna okrožja. Po fašističnem vzponu na oblast so od italijanskih meščanskih strank v Julijski krajini ostali v opoziciji samo še republikanci in del demokratov. Socialistična stranka je bila brez moči, komunisti pa so se umikali v ilegalo. Na parlamentarnih volitvah leta 1924 so

dobili fašisti v Julijski krajini kar 60 % glasov, slovanska lista nekaj manj kot 20 % , komunisti pa nekaj več kot 10 %. Slovenci so po teh volitvah obdržali v rimskem parlamentu le še dva poslanca.

S fašističnim prihodom na oblast se je pritisk na neitalijanske skupnosti v Italiji še povečal. V očeh fašističnih oblasti in italijanskih nacionalistov so bila Julijska krajina in druga po prvi svetovni vojni pridobljena območja zemljepisno in zgodovinsko del Italije. Zato niso skrivali, da je njihov cilj kar se da nagla italijanizacija neitalijanskega prebivalstva. Na tržaških sodiščih so že spomladi leta 1922 prepovedali uporabo slovenščine, leta 1923 pa so se prepovedi pridružili tudi na Goriškem. S šolskim letom 1923/24 so začeli v neitalijanskih osnovnih šolah uvajati kot edini učni jezik italijanščino. Po načrtu bi morala italijanizacija neitalijanskih osnovnih in srednjih šol (slovenskih in hrvaških šol je bilo še leta 1923 okoli 400; imele so približno 52 000 učencev) trajati pet let, opravljena pa je bila v štirih. Že leta 1925 so iz šol odpravili tudi dodatne tečaje iz neitalijanske materinščine. Hkrati so oblasti italijanizirale krajevna, družinska in osebna imena. Pomembno vlogo pri italijanizaciji prebivalstva so imele fašistične mladinske, študentske in sindikalne organizacije, ki so svojim pripadnikom nudile številne ugodnosti. Tako je fašizem prodrl tudi med Slovence. Med njegovimi slovenskimi privrženci so bili uradniki, učitelji in delavci, ponekod pa tudi kmetje. Konec leta 1922 so se slovenski fašisti v Gorici povezali v slovensko »vladno stranko«. Ta je sicer že leta 1925 prenehala z delovanjem, toda Slovenci so bili člani fašističnih sindikatov in združenj tudi kasneje.

V začetku enotno slovensko politično društvo Edinost se je leta 1923 razdelilo in goriška struja krščanskih socialcev je ustanovila samostojno društvo za Goriško. Vzroki za razcep so bili nazorski in politični. Liberalno vodstvo Edinosti v Trstu je še naprej vztrajalo predvsem pri boju za narodne pravice in se zadovoljevalo s protesti proti raznarodovalnim ukrepom italijanskih oblasti, goriški krščanski socialci pa so imeli večje načrte in so z ambicioznim zadružnim programom težili k utrjevanju gospodarske osnove slovenskega prebivalstva. Pokrajinski ločitvi (na eni strani Goriška z delom Notranjske in Koroške, na drugi Trst z okolico in Istro) je sledila delitev na dve stranki, ki sta imeli vsaka svoja glasila, založbe in tiskarne. Že pred vzponom fašizma je obnovila dejavnost tudi večina predvojnih slovenskih društev, ki so se po razcepu prav tako strankarsko razdelila. Več kulturnih in prosvetnih društev je delovalo tudi zunaj obeh strank. Leta 1927, ko so fašistične oblasti razpustile slovenska in hrvaška združenja, je bilo v Julijski krajini 300 do 400 slovenskih društev.

Kljub politični in strankarski delitvi so slovenski voditelji in poslanci v odnosu do

italijanskih strank in oblasti nastopali složno. V parlamentu in pred oblastmi so zagotavljali lojalnost vladi in italijanski državi, obenem pa zavračali raznarodovalne pritiske in se zavzemali za narodne pravice, pri čemer so se nekajkrat obrnili tudi na Mussolinija. Osrednja osebnost slovenske politike v Trstu je bil odvetnik Josip Vilfan (1878–1955), dolgoletni predsednik Edinosti, krščanskosocialna voditelja v Gorici pa sta bila duhovnik Virgilij Ščck (1889–1948) in pravnik Engelbert Besednjak (1894–1968). Vsi trije so bili tudi poslanci v rimskem parlamentu.

Izredno pomembno vlogo v slovenskem odporu italijanizaciji in fašizmu je imela duhovščina. Leta 1920 je obnovilo dejavnost združenje Zbor svečenikov Sv. Pavla, ki je povezovalo večino slovenskih in hrvaških duhovnikov. Eno prvih dejanj Zbora svečenikov je bila spomenica papežu s prošnjo za ustanovitev posebne slovanske nadškofije, ki bi zajela slovenska in hrvaška območja znotraj italijanskih meja. Zaradi italijanskih pritiskov se je namreč že leta 1919 umaknil traško-koprški škof slovenskega rodu Andrej Karlin (1857–1933). Sveti sedež prošnje Zbora svečenikov sv. Pavla za posebno slovansko nadškofijo ni uslišal, toda leta 1923 je za tržaško-koprskega škofa imenoval Luigija Fogarja (1882–1971), ki se je do leta 1936, ko je pod pritiski Vatikana in fašističnih oblasti tudi on odstopil, zavzemal za ohranitev slovenskega in hrvaškega jezika v cerkvi in pri verouku.

Po Karlinovem umiku je ostal edini slovenski škof v Italiji Frančišek Borgia Sedej (1854–1931, goriški nadškof od leta 1906). Sedej je zavračal povezovanje Cerkve in politike; zagovarjal je uravnotežen in strpen odnos do vseh vernikov – slovenskih, italijanskih in furlanskih. Ostro pa je nasprotoval nastavljanju italijanskih župnikov v župnijah s slovensko večino in odpravi slovenskega verouka v šolah. Podpiral je duhovnike, ki so namesto, da bi poučevali v italijanščini, slovenski verouk prenesli v cerkvene prostore. Ko so fašistične oblasti leta 1928 prepovedale slovenščino tudi v najnižjih šolskih razredih, je Sedej s posebno spomenico pozval k pouku krščanskega nauka v maternem jeziku in tako utemeljil župnijske šole, ki so bile do kapitulacije Italije leta 1943 edina oblika slovenskega pouka v Julijski krajini. To je povzročilo pravi val ogorčenja med italijanskimi nacionalisti in do skrajnosti zaostrilo gonjo proti goriškemu nadškofu. Sedej je leta 1931 na prigovarjanje Vatikana zapustil svoj položaj, sv. sedež pa je – kljub obljubam, da ga bo nasledil nacionalno zmeren in strpen cerkveni dostojanstvenik – imenoval za apostolskega upravnika Goriške nadškofije slovensko govorečim vernikom neprijaznega Giovannija Sirottija.

Fašistični voditelji obmejnih pokrajin so po utrditvi fašistične oblasti in odpravi večine demokratičnih ustanov v državi sklenili pospešiti italijanizacijo neitalijanskih skupnosti in vključevanje njihovih pripadnikov v fašistične vrste. V drugi polovici leta 1927 so – potem ko

so prenehale delovati italijanske demokratične stranke – prepovedali slovenska in hrvaška društva. Podobna usoda je doletela tudi zadruge in gospodarske organizacije (izjemi sta bili Tržaška hranilnica in Trgovsko obrtna zadruga, ki sta delovali do leta 1940). Leta 1928 so dokončno pregnali slovenščino iz osnovnih šol, v obdobju 1926–28 pa so – ob splošnem omejevanju svobode tiska v Italiji – ukinili tudi večino slovenskih časopisov. Slovenske knjige so sicer še naprej izhajale, vendar pod strogim nadzorstvom cenzure. Oblasti so ovirale njihovo prodajo, plenile so že dovoljene publikacije in prepovedovale njihov uvoz iz Jugoslavije. Hkrati so povečale pritisk na slovenske politike in aktiviste. Večje število so jih pozaprli in konfinirali, del pa se jih je umaknil v ilegalo ali v tujino (zvečine v Jugoslavijo). Med tistimi, ki so odšli v tujino, sta bila po razpustitvi rimskega parlamenta leta 1928 tudi poslanca Vilfan in leta 1931 Besednjak. Od konca dvajsetih let je tako ostala od slovenskega izobraženstva v Julijski krajini »skoraj v celoti na svojem mestu« samo duhovščina. Ta je bila v očeh fašističnih veljakov eden glavnih krivcev za prepočasno italijanizacijo slovenskega prebivalstva, saj ni vztrajala le pri krščanskem nauku, pridigi in molitvi v slovenskem jeziku, temveč je tudi neprikrito nasprotovala nasilni italijanizaciji in včlanjenju Slovencev v fašistične organizacije.

Na fašistični pritisk in nemoč slovenskih političnih strank pred italijanskim nacionalizmom so se že v dvajsetih letih odzvali mladi ljudje, ki so menili, da se je nasilju mogoče upreti le s silo. Leta 1924 je bilo v Trstu ob podpori iz Kraljevine SHS prvič ustanovljeno tajno društvo TIGR (kratica iz začetnic mest-dežel, ki jih je treba osvoboditi: Trst, Istra, Gorica, Reka), ki pa ni zaživelo. Sledili so drugi tajni krožki in tri leta kasneje novi ilegalni združenji, tržaško in goriško (tržaško se je imenovalo Borba, goriškega pa se je prijelo ime TIGR). Združevali sta predvsem somišljenike iz narodnoliberalnih vrst in se zavzemali za priključitev slovenskega in hrvaškega dela Julijske krajine Jugoslaviji. Finančno pomoč sta dobivali iz Kraljevine SHS, kjer sta bili povezani z jugoslovanskimi nacionalističnimi organizacijami in združenji primorskih emigrantov. Prirejali sta družabna srečanja, izlete in tečaje ter razširjali protiitalijansko gradivo, ilegalno časopisje in letake; hkrati sta organizirali nasilne akcije proti fašistični milici, karabinjerjem in policijskim zaupnikom ter napade na civilne in vojaške objekte. Njuni pripadniki so do leta 1930 izvršili skoraj sto atentatov in nasilnih akcij (nekateri med njimi so se ukvarjali tudi z vohunstvom za Jugoslavijo). Italijanske oblasti so storilce prvič odkrile po streljanju ob volitvah v Puli leta 1929. Enega so obsodile na smrt, štiri pa na dolgoletno zaporno kazen. V slovenskem delu Julijske krajine je policija zajela člane organizacije Borba po njihovem napadu na prostore tržaškega fašističnega časnika leta 1930. Po procesu v Trstu, ki je vzbudil veliko javno

pozornost, so štiri ustrelili, dvanajst pa so jih kaznovali z zaporom. Skupini tridesetih ljudi so sodili še v Rimu. Preostali člani obeh tajnih združenj so se zbrali okoli organizacije, ki se je od leta 1931 imenovala Revolucionarna organizacija slovenskega in hrvaškega naroda v Italiji. Njeno vodstvo je opustilo politiko nasilnih obračunov in atentatov in se posvetilo predvsem narodnemu in ilegalnemu delu med prebivalstvom. V tridesetih letih je bila organizacija izrazito nadstrankarska in se je bila pripravljena povezati s komerkoli, da bi dosegla priključitev slovenskih in hrvaških delov Julijske krajine Jugoslaviji.

Od sredine dvajsetih let so v Julijski krajini ilegalno delovali tudi komunisti, ki so prek tajnih sindikalnih združenj, protifašističnih odborov in ilegalnega tiska širili revolucionarne in protifašistične ideje ter pridobivali somišljenike. Leta 1924 se je skupina mladih komunistov zavzela za reševanje slovenskega in hrvaškega vprašanja po priporočilih Kominterne, tj. s priznanjem samoodločbe, odcepitvijo od Italije in ustanovitvijo delavsko-kmečkih balkanskih republik. Ta gesla je dve leti pozneje sprejela tudi komunistična stranka Italije. V razpravi je bila celo misel o posebni hrvaško-slovenski organizaciji v okviru italijanske komunistične stranke, vendar do njene ustanovitve ni prišlo. Slovenski komunisti v Julijski krajini so bili še naprej člani enotne komunistične stranke Italije. Ta je leta 1934 pod taktirko Kominterne privrženost narodni samoodločbi znova potrdila z izjavo, v kateri je skupaj z jugoslovanskimi in avstrijskimi komunisti podprla zahteve po združitvi slovenskega naroda. Komunisti so odklanjali slovenski meščanski stranki v Julijski krajini, po nastanku slovenskih tajnih organizacij pa so zvečine zavračali tudi njihove akcije, saj so zlasti v organizaciji TIGR videli neprijetnega tekmeca. Do preobrata v komunističnem odnosu do slovenskih »narodnih revolucionarjev« je prišlo šele po usmeritvi Kominterne k ljudskofrontnim zvezam leta 1935, ko je komunistična stranka Italije s slovenskimi tajnimi združenji sklenila dogovor o podpori in sodelovanju.

Svojo ilegalno organizacijo pa so od začetka tridesetih let oblikovali tudi pripadniki Zbora svečenikov sv. Pavla in krščanskosocialci goriške Edinosti. V nasprotju z organizacijo TIGR in komunistični skupinami, ki so imele razmeroma majhno število aktivnih pripadnikov, je bilo v katoliški ilegali organiziranih več tisoč ljudi. Že vodstvo krščanske tajne organizacije je štelo nad petdeset članov (med njimi so bili v večini duhovniki – člani Zbora svečenikov sv. Pavla), delo organizacije pa je potekalo po odsekih, ki so skrbeli za politične in izobraževalne naloge. V organizaciji so pripravljali tudi tedenska poročila o razmerah v Julijski krajini in jih pošiljali Vilfanu in Besednjaku, ki sta imela pomembni funkciji v Kongresu evropskih narodnosti na Dunaju (Vilfan je bil predsednik Kongresa, Besednjak pa predsednik mednarodne zveze manjšinskih časnikarjev). Hkrati so v latinsko pisani spomenici

papežu in več kot 1200 cerkvenim dostojanstvenikom po vsem svetu popisali težavni položaj »slovenske« Cerkve v Italiji. Krščanska tajna organizacija je imela poleg narodnoobrambnih nedvoumne protifašistične cilje. Njeni voditelji so imeli v tridesetih letih dovolj ugleda in vpliva, da so za svoj program pridobili tudi dotedanje liberalne nasprotnike.

Politične meje pa so – s stopnjevanjem fašističnega nasilja – izginjale tudi v vsakdanjem življenju. Čeprav so ponekod v Julijski krajini oblasti s pritiski in materialnimi spodbudami uspele vključiti nemajhen del prebivalstva v fašistične organizacije, je imel fašizem med Slovenci le malo sodelavcev in pristašev. Večina slovenskih ljudi je bila odločno protifašistično usmerjena. Slovenski jezik je bil odstranjen iz javnosti, vendar je ostal sredstvo komunikacije v družini, med najbližjimi prijatelji ter sorodniki in v cerkvi. Slovenci so se po razpustitvi kulturnih in narodnih društev družabno srečevali doma, na tajnih izletih in sestankih ter v cerkvah, ki so ostale eden redkih javnih prostorov, kjer je bilo še mogoče slišati slovensko besedo. Ob pomanjkanju drugih možnosti sta v izražanju narodnih čustev dobili poseben pomen pesem in petje. Tega so se zavedale tudi oblasti, ki so preganjale slovensko javno in zborovsko petje; po letu 1932 so ju prepovedale celo pri procesijah zunaj cerkva. Konec dvajsetih in v začetku tridesetih let je bilo več pevcev obsojenih zaradi slovenskega prepevanja, leta 1937 pa je skupina fašistov prisilila člane pevskega zbora iz okolice Gorice, da so pili strojno olje, zaradi česar je pevovodja Alojz Bratuž umrl. Protifašistično in protiitalijansko razpoloženje slovenskega in hrvaškega prebivalstva se je še stopnjevalo ob italijanskem vojaškem pohodu v Etiopijo leta 1935. Več sto vojaških obveznikov se je zateklo v Jugoslavijo.

Vlade Kraljevine SHS (po letu 1929 Kraljevine Jugoslavije) so slovensko in hrvaško manjšino v Julijski krajini finančno podpirale. Podporo manjšini so v Beogradu zagovarjali tako slovenski katoliški kot liberalni politiki. Glavni pobudnik akcij v korist slovenske in hrvaške manjšine v Italiji je bil Anton Korošec, ki je bil v tesni, celo prijateljski zvezi z Engelbertom Besednjakom. Besednjak je po preselitvi v Jugoslavijo in na Dunaj v tridesetih letih nekaj časa bival v Beogradu, kjer je imel zelo dobre odnose s kraljem in dvorom. Med cerkvenimi dostojanstveniki se je za slovensko in hrvaško manjšino v Italiji zavzemal zlasti ljubljanski škof Rožman, ki je odnesel v Vatikan več spomenic o položaju Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Z liberalne strani je odigral pomembno vlogo v stikih med beograjsko vlado, primorskimi emigranti v Jugoslaviji in Slovenci v Italiji tržaški odvetnik Ivan Marija Čok (1886–1948), ki je sprva sodeloval v tajni slovenski revolucionarni organizaciji v Trstu, nato pa je prebegnil v Jugoslavijo, kjer je leta 1931 postal predsednik Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine.

Slovensko gibanje v Julijski krajini je bilo torej ves čas tesno povezano z jugoslovansko Slovenijo in celo z jugoslovanskim državnim vrhom. Ta zveza je bila zlasti močna na katoliški strani, čeprav je bil politični razvoj v katoliškem taboru v jugoslovanski Sloveniji precej drugačen kot med slovenskimi katoličani v Italiji. Medtem ko so v slovenski katoliški politiki v Jugoslaviji prevladale konservativne sile, se je med primorskimi Slovenci uveljavila krščansko socialna usmeritev. Katoliško oz. krščanskosocialno vodstvo Slovencev v Julijski krajini je bilo pri tem nazorsko in politično dokaj enotno, v Ljubljani pa se je opiralo predvsem na ljudi, ki so bili v opoziciji do prevladujoče kranjsko-slovenske katoliške politike. Krščanski socialci so bili v tridesetih letih najbolj množična organizirana politična skupina med Slovenci v Italiji, z zaostrovanjem mednarodnih razmer in približevanjem svetovne vojne pa so v drugi polovici tridesetih let znova okrepile dejavnost tudi druge politične skupine. Pripadniki tajne organizacije TIGR so zbirali orožje in zahodnim demokratičnim državam prek Jugoslavije pošiljali zaupna vojaška poročila. Leta 1940 so znova izvedli tudi več napadov na železniške in vojaške objekte. Sočasno so v skladu s politiko Kominterne širili krog zaveznikov komunisti in jih poskušali povezati v enotnejšo protifašistično »fronto«. V letih 1939/40 so se res zbližali z »narodnimi revolucionarji« (pripadniki TIGR-a) in delom krščansko socialne mladine, konec leta 1939 pa so skupni Narodni svet Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini ustanovili tudi tržaški liberalci in goriški krščanski socialci. Toda italijanska policija je že nekaj mesecev kasneje prekinila tovrstna povezovanja in zadala slovenskemu gibanju hud udarec. Odkrila je več ilegalnih skrivališč in aretirala okoli tristo slovenskih protifašistov. Oblasti so jih šestdeset postavili pred sodišče za zaščito države. Na drugem tržaškem procesu konec leta 1941 so devet ljudi obsodili na smrt (pet so jih usmrtili), več kot petdeset pa jih je bilo obsojenih na daljše in krajše zaporne kazni. Aretacije, sodni proces v Trstu in internacije Slovencev ob izbruhu spopada z Jugoslavijo so leta 1941 močno oslabili vse slovenske politične skupine v Julijski krajini.

SLOVENCI V PRVI AVSTRIJSKI REPUBLIKI, NA MADŽARSKEM, V ZAHODNI EVROPI IN AMERIKI

Precej drugače kot Slovenci v Julijski krajini je čas od prve do druge svetovne vojne preživljalo okoli 80 000 Slovencev, ki so po plebiscitu na Koroškem 10. oktobra 1920 ostali v Avstriji. Prva avstrijska republika je bila sicer nemška država in ni bila naklonjena narodnim manjšinam. Toda do leta 1933 je imela liberalno-demokratično parlamentarno ureditev, ki je tudi nenemškemu prebivalstvu zagotavljala svobodo govora in združevanja. Razmere med Slovenci na avstrijskem Koroškem in njihovo politiko je tako po prvi svetovni vojni –

podobno kot že pred njo – poleg koroških nemških pritiskov zaznamovala predvsem tradicionalna sestava slovenskega prebivalstva. To je bilo v izobraženskih in meščanskih slojih občutno slabše zastopano kot v osrednji Sloveniji ali na Tržaškem in Goriškem. Na notranje slovenske delitve je v isti sapi pomembno vplivalo dejstvo, da se je na plebiscitu leta 1920 približno 12 000 Slovencev odločilo za državno pripadnost Avstriji, kar so nemški nacionalisti izrabljali za cepitev in slabitev manjšine.

Jezikovne in druge pravice manjšin so v prvi avstrijski republiki varovali stari in novi zakoni. Znameniti člen 19 zakona o državljanskih pravicah iz leta 1867, ki je govoril o narodni enakopravnosti ter zaščiti narodnih individualnosti in jezikov, je bil do leta 1934 člen ustave Republike Avstrije, sestavni del avstrijske ustave in ustavne zakonodaje pa so bila tudi določila saintgermainske mirovne pogodbe o zaščiti verskih, rasnih in jezikovnih skupnosti. Koroškim Slovencem so jezikovne pravice – zlasti tiste v zvezi s šolanjem v maternem jeziku – zagotavljali še pokrajinski zakoni in uredbe. Spoštovanje teh pravic so pred plebiscitom leta 1920 obljubljale tudi koroške politične stranke, koroški deželni zbor pa je 28. septembra 1920 sprejel celo slovesno izjavo, v kateri je pozival k »spravi in pravičnosti« ter zatrjeval, da »želi slovenskim rojakom varovati danes in za vse večne čase njihov jezikovni in narodni značaj«. Toda obljube so bile zgolj obljube. Koroški nemški politiki so po plebiscitu »pozabili« na spravo in napovedi o varovanju slovenskih narodnih posebnosti, koroški Slovenci pa so izgubljali še tiste pravice, ki so jih pridobili že v habsburški monarhiji. Nemščina je postala – kot drugod v Avstriji – edini jezik javne uprave in poslovanja, postopoma pa je izginila tudi večina dvojezičnih krajevnih in drugih napisov. Hkrati so avstrijske oblasti po plebiscitu odpustile in pregnale skoraj vse slovenske učitelje ter odstranile ali premestile približno polovico duhovščine. Leta 1921 je Deželni šolski svet v Celovcu zavrnil zahteve po obnovitvi slovenskih privatnih šol (pred prvo svetovno vojno so delovale tri), do srede dvajsetih let pa so propadli tudi drugi poskusi obnovitve slovenskega osnovnega šolstva. Slovenski starši in otroci so lahko izbirali le med nemškimi in dvojezičnimi (utrakvističnimi) osnovnimi šolami. Slednje je Koroška podedovala iz habsburške monarhije, vendar je bila slovenščina tudi v njih večinoma le pomožni jezik na začetni stopnji šolanja. Poplebiscitna koroška nemška politika je pač zvesto sledila usmeritvi, ki jo je 25. novembra 1920 na slovesni seji deželnega zbora v Celovcu začrtal deželni upravitelj Arthur Lemisch. Pri »obnovi domovine nikakor ne gre pozabiti 15 278 oseb, ki so glasovale za združitev s Kraljevino SHS«, je dejal. »Koroško ljudstvo«, šolstvo in Cerkev bi morali »te zapeljance« s pomočjo »nemške civilizacije« v času ene generacije zopet »spremeniti v (nemške) Korošce«, saj je »nemška civilizacija« napravila Koroško za južno (nemško) krajino.

Koroški Slovenci so imeli med manjšinami v prvi avstrijski republiki tudi po mnenju nekaterih avstrijskih zgodovinarjev najmočnejšo politično zavest. Plebiscitno glasovanje ter nova državna meja med Republiko Avstrijo in Kraljevino SHS pa sta jih oslabila in dodatno politično razcepila. Neposredni stiki s Slovenci južno od Karavank so bili prekinjeni in koroški slovenski voditelji so se morali opreti na lastne moči. V isti sapi je med zagovorniki združitve z Jugoslavijo in glasovalci za Avstrijo nastalo težko premostljivo nezaupanje. Leta 1921 se je dotedanje Katoliško politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem, ki je do leta 1920 delovalo v okviru Slovenske ljudske stranke, tudi formalno osamosvojilo in je v težnji po pritegnitvi čim širšega kroga sonarodnjakov iz imena črtalo naziv »katoliški«. Na deželnozborskih volitvah si je pod imenom Koroška slovenska stranka z nekaj več kot 9800 glasovi (okoli 65 % glasov, ki so jih glasovalci plebiscitu leta 1920 oddali za Jugoslavijo) pridobilo dve poslanski mesti v koroškem deželnem zboru. V prvi polovici dvajsetih let sta se v društvu izoblikovali dve struji. Liberalnejša je poskušala v odnosu do Cerkve in cerkvene hierarhije obdržati kritično razdaljo, konservativnejša pa je zagovarjala tesno zvezo z njima. Društvo se je opiralo na male in srednje kmete, delovalo pa je prek zaupnikov, med katerimi je prevladovala duhovščina. V takšnih razmerah je nemajhen del slovenskih industrijskih in kmečkih delavcev še naprej iskal politično oporo med socialdemokrati, liberalneje usmerjeni premožnejši kmetje, trgovci in podjetniki pa med nemškimi liberalci v Deželni zvezi (Landbund). Avstrijska socialna demokracija in nemško-nacionalistični Landbund sta po plebiscitu tako spretno povečevala vpliv med slovenskim prebivalstvom.

Koroški (avstrijski) socialni demokrati, ki so imeli do leta 1923 večino v deželnem zboru, so bili sicer odkriti zagovorniki »nedeljivosti Koroške«, niso pa bili pristaši skrajnih nemških stališč. Svoj odnos do Slovencev so prilagajali razpoloženju volivcev. Slovenskim zahtevam v glavnem niso odločneje nasprotovali, toda obenem jih – razen v razpravi ob vprašanju kulturne avtonomije v letih 1925–27 – tudi niso odločneje podpirali. Med koroškimi nemškimi strankami sta bili glavni slovenski nasprotnici velikonemška Ljudska stranka ter liberalna Koroška kmečka zveza, od leta 1922 imenovana Deželna zveza (Landbund). Sicer pa so koroški nemški politiki za protislovenske nastope redko uporabljali deželni zbor. Njihovo stališče je nazorno opredelil vodja Deželne zveze (po letu 1923 koroški deželni glavar) Vinzenz Schumy, ko je poudarjal, da se mora ponemčenje Slovencev izvršiti v miru, brez »ustvarjanja mučenikov«. Praktična ponemčevalna dejavnost je bila tako predvsem v rokah koroškega Heimatdiensta (od leta 1924 Heimatbunda), organizacije, ki so jo v deželnem zboru zastopane nemške stranke ustanovile pred plebiscitom, da bi pripomogla k avstrijski (nemški) zmagi.

Heimatdienst oz. Heimatbund, ki sta ga med drugimi vodila poznejša nacista Hans Steihnacher in Alois Maier Kaibitsch, je postal po plebiscitu najudarnejši pobudnik protislovenskih akcij. Sprva so ga podpirali tudi socialni demokrati, ko pa so ga leta 1924 zaradi rastočega antisemitizma in avtoritarnih nastopov zapustili, se je usmeril še proti njim. Med najpomembnejšimi programskimi točkami Heimatdiensta sta bili ohranjanje spomina na (nemški) koroški odpor proti slovenskim in jugoslovanskim četam v letih 1918/19 ter spodbujanje ljubezni do »nedeljive koroške domovine«, njegovi voditelji pa so si prizadevali pridobiti tudi podporo narodno manj osveščenega ali neopredeljenega slovenskega prebivalstva ter dela Slovencev, ki so iz raznih razlogov podpirali nemške stranke. V koroških nemško-nacionalnih krogih se je tako postopoma izoblikovala teza, da živi severno od Karavank poleg »nacionalnih Slovencev« in nemških Koroščev še posebna jezikovno-etnična skupina »Nemcem prijaznih« Vindišarjev, ki govorijo vmesni slovansko-germanski jezik in ne skrivajo svoje pripadnosti nemški kulturi, kar naj bi na plebiscitu leta 1920 potrdili s svojimi glasovi za Avstrijo. Teza o Vindišarjih, ki jo je leta 1927 podrobno »utemeljil« ravnatelj koroškega deželnega arhiva Martin Wutte je postala priljubljeno nemško orodje v pritiskih na manjšino in v težnjah, da bi jo razcepili.

Pritiski pa so bili ne le politični, temveč tudi gospodarski. Koroška in zlasti njen južni, s Slovenci poseljeni del sta spadala med slabo razvita območja prve avstrijske republike. Od starih železarskih obratov sta krizo v drugi polovici 19. stoletja preživela le dva (v Borovljah in v Bistrici v Rožu; oba sta zaposlovala med 250 do 300 delavcev). V Borovljah se je ohranila tudi tradicionalna puškarska obrt, pri Podkloštru pa je imela rudnika svinca in cinka s topilnico Plajberška rudarska družba (Bleiberger Bergwerks Union). V bližini obsežnih gozdov na južnem Koroškem so uspešno delovale še žage in lesarska podjetja, ob Vrbskem in nekaterih drugih jezerih pa se je že uveljavljal turizem. Toda za večino prebivalstva je bilo glavni vir zaslužka še naprej kmetijstvo. Slovenskim kmetovalcem, med katerimi so prevladovali majhni in srednji kmetje, so stale ob strani slovenske zadruge, ki so se leta 1921 povezale v Zvezo koroških zadrug. Te pa seveda prodajanja kmetij in izseljevanja niso mogle preprečiti. Del opuščenih in zadolženih slovenskih kmetij je pokupila s Heimatbundom in nemškimi nacionalnimi organizacijami v Nemčiji povezana Koroška zemljiška posredovalnica (Kärntner Bodensvermittlungsstelle) ter jih posredovala nemškim naseljencem iz Nemčije, Poljske in Sudetov (do leta 1933 je prišlo tako v nemške roke nekaj manj kot 200 slovenskih posestev z okoli 4500 hektari, naseljevanje nemških priseljencev na Koroškem pa je v tridesetih letih finančno podprla tudi vlada v Berlinu). Ob ustanovitvi koroške kmetijske zbornice leta 1932 je kot poklicno-stanovsko združenje slovenskih koroških kmetovalcev

nastala še Kmečka zveza, ki je doživela pri volitvah v kmetijsko zbornico pomemben uspeh. Koroška kmetijska zbornica je bila v času med svetovnima vojnama edini deželni gremij, v katerem so bili Slovenci primerno zastopani.

Najpomembnejše ponemčevalno sredstvo je bilo šolstvo. Po plebiscitu na južnem, dvojezičnem delu Koroške skoraj ni bilo več slovenskih učiteljev. Tudi v dvojezičnih šolah je bilo veliko učiteljev, ki niso znali slovensko, čeprav so med učenci prepričljivo prevladovali slovenski otroci (okoli 90 %). Toda njihovo število je zaradi rastočih protislovenskih pritiskov upadalo, hkrati pa se je zmanjševalo število dvojezičnih šol (leta 1918 84, leta 1936 67). Raznarodovalnim posledicam nemške koroške politike so se poskušale postaviti po robu slovenske prosvetne in kulturne organizacije. Leta 1922 je bila obnovljena že pred prvo svetovno vojno ustanovljena Slovenska krščansko-socialna zveza (po letu 1933 imenovana Prosvetna zveza), ki je združevala več kot 40 prosvetno-kulturnih društev. Ta so (v glavnem pod vodstvom duhovščine) prirejala predavanja, gospodinjske in druge izobraževalne tečaje, gojila zborovsko petje, uprizarjala gledališke predstave in imela svoje knjižnice. Pomembno slovensko izobraženstvo jedro se je oblikovalo na Dunaju, kjer so se koroški študentje slovenskega rodu leta 1923 združili v Klub koroških slovenskih akademikov.

Slovenci v Avstriji so dobivali po letu 1920– podobno kot njihovi rojaki v Julijski krajini – slovenske knjige in publikacije iz Kraljevine SHS oz. Jugoslavije, saj za njihovo izdajanje in tiskanje na Koroškem ni bilo več pravih možnosti. Mohorjeva družba je svoj sedež že leta 1919 preselila na jugoslovansko stran meje (v Prevalje in od tam v Celje) in je ohranila v Celovcu le podružnico s 3000–4000 člani. Tednik Koroški Slovenec, glasilo Političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem, so tiskali na Dunaju. V Celovcu je od leta 1926 izhajal le verski mesečnik Nedelja. Krška škofija sicer ni imela razumevanja za slovenske želje in je na dvojezičnem ozemlju kljub slovenskim protestom zamenjala vrsto slovenskih župnikov z Nemci, bila pa je pripravljena občasno popustiti slovenski duhovščini. Predstavniki koroških Slovencev so si pri avstrijskih oblasteh priborili nekaj koncesij tudi s pomočjo Kongresa evropskih manjšin in z neposrednim dogovarjanjem z Nemci v Jugoslaviji. Glavno finančno pomoč pa so dobivali iz Ljubljane. V jugoslovanski prestolnici so slovenski manjšini na Koroškem posvečali precej manj pozornosti kot Slovencem in Hrvatom v Italiji, v Ljubljani pa je bila deležna vsestranskih simpatij in naklonjenosti.

Do resnejših poskusov ureditve položaja slovenske manjšine je prišlo šele sredi dvajsetih let. Pobudo za pogovore med nemškimi koroškimi strankami in vodstvom Političnega in gospodarskega društva za Slovence so na eni strani dali socialdemokrati, na

drugi pa zastopniki nemške manjšine v jugoslovanski Sloveniji, ki so upali, da bodo spremembe v avstrijski politiki do koroških Slovencev vplivale na izboljšanje položaja Nemcev v Jugoslaviji. Po prvotni zamisli naj bi na Koroškem po zgledu Estonije uvedli narodnostni kataster, ki bi na temelju etnično-jezikovnih meril (rod, jezikovna pripadnost, volilni imeniki) popisal manjšino, ta pa bi v ugotovljenem obsegu dobila kulturno avtonomijo. Toda koroške nemške stranke so razpravo o kulturni avtonomiji skrčile na vprašanje o manjšinskem šolstvu, hkrati pa so zavzele stališče, naj o pripadnosti manjšini odloča posameznikov vpis v narodnostni kataster. V koroških razmerah bi takšna praksa pomenila nadaljnjo cepitev manjšine na narodno opredeljene Slovence in Vindišarje, kar je bilo za slovensko stran težko sprejemljivo. Njeni predstavniki so na narodni kataster – pod vplivom Kongresa evropskih manjšin, ki se je sestajal v Ženevi – pristali šele konec dvajsetih let in to s pogojem, da se dvojezične šole spremenijo v slovenske. Tega predloga pa – kljub kompromisnim prizadevanjem socialnih demokratov in krščanskih socialcev – niso hoteli sprejeti nemški nacionalisti. Ti so leta 1929 so za svoje stališče pridobili še ostale (nemške) stranke in pogajanja prekinili. Leta 1930 je koroška deželna vlada odpravila slovenski jezik kot obvezni predmet na celovški gimnaziji, avstrijska Koroška pa je praznovala prvo desetletnico plebiscita v povsem v nemškem duhu.

V tridesetih letih so v Celovcu in na Dunaju zaradi pritiska jugoslovanskih Nemcev še razpravljali o povečanju veljave slovenščine v dvojezičnih šolah, vendar brez uspeha. Večina slovenskih koroških katoliških politikov, ki je bila razočarana nad ravnanjem nemških strank, je tako leta 1933 podprla Dolfussov stanovsko-avtoritarni režim in »samorazpustitev« avstrijskega parlamenta. Upala je, da bo nova avstrijska oblast, ki se je sklicevala na papeško okrožnico *Quadragessimo anno* uresničila želje »slovenske krščanske politike«. V resnici so bile slovenske pridobitve v letih 1934–38 neznatne (Slovenci so imeli zastopnike v vladajoči vsedržavni Domovinski fronti, povečalo se število slovenskih predstavnikov v koroških deželnih zastopstvih, poraslo pa je tudi število slovenskih društev). Toda novi režim je v isti sapi skupaj z drugimi političnimi združenji v Avstriji ukinil Politično in gospodarsko društvo za Slovence in omejil uporabo slovenskih krajevnih imen. Pomemben pokazatelj političnih razmer in vzdušja v deželi je bilo štetje prebivalstva leta 1934, po katerem je število Slovencev na Koroškem od leta 1923 padlo za skoraj 13 000 (leta 1923 so uradno našteli 39 292 Slovencev, leta 1934 pa le še 26 792). Vodstvo Slovenske prosvetne zveze, ki je bila po razpustitvi Političnega in gospodarskega društva za Slovence edini zastopnik koroških Slovencev, v takšnem položaju ni imelo posebne izbire in je nadaljevalo z iskanjem kompromisov. Med nasprotniki njegove politike je bilo tudi manjše število mladih kmetov in

delavcev, ki so se zbližali s Komunistično stranko Avstrije in so poskušali na osnovi jugoslovanske, avstrijske in italijanske komunistične izjave o slovenskem vprašanju leta 1934 oblikovati svoj program. Njihove namere pa je odkrila policija in leta 1935 so bili pobudniki akcije obsojeni na daljše zaporne kazni.

Z anšlusom – tj. s priključitvijo Avstrije k nemškemu rajhu – se je položaj koroških Slovencev leta 1938 radikalno poslabšal. Že leto po anšlusu se je v nacionalsocialistično stranko vključila desetina koroškega prebivalstva. Nacionalsocialisti Slovencev do nemškega napada na Jugoslavijo sicer še niso množično preganjali, saj niso hoteli poslabšati odnosov z Beogradom, vendar jim prav tako niso prizanašali. Nove, nacionalsocialistične oblasti so že v letih 1938/39 pozaprle in premestile vidnejše slovenske učitelje in voditelje, odpravile dvojezično šolstvo, omejile delo slovenskih zadrug in oplenile njihovo premoženje ter prepovedovale slovenske prireditve. Hkrati so Slovencem preprečevale nakupovanje zemlje in pripravile ambiciozen načrt naseljevanja nemških priseljencev (med drugim južnih Tirolcev) na dvonarodno južnokoroško ozemlje. Sestavni del protislovenske politike je bilo tudi ustanavljanje »žetvenih vrtcev« (Erntegkindergarten), ki naj bi otrokom od malega zagotovili nemško vzgojo. Leta 1939 so nacionalsocialisti – da bi dobili jasnejšo sliko narodne sestave Koroške – opravili štetje prebivalstva, pri katerem so poleg nemške in slovenske pripadnosti uvedli še rubriko »vindiš«. Kljub temu so našteli občutno več slovenskih Koroščev kot obe predhodni avstrijski štetji (44 708), kar pa je bila predvsem priprava na njihov izgon v letih 1941–45.

Slovenci so po prvi svetovni vojni živeli še na Madžarskem, v Zahodni Evropi, v Egiptu, v Združenih državah Amerike in južni Ameriki. Število pripadnikov majhne slovenske manjšine v Porabju – živeli so na ozemlju med reko Rabo in Monoštrom na jugovzhodnem Madžarskem – se je po popisih prebivalstva v dvajsetih in tridesetih letih naglo zmanjševalo. Porabje je bilo zgodovinsko, geografsko, kulturno in narodno tesno povezano s Prekmurjem, leta 1919, ko je Prekmurje pripadlo Kraljevini SHS pa je bila ta vez prekinjena. Leta 1920 naj bi v porabskih vaseh in Monoštru živelo 6087 prebivalcev s slovenskim maternim jezikom, toda leta 1941 so jih našteli le še 4816. Razloga za upadanje števila slovensko govorečega prebivalstva v Porabju sta bila predvsem dva: na eni strani izseljevanje, na drugi pritisk k asimilaciji. Porabje je bilo gospodarsko pasivno območje, ki so ga ljudje v iskanju dela zapuščali, zato so se tudi slovenski govoreči prebivalci izseljevali v večja madžarska mestna središča in Budimpešto. Pritisk k asimilaciji pa je bilo v Madžarski med svetovnima vojnama čutiti na vsakem koraku. V osnovni šoli je bilo materinščini manjšinskega prebivalstva namenjenih le nekaj ur tedensko, pouk pa je potekal v madžarščini, čeprav bi morale oblasti

po Trianonski pogodbi in na Dunaju podpisanem sporazumu na narodnostno mešanih območjih zagotoviti dvojezične razrede in so v ta namen leta 1923 tudi izdale posebno državno uredbo. Sicer pa manjšinski jeziki s slovenščino vred niso imeli v javnem življenju tudi drugače nobene veljave. Krajevna imena in priimki so bili pomadžarjeni, uradno podporo pa je uživala koroški vindišarski teoriji podobno razlaga, po kateri naj bi porabski Slovenci ne bili Slovani, temveč poseben narod Vendov – ostanek ene nekdanjih keltskih skupin.

Več desettisoč slovenskih delavcev in izseljencev je delalo in prebivalo v Zahodni Evropi. Sprva jih je bilo največ (približno 40 000) v Nemčiji, v dvajsetih letih, ko so se vrata za priseljevanje v ZDA skoraj zaprla, pa se je izseljenski tok močneje usmeril tudi v Francijo, v Belgijo in na Nizozemsko. V Zahodni Evropi so iskali delo predvsem ljudje z nižjo izobrazbo in večina med njimi je domovino zapuščala v veri, da odhajajo v tujino le začasno. Slovenci so imeli v krajih in deželah, kjer so se naselili, svoja glasila in društva ali pa so sodelovali v jugoslovanskih izseljenskih združenjih in časnikih.

Največ slovenskih izseljencev je živelo v Združenih državah Amerike. Leta 1920 bi naj bi jih bilo (skupaj z že v Ameriki rojeno generacijo) nekaj več kot 208 000, do leta 1940 pa je njihovo število zaradi omejitve doseljevanja (kljub prirastku že druge v Ameriki rojene generacije) padlo na 185 000. Slovenski izseljenci v severni Ameriki – v ZDA in Kanadi – so bili zvečine kmečkega porekla, zaposlovali pa so se predvsem v rudnikih in železarskih obratih. Imeli so svoje podporne organizacije, šole, društva, kulturne skupine, pevske zbore, časopise, cerkve in duhovnike. Naselili so se kar v 34 državah ZDA (največ jih je bilo v Pennsilvaniji, Illinoisu in Ohiu) in v treh kanadskih provincah. Med obema vojnama je postal njihovo najpomembnejše središče Cleveland, kjer je okoli avenije St. Clair zrasla prava slovenska četrt. Življenje izseljencev, njihove stiske in domotožje so popisovali pesniki in pisatelji, ki so se zbirali ob uredništvih slovenskih časopisov. Med njimi je po opusu izstopal Ivan Molek (1882–1962), v ameriški književnosti pa se je uveljavil Louis Adamič. V zadnjih letih prve svetovne vojne se je med slovenskimi izseljenci v ZDA razvilo močno gibanje za republikansko ureditev nastajajoče jugoslovanske države in Slovencem pravične meje proti Italiji in Avstriji, ki je nadaljevalo s svojo dejavnostjo tudi v prvih letih po vojni. Toda hkrati je nemajhen del ameriških Slovencev simpatiziral s karađorđevićevsko kraljevino in tudi po letu 1929 zagovarjal njen režim.

Medtem ko je izseljevanje v Združene države Amerike zaradi omejevanja ameriških oblasti po letu 1924 skoraj presahnilo, se je število slovenskih izseljencev, ki so iskali delo in kruh v južni Ameriki, v dvajsetih in tridesetih letih naglo povečevalo. Do druge svetovne vojne se je samo v Argentino preselilo okoli 25 000 Slovencev, med njimi 22 000 Primorcev

(iz Italije) in 1500 Prekmurcev. Tudi Slovenci v Argentini so imeli svoja društva, domove in glasila. Slovenci so se izseljevali še Brazilijo in Urugvaj ter v manjši meri v nekatere druge južnoameriške države. Pred drugo svetovno vojno je okoli 7000 Slovenk živelo in delalo tudi v Egiptu.

DRUGA SVETOVNA VOJNA – OKUPACIJA

Druga svetovna vojna se je za Jugoslavijo začela 6. aprila 1941, ko so nemške čete brez vojne napovedi prestopile jugoslovanske meje. Nemškim enotam so sledili vojaški oddelki jugoslovanskih sosedov. V Dravsko banovino je poleg nemške prodirala italijanska vojska, v Prekmurje, ki so ga sprva zasedli Nemci, pa so 16. aprila vkorakali madžarski vojaki.
Jugoslovanske čete so poskušale najprej ubraniti državne meje, po nemškem preboju pa so se umaknile v notranjost. Ob začetku vojaških operacij so se po mestih in večjih krajih začeli zbirati prostovoljci, med katerimi so bili privrženci najrazličnejših političnih skupin – vse do komunistov. V prostovoljskih vrstah so se tako skupaj znašli ljudje, ki so se že leto ali dve kasneje gledali prek puškinih cevi in se neusmiljeno spopadali. Aprilski boji v so pri tem Dravski banovini trajali samo šest dni. Svoj del slovenskega ozemlja so postopoma zasedli tudi Italijani, ki so napredovali počasneje kot Nemci in 11. aprila popoldne prikorakali v Ljubljano. Ko je bila 17. aprila 1941 podpisana listina o kapitulaciji jugoslovanske vojske, Dravske banovine že skoraj teden dni ni bilo več.

Jugoslovansko Slovenijo so si torej leta 1941 razdelili trije okupatorji. Nemška vojska je zasedla Gorenjsko, Štajersko (z mejo južno od Save), del Dolenjske in Mežiško dolino. Italijani so okupirali Ljubljano z okolico, dele Notranjske, ki jih še niso imeli, in večino Dolenjske, Madžari pa večino Prekmurja. Če k ozemlju Dravske banovine, ki so jo okupatorji razkosali leta 1941, prištejemo območja s slovenskim prebivalstvom, ki so bila že pred začetkom vojne vključena v nemški rajh in italijansko kraljestvo, je bilo s Slovenci poseljeno ozemlje ob začetku vojne razbito na enajst upravno-pokrajinskih enot.

Nemci so okupirano slovensko ozemlje razdelili na dve enoti, Spodnjo Štajersko ter »zasedena območja Koroške in Kranjske«, njuna civilna uprava pa je bila neposredno podrejena Berlinu. Nemške oblasti so začele takoj v začetku okupacije uresničevati ponemčevalni načrt, ki ga je utemeljil Heinrich Himmler. Njegovi cilji so bili ponemčenje zasedenih področij s spremembo krajevnih, rodbinskih in osebnih imen, uveljavitev nemščine kot edinega jezika javne komunikacije, postopno uničenje slovenske kulturne dediščine ter zaplemba dotedanjega državnega, društvenega in delno tudi zasebnega premoženja. Nemški

okupatorji so prebivalstvo po rasnem in političnem pregledu razdelili na polnopravne nemške državljane, državljane na »preklic« in prebivalce brez državljanstva, (kar je ustrezalo delitvi na Nemce, Vindišarje in Slovence), hkrati pa so predvideli izselitev 220 000 do 260 000 Slovencev, ki naj bi jih »zamenjalo« okoli 60 do 100 000 priseljencev nemške narodnosti.
Italijanski režim v Ljubljanski pokrajini (Provincia di Lubiana), ki je obsegala Notranjsko (do predvojne jugoslovansko-italijanske meje), večino Dolenjske in Ljubljano z okolico (do reke Save), je bil »mehkejši« kot nemški. Italijanske oblasti niso imele vnaprej pripravljenih načrtov za preseljevanje prebivalstva in so prebivalcem Ljubljanske pokrajine po njeni priključitvi h Kraljevini Italiji 3. maja 1941 dodelile enotno italijansko državljanstvo. V isti sapi so – kljub poudarjanju dosežkov italijanske kulture in nacionalistični propagandi – novo pridobljenim območjem dopustile določeno stopnjo avtonomije in dvojezičnosti. Toda odnosa do Slovencev v Goriški in Tržaški pokrajini, kjer slovensko govoreče prebivalstvo ni imelo narodnostnih pravic, niso spreminjale. Trd je bil tudi režim v Prekmurju, kjer so Madžari pristali na delno rabo prekmurskega slovenskega narečja, kot edini javni jezik pa so priznavali le madžarščino. Madžarske oblasti so po priključitvi Prekmurja k Madžarski 16. decembra 1941 sicer tamkajšnjim prebivalcem podelile madžarsko državljanstvo, toda hkrati so pozaprle in internirale mnoge vidnejše Slovence. Formalnopravno priključitev zasedenih področij k svojim državam so načrtovali tudi Nemci in Italijani. Vseeno so jo Nemci odlagali in okupiranega ozemlja niso priključili, italijanski kralj in Mussolini pa sta zakon o priključitvi Ljubljanske pokrajine k Italiji podpisala šele aprila leta 1943.

Med Slovenci v začetku vojne ni bilo prookupatorskih ali silam Osi naklonjenih skupin. Voditelji katoliške Slovenske ljudske stranke so pred začetkom spopadov sklenili, da bodo v primeru vojne poslali svoje predstavnike v emigracijo, doma pa bodo delovali legalno in ilegalno. Pri tem so vztrajali pri stališču, da se je treba izogniti razkosanju slovenskega ozemlja in doseči, da ga bo zasedel en sam okupator. Zastopniki političnih strank z banom Markom Natlačenom na čelu so po začetku sovražnosti, ko so bili pretrgani stiki z osrednjimi jugoslovanskimi oblastmi v Beogradu, ustanovili Narodni svet, ki naj bi v dotedanji Dravski banovini prevzel oblast in njene prebivalce zastopal v pogajanjih z okupatorji. Toda Narodni svet oblasti ni mogel več prevzeti, saj je bila ta 11. aprila že v italijanskih rokah.

Natlačenu tako ni preostalo drugega, kot da je v Ljubljani pozdravil italijanske vojaške poveljnike, nato pa je poskušal v Celju – v skladu s priporočilom vodstva ljudske stranke, naj Dravsko banovino zasede en sam okupator – prepričati Nemce, da okupirajo vso jugoslovansko Slovenijo in ji podelijo status, kot sta ga dobili Slovaška in »Nezavisna« država Hrvaška. Toda nemški poveljnik v Celju se ni hotel z banom niti sestati. Narodni svet

in Natlačen sta se zato omejila na stike z Italijani, obenem pa sta se ob zagotavljanju lojalnosti Italiji s podobno prošnjo kot na Nemce obrnila na Mussolinija. Ta seveda ni mogel spreminjati meja med okupacijskimi območji, je pa pristal na sodelovanje slovenskih zastopnikov pri upravi ozemlja, ki ga je zasedla italijanska vojska.

Ob ustanovitvi Narodnega sveta 6. aprila 1941 so svoje sodelovanje ponudili tudi komunisti, vendar so jih v svetu zbrani politiki zavrnili, češ da niso legalna politična stranka. Odnos slovenskega in jugoslovanskega komunističnega vodstva do vojne in okupacije je bil sprva res nejasen. Vodilni ideolog slovenskih komunistov Edvard Kardelj je oktobra leta 1940 dejal, da bodo komunisti podprli odpor proti morebitnim okupatorjem, vendar le, če bo to v interesu revolucije in Sovjetske zveze. Takšno stališče, povezano z naivnim pričakovanjem, da bo v Nemčiji izbruhnila socialna revolucija, so v vodstvu jugoslovanske in slovenske komunistične stranke zastopali tudi še spomladi leta 1941. Po nemškem napadu na Jugoslavijo se je na ta način odločno protinemško opredelil le del vodilnih komunistov, med komunisti, ki so se aprilske vojne udeležili kot prostovoljci, pa so prevladovali visokošolci in mlajši izobraženci. Prav ti so bili po razpadu Jugoslavije glavni pobudniki povezovanja komunistov, narodno usmerjene skupine liberalcev, do politike Slovenske ljudske stranke kritične skupine katoličanov in dela kulturnih ustvarjalcev, ki je 26. aprila 1941 privedlo do oblikovanja Osvobodilne oz. protiimperialistične fronte.

Cilje fronte, ki se je najprej imenovala »osvobodilna«, nato na zahtevo vodilnih komunistov »protiimperialistična« in po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo konec junija 1941 zopet »osvobodilna«, je na ustanovnem sestanku v Ljubljani začrtal član slovenskega komunističnega vodstva Boris Kidrič (1912–53). Zavzel se je za množično vstajo, ki bo temeljila v prepričanju, da se morajo Slovenci osvoboditi z lastnimi močmi. Po Kidriču naj bi bila slovenski in jugoslovanski »up« Sovjetska zveza, v »imperialistični« vojni med silami osi in zahodnimi demokracijami pa naj bi se Slovenci ne povezovali ne z enimi ne z drugimi. Po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo so se gibanju, ki ga je spodbudila ustanovitev Osvobodilne oz. Protiimperialistične fronte pridružile še nekatere politične skupine, ki niso sledile tradicionalnim strankam. Med njimi so bili združenja in ljudje, ki so se s komunisti povezovali že v tridesetih letih, pa tudi posamezniki in skupine, ki s komunisti še niso sodelovali (npr. nekateri bivši jugoslovanski ministri in predstavniki raznih kulturnih, ženskih, športnih in poklicnih organizacij). Skupine, ki so se po izbruhu nemško-sovjetskih sovražnosti priključile Osvobodilni fronti, so bile potemtakem nazorsko-politično zelo različne, družilo pa jih je nezadovoljstvo s predvojnimi slovenskimi in jugoslovanskimi razmerami ter odločno protiokupatorsko in protifašistično razpoloženje.

Ko so začele nemške čete zasedati slovensko ozemlje, so jim pripadniki nemškega Kulturbunda v spodnještajerskih mestih pripravili navdušen sprejem. Maribor je že 26. aprila 1941 obiskal Adolf Hitler, ki je zasedbene oblasti pozval, naj spodnjo Štajersko čim hitreje ponemčijo. Nemške okupatorje je – skupaj z lokalnimi Nemci – prijazno pozdravljalo tudi nemajhno število Slovencev, ki so si od nemškega režima obetali izboljšanja gospodarskih in življenjskih razmer. Podobne iluzije so imeli še ponekod na Dolenjskem, kjer so – nezadovoljni, da so ostali na italijanski strani meje – protestirali proti italijansko-nemški razmejitvi.

Toda naivne predstave, da bodo Nemci zaradi svoje gospodarske moči boljši okupatorji kot Italijani, so se naglo izkazale za neutemeljene. Nemške oblasti so začele takoj po okupaciji zapirati znane in politično izpostavljene Slovence, pri čemer so jim na Štajerskem z informacijami pomagali nekateri pripadniki nemške manjšine. Junija leta 1941 je sledil prvi val izselitev in pregonov. Do konca julija 1942 so Nemci iz Štajerske in Gorenjske izselili približno 55 000 ljudi (okoli 37 000 v Nemčijo, 10 000 na Hrvaško in 7500 v Srbijo), 17 000 pa jih je prebegnilo (v glavnem v Ljubljansko pokrajino). Več kot 170 slovenskih družin (917 oseb) so izselili tudi iz predvojne avstrijske Koroške. Na Štajerskem on Gorenjskem je bilo med izgnanimi in izseljenimi veliko izobražencev, zlasti duhovnikov, tisti, ki so ostali pa – razen izjemoma – niso uspeli pridobiti nemškega državljanstva, saj so dobili le status zaščitencev nemškega rajha (tj. prebivalcev z omejenimi pravicami). Nemško nasilje je tako – še preden so s protiokupatorskim bojem začeli komunisti in Protiimeprialistična fronta – izzvalo spontan odpor. Delno oborožene skupine beguncev, ki so se umaknili v gozdove, so uživale simpatije med ljudmi.

V nasprotju z nemškimi oblastmi so si v začetku vojne Italijani v Ljubljanski pokrajini prizadevali pridobiti prav slovenske izobražence in duhovščino. Tudi italijanske oblasti so težile k vključitvi novopridobljenih področij v italijanski državni in fašistični sistem, vendar so menile, da mora ta proces potekati postopno. Neposredno po okupaciji so sicer prepovedale politične stranke, uvedle omejitvene ukrepe in preganjale primorske emigrante, ki so se v letih 1920–41 iz Julijske krajine umaknili v Jugoslavijo. Toda v Ljubljanski pokrajini so zagotovili dvojezičnost in podelili upravno in kulturno avtonomijo. Njene moške prebivalce so oprostili vojaške službe, ohranili pa so tudi skoraj vso slovensko družbeno, gospodarsko in kulturno infrastrukturo. Ljubljanska pokrajina je bila leta 1941 na ta način edini del slovenskega ozemlja, ki je – četudi v okrnjeni obliki – obdržal slovenski videz in javni slovenski kulturni utrip.

Italijanski okupatorji so nameravali slovenske kulturne in družbene elite podrediti s

premišljeno pokroviteljsko politiko. Njihovi načrti so temeljili v prepričanju o večvrednosti italijanske kulture, ki naj bi v stiku s slabotnejšo slovensko pospešila postopno slovensko izginotje v »kulturonosnem«, s fašističnim duhom prežetem italijanskem narodu. Osrednjim slovenskim kulturnim ustanovam – s šolstvom in univerzo vred – so omogočili nadaljnje delo, vabili v Ljubljano italijanske umetnike, znanstvenike in politike, prirejali najrazličnejše kulturne prireditve, hkrati pa »opozarjali« na zgodovinsko povezanost slovenske in italijanske kulture. Takšna politika sicer ni povzročila večjega navdušenja, toda tudi ne glasnejših protestov. V izobraženskih in cerkvenih krogih v začetku okupacije večinoma niso odločneje nasprotovali italijanskim oblastem. V primerjavi z nemško okupacijsko politiko je bila italijanska nesporno »manjše zlo«, prevladovalo pa je tudi mnenje, da je okupacija začasna in jo je treba preživeti s čim manjšimi žrtvami. Odnos izobražencev in cerkvenih oblasti do italijanskih okupatorjev se je začel spreminjati šele v drugi polovici leta 1941, po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo in potem ko so se Italijani odkrito usmerili k fašizaciji in italijanizaciji slovenskih ustanov in organizacij.

Podobno kot nemajhen del izobraženstva v Ljubljanski pokrajini so razmišljala in ravnala vodstva tradicionalnih strank. Ban Natlačen in liberalni politik Ivan Pucelj sta 26. maja vstopila v 14-članski sosvet (consulto), ki naj bi z visokim italijanskim komisarjem sodelovala pri upravi Ljubljanske pokrajine. Mlajši pripadniki ljudske stranke in liberalnega tabora so sicer konec maja 1941 ustanovili ilegalne legije, ki naj bi se podtalno pripravljale na oborožen odpor. Po zgledu polkovnika Draže Mihailovića v Srbiji, ki so ga kot poveljujočega častnika ostankov jugoslovanske vojske na tleh razpadle Jugoslavije priznavale vse večje slovenske stranke, so ilegalne (»četniške«) enote organizirali tudi nekdanji častniki jugoslovanske vojske. Toda vodilni slovenski politiki so vztrajali pri politiki čakanja, saj so menili, da bo vojna dolga. Člani consulte so v začetku junija leta 1941 v Rimu obiskali Mussolinija in mu predali zahvalno spomenico. Podobne izjave o lojalnosti je na italijanske oblasti naslovil tudi ljubljanski škof Rožman. Obnašanje ljubljanskih politikov in škofije je spretno izrabljala italijanska propaganda, tako da so Natlačena zaradi preveč lojalističnega vedenja kritizirali celo strankarski kolegi, Rožmana pa primorski duhovniki. Slovenski strankarski voditelji so bili ob tem v stikih s slovenskimi predstavniki v jugoslovanski vladi v Londonu, ki so jo imeli za edinega legitimnega zastopnika razpadle jugoslovanske kraljevine.
Do nemškega napada na Sovjetsko zvezo pa so še čakali tudi komunisti s Protiimperialistično fronto. Na Štajerskem in v Ljubljanski pokrajini so sicer prve lokalne organizacije Protiimperialistične fronte nastale že v maju in juniju. Prišlo je celo do več spontanih napadov na okupatorske policiste in vojake, komunistično vodstvo pa je ustanovilo posebno vojaško

komisijo in ji poverilo priprave na bližajoči se boj. Toda končno odločitev o začetku oboroženega upora so v jugoslovanskem in slovenskem komunističnem vrhu sprejeli šele, ko so 22. junija 1941 nemške čete vkorakale na sovjetsko ozemlje. Slovenski komunistični voditelji so v razglasu, ki ga je po izbruhu nemško-sovjetskih sovražnosti objavil ilegalni časnik Slovenski poročevalec, napovedali boj za osvoboditev »na ruševinah imperializma«, se zavzeli za »združitev razkosanega slovenskega ozemlja« in pozvali k uveljavitvi »pravice slovenskega naroda do samoodločbe« ter k »slogi in enotnosti zasužnjenih narodov Jugoslavije in vsega Balkana v boju za svobodo«. Glavna opora v »boju slovenskega in vseh zatiranih narodov« naj bi bila Sovjetska zveza. Konec junija so komunistične sklepe na sestanku Protiimperialistične fronte potrdili še predstavniki njenih ustanovnih skupin – katoličanov, liberalnih pripadnikov telovadnega društva Sokol in kulturnih ustvarjalcev. Protiimperialistično fronto so preimenovali v Osvobodilno fronto (OF), obenem pa potrdili odločitev komunističnega vrha, da postane njegova vojaška komisija glavno poveljstvo »slovenskih partizanskih čet«.

Vseeno je vodstvo Osvobodilne fronte še omahovalo in je na oboroženi boj proti okupatorju odločno pozvalo šele konec julija 1941, potem ko se je že začela sovjetska »domovinska vojna«. Komunisti, ki so se postavili na čelo oboroženega odpora, so bili v nasprotju s politiki meščanskih strank prepričani, da vojna ne bo dolga, saj so verjeli, da bo Rdeča armada hitro porazila nemške napadalce. Različne ocene o dolžini in prihodnjem poteku vojne so seveda pomembno vplivale na opredeljevanje ljudi in političnih strank ter ob dilemi ali potrpežljivo čakanje ali oborožen boj še poglobile nasprotja med privrženci Osvobodilne fronte in njenimi nasprotniki.

OBOROŽENA VSTAJA, OKUPATORSKO NASILJE IN ZAČETEK DRŽAVLJANSKE VOJNE

Protiokupatorska vstaja se je začela na Gorenjskem, kjer so majhne skupine partizanov postavljale cestne ovire, prekinjale komunikacijske zveze in napadale nemške orožniške postaje. Že poleti leta 1941 so nastali odporniški oddelki tudi na Štajerskem, v okolici Ljubljane in na Dolenjskem. V prvih odporniških enotah naj bi prevladovali komunisti in njihovi simpatizerji, pomembno vlogo pri pridobivanju borcev pa so imeli tudi v Osvobodilno fronto in partizanske enote vključeni krščanski socialisti. Toda »glavno poveljstvo« je bilo trdno v komunističnih rokah in je že julija 1941 pripravilo pravilnik o organizaciji partizanskih enot. Ta se je zgledoval po organizaciji mednarodnih brigad v Španiji in je med drugim uvajal funkcijo političnega komisarja (političnega nadzornika nad vojaškimi enotami),

ki so si jo komunisti prav tako pridržali zase. Pravilnik je za odporniške borce uveljavil oznako partizan, komunistični voditelji pa so pozivali k »vseljudskem odporu«, ki mora zajeti »vse slovensko ozemlje«. Do začetka jeseni leta 1941 je na slovenskem ozemlju nastalo 19 partizanskih enot z okoli 700 borci, ki so napadali okupatorske postojanke in se po spopadu zopet umikali na varno. Ideja aktivnega odpora proti okupatorju je naletela na živahno podporo v mestih. Podprli so jo mladi ljudje in izobraženci v Ljubljanski pokrajini in Ljubljani, ki je z obsežno mrežo odborov Osvobodilne fronte postala središče odporniške dejavnosti.

Okupatorske oblasti so se na odporniške akcije silovito odzvale. Nemci so do pozne jeseni leta 1941 razbili ali onemogočili večino partizanskih oddelkov na Gorenjskem in Štajerskem, obenem pa so avgusta leta 1941 v bližini Begunj na Gorenjskem, kjer so uredili enega najbolj krvavih zaporov na Slovenskem, ustrelili prve štiri zapornike (do konca vojne 849). Ujete aktiviste Osvobodilne fronte in talce so v vedno večjem številu streljali tudi na Štajerskem, narodno zavedne Slovence pa so zapirali in pošiljali v izgnanstvo in koncentracijska taborišča. Septembra leta 1941 so režim prav tako poostrile italijanske oblasti v Ljubljanski pokrajini in uvedle ukrep konfinacije za politične osumljence ter izredno sodišče za prijete upornike.

Toda v slovenskem komunističnem vrhu so jeseni leta 1941 - kljub okupatorskemu nasilju in skromnim odporniškim vojaškim uspehom – ocenili, da je prišel čas za nove odločne akcije. 16. septembra so Vrhovni plenum Osvobodilne fronte, v katerem so imele predstavnike vse v Osvobodilno fronto vključene skupine, preimenovali v Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO) in ga razglasili za najvišji organ »ljudske oblasti«, ki v »času vojne edini predstavlja, organizira in vodi slovenski narod«. SNOO je takoj po imenovanju sprejel daljnosežne odločitve. Slovenske partizanske enote je razglasil za vojsko z lastnim poveljstvom in oznanil njeno vključitev v partizansko vojsko Jugoslavije, prebivalstvu pa je naložil »narodni davek« in ga pozval k »posojilu svobode«. Sprejel je tudi sklep o »zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev«, ki je napovedoval obračun z »izdajalci« in nasprotniki Osvobodilne fronte. Komunisti so v ta namen že avgusta leta 1941 ustanovili Varnostno-obveščevalno službo (VOS). Z njo je upravljalo najožje komunistično vodstvo. Jeseni leta 1941 je začela VOS na osnovi sklepa SNOO likvidirati posameznike, ki so jih komunisti označili za »ovaduhe« in »politične nasprotnike«. Komunistični voditelji so o akcijah Vosa vse od začetka odločali sami in se o njih niso podrobneje dogovarjali z zavezniki v Osvobodilni fronti.

Voditelji in pripadniki tradicionalnih političnih strank, ki so zaskrbljeno opazovali

razmah odporniških akcij in v nasilnem nastopu zasedbenih oblasti proti Osvobodilni fronti videli potrditev svojih ocen o nesmiselnosti oboroženega upora, so se s samorazglasitvijo vodstva Osvobodilne fronte za edinega predstavnika slovenskega naroda čutili upravičeno ogrožene. Med njimi se je izoblikovalo stališče, da je Osvobodilna fronta le orodje komunistov in njihovih priprav na revolucijo, dokaze za takšne ocene pa so našli v pisanju ilegalnega tiska o »izdajalski gospodi« ter v letakih in protiokupacijskih geslih s komunističnimi oznakami. Vendar se sami še naprej niso odločili za odločnejše dejanje, ki bi potrdilo njihovo protiokupatorsko usmeritev in utrdilo njihovo politično avtoriteto. Odporniško razpoloženje prebivalstva in moč ter vpliv komunistov so podcenjevali, pri tem pa nekritično sledili jugoslovanskim politikom v Londonu in drugod na Zahodu, ki so pod vplivom zahodnih zaveznikov svetovali potrpežljivo čakanje.

Predstavnika obeh vodilnih slovenskih strank Natlačen in Pucelj sta sicer septembra izstopila iz consulte in tako javno izrazila svoje nestrinjanje s »sosvetom«, ki ni imel nikakršnega vpliva na italijansko zasedbeno politiko. Hkrati so se katoliški in liberalni voditelji dogovorili za politični program, ki so ga skrivno poslali slovenskim predstavnikom pri jugoslovanski vladi v London. Program je za cilj slovenske politike razglašal združitev vseh s Slovenci poseljenih področij v okviru obnovljene demokratične in federativno urejene kraljevine Jugoslavije. Že konec septembra je svoj predlog programa sestavil tudi duhovni vodja predvojnega katoliškega kluba Straža Lambert Ehrlich, ki je Natlačenu večkrat neuspešno predlagal ustanovitev ilegalne narodne vlade. V svoji spomenici se je zavzel za osvoboditev »vseh« Slovencev izpod tuje oblasti in za združitev vseh slovenskih pokrajin v »samostojno slovensko državo«. Ta naj bi se nato povezala s Hrvaško, Srbijo in celo Bolgarijo v »zvezo južnoslovanskih držav – Jugoslavijo« ali pa se pridružila konfederaciji držav, ki bi nastala na ozemlju med Baltikom, Jadranom in Egejskim morjem. Ena izmed možnosti bi bila po Ehrlichu tudi povsem samostojna slovenska država, ki bi »kot kulturna in gospodarsko-prometna vez med Zahodno, Srednjo in Vzhodno Evropo ter Balkanom«, postala »Švica Vzhodne Evrope«.

Stražarji so Ehrlichov predlog že septembra izročili Natlačenu, poslali pa so ga tudi slovenskim predstavnikom v London. Ti se do Ehrlichovih zamisli niso opredelili in nad njimi očitno niso bili posebno navdušeni. Podobno zadržani so bili katoliški voditelji v Ljubljani, ki se na Ehrlichovo spomenico prav tako niso odzvali. Skupaj z liberalnimi prvaki so vztrajali pri dogovorjenih usmeritvah, hkrati pa so – med drugim pod britanskim vplivom – ponavljali, da je za kakršenkoli odpor še prezgodaj. Pri tem so dokazovali, da sta politika komunistov in Osvobodilne fronte v nasprotju z jugoslovanskimi in zavezniškimi interesi, privržence

Osvobodilne fronte pa vse bolj odkrito razglašali za neodgovorne in celo zločinske. V Ljubljanski pokrajini sta se oktobra leta 1941 s pastirskim pismom škofa Rožmana, ki je obsojalo protiokupatorsko dejavnost »nerazsodnih ljudi«, kritikam Osvobodilne fronte pridružila tudi ljubljanska škofija in del duhovščine.

Do konca leta 1941 sta se tako na slovenskem ozemlju, čeprav sprva predvsem v Ljubljanski pokrajini, izoblikovala dva nasprotna politična bloka, ki sta si že odkrito sovražno stala nasproti, med njima pa je bila še množica neopredeljenih ljudi, ki sta jih poskušala pridobiti vsak na svojo stran. Vodstvo Osvobodilne fronte je novembra leta 1941 svoj program strnilo v sedmih točkah. Z njimi je potrdilo svojo odločitev za »takojšen odpor« proti okupatorju ter privrženost ideji Zedinjene Sloveniji, jugoslovanstvu ter povezanosti »slovanskih narodov pod vodstvom velikega ruskega naroda«, hkrati pa je ugotovilo, da Osvobodilna fronta s svojim protiokupatorskim bojem spreminja »slovenski narodni značaj«, saj ustvarja nov lik Slovenca – borca in upornika. Točke so v Osvobodilno fronto vključene skupine zavezovale k medsebojni lojalnosti ter napovedale, da bo Osvobodilna fronta po vojni prevzela oblast in uvedla »ljudsko demokracijo«. Njene državne oblike in družbene ureditve sicer niso natančneje opredelile, v dveh točkah, ki so ju v vrhu Osvobodilne fronte dodali v začetku leta 1942, pa so se sklicevale na Stalina Roosevelta in Churchilla ter trdile, da bo o povojnih razmerah odločal »narod sam«. Osvobodilna fronta je jeseni leta 1941 okrepila ilegalno dejavnost, število njenih aktivistov, propagandnih akcij in sabotaž pa se je povečalo.
Od jeseni leta 1941 je voditelje Osvobodilne fronte k stopnjevanju oboroženega odpora večkrat pozvalo tudi jugoslovansko komunistično vodstvo. Stiki med slovenskimi komunisti in Centralnim komitejem KPJ ter Glavnim oziroma Vrhovnim štabom »narodnoosvobodilnih odredov Jugoslavije«, ki sta se nahajala v Srbiji, so bili v začetku vojne neredni in negotovi. Pomembna vez med komunističnim vrhom v Sloveniji in jugoslovanskim komunističnim vodstvom v Srbiji je bil Edvard Kardelj, ki je bil član »glavnega oz. vrhovnega štaba« jugoslovanske partizanske vojske in je slovenske voditelje iz Srbije spodbujal k politični budnosti in mobilizaciji prebivalstva. Pod vplivom takšnih priporočil in prepričani v naglo zmago Rdeče armade so se v slovenskem komunističnem vrhu proti koncu leta 1941 odločili za zaostrovanje odnosov z nasprotniki odpora in nove, tvegane vojaške akcije. Do januarja leta 1942 so pripadniki VOS in partizani v Ljubljani in okolici ter drugod na slovenskem ozemlju usmrtili več kot 120 ljudi, ki so jih – po sovjetskem zgledu – razglasili za »belogardiste«. Ko je v začetku leta 1942 Osvobodilna fronta pozvala k bojkotu italijanskih kulturnih in drugih javnih prireditev ter se zavzela za t. i. kulturni molk, je to še dodatno razdelilo javnost. Poveljstvo partizanskih čet je v hudi zimi decembra leta 1941 znova začelo

tudi z obsežnimi vojaškimi akcijami. Te so se razmahnile zlasti na Gorenjskem, kjer so nemški orožniški oddelki – po prvih partizanskih uspehih – zadali partizanom hude izgube. Boj za vas Dražgoše, kamor se je 9. januarja 1942 umaknil partizanski bataljon Ivana Cankarja, nato pa naselje zaradi nemške premoči po treh dneh zapustil, je razkril vso problematičnost partizanske vojaške strategije. Nemci, ki so vas zavzeli in porušili, so namreč prebivalce, ki niso pobegnili, pobili ali pa izselili.

Brezkompromisna politika komunističnega vrha in vodenja protiokupatorskega odpora je konec leta 1941 in v začetku leta 1942 povzročila razhajanja in pomisleke tudi med njegovimi nedoumnimi pristaši. Samovoljno obračunavanje z nasprotniki, enostransko sklicevanje na Sovjetsko zvezo, obtoževanje jugoslovanskih begunskih politikov za »izdajo« in slabo načrtovane oborožene akcije, ki so zahtevale velike človeške žrtve – vse to je vzbujalo dvome v iskrenost komunistov in njihovo pripravljenost na sporazumno dogovarjanje z drugimi v Osvobodilno fronto vključenimi skupinami. Kritiki komunističnega radikalizma iz vrst Osvobodilne fronte so komunistom priznavali njihove zasluge pri organizaciji odpora in celo »vodilno vlogo« v gibanju, toda pri tem so svarili pred pretiranim »forsiranjem borbenosti« in opozarjali, da vojne še ne bo kmalu konec. »V stanju, v katerem smo Slovenci, je treba oboroženo akcijo omejiti na dejanja silobrana«, je januarja leta 1942 ugotavljal odporu nedvoumno privrženi, vendar kritični narodni demokrat Lojze Ude (1896–1982). Ude je dokazoval, da so usmrtitve nasprotnikov Osvobodilne fronte, ki jih je izvajala komunistična varnostna služba, povzročile več zla kakor sami »ovaduhi«. Zavzel se je za njihovo »kaznovanje po rednem kazenskem postopku po osvoboditvi«, hkrati pa pozival k takšni organizaciji »slovenske (odporniške) vojske«, ki bo usmerjena predvsem k »zaščiti slovenskih meja«.

Okupatorji so medtem stopnjevali pritisk na prebivalstvo. Nemške oblasti so od decembra 1941 do julija 1942 samo z ozemlja ob rekah Sotli in Savi izselile okoli 36 000 ljudi, v opuščene vasi pa naselile nemške družine, večinoma Kočevarje iz Ljubljanske pokrajine (okoli 12 000), ki so se na svojo željo odselili v rajh. Število usmrčenih, zaprtih in odpeljanih v nemška taborišča se je naglo povečevalo, nemška tajna policija pa je poleg aktivistov in borcev Osvobodilne fronte preganjala tudi njihove družinske člane in sorodnike. Poleti 1942 so začeli Nemci na Gorenjskem in spodnjem Štajerskem mlade moške mobilizirati v nemško vojsko. Istočasno so se močno zaostrile razmere v Ljubljanski pokrajini. Mussolini je januarja 1942 skrb za red in mir v pokrajini zaupal vojski. Mesec dni kasneje so Italijani Ljubljano obdali z 41 km dolgo bodečo žico, da bi njenim prebivalcem preprečili nenadzorovan stik z okolico. V obsežnih racijah so zaprli nekaj sto Ljubljančanov,

več kot 4000 ljudi pa odpeljali v italijanska koncentracijska taborišča (na otok Rab, v Gonars, Visco ter Renicci). Hkrati je začela italijanska vojska v boju proti partizanom in prebivalstvu, ki jih je podpiralo, po nemškem zgledu uničevati in požigati cela naselja. Spomladi 1942 so italijanske oblasti nasilne akcije razširile na Julijsko krajino in s slovenskimi zaporniki napolnile zapore v Trstu ter severnoitalijanskih mestih.

Kljub temu se je partizansko gibanje spomladi 1942 znova okrepilo in do julija je nastalo v Ljubljanski pokrajini obsežno ozemlje, ki so ga nadzorovale partizanske enote. K takšnemu razvoju dogodkov je prispevala italijanska taktika umika vojaških enot v večja naselja, omejevanja na varovanje pomembnejših prometnic ter kazenske pohode zunaj utrjenih postojank. Toda nagel razmah protiokupatorskega boja je bil obenem prepričljiv izraz podpore, ki jo je odporniška ideja uživala med prebivalstvom, kar so priznavali celo nasprotniki Osvobodilne fronte. Število partizanskih borcev v Ljubljanski pokrajini je samo od marca do maja 1942 naraslo od 700 na približno 2500, partizanske oddelke pa so ustanavljali tudi na Gorenjskem, Štajerskem in na Primorskem. Sredi leta 1942 so prve organizacije Osvobodilne fronte nastale tudi severno od Karavank – na Koroškem. Poveljstvo slovenskih partizanskih oddelkov je svojo vojsko po zgledu partizanskih enot drugod v Jugoslaviji razdelilo na čete, bataljone in odrede. Da bi poudarili narodnoobrambno usmeritev gibanja so po zgledu čete in bataljona Ivana Cankarja, ki sta nastala že leta 1941, tudi nekatere nove enote poimenovali po slovenskih pesnikih in pisateljih.

Med borci partizanskih enot so prevladovali kmetje in delavci. Med njimi je bilo neprimerno več katoličanov kot komunistov. Komunisti so bili v partizanskih oddelkih v Ljubljanski pokrajini in v t. i. terenskih odborih Osvobodilne fronte, ki so leta 1942 prevzemali oblast na območjih pod nadzorom partizanskih čet, sploh v manjšini. Terenski odbori Osvobodilne fronte so pod vplivom komunističnega vodstva, ki je menilo, da je prišel čas za oblikovanje nove »ljudske oblasti«, maja 1942 organizirali volitve v narodnoosvobodilne odbore. Ti naj bi predstavljali in izvajali »ljudsko oblast«. Spomladi 1942 so se iz Ljubljane na ozemlje pod nadzorom partizanskih enot preselili tudi vodstvo Osvobodilne fronte in večina komunističnih voditeljev, izvršni odbor Osvobodilne fronte pa je dober mesec pozneje ustanovil Narodnoosvobodilni svet, ki naj bi kot »začasna demokratična ljudska vlada« skrbel za upravne, gospodarske, prosvetne in vojaške zadeve na »osvobojenem ozemlju«.

Uspehi in rast partizanstva so spomladi in poleti 1942 med vodilnimi komunisti in njihovimi najbolj vznesenimi aktivisti utrdili prepričanje, da se bliža odločilni vojni spopad in prihaja čas za prehod iz prve, tj. osvobodilne faze v drugo, »revolucionarno« obdobje boja. V

takšnem ozračju so bili povsem nedovzetni za kritike, ki so svarile pred pretirano borbenostjo in za slovensko prihodnost skrajno škodljivimi posledicami nepremišljenega obračunavanja z nasprotniki. Komunistična varnostna služba je v prvih mesecih leta 1942 samo v Ljubljani usmrtila 60 ljudi, ki jih je komunistično vodstvo razglasilo za okupatorjeve sodelavce in ovaduhe, drugod v Ljubljanski pokrajini pa so jih partizanski oddelki in aktivisti Osvobodilne fronte pobili še nekaj sto. Hkrati je vodstvo Osvobodilne fronte zagrozilo s smrtno kaznijo vsakomur, ki bi poskušal zunaj OF organizirati oborožene skupine. Ponekod so komunisti, ki so bili prepričani, da je prišel čas za »revolucijo«, vzeli oblast povsem v svoje roke. Obenem so vse bolj odkrito izražali nezaupanje do katoliškega prebivalstva ter obtoževali svoje zaveznike, da so omahljivi in preveč zagledani v lastne interese. To je povzročalo napetost in trenja v partizanskih enotah in vodstvu Osvobodilne fronte, ki so v delih Dolenjske in Notranjske že vodila tudi k nasilnemu obračunavanju s krščanskimi aktivisti in njihovemu – čeprav posamičnemu – odhajanju iz partizanskih vrst.

Komunistično nasilje in zaostreni odnosi med komunisti in njihovimi soborci so seveda krepili nasprotnike oboroženega odpora, ki so v razvoju dogodkov videli dokaz več za trditve o komunistični naravi partizanstva, in komuniste obtoževali, da poskušajo v razmerah okupacije izvesti revolucijo »z vsemi njenimi grozotami«. Zaupniki Slovenske ljudske stranke so s podeželja poročali, da postajajo partizani za katoliško prebivalstvo večji sovražnik od okupatorja, delno pa so takšne občutke sami širili in spodbujali. Na javno mnenje so imeli velik vpliv v Ljubljani izhajajoči strankarski časopisi, ki so kljub velikemu številu katoličanov med partizani in v Osvobodilni fronti celotno gibanje označevali kot komunistično. Misel, da je dobil slovenski narod ob okupatorjih še notranjega sovražnika, so javno izražali tudi slovenski politiki v Londonu. Med slovenskimi strankarskimi voditelji v Londonu in Ljubljani se je tako uveljavilo stališče, da morajo tradicionalne slovenske politične stranke na tesneje strniti svoje vrste. Marca 1942 so njihovi predstavniki v Ljubljani tako ustanovili skupen ilegalni organ Slovensko zavezo. Slovenska zaveza je kot zakonito slovensko oblast priznavala slovenske politične predstavnike v Londonu, za zakonito vojsko na jugoslovanskem ozemlju pa enote pod poveljstvom generala Mihailovića. Njeni ustanovitelji so k sodelovanju povabili tudi komuniste, kar pa je bilo tedaj že povsem nerealno. Poskusi zmernejših pristašev Osvobodilne fronte in tradicionalnih političnih taborov, da bi se z Osvobodilno fronto dogovorili za pomiritev in preprečili bratomorni spopad med Slovenci, niso uspeli, vodstvo v Slovenski zavezi pa je postopoma prevzela Slovenska ljudska stranka.

OSVOBODILNI BOJ, REVOLUCIJA IN KOLABORACIJA

Del slovenskih politikov, ki so dotlej le z besedami in z propagandnimi sredstvi zavračali Osvobodilno fronto in partizanstvo, se je spomladi 1942 odločil še za drugo, skrajno usodno dejanje. Komunistom in Osvobodilni fronti je napovedal odkrit boj in podporo zanj iskal pri italijanskih okupatorjih. Prvi so se za ta korak odločili pripadniki predvojnega katoliškega akademskega kluba Straža. Stražarji in njihov mentor Lambert Ehrlich so bil med najbolj brezkompromisnimi nasprotniki Osvobodilne fronte in so komuniste od začetka protiokupatorskega odpora obtoževali, da odporniško gibanje izrabljajo za uresničitev revolucionarnih načrtov. Nasilni komunistični obračuni z nasprotniki so, kot se je zdelo, njihove obtožbe potrjevali.

Stražarji so tako že marca 1942 sodelovali z italijansko policijo pri odkrivanju in zasliševanju pristašev Osvobodilne fronte. Ehrlich je spomladi leta 1942 odločno kritiziral italijansko zasedbeno politiko. V spomenici, ki jo je izročil italijanskim predstavnikom, je trdil, da je italijanska oblast v Ljubljanski pokrajini kljub priključitvi Italiji začasne narave, saj ima kraljevina Jugoslavija v Londonu še naprej mednarodno priznano vlado in torej še ni dokončno razpadla. To naj bi pomenilo, da bo tudi o prihodnji usodi slovenskega ozemlja odločala šele mirovna konferenca po vojni. Toda hkrati je italijanske oblasti pozval, naj omogočijo ustanovitev avtonomne slovenske varnostne službe, ki bo prebivalstvo varovala pred partizanskim in komunističnim nasiljem. Podobne predloge so na Italijane naslovili tudi ljubljanski župan Juro Adlešič, nekdanji ban Marko Natlačen, škof Rožman in bivši jugoslovanski general Leon Rupnik (1880–1946), ki je predlog za ustanovitev slovenskih »varnostnih« enot vojaško utemeljil. Istočasno je prišlo do delno spontanega, delno organiziranega odpora proti partizanskemu gibanju v nekaterih krajih na Dolenjskem. Organiziranje oboroženih protipartizanskih skupin je podpirala duhovščina, ponekod pa so duhovniki ustanavljanju protipartizanskih oddelkov tudi nasprotovali in se opredeljevali za partizansko stran.

Vprašanje odnosa do partizanstva in kakšna naj bo slovenska politika v razmerah okupacije, je namreč razdelilo tudi katoliško duhovščino. Na spodnjem Štajerskem so Nemci z duhovniki vse od začetka vojne ravnali zelo nasilno. Zapirali so jih, jih izseljevali in jih več celo usmrtili. Škofa Tomažiča so v Mariboru osamili in konfinirali. Tomažič je duhovnike in vernike leta 1941 resda pozval, naj se vzdržijo »nezakonitih« protiokupatorskih dejanj, toda z Nemci ni bil pripravljen sodelovati in tudi duhovniki so, kolikor jih je po nemških izselitvah v lavantinski škofiji še ostalo, marsikje podprli odporniško gibanje in se mu pridružili. Podobne

so bile razmere na Primorskem, kjer je bila večina slovenskih duhovnikov odločno protifašistično usmerjena, do komunistov pa zadržana ter pripravljena le na neobvezujoče stike z njimi. Do obsežnejšega sodelovanja Cerkve in duhovščine z okupatorji je tako prišlo le v Ljubljanski pokrajini, kjer je škof Rožman ob sklicevanju na papeško okrožnico Divini redemptoris že jeseni 1941 zavrnil povezovanje s komunisti. Po uboju Lamberta Ehrlicha, ki so ga aktivisti Vos ustrelili maja 1942, in po likvidaciji nekaterih drugih duhovnikov pa je do OF in partizanstva sploh zavzel povsem odklonilno stališče. Čeprav je kasneje pri zasedbenih oblasteh večkrat posredoval za zaprte, ki so bili znani kot pristaši odpora proti okupatorju, za pozive odposlancev vodstva Osvobodilne fronte ter zmernežev v liberalni in katoliški stranki, ki so ga poskušali prepričati, naj se Cerkev v vse ostrejšem državljanskem spopadu ne opredeljuje, ni imel posluha. Toda del duhovnikov je tudi v Ljubljanski pokrajini še naprej podpiral partizansko gibanje. Opravljali so verske obrede za borce in njihove enote in skrbeli za kar se da nemoteno versko življenje na ozemlju, ki so ga nadzorovale odporniške enote.

Italijanske oblasti so se dobro zavedale, da so tudi nasprotniki Osvobodilne fronte in partizanstva nenaklonjeni okupaciji in je njihov pravi politični cilj obnovitev Slovenije v demokratizirani jugoslovanski državi, razširjeni s Slovenci poseljenimi področji Julijske krajine in Koroške. Toda poleti 1942 so sprejele ponudbo slovenskih strankarskih voditeljev, ki so predlagali ustanovitev protipartizanskih enot. Oborožene skupine, ki so že nastale, so legalizirale, obenem pa z orožjem in drugo opremo omogočile nastanek novih. Od julija 1942 je začelo v okolici Ljubljane, na Dolenjskem in na Notranjskem rasti število »vaških straž«, ki so združevale nasprotnike partizanstva. Čeprav so imele »vaške straže« v prvi vrsti obrambne naloge, so sodelovale tudi v italijanskih vojaških operacijah. Pristopanje k »vaškim stražam« je bilo sprva prostovoljno, vendar se je pritisk k vključevanju vanje naglo večal. Med njihovimi posebej vnetimi organizatorji so bili aktivisti ljudske stranke in duhovniki. Ti so imeli skupaj s katoliško stranko v protipartizanskih enotah tudi največji vpliv in so nasprotovali poskusom liberalnih in četniških voditeljev, da bi z vaškimi stražami okrepili četniško gibanje. Italijanske oblasti so »vaške straže« avgusta 1942 povezale v Prostovoljno protikomunistično milico (Milizia Volontaria Anti-comunista MVAC), ki jo je vodil poseben vojaški urad v Ljubljani, »vaške straže« in oddelke MVAC pa so nadzirali italijanski častniki.

Italijani so v nekaj več kot štirih mesecih trajajoči protiodporniški ofenzivi poleti in jeseni leta 1942 dobesedno prečesali Ljubljansko pokrajino, hkrati pa se je na njenem ozemlju razplamtel bratomorni spopad, ki je imel značilnosti državljanske vojne. Italijanska vojska je večkrat razbila partizanske enote. Zlasti v začetku ofenzive je zelo nasilno nastopala tudi proti civilnemu prebivalstvu. Pri odkrivanju, preganjanju in pobijanju pristašev Osvobodilne fronte

in partizanstva so aktivno sodelovali pripadniki »vaških straž« in drugih protipartizanskih oddelkov. Konec oktobra 1942 je bilo v italijanskih taboriščih 26 000 prebivalcev Ljubljanske pokrajine, več kot tisoč so jih okupatorski vojaki s svojimi slovenskimi zavezniki med ofenzivo postrelili, na stotine pa jih je padlo v bojih. Toda vodstvu Osvobodilne fronte in partizanskemu poveljstvu se je uspelo prebiti iz italijanskega obroča in se umakniti v hribovje jugozahodno od Ljubljane. Velika italijanska ofenziva in istočasne nemške vojaške akcije proti odporniškimi enotam na Gorenjskem in Štajerskem tako niso dosegle svojega namena. Italijani so sicer v Ljubljanski pokrajini okrepili nadzor nad ozemljem, ki so ga dotlej nadzorovali odporniški oddelki, ter prestrašili in demoralizirali prebivalstvo, partizanskega gibanja in Osvobodilne fronte pa niso uničili.

Potem ko se je nemški in italijanski vojaški pritisk nekoliko umiril, Rdeča armada pa je pri Stalingradu končno izborila težko pričakovano zmago, je bilo slovensko komunistično vodstvo prepričano, da je prišel čas za utrditev komunističnega, že dotlej vodilnega položaja v odporniškem gibanju. Posebej so jih motili katoliški zavezniki, ki so imeli pomembno vlogo pri obnovi partizanske vojske po italijanski ofenzivi, saj so ji s svojim ugledom pridobili največ novih pripadnikov. Politična moč krščanske skupine in njena težnja po lastni politični organizaciji sta se povečali, hkrati pa so se zaostrili njeni odnosi s komunisti, ki organizacijske samostojnosti, kot so jo imeli sami, niso bili pripravljeni dopustiti nikomur med zavezniki. Za komunistične voditelje so bile predstave o Osvobodilni fronti kot koaliciji enakopravnih protiokupatorskih zaveznikov preprosto nesprejemljive, saj so boj proti okupatorjem od začetka razumeli kot uvod v revolucijo. Od jeseni 1942 je nanje vse bolj pritiskalo tudi jugoslovansko partizansko in komunistično vodstvo. To se dotlej zvečine ni vmešavalo v slovenske razmere, s krepitvijo in širitvijo partizanskega gibanja na območju nekdanje Jugoslavije pa je želelo poenotiti njegovo vojaško in politično organizacijo. Drugod na jugoslovanskem ozemlju partizanstvo ni imelo podobne pluralne zasnove kot slovenska Osvobodilna fronta, zato so v jugoslovanskem komunističnem vrhu menili, da je treba slovensko odporniško gibanje trdneje spraviti pod komunistični nadzor.

Slovenski komunistični voditelji so tako konec februarja 1943 predložili predstavnikom katoličanov in liberalcev v Osvobodilni fronti v podpis izjavo (po kraju podpisa v Polhograjskih dolomitih je postala znana kot Dolomitska izjava), v kateri so ti komunistom priznali vodilno vlogo v odporniškem gibanju in pravico do lastne politične stranke, sami pa so se odrekli svojim političnim organizacijam in celo svojim aktivistom. Z Dolomitsko izjavo so si komunisti tudi formalno podredili svoje zaveznike. Odločitvi, da imajo svojo politično organizacijo in aktiviste v Osvobodilni fronti le komunisti, privrženci

ostalih dveh največjih skupin pa so le pripadniki enotne Osvobodilne fronte, so sprva nekateri vodilni člani katoliške in liberalne skupine nasprotovali. Komunistični voditelji so pri tem vsem, ki so izjavi nasprotovali, zagrozili z osamitvijo in celo z likvidacijo.

K mirnemu razpletu komunističnega »udara« v vodstvu slovenskega partizanskega gibanja je pomembno prispeval razmeroma ugoden razvoj odporniških akcij spomladi 1943. Partizanski enote so namreč dosegle več vojaških uspehov, novi partizanski oddelki pa so nastajali ne le v Ljubljanski pokrajini, temveč tudi drugod, posebej na Gorenjskem in Primorskem. Partizansko vodstvo je svoje enote znova reorganiziralo in v pričakovanju zavezniškega izkrcanja na Jadranu usmerilo napade na železniške in cestne povezave. Junija 1943 se je glavnemu štabu slovenskih odporniških enot v kočevskih gozdovih kot odposlanec britansko-ameriške vojaške misije pridružil major William Jones, mesec dni kasneje pa so slovenski partizani dobili tudi prvo zavezniško pomoč v orožju.

Toda hkrati se je nadaljeval in širil bratomorni državljanski spopad. Potem ko je Vos oktobra 1942 ubila bivšega bana Natlačena in so italijanske oblasti za povračilo v Ljubljani ustrelile 24 talcev, so komunisti v Ljubljani prenehali z likvidacijami uglednih nasprotnikov. V času italijanske ofenzive se je umirilo tudi komunistično nasilje nad civilnim prebivalstvom na Dolenjskem in Notranjskem. Vseeno širjenja protipartizanskih vaških straž ni bilo več mogoče ustaviti. Maja 1943 je bilo v Ljubljanski pokrajini vanje vključenih že 6000 mož. Voditelji tradicionalnih strank so bili spomladi 1943 – tako kot vodstvo Osvobodilne fronte – prepričani, da se naglo bližata odločilni vojni preobrat in zavezniško izkrcanje. Zato so si prizadevali strniti svoje sile in se pripraviti na obračun s komunisti, ki so jih šteli za svoje glavne nasprotnike.

Prizadevanja posameznikov, ki so sprte strani pozivali k premirju in spravi so bila v takšnih razmerah neuspešna. Škof Rožman je v začetku leta 1943 pod pritiskom svoje okolice pretrgal stike s katoličani v Osvobodilni fronti, partizanstvo pa ponovno obsodil kot brezbožno komunistično gibanje. Toda spomladi istega leta so zahteve po pogajanjih predstavnikov obeh največjih slovenskih strank z vodstvom Osvobodilne fronte začele prihajati tudi iz Londona. Slovenski politiki v Londonu, ki so se zaradi sodelovanja strankarskih voditeljev z Italijani znašli v zelo neprijetnem položaju, so nasprotnike Osvobodilne fronte prepričevali, naj poskušajo s komunisti in njihovimi zavezniki skleniti premirje ter ustaviti bratomorni boj. Vendar prave volje pomiritev ni bilo. Maja 1943 je pobudo za premirje med Osvobodilne fronte in njenimi slovenskimi nasprotniki podprl tudi škof Rožman, junija pa so se v prid pogajanjem izjasnili še zmerneži v katoliški in liberalni stranki. Toda v vodstvu Osvobodilne fronte so si nenadno pripravljenost nasprotnikov na

pogajanja razlagali kot znak njihove slabosti, v komunističnem vrhu pa so neposredna pogajanja »z belo gardo« sploh odklanjali.

Spopadi med partizani in njihovimi slovenskimi nasprotniki so pri tem vse bolj usodno delili civilno prebivalstvo v Ljubljanski pokrajini, ki se je marsikje brez jasnejše lastne odločitve in slike o dogodkih znašlo na eni ali drugi vojskujoči se strani. V takšnih razmerah nepomirljive narodne razdeljenosti se je 8. septembra 1943 in v dneh, ki so sledili, po slovenskem ozemlju razširila vest o kapitulaciji Italije.

RAZMAH PARTIZANSTVA IN RUPNIKOVA LJUBLJANSKA POKRAJINA

Partizanska vojska je bila na italijanski zlom dobro pripravljena. Vodstvo partizanskih enot, ki je že maja 1943 navezalo stik z italijanskimi vojaškimi poveljniki, se je na Dolenjskem z italijanskimi častniki dogovorilo, da bodo partizanski oddelki njihovim enotam omogočili umik proti morju in proti Italiji, če jim bodo ti prepustili orožje. Partizanske enote so tako v notranjosti Ljubljanske pokrajine in na Primorskem razorožile nemajhen del italijanskega vojaštva ter zasegle precej težkega orožja, ki ga dotlej niso imele. Vodstvo Osvobodilne fronte je poleg tega razglasilo splošno mobilizacijo in z mobiliziranci, prostovoljci ter povratniki iz italijanskih taborišč povečalo svojo vojaško moč. Po kapitulaciji Italije je delovalo na slovenskem ozemlju kar pet partizanskih divizij z okoli 20 000 borci. Hkrati je prišlo med slovenskim prebivalstvom na Primorskem do množičnega vključevanja v odporniške enote. Oblast na ozemlju po nadzorom partizanskih čet je prevzel Narodnoosvobodilni svet, vrhovni plenum Osvobodilne fronte pa je 16. septembra 1943 razglasil priključitev Primorske k »svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji«. Na Primorskem med Slovenci ni prišlo do bratomornega spopada kot v Ljubljanski pokrajini, kar je bila na eni strani posledica na vse sloje razširjene, v predvojnim izkušnjah z italijanskim fašizmom utrjene protifašistične usmerjenosti prebivalstva, na drugi pa prožnejšega in strpnejšega obnašanja katoliških in komunistični voditeljev kakor v osrednji Sloveniji.

V nasprotju s partizanskim gibanjem, ki je po kapitulaciji Italije doživljalo pravi polet, so se protipartizanske in protikomunistične enote znašle v velikih težavah. Del pripadnikov vaških straž se je po odhodu Italijanov umaknil v nemške postojanke in v Ljubljano, ki so jo že na dan italijanske predaje zasedli nemški vojaki. Drugi del vaških stražarjev in del četnikov pa se je v pričakovanju zavezniškega izkrcanja v Istri utrdil v vasi Grčarice in na gradu Turjak južno od Ljubljane. Partizanska vojska je njihove utrdbe zavzela in zajela več kot 1200

nasprotnikov. Partizani so okoli 400 ujetnikov (tudi ranjencev) kljub dogovoru v vodstvu Osvobodilne fronte, da bodo voditeljem protipartizanskih enot sodili, borce pa vključili v partizanske oddelke ali spustili domov, brez sodbe usmrtili. Okoli 250 ljudi so obsodila na smrt partizanska vojaška sodišča. Pripadniki partizanskih enot so po kapitulaciji Italije tako na raznih delih slovenskega ozemlja likvidirali več kot devetsto resničnih in domnevnih slovenskih odporniških nasprotnikov. Krvavi obračun s pripadniki protipartizanskih oddelkov je še poglobil razkol med slovenskim prebivalstvom.

Nemci so slovensko ozemlje, ki je bilo do italijanskega zloma pod Italijani, vključili v novoustanovljeno operacijsko cono Jadransko primorje s središčem v Trstu. Med šestimi pokrajinami, ki so jo sestavljale, je bila tudi Ljubljanska. Ta je ohranila dotedanje meje, nemške oblasti pa so ji – podobno kot drugim pokrajinam operativne cone – podelile omejeno samoupravo. Med razlogi za takšno politiko, ki se je bistveno razlikovala od nemškega režima na Štajerskem, Koroškem in Gorenjskem, so bile spremenjene razmere na evropskih bojiščih, ki so zaposlovala vse več nemškega vojaštva. Na čelo Ljubljanske pokrajine so postavili dotedanjega ljubljanskega župana generala Leona Rupnika, ki je bil podrejen vrhovnemu komisarju operacijskega območja Friedrichu Rainerju v Trstu. Rupnik je imel ob sebi nemške svetovalce.

Ljubljanska pokrajina je dobila pod Nemci in Rupnikom v nekaterih pogledih celo večjo avtonomijo kot pod Italijani. Drugim pokrajinam operacijske cone Jadransko primorje, v katerih so živeli Slovenci, so načelovali prefekti italijanske narodnosti. Pri tem so Nemci kljub italijanskemu nasprotovanju tudi v teh pokrajinah ponekod dopuščali slovensko občinsko upravo, slovenske šole in celo slovenske protipartizanske oddelke. Toda hkrati so skrajno nasilno nastopali proti partizanskemu gibanju in njegovim simpatizerjem. Nemške policijske in SS enote so uničevale vasi in naselja, streljale in obešale talce ter v Rižarni pri Trstu uredile zaporniško taborišče, v katerem so ubili več tisoč Judov, Slovencev in Italijanov. Večina slovenskih strankarskih politikov v Ljubljanski pokrajini ni hotela neposredno sodelovati z Rupnikom. Rupnikovi zaupniki in sodelavci so bili zato predvsem mlajši možje iz liberalnih in katoliških vrst. Rupnika je fascinirala nemška vojaška moč in vsaj sprva je verjel, da bo Hitlerju uspelo vzpostaviti nov evropski red z Nemčijo na čelu. Slovensko prihodnost je videl v avtonomni slovenski enoti pod nemškim protektoratom, glavnega slovenskega nasprotnika pa v komunizmu in partizanstvu. Tako se je skupaj z voditelji vaških straž že septembra 1943 zavzel za ustanovitev oboroženih enot, ki so pod imenom Slovensko domobranstvo združile dotedanje in nove protipartizanske oz. protikomunistične borce. Domobranske enote so po dogovoru z Nemci, ki so jih oborožili in plačevali kot pomožno

policijsko silo, lahko delovale le na ozemlju Ljubljanske pokrajine. Obenem so okupatorske oblasti dopustile nastanek podobnih enot na Primorskem in Gorenjskem. Domobranska vojska je imela slovensko vodstvo, toda o večjih vojaških operacijah je odločalo nemško poveljstvo. V njene oddelke so se vključili nekdanji vaški stražarji ter drugi nasprotniki partizanstva, nemajhen del njihovega moštva pa so sestavljali tudi mladi fantje in možje, ki so se z vstopom v domobranske vrste izognili partizanski in nemški mobilizaciji. Poleti 1944 je bilo v domobranskih enotah v Ljubljanski pokrajini okoli 13 500, na Primorskem približno 2000 in na Gorenjskem 2500 mož. Rupnik in njegovi somišljeniki se niso obširneje spraševali o naravi nacističnega režima in njegovih zločinih nad Judi, Romi in slovanskimi narodi. Njihov zgled je bila vichyjska Francija, domobranske čete pa so razglašali za narodno vojsko ter jedro novega, protikomunističnega gibanja. Del domobranskih enot je tako opravljal tudi policijske naloge ter zapiral in preganjal aktiviste ter borce Osvobodilne fronte. Domobranska policija je aretirane med drugim izročala Nemcem, ki so jih pošiljali v koncentracijska taborišča.

Domobranci so vojaško obvladovali okolico Ljubljane, kjer so uživali največjo podporo prebivalstva, močnejše postojanke pa so imeli še na Dolenjskem in Notranjskem. Toda velik del Ljubljanske pokrajine je še naprej nadzorovala partizanska vojska. Vodstvo Osvobodilne fronte in partizanskega gibanja je po kapitulaciji Italije sklicalo zbor narodnih predstavnikov z vsega slovenskega ozemlja, ki naj bi gibanju zagotovil širše legitimne temelje. Zbor, ki naj bi imel funkcijo odporniškega parlamenta, se je sestal v začetku oktobra 1943 v Kočevju, na njem pa so poleg 640 odposlancev iz raznih delov Slovenije sodelovali tudi zastopniki jugoslovanskega partizanskega in komunističnega vrha. Prisotni so – kot najvišji organ nove »slovenske oblasti« - izvolili Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO). Hkrati so sprejeli sklep o slovenski vključitvi Jugoslavijo, ki bo vsem svojim narodom zagotavljala enakopravnost. Izbrali so tudi delegacijo, ki naj bi novembra 1943 odpotovala v bosansko mesto Jajce, da bi slovensko gibanje zastopala na zasedanju vrhovnega organa jugoslovanskega partizanskega gibanja – Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ).

Zveze slovenskih odporniških voditeljev z jugoslovanskim partizanskim in komunističnim vrhom so bile do leta 1943 še precej negotove. Za stike po komunistični liniji je skrbel zlasti Edvard Kardelj, ki je preživel precejšen del vojne v Titovi okolici. Pritisk k poenotenju in centralizaciji partizanskega gibanja, ki ga je bilo čutiti od jeseni 1942, so slovenski partizanski voditelji sprva odklanjali. Slovenski odposlanci so tako tudi na zasedanju AVNOJ-a v Jajcu 29. in 30. novembra 1943 zastopali stališče, da mora biti nova

Jugoslavija na pravici narodov do samoodločbe in odcepitve utemeljena federacija, kar so sprejeli in potrdili tudi drugi zborovalci. Jugoslovansko vodstvo s Titom na čelu je slovenski delegaciji zagotovilo, da bodo Slovenci v povojni Jugoslaviji lahko obdržali svojo vojsko in uživali dobršno mero gospodarske avtonomije. Kljub temu so se težnje po poenotenju jugoslovanskega partizanskega gibanja po zasedanju v Jajcu še okrepile. Že spomladi 1944 je prišlo do centralizacije varnostno-obveščevalne službe (njene naloge je prevzela centralno organizirana Ozna, Oddelek za zaščito naroda), pritiski k poenotenju pa so se nadaljevali in povečevali tudi v vojski ter na raznih političnih ravneh. Vodilni slovenski komunisti se sicer s postopki in odločitvami jugoslovanskega partizanskega vrha niso vedno strinjali, toda v glavnem so jih sprejemali, saj je tesna povezanost z jugoslovanskim gibanjem utrjevala tudi njihovo moč in položaj.

Nemci so poskušali v drugi polovici septembra 1943 z veliko ofenzivo razširiti oblast na ozemlje, ki je prišlo po kapitulaciji Italije v partizanske roke. V bojih, ki so zajeli Ljubljansko pokrajino, Primorsko in Gorenjsko in so se nadaljevali še v zimo 1943, so prizadejali odporniškemu gibanji hude izgube. Toda partizanske enote so uspešno obnavljale svoje vrste in po umiku nemških in domobranskih oddelkov ponovno prevzemale nadzor nad izgubljenimi območji. Hkrati so vojaško dejavnost širile na pokrajine, kjer se je odporniško gibanje počasneje razvijalo. Marca 1944 so se anglo-ameriški misiji v kočevskih gozdovih, kjer se je nahajalo odporniško vodstvo, pridružili odposlanci Rdeče armade. To je med slovenskimi komunisti, ki so bili že nestrpni zaradi sovjetskega obotavljanja pri podpori jugoslovanskim partizanom, povzročilo veliko navdušenje.

Komunistični voditelji so se začeli spomladi 1944, ko se je ponovno zdelo, da konec vojne ni daleč, načrtno pripravljati na »prevzem oblasti« in povojni politični red, ki naj bi preprečil povratek večstrankarstva in zagotovil oblikovanje »ljudske« vlade pod komunističnim vodstvom. Februarja 1944 se je v Črnomlju sestal na kočevskem zboru izvoljeni SNOO, ki se je preimenoval v Slovenski narodnoosvobodilni svet in se razglasil za najvišje slovensko zakonodajno in predstavniško telo. Njegovo predsedstvo je imelo vlogo »partizanske vlade«. Komunistični vrh in vodstvo Osvobodilne fronte sta tako postopno vzpostavljala novo upravno, sodno in politično oblast, ki je imela svoj aparat, svoje uradnike in svojo hierarhijo. V nastajajočem sistemu je imela eno ključnih mest politična policija, ki naj bi partizansko gibanje ščitila pred okupatorjevimi zaupniki, v resnici pa je bila predvsem komunistično orodje za obračunavanje z nasprotniki.

Spomladi 1944 so poskušali svoje vrste močneje strniti tudi Rupnikovi domobranci. V štabu domobranske vojske so prišli na misel, da bi njihovo notranjo povezanost okrepili z

vojaško prisego. Besedilo zaobljube, s katero so domobranci 20. aprila 1944 prisegli na slovesnosti v Ljubljani (prisego so za pripadnike domobranske vojske, ki so se v njene enote vključili kasneje, ponovili januarja 1945), je na nemško zahtevo vsebovalo formulacijo o »skupnem boju z nemško oboroženo silo pod poveljstvom vodje Velike Nemčije« ter »proti komunizmu kakor njegovim zaveznikom«, kar je v slovenski javnosti že tedaj vzbudilo zelo različne komentarje. Zaprisežne proslave se je poleg Rupnika ter visokih domobranskih in nemških častnikov udeležil ljubljanski škof Rožman. Med Rupnikovimi pristaši in sodelavci je bilo malo nemških simpatizerjev, zato kaže domobransko zaobljubo razumeti predvsem kot izraz odvisnosti domobranskega vodstva od Nemcev. Prisega je imela za Rupnika in domobrance od vsega začetka negativne posledice. Za odporniški in partizanski vrh je bila dokaz več o njihovem kolaborantstvu, za voditelje tradicionalnih strank pa dodaten razlog, da so se sodelovanja z Rupnikom izogibali. Odločno odklonilno stališče do Rupnika in domobranstva je prevladalo tudi v Veliki Britaniji, kjer so se od začetka leta 1944 povečevale simpatije za Tita in jugoslovanske partizane. To je še pospešilo razhajanja med slovenskimi politiki v emigraciji, ki so pod vtisom partizanskih uspehov in vojnih dogodkov na jugoslovanskem ozemlju vse bolj odkrito obsojali kolaboracijo in strankarske prvake v domovini pozivali, naj se vendar že poskušajo sporazumeti z Osvobodilno fronto in partizanskimi voditelji.

V drugi polovici leta 1944 so se vse v spopadih udeležene strani pripravljale na konec vojne. Slovensko partizansko vodstvo je po sporazumu med Josipom Brozom Titom in predsednikom jugoslovanske kraljeve vlade v Londonu Ivanom Šubašićem junija 1944 o medsebojni podpori in sodelovanju, ki je jugoslovanskemu partizanskemu gibanju pridobil mednarodno zavezniško priznanje, razglasilo amnestijo za pripadnike domobranskih in drugih protipartizanskih oddelkov. V jugoslovanskem in slovenskem komunističnem vrhu so bili potem, ko je Tito avgusta 1944 obiskal zavezniška poveljstva v Italiji in se v Neaplju sestal z britanskim premierom Churchillom, še bolj kot prej prepričani, da bo prišlo do zavezniškega izkrcanja na Jadranu ali Balkanu. Zato so pripravili načrte za delo slovenskih odporniških oblasti pod zavezniško zasedbo in se sami pripravljali na čimprejšnjo zasedbo Trsta in Primorske. Že januarja 1944 je bil pri vodstvu slovenskega partizanstva ustanovljen znanstveni inštitut, ki je pod vodstvom zgodovinarja Frana Zwittra (1905–88) in ob sodelovanju več uglednih izobražencev in strokovnjakov zbiral gradivo za povojna mejna in meddržavna pogajanja. Njihov cilj je bil na osnovi strokovne dokumentacije ugotoviti in določiti narodno-jezikovne meje novodobne Združene Slovenije, ki naj bi postala avtonomna enota federativne Jugoslavije, hkrati pa zbrati gradivo za mirovno konferenco.

Toda istočasno so se na vsem slovenskem ozemlju nadaljevale sovražnosti in spopadi. Nemci so poskušali območja med Italijo, Jadranom in Alpami pred prihodom zavezniških sil »očistiti« partizanstva in so stopnjevali pritisk ne le na odporniško gibanje, temveč tudi na civilno prebivalstvo. Partizanske enote so napadale in rušile prometnice in si prizadevale širiti in okrepiti osvobojena območja. Pripadniki tajnih in varnostnih služb so še naprej razkrinkavali nasprotnike in brez sojenja obračunavali z njimi. Gestapo je spomladi 1944 odkril z Britanci povezane obveščevalce v Sloveniji in na Hrvaškem, nato pa od junija do oktobra 1944 pozaprl in pregnal v koncentracijska taborišča nekaj sto aktivistov in privržencev slovenske katoliške in liberalne ilegale. V takšnih razmerah je poleti 1944 končno prenehala delovati Slovenska zaveza.

ZADNJI VOJNI MESECI: ZMAGOVALCI IN PORAŽENCI

Jeseni 1944 sta se začeli na bližajoči nemški poraz pripravljati tudi vodstvi obeh največjih slovenskih političnih strank. Vsaj del njihovih voditeljev se je dobro zavedal, da je bil po zavezniškem priznanju partizanske vojske in ob dejstvu, da sami niso uspeli organizirati dejavnejšega protiokupatorskega odpora, njihov položaj skrajno negotov. V začetku decembra 1944 so ustanovili Narodni odbor, ki naj bi prevzel slovensko politično vodstvo. Na prevzem oblasti po vojni so se – podobno kot njihovi komunistični tekmeci – resno pripravljali, toda za seboj niso imeli vojaške sile, saj je domobranstvo ostajalo pod Rupnikovim in nemškim vplivom, in tudi ne pomembnejše podpore prebivalstva, saj so z njim v vojnih letih večinoma izgubili neposreden stik. Njihovi politični načrti in želje so temeljili predvsem v upanju, da bodo slovenska območja po vojni zasedli zahodni zavezniki in predvojne stranke priznali kot legitimne slovenske zastopnike. V tem smislu so se skupaj z nekaterimi emigrantskimi politiki obračali na Britance in jih pozivali, naj čim prej posežejo v slovenski prostor in preprečijo prevlado komunistov.

Že oktobra 1944, ko je jugoslovanska partizanska vojska s pomočjo Rdeče armade zasedla Beograd, pa je postajalo jasno, da se neizprosno bliža povsem drugačen konec vojne, kot so ga želeli slovenski strankarski politiki. Konec marca je Rdeča armada, ko je na poti proti Avstriji – skupaj s prekmurskimi partizani – osvobodila Prekmurje, prvič in zadnjič posegla na slovenska tla. Aprila pa je na pohodu proti Istri in Trstu prestopila hrvaško-slovensko mejo tudi 4. armada jugoslovanske vojske. Z vključitvijo slovenske partizanske vojske, ki je spomladi 1945 štela okoli 37 000 borcev, v jugoslovansko armado je bilo aprila in maja 1945 konec slovenske vojaške samostojnosti. Slovenske in jugoslovanske partizanske

enote so bile odtlej pod skupnim poveljstvom in so poskušale na slovenski zahodni in severni meji pred angloameriškimi četami zasesti območja, ki so leta 1920– po koroškem plebiscitu in po pogodbi v Rapallu – pripadla Avstriji in Italiji. Tako so 1. maja 1945 po hudih bojih in ob podpori slovenskega, z italijanskimi borci okrepljenega odporniškega gibanja dan pred novozelandskimi enotami zavzele večino Trsta. Istega dne so vkorakale v Gorico, teden dni pozneje –8. maja 1945– pa so istočasno z britanskimi vojaškimi oddelki zasedle Celovec.

Narodni odbor je 3. maja 1945 v Ljubljani sklical sestanek predvojnih slovenskih poslancev in nekaterih najzvestejših strankarskih pristašev. Zbrane je razglasil za »slovenski parlament«, ki je ob sklicevanju na razne zavezniške izjave razglasil »narodno državo Slovenijo kot sestavni del demokratične in federativne kraljevine Jugoslavije«. Partizane in prebivalstvo so zborovalci pozvali k spravi in prenehanju sovražnosti. Vse to pa seveda – ob veliki premoči partizanske vojske – ni imelo več nobenega pomena. Ko so Nemci 5. maja 1945 v Ljubljani predali oblast Narodnemu odboru, so se general Rupnik, škof Rožman in najvidnejši slovenski strankarski voditelji že pripravljali na beg proti Avstriji. Istega dne je bila v Ajdovščini razglašena slovenska partizanska vlada, ki ji je načeloval Boris Kidrič. Štiri dni pozneje – 9. maja 1945 – so partizanske enote zasedle Ljubljano.

Druga svetovna vojna je – tako kot na območju celotne Jugoslavije – tudi na slovenskem ozemlju zahtevala velike človeške žrtve. Po raziskavah Inštituta za novejšo zgodovino naj bi v letih 1941–46 na življenje najmanj 95 000 ljudi, ki so leta 1941 živeli na ozemlju današnje države Slovenije. Med vojnimi žrtvami naj bi bilo več kot 27 000 partizanskih borcev, okoli 36 000 civilistov, približno 3500 pripadnikov protipartizanskih enot ter preko 12 000 mobilizirancev v nemško in italijansko vojsko. Med žrtvami naj bi bilo tudi približno 1000 Nemcev in okoli 550 Judov s slovenskega ozemlja. V isti sapi naj bi v času vojne samo nemški okupatorji zaprli 40 000 oseb, jih 30 000 do 40 000 vpoklicali v nemško vojsko, 15 000 poslali v koncentracijska in druga taborišča (med drugim v Dachau, Auschwitz, Mauthausen), več kot 3400 pa so jih ustrelili kot talce. Nekaj desetinam ljudi so izrekle smrtno kazen italijanske oblasti, ki so prav tako ustrelile 145 talcev. Madžarsko nasilje v Prekmurju je imelo zaradi slabše razvitega odpora manjši obseg. Več kot 14 000 slovenskih civilistov in pripadnikov protipartizanskih enot pa so potem, ko je bila vojna že končana, brez sojenja pobile še nove slovenske in jugoslovanske oblasti. Če prištejemo žrtve povojnih pobojev k žrtvam vojnega časa, je na ozemlju današnje države Slovenije v letih 1941–46 zaradi vojnega in povojnega nasilja izgubilo življenje najmanj 9.8 odstotka tedanjega prebivalstva (od tega največ v Ljubljanski pokrajini in na Gorenjskem). Ocene okupatorskih izgub (nekaj več kot 6000 nemških in nekaj manj kot 1500 na slovenskih tleh padlih

italijanskih vojakov) se zde v primerjavi s temi številkami razmeroma nizke.

Vojna je močno prizadela tudi gospodarstvo in materialno izčrpala prebivalstvo. Vsi trije okupatorji, ki so si leta 1941 razdelili Dravsko banovino, so težili h kar najučinkovitejši vključitvi njenih potencialov v svoja gospodarstva. Nemci so rudniške in industrijske obrate na Štajerskem in Gorenjskem preusmerili v vojno proizvodnjo, kar je sprva pospeševalo gospodarsko rast in večalo število delovnih mest. Obenem so investirali v energetske vire, v infrastrukturo in industrijske panoge, ki so bile zanimive za vojsko. V Ljubljanski pokrajini ni bilo pomembnejše industrije, zato so Italijani v večjem obsegu izkoriščali predvsem gozdove. Največ materialne in gospodarske škode je nastalo v zadnjih vojnih mesecih, ko so vse v vojskovanje zapletene strani z zavezniškim letalstvom vred uničevale prometne ter industrijske in druge objekte.

Glavno breme oskrbe in prehranjevanja partizanske vojske je nosilo kmečko prebivalstvo. T. i. narodni davek in »posojilo svobode«, ki ju je Slovenski narodnoosvobodilni odbor uvedel jeseni 1941, kmalu nista več zadostovala, zato so se partizanski intendanti poleg prostovoljnega posluževali prisilnega odkupa in rekvizicij. Poseben problem je predstavljala oskrba sanitetne in zdravstvene službe. V času vojne je na slovenskem ozemlju delovali 121 skrivnih partizanskih bolnišničnih enot. Sanitetni material in zdravila so delno pridobivale prek pristašev in iz okupatorskih zalog, delno pa s pomočjo zaveznikov.

Slovenske šole so v prvih dveh letih delovale samo v Ljubljanski pokrajini. Italijani v nasprotju z Nemci, ki so takoj v začetku okupacije ukinili slovensko šolstvo, niso odločneje spreminjali šolskega sistema. Poleg osnovnega šolstva so v Ljubljanski pokrajini ohranila odprta vrata učiteljišča, strokovne šole, univerza ter druge kulturne ustanove. Rupnikova uprava je poskušala po kapitulaciji Italije šolske razmere vrniti v predvojno stanje. Po italijanski kapitulaciji so odprli slovenske šole tudi na Primorskem in Goriškem.. Že spomladi 1942 pa je svoje šolstvo organiziralo tudi partizansko gibanje. Partizansko šolstvo, ki je bilo seveda močno odvisno od poteka bojev in vojnih razmer, se je razmahnilo zlasti po kapitulaciji Italije.

Ves čas vojne pa se je – sprva res predvsem v Ljubljanski pokrajini in šele po kapitulaciji Italije tudi na Primorskem ter drugod – vsaj v omejeni obliki nadaljevalo tudi slovensko kulturno in znanstveno življenje. Vse večje in pomembnejše protipartizanske in odporniške politične skupine so imele svoje časopise, izhajale pa so tudi strokovne publikacije in leposlovne knjige. Raziskovalci in ustvarjalci, ki se niso aktivneje priključili vojskujočim se taborom, so se večinoma izogibali aktualnih tem, se prilagajali političnemu položaju ali pa so – zlasti v leposlovnih delih – izražali grozo zaradi vojnih strahot. Toda hkrati se je v dilemi

med partizanstvom in protipartizanstvom nemajhen del izobraženstva povsem določno opredelil. V protipartizanskem boju padli pesnik France Balantič (1921–43) je postal simbolni junak protikomunističnega tabora. Živahna kulturna dejavnost pa se je – posebej po kapitulaciji Italije – razvila tudi v partizanskih enotah in na ozemlju, ki so ga nadzorovali partizani. Vodstvo Osvobodilne fronte (od januarja leta 1943 je bil njegov predsednik literarni kritik Josip Vidmar), ki se je dobro zavedalo središčnega pomena kulture v slovenskem javnem življenju, si je prizadevalo v partizanske vrste pritegniti čim večje število uglednih izobražencev in umetnikov. Na ozemlju pod nadzorom partizanskih enot so poleg znanstvenega inštituta delovali narodno gledališče, umetniški klub, instrumentalni ansambli in pevski zbori, partizanske tiskarne pa so natisnile vrsto strokovnih in leposlovnih publikacij. Čeprav je imela tudi odporniška umetnost močan vojni in politični pečat, je bilo med umetniškimi stvaritvami, ki so nastale v partizanskih enotah, v zaporih, v pregnanstvu in taboriščih, nemalo pretresljivih pričevanj in izpovedi.

Tragični razvoj vojnih dogodkov, ki je v letih 1941–45 pripeljal do bratomorne vojne in komunistične prevlade na slovenskem ozemlju, je imel korenine v predvojni jugoslovanski in slovenski politični negotovosti, v pomanjkanju demokratične tradicije med Slovenci, predvsem pa v socialni šibkosti ter nazorsko-politični razcepljenosti slovenskega meščanstva, ki tudi ob izbruhu vojne ni znalo odločneje in enotneje opredeliti temeljnih nacionalnih interesov. Le z majhno avtoriteto, omahljivostjo in nesposobnostjo slovenskih strankarskih elit, da bi v začetku vojne določneje opredelile narodnopolitične cilje in okoli sebe strnile odporniško razpoloženo prebivalstvo, je mogoče razložiti nagel uspeh nekaj več kot tisoč komunistov, ki v letih 1941-1945 organizirali množični protiokupatorski odpor in ga spremenili v komunistično revolucijo. Državljanska vojna, ki je na Slovenskem izbruhnila v času okupacije, je bila na ideološkem in političnem planu predvsem rezultat spopada med dvema avtoritarnima nazoroma, med boljševiškim komunizmom in katoliškim klerikalizmom. Število slovenskih komunistov je bilo pri tem še leta 1943 presenetljivo majhno (vsega 1212, od tega 550 v partizanskih enotah). Do občutne pomnožitve članstva slovenske komunistične stranke je prišlo šele po kapitulaciji Italije (spomladi leta 1944 je štela slovenska komunistična partija 8373 članov). Demokratično usmerjene skupine in posamezniki, ki so se v protiokupatorskem boju povezovali s komunisti, z njimi niso delili njihovih prevratniških idej. Toda prepričanje, da morata biti povojna Slovenija in Jugoslavija ne le narodno, temveč tudi socialno pravičnejši in bolj demokratični od predvojnih, je imelo široko podporo tudi med komunističnimi zavezniki – nekomunisti. Mnogi med njimi so si neprikrito komunistično težnjo po politični nadvladi tako razlagali kot skrajnost, ki jo bo po vojni mogoče omejiti,

gesla o revoluciji pa so razumeli kot usmeritev k reformi, ki bo preprečila ponovitev predvojnih jugoslovanskih in slovenskih razmer in tudi Slovencem odprla pot v družbo večje socialne enakosti in svobode.

Pri presoji razmer na slovenskem ozemlju med drugo svetovno vojno seveda ne kaže pozabiti jugoslovanskega okvira. Po razpadu Kraljevine Jugoslavije leta 1941 so bili komunisti s partizanstvom, ki so ga vodili, edino odporniško gibanje, ki je zajelo veliko večino ozemlja predvojne jugoslovanske države. Tradicionalne slovenske stranke in politične skupine so sicer – razen nekaj izjem – tudi med vojno zagovarjale obnovitev Jugoslavije, toda njihova povezava z Jugoslavijo je potekala predvsem prek zahodnih zaveznikov in Londona. Slovenski komunisti so imeli v tem pogledu prednost, ki jim je dodatno pomagala k zmagi. Komunicirali so predvsem s somišljeniki na jugoslovanskih tleh in le v nujnih primerih tudi s tistimi v tujini. Tako so bili leta 1945, ko so jugoslovanski strankarski voditelji v emigraciji in doma šele oblikovali nove politične strategije in zavezništva, skupaj s komunisti drugod v Jugoslaviji edina politična sila z vsejugoslovanskim zaledjem, vplivom in prestižem.

ZMAGOSLAVJE ZMAGOVALCEV

»Pozdravljena jugoslovanska vojska na osvobojeni slovenski zemlji,« je 9. maja 1945 – ob osvoboditvi Ljubljane – zapisal duhovnik in pisatelj Fran Saleški Finžgar. »Pridi z oljkovo mladiko miru, ki naj vcvete v novi dobi za novo delo v poštenosti in pravičnosti, v trudu in znoju, v spoštovanju resnične svobode, ki je v tem, da radi služimo pravičnim zakonom v prid naši skupnosti. V to skupno sožitje naj nas ne druži nobeno nasilje – vse naj bo sad nezlagane in nesebične ljubezni.« Vendar je tudi pristavil: »Ne slepimo ne sebe ne drugih z zlato dobo, ki nam jo obetajo ... Zlato te dobe je še sila globoko zakopano in bo treba krvavih žuljev, da ga izgrebemo.«

Slovensko prebivalstvo je konec vojne pričakalo z navdušenjem in olajšanjem, marsikje pa tudi s tesnobo in strahom. V mestih in na podeželju so partizanske enote pozdravljali s cvetjem in petjem, toda v isti sapi so se zlasti v osrednji Sloveniji za umikajočo se nemško vojsko vile dolge kolone beguncev. Zmagovalci, ki so napovedovali naglo obnovitev porušene domovine ter nacionalno in socialno pravičnejši družbeni red kot je bil predvojni, so uživali množično ljudsko podporo. Vseeno za klice k strpnosti in domoljubni miroljubnosti niso imeli posluha. Povojni obračun z nasprotniki partizanstva in okupatorskimi sodelavci je bil v Sloveniji – kot drugod v Jugoslaviji – krut in neizprosen. Boris Kidrič je 5. maja 1945, ko je prevzemal funkcijo predsednika prve povojne slovenske vlade, resda

nastopil proti nenadzorovanemu maščevanju nad »zavedenimi množicami«, a je v isti sapi napovedal »brezkompromisen boj proti narodnim izdajalcem.« Podobno protislovna so bila stališča drugih slovenskih in jugoslovanskih voditeljev s Titom na čelu, ki so na eni strani pozivali k neusmiljenemu obračunu s kolaboracionisti, na drugi pa si – v strahu pred nepredvidljivimi posledicami množičnega nasilja – prizadevali spraviti obračunavanje z nasprotniki pod svoj nadzor.

Nove oblasti so začele neposredno po osvoboditvi s pomočjo aktivistov, narodnoosvobodilnih odborov, policije in tajne policije prave in domnevne kolaborante ter nasprotnike partizanstva in komunizma preganjati po vsem ozemlju, ki so ga nadzirale. Število zaprtih, poslanih v taborišča in usmrčenih brez sojenja ali po hitrih sodnih postopkih v prvih mesecih po vojni še ni natančneje ugotovljeno. Na Štajerskem in v Prekmurju so se nasilne akcije med drugim usmerile proti pripadnikom nemške manjšine, aktivnim pripadnikom medvojnih nemških organizacij in Kočevarjem, ki se ob odhodu nemške vojske niso umaknili z nemškimi četami. Že maja in junija 1945 so jih nekaj sto zaprli, usmrtili in poslali v taborišča. Jeseni 1945 je bilo v zaporih in taboriščih več kot 3500 spodnještajerskih in prekmurskih Nemcev, od 7400 do 9000 »folksdojčerjev« in Slovencev, ki so se med vojno razglašali za Nemce in se vključili v nemške organizacije, pa so slovenske oz. jugoslovanske oblasti izselile v letih 1945/46. Do podobnih nasilnih akcij proti italijansko govorečim in slovenskim pravim in domnevnim nasprotnikom nove slovenske in jugoslovanske oblasti je prišlo tudi na Primorskem.

Glavnina domobranske vojske se je maja 1945 skupaj z voditelji tradicionalnih strank in drugimi nasprotniki partizanstva in komunizma prebila na avstrijsko Koroško in predala Britancem. Med begunci so bili še številni kmetje in preprosti ljudje (zlasti iz Ljubljanske pokrajine), ki so pred partizani in novo oblastjo bežali pod vplivom protikomunistične propagande, pa tudi pod vtisom resničnih in izmišljenih zgodb o partizanskih grozodejstvih. V begunskih taboriščih v Avstriji in Italiji so se jim pridružili interniranci iz nemških koncentracijskih taborišč, vračajoči se s prisilnega dela v Nemčiji, vojni ujetniki in izobraženci, ki so v času vojne študirali na nemških in italijanskih šolah – skratka ljudje, ki se zaradi ideoloških razlogov ali strahu pred komunizmom niso hoteli vrniti v domovino. Konec maja 1945 je bilo v Avstriji in Italiji okoli 20 000 do 25 000 beguncev slovenske narodnosti. Strankarski in domobranski voditelji so pričakovali, da bodo Britanci domobrance obravnavali kot borce jugoslovanske kraljeve vojske ali – v najslabšem primeru – kot vojne ujetnike. Ta pričakovanja pa so bila brez osnove.

V zavezniškem poveljstvu za Sredozemlje v Caserti so se sredi maja 1945 res odločili,

da bodo pripadnike jugoslovanskih protipartizanskih enot, ki so se umaknili v Avstrijo vrnili v Jugoslavijo. Razlogov za britansko odločitev je bilo več. Med poglavitnimi je bilo nedvomno dejstvo, da ni bilo v britanskih vojaških in političnih vrhovih in javnosti za begunce, ki so bili osumljeni sodelovanja z Nemci, nobenih simpatij. Sklep o repatriaciji beguncev, ki so se zatekli na Koroško, pa je bil tudi zelo pragmatičen: oskrba begunskih taborišč na jugu Avstrije in nadzor nad njimi sta povzročala britanskim vojaškim oblastem nemajhne težave, ki so se z vrnitvijo nekaj desettisoč beguncev v njihovo domovino zmanjšale.

V zadnjih dneh maja 1945 so Britanci jugoslovanskim oblastem izročili več deset tisoč beguncev, ki so se zatekli v Avstrijo. Med njimi je bilo okoli 11 000 Slovencev, večinoma domobrancev in njihovih častnikov, pridružilo pa se jim je tudi 500 ali 600 civilistov, saj so jim britanski oficirji zagotavljali, da jih bodo preselili v Italijo. Na jugoslovanski strani sta vrnjene prevzeli jugoslovanska vojska in tajna policija (OZNA), ki sta jih spravili v sprejemne zapore in taborišča. Tam so jih pripadniki OZNE razvrstili po skupinah, jih manjše število izpustili ali poslali pred vojaška sodišča, več kot 10 000 pa so jih skupaj z resničnimi in domnevnimi nasprotniki partizanskega boja, ki so jih zajeli na slovenskih tleh, določili za usmrtitev. Število brez sojenja pobitih je tako preseglo 14 000 ljudi. Jugoslovanska vojska je na slovenskih tleh pobila tudi (doslej še ne natančneje ugotovljeno) število hrvaških beguncev – vojnih oseb in civilistov, ki so ji jih Britanci predali jugoslovanskim oblastem. Sklep o množičnem poboju vrnjenih pripadnikov protipartizanskih vojaških oddelkov so sprejeli v jugoslovanskem komunističnem vrhu, saj je prišlo do podobnih pobojev tudi na Hrvaškem in drugod v Jugoslaviji, gotovo pa ga niso izvršili brez odobritve najožjega slovenskega komunističnega vodstva. V očeh komunističnih voditeljev so bili vrnjeni begunci kolaboranti, izdajalci in nevarni politični nasprotniki, ki bi lahko v zaostrenih mednarodnih odnosih po vojni ogrozili novo oblast in komaj začeti revolucionarni proces. Zato so kot v številnih drugih stvareh tudi v obračunu z njimi ravnali po sovjetskih zgledih. Posledice tega skrajno brutalnega dejanja so bile – v človeškem in populacijskem pogledu - zelo tragične. Če k usmrčenim in pobeglim Slovencem prištejemo še usmrčene, pobegle in izseljene Nemce ter Italijane (okoli 15 000 spodnještajerskih Nemcev in Kočevarjev se je iz Slovenije izselilo že pred koncem vojaških spopadov), so izgube prebivalstva na slovenskem ozemlju v letih 1941–46 presegle 146 000 ljudi.

Komunističnemu vrhu je uspelo množične poboje v precejšni meri prikriti. Ko so z amnestijo avgusta 1945 del v taboriščih zaprtih ujetnikov in domobrancev izpustili, je to še okrepilo prepričljivost uradnih razlag, po katerih so bili ostali zaprti in pogrešani še »na prevzgoji«. Toda bivši Rupnikovi privrženci in vojaki v zanosnem povojnem navdušenju nad

porazom okupatorjev in v ozračju rastoče napetosti zaradi zaostrenih odnosov med Jugoslavijo in zahodnimi zavezniki niso bili deležni večjega razumevanja in simpatij celo med ljudmi, ki niso bili naklonjeni komunizmu. V javnosti sta prevladovali nacionalna vznesenost in pripravljenost za obrambo slovenskih področij v Julijski krajini in na avstrijskem Koroškem, ki jih je morala slovenska vojska maja in junija 1945 pod pritiskom zahodnih zaveznikov zapustiti. Hkrati sta se čutili tudi optimizem in vnema za obnovo domovine, ki bi morala biti po široko razširjenem prepričanju pravičnejša kot predvojna Jugoslavija. V prvih povojnih mesecih so tako tudi nekateri ugledni nasprotniki komunizma še verjeli, da je komunistično nasilje le prehoden pojav in da bodo volitve prinesle »veliko spremembo«, saj bodo komunisti morali – soočeni z voljo volivcev – pristati na demokratični parlamentarizem.

Na takšna pričakovanja je med drugim vplivalo dejstvo, da je jugoslovansko komunistično in partizansko vodstvo po konferenci na Jalti popustilo zavezniškim pritiskom in marca 1945 pristalo na oblikovanje začasne jugoslovanske vlade, v kateri so bili tudi predvojni politiki in predstavniki političnih strank. Ministrski svet, ki mu je predsedoval Josip Broz Tito (njegov zunanji minister je bil nekdanji hrvaški ban in dotedanji predsednik jugoslovanske vlade v Londonu Ivan Šubašić), je za svoj cilj razglasil dokončno osvoboditev predvojne Jugoslavije ter s Hrvati in Slovenci poseljenih področij, ki so po prvi svetovni vojni ostala zunaj meja karađorđevićevske kraljevine. Napovedal je obnovitev gospodarstva, spoštovanje privatne pobude in demokratično izvolitev oblastnih organov v federalnih enotah. Pri tem je izrecno zavrnil maščevalno obračunavanje z »vojnimi zločinci« in »narodnimi izdajalci« ter se zavzel za njihovo kaznovanje po načelu pravičnosti in interesa »reda in miru« v državi. Poleti 1945 je bilo na osnovi dogovorov med Titom in Šubašićem zakonsko obnovljeno večstrankarstvo, vendar so dejavnost obnovile le stranke v Srbiji, na Hrvaškem ter v srbskih delih Bosne in v Črni gori. Avgusta 1945 je jugoslovansko vodstvo izpolnilo še zadnjo obveznost, ki so mu jo veliki trije naložili na sestanku v Jalti. Sklicalo je začasno skupščino in vanjo poleg 371 članov Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) vključilo 118 predvojnih poslancev, predstavnikov strank in t. i. neodvisnih osebnosti, ki med vojno niso sodelovale z okupatorjem ali nasprotovale partizanskemu boju.

Komunistično popuščanje britanskemu pritisku, predvojnim politikom in obnovljenim strankam je bilo seveda samo navidezno. Komunistični in partizanski voditelji, ki so na osvobojenih ozemljih že med vojno vzpostavljali novo oblast, po osvoboditvi niso bili pripravljeni z nikomer deliti pridobljene politične moči in so vodstvo države vzeli v svoje roke. Komunistična partija se sicer ni formalno konstituirala kot politična stranka, temveč je

delovala konspirativno, »iz ozadja«. Toda o vseh pomembnejših vprašanjih državne politike, povojne obnove in nove državne uprave je odločal maloštevilni komunistični vrh z desetčlanskim Politbirojem Komunistične partije Jugoslavije na čelu. Za uresničevanje njegovih odločitev so skrbeli centralni komiteji v federalnih enotah in njim podrejeni komunistični organi. Izvršilni in drugi državni organi so bili v veliki večini le izvajalci komunistične politike; kljub federalni zasnovi države so delovali hierarhično in centralistično. Nekateri deli državnega sistema – kot vojska, Oddelek za zaščito naroda (OZNA), do neke mere pa tudi policija – niso bili podvrženi nikakršnemu zunanjemu nadzoru in so bili za svoje delo odgovorni le najožjemu komunističnemu vodstvu. Za politično mobilizacijo prebivalstva je bila avgusta 1945 ustanovljena Ljudska fronta, ki je imela za večino ljudi sprejemljiv program (ohranitev pridobitev protiokupatorskega boja, pravične meje nove Jugoslavije, »bratstvo in enotnost« med njenimi narodi, obnova domovine ter izboljšanje gospodarskih in socialnih razmer za vse prebivalce). Članice Ljudske fronte so bile poleg posameznikov in nekaterih političnih strank v Srbiji in na Hrvaškem tudi množične organizacije kot Antifašistična fronta žensk, Zveza mladine in Zveza sindikatov, ki so bile prav tako trdno v rokah komunistov.

Komunistični voditelji so v javnih nastopih pozivali k politični enotnosti in obrambi »ljudske demokracije«, oblikujočo opozicijo pa so kljub dogovorom v državnem vrhu razglašali za reakcionarno in sovražno ter jo – zlasti na Hrvaškem – že pred začetkom zasedanja začasne skupščine odkrito preganjali. Jugoslovanski komunistični vrh ni skrival, da vidi edinega pravega zaveznika v Sovjetski zvezi in je vzneseno slavil njen politični sistem, Rdečo armado in Stalina. Tito je aprila 1945 skupaj s Šubašićem in drugimi sodelavci v Moskvi podpisal jugoslovansko-sovjetsko pogodbo o prijateljstvu. Jugoslovanski odnosi z Veliko Britanijo in zahodnimi zaveznik pa so se že mesec dni pozneje močno zaostrili zaradi Trsta in Koroške. Vseeno se na konferenci v Potsdamu julija 1945 »veliki trije« niso mogli več sporazumeti o skupnem opominu Titu in Beogradu, naj spoštujeta sprejete dogovore. Komunistični vrh v Beogradu si je v začetku avgusta z ukazom o amnestiji (ta je seveda zajel le del zaprtih, za skrivoma pobite pa je prišel prepozno) v zahodni javnosti celo še pridobil simpatije. Tako je lahko v začasni skupščini, ki je začela zasedati 10. avgusta tem bolj energično uveljavil svojo voljo. Kljub nasprotovanju maloštevilne skupine opozicijskih poslancev so Tito in njegovi sodelavci brez težav dosegli, da je bila po hitrem postopku sprejeta vrsta zakonov, ki so v temelju spreminjali upravno, gospodarsko in družbeno ureditev države. Med njimi je bil tudi zakon, ki je določal kazni za »delovanje proti ljudstvu in državi«. Spominjal je na predvojne kraljeve dekrete, saj je dušil spontano izražanje narodnih

čustev in z enostransko zaščito gesel o bratstvu in enotnosti onemogočal odkrito razpravljanje o medvojnih dogodkih in nacionalnih spopadih.

Začasna skupščina je sicer ob koncu zasedanja sprejela tudi zakon o večstrankarstvu in svobodi združevanja, toda vsa druga zakonodaja in celotni potek skupščinskega dela so potrjevali in utrjevali prevlado komunistov. Proti takšnemu razvoju dogodkov, ki so ga spremljali napadi na opozicijo in njene poslance, so neuspešno protestirali maloštevilni opozicijski poslanci. Oktobra je vlado zapustil tudi Šubašić in navidezne komunistične koalicije z opozicijo je bilo konec. Zakon o volitvah, ki ga je sprejela začasna skupščina, je starostno mejo volilnih upravičencev znižal na 18. let, volilno pravico pa razširil na ženske in vojake. Toda obenem jo je odvzel ne le okupatorskim sodelavcem ter nasprotnikom partizanstva, temveč tudi njihovim bližnjim sorodnikom. Na volitvah 11. novembra 1945 so imeli volivci na izbiro dve skrinjici: skrinjico Ljudske fronte in skrinjico brez liste. Volivci so zaradi visokega števila nepismenih v manj razvitih delih države svojo voljo izražali s kroglicami. Rezultati so bili sicer po republikah različni (lista Ljudske fronte je dobila najmanj glasov v Sloveniji), po pričakovanjih pa je velika večina volivcev glasovala za Ljudsko fronto. Čeprav je marsikje prihajalo do zlorab, je jasno, da opozicija v razmerah napadalnih komunističnih pritiskov ni imela nikakršne možnosti za uspeh. Novoizvoljena ustavodajna skupščina je na prvem, otvoritvenem zasedanju 29. novembra 1945 dokončno odvzela vse pravice Karađorđevićem, ukinila monarhijo in dotedanjo Federativno demokratično Jugoslavijo (FDJ) preimenovala v Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo (FLRJ). Sovjetska zveza je »novo« Jugoslavijo priznala takoj, Velika Britanija in ZDA pa sta ji z odkritimi zadržki do komunističnega režima sledili konec decembra 1945.

Protikomunistična opozicija je bila v Sloveniji bistveno šibkejša kot v Srbiji ali na Hrvaškem. Strankarski voditelji, ki so med vojno delovali v domovini in niso podpirali partizanstva, so v začetku maja 1945 večinoma prebegnili v Avstrijo in Italijo. V času priprav na volitve v ustavodajno skupščino se je tako poskušala legalno organizirati le liberalno usmerjena skupina Črtomirja Nagodeta (1903–47), ki se je pred vojno povezovala s komunisti, nato pa se je z njimi zaradi sovražnega odnosa komunistov do Mihajlovićevih četnikov in agresivnega vodenja partizanskega boja razšla. Svobodomiselni Črtomir Nagode je bil protifašist in občudovalec Sovjetske zveze, krogu njegovih somišljenikov pa so se pridružili tudi nekateri demokratično misleči izobraženci. Skupina je imela stike z britanskimi diplomati in s predstavniki opozicijskih skupin v Beogradu. Toda komunistični pritisk je bil premočan, število ljudi, ki so bili pripravljeni tvegati spopad z novimi oblastmi pa premajhno. Po odločitvi opozicijskih skupin v Beogradu, da se volitev ne bodo udeležile, ter po neuspelih

dogovarjanjih s pripadniki predvojnih slovenskih strank so oktobra 1945 tudi v Nagodetovem krogu opustili misel na samostojno volilno akcijo.

Komunisti so povojno oblast v Sloveniji – kot drugod v Jugoslaviji – gradili na temeljih, ki so jih oblikovali v zadnjih letih vojne. Število članov Komunistične partije Slovenije je bilo leta 1945 še skromno (vsega nekaj več kot 8000 ljudi); na vodilna upravna in politična mesta so bili – poleg članov stranke – postavljeni najzvestejši komunistični soborci iz partizanskih vrst. Ti so uživali neprimerno večje zaupanje komunističnih voditeljev kot drugi udeleženci odpora ali žrtve okupatorskega nasilja (aktivisti v mestih, zaporniki, interniranci, pregnanci in izseljenci). Tako se je tudi med pristaši partizanskega boja in žrtvami okupatorja takoj po vojni izoblikovala hierarhija s partizanskimi borci v vrhu in drugimi pripadniki odporniškega gibanja pod njimi. Po odhodu nemških okupatorjev so prevzeli v mestih in na deželi oblast organi osvobodilnega gibanja (na najnižjih ravneh narodnoosvobodilni odbori in odbori OF), tam, kjer to ni bilo mogoče, pa jo je začasno prevzela vojska. Kandidate za politične funkcije so na vseh ravneh natančno preverjali. Glavno merilo za odločanje o njihovi primernosti je bilo obnašanje med okupacijo in odnos do partizanstva. Nadzor nad kulturnim življenjem in šolstvom je prevzela komisija za politiko in propagando (po sovjetskem zgledu imenovana Agitprop), ki je tako kot v jugoslovanski prestolnici in središčih vseh federalnih enot delovala tudi pri centralnem komiteju komunistične partije v Ljubljani ter skrbela za populariziranje komunističnih gesel in ideologije.

Vse pomembnejše politične odločitve so bile v rokah najožjega komunističnega vrha, zbranega v politbiroju slovenske komunistične partije, ki je disciplinirano sledil navodilom komunističnega vodstva v Beogradu. Novi slovenski voditelji so brez posebnih ugovorov sprejeli stališče, da morajo komunisti v Jugoslaviji najprej z usklajeno, centralizirano politiko utrditi oblast ter šele potem, ko »ljudska oblast« ne bo več ogrožena, začeti povečevati samostojnost federalnih enot. Iz Beograda je delo slovenskega politbiroja nadziral in usmerjal Edvard Kardelj, ki je ostal tudi po vojni vodilni ideolog jugoslovanske in slovenske komunistične politike. V slovenskem komunističnem vrhu so si ob tem prizadevali vsaj na zunaj ohraniti odprto in pluralno – »ljudskofrontno« – podobo nove oblasti in so na nekatere pomembnejše funkcije postavili voditelje »zavezniških skupin«, ki so med vojno sodelovale v OF in narodnoosvobodilnem boju. Toda hkrati so odločno zavračali vsako misel na njihovo ponovno politično osamosvojitev. Osvobodilna fronta je postala v novih razmerah množična politična organizacija – izvajalka komunistične politike, ki je na volitvah poleti in jeseni 1945 skrbela za izvolitev uradnih kandidatov v »narodnoosvobodilne odbore« in v ustavodajno

skupščino.

Priprave na volitve so bile za komunistični vrh preizkus avtoritete nove oblasti in »zadnja čistka« političnih nasprotnikov. Toda rezultati volitev so bili za komunistične voditelje kljub pritiskom na volivce precejšne razočaranje. Lokalnih volitev se je poleti 1945 res udeležilo več kot 95 %volilnih upravičencev, že udeležba na volitvah v ustavodajno skupščino novembra istega leta pa je bila precej skromnejša, saj je svoj glas oddalo »le« 81 % Slovencev, ki so imeli volilno pravico. Še slabši so bili – za nove oblasti – volilni rezultati. Kar 17 % volivcev – ponekod pa celo še več – je namreč kroglico vrglo v skrinjico brez liste (v severovzhodni Sloveniji je lista Ljudske fronte dobila ponekod celo manj kot 50 % glasov).

V Beogradu so glavno krivdo za »slab« volilni rezultat pripisovali slovenskim komunističnim voditeljem, ki naj bi v nasprotju s komunisti drugod v Jugoslaviji, zatajili. Edvard Kardelj jim je očital »liberalizem v odnosu do včerajšnjih sovražnikov« in pretirano »zvestobo črki zakona«, hkrati pa tudi nacionalizem in pomanjkanje revolucionarne odločnosti. Po Kardeljevem mnenju je bila velika slabost slovenske komunistične partije v njeni »malomeščanski sestavi«, saj naj bi med vojno v njene vrste stopali predvsem intelektualci. Slovenski komunistični voditelji so samokritično pritrjevali Kardeljevim ocenam in se zavezali, da bodo zaostrili stališče do »sovražnikov« in »rekacije«. Konec leta 1945 se je komunistični pritisk v Sloveniji tako še povečal. Komunisti so na vseh ravneh okrepili oblast ter iz dneva v dan bolj odločno posegali tudi na področje gospodarstva. Kot vsa Jugoslavija se je namreč po vojni tudi Slovenija srečevala z velikimi gospodarskimi problemi, v jugoslovanskem komunističnem vodstvu v Beogradu pa so od nje zahtevali, naj se kot najrazvitejša federalna enota ne le sama naglo obnovi in industrializira, temveč naj z vsemi močmi sodeluje tudi pri obnovi manj razvitih in nerazvitih delov države.

Oblasti v Sloveniji so začele po končanih bojih najprej obnavljati prometne poti, energetske objekte in večje industrijske obrate, saj so bili sprostitev prometa preko slovenskega ozemlja, zagotovitev prepotrebne energije ter oživitev industrijske proizvodnje pomembni za vso državo. Sicer pa so imele industrijske panoge, elektrifikacija in premogovništvo – po sovjetskem zgledu – v jugoslovanskih obnovitvenih načrtih tudi drugače prednost pred kmetijstvom. V komunističnem vrhu so gospodarsko obnovo vse od začetka razumeli kot uvod v industrializacijo, ki naj bi jugoslovansko, večinoma še vedno kmetijsko družbo, kar se da hitro popeljala v industrijsko prihodnost. Enostranska usmerjenost k izgradnji industrije in zagotovitvi energetskih virov je še poglabljala stisko pri preskrbi z živili; z njo so se hkrati večale težave, ki so najbolj neposredno prizadele prebivalstvo. Slovenijo je kljub pomoči UNNR-e (Organizacije Združenih narodov za pomoč in obnovo) že

jeseni leta 1945 zajelo vsesplošno pomanjkanje. Težave z oskrbo so se še zaostrovale tudi zaradi oblastnega plenjenja zasebnih trgovin, obrtnih delavnic in podjetij ter razlaščanja trgovcev, obrtnikov in podjetnikov. To je bilo sprva uperjeno proti Nemcem, nato pa tudi proti Slovencem, ki so med vojno sodelovali z okupatorji, odklanjali partizanstvo ali nasprotovali komunistom. Vlada je poskušala sicer z odločitvijo o agrarni reformi in razdelitvi dela veleposestniške in cerkvene zemlje pridobiti revnejše podeželsko prebivalstvo, toda majhni kmečki proizvajalci niso mogli nadomestiti primanjkljaja, ki je nastal z nacionalizacijo velikih zemljiških obratov.

Politične, družbene in gospodarske razmere so bile torej zelo negotove, občutje ogroženosti pa so – tako pri oblasteh kot pri prebivalstvu – še stopnjevali zapleti okoli slovenske oziroma jugoslovanske razmejitve z Avstrijo in Italijo. Jugoslovanska vojska se je morala pod pritiskom zahodnih zaveznikov že maja 1945 umakniti iz južne Koroške in Celovca na staro, po koroškem plebiscitu začrtano jugoslovansko-avstrijsko mejo. Junija 1945, ko je postalo jasno, da Sovjetska zveza ne bo podprla jugoslovanskih zahtev po Trstu, so morali v Beogradu pristati še na umik jugoslovanskih čet iz Trsta, Gorice in Pulja ter privoliti v razdelitev Julijske krajine v dve coni. Cona A, ki je obsegala tržaško, goriško in puljsko okrožje ter dolino na desnem bregu Soče do Bovca in Predela, je prešla pod anglo-ameriško upravo, cono B, ki je obsegala vse drugo istrsko in primorsko ozemlje do leta 1920 v Rapallu začrtane jugoslovansko-italijanske meje, pa so upravljale jugoslovanske oblasti. Jugoslovanski in slovenski voditelji, ki so priključitev Julijske krajine in s Slovenci poseljenih področij avstrijske Koroške k Jugoslaviji ves čas vojne razglašali za enega ciljev partizanskega boja, so zavezniško stališče, da bodo o spreminjanju meja odločala šele mirovna pogajanja, doživljali kot skrajno krivično. Že tako napeti jugoslovanski odnosi z Anglo-Američani so se še poslabšali, hkrati pa so se zaradi Stalinove odločitve, da zaradi jugoslovanskih mejnih zahtev ne bo tvegal konflikta z Londonom in Washingtonom, za nekaj mesecev ohladili tudi odnosi med Beogradom in Moskvo.

V Beogradu so se zavedali, da je Trst za Jugoslavijo skoraj gotovo izgubljen, če bo o njegovi pripadnosti odločala mirovna konferenca. Poleti in jeseni 1945 so zato še stopnjevali propagandno vojno proti zahodnim zaveznikom in proti Veliki Britaniji, ki so jo imeli za svojega glavnega nasprotnika. Očitali so jim, da ščitijo ubežne kolaboracioniste ter opozarjali na zavezniške razmejitvene načrte, po katerih bi obsežna območja s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom ponovno pripadla Italiji. Britanci in Američani so z umikom jugoslovanskih čet iz cone A dosegli enega svojih ciljev, saj so Jugoslovane izrinili iz Trsta in zaustavili »komunistični prodor« proti Zahodu. Toda obenem so s svojim ravnanjem okrepili

jugoslovanski komunistični režim, ki je dokazoval, da zahodni zavezniki podpirajo italijanske ozemeljske zahteve in v nastalih razmerah lahko le nova partizansko – komunistična oblast prepreči ponovitev nacionalnih krivic, ki so jih Slovenci in Hrvati doživeli z razmejitvijo po prvi svetovni vojni. V takšnih razmerah so bili množični protesti, ki so jih v podporo kritikam zahodnih zaveznikov in jugoslovanskim mejnim zahtevam, organizirale jugoslovanske oblasti, ne le orodje komunistične propagande, temveč tudi izraz pristnega ogorčenja prebivalstva, ki je po izkušnjah z italijanskimi in nemškimi okupatorji videlo v priključitvi Julijske krajine, Trsta in južne Koroške k Jugoslaviji samo po sebi razumljiv rezultat partizanske in zavezniške vojne zmage.

Poslanci ustavodajne skupščine v Beogradu so medtem 31. januarja 1946 enoglasno izglasovali novo jugoslovansko ustavo. Ustava je Jugoslavijo razglašala za »zvezno ljudsko državo republikanske oblike« in »skupnost enakopravnih narodov, ki so na osnovi pravice do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, izrazili svojo voljo živeti skupno v federativni državi«. Avtorji ustave – načeloval jim je Edvard Kardelj – so se pri pisanju ustavnega besedila zgledovali po sovjetski ustavi iz leta 1936. Čeprav socializma in komunizma niso omenjali, so »občeljudsko« lastnino razglasili za glavno oporo države in narodnega gospodarstva. Uzakonili so tudi državno podporo kmetijskim zadrugam, omejili privatno lastnino in določili, da je lastnik zemlje lahko le, kdor jo obdeluje, kar je pomenilo, da velika zemljiška posestva ne morejo biti v zasebnih rokah.

Ustava je vsebovala več tradicionalnih liberalnih načel: ločevala je Cerkev od države in omenjala temeljne demokratične svoboščine (svobodo tiska, govora, veroizpovedi in združevanja), državljansko enakost in »osebno nedotakljivost«. Najvišji državni organ in predstavnik ljudske suverenosti naj bi bila zvezna ljudska skupščina, sestavljena iz dveh zbornic: v zvezni zbor so poslance volili vsi upravičenci, v zbor narodov pa so svoje predstavnike pošiljale federalne enote (šest republik in dve avtonomni pokrajini). Republike so imele svoje ustave, ki so povzemale zvezne ustavne določbe in federalne enote opredeljevale kot »ljudske države«. Slovensko ozemlje v Jugoslaviji so poimenovali z Ljudsko republiko Slovenijo; ime Slovenija je tako prvič v zgodovini uradno in pravno veljavno postalo ime upravno-politične enote.

Toda ustavna določila, zlasti tista o demokratičnih svoboščinah, niso skoraj v ničemer vplivala na politično prakso. Odločilna politična sila v državi je bila komunistična partija, ki je ustava ni omenjala, izvršna oblast pa je bila v rokah zvezne vlade z Josipom Brozom - Titom na čelu, ki je bila zvesta uresničevalka politike komunističnega vodstva. Komunistični voditelji po volitvah niso več skrivali, da je njihov cilj nova, socialistična družba po

sovjetskem zgledu in so odkrito pozivali h gospodarski in družbeni obnovi, ki bo ne le za vselej preprečila ponovitev medvojnih grozot, temveč tudi radikalno prelomila s predvojno slovensko in jugoslovansko stvarnostjo. Državni in komunistični vrh sta pomembne politične in upravne odločitve vse od začetka sprejemala mimo ustavno pristojnih ustanov. Ena takšnih odločitev, ki je bila sprejeta brez skupščinske odobritve, je bila tudi razmejitev med republikami. Čeprav bi morala sklep o medrepubliških mejah v Jugoslaviji po ustavi potrditi zvezna skupščina, se to zaradi nesoglasij med republiškimi vodstvi – z izjemo pri delih hrvaško-bosanske in slovensko-hrvaške meje v Istri – ni zgodilo. Meje med jugoslovanskimi republikami v veliki večini niso nikoli dobile zvezne zakonske sankcije in so v glavnem potekale tako, kot so jih v letih 1944/45 začrtali v jugoslovanskem komunističnem in partizanskem vrhu. Tako je bila zvečine določena tudi meja med Slovenijo in Hrvaško; republiški vodstvi v Ljubljani in Zagrebu sta se naknadno samostojno dogovarjali le o njenih spornih delih.

Med najšibkejšimi deli novega ustavnega reda in zakonodaje je bila ureditev sodstva. Ta je v bistvu odražala stanje, kot se je izoblikovalo do začetka leta 1946, obenem pa upoštevala stališče novih oblastnikov, da mora sodnike izbirati in zamenjevati »ljudstvo«. V Sloveniji so začela civilna sodišča delovati konec septembra 1945. Pred tem so obtoženim za kolaboracijo in izdajo sodila vojaška sodišča in sodišče »narodne časti«. Sodišče »narodne časti«, ki je delovalo poleti 1945, je obtožene obsojalo na izgubo državljanskih in političnih pravic, prepoved opravljanja javne službe ali poklica ter na zaplembo premoženja ali prisilno delo, vojaška sodišča pa so jih obsojala tudi na smrt.

Ko so jeseni 1945 začela z delom redna civilna sodišča, se je s komunističnega vrha vsul nanje plaz kritik, da so preveč formalistična in ne opravljajo nalog v skladu z »ljudskim čutom« za pravičnost. Oblasti so del sodnikov zamenjale in poskušale pomanjkanje režimu privrženih pravnih strokovnjakov nadoknaditi s sodniki laiki (tj. sodniki brez pravne ali celo brez visokošolske izobrazbe), obenem pa so sodišča izključile iz preiskovalnega postopka in ga povsem zaupale tožilstvom in OZNi (to so marca 1946 preimenovali v Upravo državne varnosti – UDBA). Ustava in ustrezna zakonodaja sta leta 1946 takšne razmere legalizirali. Ustanovo državnega tožilstva sta uredili centralistično in hierarhično, dobo volitev sodnikov pa za okrajna oz. okrožna sodišča omejili na dve in za vrhovna na štiri leta.

Sprejeti ukrepi in politični pritiski so hitro pokazali svoje rezultate, čeprav so se sodniki ponekod tudi upirali. Konec decembra 1945 so v Ljubljani organizirali velik proces proti častnikom domobranske vojske, voditeljem medvojnih strankarskih legij in pristašem Mihailovićevega gibanja v Sloveniji. V čustveno razgretem ozračju, ki so ga še razvnemali

časnikarski in radijski poročevalci ter drugi oblastni propagandisti, je bilo na smrt obsojenih 17 ljudi (pet med njimi je bilo usmrčenih). Iskanje in obsojanje nasprotnikov protiokupatorskega boja med vojno in ljudske oblasti po njej je tako postalo sestavni del nove družbene in politične stvarnosti. Prvi val povojnih sodnih procesov je v Sloveniji dosegel vrhunec avgusta 1946, ko so pred vojaškim sodiščem v Ljubljani obsodili na smrt generala Leona Rupnika in nemškega vojaškega poveljnika Erwina Rösenerja, hkrati pa v odsotnosti izrekli dolge zaporne kazni voditelju Slovenske ljudske stranke Mihi Kreku in ljubljanskemu škofu Rožmanu.

Slovenske oblasti so sojenje škofu Rožmanu izrabile za obračun z medvojnim vodstvom Ljubljanske škofije ter protipartizansko usmerjenimi duhovniki; obtožile so jih izdajstva, sodelovanja z okupatorji in »dušenja osvobodilne borbe«. To je še poglobilo delitve med katoličani, obenem pa zaostrilo odnose med »ljudsko oblastjo« in Katoliško cerkvijo, za katere se je po vojni kratko zdelo, da jih bo mogoče razumno urediti. Partizanski in komunistični voditelji so namreč javno priznavali, da so se katoličani množično pridružili protiokupatorskemu boju in so odločilno pripomogli k partizanski zmagi. Vodstvo Ljubljanske škofije, ki mu je po begu škofa Rožmana načeloval generalni vikar Anton Vovk, je julija 1945 na zahtevo slovenske vlade s posebno izjavo potrdilo lojalnost novi oblasti, obsodilo delovanje duhovščine v času okupacije in se zavzelo za prenehanje »sovraštva, maščevalnosti in krivičnosti«. Toda premirje je bilo navidezno in kratkotrajno. Katoliška cerkev je bila v očeh novih oblastnikov pač edini upoštevanja vredni nasprotnik, novi režim pa je bil za cerkvene veljake »ateistično-materialistična« grožnja njihovemu vplivu in poslanstvu. Povojni oblastno-politični vrh je tako od vsega začetka težil k omejevanju cerkvene dejavnosti. Z izgovorom ločitve Cerkve od države je oteževal verski pouk, podržavljal cerkvene izobraževalne, vzgojne in dobrodelne ustanove, preganjal redovnice in duhovnike iz bolnišnic in šol ter nacionaliziral cerkveno imetje. Odnose s komunisti pa so s svoje strani zaostrili tudi slovenski škofje, ki so septembra 1945, v času priprav na volitve v ustavodajno skupščino, sopodpisali pastirsko pismo jugoslovanskih škofov. V njem so zavračali proticerkveno politiko državnega vrha, se zavzemali za ohranitev pravic, ki jih je Cerkev imela pred drugo svetovno vojno, in zahtevali vrnitev podržavljene posesti. Od jeseni 1945 se je pritisk na Cerkev in duhovščino še stopnjeval, javne kritike cerkvene politike pa se niso več omejevale le na obnašanje cerkvene hierarhije med vojno, temveč so vse bolj preraščale v obtoževanje Cerkve in njene »reakcionarne« narave sploh.

Vseeno je nemajhen del prebivalstva optimistično zrl v prihodnost in aktivno sodeloval pri obnovi razrušene domovine. Ljudje, zlasti mladi, so se političnih manifestacij in

množičnih delovnih akcij, ki jih je po sovjetskem zgledu organiziral režim udeleževali ne le zaradi političnih pritiskov, temveč tudi iz iskrenega prepričanja, da pomagajo graditi boljši in pravičnejši svet. Na tej domoljubni energiji so komunisti utemeljili novo politično mitologijo: kult partizanskega odporništva in v njem skovanih »bratstva in enotnosti« ter kult revolucije, komunistične partije in njenega voditelja. To naj bi bil nepogrešljiv temelj »ljudske demokracije«, državne stabilnosti in mirnega – bratskega – sožitja med jugoslovanskimi narodi.

NA MEJI MED VZHODOM IN ZAHODOM

V odnosih med Ljubljano in Beogradom je prišlo kljub zunanji enotnosti že leta 1945 do prvih večjih nesoglasij. Prvih kritičnih reakcij iz Ljubljane so bile deležne zvezne gospodarske in finančne odločitve ter težnja komunističnega vodstva po kar se da nagli centralizaciji gospodarstva. Zvezni gospodarski načrti, ki so jih spremljali podrobni predpisi in ustanavljanje vsedržavnih podjetij, so namreč v podrejenih slovenskih ministrstvih naleteli na neprikrito nasprotovanje. Nezadovoljstvo se je še povečalo leta 1946, ko je zvezna vlada zahtevala, da Slovenija nakazuje presežke dohodkov v zvezno blagajno, hkrati pa je prevzela upravljanje najpomembnejših industrijskih podjetij v svoje roke in sklenila, da v naslednjih petih letih ne bo večjih investicij v slovensko industrijo. V ministrskih uradih v Ljubljani so se takšni politiki uprli in so opozarjali, da so zvezni gospodarski predpisi gospodarsko škodljivi. Toda slovensko komunistično vodstvo kritik ni podprlo, temveč je vztrajalo pri zahtevi po poslušnosti Beogradu. Slovenski voditelji so zastopali stališče jugoslovanskega vrha, da je treba gospodarska vprašanja »urejati strogo centralno« ter »dati na jug vse, kar zahtevajo«. Vse dokler »zaostale republike v revolucionarnih skokih« ne dosežejo ali »celo presežejo« razvitih – naj bi se, kot je dejal Boris Kidrič, investiralo predvsem tam, kjer je gospodarstvo slabše razvito, »breme industrializacije« pa naj bi nosile »razvite republike«.

Boris Kidrič je postal s takšnimi stališči leta 1946 jugoslovanski minister za industrijo. Pred tem je nekaj mesecev prebil v Sovjetski zvezi, kjer se je seznanjal z rezultati sovjetskega gospodarskega planiranja. Sovjetske izkušnje so ga še utrdile v prepričanju, da lahko tudi jugoslovanski skok v industrijsko prihodnost zagotovi le centralizirano plansko gospodarstvo. Petletni plan, ki ga je pod njegovim vodstvom sestavila posebna planska komisija je do potankosti urejal gospodarsko življenje v državi. Zvezna skupščina je hkrati sprejela dva zakona o nacionalizaciji, s katerima je prišlo v Sloveniji v državne roke – poleg že prej zaplenjenih – še nadaljnjih 1200 podjetij, trgovin in hotelskih objektov. Z njihovim

podržavljanjem, razdelitvijo in neracionalno uporabo so se gospodarske razmere še poslabšale. Zvezna vlada je morala zato že leta 1947, ko so začeli izvajati gospodarski načrt, odstopati od sprejetih programov in načel.

Kritični gospodarski položaj je še zaostrovalo stanje v kmetijstvu in na podeželju. Komunistični gospodarski načrtovalci, ki so si prva leta po vojni prizadevali kmete povezati v zadrugah, so se leta 1949 – v času največje napetosti v jugoslovansko-sovjetskih odnosih in med drugim tudi zato, da bi dokazali svojo privrženost leninsko-boljševiškim načelom – odločili za politiko kmetijske kolektivizacije. Do leta 1951, ko je kolektivizacija v Sloveniji doživela polom, so v t. i. kmetijske delovne zadruge vključili 8600 kmečkih gospodarstev (okoli 5 % kmečkega prebivalstva in 4 % kmetijskih površin). Čeprav se je poskus kolektivističnega kolhozništva v Sloveniji po dobrih dveh letih neuspešno končal, so bile njegove posledice za kmetijstvo in preskrbo s kmetijskimi pridelki naravnost pogubne.

Država je postala s politiko plenjenja, nacionalizacij in kmetijske kolektivizacije ogromno monopolno podjetje in odločujoča gospodarska sila. Gospodarstvo je bilo potisnjeno v vlogo podrejenega podsistema, ki ga je usmerjalo in upravljalo najvišje državno in politično vodstvo. Federalne enote – republike in obe avtonomni pokrajini (Vojvodina in Kosovo z Metohijo) – so leta 1947 sicer izglasovale vsaka svojo ustavo (v Sloveniji 17. januarja 1947) ter imele svoje skupščine, ministrstva in vlade, volivci pa so poleg v republiška, občinska in krajevna zastopstva poslance neposredno volili tudi v zvezno skupščino v Beogradu. Vendar to v hierarhični jugoslovanski državni in politični zgradbi, kjer je odločanje potekalo enosmerno z vrha proti dnu, tudi naprej ni imelo posebnega pomena. Vojska, policija in tajna policija (UDBA) so bile hkrati še naprej odgovorne le lastni hierarhiji ter najvišjemu državnemu oziroma komunističnemu vrhu.

Moč države in komunistične težnje po njeni krepitvi je jasno razkrivala tudi raba jezikov. Zvezna in republiške ustave so jezikovno rabo in enakopravnost izrecno določale le pri poslovanju sodišč, srbohrvaščina pa je bila uradno uzakonjena kot enotni poveljevalni in učni jezik v vojski, ki je bila organizirana nadnacionalno in eksteritorialno. Vseeno se je kot jezik komunikacije v zveznih upravnih in političnih organih, v zvezni skupščini, v stiku med državnimi in republiškimi uradi, v osrednjih forumih komunistične stranke in drugih političnih organizacij – torej povsod, kjer so se srečevali zastopniki raznih narodov in federalnih enot obdržala srbohrvaščina. S slovenskega vidika jezikovna praksa v povojni Jugoslaviji – v primerjavi s predvojno kraljevino – potemtakem ni pomenila večjega napredka. Slovenščina je bila in ostala jezik uradov, sodišč, šolstva in javne komunikacije v mejah republike Slovenije, zunaj nje pa ni imela veljave.

Toda jezikovna vprašanja po vojni v Jugoslaviji še niso povzročala glasnih razhajanj in srbohrvaščina je bila tudi v Sloveniji široko sprejeta kot jugoslovanska »lingua franca«. Zato pa so slovensko javnost tem bolj vznemirjali problemi razmejitve z Italijo in Avstrijo. Medtem ko so zavezniška pogajanja o obnovitvi Avstrije in njenih mejah s sosedi – torej tudi z Jugoslavijo – leta 1945 zastala, so se na konferencah zunanjih ministrov in mirovni konferenci, ki je od julija do oktobra 1946 zasedala v Parizu, nadaljevale priprave za sklenitev mirovne pogodbe z Italijo. Jugoslovanski pogajalci so se na temelju gradiva, ki so ga med drugim pripravili slovenski strokovnjaki (večinoma že med vojno v partizanskem znanstvenem inštitutu), zavzemali za mejo, ki bi bila kombinacija stare habsburško-italijanske državne in slovensko-romanske jezikovne meje, Trstu pa so bili – glede na italijansko večino – pripravljeni priznati položaj sedme jugoslovanske republike. Zahodni zavezniki so takšne zahteve seveda zavračali, na mirovni konferenci pa je prodrl kompromisni francoski predlog. Jugoslavija je jeseni 1947 dobila celotno cono B Julijske krajine, od cone A pa Kras, del Vipavske doline, dolino Soče in Goriška Brda. Hkrati je bilo kot posebna tamponska država pod pokroviteljstvom Združenih narodov ustanovljeno Svobodno tržaško ozemlje, ki je bilo prav tako kot prej Julijska krajina razdeljeno v dve coni. Cono A, ki je obsegala Trst z okolico in ozemljem proti Tržiču (Monfalcone), so upravljali anglo-ameriški zavezniki, cono B, ki je segala približno od današnje italijansko-slovenske meje do Novigrada v Istri pa jugoslovanska vojska.

Takšna – po prepričanju jugoslovanskih in italijanskih političnih elit »polovična« – rešitev, ki je bila že izraz dejstva, da je med državama potekala ne le državna, temveč tudi blokovska meja, je na obeh straneh razmejitvene črte povzročila nemajhno razočaranje. Jugoslavija je z odločitvijo mirovne konference dobila več kot 7000 km^2 ozemlja Julijske krajine (3820 km^2 tega ozemlja je bilo po prebivalstvu v veliki večini slovensko in zato vključeno v Slovenijo), kar naj bi bila nekoliko zakasnela zavezniška oddolžitev Titu in jugoslovanskim partizanom za njihov protiokupatorski boj. Toda negotova prihodnost Trsta in dodelitev Gorice Italiji sta izzvali ne le v jugoslovanskem političnem vrhu, temveč tudi med jugoslovanskim in zlasti slovenskim prebivalstvom odkrito nezadovoljstvo. Gorica je bila v slovenskih očeh starodavno slovensko mesto, Trst pa je – kljub nesporni italijanski večini – po slovenskih predstavah pripadal zaledju in predstavljal njegovo najpomembnejše okno v svet. Množični protesti, ki jih je proti sklepom mirovne konference organiziral jugoslovanski režim, tako ponovno niso bili le plod političnih pritiskov, temveč tudi široko razširjenega prepričanja, da se je Slovencem v Parizu zgodila nova nacionalna krivica. Jugoslovanska vlada je na ozemlju, ki je z odločitvijo mirovne konference leta 1947 pripadlo Jugoslaviji,

dotedanjim italijanskim državljanom in italijansko govorečim prebivalcem v skladu z mirovno pogodbo omogočila, da se opredelijo za Italijo in se izselijo iz Jugoslavije. Iz Istre in Primorja je tako v času od italijanske kapitulacije leta 1943 do konca štiridesetih let odšlo v Italijo več kot 21 000 ljudi. Med njimi so bili nekdanji italijanski uradniki in avtohtoni istrski Italijani, ki so domove zapuščali zaradi gospodarskih in političnih razlogov ter protiitalijanskega ozračja. Za Italijo je optiralo tudi manjše število Slovencev, ki so odklanjali komunistični režim. Z njihovim odhodom se je etnična podoba slovenske Istre in Primorja opazno spremenila. Po prvem povojnem popisu prebivalstva leta 1948 je imela tedanja Ljudska republika Slovenija 1 391 873 prebivalcev (9 odstotkov vsega jugoslovanskega prebivalstva), med katerimi je bilo kar 97 % Slovencev. Med Neslovenci so bili najmočneje zastopani Hrvati – 16 069, nekaj več kot 7000 je bilo Srbov, 14 987 pa Neslovanov (Italijanov, Nemcev in Madžarov).

Podobno kot drugod v državi se je po drugi svetovni vojni tudi v Sloveniji izoblikovala nova oblastna elita, ki je postopno preraščala v komunistični »novi razred« (kot je novi vladajoči sloj v Jugoslaviji pozneje imenoval Milovan Đilas). Bila je strogo hierarhizirana, posameznikovo mesto v oblastni in uradniški lestvici pa je odločalo ne le o njegovi moči in vplivu, temveč tudi o materialnem položaju. Nove oblasti so namesto plačevanja po kvalifikaciji uvedle sistem plačevanja po funkciji, kar jim je omogočilo, da so nagrajevale vodilne posameznike, ki niso imeli ustrezne izobrazbe, hkrati pa so najbolj vnetim privržencem podeljevale dodatne ugodnosti. To je bilo seveda v nasprotju z razglašano usmeritvijo k zmanjševanju razlik, ki naj bi jo med drugim izražala enotna državna politika plač. Plače so bile – podobno kot cene osnovnih življenjskih dobrin – do začetka petdesetih let državno določene in v vseh delih države enake.

Življenjske razmere velike večine ljudi pa so se le počasi spreminjale. Novi režim je sicer sprejel več socialnih zakonov, ustavno in zakonsko je izenačil ženske z moškimi ter zagotovil državno podporo za otroško varstvo. Že leta 1945 je uvedel tudi splošno zdravstveno zavarovanje za vse zaposlene, začasno brezposelne in upokojence. Toda za hitrejši dvig kvalitete in gradnjo novih socialnih in zdravstvenih ustanov je primanjkovalo denarja. Jugoslavija je bila leta 1948 v vrhu evropskih držav po številu obolelih za tuberkulozo, ta bolezen pa je ostala vso drugo polovico štiridesetih let tudi eden glavnih slovenskih zdravstvenih problemov. Z odločitvijo Uprave Združenih narodov za pomoč in obnovo (UNRRE), da Jugoslaviji zaradi zlorab pri razdeljevanju pošiljk ne bo več pošiljala pomoči, so se sredi leta 1947 težave pri oskrbi z osnovnimi življenjskimi dobrinami še povečale. Pomanjkanje je bilo čutiti v mestih in na podeželju. Vseeno pritisk k tekmovanju v

delovni vnemi in proizvodni storilnosti ni popustil. Oblasti so po sovjetskem zgledu razvile pravi kult fizičnega dela, nagrajevale preseganje delovnih norm in prebivalstvo politično mobilizirale z vključevanjem v množične organizacije, ki so zajele pripadnike obeh spolov ter vseh slojev in generacij.

Državno-partijski vrh je v isti sapi stopnjeval ideološko-politični pritisk in nasilje nad dejanskimi in umišljenimi nasprotniki. Procesi proti posameznikom in skupinam, ki so se med vojno pregrešili proti Osvobodilni fronti in partizanstvu ali po vojni proti novemu redu, so se vrstili drug za drugim. Oblasti v Ljubljani so poleti 1947 prvič uprizorile velik proces proti medvojnim političnim zaveznikom in povojnim političnim oporečnikom. Jedro obtoženih, ki so jih obdolžili protidržavne dejavnosti in vohunjenja za Britance in Američane, so bili izobraženci, ki so bili v vojnem obdobju usmerjeni proti okupatorju, vendar so se s komunistično politiko in voditelji že med vojno ali pa neposredno njej razšli. Za komunistični vrh, ki je sojenje zrežiral, je bil proces simbolni obračun z nekomunistično, toda demokratično mislečo inteligenco. Čeprav je bila obtožnica popoln konstrukt, je sodišče tri obdolžence obsodilo na smrt (glavnega obtoženca inženirja Črtomirja Nagodeta so tudi usmrtili), drugim pa je izreklo dolgoletne zaporne kazni.

Le nekaj mesecev pozneje – konec aprila 1948 – je napravilo slovensko vodstvo nov korak v posnemanju sovjetske sodno-politične represije. V Ljubljani so postavili pred sodišče bivše zapornike iz koncentracijskih taborišč Dachau in Buchenwald ter jih obtožili, da so postali v taboriščih agenti Gestapa. Po vojni naj bi nadaljevali z vohunsko in izdajalsko dejavnostjo in pripravljali sabotaže. Vsi obtoženi so bili predvojni komunisti, aktivisti Osvobodilne fronte ali partizani, nekateri tudi španski borci. Prvemu »dachauskemu procesu« so sledili drugi. Sodniki so tako v letih 1948–50 obsodili 15 bivših taboriščnikov na smrt (11 so jih tudi usmrtili), trije so umrli v preiskovalnem zaporu, 20 pa jih je bilo obsojenih na visoke zaporne kazni. Slovenski politični vrh je proces proti glavnim obtožencem aprila 1948 spremenil v pravi medijski dogodek, kar kaže, da mu je pripisoval poseben političen pomen. Sicer pa so bili »dachauski procesi« veren posnetek sovjetskih »inženirskih« procesov. Med obtoženci so prevladovali inženirji in tehniki, obtoženi pa so pod prisilo – z nekaj izjemami – priznali dejanja, za katera so jih obtoževali, kar je bilo nekaj novega tudi za tedanje slovenske in jugoslovanske razmere.

Slovenski komunistični voditelji so z dachauskimi procesi, kar zadeva ihto pri »odkrivanju« in obsojanju »sovražnikov«, prehiteli vodstva drugih jugoslovanskih republik, saj podobnih procesov drugod ni bilo. Pri tem slovenska naglica pri razkrinkavanju »izdajalcev« in »vohunov« ni bila le izraz gorečnosti lokalnih komunističnih voditeljev v

posnemanju sovjetskih zgledov. Za komunistični vrh v Ljubljani so bila sojenja nekdanjim taboriščnikom predvsem notranji slovenski politični obračun, ki naj bi na eni strani razkril, da so komunisti sposobni vsak trenutek strogo kaznovati slabosti v lastnih vrstah, na drugi pa naj bi z odstranitvijo vseh, ki vodstva niso brezpogojno podpirali, okrepil titovsko jedro slovenske partije. Dachauski procesi so imeli v tej luči funkcijo »čiščenja« komunistične elite. Slovenski politični vrh je z njimi prehiteval vodstva drugih republik ter voditeljev v Beogradu predvsem v tem, da je začel iz stranke in javnega življenja eksemplarično odstranjevati posameznike, ki jih ni imel dovolj zanesljive in zveste, še preden je prišlo do preloma med Titom in Stalinom.

Spor med Moskvo in Beogradom, ki je izbruhnil leta 1948, se je pripravljal dalj časa. Sovjetsko-jugoslovansko nasprotje pač ni bilo posledica ideoloških razlik, temveč razlik v pogledih na to, kdo naj ima v Jugoslaviji, na Balkanu in v komunističnem taboru prvo besedo. Jugoslovanski voditelji so bili – kljub glasnemu izražanju »ljubezni« do Sovjetske zveze – prepričani v svojo moč, ki so jo izkazali v partizanskem boju; zastopali so stališče enakopravnega partnerstva v sovjetsko-jugoslovanskih odnosih ter vodili samostojno notranjo in zunanjo politiko. Nesoglasja med kremeljsko in jugoslovansko komunistično elito, ki so se začela že v vojnem času, so se tako po vojni stopnjevala in se dokončno zaostrila ob Titovi ambiciji, da se ustoliči kot voditelj balkanskih oz. obdonavskih komunističnih držav. Kremeljski oblastniki so Tita in jugoslovanske komuniste tako spomladi leta 1948 obdolžili, da vodijo protisovjetsko politiko in opuščajo politiko razrednega boja. Jugoslovanski vrh je poskušal spor sprva prikriti in je o njem obvestil le najožje komunistično vodstvo. V isti sapi je v odgovoru Moskvi potrdil svojo privrženost zvezi s Sovjetsko zvezo in z drugimi komunističnimi državami, vendar se je hkrati zavzel za spoštovanje njihove samostojnosti in suverenosti. Toda v Moskvi so Beograd maja 1948 zasuli z novimi obtožbami, ki so se jim pridružile tudi druge komunistične stranke z italijansko in francosko vred. Le dober mesec kasneje se je v Bukarešti sestal Informacijski biro komunističnih in delavskih partij (Informbiro), ki je opravljal vlogo povezovalca med komunističnimi partijami. Informibiro je KPJ zaradi »izdaje in nacionalizma« izključil iz svojih vrst ter njeno članstvo pozval, naj se upre voditeljem ter si postavi novo, internacionalistično usmerjeno vodstvo.

Prepir, ki je postal šele sedaj javen, je v Jugoslaviji povzročil pravi šok. Sovjetska zveza je pod vplivom dolgoletne propagande uživala velik ugled ne le med komunisti, temveč tudi med številnimi nekomunisti. Stalinove slike z gesli o prvi državi socializma kot obljubljeni deželi, po kateri se morajo na vsak način zgledovati tudi jugoslovanski narodi, so visele vsepovsod. V takšnih razmerah so bile sovjetske obtožbe, ki so jugoslovanske voditelje

razglašale za izdajalce, kot strela z jasnega neba. Tega so se zavedali tudi v jugoslovanskem vrhu, kjer so se odločili za dotedanjo komunistično politiko neobičajno potezo. Informbirojevsko izjavo o izobčenju komunistične partije Jugoslavije so objavili ter jo javno zavrnili. Hkrati so v Beogradu – julija 1948 – sklicali partijski kongres. Na njem je več kot dva tisoč delegatov enoglasno – ob vzklikanju Titu in Stalinu – podprlo jugoslovansko komunistično in državno vodstvo. Jeseni 1948 so sprejete sklepe in zvestobo Titu in jugoslovanskim voditeljem potrdili še kongresi komunističnih organizacij v republikah.
Komunistična partija Jugoslavije je imela leta 1948, ko so jo v Bukarešti izobčili iz mednarodne komunistične skupnosti, že 468 175 članov (v Sloveniji 37 960). Odločen prelom z Moskvo in nespravljiv »ne« njenega vodstva Stalinu in Moskvi sta med članstvom neizogibno sprožala številna vprašanja in dvome. Mnogi komunisti, pa tudi nekomunisti so menili, da spora ne kaže zaostrovati in je treba – s priznanjem vsaj nekaterih »napak« – poskušati doseči kompromis. Jugoslovanski vrh s Titom na čelu pa se je dobro zavedal, da bi kakršnokoli popuščanje pomenilo njegovo fizično in politično likvidacijo. Tito in njegovi sodelavci zato niso dopustili nikakršne razprave o svoji stališčih in so se odločili za neprizanesljiv obračun z vsemi, ki jih niso brezpogojno podprli. Od jeseni 1948 so iz jugoslovanske komunistične partije izključili okoli 60 000 ljudi, hkrati pa jih več kot 16 000 zaprli in poslali v posebna taborišča (najbolj znano med njimi je bilo na Golem otoku v jadranskem morju). V Sloveniji je bilo simpatiziranje z Informbirojem osumljenih okoli 2200 ljudi, približno 700 do 800 pa naj bi bilo policijsko in sodno preganjanih. To je bilo bistveno manj kot v drugi delih Jugoslavije.

Toda njihova usoda ni bila zato nič manj tragična. Podobno kot jugoslovansko je tudi slovensko komunistično vodstvo politično negotovost po sporu s Sovjetsko zvezo izrabilo za to, da je iz javnega življenja izločilo ne le dejanske, temveč tudi možne - potencialne nasprotnike. Med zaprtimi in v taborišča poslanimi Slovenci je bilo tako le malo resničnih privržencev Moskve. Prevladovali so pripadniki starejše, predtitovske komunistične generacije ter ljudje, ki so se ob raznih priložnostih kritično izražali o povojni slovenski in jugoslovanski stvarnosti. Sodni postopki so bili kruto pragmatični in kratki, obtoženi pa so bili brez možnosti za obrambo. Večina obtoženih je ostala v taboriščih po več let. Nemalo jih fizičnih in psihičnih trpinčenj ni preživelo, tisti, ki so se vrnili pa so bili še dolga leta, celo vse do osemdesetih let 20. stoletja pod policijskimi nadzorstvom.

Jugoslavija je torej za prelom z Moskvo plačala visoko človeško ceno. Pri tem se je po izključitvi iz komunističnega bloka znašla v popolni mednarodni osamitvi. Beograjski diplomati so sicer že jeseni 1948 dobili iz Velike Britanije najnujnejšo podporo, toda sovjetski

in komunistični bojkot je ogrozil jugoslovanske industrijske načrte in še poslabšal že tako kritične gospodarske razmere. Skrajno negotovo stanje so stopnjevale moskovske grožnje z vojaškim posegom in sovjetsko podpihovanje nasprotnikov Titovega režima. V takšnem položaju v jugoslovanskem vrhu niso imeli druge izbire, kot da so se odločili za radikalen preobrat v zunanji politiki. Opustili so dotedanjo protizahodno držo, obsodili Sovjetsko zvezo kot krivca političnih zaostritev v Evropi in Aziji ter jugoslovansko federacijo razglasili za »nevezano in neodvisno državo«, ki nima obveznosti ne do Vzhoda ne do Zahoda. To je bilo seveda povsem nerealistično, saj je bila Jugoslavija po prekinitvi odnosov z Moskvo življenjsko odvisna od zahodne pomoči. V stiski in pomanjkanju se je zato začela previdno in počasi odpirati proti Zahodu, njeni diplomati pa so se v iskanju »prijateljev« usmerili tudi k azijskim in afriškim državam. Hkrati so poskušali izboljšati odnose z jugoslovanskim sosedami, ki so bile povezane z Zahodom. V tej težnji so se po odločitvi konference zunanjih ministrov v Parizu, da bodo Avstrijo obnovili v mejah iz leta 1938 odpovedali zahtevam po s slovensko govorečim prebivalstvom naseljenih delih avstrijske Štajerske in Koroške. Leta 1951 je bilo s posebno odločitvijo predsedstva zvezne skupščine vojno stanje z Avstrijo razglašeno za končano.

Spor s Stalinom in Moskvo pa je jugoslovanske voditelje postavil tudi pred drugo, še težavnejšo nalogo. Prelom s Sovjetsko zvezo je bilo treba ideološko utemeljiti ter pojasniti, zakaj po vojni toliko slavljeni sovjetski socializem ni mogel biti več jugoslovanski vzor in ideal. Med najbližjimi Titovimi sodelavci, ki so se lotili tega dela, sta bila zopet kar dva Slovenca – Edvard Kardelj in Boris Kidrič, vodilna vloga v četverici Titovih »ideologov« (v njej sta bila še Milovan Đilas in Vladimir Bakarić) pa je pripadla Edvardu Kardelju. Vsi skupaj so ugotavljali, da beograjski spor s Stalinom in Moskvo ni bil naključen in tudi ne samo rezultat »hegemonistične« sovjetske zunanje politike, temveč mnogo globlji. Sovjetska državna in partijska birokracija naj bi namreč v svojih rokah osredotočila vso politično in gospodarsko moč, spremenila družbeno lastnino v državno in tako postala gospodar države in njenega premoženja. Takšen razvoj je neizogibno vodil k neomejeni moči enega samega človeka – Stalina, kar naj bi bilo v popolnem nasprotju s temeljnimi načeli marksizma, ki so jim – po lastnem prepričanju – ostajali zvesti edino jugoslovanski komunisti. Edina prava alternativa sovjetskemu sistemu državnega socializma naj bi bili namreč slabitev oz. odmiranje države (kot sta to napovedovala Marx in Engels), soupravljanje proizvajalcev v podjetjih in v lokalnih skupnostih ter komunistična stranka, ki se bo pri graditvi »demokratičnega socializma« aktivno povezovala z »delovnimi množicami«. To pa naj bi bila smer, v katero sta stopali Jugoslavija in njena komunistična partija.

Preusmeritvi v državno-političnih in ideoloških predstavah so sledili konkretni politični ukrepi. V zvezni skupščini v Beogradu so sredi leta 1950 sprejeli zakon o upravljanju državnih podjetij, ki je slednja razglasil za družbeno lastnino in jih – ko so trdili avtorji zakona – prepustil »delavcem«. V skladu z novimi predpisi so začeli po vsej državi ustanavljati t. i. delavske svete. Delavski sveti naj bi v imenu zaposlenih aktivno sodelovali pri vodenju podjetij in usmerjanju proizvodnje. Do pomembnih sprememb je prišlo tudi v državni upravi. V letih 1949–51 so v skladu z usmeritvijo k slabitvi države in moči »birokracije« ukinili skoraj 100 000 uradniških mest, prenesli več pristojnosti na republiške in iz republiških na občinske organe ter razširili delokrog lokalnih oz. občinskih oblasti. Neizogibna posledica sprememb je bilo postopno osvobajanje jugoslovanske gospodarske politike iz centraliziranega planskega primeža in uveljavljanje liberalnejših, bolj tržnih načel v gospodarskem življenju. Glavni utemeljitelj in organizator novega ekonomskega sistema je bil zopet Boris Kidrič, oče prve jugoslovanske petletke, ki je v novih razmerah in v spravljivejšem presojanju zahodnega kapitalizma ugotavljal, da za togi državno-gospodarski centralizem ni več potrebe.

Nova, k slabitvi zvezne države in njenih nalog usmerjena politika med komunističnimi voditelji in članstvom ni bila deležna le odobravanja, temveč je naletela tudi na ugovore in očitke, da pomeni spremenjeni politični kurz povratek v »kapitalistično anarhijo«. Toda jugoslovanski politični vrh je kritike odločno zavračal in leta 1952 na 6. kongresu jugoslovanske komunistične partije v Zagrebu brezkompromisno uveljavil nove politične usmeritve. Komunistična partija Jugoslavije, ki se je po odvrnitvi od Stalina in Moskve zopet naglo številčno krepila, je imela tedaj že skoraj 780 000 članov (v Sloveniji okoli 52 000). S številčno rastjo je med člani upadal delež starejših komunistov in delavcev, vse več pa je bilo mlajših aktivistov, uradnikov in uslužbencev. Na kongresu so posnemanje Sovjetske zveze v prvih letih po vojni razglasili za zablodo, uvajanje socialističnega samoupravljanja pa za prelomnico v povojnem jugoslovanskem razvoju. Komunistično partijo so po zgledu Marxove komunistične zveze preimenovali v Zvezo komunistov. Hkrati so ugotovili, da komunisti v prihodnje ne smejo imeti več glavne besede v političnem in družbenem življenju. Partija naj sicer še določa smer, vendar naj bi se njeni člani za uresničevanje ciljev borili predvsem s prepričevanjem in lastnimi zgledi. »Brez svobode posameznika ni socializma«, je s samega vrha zatrjeval Tito.

Toda politična praksa in vsakdanje življenje sta zvečine še naprej tekla mimo razglašenih gesel in načel. V začetku petdesetih let je bil sicer sprejet nov kazenski zakonik, ki je posvečal več pozornosti varovanju posameznikovih pravic. Vseeno ni v vodilnih

političnih krogih nihče resno mislil na odpovedovanje oblasti. Velik del narodnega dohodka se je tudi nadalje stekal v državne sklade, delavski sveti v podjetjih pa so imeli zelo omejene pristojnosti. Tudi tajna policija je – kot vojska - ohranjala izjemen položaj ter ostajala orodje vladajoče elite; nasilnega obračunavanja s političnimi in nazorskimi nasprotniki prav tako še zdaleč ni bilo konec. To so na svoji koži občutili ne le t. i. informbirojevci, ki so jih oblasti neprizanesljivo preganjale, temveč tudi katoliški duhovniki ter katoliški izobraženci in ustanove, ki so bili v začetku petdesetih let žrtve obnovljenih proticerkvenih pritiskov.
Komunistične oblasti so že v prvih letih po vojni, ko so Cerkev omejile v šolski in dobrodelni dejavnosti, duhovščino pa policijsko in sodno preganjale, ukinile večino katoliških ustanov, časopisov in društev. Obenem so v skladu s svojimi predstavami vero razglasile za preživeto obliko človeške odtujitve, dekristianizirale koledar in spodbujale preimenovanje krajev, ki so imeli svetniška ali verska imena. Toda verouka še niso zakonsko izločile iz šol, teološka fakulteta pa je – čeprav formalno izključena – še delovala v okvirih ljubljanske univerze. V času najbolj napetih odnosov z Moskvo – ob koncu štiridesetih let – je režimska proticerkvena gonja celo nekoliko popustila; slovensko politično vodstvo je leta 1949 potrdilo nastanek duhovniškega Cirilmetodijskega društva, ki naj bi povezalo vrednotam protiokupatorskega odpora in povojni družbeni ureditvi privržene katoliške duhovnike. Cerkvena hierarhija in škofje društva niso priznali, vendar včlanjevanja vanj tudi niso izrecno prepovedali.

V začetku petdesetih let pa so se odnosi med katoliško cerkvijo in državo v Jugoslaviji zaradi spora z Vatikanom, ki je leta 1952 dosegel vrh s prekinitvijo diplomatskih odnosov med Beogradom in Sveto stolico, ponovno zaostrili. Tedaj je tudi Slovenijo zajel nov val proticerkvene propagande, ki so jo spremljali grobi napadi ne le na cerkveno hierarhijo in posamezne duhovnike, temveč tudi na vero, vernike in katoliško inteligenco. Leta 1952 je bil verouk dokončno odstranjen iz šol, teološka fakulteta je bila tudi izločena iz ljubljanske univerze in Božič je prenehal biti dela prost dan. Oblasti so poleg tega na različne načine oteževale verski pouk in okrepile pritisk na javne uslužbence, naj se ne udeležujejo verskih obredov. Slovensko komunistično vodstvo je zaostritev v odnosih s Cerkvijo hkrati izrabilo za politični obračun z uglednejšimi, še ne povsem pokorjenimi krščanskimi izobraženci, ki so se med vojno pridružili odporniškemu gibanju ter so po vojni ohranili javni vpliv. Tako so leta 1952 s političnega prizorišča izobčili enega svojih najzvestejših, čeprav ves čas kritičnih katoliških zaveznikov, pesnika Edvarda Kocbeka in mu skoraj za desetletje onemogočili objavljanje pod lastnim imenom.

Toda ideološko-politična zapetost je začela kmalu popuščati. Posebej v kulturnem življenju je po vsej državi zavel nov, bolj sproščen veter, ki je omogočil tudi javno izražanje

kritičnejših mnenj in stališč. V takšnem ozračju je tedaj najvidnejši hrvaški pisatelj Miroslav Krleža na kongresu jugoslovanskih književnikov v Ljubljani jeseni leta 1952 zavrnil kulturno politiko, ki je socialnorealistično umetnost razglašala za edino pravo obliko socialističnega umetniškega izražanja, in se zavzel za »ustvarjalno svobodo«. Le nekaj tednov kasneje so na 6. kongresu jugoslovanskih komunistov v Zagrebu ukinili agitprop. To seveda ni pomenilo, da so se v komunističnem vrhu odpovedali nadzoru nad kulturo, temveč le, da so se pri usmerjanju umetniških in kulturnih dejavnosti odločili za bolj posredne, manj očitne načine in poti. Svobodnejše politično in kulturno ozračje je spodbudilo živahno intelektualno gibanje, ki je naglo pokazalo svoje rezultate. Leta 1951 je začela v Ljubljani izhajati literarna revija *Beseda*, ki se je odvrnila od uradne umetnostne doktrine in se postopno odpirala tako starejši književni tradiciji kot modernejšim estetsko-literarnim smerem. Leta 1952 je izšla prva številka štirinajstdnevnika *Naši razgledi*; njihovi pobudniki so bili komunistično misleči, vendar v odnosu do stalinske sovjetske in povojne jugoslovanske politike kritični izobraženci. Sprostitev je bilo čutiti tudi na drugih kulturnih, umetniških in znanstvenih področjih. Po olajšanju neposrednih stikov z Zahodom so začele v Jugoslavijo v povečanem obsegu prihajati bolj nepristranske informacije o zahodnoevropskih političnih, socialnih in kulturnih razmerah ter tuji časopisi, knjige in filmi.

Reformne spremembe v začetku petdesetih let so torej kljub temu, da je jugoslovanska politična elita s svojo, v Zvezo komunistov preimenovano stranko v celoti ohranila vladajoč ideološko-politični položaj, pomenile radikalen preobrat v povojnem jugoslovanskem in slovenskem razvoju, saj so ne glede na nestanovitno – zdaj liberalnejšo, nato spet bolj avtoritarno – politiko komunističnega vodstva, Jugoslaviji odpirale pot v bistveno modernejšo obliko socializma, kot je bila sovjetska.

PO SAMOUPRAVNEM KOLOVOZU

Jugoslovansko samoupravljanje je bilo svojevrstna oblika socialističnega »sinkretizma«, saj so njegovi ideologi z Edvardom Kardeljem na čelu težili k spojitvi marksističnih, anarhističnih, socialističnih in boljševiških idej, ki so bile med seboj v nepremostljivem nasprotju. V komunističnem vrhu v Beogradu so bili sicer iskreno prepričani, da s »samoupravljavsko demokracijo« utirajo pot povsem novi in izvirni različici socializma, ki lahko edina vodi v politično, socialno uravnoteženo in gospodarsko uspešno prihodnost. Toda v politični praksi so ostajali še naprej trdno zavezani boljševiškim vzorcem; z utopično vizijo decentralizirane »samoupravljavske družbe«, v kateri naj bi upravljali in

soodločali vsi »proizvajalci« pod taktirko ene same, tudi v prihodnje strogo centralizirane stranke, so oblikovali neživljenjski oblastni dualizem, ki je bil vir vedno novih napetosti in konfliktov.

V kakšno smer naj bi potem, ko so bili sprejeti prvi razglasi in zakoni, ki so napovedovali odmik od »državnega« k »demokratičnemu socializmu«, krenil jugoslovanski razvoj, si niso bili povsem na jasnem niti v najožjem jugoslovanskem vrhu. Tako Tito kot Kardelj sta potem, ko sta se zavedla dejanskih posledic opravljenih in napovedanih sprememb, odločno opozarjala, da je »samoupravna demokracija« v zaostalih razmerah in prostoru z »vsemi mogočimi nazori, s katerim je obremenjen velik del našega prebivalstva,« lahko le dolgoročna politična vizija. V političnem vodstvu v Beogradu so zato poudarjali, da usmeritev k »samoupravljanju« in ponovno branje marskističnih klasikov ne smejo postaviti pod vprašaj vodilne vloge komunistov in komunistične stranke. »Ne smemo storiti novih napak s tem, da bi prešli v drugo skrajnost,« je svaril Tito. »Sprejeti (moramo) takšne sklepe, da bomo šli vztrajno v smeri demokratizacije našega sistema ... in (ne bomo) v nobenem primeru spremenili našega kurza ... razvoja v socializem, v socialistično demokracijo.«

Ob takšnih predstavah jugoslovanskih voditeljev so bile v začetku petdesetih let sprejete reforme nujno nedosledne in protislovne, njihovi pobudniki pa so potem, ko so sprožili reformni proces, že tudi vlekli za zavoro. Centralistični pritisk je sicer nekoliko popustil in pristojnosti republik ter lokalnih (občinskih) organov so se povečale, toda komunistične elite in njim podrejeno uradništvo so kljub zmanjšanju števila državne birokracije v celoti obdržale svojo moč. To je veljalo tako za politiko in gospodarstvo kot za upravo, kulturo, znanost in izobraževanje. Z delno razgraditvijo plansko – administrativnega sistema so gospodarske organizacije res dobile več samostojnosti, vendar so investicijski skladi in odločanje o temeljnih gospodarskih razmerjih še naprej ostajali v rokah centralnih državnih organov. Tudi »ustavni zakon o temeljih družbene in politične ureditve države«, ki so ga januarja 1953 potrdile zvezna in republiške skupščine, je imel protislovne učinke. V skladu z novo razglašeno politiko »delavskega samoupravljanja« je spreminjal ustavo iz leta 1946, decentraliziral državno upravo, razglašal za temelje jugoslovanske ureditve družbeno lastnino in »samoupravljanje« ter v ustavo uvajal pojem »socializem«. Toda pri tem je z decentralizacijo in uvedbo t. i. komunalne samouprave povečal vlogo in pomen občin na račun zveznih enot (republik in avtonomnih pokrajin), zbor narodov v zvezni skupščini pa zamenjal z zborom proizvajalcev, ki so ga sestavljali neposredno voljeni predstavniki zaposlenih v gospodarstvu glede na delež posameznih panog v skupnem državnem proizvodu. Zvezna skupščina je imela tako tudi po novem dvodomno sestavo z zveznim zborom in

zborom proizvajalcev in v oba so volivci volili poslance direktno, dotedanji zbor narodov, ki so ga sestavljali predstavniki republiških skupščin in skupščin avtonomnih pokrajin, pa je bil zmanjšan, in se je sestajal le po potrebi.

Reformatorji v jugoslovanskem vrhu so trdili, da novi politični sistem in »delavsko samoupravljanje« odpirata vrata neposrednejšemu sodelovanju »delovnih ljudi« pri odločanju in oblasti, decentralizacija in »demokratizacija« pa omogočata učinkovitejše uresničevanje nacionalnih želja in pravic. Na zunaj naj bi spremenjene politične odnose odražalo tudi preimenovanje politično-izvršilnih organov, ki so dobili novo ime izvršni sveti (in ne vlada kot dotlej). Vse to pa ob dejstvu, da se vladajoča komunistična stranka ni pomembneje spreminjala ter je še naprej delovala izrazito hierarhično in avtoritarno, ni moglo imeti večjega pomena. Da komunistični veljaki še zdaleč niso bili pripravljeni na odločnejšo pluralizacijo političnega življenje, so nazorno razkrile dileme ob preobrazbi Ljudske fronte, ki naj bi – od leta 1953 pod novim imenom Socialistična zveza delovnega ljudstva (SZDL) – kot najširša politična organizacija povezovala »vse delovne ljudi«. V Sloveniji so napovedi, da bo »socialistična zveza« postala »množična ljudska tribuna«, kjer bo lahko vsakdo izrazil svoje mnenje, kratko vzbudila upanja na obnovitev predvojne in medvojne ljudskofrontne tradicije, ko je bila Ljudska oz. Osvobodilna fronta še pluralna zveza različnih političnih skupin. Za komunistični vrh pa so bila takšna razmišljanja povsem nespremenljiva, saj je kot prej v Ljudski fronti tudi v novi Socialistični zvezi videl predvsem uresničevalko svojih odločitev.
Podobno se je godilo drugim družbenopolitičnim organizacijam. Antifašistično fronto žensk so leta 1953 sploh razpustili in namesto nje ustanovili Zvezo ženskih društev. Hkrati so leta 1951 reorganizirali Ljudsko mladino in osnovali posebno Zvezo študentov. Spremembe pa so – kljub temu, da so bile v veliki večini le formalne – med ljudmi in zlasti med izobraženci vseeno spodbujale upanje, da se bo proces demokratizacije nadaljeval. Tovrstna pričakovanja je še okrepilo popuščanje napetosti v odnosih med režimom in Cerkvijo. Oblasti v Sloveniji so že leta 1952, ko je spor med Vatikanom in Beogradom dosegel višek, pokazale pripravljenost za prožnejšo politiko do duhovščine in cerkvene hierarhije. Leta 1953 je bil sprejet prvi povojni zakon o pravnem položaju verskih skupnosti v Sloveniji, ki je urejeval njihov položaj. To sicer še zdaleč ni pomenilo, da je bilo težav in napetosti v odnosih med Cerkvijo in komunističnimi oblastniki konec. Toda z novim zakonom so cerkvene in verske skupnosti dobile temeljni pravni akt, na katerega so se lahko sklicevale, kar je bil vsekakor začetek novega obdobja v njihovih odnosih s posvetno oblastjo. Slovenski komunistični vrh je željo po umiritvi napetih razmerij s Katoliško cerkvijo potrdil tudi s postopnimi pomilostitvami zaprtih duhovnikov in z državnimi subvencijami teološki fakulteti, ki je bila

po izločitvi iz ljubljanske univerze organizirana kot privatna cerkvena šola. Vseeno pa se oblasti tudi v novih razmerah niso odpovedale napadalni protiverski in proticerkveni propagandi, ki je na vseh stopnjah vzgoje, izobraževanja in komuniciranja z javnostjo marksizem in zgodovinski materializem razglašala za edini znanstveni pogled na svet ter pritiskala na državne uslužbence vseh vrst, naj se izogibajo verskim obredom.

Gospodarske, socialne in splošne življenjske razmere so se spreminjale precej počasneje kot državne ustanove in politična razmerja. Kolhozništvo je do začetka petdesetih let v Sloveniji doživelo polom, toda z maksimiranjem zasebnih kmetijskih površin na 10 ha leta 1953 so bili kmečki lastniki, ki so imeli več zemlje (teh naj bi bilo kar 27,6 %), znova ob nemajhen del svoje posesti. »Druga agrarna reforma« (kot so jo označevali) je pomenila novo nacionalizacijo, s katero je višek zasebne kmečke zemlje nad 10 ha postal državno ali zadružno premoženje, kar je še pospešilo že tako intenzivno izseljevanje s podeželja. V letih 1948–53 je število kmečkega prebivalstva v Sloveniji padlo z 49 % na 41 %, do leta 1961 pa na 31,6 %. Upad kmetijskih dejavnosti in odseljevanje s podeželja v mesta sta spremljala rast in modernizacija industrijskega sektorja. Po letu 1952, posebej pa po letu 1954, ko je država (med drugim s tujo – zahodno – pomočjo) zavzela za načrtnejšo kreditno politiko, se je začel intenzivnejši industrijski razvoj, kar se je poznalo tudi v dvigu življenjskega standarda. Vendar je velika večina prebivalstva še naprej živela zelo skromno; delavske in nižje uradniške plače so zadostovale le za golo življenje. Politični mogočneži in uspešnejši gospodarstveniki so pri tem obdržali posebne ugodnosti – tj. svoje trgovine, avtomobile in kvalitetnejše možnosti za počitnice in oddih.

Toda naj so bile spremembe še tako postopne in počasne, za del komunističnih veljakov v jugoslovanskem vrhu, pa tudi za številne komunistične aktiviste so bile preradikalne in prehitre. Razprava o prihodnji organizaciji kmetijstva je spomladi 1953 razdelila jugoslovansko komunistično vodstvo, v katerem so postajali vse glasnejši kritiki reform, ki so svarili pred vračanjem v kapitalizem. Na spremenjeno ozračje med jugoslovanskimi voditelji so pomembno vplivale tudi spremembe v Sovjetski zvezi, kjer se je po Stalinovi smrti marca 1953 v odnosu do Jugoslavije uveljavilo spravljivejše stališče, kar je nekaj mesecev pozneje privedlo do ponovne vzpostavitve diplomatskih odnosov med Beogradom in Moskvo ter drugimi državami sovjetskega bloka na ravni veleposlanikov. V takšnih razmerah je Tito v začetku poletja 1953 sklical sejo Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije, ki je ugotovil, da so »samoupravljavske« reforme sprožile razne »protisocialistične odklone« in komuniste po vsej državi pozval, naj znova prevzamejo politično pobudo v svoje roke. To je seveda pomenilo rdečo luč za nadaljnji proces

demokratizacije, v časopisju in javnosti pa so zopet dvigovali glas kritiki preveč liberalnega odpiranja vrat »zahodnim vplivom«.

Novemu političnemu vetru se je uklonila večina komunistične elite z Edvardom Kardeljem na čelu. Med vodilnimi komunisti se mu je odkrito uprl le Milovan Đilas, nekdaj dogmatični partijski ideolog, po jugoslovanskem sporu z Moskvo pa prav tako glasen zagovornik samoupravljavske demokratizacije. Đilas je jeseni in pozimi 1953 v odmevnih člankih v več jugoslovanskih časopisih dokazoval, da je lahko »edini trajnejši cilj« v boju za socialno in politično pravično družbo »boj za demokracijo«. Đilasova razmišljanja so razdelila komunistično vodstvo, hkrati pa so naletela na širok odziv v javnosti. Đilas je zato – kljub nestrinjanju komunističnega vrha – svoja stališča pozimi 1953 in v prvi polovici leta 1954 še zaostril, ko je zavrnil tezo o komunistih kot edini »zavestni sili« socializma. Dokazoval je, da so Zveza komunistov in njej podrejene družbenopolitične organizacije le ovira v uveljavljanju prave demokracije; leta 1953 se je lotil celo tako nedotakljivih ustanov sistema, kot je bila tajna policija – Državna varnost. Tedaj je prekipelo tudi Titu in njegovi najbližji okolici, ki sta se prej zaradi tržaške krize in mednarodnih pritiskov na Jugoslavijo, držala ob strani. Đilasa so januarja 1954 po ostrih kritikah razrešili vseh funkcij, njegove poglede pa so obsodili po vsej državi.

Milovan Đilas je bil s svojim zavzemanjem za razbitje komunističnega političnega monopola in pluralizacijo političnega življenja v Jugoslaviji zvest, a radikalen interpret Kardeljeve »samoupravljavske filozofije«, ki je nazorno pokazal, kakšne bi bile posledice dosledno izvedene demokratizacije. Med Slovenci je imel – v primerjavi s Srbijo in Hrvaško – presenetljivo malo pristašev. Med Đilasovimi slovenskimi simpatizerji so bili izobraženci, pa tudi nekateri, čeprav redki višji uradniki in komunistični funkcionarji, ki so zaradi zakasnele kritike Đilasovih stališč v jugoslovanskem vrhu menili, da za njegovim pisanjem stoji državno in politično vodstvo. Zato pa so slovenski politični voditelji potem, ko je Đilas tudi uradno »padel v nemilost«, pohiteli s kampanjo proti Đilasovim člankom. Vseeno je v Sloveniji – vsaj sprva – prevladovalo stališče, da proti Đilasu in njegovim pristašem ne kaže organizirati širše politične gonje.

Najpomembnejši razlog za razmeroma popustljivo obnašanje slovenskega in jugoslovanskega vrha so bile mednarodne razmere in zaostritve v zvezi s Trstom ter Svobodnim tržaškim ozemljem. Zahodne sile so že leta 1952 napovedale, da bodo cono A Svobodnega tržaškega ozemlja s Trstom in okolico prepustile Italiji, jeseni 1953 pa so napoved ponovile, kar je v Jugoslaviji in v Sloveniji povzročilo veliko vznemirjenje. Poleti 1953 je začela Italija v bližini STO koncentrirati vojaštvo in ladjevje, Jugoslavija pa je

odgovorila z mobilizacijo svoje vojske in javnosti. Zdelo se je, da grozi oborožen spopad, kar je preusmerilo javno pozornost od notranjih problemov k zunanjepolitičnim vprašanjem.
Kot v letih po vojni je Jugoslavijo tudi tokrat zajel val domoljubnih demonstracij, na katerih so množice udeležencev vzklikale Titu in partiji ter izražale svojo pripravljenost, da za »jugoslovanski in slovenski Trst« žrtvujejo življenja. Toda jugoslovanski vrh je po nekaj mesečni napetosti pristal na pogajanja. Ta so trajala do 5. oktobra, ko sta Jugoslavija in Italija v Londonu podpisali nov Londonski sporazum in si razdelili Svobodno tržaško ozemlje. Italija je z nekaj ozemeljskimi popravki dobila veliko večino cone A s Trstom in okolico, Jugoslavija pa cono B. Podobno kot leta 1947 je tudi sporazum leta 1954 prebivalcem obeh con dopuščal svobodno izbiro državljanstva. Na njegovi podlagi se je v letih 1955/56 iz koprskega okraja znova izselilo več kot 10 000 ljudi, večinoma Italijanov. V isti sapi je ostalo v Italiji (v tržaški, goriški in videmski pokrajini) okoli 95 000 Slovencev, ki sta jim manjšinske pravice zagotavljala Londonski sporazum in Posebni statut, vendar so začele italijanske oblasti zakone za njihovo uresničitev sprejemati in uveljavljati šele v šestdesetih in sedemdesetih letih.

Jugoslavija je sredi petdesetih let s spretnimi diplomatskimi potezami utrdila svoj mednarodni položaj. Z Grčijo in Turčijo je leta 1954 podpisala Sporazum o obrambnem zavezništvu, kar je bilo še bolj pomembno zato, ker sta bili obe državi članici Nata. Maja 1955 je bila s t. i. državno pogodbo obnovljena neodvisna Avstrija. Pogodbo, ki je v posebnem členu zagotavljala narodne pravice in zaščito slovenski manjšini na Koroškem in Štajerskem, je ratificirala tudi Jugoslavija ter s tem uredila mejna vprašanja še s to sosedo. Na avstrijskem Koroškem je (po jugoslovanskih podatkih) po drugi svetovni vojni živelo približno 50 000 Slovencev, ki so imeli svoja društva in svoje časopisje, leta 1945 sprejeta deželna šolska uredba, ki se je zgledovala po šolskem sistemu v švicarskih kantonih, pa je na južnem Koroškem, kjer je živela večina slovensko govorečega prebivalstva, uvedla dvojezično ljudsko šolstvo. Toda po ratifikaciji Državne pogodbe, ko se je kratko zdelo, da se bo položaj slovenske manjšine z uveljavitvijo 7. člena Države pogodbe še izboljšal, so deželne nemške organizacije priredile silovito kampanjo proti dvojezičnemu šolstvu in deželne oblasti so leta 1958 razveljavile uredbo o dvojezični osnovni šoli. Sprejet je bil nov zakon, po katerem so morali starši otroke k slovenskemu in dvojezičnemu šolstvu posebej prijaviti, hkrati pa je bilo določeno, da je treba ozemlje, ki ga poseljuje manjšina in njeno številčnost na novo ugotoviti. Zaradi vsega tega so se jugoslovansko-avstrijski odnosi konec petdesetih let zopet močno zaostrili.

Precej spremenljivi so bili jugoslovanski odnosi s Sovjetsko zvezo. Po Stalinovi smrti

ter obiskih Nikite Hruščova v Beogradu leta 1955 in jugoslovanskega predsednika Tita v Moskvi leto kasneje so se najprej izboljšali, nato pa v času vstaj na Poljskem in Madžarskem leta 1956 zopet opazno ohladili. XX. kongres KP SZ ter vstaji na Poljskem in Madžarskem leta 1956 so pri delu izobraženstva in demokratičneje mislečih komunistov vzbudili upanje, da se gibanje za demokratizacijo socializma tudi v vzhodnem bloku krepi, toda krvava zadušitev reformnih procesov na Madžarskem je njihovim pričakovanjem napravila konec. Vse to je vplivalo tudi na obnašanje jugoslovanskega vrha. Sredi petdesetih let so Đilasa v Beogradu postavili pred sodišče in ga zaprli, hkrati pa so sprožili novo čistko v komunistični stranki in poostrili strankarsko disciplino.

Toda delavski nemiri na Poljskem in Madžarskem so jugoslovanski vrh hkrati tudi prepričali, da mora storiti več za dvig življenjskega standarda in izboljšanje vsakdanjih življenjskih razmer ljudi. Sredi petdesetih let je tako prišlo do pomembnih sprememb v državni gospodarski politiki, ki se je preusmerila od enostranskega pospeševanja težke industrije k bolj uravnoteženemu razvoju gospodarskih panog. Hkrati so poskušali v pristojnih ministrstvih oblikovati spodbudnejši sistem plač. Sistem državno določenih plač so delno opustili že konec štiridesetih let, nato pa so si z različnimi predpisi prizadevali zagotoviti večjo storilnost z razdeljevanjem (dela) dobička podjetij. Sredi petdesetih let so se statistični kazalci skoraj v vseh gospodarskih panogah obrnili navzgor, čeprav je bila proizvodnja marsikje še naprej zelo ekstenzivna, njen vzpon pa v prvi vrsti rezultat tujih posojil in jugoslovanskega zadolževanja na Zahodu. Z industrijsko konjunkturo se je med drugim večala ponudba izdelkov široke potrošnje, ki jo je dodatno pospeševala posodobljena trgovska mreža. Na tržišču so se pojavili širšemu krogu prebivalstva dostopni tuji potrošnji izdelki, rasla je prodaja tehničnih in gospodinjskih proizvodov, konec petdesetih in v začetku šestdesetih let pa je bilo mogoče za dinarje kupiti tudi že prve v Jugoslaviji sestavljene avtomobile, ki so bili narejeni po tujih licencah (najprej popularne Fiate, od leta 1961 pa tudi Citroenova vozila, ki so jih izdelovali v novem tovarniškem obratu v Kopru). Vendar je modernizacija zajela le nekatere panoge in ne celotnega gospodarskega sistema, ki je bil še naprej ujet v petletne gospodarske načrte.

Hkrati je po obračunu z Đilasom zastal komaj začeti proces demokratizacije, saj so komunisti obdržali stare metode dela, novooblikovane »samoupravljavske« organe pa so na vseh ravneh spreminjali v orodje svoje politike. V takšnih razmerah je bilo bolj sproščeno, odprto in z Zahodno Evropo povezano ozračje, čeprav ne brez nasprotovanja oblasti, čutiti predvsem v kulturi. Nove estetske in umetniške težnje so prišle – z obračanjem k moderni ameriški in zlasti francoski književnosti – najprej do izraza v literaturi, nato pa tudi v likovni

umetnosti, v gledališču in v glasbi. V poeziji in prozi so v prvi polovici petdesetih let vzbudile polemično pozornost režimskih estetikov intimistično in eksistencialistično usmerjene *Pesmi štirih* (1953 – avtorji: Kajetan Kovič, Janez Menart, Tone Pavček, Ciril Zlobec) ter *Novele* Andreja Hienga, Lojzeta Kovačiča ter Frančka Bohanca (1954). V drugi polovici petdesetih let so podobno razburjenje na hodnikih oblasti sprožili literarni sestavki v *Reviji 57* in pesmi Daneta Zajca, Vena Tauferja in Jožeta Snoja. Negodovanje uradnih kritikov in umetnostih ideologov so povzročili tudi likovni ustvarjalci Gabrijel Stupica, Miloš Požar, Lojze Spacal ter predvojni nadrealist in prvi pomembnejši povojni abstraktni slikar Stane Kregar, ki je v Moderni galeriji v Ljubljani leta 1953 skupaj z Rikom Debenjakom nastopil s samostojno razstavo. Dve leti pozneje je bila v prostorih Moderne galerije odprta prva mednarodna grafična razstava, ki je slovenske ustvarjalce in občinstvo seznanila s težnjami v grafični umetnosti po svetu.

Pravi razmah je doživelo tudi gledališče. Med eksperimentalnimi in modernističnimi gledališkimi skupinami je na slovenski gledališki razvoj posebej vplival Oder 57, ki je uprizoril več del mlajših slovenskih in modernih tujih dramatikov, med drugim igre Eugena Ionesca (1958). »Zlato dobo« je preživljala ljubljanska operna hiša. Sredi petdesetih let so začeli hkrati poleg filharmoničnega orkestra z rednim delom še simfoniki ljubljanskega radia, kar je bila pomembna obogatitev za slovensko glasbeno življenje. V okviru radia – in po ustanovitvi slovenske televizije leta 1958 - skupne radiotelevizijske ustanove – so delovali še plesni orkester, ki ga je od konca vojne vodil Bojan Adamič. Oblasti so manj prijazno gledale na jazzovsko glasbo, ki je imela v Sloveniji občudovalce in pristaše že pred vojno. Vseeno je uspelo Urbanu Kodru leta 1957 ustanoviti Ljubljanski jazz ansambel, tri leta pozneje – leta 1960 – pa so se na Bledu na vsedržavnem festivalu srečali jazzovski glasbeniki iz cele Jugoslavije. Leta 1962 mu je sledil prvi festival slovenske popevke, med mladimi pa se je povečalo zanimanje za rokovsko in moderno zabavno glasbo z Zahoda. Slovenska kinematografija, ki se je že s prvim povojnim filmom *Na svoji zemlji* (1948) režiserja Franceta Štiglica uspešno izognila pretirani politizaciji, si je v petdesetih letih pridobila priljubljenost z zabavnimi, nepolitičnimi filmi, kot je bila *Vesna* Františka Čapa (1953). V začetku šestdesetih let pa se je s filmom Boštjana Hladnika *Ples v dežju* (1961) usmerila k aktualnejšim življenjskim temam.

Jugoslovanski in slovenski komunistični vrh sta bila do modernih kulturnih tokov izrazito ambivalentna, saj sta se zavedala, da je svobodnejše kulturno ozračje pomemben odvod izobraženskega in javnega nezadovoljstva, obenem pa sta razumela, da odpiranje kulturnega prostora ogroža monopol njunih lastnih ideoloških izhodišč. Komunistični veljaki

so se tako še vedno zatekali k prepovedim – takoj ko se jim je zdelo, da so posamezniki ali njihova glasila preveč svobodno posegli v domeno ideologije in politike. Leta 1956 so tako v Ljubljani ukinili revijo *Beseda*, leta 1958 pa – po dobrem letu izhajanja – še *Revijo 57*. Njeni uredniki so se morali celo zagovarjati pred policijo, enega od njih – Jožeta Pučnika – pa so zaprli in pod obtožbo »sovražne propagande« obsodili na 9 let zapora. Sicer pa se je se je zaradi nesoglasij v jugoslovanskem vrhu, nacionalnih napetosti v državi in zaostrenega socialnega nezadovoljstva politično-policijski pritisk proti koncu petdesetih let v vsej Jugoslaviji znova okrepil. Leta 1958 je prišlo v Trbovljah in v Hrastniku do prve množične delavske stavke v povojni Jugoslaviji. Za stavko se je odločilo okoli 4000 rudarjev, ki so bili nezadovoljni s plačami in rudniško upravo, pa tudi z zvezno gospodarsko politiko, ki je določala cene premoga, ne da bi se ozirala na rast cen drugih izdelkov in proizvodnih stroškov. Stavka je povzročila veliko vznemirjenje v vladajočih krogih, saj je razkrila, da »samoupravljanje« sistema ne varuje pred socialnimi konflikti, obenem pa je opozorila na vedno večja protislovja med gospodarskimi interesi jugoslovanskega vzhoda in zahoda ter nasprotujoče si težnje republik in zvezne (državne) administracije.

Čeprav so v jugoslovanskem vrhu vztrajali, da je bilo nacionalno vprašanje v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni enkrat za vselej rešeno, je to temo že leta 1957– v uvodu v drugo izdajo svoje knjige *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* – znova načel Edvard Kardelj. Notranjepolitične in nacionalne napetosti v Jugoslaviji je pripisal »ostankom buržoaznega nacionalizma«, velikim razvojnim razlikam med raznimi deli države in »centralistično-birokratskim« težnjam dela jugoslovanskega vodstva. Po Kardeljevem mnenju je bilo kulturne in gospodarske razlike med jugoslovanskimi regijami in narodi ter z njimi povezane nacionalne zaostritve mogoče odpraviti z uravnoteženo gospodarsko politiko in povečevanjem »skupnega jugoslovanskega bogastva«. Razrešitev konflikta med »buržoaznimi nacionalizmi« in »centralističnim jugoslavizmom«, ki zanika obstoj posameznih narodov, naj bi bila – kot se je izrazil – »naloga vseh političnih sil«. Toda sklepna izjava 7. kongresa Zveze komunistov Jugoslavije, ki se je spomladi leta 1958 sestal v Ljubljani, in na kongresu sprejeti program sta posvečala več pozornosti razmeram v mednarodnem socialističnem gibanju kot notranje jugoslovanskim sporom in razhajanjem.

Konec petdesetih in v začetku šestdesetih let se je tako vsaj na zunaj zdelo, da so se napetosti umirjale. Leta 1959 je zvezna skupščina v Beogradu sprejela nov kazenski zakonik, ki je formalno okrepil pravno varnost državljanov. Istočasno je prišlo do pomembnih sprememb v socialni politiki. V Sloveniji so bile sredi petdesetih let – po zahodnih zgledih – ustanovljene prve vzgojne posvetovalnice in šola za socialne delavce, s čimer so komunistični

ideologi posredno priznali, da vedenjskih in socialnih problemov tudi v socializmu ni mogoče reševati le s politično in ideološko vzgojo. Hkrati se je kljub naraščanju gospodarskih težav večal življenjski standard, potni listi niso bili več privilegij izbrancev in potovanje v tujino je postajalo vse lažje. Med jugoslovanskimi voditelji je – podobno kot drugod v državi – tudi v Sloveniji užival največji ugled Josip Broz - Tito, kar ni bil le rezultat politične propagande in oblastnega spodbujanja njegovega kulta, temveč tudi njegovih nedvomnih voditeljskih sposobnosti. Maršalova potovanja v Azijo, s katerimi je v drugi polovici petdesetih let pripravljal teren »politiki neuvrščenosti« in jih leta 1961 kronal s prvim srečanjem voditeljev blokovsko nevezanih držav v Beogradu, so njegovo avtoriteto še utrdila. Tako je kljub občasnemu upiranju avtoritarnim komunističnim metodam celo v izobraženskih krogih prevladovalo prepričanje, da je treba možnosti za demokratizacijo in modernizacijo slovenske in jugoslovanske družbe iskati v okvirih jugoslovanskega socialističnega sistema, saj je bil ta socialno »pravičnejši« kot zahodni kapitalizem ali vzhodni socializem. V takšnem ozračju so se še naprej umirjali tudi odnosi med Cerkvijo in državo. Slovenski in hrvaški škofje so leta 1958 prvič po koncu druge vojne potovali v Rim na obisk k papežu, papež pa je leta 1961 ljubljansko škofijo povzdignil v nadškofijo. Ljubljanska škofija se je po letu 1945 ozemeljsko povečala za območja Kranjske, ki jih je izgubila po letu 1920, hkrati pa je izgubila dele Primorja, ki so bili z jugoslovanskim delom goriške in tržaške ter slovenskim delom reške škofije vključeni v koprsko apostolsko administraturo.

V resnici pa so se odnosi v Jugoslaviji ves čas zaostrovali. Na poslabšanje odnosov med republikami, zlasti pa med razvitimi in nerazvitimi deli države, so pomembno vplivale gospodarske težave, ki so bile posledica prenagle gospodarske rasti in vse večjih razlik med investicijami, proračunskimi apetiti ter dejansko gospodarsko storilnostjo in rezultati. Manj razviti so bolj razvitim očitali sebičnost in kapitalistični egoizem, »razviti« pa »nerazvitim« neracionalno potratnost in življenje na »tuj račun«. Slovensko komunistično vodstvo je v drugi polovici v petdesetih let še trdno podpiralo gospodarsko politiko zveznih oblasti in odločno zavračalo »nacionalistično« nezadovoljstvo vodilnih in zaposlenih v gospodarstvu, ki so vedno bolj odkrito nasprotovali neracionalnemu zveznemu ravnanju z (državnim) denarjem in negospodarnemu razdeljevanju sredstev iz zveznih investicijskih skladov. Pri tem je bilo vse bolj jasno, da industrijski in kmetijski razvoj v Sloveniji zaradi premajhnih vlaganj zaostajata ne le za sprejetimi načrti, temveč tudi za dejanskimi možnostmi. Zaostanek je bil posebej očiten pri izgradnji prometne infrastrukture. Slovenskim oblastem je uspelo pri gradnji cestne mreže uresničiti le del investicijskih načrtov, realizacija drugih – kot posodobitev železnic ter gradnja koprske luke in letališča Brnik pri Ljubljani – pa se je zaradi

beograjskega usmerjanja zveznih naložb v druge republike zavlekla v šestdeseta leta. Z velikimi problemi so se srečevala tudi na novo ustanovljena slovenska podjetja, ki so se spopadala z dotedanjimi jugoslovanskimi monopolisti. Med njimi sta bila zlasti Splošna plovba iz Pirana, ki je po posodobitvi ladjevja zadela na močan odpor drugih jugoslovanskih ladjarjev, in leta 1961 ustanovljeni slovenski letalski prevoznik Adria-Aviopromet, ki si je uspel šele po dolgotrajnem spopadu z zveznimi organi pridobiti enakopravnejši položaj v odnosu na zvezno letalsko družbo Jugoslovanski aerotransport (JAT).

Vseeno je slovensko gospodarstvo v konjunkturnih letih 1957-62 napravilo pomemben razvojni skok, ugodne gospodarske razmere pa so se odražale tudi v rasti življenjskega standarda ter v spreminjanju podobe mest in nastajanju novih industrijsko-delavskih naselij. Leta 1959 so slovesno odprli novo mestno središče v Velenju, ki je bilo za Novo Gorico drugo povsem na novo zgrajeno mesto v Sloveniji po drugi svetovni vojni, obenem pa so z zvečine zelo nasilnimi urbanističnimi posegi, ki niso poznali spoštovanja do zgodovinske dediščine, »modernizirali« mestna jedra v Ljubljani in nekaterih drugih mestih. Toda v odnosu do zasebnega kmetijstva so še naprej prevladovala stara socialistična in boljševiška gledanja, po katerih je bil zasebni kmetijski proizvajalec v načelu kapitalist in nasprotnik socializma. Oblasti so zasebne kmete še naprej omejevale pri prodaji pridelka in posodabljanju kmetij, državna sredstva za nakup poljedelske mehanizacije ter uvajanje novih kmetijskih postopkov in gnojil pa so dobivali le državni kmetijski obrati in zadruge.

V začetku šestdesetih let pa je nastopila gospodarska kriza, s katero so se poslabšali odnosi med zagovorniki trde komunistične linije ter pristaši »samoupravljavskih« reform v jugoslovanskem vrhu. Na čelu prve skupine je stal Aleksandar Ranković, vpliven srbski politik in dolgoletni jugoslovanski notranji minister, na čelu druge pa Edvard Kardelj, ki je po 7. kongresu Zveze komunistov Jugoslavije izgubljal in v letih 1961/62 celo povsem izgubil Titovo naklonjenost. Vendar so ostala razhajanja med najvišjimi voditelji v javnosti še nekaj časa prikrita. O vse slabših mednacionalnih in medrepubliških odnosih so tako namesto politikov javno – in ne brez vzpodbud iz političnih vrhov – spregovorili književniki. Razpravo je začel srbski pisatelj Dobrica Ćosić, ki je v letih 1960/61 ugotavljal, da republiške meje v Jugoslaviji otežujejo mednacionalno izmenjavo in sodelovanje. Pisal je o oživljanju nacionalizmov in nespoštovanju »demokratične discipline« v »nekaterih republikah«, jugoslovanstvo pa je razglašal za »internacionalistično prakso«, ki naj bi bila sestavni del »neizogibne integracije sveta« in »nastajanja socialistične civilizacije na planetu«. V Ljubljani mu je odgovoril literarni teoretik Dušan Pirjevec. Pirjevec je zavrnil Ćosićeve trditve in dokazoval, da je »narodnost bistveni konstitutivni element človekove osebnosti in izhodišče

za njegovo komunikacijo s svetom«. Pisal je: »Proces bo sčasoma (še bolj) poudaril kategorijo naroda kot elementarne oblike združevanja«, in hkrati menil, da se bo jugoslovanstvo ohranilo le, če bo pristalo na narodno raznolikost in omogočalo »nemoten razvoj obstoječih enot in organizmov.«

Polemika med Ćosićem in Pirjevcem je vzbudila veliko pozornost v javnosti, saj je bilo spopad med »centralisti« in zagovorniki večje samostojnosti narodov in republik že dalj časa čutiti ne le na političnem in gospodarskem, temveč tudi na kulturnem področju. Slovenski predstavniki v zveznih kulturnih organih in organizacijah so se že v drugi polovici petdesetih let upirali težnjam po centraliziranem usmerjanju kulture in znanosti v državi. Različni pogledi na vlogo zveznih (jugoslovanskih) in narodnih (republiških) informativnih in kulturnih ustanov so prišli nazorno do izraza ob ustanovitvi slovenske televizije leta 1958. V Beogradu so namreč vztrajali pri enotnem jugoslovanskem TV-programu in nasprotovali ustanavljanju posebnih TV-postaj v republikah. Spor o medijih in kulturnih institucijah je prerasel v splošno polemiko o rabi jezikov in se kmalu ni več omejeval le na televizijske oddaje. Že ob koncu petdesetih let so se začeli tako oglašati tudi slovenski nasprotniki zvezne jezikovne prakse, ki so kritizirali zvezne ustanove zaradi izključno v srbohrvaščini izdanih gradiv in odločb. Slovenska komunistična elita, ki se je s Kardeljevo odrinjenostjo iz Titove bližine znašla v Beogradu tako rekoč obglavljena, je v novih razmerah – po krajšem obotavljanju – prvič odkrito pritegnila »nacionalističnim« kulturniškim zahtevam. Hkrati je poskušala v soočenju z zveznimi organi odločneje uveljaviti svoja gospodarska stališča. Decembra 1961 so slovenski poslanci v zvezni skupščini zaradi nestrinjanja zapustili zasedanje, ker niso hoteli glasovati za predlagani gospodarski načrt. To je bil prvi primer takšnega protesta v povojni Jugoslaviji in pravi »šok« za tedanje politično obnašanje.

Jugoslavija je bila v prvi polovici šestdesetih let še vedno policijska država. Državna varnost je delovala brez učinkovitejšega zunanjega nadzora, posebne policijske metode z vohunjenjem in prisluškovanjem so bile nekaj običajnega. Vseeno so bili ljudje, ki so odkrito izražali svoje nezadovoljstvo z gospodarsko politiko, s socialnimi razmerami in nacionalnimi odnosi vse številnejši in glasnejši. Premoženjske in socialne razlike so se pač preveč očitno večale, hkrati pa je rasla tudi nacionalna nestrpnost, ki se je v Sloveniji med drugim kazala v vedno bolj odklonilnem odnosu do delavcev iz manj razvitih – »južnih« delov Jugoslavije. Priseljevanje iz drugih republik sicer še ni bilo tako živahno kot pozneje, saj je bilo po popisu prebivalstva leta 1961 v Sloveniji med 1 591 523 ljudmi še vedno le nekaj več kot 3.40 odstotka Hrvatov, Srbov in »drugih« neslovenskih prebivalcev. Vseeno pa se je število delavcev iz zaostalejših delov Jugoslavije od druge polovice petdesetih let naglo povečevalo.

Jugoslovanski vrh se je leta 1962 večkrat sestal in najavil sistemske in politične spremembe. Tito je istega leta v odmevnem govoru v Splitu, v katerem je prvič javno spregovoril o krizi v jugoslovanskem vrhu, znova je pozval k strnitvi »komunističnih« in »socialističnih sil« ter hkrati grozil vsem, ki rušijo vrednote »bratstva in enotnosti« in pridobitve socializma. Toda pri tem se tudi sam v alternativi med tradicionalnim centralizmom in Kardeljevim »samoupravljanjem« še ni znal odločiti. »Danes ni mogoče iti samo v eni ali (vna)prej določeni smeri, marveč je treba upoštevati tudi nove pojave in vse to usklajevati,« je dejal dan po proslavi svoje sedemdesetletnice maja 1962. Kompromis, o katerem je govoril, naj bi zagotovila nova jugoslovanska ustava.

NEUSPEL POSKUS MODERNIZACIJE IN DEMOKRATIZACIJE

Leta 1963 sprejeta jugoslovanska ustava je bila res kompromis med konservativnimi (centralističnimi) in liberalnejšimi (federalističnimi) težnjami, toda hkrati je pomenila zmago »hrvaško-slovenske naveze«, ki jo je poleg Edvarda Kardelja – kot drugi najpomembnejši avtor ustavnega besedila – pooseblјal hrvaški politik Vladimir Bakarić. Ustava ni pomembneje posegala v družbene in gospodarske odnose in je večinoma ohranjala centralizirani, politično vodeni gospodarski sistem. V imenu »odmiranja države« in krepitve vloge »delovnih ljudi« je razširjala upravno-politične pristojnosti občin in lokalnih samouprav, obenem pa povečevala število poslancev in zborov republiških ter zvezne skupščine. Skupščine so dobile namesto dotedanjih dveh pet zborov, volivci pa so poslance volili ne le kot državljani in pripadniki narodnih skupnosti, temveč tudi kot »proizvajalci« ali zaposleni v neproizvodnih dejavnostih. Takšna drobitev, ki je poudarjala vlogo »samoupravljalcev« in občinskih skupnosti, pri tem pa slabila republike, je seveda koristila predvsem zveznim organom v Beogradu. Ustava je poleg tega jasno določala, da sta za organiziranje političnega življenja in kadrovanje pristojni le dve politični organizaciji – Zveza komunistov in Socialistična zveza – in obe sta kljub razlikam v stališčih republiških vodstev še naprej delovali hierarhično in centralistično.

Obsežno ustavno besedilo je Jugoslavijo razglašalo za zvezo prostovoljno združenih narodov in demokratično »samoupravno« skupnost. Vodilno načelo državne organizacije naj bi – vsaj formalno – ne bil centralizem, temveč decentralizacija z občino kot »osnovno celico«, ki naj bi »delovnim ljudem« omogočala, da »samoupravljajo« in »uresničujejo svoje interese«. Ustava je v državnem vrhu ločevala funkcijo predsednika zveznega izvršnega sveta (zvezne vlade) in predsednika države, ki je bila rezervirana za Tita. Čeprav so se Kardelj in

drugi avtorji zavedali kompromisne narave ustavnega besedila, so menili, da je »samoupravna usmeritev« v njem prepričljivo prevladala. Jugoslavija je po njihovem mnenju z novo ustavo stopala v obdobje »zrelega socializma«. Zato so jo iz Federativne ljudske republike (FLRJ) preimenovali v Socialistično federativno republiko Jugoslavijo (SFRJ).

Nova jugoslovanska ustava je bila v resnici protislovna in težko pregledna, toda z opredelitvijo za »samoupravljanje« je tudi v javnosti ustvarjala vtis, da utira pot politični demokratizaciji. V Sloveniji, kjer se je časopisje s kulturnimi revijami že v začetku šestdesetih let, ko so se zaostrili odnosi v jugoslovanskem vrhu, odprlo kritičnejšim pogledom na nacionalna, politična in družbena razmerja, so javna razmišljanja, ki so spremljala sprejemanje ustave, prerasla v polemične razprave o prihodnosti jugoslovanske družbe in socializma. Te je – vsaj sprva – podpiral tudi del slovenskega političnega vodstva, ki si je ob pritisku centralistov in konservativcev v Beogradu poskušal pridobiti zaveznike med izobraženci doma. V Ljubljani so tako oblasti urednikom in sodelavcem leta 1958 prepovedane *Revije 57* leta 1960 dovolile, da so ustanovili novo revijo *Perspektive*. Ustanovitvi *Perspektiv* je sledil nastanek še nekaterih drugih družboslovnih in kulturnih revij, že obstoječe pa so – tako kot tudi del časopisja - posodobile uredniško politiko. V prvi polovici šestdesetih let je v slovenskem javnem življenju na ta način zavel nov veter, ki je spodbudil dinamično izmenjavo mnenj o aktualnih družbenih, političnih in kulturnih vprašanjih. Ko je v letih 1963/64 družbeno-kritični nemir zajel še študente in univerzo, se je do tedaj na ožje kroge izobražencev omejeno razpravljanje spremenilo v spontano gibanje, kakršnega po vojni v Sloveniji še ni bilo.

Vendar izobraženska in študentska kritika komunističnega režima in oblasti v veliki večini ni bila uperjena proti socializmu. Uredniki in sodelavci *Perspektiv*, ki so kot intelektualno najmočnejša skupina postali glavni pobudniki polemičnih razprav, so očitke, da imajo politične ambicije, odločno zavračali. Razglašali so se za raznolik izobraženski krog, ki ga druži predvsem težnja po demokratizaciji kulturnega in političnega življenja v državi. V člankih, ki so jih objavljali, so se opirali na eksistencialistične in marksistične mislece, se spraševali o pravi naravi komunizma in revolucije ter kritično razmišljali o povojni jugoslovanski stvarnosti in oblastniškem nasilju. Takšna usmeritev je neizogibno vodila v konflikt s komunističnimi veljaki, ki so leta 1964 *Perspektive* ukinili. Pri tem so z njenimi uredniki obračunale v starem slogu: s policijo, političnimi grožnjami in z odstranjevanjem režimu neprijetnih posameznikov iz javnega življenja; Jožeta Pučnika so celo - kot že ob prepovedi *Revije 57* - znova postavili pred sodišče in obsodili na dolgo zaporno kazen.

Strah komunističnega vrha pred posledicami kritik kroga izobražencev, zbranih okoli

Perspektiv, pa je bil pretiran. Perspektive so bile v tedanjih razmerah preveč odprte modernim zahodnim miselnim tokovom, zato si v javnosti in med sodelavci drugih kulturnih revij niso pridobile večjega števila somišljenikov. Še največ simpatij zanje je bilo med študenti, ki so se v letih 1963/64 prvič po vojni samostojno vključili v javno življenje. Glavni vzrok za študentsko nezadovoljstvo je bila leta 1959 vsiljena univerzitetna reforma; gospodarska kriza, različni pogledi na jugoslovansko in slovensko prihodnost ter polemične razprave v revijalnem tisku pa so do tedaj večinoma pasivne slušatelje ljubljanske univerze (vsega skupaj jih je bilo nekaj več kot 8000) dodatno politično razgibali. Jeseni 1963 in spomladi 1964 je na javnih zborih na univerzi, pa tudi drugod v Ljubljani več sto kritično razpoloženih študentov in drugih udeležencev pozivalo slovenske politike, naj javno spregovorijo o najbolj perečih vprašanjih povojne slovenske in jugoslovanske družbe.

Ukinitev *Perspektiv*, zamenjava še nekaterih neposlušnih uredništev in drugi nasilni oblastni ukrepi so leta 1964 komaj začeto gibanje prekinili. Toda političnega toka ni bilo več mogoče zaustaviti. Konec leta 1964 je predlog o jugoslovanski usmeritvi k »tržnemu gospodarstvu« podprl 8. kongres ZKJ, ki je prvič odkrito in kritično spregovoril o mednacionalnih odnosih v Jugoslaviji. Tito se je ob tej priložnosti nedvoumno postavil na stran reformistov, sklepni dokumenti kongresa pa so zavračali razmišljanja o enotnem jugoslovanskem narodu in v Jugoslavijo združenim narodom priznavali pravico, da »živijo in se razvijajo v skladu z rezultati s svojega dela«. Da bi poudaril opredelitev ZKJ za decentralizacijo in federalizem, je kongres določil, da se bodo republiški kongresi Zveze komunistov v prihodnje sestajali pred zveznim in ne po njem. Spremenjen vrstni red kongresov naj bi razločno kazal na to, da komunisti v republikah niso le izvajalci zvezne politike, marveč njeni sooblikovalci.

Vendar krize ni bilo več mogoče prikrivati. Gospodarski zastoj se je kazal ne le v padcu industrijske rasti, temveč tudi v inflaciji, v dvigovanju cen in prekomernem zadolževanju. V začetku šestdesetih let so v Beogradu sprejeli več gospodarskih ukrepov, s katerimi so poskušali pospešiti izvoz, sprostiti poslovanje z zahodnimi devizami in preoblikovati posojilno-bančni sistem. Nova zakonodaja naj bi istočasno zagotovila večjo samostojnost podjetij pri razpolaganju z dohodkom, kar naj bi spodbujalo boljše gospodarjenje. Toda gospodarske težave, ki jih je spremljalo padanje proizvodnje, zmanjševanje izvoza in odpuščanje delavcev so se nadaljevale. Leta 1964 se je zdelo, da se je Jugoslavija znašla pred finančnim zlomom. Tedaj je stališče, da je treba temeljito spremeniti gospodarski sistem, omejiti državno poseganje v gospodarstvo in sprostiti delovanje trga, prevladalo tudi v jugoslovanskem komunističnem vrhu.

T. i. gospodarska reforma leta 1965 je pomenila zmago Kardeljeve in »slovenske smeri« v jugoslovanskem vodstvu. V Ljubljani in Beogradu so napovedane spremembe razglašali za najgloblje preoblikovanje gospodarskega sistema od leta 1951. V resnici pa so bili sprejeti »reformni« ukrepi predvsem finančne narave. V zvezni skupščini so bili najprej potrjeni zakoni, ki so – z izjemo sklada za nerazvite – ukinjali državne investicijske sklade in njihov kapital prenesli v banke. V isti sapi so dotedanji bančni sistem in banke – vsaj na papirju – preoblikovali v samostojna podjetja. Poleti 1965 so nato (kar za 66 %) razvrednotili dinar v razmerju do zahodnih valut, administrativno približali cene industrijskih proizvodov cenam na zahodnem tržišču, sprostili izvoz in poskušali s carinami določneje usmerjati uvoz. Nova gospodarska zakonodaja je imela nekaj več razumevanja tudi za kmeta, ki je lahko po novem dobil posojilo za nakup kmetijske tehnike, obenem pa je previdno odpirala vrata zasebnemu podjetništvu v obrti in gostinstvu.

Leta 1965 sprejete zakone so v Beogradu v naslednjih letih še dopolnili, toda uveljavljanje razglašenih novosti je bilo tudi tokrat neučinkovito. Eden glavnih problemov je bil komunistični vrh, ki se ni bil pripravljen odpovedati poseganju v gospodarstvo. Z zaostrenimi gospodarskimi razmerami se je odpor do reforme povečeval zlasti v panogah in okoljih, kjer so se podjetja znašla v »rdečih številkah« . To je krepilo nezadovoljstvo med prebivalstvom, ki se je namesto s konjunkturo soočalo z dvigom cen in rastočo brezposelnostjo ter se znašlo v socialni negotovosti, do kakršne bi po zagotovilih uradnih ideologov v socializmu nikoli ne smelo priti. Oblasti so poskušale problem brezposelnih reševati z odpiranjem meja in sprostitvijo podeljevanja potnih listov, kar je stotistočim odvečnih delavcev po vsej Jugoslaviji omogočilo, da so iskali delo na tujem (v Zvezni republiki Nemčiji, v Avstriji in drugih zahodnih evropskih državah – iz Slovenije je v letih 1964-69 uradno odšlo 62 347 oseb, verjetno pa še 30-40 % več). Socialne in gospodarske težave so bile seveda voda na mlin nasprotnikov reforme, ki so imeli glavno oporo v Srbiji in gospodarsko manj razvitih republikah. V letih 1967/68 je bilo že jasno, da je reforma doživela neuspeh, toda burne razprave o gospodarski politiki so se nadaljevale vse do začetka sedemdesetih let, ko so tudi največji optimisti opustili upanje na uresničitev zastavljenih gospodarskih ciljev.

Toda odprte meje so bile pomembna novost, ki je jugoslovanskim državljanom odprla pot v Evropo. Za veliko ljudi so bile dokaz, da je jugoslovanski komunizem bistveno različen od vzhodnoevropskega. Svobodnejša politika prehajanja državnih meja je bila - dolgoročno gledano – res ena najpomembnejših pridobitev reform v šestdesetih letih, saj je Jugoslavijo (in posebej Slovenijo ob njenih zahodnih mejah) široko odprla ne le tujemu kapitalu, temveč tudi

zahodnim kulturnim vplivom in idejam. Uradni ideologi so množični eksodus brezposelnih in nezadovoljnih razglasili za začasen pojav in napovedovali, da se bodo »začasno zaposleni v tujini« vrnili, ko bo jugoslovansko gospodarstvo doživelo prepotrebno preobrazbo. Hkrati so odprtost državnih meja sami spretno uporabljali v propagandne namene in s poudarjali, da je Jugoslavija edina komunistična država na svetu, ki je odprla svoje meje.

S ponovno prevlado Kardeljevega vpliva na Tita je postal sredi šestdesetih let obračun z nasprotniki Kardeljevih zamisli v jugoslovanskem vrhu neizbežen. Razplet spopada je pospešil poskus notranjega ministra Aleksandra Rankovića, da bi si poleg nadzora nad tajno policijo (UDB-o), ki je bila njegova najmočnejša opora, pridobil še nadzor nad vojaško obveščevalno službo. Temu se je postavil po robu vojaški vrh, ki je s pomočjo svojih informatorjev razkril, da je tajna policija z Rankovićevim pristankom nadzirala celo najvišje jugoslovanske voditelje s Titom na čelu. Centralni komite Zveze komunistov Jugoslavije je tako julija 1966 na sestanku na otočju Brioni » soglasno obsodil deformacije v delu varnostnih organov« ter Rankovića in njegove najožje sodelavce odstavil. Hkrati je sprejel sklep o reorganizaciji tajne policije. V naslednjih mesecih so v UDB-i in drugih policijskih organih ter v Zvezi komunistov po vsej Jugoslaviji opravili temeljito čistko. Več tisoč ljudi so premestili ali odpustili iz službe, mnoge pa postavili pred sodišče in jih zaprli. Očiščevalni proces je zajel tudi Slovenijo, kjer so odstavili vrh slovenske Udbe ter podobno kot drugod odstranili glavne sledi njene tajne dejavnosti.

Zmagovita reformna struja v komunističnem vrhu je nezakonita dejanja in zlorabe tajne policije razglasila za delo »stalinističnih«, gospodarskim in političnim reformam sovražnih sil, svoja razkritja pa je prikazala za del svojega boja za samoupravljanje in demokracijo. Rankovićeva odstranitev in zagotovila, da je samovolje tajne policije konec, so v Sloveniji povzročila olajšanje in spodbudila optimizem. Vseeno se je javno življenje le počasi sproščalo. Oblasti so se na kritike in pojave, ki so jih štele za nasprotne svojim predstavam in usmeritvam, še naprej odzivale skrajno občutljivo in agresivno. Slovensko politiko in javnost je leta 1966 tako močno razburila neoavantgardna skupina literarnih in likovnih ustvarjalcev, ki so si nadeli ime OHO. Skupina, ki je pozneje vplivala na podobna gibanja v vsej Jugoslaviji in se je leta 1970 celo predstavila v Muzeju moderne umetnosti v New Yorku, je poskušala uveljaviti načela konceptualizma, ki so bila v nasprotju ne le s komunističnimi, temveč tudi tradicionalističnimi pogledi na umetniško ustvarjanje. Na sodelavce skupine OHO se je vsul plaz kritik in več njihovih prireditev so onemogočili in zaprli. Hudih napadov ustaljene kulturniške elite je bil deležen tudi mladi modernistični pesnik Tomaž Šalamun.

Slovenski politični vrh se je na vso moč trudil, da bi prikazal učinke reformnih ukrepov v kar najlepši luči, vendar je moral kmalu priznati, da gospodarska preobrazba ne poteka po načrtih. Slovensko gospodarstvo je sicer v drugi polovici šestdesetih let dosegalo boljše rezultate kot gospodarstva drugih jugoslovanskih republik, toda reforma je tudi v Sloveniji upočasnila gospodarsko rast in povzročila večletni gospodarski zastoj. S poslabšanimi socialnimi razmerami so se tudi v Sloveniji oglašali kritiki, ki so zagovornikom nove gospodarske politike očitali, da so opustili socialistična načela in Jugoslavijo odprli nenadzorovani »kapitalistični komercializaciji«.

Reformni politiki v jugoslovanskem vrhu pa so se lahko kljub težavam pohvalili tudi z nespornimi političnimi uspehi. Eden med njimi je bil podpis protokola med jugoslovansko vlado in Svetim sedežem, ki so ga junija 1966 sklenili v Beogradu. Protokol je bil na eni strani rezultat prevlade reformistov v jugoslovanskem vodstvu, na drugi pa izraz sprememb v vrhu Katoliške cerkve po II. vatikanskem koncilu. Vatikan je s podpisom sporazuma sprejel stališče, da morajo katoliški duhovniki ostajati v verskih okvirih in ne smejo posegati na politično področje. Jugoslavija pa je v zameno potrdila ustavno zagotovljeno svobodo Cerkve pri opravljanju verskih obredov ter Vatikanu priznala jurisdikcijo nad Cerkvijo v duhovnih zadevah. Svetemu sedežu je država priznala svobodo imenovanja škofov, tem pa svobodo nemotenega navezovanja stikov z vrhom Rimskokatoliške cerkve. Otoplitev odnosov med Jugoslavijo in Svetim sedežem je imela ugodne posledice tudi za slovensko Cerkev. Papež Pavel VI. je leta 1968 ustanovil slovensko cerkveno pokrajino. Cerkev je okrepila svojo dejavnost, oblasti pa so privolile v ustanovitev oddelka ljubljanske teološke fakultete v Mariboru in začele aktivneje sodelovati pri obnovi cerkvenih spomenikov. V sedemdesetih letih so nato pristale tudi na socialno zavarovanje duhovnikov in pripadnikov cerkvenih redov. Toda v vsakdanjem življenju je v odnosih med verniki in Cerkvijo ter oblastnimi organi še naprej prihajalo do konfliktov in napetosti. Komunisti so – kot prej – razglašali zgodovinski materializem za edini »znanstveni« filozofski nauk, državne uslužbence pa omejevali pri opravljanju verskih dolžnosti in izražanju verskih čustev.

Reformistično krilo komunističnega in državnega vodstva se je podobno vztrajno kot za gospodarske spremembe zavzemalo tudi za reformo Zveze komunistov in državne organizacije. Po obračunu z Rankovićem so v Beogradu sprejeli sklep o preobrazbi ZKJ. Uvedli so kolektivno predsedstvo, ki mu je načeloval Tito, stranko pa so preoblikovali tako, da so poudarili samostojnost republiških organizacij in povečali njihov vpliv na zvezno vodstvo. Z dopolnili k zvezni ustavi so v letih 1967/68 razširili upravne in politične pristojnosti republik. Zvezni vladi ter zvezni skupščini so zmanjšali pooblastila, z okrepitvijo

avtonomije Vojvodine in Kosova pa so poudarili razdelitev Srbije v tri dele. Slabitev zveznih organov in oblasti je povzročala največ nezadovoljstva v Srbiji, na Hrvaškem, v Sloveniji in Makedoniji pa je spodbujala nacionalno čustvovanje in težnje po nadaljnji krepitvi republiških avtonomij.

V takšnem ozračju so se razplamtele tudi razprave o rabi jezikov. Slovenski slavisti so že konec leta 1966 pozvali slovenske politike, naj se zavzamejo za enakopravnost slovenščine v poslovanju zvezne skupščine in zvezne uprave. Njihovo stališče je podprla republiška skupščina v Ljubljani, ki se je z zahtevami po uveljavitvi slovenščine in makedonščine – poleg srbohrvaščine – v zveznih organih obrnila na zvezno ustavno sodišče. Slovenskim zahtevam so se pridružili Makedonci, nekaj mesecev kasneje pa so se s posebno izjavo, v kateri so se zavzemali za ločitev hrvaščine in srbščine, oglasili še Hrvati. Jezikovne razprave, zlasti pa hrvaška stališča, so napete razmere še zaostrile in v mednacionalne polemike pritegnile tudi mnoge izobražence, ki se do tedaj s političnimi stališči niso javno oglašali.

V Sloveniji je spomladi 1967 – potem ko je v Ljubljani zaradi nesoglasij s skupščino prvič po vojni in prvič v kaki komunistični državi odstopila republiška vlada – prevzel vodstvo izvršnega sveta Stane Kavčič (1919-87). Kavčič in njegovi somišljeniki so bili odločni pristaši gospodarskih in političnih sprememb. Zagovarjali so ohlapno in kar se da svobodno dogovarjanje med republikami, povečanje njihove samostojnosti pri navezavi stikov s tujino ter financiranje zveznih služb in ustanov po načelu kotizacije. Kot komunisti so se sicer večinoma strinjali, da mora v obstoječih razmerah Zveza komunistov v Jugoslaviji obdržati vodilno politično vlogo, toda pri tem so menili, da modernizacija socialističnega gospodarstva in sistema ni mogoča brez temeljite demokratizacije in »odpiranja« političnih organizacij. Z zavzemanjem za novo organizacijo armade, ki je bila zaradi prevlade srbsko-črnogorskega častniškega kadra pomembna opora centralistov in komunističnih konservativcev, so močno razburili vrhovni vojaški vrh.

Kavčičeva vlada je namreč podprla zahteve, da bi naborniki, ki so vojsko praviloma služili zunaj domačih republik, ostajali v republikah, hkrati pa je težila k podreditvi teritorialnih obrambnih oddelkov republiškim vladam. Po sovjetskem vojaškem posredovanju na Češkoslovaškem leta 1968, ko se je izkazalo, da je Jugoslavija enostransko zavarovala zahodne meje, proti Vzhodu in komunističnim državam pa je ostala skoraj nezaščitena, je zvezna skupščina v Beogradu sprejela sklep, s katerim je del obrambnih nalog s federacije prenesla na republike. V Sloveniji je bila v ta namen – poleg rednih enot Jugoslovanke ljudske armade– ustanovljena Teritorialna obramba, ki naj bi jo vodili slovenski častniki in sestavljali slovenski vojaki. Prizadevanja Kavčičevega izvršnega sveta, da bi v Teritorialni obrambi

uveljavil republiški vladi podrejeno poveljstvo, ki bi bilo neodvisno od Jugoslovanske ljudske armade, so naletela v Beogradu na ostro nasprotovanje. Vojaški vrh je odločno ugovarjal zamislim, da bi se proces decentralizacije, ki je zajel partijo in državo, razširil tudi na vojsko. Vztrajal je pri stališču, da lahko celovitost države zagotovi le enotna, nadnacionalno organizirana vojska.

Leta 1968 je gospodarska reforma že v glavnem propadla, socialni in politični nemir, ki je podobno kot drugo Evropo zajel tudi Jugoslavijo, pa je skupaj z napetimi razmerami po sovjetskem vojaškem posredovanju na Češkoslovaškem okrepil nasprotnike političnih sprememb. Do odkritega izbruha nezadovoljstva je prišlo najprej v Beogradu, kjer so se študentje v začetku junija spopadli s policijo. Spopad se je spremenil v demonstracije, le-te pa po brutalnem policijskem nastopu v pravi upor. Na vstajo beograjskih študentov, ki je s svojo silovitostjo šokirala ne le državno-politični vrh, temveč tudi vso jugoslovansko javnost, so nesporno vplivali študentski nemiri v Franciji in drugod po Evropi. Toda glavni vzrok za študentski protest so bile socialne in gospodarske razmere doma. Pri tem so uživali podporo profesorjev, ki so komunistični vrh že prej kritizirali, da z gospodarsko in politično reformo opušča socializem. Vsi skupaj so se tako postavili na stran partijskih tradicionalistov in kritikov reformnih ukrepov, saj so državne in politične voditelje obtoževali, da so z opredelitvijo za tržna načela odprli vrata kapitalizmu ter povzročili socialno razslojevanje in brezposelnost. Tito je v zmedi, ki je nastala, študente sprva podprl, toda njihov nepričakovani revolt je povečal negotovost, ki se je zdaj polastila tudi zagovornike reformnih ukrepov in liberalizacije.

Vojaški poseg varšavskega pakta na Češkoslovaško in sovjetska teza o »omejeni suverenosti«, po kateri naj bi imele članice socialističnega bloka pravico, da intervenirajo v socialistični deželi, ki opušča socializem, sta jeseni 1968 za kratek čas preusmerila javno pozornost od notranjepolitičnih k zunanjepolitičnim vprašanjem. V Beogradu, kjer so intervencijo ostro obsodili, so se zbali, da bodo Rusi z državami Varšavskega pakta nadaljevali pohod proti »odpadnikom« in izrabili napetosti v Jugoslaviji za vmešavanje v njene notranje razmere. Konec novembra so tako s silo zadušili nemire med Albanci na Kosovu in v Makedoniji, ki so zahtevali ustanovitev sedme jugoslovanske republike, hkrati pa – kljub gospodarskim težavam – pomnožili izdatke za vojsko. Generalom so še bolj kot dotlej odprli vrata v najvišje politične organe. Toda političnim reformam in decentralizaciji se niso odpovedali. Na 9. kongresu Zveze komunistov Jugoslavije leta 1969 so – ob Titovem in Kardeljevem prepričanju, da bodo z oblikovanjem vodstva jugoslovanskih komunistov po načelu nacionalne in republiške enakopravnosti postopoma le dosegli konsenz in ravnotežje –

potrdili usmeritev k povečevanju samostojnosti republiških komunističnih organizacij. V letih 1970/71 pa so nato nadaljevali tudi z razgradnjo zvezne države in spreminjanjem republik in pokrajin v »suverene enote«, ki naj bi jih zvezna oblast povezovala samo na področju zunanjih zadev, obrambe in skupnega gospodarskega sistema.

Junija 1971 so tako v Beogradu reformo federacije (na pritisk hrvaških in slovenskih politikov) kronali s sprejetjem dopolnil k ustavi iz leta 1963. Ta so napravila še korak naprej v slabitvi zveznih političnih in gospodarskih ustanov ter organov. Najpomembnejša organa federacije naj bi bila 23-člansko predsedstvo države in zvezna vlada. Oba naj bi bila – kot večina drugih komisij in odborov – sestavljena po paritetnem načelu (tj. iz enakega števila predstavnikov republik in določenega števila zastopnikov avtonomnih pokrajin) in naj bi prav tako sprejemala sklepe le sporazumno in kolektivno. Ustavna dopolnila so podrobno določala postopek »usklajevanja skupnih odločitev in interesov«, ki naj bi zagotavljal enakopravnost vseh federalnih enot in narodov. Nova organizacija federacije in države je bila v očeh avtorjev ustavnih dopolnil pač le nova stopnja v dograjevanju »samoupravnega sistema in demokracije«, ta pa naj bi bila – v skladu z veliko Kardeljevo iluzijo – most, ki bo jugoslovanskim narodom pomagal postopno odpraviti medsebojna nasprotja in jih bo združil v boju za končni cilj – za socializem.

V resnici so se odnosi med federalnimi enotami in narodi v Jugoslaviji ves čas poslabševali. Nacionalno nezadovoljstvo je bilo najbolj množično na Hrvaškem. Hrvaški voditelji so zato leta 1970 sklicali sestanek Zveze komunistov Hrvaške, na katerem so najprej v običajnem slogu obsodili unitarizem in »vse nacionalizme«, nato pa za glavne krivce nacionalistične nestrpnosti in hrvaškega gospodarskega »zaostajanja« razglasili »unitariste« ter povojno jugoslovansko (tj. predvsem srbsko) politiko. S takšnimi stališči so si pridobili javne simpatije, toda njihov poskus, da bi se postavili na čelo gibanja, ki se ga je vse bolj polaščala nacionalistična vročica, se je ponesrečil; bolj kot njegovi vodniki so postali njegovi ujetniki. V letih 1970/71 so odnosi med hrvaškimi in srbskimi političnimi voditelji zdrknili na najnižjo točko po drugi svetovni vojni, kar je skoraj povsem ohromilo delo zveznih organov. Podobno kot hrvaški so tudi srbski reformisti vedno težje obvladovali nacionaliste v lastni republiki.

Slovenska politika je poskušala v srbsko-hrvaškem konfliktu ostati ob strani. Slovenskim voditeljem se je zdelo hrvaško, iz dneva v dan glasnejše igranje na nacionalistične strune odbijajoče in nevarno, s srbskim političnim vrhom pa so se razhajali v temeljnih pogledih na vlogo zvezne države in republik v njej. Slovenija je tako burno leto 1968 preživela razmeroma mirno. Po izbruhu študentskih nemirov v Beogradu so se v

Ljubljani s svojimi, večinoma stanovsko-študijskimi zahtevami oglasili tudi slovenski študentje, vendar je Kavčičeva vlada njihove proteste z obljubami o izboljšanju študijskih in življenjskih razmer hitro umirila. Toda odnosi med starejšo in mlajšo generacijo slovenskih komunističnih voditeljev so se naglo slabšali. Glavni razlogi za razhajanja (vsaj sprva) niso bili vsebinski ali konceptualni, temveč predvsem osebni in hierarhični. Kavčič je sprejemal politične odločitve na hitro in v ožjem krogu somišljenikov, kar je bilo za starejše politične veljake s Kardeljem na čelu povsem nesprejemljivo. V takšnem merjenju moči se je v letih 1967–1972 tudi slovenska Zveza komunistov razdelila v dva bloka: v pristaše Kavčičeve politike in Kavčičevega razumevanja reform ter na Kavčičeve nasprotnike, ki so pripadali starejši komunistični generaciji.

Kavčič se je starejšim komunističnim prvakom in vodstvu v Beogradu močno zameril že leta 1968, ko je brez posvetovanja z njimi dovolil vodilnemu ideologu slovenske katoliške emigracije v Združenih državah Amerike Cirilu Žebotu obisk v Sloveniji. O stikih s političnimi emigranti, ki so veljali v komunistični Jugoslaviji – ne glede na narodnost in politične barve – za državne sovražnike številka ena, so do tedaj odločali izključno organi državne varnosti in državno-politični vrh. Kavčičeva odločitev, da odpre, četudi le za nekaj dni, enemu vodilnih ideologov slovenske katoliške emigracije, vrata v domovino, je zato povzročila med komunističnimi veljaki pravi vihar. Po prvi zameri pa si je Kavčič spomladi leta 1969 prislužil še drugo. Tito mu je namreč v zaostrenih političnih razmerah ponudil mesto predsednika zveznega izvršnega sveta, vendar ga je Kavčič odklonil –med drugim zato, ker se je zavedal, da bi bilo samostojnosti, ki si jo je imel v Ljubljani, v Beogradu naglo konec. Ko je sredi leta 1969 izbruhnila še t. i. cestna afera, so bili odnosi med obema strujama slovenskih komunistov – med »kavčičevci« in »kardeljanci« – že zelo napeti. Ob novici, da je zvezni izvršni svet, ki mu je predsedoval Slovenec Mitja Ribičič, Sloveniji namenjena mednarodna posojila za gradnjo cest preusmeril v Srbijo, je dotlej prikrit spor prerasel v odkrit spopad.

Kavčičeva vlada je zveznemu izvršnemu svetu očitala, da je pri razdelitvi posojil Mednarodne banke podlegel političnim pritiskom in obšel dogovorjena gospodarska merila. Po nespretnem izmikanju predsednika zveznega izvršnega sveta Mitje Ribičiča, da se je zvezni vladni vrh pri svojem sklepu držal načela »enakopravnosti« republik in pokrajin, in je upošteval, da je bila Slovenija v preteklosti že deležna znatnih tujih posojil, pa so Kavčič in njegovi sodelavci prešli v napad in zabrenkali na nacionalne strune. V nasprotju z nekaterimi starejšimi člani slovenskega komunističnega vodstva so trdili, da je bila Slovenija, čeprav je nosila velik del bremena modernizacije nerazvitih področij, v povojni jugoslovanski gospodarski politiki opazno zapostavljena. Njeno zapostavljanje naj bi se – kot naj bi

razkrivala sporna odločitev zvezne vlade – nadaljevalo tudi po »gospodarski reformi« leta 1965. Polemika med Ljubljano in Beogradom je razburkala vso slovensko javnost in razdelila slovensko komunistično elito. Kavčiču zvesti politiki so zvezni izvršni svet pozvali, naj svoj sklep spremeni, del poslancev pa se je zavzel za sklic izredne seje republiške skupščine. V javnosti so se prvič po vojni pojavili glasovi, ki so razmišljali o slovenskem odhodu iz Jugoslavije in o slovenski samostojnosti (dotlej so takšna stališča – in še to v zelo omejenem obsegu – razširjali le Slovenci v zamejstvu in emigraciji).

Toda slovenskim kritikam se je trdo postavil po robu Edvard Kardelj in jih skupaj s pripadniki starejše generacije komunističnega vodstva v Ljubljani ostro zavrnil. Avgusta 1969 sta nato Centralni komite Zveze komunistov Jugoslavije in Tito slovenske proteste na račun zvezne vlade razglasila za poskus nacionalističnega »rušenja skupne države«. Dobra dva tedna pozneje je Kardelj na seji Centralnega komiteja slovenskih komunistov v Ljubljani ugotovil, da Slovenija v Jugoslaviji ni bila zapostavljena in obsodil na Beograd naslovljene slovenske kritike. Najostrejši povojni spor med Ljubljano in Beogradom se je na ta način po dobrih dveh mesecih končal z discipliniranjem Kavčičevih »mladoslovencev« in zmago »kardeljancev«. Ob tem je bil obračun v Sloveniji jasen znak reformatorjem v drugih republikah, da imata »samoupravljanje« in samostojnost republik jasno določene meje, o katerih še naprej odločajo izbrani komunistični veljaki ter zvezni komunističnih vrh v Beogradu.

Kavčič je sicer vladno krmilo obdržal v rokah, toda njegov vpliv in njegova moč sta bila močno omajana. Zmagovita stran je na vseh ravneh – v javnosti in v Zvezi komunistov – pojasnjevala svoja stališča, obenem pa obtoževala časopisje, radio in televizijo, da so »cestno afero« umetno napihnili. V Sloveniji so se vodilni komunisti tako že v letih 1969/1970 vrnili k staremu besednjaku, se ponovno sklicevali na delavski razred ter trdili, da je lahko učinkovita edino politika, ki temelji na delavskih interesih. To je v bistvu že pomenilo dokončno opustitev reformnih gospodarskih gesel, čeprav so se jim v jugoslovanskem vodstvu javno odrekli šele v letih 1971/72. Prepad med obema strujama v slovenski politiki se je nato poglabljal vse do končnega obračuna oktobra 1972. Pri tem so razhajanja povzročali tako različni pogledi na reševanje gospodarskih težav kot na šolsko in socialno politiko.

Kavčič se je s širšim krogom somišljenikov, ki so podpirali leta 1965 sprejete reforme, zavzel za usmeritev slovenskega gospodarskega razvoja k panogam, ki so hitro obračale kapital in so se že izkazale za uspešne. V Sloveniji naj bi se tako ne posvečali več gradnji velikih industrijskih objektov, temveč usmerjali k bančništvu turizmu, prometu, trgovini in zlasti storitvenim dejavnostim, utemeljenim na znanju, raziskovanju in intelektualnem delu.

Da bi vse to dosegli, bi morali – po Kavčičevem mnenju in prepričanju njegovih sodelavcev - široko odpreti vrata zasebni pobudi in zasebnim vlaganjem, v isti sapi pa maksimalno izkoristiti slovensko zemljepisno lego in postati z odpiranjem zahodnim sosedam most med vzhodom in zahodom. Kavčičev razvojno gospodarski načrt je bil prvi povojni gospodarski načrt, ki je izhajal iz stvarnejše analize slovenskih razmer in možnosti. Toda z zavzemanjem za prožnost pri gospodarskem načrtovanju, odpiranje privatnemu kapitalu ter z zahtevami po večji gospodarski samostojnosti Slovenije je beograjski in ljubljanski komunistični vrh nagovarjal v zanju povsem nerazumljivem in nesprejemljivem jeziku.

Do ostrih razhajanj med Kavčičevimi modernisti in Kardeljevimi tradicionalisti je prišlo tudi v šolski politiki, kjer so se spoprijeli zagovorniki pluralno odprte, ideološko neobremenjene šole ter pristaši t. i. samoupravljavske oz. »marksistične« idejnosti; spor se je končal z zmago marksističnih pravovernežev in poostritvijo komunističnega nadzora nad izobraževalnimi ustanovami. Poleti 1971 je izbruhnila še »afera« zaradi petindvajsetih poslancev republiške skupščine, ki so poskušali v zvezno (državno) predsedstvo (namesto v »cestnih polemikah« kompromitiranega Mitje Ribičiča) predlagati svojega kandidata. Pri tem ni prav nič pomagalo, da so v iskanju primernega zastopnika najprej pomislili na Edvarda Kardelja. Že dejstvo, da so ravnali samostojno, ne da bi se posvetovali s petimi ali šestimi veljaki, ki so po nepisanem pravilu vodili slovensko kadrovsko politiko, je bilo dovolj za stroge disciplinske ukrepe. Slovenski politični vrh je akcijo obsodil, njeni protagonisti pa so morali odstopiti s političnih položajev in zapustiti komunistične vrste.

Pokoritev »neposlušnih« poslancev je bila uvod v končni obračun s Kavčičem in njegovimi sodelavci. Konec leta 1971 sta jugoslovanski vrh in Tito najprej prisilila k odstopu hrvaške reformiste. Na seji predsedstva jugoslovanskih komunistov so 1. decembra 1971 hrvaško vodstvo odstavili. Deset mesecev kasneje – v prvi polovici oktobra 1972 – so pod Titovim pritiskom in pritiskom konservativcev v lastni republiki odstopili srbski reformisti. Novembra 1972 pa so slovenski pristaši Titovega in Kardeljevega obnavljanja »revolucionarne oblasti delavskega razreda« odvzeli vse funkcije še Stanetu Kavčiču in njegovim sodelavcem. Obtožili so jih, da so »tehnokrati«, »elitisti« in »liberalci« ter jim očitali enostransko zavzemanje za koristi srednjega razreda in slovensko (gospodarsko) obračanje na Zahod. Čeprav obračun z reformisti in »liberalci« v Sloveniji ni bil tako nasilen kot na Hrvaškem, kjer so nekaj sto ljudi zaprli, nad tisoč pa jih izključili iz Zveze komunistov in odpustili z delovnih mest, je bila po Kavčičevem padcu tudi mnogim njegovim privržencev za več kot desetletje zaprta pot v javno življenje. Kavčič, ki je bil trdno prepričan, da lahko le dosledno izpeljane reforme in nov dogovor o skupnem življenju v Jugoslaviji zagotovijo

preživetje države, je svojo zamenjavo z zagovorniki komunistične trde roke doživljal ne le kot osebno, temveč tudi kot jugoslovansko tragedijo.

Komunistična Jugoslavija je – kot menijo številni avtorji – konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let zamudila zadnjo priložnost, da bi se v miru demokratizirala in modernizirala. Gospodarstvo naj bi že doseglo skrajno stopnjo rasti in posodobitve, ki so ju še dopuščali »samoupravno-socialistični« okviri. Za nadaljnjo gospodarsko preobrazbo in modernizacijo pa bi bilo treba odločneje (in drugače, kot si je to predstavljal Kardelj) spremeniti družbenopolitični sistem. Tega pa seveda jugoslovansko komunistično vodstvo ni bilo sposobno storiti. Tito, Kardelj in njuni najbližji sodelavci so kljub spremembam v političnih konceptih, ki jih je povzročil prelom s Stalinom in Sovjetsko zvezo, ostali ujetniki boljševiških – komunističnih predstav in obrazcev. V kritičnih razmerah konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let so se sami znašli na skrajnem robu svoje politične prilagodljivosti. Soočeni z rastočimi zahtevami po doslednem osvobajanju gospodarstva, družbe in politike od boljševiške, v bistvu še vedno stalinistične dediščine, so se dobesedno prestrašili. Vsak korak dalje bi pomenil tvegati postopno izgubo oblasti, ki je niti po več kot dvajsetletnem priseganju na samoupravljanje in demokracijo niso bili pripravljen deliti z nikomer.

Pri odločitvi najožjega jugoslovanskega političnega vodstva, da se v izbiri med »demokratično« in »avtoritarno« alternativo vrne k avtoritarni politiki partijskega dirigiranja, so opazno sodelovali slovenski komunistični veljaki. Slovenski politiki, ki so bili po prelomu z Moskvo med pobudniki jugoslovanske komunistične modernizacije in demokratizacije, so bili torej ob in po preobratu v letih 1971/72 med njunimi nič manj gorečimi pogrebci.

SIVA IN TEŽKA SEDEMDESETA

Jugoslovanski režim sedemdesetih let ni bil »neka vrsta neostalinizma«, kot se večkrat bere in sliši. Čeprav so politični voditelji, ki so se po obračunu z reformisti in »liberalci« zbrali okoli Tita in Kardelja, v vseh republikah začeli s temeljito politično ofenzivo v imenu krepitve »oblasti Zveze komunistov in delavskega razreda«, so številne pridobitve več kot dvajsetletnega obdobja sprememb in reform tudi po letu 1972 ostale v veljavi. Glasniki novega političnega vetra so sicer težili k ponovni utrditvi komunistične, toda Kardeljevo vztrajanje pri samoupravljanju je preprečevalo vrnitev k centralizmu. Federalne enote so kljub okrepljeni vlogi komunističnih in centralnih državnih organov tudi po odstranitvi »reformistov« ohranile (in celo razširile) svoje pristojnosti. Zveza komunistov in druge politične organizacije so ostajale razdeljene na republiška in pokrajinska združenja, ki so prek

svojih vodstev bolj ali manj samostojno izbirale svoje funkcionarje in zastopnike v zveznih organih. In t. i. dogovorno gospodarstvo, ki naj bi po načrtih jugoslovanskega vrha nadomestilo tržne mehanizme, je bilo prav tako daleč od boljševiških in sovjetskih gospodarskih predstav in obrazcev.

Kljub temu je bil jugoslovanski sistem v sedemdesetih letih toga in protislovna oblika komunističnega avtoritarizma. Vrh v Beogradu je »novo« politično usmeritev podrobno opredelil že septembra 1972 v pismu predsednika in izvršnega biroja ZKJ komunističnim organizacijam in članom, ki je postalo neke vrste »sveti spis« (velikokrat se je omenjalo preprosto kot Pismo). Nanj so se v naslednjih letih sklicevali politični veljaki po vsej državi. Pismo je sicer še omenjalo »gospodarsko in družbeno reformo«, vendar je obenem pozivalo k »načrtnemu usmerjanju gospodarskih in družbenih gibanj« in k obnovi »idejne in politične enotnosti Zveze komunistov«. Kot so menili avtorji Pisma, bi morala Zveza komunistov, da bi bila kos političnim nalogam, na novo izostriti »idejna merila« in preveriti lastne vrste, hkrati pa poskrbeti, da bi na vodilna mesta v politiki, v gospodarstvu, v sodstvu, v javni upravi, v medijih in v izobraževalnih ustanovah prišli ljudje, ki bi svoje delo opravljali v »interesu delavskega razreda«. »Ko je nekdo komunist, je vojak, vse dokler revolucija traja,« je oktobra 1972 dejal Tito.

Ob takšnih usmeritvah so postale po letu 1972 »moralnopolitične« kvalifikacije zopet odločilno merilo ne le pri dodeljevanju političnih funkcij, temveč tudi pri postavitvah na druga odgovorna delovna mesta. V Sloveniji je prevzela v roke vodstveno krmilo zmagovita, okoli predsednika Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije Franceta Popita in predsednika republiške skupščine Sergeja Kraigherja zbrana skupina politikov, ki so se ji pridružili »prebežniki« iz Kavčičevega tabora. Vsi skupaj so izvedli temeljito čistko v republiških in nižjih upravnih in političnih organih, v gospodarskih organizacijah in časopisnih hišah ter v izobraževalnih ustanovah in na univerzi. Hkrati so – kot drugod v Jugoslaviji – z ustanavljanjem »marksističnih centrov« in organiziranjem »politično-izobraževalnih šol in tečajev« poskrbeli za politično prevzgojo komunističnega članstva ter (kot se je temu reklo v tedanjem političnem jeziku) drugih »delovnih ljudi«. Eno od pomembnejših novih političnih gesel, ki jih je vsebovalo že Pismo, je napovedovalo boj proti »socialnim razlikam« in »neupravičenemu« bogatenju. V ta namen so v vseh republikah oblikovali komisije za ugotavljanje izvora zasebnega premoženja, ki so bile neuspešne in neučinkovite. Vendar pa so tako rekoč čez noč postavile zunaj zakona komaj nastajajoči sloj zasebnih podjetnikov in otežile nadaljnji razvoj zasebne podjetnosti.

Zgled privrženosti socialnemu egalitarizmu naj bi bile politične organizacije in Zveza

komunistov, ki bi morale zopet dobiti »delavsko« oziroma »proletarsko« podobo. To pa ni bilo lahko. Med več kot 1 500 000 novimi člani, ki so zaradi političnih pritiskov v Jugoslaviji v letih 1973–82 stopili v Zvezo komunistov, je bila le slaba četrtina industrijskih delavcev; vsi drugi so bili politični uradniki, gospodarstveniki ter zaposleni v javnih ustanovah. Članstvo v Zvezi komunistov je bilo ponekod celo bolj kot v letih po drugi svetovni vojni pogoj za pridobitev zaposlitve ali vodstvenega delovnega mesta. V Jugoslaviji se je število članov Zveze komunistov v manj kot desetletju (1973–1982) – kljub desettisočim izključenih po obračunu z »liberalci« – dvignilo na skupno 2. 117.083 ali 9,5 % prebivalstva; v Sloveniji je bila rast komunističnega članstva nekoliko bolj počasna kot na vzhodu in jugu države, vendar je imela v začetku osemdesetih let tudi slovenska Zveza komunistov nad 125 tisoč članov (ali 6,5 % prebivalstva republike), kar je bilo več kot kdajkoli prej.

Toda starim in novim »vojakom revolucije« vse to ni bilo dovolj. Že leta 1973 so z novim zakonom omejili svobodo tiska. Dve leti pozneje je bil sprejet nov kazenski zakonik, ki je poostroval kazni za »protirevolucionarno dejavnost« in »sovražno propagando«. Njegov 133. člen je bil formuliran tako ohlapno, da je omogočal pregon vsake, tudi samo verbalne protirežimske kritike. V isti sapi so oblasti povečale nadzor nad kulturo, šolstvom, univerzo in društvenim življenjem. V Sloveniji je bilo sicer v sedemdesetih letih manj političnih procesov in zapornikov kot drugod v Jugoslaviji, toda služba Državne varnosti in policija sta po letu 1972 (kot povsod) znova dobili obsežna pooblastila. Med slovenskimi političnimi obsojenci sedemdesetih in prve polovice osemdesetih let so bili v večini preganjani in zaprti zaradi pisnih in besednih »deliktov« ali zaradi posedovanja nedovoljenih knjig in spisov.

Edvard Kardelj je ostal tudi po letu 1972 eden od najvplivnejših sooblikovalcev nove jugoslovanske politike. »V demokratično bitko moramo stopati brez iluzij,« je dejal leta 1972. »Ko smo slabi in ne moremo dobiti bitke z demokratičnimi sredstvi, se ne smemo ustrašiti sredstev revolucionarne in državne prisile«. Vendar mu takšna stališča niso preprečevala, da ne bi vztrajal pri svoji samoupravljavski utopiji. Jugoslavija je dobila v začetku leta 1974 novo ustavo, ki je uvajala do tedaj najvišjo stopnjo decentralizacije, hkrati pa je – ob sklicevanju na samoupravne pravice »neposrednih proizvajalcev« in »drugih delovnih ljudi« – oblikovala skrajno zapleten sistem političnega organiziranja in zastopanja. Ta naj bi temeljil na najmanjših delovnih, proizvodnih ali teritorialnih enotah, v katerih so se pri delu ali zaradi »uresničevanja osnovnih interesov in potreb« združevali »občanke« in »občani«. Novi ustavni zakoni so tako odpravljali poslednje ostanke tradicionalnega parlamentarizma in ga zamenjevali s sistemom delegiranja in delegacij. Najmanjše proizvodne enote (t. i. temeljne organizacije združenega dela) in najnižje teritorialne skupnosti so volile predstavnike

(delegate) v občinske skupščine, ki so izbirale svoje zastopnike v republiške skupščinske zbore, ti pa so skupaj z občinami pošiljali svoje delegate v zvezno skupščino. Takšna predstavniška piramida je teoretično res pomenila, da so bili vanjo vpreženi vsi – od preprostega delavca, ki je izbiral zastopnika za občinsko skupščino ali v njej zastopal svojo proizvodno enoto, do delegatov v občinskih skupščinah, ki so odločali o svojih predstavnikih na republiški in delno celo zvezni ravni. Njen dejanski rezultat pa je bil, da so celo največje gospodarske organizacije ter kulturne in znanstvene ustanove neposredno volile zastopnike le na najnižji občinski ravni, pri izbiri delegatov za višje ravni pa so odločala druga, večinoma zelo izbirčna občinska »sita« ter razni odbori Socialistične zveze in Zveze komunistov.

Nova ustava je republike opredeljevala kot »države, ki temeljijo na narodni suverenosti ter na oblasti in samoupravljanju delavskega razreda«, hkrati pa je še povečala samostojnost avtonomnih pokrajin in poglobila delitev Srbije na tri dele. Najpomembnejši državni organi, zlasti zvezni izvršni svet in, kar zadeva republike, državno predsedstvo so morali biti sestavljeni po paritetnem – narodnostnem načelu, za vse pomembnejše državne odločitve in zakone pa je bilo potrebno soglasje vseh republik in pokrajin. Toda ob tem ustavno besedilo ni poznalo formalnih varovalk, ki bi preprečevale in odpravljale konflikte v institucijah sistema. Izhodišče več kot 400 členov obsegajoče ustavne listine je pač bilo, da nastaja v Jugoslaviji brezrazredna, nekonfliktna družba, ki bo, ko bo dosegla zrelo razvojno stopnjo, s sporazumevanjem razreševala nasprotja in nesporazume. Vse dokler takšno stanje ne bo doseženo, pa naj bi nad družbo in njenim samoupravnim sistemom kot vodilna politična sila bdela Zveza komunistov z Josipom Brozom - Titom na čelu. Slednjemu je ustava zagotavljala časovno »neomejen« položaj državnega predsednika. Nekaj mesecev po sprejetju zvezne in republiških ustav so sledili republiški, pokrajinski in zvezni kongres Zveze komunistov, ki so sicer ohranili federalno zasnovo komunistične organizacije, vendar so drug za drugim prisegali na »enotnost« ZKJ. Zvezni kongres je celo sprejel stališče, da je »sistem socialističnega samoupravljanja ... posebna oblika diktature proletariata« ter opozoril na nepogrešljivo vlogo vojske, ki naj bi bila pomemben dejavnik »stabilnosti« tudi v »trenutkih notranjih družbenih napetosti«.

Kardelj in njegovi najbližji somišljeniki so poskušali s svojimi političnim fantazijami (nekateri zahodni komentatorji so Kardelja pozneje ironično označili za »ideološkega krojača«) res v prvi vrsti ohraniti komunistični režim in njegov oblastni monopol, hkrati pa so želeli preprečiti nevarno zaostrovanje nacionalnih spopadov v Jugoslaviji. Toda pri tem so samovšečno verjeli v izjemnost in edinstvenost političnega sistema, ki so ga vzpostavljali. Z zakonom o »združenem delu«, ki ga je zvezna skupščina potrdila novembra 1976, so

gospodarske, družbene, politične, kulturne in izobraževalne organizacije ter javne zavode in ustanove dobesedno razbili na najmanjše možne dele. Takšna atomizacija družbe in gospodarstva naj bi, kot je zatrjeval Kardelj, spodbudila množično politizacijo prebivalstva in pospeševala njegovo sodelovanje pri »samoupravnem odločanju«. V resnici pa je bil sistem skrajno neučinkovit in nepregleden, zapleten politični jezik, ki so ga uporabljali Kardelj in njegovi epigoni pa je bil običajnim ljudem nejasen in težko razumljiv. V drugi polovici sedemdesetih let je v Sloveniji najrazličnejše »samoupravne« naloge ali delegatske funkcije opravljalo skoraj 300 000 ljudi, toda vse pomembnejše politične odločitve so še naprej sprejemali v ozkih in zaprtih krogih Zveze komunistov.

Kljub na videz uspešni strnitvi okoli Tita in partije ter napadalni, vsepovsod prisotni samohvali, s katero so slavili politične odločitve in »zmage«, so se v jugoslovanskem vrhu ter republiških in pokrajinskih vodstvih dobro zavedali, da je na novo vzpostavljeno politično ravnovesje krhko in položaj v Jugoslaviji zelo negotov. Zato so oblasti po vsej državi prirejale bučne proslave, ki so slavile revolucionarne dogodke, odkrivale spomenike partizanskim junakom, organizirale mednacionalna srečanja »bratstva in enotnosti« in na velikih političnih manifestacijah pozivale k zvestobi Titu in »samoupravnemu socializmu«. Razburkana politično-propagandna plima je zajela tudi Slovenijo, kjer so politični veljaki in njihovi sodelavci – kot drugod – kar tekmovali v pritrjevanju privrženosti režimu in revoluciji. Sestavni del ideološke ofenzive so bile težnje po usmerjanju zgodovinskega spomina, ki je v obdobju liberalizacije v šestdesetih in v začetku sedemdesetih let že uhajal izpod oblastnega nadzora. Režim je prek raznih odborov za varovanje »revolucionarnih tradicij«, »marksističnih centrov« in »zgodovinskih komisij«, ki so jih ustanavljale politične organizacije, razširjal skrajno poenostavljeno, na predzgodovino in obdobje komunistične revolucije, protiokupatorskega odporništva in povojnega jugoslovanskega razvoja omejeno sliko preteklosti. Hkrati se je krepil pritisk na zgodovinopisje in šolski zgodovinski pouk, ki sta se znašla pod večjim pritiskom kot v letih neposredno po drugi svetovni vojni.

Sočasno s poveličevanjem »revolucije«, partije in »narodnoosvobodilnega boja« in »partije« je v sedemdesetih letih dosegel vrhunec Titov kult. Sklicevanje na ostarelega predsednika je postalo skoraj ritualna obveznost, za nepremišljeno kritiko ali šalo na njegov račun pa so bile predvidene stroge zaporne kazni. Sodišča so pred kritiko ščitila tudi druge politične funkcionarje in visoke državne uradnike. Slovenski politični voditelji sicer po letu 1972 niso imeli upoštevanja vredne opozicije, toda zato niso bili nič manj kot komunistični veljaki v drugih republikah nezaupljivi do akademske, zlasti humanistične inteligence, ki so jo tradicionalno doživljali kot nasprotnika. Leta 1974 so v Ljubljani s fakultete za sociologijo,

politične vede in novinarstvo eksemplarično odstranili štiri profesorje, ki so vztrajali pri »liberalnih«, »meščanskih« stališčih, leta 1978 pa je enaka usoda doletela tudi profesorja pravne fakultete. Istočasno so poostrili nadzor nad periodičnimi publikacijami in založniško dejavnostjo. Z novim zakonom o visokem šolstvu so leta 1975 utesnili univerzo, ki je bila že vsa leta po vojni pod močnim političnim pritiskom. Zakon je izrecno določal, da morajo visokošolske ustanove oblikovati »socialistično in samoupravno aktivnega strokovnega delavca …na podlagi marksistične znanosti«.

Komunistični vrh je poskušal na isti način kot znanstveno raziskovanje usmerjati tudi kulturno in umetniško ustvarjanje. Politični pritisk na izobražence in kulturne ustvarjalce je dosegel vrhunec sredi sedemdesetih let, ko je pesnik Edvard Kocbek v publikaciji, ki so jo izdali njegovi prijatelji - slovenski književniki v Trstu, spregovoril o državljanskem spopadu v Sloveniji med drugo svetovno vojno in o množičnem poboju nasprotnikov narodnoosvobodilnega boja neposredno po njej. Kocbekov intervju je povzročil pravi vihar v slovenskem političnem vrhu, saj o povojnem pomoru komunističnih nasprotnikov - razen posredno v redkih literarnih besedilih – do tedaj v Sloveniji in Jugoslaviji še ni odkrito stekla beseda. Do resnice o pomoru se je sicer poskušala dokopati že vlada Staneta Kavčiča, ki je ugotovila, da so slovenske oblasti po vojni res skrivoma in brez sojenja pobile več kot 10 000 ljudi, toda podatki, ki jih je zbrala, so ostali tajni. Prav tako so bile najstrožje prepovedane emigrantske publikacije, ki so govorile o povojnih pobojih. Slovensko vodstvo je odločno zanikalo tudi Kocbekove navedbe in je proti pesniku organiziralo sistematičen medijski pogrom, ki so se ga udeležili nekateri ugledni književniki in akademiki. Kocbeku oblasti na sramotilne napade niso dovolile odgovoriti, vrata v javne medije pa so bila zaprta tudi maloštevilnim posameznikom, ki so se poskušali oglasiti pesniku v podporo. Vprašanje o poboju nasprotnikov partizanstva in komunizma v Sloveniji po drugi svetovni vojni je bilo na ta način še več kot desetletje prepovedana tema; o njej ni bilo mogoče javno razpravljati, še manj jo je bilo mogoče raziskovati.

Sredi sedemdesetih let se je tako zdelo, da težijo komunistični oblastniki, ki so vsa leta po vojni vendarle puščali nekaj prostora tudi nekomunistični in nemarksistični inteligenci, k dokončni ideološki podreditvi izobraženstva. Hkrati so se pod močnim političnim in ideološkim pritiskom znova znašli tudi verniki. Po statističnih podatkih je v letih 1968–78 število verujočih v Sloveniji z okoli 68 % na manj kot 50 %, število obiskovalcev nedeljskih maš pa od 32 % na 20 % (negativni trend naj bi se znova obrnil navzgor šele po letu 1980). Kljub temu so bila sedemdeseta (in osemdeseta) leta v odnosih med slovenskimi cerkvenimi in posvetnimi oblastmi čas, ko sta se obe strani izogibali sporom in napetostim. Po dokončni

ureditvi jugoslovanske državne meje z Italijo (1975), je bila leta 1977 obnovljena koprska škofija. Slovenska (katoliška) cerkvena pokrajina je bila tako sestavljena iz nadškofije in dveh škofij, njene meje pa so se razen na nekaj mestih proti Hrvaški ujemale z mejami republike Slovenije.

Novi zakon o verskih skupnostih, sprejet leta 1976, ni pomembneje spreminjal njihovega položaja, saj jih je tudi vnaprej strogo omejeval na versko področje, toda za katoliško Cerkev je imel ugodne posledice. Oblasti ji sicer še naprej niso bile pripravljene odpreti vrat v javne medije, posebej ne v radio in na televizijo, dopuščale pa so širitev verskega tiska ter cerkvene založniške dejavnosti. Hkrati so omogočile obnavljanje starih in gradnjo novih cerkva. Med katoličani so se v takšnih razmerah pod vplivom Zahodne Evrope razvila razna duhovna gibanja, ki so si s poglabljanjem osebne vernosti in evangelijske doslednosti prizadevala pritegniti predvsem mlade ljudi.

Velika večina ljudi se je seveda izogibala javnemu nastopanju in izražanju osebnih stališč, ki bi jih lahko pripeljalo v spor z oblastmi. Kljub pozivom političnih aktivistov, naj se vključijo v proces »samoupravne preobrazbe«, se je le toliko udeleževala političnega življenja, kolikor se ga je neizogibno morala. Da bi lahko komunisti v bližnji prihodnosti izgubili oblast, se ni zdelo prav nič verjetno. Vladajoči politiki so spretno izkoriščali strah pred sovjetskim boljševizmom in dokazovali, da je jugoslovansko samoupravljanje edina možna alternativa politiki trde roke, ki ima v delu jugoslovanskega političnega in vojaškega vodstva še vedno vplivne pristaše. Vendar so bili razlogi za ugled in podporo, ki so ju komunisti (po raziskavah javnega mnenja) še uživali pri pretežni večini slovenskega prebivalstva, bolj gospodarske kot politične narave. V sedemdesetih letih sta dosegla življenjski standard in kvaliteta življenja v Jugoslaviji najvišjo raven po drugi svetovni vojni. Okoli 60 000 Slovencev si je sicer kruh res služilo na tujem, toda doma – v Sloveniji – je bila nezaposlenost nizka, delavska zakonodaja ter socialno in zdravstveno zavarovanje pa sta zagotavljala socialno in zaposlitveno varnost. Dohodki v Sloveniji so bili v povprečju višji kot drugod v Jugoslaviji, hkrati pa občutno nižji kot v sosednji Avstriji ali Italiji. Nemajhen del prebivalstva si je zato življenjsko raven izboljševal z dodatnimi zaslužki, na rednem delovnem mestu pa je izpolnjeval le najnujnejše obveznosti.

Jugoslovanski vrh kljub priseganju na delavski razred in delavske interese ni nasprotoval razvoju v smeri zahodnega potrošništva, saj naj bi bil osebni standard – kot so trdili komunistični voditelji – sestavni del »socializma s človeškim obrazom«. Potrošniška vročica, ki je zajela prebivalstvo že po gospodarski reformi in odpiranju jugoslovanskih meja v drugi polovici šestdesetih let, se je tako nadaljevala tudi po obnovitvi avtoritarne

komunistične politike v sedemdesetih letih. V tem času je začel v Sloveniji – podobno kot v drugih jugoslovanskih republikah – nastajati nov srednji sloj, ki je v naslednjih dveh desetletjih pomembno vplival na oblikovanje vrednot slovenske družbe. Njegovi pripadniki so bili srednji in višji uradniki, politični aktivisti in odgovorni za različne trgovske in gospodarske posle, postopoma pa je že rasel tudi delež zasebnih obrtnikov. Za njihov življenjski slog je bilo značilno, da so komunistični režim in njegova gesla sprejemali kot neizogibno dejstvo, večino svoje energije pa posvečali dvigu materialnega standarda in družinskega blagostanja. Pod njihovim vplivom se je ob potrošniški razmahnila še prava »gradbena vročica«, s katero sta zasebna stanovanjska hiša in počitniška hišica postali ne le pomemben statusni simbol, temveč tudi vsega truda vreden življenjski smoter. Gradnjo so olajševala poceni posojila, ki jih je bilo zaradi rastoče inflacije vedno lažje odplačevati. Modernega stanovanja si tedaj ni bilo več mogoče zamisliti brez sodobne gospodinjske opreme ali televizorja. Največji skok pa je beležilo število osebnih avtomobilov, saj je to samo v dobrem desetletju 1964–75 naraslo za več kot 600 % (od 43 065 leta 1964 na več kot 260 000 leta 1975).

Blago, ki ga ni bilo mogoče kupiti doma, je bilo dosegljivo v tujini – posebej v sosednjih Avstriji ali Italiji. Jugoslovanski vrh po odstranitvi »liberalcev« že iz gospodarskih razlogov in zaradi več kot milijona delavcev na tujem ni mogel ponovno zapreti državnih meja. Sprostitev poslovanja z zahodno valuto je jugoslovanskim državljanom omogočala, da so zahodne devize hranili na zasebnim bančnih računih in potovali v tujino tudi z večjimi vsotami denarja. Od konca šestdesetih let so se tako proti slovenski zahodni in severni meji zlasti vsak konec tedna vile dolge kolone avtomobilov s slovenskimi (in jugoslovanskimi) kupci, ki so v obmejnih italijanskih in avstrijskih mestih nakupovali najrazličnejše proizvode. Živahne maloobmejne trgovine niso zaustavile niti zaostritve med državami, do katerih je prišlo v začetku sedemdesetih let – najprej v odnosih med Beogradom in Dunajem zaradi avstrijske politike do slovenske manjšine na Koroškem, nato pa med Jugoslavijo in Italijo zaradi enostranske jugoslovanske odločitve, da razglasi državno mejo z Italijo za dokončno.
Slovenska politika in javnost sta bili posebej občutljivi za nemško nacionalne pritiske na slovensko manjšino na Koroškem, zato so v Ljubljani od Dunaja in Celovca vztrajno zahtevali dosledno uresničitev manjšinskih določil 7. člena državne pogodbe. Poseben - simbolni pomen naj bi imele po slovenskem prepričanju dvojezične topografske oznake, kakršne so označevale dvojezično slovensko-italijanske kraje v slovenskem Primorju in slovensko-madžarska področja v Prekmurju in kakršne bi morale avstrijske oblasti v skladu s 7. členom državne pogodbe postaviti tudi na dvojezičnem ozemlju južne Koroške. Ko je bil

leta 1972 na Dunaju sprejet zakon, ki je uzakonjal postavitev dvojezičnih krajevnih oznak ob cestah in na zunanjih mejah 205 krajev in 31 občin južne Koroške, slovenski voditelji v Ljubljani sicer niso bili povsem zadovoljni, saj bi oznake stale le v krajih, ki so imeli po popisu prebivalstva leta 1961 20 % ali več slovensko govorečega prebivalstva, toda predlagano zakonsko rešitev so sprejeli kot prvi korak k uresničitvi manjšinskih določil državne pogodbe. Nemški Ortstafelsturm, ki se je po sprejetju odločitve o dvojezičnih krajevnih oznakah dvignil na Koroškem in nasilno fizično odstranjevanje že postavljenih dvojezičnih tabel, sta bila v tej luči za oblasti v Ljubljani nemajhno presenečenje, saj takšnega nemško-nacionalnega odpora proti uzakonitvi dvojezičnih krajevnih napisov niso pričakovale. Še ostreje pa so se nato v Sloveniji odzvali na pod pritiskom avstrijske svobodnjaške stranke in koroških domovinskih organizacij v avstrijskem parlamentu leta 1974 sprejeto odločitev avstrijskega parlamenta o posebnem preštevanju manjšin, s katerim naj bi znova ugotovili njihovo poseljenost in številčnost, kar naj bi bila osnova za natančnejšo opredelitev ozemlja manjšinske zaščite.

Preštevanje manjšine so zavrnile tudi slovenske koroške organizacije, solidarnostno gibanje v podporo Slovencem na Koroškem, ki je zajelo Avstrijo pa so slovensko časopisje, radijske postaje in televizija spremljali s priznanjem in pozornostjo. V Ljubljani so leta 1976 ocenjevali, da je avstrijsko preštevanje manjšin doživelo polom, saj naj bi bili rezultati štetja praktično neuporabni, zavračali pa so tudi ustanavljanje »sosvetov narodnih skupin«, ki naj bi v skladu z novo avstrijsko manjšinsko zakonodajo vladi in ministrstvom na Dunaju svetovali v manjšinskih zadevah, saj naj bi ti sosveti – kot so menili – ne imeli nobene politične moči. Leta 1977 na Dunaju izdana uredba o topografskih oznakah, ki je dvojezične napise predvidevala le še v 91 krajih, je že tako napete slovensko- (in jugoslovansko) avstrijske odnose še poslabšala.

Avstrijski generalni konzul je tako leta 1977 poročal iz Ljubljane, da v Sloveniji ni zanimanja za razširitev stikov z Avstrijo, saj naj bi prevladovalo mnenje, da Avstrija ni pripravljena rešiti manjšinskega vprašanja in živahnejši stiki z njo nimajo smisla. Vseeno je napetost med Dunajem in Beogradom ter posledično med Dunajem in Ljubljano tudi po zapletih v letih 1976/1997 znova hitro popustila. S sodelovanjem v okviru novoustanovljene skupnosti Alpe-Jadran so se prav tako okrepili stiki med Koroško in Slovenijo. Leta 1979 se je začela gradnja cestnega predora pod Karavankami, nova celovška univerza, ki je postala v nemško nacionalno nestrpnih koroških razmerah pomembno okno v svet, pa je prispevala k razširitvi že dotlej uspešnega kulturnega sodelovanja na akademsko in znanstveno raven.

Počasneje so se umirjali odnosi med manjšino in večino na Koroškem, toda leta 1988 so v

vladne »sosvete« na Dunaju vstopili tudi slovenski koroški predstavniki, ki so jih dotlej zavračali. Novo razburjenje je v osemdesetih letih povzročil predlagani zakon svobodnjaške stranke, ki je uzakonil ločitev osnovnošolskih šolarjev z enojezičnim poukom od učencev, ki so se prijavili k dvojezičnemu pouku. Toda v novih manjšinskih šolah so bile tudi novosti, ki so koristile manjšini, osip učencev, ki so jih starši prijavljali k dvojezičnemu pouku pa je bil manjši kot so napovedovali kritiki nove dvojezične zakonodaje. Slovenska gimnazija v Celovcu, ki je imela od leta 1975 svoje – samostojno - poslopje, je imela tako o sredine osemdesetih let skoraj 500 dijakov letno, več zasebnih in poklicnih šol pa so ustanovili tudi slovenska društva in organizacije. Kulturno in društveno življenje manjšine je bilo pri tem – kljub neprijaznemu odnosu koroških domovinskih organizacij – pestro in živahno, živahna pa je bila tudi manjšinska publicistična in izdajateljska dejavnost.

V Sloveniji je imela medtem življenjska stvarnost vedno bolj izrazito dva obraza, ki sta gledala vsak v svojo smer. Oblast je na eni strani še naprej vztrajala pri sistemu ene same stranke, omejevala svoboščine prebivalstva in se sklicevala na komunistična gesla, na drugi pa se je vedno večji del ljudi oziral na Zahod ter se spogledoval z zahodno potrošniško miselnostjo in načinom življenja. Politična in gospodarska kriza sta se v drugi polovici sedemdesetih let naglo zaostrovali. Poraba in potrošnja sta povsod rasli hitreje kot proizvodnja, gospodarska modernizacija je bila prepočasna in glede na iztrošeno tehnologijo ter porabljene surovine in energijo nekonkurenčna, investiranje pa neracionalno in nesistematično. Število podjetij, ki so tonila v rdečih številkah, je bilo na ta način iz leta v leto večje, vladni poskusi, da bi inflacijo zaustavili z administrativnim omejevanjem rasti cen in nepriljubljenim »zamrzovanjem« plač, pa so bili neučinkoviti. K padanju delovne vneme in povečujočemu občutku nemoči je svoj delež prispevalo samoupravljanje z enostransko zaščito delavskih pravic na škodo izpolnjevanja delovnih obveznosti ter neskončnim dogovarjanjem in sestankovanjem. Toda slovenski politični vrh je bil – podobno kot jugoslovanski – neomajen v svojem optimizmu. Pred težavami sicer ni mogel povsem zatisniti oči, vztrajno pa je pozival k dvigu delovne volje in »hitrejšemu gospodarskemu razvoju«.

Polom pa se je nezadržno bližal. Nova, leta 1974 sprejeta jugoslovanska ustava je pospešila dezientegracijo jugoslovanskega gospodarskega sistema. Gospodarstvo je po mejah republik in pokrajin razpadlo v osem delov, hkrati pa so razpadlo tudi veliki sistemi – kot železnice, pošta in gospodarstvo – ki so se preoblikovali v republiška in celo regionalno podjetja. Vse to je poslabšalo gospodarske razmere, ki sta jih – ob veliki jugoslovanski zadolženosti – še zaostrili naftna kriza leta 1978 in slabe kmetijske letine. Konec sedemdesetih let se je inflacija v Jugoslaviji bližala 30 %, jugoslovanski uvoz pa je bil kar za

50 % višji od izvoza.

Politično krizo sta pri tem poglobili Kardeljeva in Titova smrt. Kardelj je umrl 10. februarja 1979. »Dognanja Edvarda Kardelja so postala naš način življenja in dela,« so ob žalnih slovesnostih zatrjevali slovenski časniki. Toda v resnici se je tudi Kardeljevi boljševiško-proudhonistični utopiji že iztekal rok trajanja. Ko je petnajst mesecev po Kardelju – 4. maja 1980 – v ljubljanskem kliničnem centru umrl Josip Broz - Tito, je Jugoslavija izgubila prvega od treh nosilnih stebrov, ki naj bi jo po Kardeljevih predstavah povezovali v celoto. Ostala sta le še dva: Zveza komunistov in vojska.

KULTURNA USTVARJALNOST: OD SOCIALISTIČNE PROSVETE DO NADZOROVANE KULTURNE PLURALIZACIJE

»V prejšnjem sistemu sta bili znanost in umetnost monopol maloštevilnih meščanov in intelektualcev, zdaj pa mora kultura postati ljudska lastnina« so po drugi svetovni vojni ugotavljali novi slovenski voditelji. Komunistični politiki in ideologi so svoje poglede na kulturno politiko in ustvarjalnost večinoma opredelili že med vojno ter zastopali stališče, da morajo biti šolstvo, kultura in umetnost, ki težijo k izpolnitvi svojega poslanstva, v službi »stvarnosti«, ljudstva in revolucije. Oblikovalci povojne jugoslovanske kulturne politike so skladno s takšnimi predstavami težili k trem ciljem: k dvigu izobrazbene ravni prebivalstva, k spodbujanju ustvarjalnosti, ki bo dostopna »množicam« in bo omogočala njihovo vključevanje v kulturne dejavnosti, ter h kulturni tvornosti, ki bo krepila socialistično »zavest« ter pripadnost novemu družbenemu in političnemu redu.

Ta je formalno – kar zadeva v letih 1946/47 sprejeta ustavna določila – vzpostavljal najnujnejše, za nemoten kulturni razvoj potrebne zakonske osnove, saj je oblastem poleg spoštovanja temeljnih svoboščin, kot so svoboda govora, tiska in združevanja, nalagal aktivno podpiranje kulturnih in umetniških prizadevanj. Zvezna ureditev države je pri šolstvu, znanosti in kulturi puščala federalnim enotam (republikam) večje pristojnosti kot na drugih področjih. Državni vrh in komunistična partija sta sicer določala splošne, za vse obvezne smernice, toda njihovo uresničevanje je bilo odvisno od republiških vodstev, kar je tudi Sloveniji omogočalo, da je – v okvirih vladajočega sistema in ideologije – vodila enkrat bolj, drugič manj samostojno izobraževalno in kulturno politiko. Obstoječe kulturne ustanove so dobile jasne nacionalne oznake (kot Slovensko narodno gledališče, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Narodna in univerzitetna knjižnica), na novo pa so odprle vrata tudi ustanove, ki jih Slovenci v prvi Jugoslaviji niso imeli (npr. osrednji državni arhiv, Zavod za

spomeniško varstvo in Slovenska filharmonija).

Slovenska vlada je leta 1945 dobila samostojno ministrstvo za prosveto, ki je bilo sprva pristojno za šolstvo, znanost in kulturo. Komunistični veljaki so pač po sovjetskem zgledu menili, da so glavne naloge socialistične kulturne politike »prosvetljevanje« in vzgoja »ljudskih množic« ter njihovo oblikovanje v »zveste državljane nove Jugoslavije«. Ministrstvo za prosveto, ki je financiralo izobraževalno, do ustanovitve posebnega ministrstva za znanost in kulturo leta 1949 pa tudi vso kulturno, umetniško in znanstveno dejavnost, se je pri svojem delu opiralo na okrožne, občinske in krajevne ljudske odbore. Ti so skrbeli za kulturno-prosvetne ustanove in uresničevanje kulturne politike v ožjih in širših lokalnih skupnostih. Oblasti so za pospeševanje množičnih izobraževalnih in amaterskih kulturnih aktivnosti – namesto predvojnih strankarskih prosvetno-kulturnih zvez – ustanovile novo krovno organizacijo Ljudsko prosveto.

Odločilno besedo v šolski, kulturni in znanstveni politiki ter pri določanju meril, kaj je za novi red primerno in kaj ne, je imela – kot tudi na vseh drugih področjih – komunistična partija, ki je izobraževalni sistem in kulturno dejavnost vodila in nadzirala prek komisij za agitacijo in propagando. Sicer pa je komunistična partija delo šolskih in kulturnih ustanov ter uredništev časopisov in revij usmerjala tudi neposredno – prek svojih celic in članov. O politični primernosti učiteljev, umetnikov, znanstvenikov in drugih kulturnih ustvarjalcev ter o izobraževalnih in kulturnih programih so komunisti razpravljali še v svojih - posebnih komisijah.

Dotedanji strankarski časniki so že v prvih dneh po vojni prenehali izhajati, na njihovo mesto pa so stopili novi listi, ki so bili pod strogim političnim nadzorstvom. Enaka usoda je doletela staro kulturno periodiko, ki jo je leta 1946 zamenjala nova literarna revija, po sovjetskem zgledu imenovana Novi svet. Oblasti so podržavile zasebne in strankarske tiskarne, kulturne in znanstvene ustanove ter fundacije, založbe in knjigarne. Zaloge zadnjih so natančno pregledale in dovolile samo prodajo knjig in publikacij, ki niso bile v nasprotju z novimi nazori in predstavami. Dela domačih in tujih političnih nasprotnikov so morale s knjižnih polic odstraniti tudi javne knjižnice. Oblikovalci nove kulturne politike so prav tako odločno posegli v programsko ponudbo kulturnih ustanov. Če so v prvih povojnih mesecih v kinematografih še prikazovali angleške in ameriške filme, je že jeseni 1945 prevladala enostranska usmeritev k Sovjetski zvezi in h komunističnemu bloku. Železna zavesa, ki je leta 1945 stekla po zahodni in severni jugoslovanski meji, tako ni omejila in onemogočila le gibanja ljudi, temveč je zaustavila in prekinila tudi tradicionalne kulturne tokove, ki so slovenski prostor dotlej povezovali z zahodno kulturo.

Komunistični odnos do preteklosti in kulturne dediščine je bil skrajno omalovažujoč. Vse, kar je spominjalo na dosežke prejšnjih dob, meščanske ali aristokratske vrednote ter kazalo na cerkveni vpliv, je bilo sumljivo in nezaželeno. Oblasti zato poškodovanim zgodovinskim spomenikom, grajskim in meščanskim poslopjem ali popravilom cerkva niso posvečale posebne pozornosti. Hkrati so ostro nastopile proti ustvarjalcem in znanstvenikom, ki so jih imele za nasprotnike. Umetnike, ki so v vojnem času nasprotovali partizanstvu ali pa so sodelovali v publikacijah in na prireditvah, ki so jih dopustili in organizirali okupatorji, so razglasile za narodne izdajalce. Večina jih je sicer leta 1945 pobegnila v tujino, nekaterim, ki so ostali, pa so sodili. O njihovem delu je nato – tako kot o delu slovenskih političnih emigrantov, ki so po vojni ustvarjali v tujini – v Sloveniji in Jugoslaviji - še dolga leta vladal molk. Neprecenljivo škodo je povzročilo nasilno ravnanje z lastnino obsojenih, pobeglih in pregnanih, saj so bile med zaplenjenim premoženjem dragocene umetnine in obsežne knjižnice.

Med prvimi nalogami na področju kulture in izobraževanja, ki so se jih po vojni lotile nove oblasti, je bila obnova in preureditev šolstva. Poškodovane šolske zgradbe so popravili, porušene zgradili na novo, hkrati pa so vrata odprle nove šolske ustanove. Pomembno razširitev je doživelo visoko šolstvo. Medicinska fakulteta je končno dobila višje, zaključne letnike, v Ljubljani pa sta poleg akademij za likovno in gledališko umetnost odprli vrata tudi »gospodarska« in agronomska fakulteta. Meščanske šole so bile ukinjene, zasebni šolski in vzgojni zavodi, ki so bili do tedaj večinoma v cerkvenih rokah, pa so bili podržavljeni. Šola je bila v očeh ideologov povojnega režima eno najpomembnejših orožij v boju za »novo družbo« in »novega človeka«, zato naj bi jo temeljito prenovili z novimi ljudmi in vsebinami. Novi šolski cilj naj bi ne bil le »vsajati nove ideje v mlade duše«, marveč širiti tudi materialistični in poenostavljeni marksistični pogled na svet. Kljub temu je bil verouk še naprej šolski predmet in v prvih povojnih letih ga je še obiskovalo več kot tričetrtine osnovnošolskih otrok.

Učne načrte in učbenike je bilo seveda lažje zamenjati – ali jih nadomestiti s prevodi sovjetskih – kot preoblikovati učitelje. Oblasti so si prizadevale čim prej usposobiti novo, mlajšo učiteljsko generacijo, ki bi razumela »zahteve časa«,starejše, ki so se šolali v kraljevini Jugoslaviji, predvojni in fašistični Italiji ali Avstro-Ogrski pa upokojiti ali prevzgojiti na hitrih »izobraževalnih« tečajih. Toda ker je učiteljev primanjkovalo, so ostali v šolah mnogi, ki se niso bili pripravljeni povsem podrediti režimu, kar je omogočalo ohranitev razmeroma visoke strokovne ravni šolskega pouka. Čistke so zajele tudi univerzo, ki jo je v prvih petih letih po vojni zaradi »politične neprimernosti« prisilno zapustilo več predavateljev kot vsa naslednja

štiri desetletja komunističnega režima. Za odrasle z nepopolno osnovno izobrazbo in mlajše, ki so zaradi vojne prekinili šolanje ali obiskovali okupatorske šolske ustanove, so oblasti organizirale izobraževalne tečaje ter dopolnilne in večerne šole. Za izobraževanje in času primerno politično oblikovanje prebivalstva naj bi poleg tega skrbeli sindikati, Delavske univerze ter množične politične organizacije.

Društvom, ki so pred vojno delovala pod okriljem političnih strank, oblasti niso dovolile obnoviti dela, njihovo premoženje pa so zaplenile. Podobno kot razne oblike ljudskega izobraževanja naj bi se vnaprej tudi delo amaterskih kulturnih in umetniških skupin odvijalo v okvirih Osvobodilne fronte in njenih organizacij. Največ pozornosti oblasti so bila deležna združenja, ki so povezovala znanstvenike in umetnike. Komunistični veljaki so pripisovali poseben pomen društvom književnikov, ki naj bi skrbela za uveljavljanje novih pogledov na kulturo in umetnost ne le med pesniki in pisatelji, temveč tudi med drugimi kulturnimi ustvarjalci.

V jugoslovanskem vrhu so začeli k prevzemanju sovjetskih kulturnih vzorcev in ustvarjanju v duhu socialističnega realizma živahneje pozivati konec leta 1946. Nova estetska gesla so podprli tudi slovenski politični voditelji, vendar med ustvarjalci niso naletela na večji odziv. Vznesenemu navdušenju nad vrnitvijo miru in nad obnavljanjem porušene domovine so sicer pritegnili celo nekateri talentirani umetniki, socialističnemu realizmu pa so sledili le redki. Obdobje zgledovanja po sovjetskih kulturnih vzorcih in priseganja na socialistično umetnost je bilo kratko, saj se je začela Jugoslavija po sporu s Sovjetsko zvezo tudi na kulturnem področju odmikati od sovjetskega modela. Vseeno so komunistični voditelji tudi po prelomu z Moskvo odklanjali zahodne kulturne vplive, hkrati pa skrajno nezaupljivo presojali domače izobraženstvo, med katerim naj bi bilo – kot so ugotavljali – veliko premalo »revolucionarnega zagona«. Takšne kritike seveda niso ostale brez posledic. Komunistični vrh je podobno kot druge represivne ukrepe tudi protiinformbirojevske čistke izkoristil za obračun z inteligenco. Nekaj književnikov, ki jih niso mogli obdolžiti nasprotovanja režimu ali prosovjetskih simpatij, so zaprli pod obtožbo »dekadence«, nekateri umetniki pa so se znašli pod udarci javne kritike tudi zaradi spogledovanja z zahodno umetnostjo – ali celo zato, ker so (kot glasbeniki) na javni prireditvi igrali jazzovske skladbe.

Prvi opaznejši znak, da se v kulturni politiki nekaj spreminja, je bila razstava slovenskih impresionistov, ki so jo spomladi 1949 odprli v Ljubljani. Konec leta 1949 so začeli enostransko zgledovanje po »sovjetski znanosti« in sovjetskih kulturno-umetniških zgledih kritizirati tudi v političnih vrhovih, v kinematografih pa so se znova pojavili ameriški filmi. Že naslednje leto so jim sledili zahodnoevropski filmi, poraslo pa je tudi število

prevodov zahodnih književnikov ter uprizoritev gledaliških del zahodnih avtorjev. Vseeno so bile spremembe v kulturni politiki počasnejše kot na drugih področjih, saj so se jugoslovanski komunisti sovjetskim kulturnopolitičnim vzorcem dokončno odpovedali šele leta 1952. Tedaj so ukinili tudi agitprop.

Bolj sproščeno ozračje, ki je od začetka petdesetih let zajelo jugoslovansko in slovensko kulturno prizorišče, je spodbudno vplivalo ne le na mlajše umetnike, ki so se ozirali k zahodnim umetniškim zgledom, temveč tudi na pripadnike predvojnih estetskih usmeritev, ki so po vojni nadaljevali z delom. Na vseh umetniških področjih so druga ob drugi ustvarjale različne generacije, njihovo ustvarjalnost pa je označevala razmeroma velika motivna in slogovna raznovrstnost, ki je segala od tradicionalnih realističnih in romantičnih do modernih smeri. V književnosti so v petdesetih letih še prevladovali pesniki in pisatelji, ki so se zapisali socialnemu realizmu ali pa se navezovali na njegovo izročilo, čeprav so njihovo nekdanjo borbenost že zamenjala občutja solidarnosti z malim človekom in razočaranja nad novo socialno in politično stvarnostjo. Med najpomembnejšimi predstavniki starejše in srednje generacije povojnih socialnih realistov so bili Miško Kranjec, Ivan Potrč, Ciril Kosmač in Mira Mihelič. Socialnemu realizmu je bila sprva zavezana tudi mlajša generacija književnikov, ki je nastopila v začetku petdesetih let. Njeni predstavniki so človeka v nasprotju z vladajočim političnim optimizmom upodabljali bolj psihološko, kot posameznika z enkratno, zvečine tragično usodo, hkrati pa so se odvračali od političnega in javnega in se usmerjali k intimnejšim, tudi že eksistencialistično obarvanim temam. V tej, številčno najmočnejši povojni književni generaciji, ki je pomembno zaznamovala slovensko literaturo tudi v naslednjih desetletjih, so bili pesniki Ivan Minatti, Janez Menart, Tone Pavček, Ciril Zlobec, Lojze Krakar in Kajetan Kovič ter pisatelji Beno Zupančič, Vladimir Kavčič, Lojze Kovačič in Pavle Zidar.

Sočasno z njimi se je v petdesetih letih znova uveljavil pretežno katoliški krog predvojnih književnikov, ki so sledili ekspresionizmu, simbolizmu in drugim modernejšim literarnim usmeritvam. V ta krog so spadali Božo Vodušek, Anton Vodnik, Edvard Kocbek, Jože Udovič in Cene Vipotnik. Ekspresionistične in simbolistične prvine so bile podobno prisotne v delu tržaškega pisatelja Alojza Rebule, z ekspresionizmom in simbolizmom pa se je sprva zbliževal tudi pisatelj Andrej Hieng. Od številčno najmočnejših predvojnih katoliških izobražencev so lahko po vojni obnovili javno delo nadaljevali le izbrani predstavniki sredinskega in »levičarskega« krila.

S skupino mlajših književnikov, ki so se odvrnili od osebno-izpovedne tradicije in so pod modernističnimi in eksistencialističnimi vplivi tematizirali občutja življenjskega nesmisla

in odtujenosti, hkrati pa tudi nujnosti svobodne moralne odločitve in odgovornosti, se je sredi petdesetih let začelo v slovenski literaturi novo obdobje. Med najvidnejšimi ustvarjalci nove pesniške in pisateljske generacije so bili pesniki Dane Zajc, Gregor Strniša in Veno Taufer ter pisatelja Dominik Smole in Peter Božič. Smole in Božič sta skupaj z dramatikom Primožem Kozakom poleg pripovednih ustvarila zelo odmevna modernistična gledališka besedila. V svojih gledaliških igrah sta se spraševala o smislu in nesmislu sveta in zgodovine, hkrati pa se zavzela za individualno človekovo iskanje resnice in njegov upor zoper politično nasilje. Njuna dela so bila deležna navdušenega priznanja gledališke kritike in občinstva, pa tudi nasprotovanja komunističnih ideologov in oblasti. Vseeno se je politično ozračje že toliko spremenilo, da so njuni dramski deli v začetku šestdesetih let uprizorili tudi v slovenskem narodnem gledališču v Ljubljani.

Velika slogovna in motivna raznolikost je bila značilna tudi za likovno ustvarjalnost. Po prvih povojnih letih, ko so bili likovni umetniki še pod močnim vplivom predvojnega, socialno angažiranega realizma in povojne socialistične umetniške doktrine, je v začetku petdesetih let tudi na tem področju nastopil nov čas. Sodobnejšim, zahodnim likovnim pogledom so kljub protestom uradnih estetov in teoretikov uspešno utirale pot razstave domačih in tujih umetnikov, povečale pa so se tudi možnosti študijskih potovanj v tujino. Pomembno posredniško vlogo v odpiranju proti Zahodu so imele galerije in slovenski umetniki v Trstu. Na mlajšo generacijo likovnih ustvarjalcev je prav tako vplival najbolj znani slovenski slikar na tujem Zoran Mušič, ki je izmenično živel v Benetkah in Parizu. Najuglednejši slovenski slikarji petdesetih let so še pripadali predvojni generaciji, toda le redki so vztrajali pri tradiciji predvojnega »barvnega realizma«. Večina se je pod vplivom tragičnih vojnih doživetij in odpiranja sodobnejšim umetniškim težnjam posvetila iskanju novih ustvarjalnih oblik in konceptov. V začetku petdesetih let sta vzbudila pozornost javnosti in kritikov Marij Pregelj z ilustracijami Homerjevih epov in Gabrijel Stupica z eksistencialističnimi upodobitvami tesnobe in samote.

K demokratizaciji in odpiranju likovne umetnosti zahodnim likovnim vplivom je pomembno prispevala grafika, ki je ob spodbudah po vojni ustanovljene Akademije za likovno umetnost in leta 1955 začetega Mednarodnega grafičnega bienala prav tako doživljala pravi razmah. Pri realizmu so močneje kot slikarji in grafiki vztrajali kiparji, saj so bili bolj odvisni od naročil oblasti. Vseeno so uveljavljeni ustvarjalci predvojne kiparske generacije že uspešno presegali realistične vzorce, njihovi prvi povojni učenci pa so se odvračali od realizma ter se preizkušali v slogovnih in konstrukcijskih novostih. Vodilna osebnost v arhitekturi in urbanizmu je bil Plečnikov in Le Courbisierjev učenec Edvard Ravnikar, ki se je

zavzel za moderno, policentrično, na funkcionalistične zamisli oprto prostorsko načrtovanje.

Z večjimi problemi so se srečevali skladatelji, saj je bilo za izvajanje modernih glasbenih del manj možnosti. Komunistični esteti so imeli za sodobnejše težnje v glasbi malo posluha in so bili v prvih letih po vojni bolj naklonjeni klasiki ter sovjetski in vzhodnoevropski glasbi, predvsem pa domačim skladbam, ki so jih navdihovali vojni motivi. Pripadniki mlajše, pred vojno rojene skladateljske generacije, ki so se poskušali oddaljiti od tradicionalnega glasbenega jezika in se navezati na modernejše težnje v polpreteklem in sodobnem glasbenem ustvarjanju, so si tako s težavo utirali pot v javnost. Toda v drugi polovici petdesetih let so se razmere tudi v tem pogledu spremenile. Leta 1957 je bila ustanovljena prva povojna glasbena skupina, ki se je posvetila izvajanju skladb do tedaj v komunističnih režimih zapostavljenih velikanov glasbene umetnosti 20. stoletja od Stravinskega do Schönberga. Le tri leta pozneje (1960) so se mlajši, sodobno usmerjeni skladatelji povezali v skupino Pro musica viva. Med vokalnimi skupinami se je priljubil zlasti (moški) Slovenski oktet, ki je s svojim repertoarjem ljudskih in umetnih pesmi spodbudil nastanek več kot sto podobnih zasedb po vsej Sloveniji. Najuspešnejše povojno obdobje je doživljala ljubljanska operna hiša, ki je dosegla pomembne mednarodne uspehe.

Oblasti se po ukinitvi agitpropa seveda niso odpovedale nadzoru nad kulturnim življenjem, temveč so iskale le nove načine, kako nanj vplivati manj opazno kot dotlej. Kulturno dogajanje so poskušale vnaprej usmerjati prek komisij za ideološko delo pri Socialistični zvezi in pri Zvezi komunistov. Politično poseganje v kulturne, znanstvene in izobraževalne ustanove in njihovo programsko politiko je omogočalo tudi t. i. družbeno upravljanje, saj so politični organi in organizacije v upravne odbore in strokovne svete kulturnih ustanov imenovale člane, ki so bili izbrani predvsem po političnih merilih. Ob tem so oblasti skrb za kulturne ustanove z upravno decentralizacijo prenesle na občine. To je še povečalo možnosti za nadzor nad kulturnimi dejavnostmi, saj je degradacija osrednjih kulturnih ustanov na občinsko raven oteževala oblikovanje nacionalnih kulturniških elit in projektov, hkrati pa je odgovornost za izvajanje kulturne politike prenašala na lažje vodljive občinske uradnike.

Toda medtem ko je bil sistem upravljanja kulture, kot so ga vzpostavili v petdesetih letih, z vidika oblasti dovolj učinkovit, so bila prizadevanja komunistov, da bi po jugoslovanskem prelomu s Sovjetsko zvezo opredelili sovjetskim kot zahodnim umetniškim vzorom alternativne estetske in kulturniške usmeritve, precej manj uspešna. Vodilni slovenski kulturni ideolog Boris Ziherl je tudi po jugoslovanskem prelomu z Moskvo zvesto sledil marksističnim in leninističnim dogmatikom. Pri tem se je z brezkompromisnim zavračanjem

modernih umetniških tokov vedno bolj nemočno zapletal v polemike z mlajšimi književnimi in likovnimi kritiki. V drugi polovici petdesetih let se je na ta način kot najvplivnejši slovenski umetnosti teoretik uveljavil dolgoletni predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti Josip Vidmar, ki se je načelno zavzemal za svobodo in avtonomijo umetnosti, vendar je svoje idealistične in moralistične estetske predstave prilagajal materialističnem nazorom komunistov. Stališče, da morajo oblasti kulturnim ustanovam, glasilom in ustvarjalcem »pustiti več svobode« in jim omogočiti, da se odprejo »novim idejam«, je prodrlo tudi v slovenskem in jugoslovanskem političnem vrhu, ki pa sta tej »svobodi« še naprej postavljala strogo začrtane meje in ostro nastopala proti vsem, ki bi postavljali pod vprašaj temelje vladajoče politike in ideologije.

Oblasti na ta način tudi v petdesetih letih – kljub bolj sproščenemu ozračju – niso prenehale nasilno posegati v kulturno dogajanje. Z javnimi kritikami, grožnjami in odrekanjem denarne podpore so se vmešavale v uredniško politiko časopisja in revij, v programske odločitve gledališč in založniških hiš ter celo v filmske scenarije in projekte. Posebej odločno so odklanjale katoliško inteligenco in na različne načine ovirale delovanje Družbe sv. Mohorja, edine slovenske založbe, ki je po vojni niso podržavile. Z velikimi težavami in prepovedmi javnega nastopanja so se srečevali tudi posamezniki, ki so se preveč oddaljili od uradnih estetskih in ideoloških predstav; vseeno je bila tragična usoda Jožeta Pučnika, ki je bil zaradi člankov v Reviji 57 obsojen na dolgoletni zapor, že dokaj izjemna, saj so se v slovenskem političnem vrhu tako skrajnim ukrepom proti »drugače mislečim« tedaj že izogibali.

Ob koncu petdesetih in v začetku šestdesetih let, ko so se zaostrili odnosi v jugoslovanskem vrhu, je napetost v odnosih med oblastmi in kulturnimi ustvarjalci nekoliko popustila. Leta 1960 je začela izhajati kulturna revija Perspektive, v prvi polovici šestdesetih let pa se je v javno življenje s kratkimi revijalnimi objavami in s samostojno pesniško Groza vrnil od leta 1952 izobčeni Edvard Kocbek. Oblasti so razen tega spremenile odnos do jazza in zabavne glasbe, ki so ju dotlej odklanjale. Bolj širokogrudno so začele presojati zabavni tisk in zabavne oddaje na radiu in televiziji, po dolgih razpravah in nemajhnem odporu »marksističnih« tradicionalistov pa so v drugi polovici petdesetih let zabavnim razvedrilnim programom odprla vrata tudi delavska kulturna društva.

Podobno kot v odnosih med politiko in kulturo so se v začetku šestdesetih let »umirile« razmere na univerzi, ki so jo komunisti v letih 1957 – 60 dokončno preuredili po svojih zamislih. Znanstvene ustanove in univerza so bile od leta 1945 pod strogim političnim nadzorom, ki ni popustil niti potem, ko je bila glavnina resničnih ali domnevnih nasprotnikov

režima že odstranjena s fakultet in inštitutov. Oblasti so akademske in znanstvene ustanove pri tem presojale z različnimi merili in jim puščale različne stopnje notranje samostojnosti. Pritisk na univerzo je bil npr. precej večji kot na Akademijo znanosti in umetnosti ali leta 1950 obnovljeno Slovensko matico. Tehnične in naravoslovne stroke so bile – ob odkritem nezaupanju komunističnih ideologov do humanistične inteligence – deležne večje finančne podpore kot humanistične in družboslovne. Univerza je doživela več reorganizacij, toda njeno podobo in njen položaj v šolskem sistemu je temeljito spremenila šele reforma v drugi polovici petdesetih let. Reforma, ki so jo kljub odporu univerzitetnih učiteljev in organov vsilile oblasti, je usodno posegla v življenje tedaj še edine slovenske »alme mater« v Ljubljani, saj je znižala kvaliteto študija in negativno vplivala na selekcijo učiteljskega zbora. Univerzitetna reforma je časovno sovpadala z uveljavitvijo osemletne osnovne šole, z omejitvijo gimnazijskega študija na štiri leta ter z odpravo tradicionalne mature in klasičnih gimnazij, ki so jih komunistični ideologi prezirljivo zavračali kot »meščanske« in »elitne«. Ob koncu petdesetih let so bile – kot zametek prihodnje univerze – ustanovljene višje šole v Mariboru, ki so jih komunistični politiki učinkovito izrabljali v boju proti nasprotnikom šolske in univerzitetne reforme na univerzi v Ljubljani.

Kratkotrajno »premirje«, ki je v odnosih med slovenskimi politiki in kritičnimi izobraženci nastopilo v začetku šestdesetih let, je bilo predvsem posledica povečanega centralističnega pritiska iz Beograda. Sredi petdesetih let so se začeli zlasti v Srbiji zavzemati za tesnejše jugoslovansko kulturno in znanstveno sodelovanje, kar je imelo nedvomno svojo pozitivno plat, saj so bile rezultat teh prizadevanj tudi pomembne vsedržavne kulturne prireditve – kot jugoslovanski filmski festival v Pulju, poletne igre v Dubrovniku in srečanja jugoslovanskih gledališč v Novem Sadu. Toda delu srbskih kulturnih ustvarjalcev in politikov živahnejše kulturno sodelovanje v državi ni zadostovalo in so pozivali k oblikovanju enotne, »nadnarodne« jugoslovanske socialistične kulture, ki se ne bo ozirala na različne nacionalne tradicije in republiške meje. V drugi polovici petdesetih let je tako prišlo do poskusov centraliziranja kulturne, šolske in znanstvene politike ter organov, ki naj bi povezovali kulturne dejavnosti v državi. Slovenski politiki so se centralističnim težnjam v kulturi in znanosti sprva le posamično in previdno upirali, konec petdesetih let pa so jim začeli odkrito nasprotovati. Polemična razhajanja zaradi zvezne kulturne in znanstvene politike so dosegla višek v letih 1960/61, ko so se odnosi med Ljubljano in Beogradom tudi drugače zaostrili. Toda že naslednje leto so z začasno umiritvijo sporov med »centralisti« in »federalisti« v jugoslovanskem vrhu stopile razprave o kulturnem zbliževanju in razlikah v Jugoslaviji v drugi plan, osrednja politična tema v državi pa je postala nova jugoslovanska ustava.

Slovensko vodstvo je v času pripravljanja ustavnih dokumentov in zlasti po potrditvi zvezne ustave leta 1963 znova povečalo pritisk na kritične izobražence. Glavne nasprotnike je še naprej videlo v sodelavcih ukinjene Revije 57, ki so se leta 1960 zbrali okoli Perspektiv in so se pod vplivom eksistencializma in sodobnejšega razumevanja marksizma polemično opredeljevali do različnih vprašanj komunizma in komunistične politike. Vseeno oblasti leta 1964 tudi revije Perspektive niso ukinile zaradi teoretskih člankov ali literarnih prispevkov, ki so se oddaljevali od uradnih ideoloških predstav, temveč predvsem zaradi aktualiziranih političnih kritik na račun komunistične kmetijske in socialne politike. V političnem vrhu v Ljubljani so bili prepričani, da prenehanje izhajanja Perspektiv ne bo povzročilo večjega javnega razburjenja, toda proti ukinitvi revije so glasno protestirali celo izobraženci, ki se z njenimi uredniki in sodelavci dotlej niso strinjali.

Napeto ozračje, ki so ga povzročili nasilni ukrepi proti Perspektivam pa se je po sprejemu nove ustave in zmagi reformistov v državnem vrhu zopet umirilo. Novi ustavi je sledilo več zveznih in republiških zakonov, ki so širili svobodo tiska, olajševali ustanavljanje društev in omejevali možnost političnega poseganja v uredniško politiko časopisov, revij in založb. Od srede šestdesetih let se je število kulturnih in družboslovnih revij povečalo, okoli nekaterih med njimi pa so se zbrali tudi krščanski izobraženci, ki dotlej niso imeli svojega glasila. Hkrati so svobodneje zadihale založbe, ki so povečevale ponudbo domačih in prevedenih tujih književnih del. Vse več je bilo literature, ki je bila namenjena razvedrilnemu branju in v knjigarnah so se pojavile knjige, ki dotlej niso smele iziti. Leta 1964 je pesnik Edvard Kocbek – potem, ko mu oblasti dolga leta niso dovolile objavljati – dobil najvišje slovensko kulturno priznanje, Prešernovo nagrado. Toda do ljudi, ki so se v času vojne opredelili proti partizanstvu ali pa so pripadali protikomunistični emigraciji, so bili v komunističnih vrhovih še naprej skrajno nezaupljivi. V Ljubljani so leta 1966 že natisnili pesmi med vojno ubitega in partizanstvu nasprotnega pesnika Franceta Balantiča, ko pa naj bi jo začeli prodajati v knjigarnah, so se v političnem vodstvu premislili in založba je morala celotno naklado Balantičevih pesmi uničiti.

Bolj sproščeno politično ozračje in rast življenjske ravni sta ugodno vplivala ne le na kulturno ponudbo in ustvarjalnost, temveč tudi na obisk kulturnih prireditev in potrošnjo kulturnih dobrin. Obisk gledališč in kinematografov se je sicer v primerjavi s petdesetimi leti zmanjšal, na kar je pomembno vplival televizijski »boom« (število televizijskih naročnikov se je samo v desetletju 1960–70 povečalo s 3000 na 218 000). Toda tudi gledališča so potem ko so po zgledu eksperimentalnih igralskih skupin posodobila svoj repertoar in odprla vrata modernejšim režiserskim postavitvam, ohranjala številno občinstvo. Sodobnim socialnim in

eksistencialnim temam so se odprli tudi filmski avtorji. Režiser Jože Babič se je leta 1960 zapisal v anale jugoslovanske kinematografije kot začetnik socialnokritičnega filma. Boštjan Hladnik in Matjaž Klopčič sta sledila zgledom francoskega novega vala, France Štiglic pa je po mednarodnem priznanju, ki ga je bila na cannskem festivalu deležen njegov film Dolina miru (1956), dobil v začetku šestdesetih let kar dve najvišji odličji jugoslovanskega filmskega festivala v Pulju.

Vodilni simfonični orkester so postali simfoniki ljubljanskega radia. Še naprej sta bili priljubljeni obe operni hiši: ljubljanska je občinstvo navduševala z vokalnimi solisti in baletnim ansamblom, ki sta ga po vojni umetniško izoblikovala Pia in Pino Mlakar. Repertoar je posodobila tudi mariborska opera in z njim polnila svoje dvorane. Po letu 1950, ko je pritisk nekoliko popustil so svobodneje zadihali tudi izvajalci jazza in zabavne glasbe, ki so se po vojni srečevali z velikimi težavami. Leta 1959 je na ljubljanskem Gospodarskem razstavišču prvič nastopil priljubljeni Louis Armstrong, med mladimi pa je vladalo veliko zanimanje tudi za prvi jugoslovanski festival jazza na Bledu leta 1960. Od prve polovice šestdesetih let je hkrati raslo število rokovskih skupin in najbolj priljubljene med njimi so že imela širok krog zvečine mladih občudovalcev. Rokovske skupine so si prve – seveda po zahodnih zgledih – ustvarile posebno podobo, ki so jo simbolizirali dolgi lasje, ozke hlače ali kavbojke in suknjiči z gesli in grafiti. Pojav rok skupin ter njihovo posnemanje zahodnega oblačenja sta sprva izzvala številne javne proteste. Toda oblasti so bile že strpnejše in niso podprle zahtev po preganjanju in prepovedovanju rokovskih prireditev.

V začetku šestdesetih let je znova zaživel slovenski center mednarodnega pisateljskega združenja PEN, ki je prenehal z delom ob začetku druge svetovne vojne. Leta 1965 je na Bledu organiziral svetovni kongres PEN, ki so se ga udeležili najbolj znani pesniki, pisatelji in dramatiki z vsega sveta. Oblasti so kongres podprle in si prizadevale svetovni pisateljski eliti predstaviti Jugoslavijo kot državo ustvarjalne odprtosti in svobode. V resnici se z modernimi in avantgardnimi vplivi z Zahoda še zdaleč niso sprijaznile. Ustvarjalci generacije, ki se je pojavila v javnosti v začetku šestdesetih let, so bili – tako kot njihovi starejši sodobniki – po svojih estetskih in literarnih nazorih zelo različni. Nekateri so še naprej sledili realizmu in tradicionalnim predstavam o umetnosti, ki so jih prilagajali sodobnejšim težnjam, drugi pa so se široko, včasih tudi demonstrativno odpirali modernejšim umetniškim idejam in tokovom. Med pesniki, ki so začeli objavljati v prvi polovici šestdesetih let, so bili Niko Grafenauer, Svetlana Makarovič, Tomaž Šalamun, Ervin Fritz, Andrej Brvar, Marko Kravos in Gustav Januš. V drugi polovici desetletja so se jim pridružili tudi že nekateri predstavniki tretje povojne generacije, ki se je ustvarjalno razmahnila v sedemdesetih letih, kot Milan

Jesih, Ivo Svetina, Milan Dekleva Andrej Medved in Boris A. Novak. Podobno raznoliko kot pesniško je bilo tudi pripovedno ustvarjanje. V šestdesetih in sedemdesetih letih so z daljšimi in krajšimi proznimi deli opozorili nase Branko Hofman, Marjan Rožanc, Jože Snoj, Florijan Lipuš, Mate Dolenc, Dimitrij Rupel, Drago Jančar in Marko Švabič. Mlajši pisci so se počasneje kot v pesništvu in pripovedništvu uveljavljali v dramatiki. Z modernejšimi igrami so se v sedemdesetih letih predstavili Dušan Jovanović, Rudi Šeligo in Milan Jesih, v osemdesetih pa si je naklonjenost kritikov in občinstva – tudi kot gledališki avtor – pridobil zlasti Drago Jančar.

Sproščeno in razgibano ozračje šestdesetih let je pomembno vplivalo tudi na glasbeno in likovno ustvarjanje. Med slogovno različno usmerjenimi skladatelji, ki so sledili sodobnim evropskim glasbenim tokovom, se je kot nestor slovenske nove glasbe uveljavil Primož Ramovš. Glasbeniki in skladatelji so bolj redno kot prej obiskovali tuje glasbene prireditve in si po svetu študijsko nabirali izkušnje. Modernistični in avantgardni zgledi so se hkrati kljub odporom tradicionalne kritike in oblasti uspešno uveljavljali v likovnem ustvarjanju. Najvidnejši predstavnik modernizma v slikarstvu je bil Janez Bernik, ki se je z oblikovanjem izvirne likovne govorice pridobil mednarodni ugled ter številna domača in tuja priznanja. Med vidnejšimi evropskimi in ameriškimi smermi, ki so v šestdesetih in sedemdesetih odmevale v slovenski likovni ustvarjalnosti, so bili popart, neokonstruktivizem in konceptualizem. Hkrati se je nadaljeval razcvet grafike. Nefiguralne težnje so počasneje prodirale v kiparstvu, čeprav so občasno tudi glavni predstavniki novega v figuraliki posegali na abstraktno področje. Z razmahom potrošništva je doživljalo nagel razvoj grafično in industrijsko oblikovanje.

Oblasti so kot alternativo modernizmu in sodobni umetnosti spodbujale in proslavljale t. i. naivne oziroma samorastniške ustvarjalce. Njihovi odzivi na modernejša umetniška prizadevanja so bili precej bolj odklonilni in nestrpni. Leta 1968 se je modernim težnjam v literarnem ustvarjanju javno uprla skupina literarnih ustvarjalcev srednje in starejše generacije, ki je leta 1968 svoja stališča strnila v protestni izjavi pod pomenljivim naslovom Demokracija da – razkroj ne! Podpisniki izjave so ustvarjalnost mlajših avtorjev razglasili za znak razkroja in nedopusten odmik od slovenske pesniške tradicije. Hkrati so ga označili za nihilistično in protisocialistično in se retorično spraševali, od kod v »socialistični družbi« denar za takšno »literaturo«. Čeprav je imel polemični spopad vse značilnosti generacijskega konflikta, je ta dobil z obsodbami »negativnih pojavov« v poeziji in literaturi, s katerimi so podpisnike izjave podprle republiške politične ustanove in organizacije, neprikrito politično obeležje. O kulturi in kulturni politiki so decembra 1968 spregovorili tudi na kongresu slovenskih komunistov, kjer so se sicer zavzeli za »svobodo umetniške ustvarjalnosti«, vendar

so komuniste v kulturnih ustanovah, časopisnih in založniških hišah pozvali, naj ne odstopajo od »svojih« ideoloških, estetskih in političnih stališč.

Med najodločnejšimi kritiki modernih umetniških in filozofskih tokov je bil Josip Vidmar, ki je kar štiriindvajset let (1952–76) predsedoval Slovenski akademiji znanosti in umetnosti. Vidmar je vsa šestdeseta leta stopnjeval kritično ofenzivo proti modernim umetniškim in filozofskim težnjam, okoli leta 1970 pa jo je z ocenami o nezdružljivosti »surrealizma, eksinstencializma, fenomenologije, strukturalizma in reizma« s socializmom znova tudi politično zaostril. Na Vidmarjeva stališča se je odzval profesor primerjalne književnosti na univerzi v Ljubljani Dušan Pirjevec, ki je zavrnil ideološko in utilitarno branje poezije. Ugotavljal je, da poezija in umetnost v »sodobnem času« izgubljata nacionalno in vsakršno drugo poslanstvo. Hkrati je v posebni številki literarne revije Problemi, posvečeni »vprašanju naroda na Slovenskem« svoja razmišljanja razširil na narod in se vprašal, ali nista tudi narod in narodnost v razmerah moderne »racionalizacije in funckionalizacije« izgubila tradicionalnega smisla in pomena. Po njegovi sodbi je narod kot eshatološki, mesijanski projekt doživel svoj konec in prenehal biti »totalizirajoča velegrupa, ki v celoti osmišljuje človeka«.

Pirjevec je svoje razmišljanje o narodu oblikoval pod vtisom vse bolj napetih nacionalnih razmer v Jugoslaviji, ko so tudi modernizacijska prizadevanja v Sloveniji že očitno zašla v slepo ulico. Toda za njegova opozorila na nevarnosti, ki jih prinašata vztrajanje pri »starih oblikah nacionalne organizacije« tudi med kritično razpoloženo inteligenco ni bilo razumevanja. Za večino akademskih izobražencev so bila Pirjevčeva stališča preveč radikalna, najbolj vneti zagovorniki tradicionalnih narodnih predstav pa so ga sploh razglasili za nacionalnega nihilista. Tako so Pirjevčevim razmišljanjem posredno pritegnili le nekateri njegovi bližnji somišljeniki. »Slovenci pravzaprav ne moremo misliti sebe kot ljudi, pač pa zmeraj kot Slovence,« je v svojih refleksijah iz Amerike resignirano ugotavljal pisatelj Primož Kozak.

Po političnem preobratu leta 1972 za bolj sproščeno razpravljanja o perečih družbenih in narodnih vprašanjih seveda ni bilo več možnosti. Nov veter je zavel tudi v kulturni politiki, ki se je vrnila k že skoraj pozabljenim kulturnopolitičnim vzorcem iz prve polovice petdesetih let. Znova so postala aktualna razmišljanja o »podružbljanju kulture«, ki naj bi z organizirano akcijo izbrane dosežke kulturne ustvarjalnosti približala najširšemu krogu »delovnih ljudi«. Rezultat akcije, ki naj bi kulturi vrnila »prosvetiteljsko«, vzgojno funkcijo, so bile ne le najširšemu občinstvu namenjene razstave, kulturne prireditve in posebni gledališki abonmaji, temveč tudi množično ustanavljanje amaterskih kulturniških skupin in sindikalnih knjižnic, ki

je s svojo kampanjsko naravo prej škodilo kot koristilo organizaciji ljubiteljske kulture. Istočasno se je povsod povečal politični pritisk, kar so posebej močno čutili v šolstvu, založništvu in v javnih medijih. Leta 1974 so na 10. kongresu Zveze komunistov Jugoslavije v Beogradu napovedali temeljito reformo srednješolskega izobraževanja. Njen cilj naj bi bil večja povezanost vseh stopenj šolanja in njihova usmeritev k šolanju za poklic. Reforma je predvidevala odpravo gimnazij, kar je občutno okrnilo splošnoizobraževalno usmeritev srednjega šolstva. V Sloveniji so reformni načrti naleteli na velik odpor, zato je tu uveljavljanje t. i. usmerjenega izobraževanja potekalo počasneje kot drugod v Jugoslaviji. V slovenski skupščini so zakon o usmerjenem izobraževanju potrdili šele leta 1980, reorganizacija srednjega šolstva pa je bila manj radikalna kot v drugih republikah, čeprav je bila gimnazija kot posebna šola tudi v Sloveniji ukinjena. Sestavni del sprememb je bil novi zakon o visokem šolstvu (1975), ki je oslabil vezi med univerzitetnimi članicami in na široko odprl vrata političnemu poseganju v univerzo. Novi zakon je hkrati odprl vrata preoblikovanju Združenja visokošolskih zavodov Maribor v drugo slovensko univerzo.

Z zakonsko omejitvijo svobode tiska leta 1973 ter poostrenimi kaznimi za »sovražno dejavnost« dve leti kasneje so se zmanjšale možnosti za javno izražanje kritičnih stališč, politično delikatnejšim temam pa so se izogibale tudi kulturne revije, saj so bile oblasti do neposlušnih neprizanesljive. Brez pomislekov so se vmešavale v njihovo uredniško politiko in v uredniške odločitve založniških hiš, ki so jih prisiljevale k zadrževanju in spreminjanju rokopisov ter celo natisnjenih knjig. Istočasno so okrepile pritisk na univerzo in znanstvene ustanove. Leta 1975 sprejeti zakon o visokem šolstvu je uveljavil načelo, da mora biti univerzitetni učitelj ne le dober strokovnjak, temveč tudi »moralno in politično neoporečna osebnost«. Oblasti so s pragmatično politiko financiranja posegale v raziskovalno dejavnost in vplivale na razvoj znanstvenih strok. Posebno politično pozornost so še naprej posvečale družboslovju in humanistiki, med humanističnimi vedami pa zgodovinopisju in filozofiji (modernim nemarksističnim filozofskim strujam – kot fenomenologiji in Heideggerjevi filozofiji – so bila vrata na univerzo zaprta vse do devetdesetih let).

Voditelji in zagovorniki »protiliberalne revolucije«pa kljub vračanju k aktivističnemu besednjaku in političnim pritiskom niso mogli zadušiti dinamičnega kulturnega utripa, ki je bil rezultat politično bolj sproščenih šestdesetih let. Sredi sedemdesetih let so zaustavili izid že natisnjenega romana Branka Hofmana Noč do jutra, ki je govoril o ravnanju s političnimi zaporniki, zaprtimi po jugoslovanskem sporu z Moskvo na Golem otoku (roman je lahko izšel šele leta 1981). Nekonvencionalen in od uradnih razlag druge svetovne vojne opazno odstopajoč roman Vitomila Zupana, ki je izšel isto leto, pa je bil deležen le nekaj ostrih,

politično obarvanih kritik, medtem ko so ga v knjigarnah nemoteno prodajali. Prestižno mesto v kulturnem življenju je obdržalo gledališče. Na odrskih deskah se je uveljavila smer t. i. totalnega gledališča, ki je dosegla vrhunec konec sedemdesetih let s spektakularnimi predstavami na temo odnosa med revolucijo in umetnostjo. Slovenski film je bil usmerjen bolj tradicionalistično, med socialno in politično kritičnimi filmi pa so vzbudili pozornost gledalcev in kritike filmi, ki so obravnavali čas druge svetovne vojne in povojne politične razmere na Slovenskem in v Jugoslaviji.

V ideološko nestrpnem ozračju sedemdesetih let so bili neugodnih političnih ocen deležni tudi prireditelji likovnih razstav. Kritiki, ki so bili blizu oblasti, so veliki razstavi povojne slovenske likovne umetnosti, ki jo je leta 1979 v Ljubljani pripravila Moderna galerija, tako očitali, da je preveč »modernistično ekskluzivna«. V začetku osemdesetih let sta se v likovnem ustvarjanju začela uveljavljati t. i. nova podoba in postmodernizem. K slikarstvu »nove podobe« so se bolj ali manj izrazito usmerili likovni umetniki vseh generacij, novemu zanimanju za objekt in človeško figuro pa so sledili tudi kiparji. Postmodernistični vplivi so bili od sedemdesetih let prav tako prisotni v arhitekturi. Arhitekturna misel je doživljala pomembno prenovo, ki je z uveljavitvijo njenih zagovornikov na univerzi zaznamovala nemajhen del najmlajše generacije urbanistov in arhitektov.

V prvi polovici osemdesetih let, ko so slovenski politiki pod vtisom zaostritev v jugoslovanskem vrhu po Titovi smrti pristali na počasno in sprva še zelo previdno liberalizacijo javnega življenja, so se začele kulturne razmere zopet spreminjati. Med prvimi znaki otoplitve je bil izid knjig, ki jim je bila še desetletje ali dve prej zaprta pot v knjigarne. Leta 1984 je tako končno izšla zbirka pesmi Franceta Balantiča, ki so jih oblasti zaradi avtorjevega nasprotovanja partizanstvu vsa leta po vojni odločno zavračala. Že leta 1983 je izšel tudi roman Igorja Torkarja, ki je obravnaval do tedaj »prepovedano« temo o povojnih, dachauskih procesih. Leta 1982 pa je začela po dveletnem obotavljanju pristojnih in nič kaj prijaznem sprejemu v medijih začela izhajati tudi Nova revija, okoli katere so se skupaj z mlajšimi izobraženci zbrali nekdanji sodelavci Revije 57, in Perspektiv. Čeprav so oblasti na Novo pristale šele pod pogojem, da bo obravnavala izključno »kulturniške teme«, je le-ta naglo prerasla v angažirano izobraženski glasilo. Svoje strani je odprla najrazličnejšim literarnim, filozofskim in političnim idejam ter postala v še vedno zelo ozkosrčnih političnih razmerah edinstven prostor svobodne misli in besede.

Z več novimi zakoni, ki jih je v začetku osemdesetih let sprejela slovenska skupščina, so se – kljub rastoči politični in gospodarski krizi – izboljšali administrativni in finančni pogoji za različne kulturne dejavnosti. Obseg finančnih sredstev za kulturo se je v razmerju do

drugih družbenih dejavnosti povečal. Novi zakonski predpisi so odpirali vrata zasebnemu organiziranju na področju kulture in omogočali ustanavljanje zasebnih založb, gledališč, arhitekturnih birojev, galerij in filmskih producentskih skupin. Vse to je ugodno vplivale na kulturno ustvarjalnost in pluralizacijo kulturnega življenja. Osemdeseta leta so bila eno najplodnejših obdobij v povojni zgodovini slovenskih gledališč, ki so z uprizoritvami izvirnih tekstov domačih avtorjev že tematizirala tudi vprašanja totalitarizma in revolucije. Kot osrednji simfonični orkester se je uveljavil orkester Slovenske filharmonije, ki si je pridobil številno in naklonjeno občinstvo. Najplodnejše obdobje v svoji zgodovini pa je doživljal tudi slovenski film, saj so slovenski režiserji in producenti v desetletju 1980–90 posneli več kot štirideset celovečercev. Pri tem je bilo zlasti pri mlajših filmskih avtorjih opaziti podoben idejni premik kot pri literarnih in gledaliških ustvarjalcih. Od manj uspešnih do najboljših so se ukvarjali s temami o revolucionarnem nasilju, ideološki nestrpnosti in tragičnih posledicah medvojnih delitev ali pa se za slovenske razmere neobičajno sproščeno posvečali vprašanjem nič bolj svetle sodobnosti, socialnega propadanja in rastočega nacionalnega ekskluzivizma.

Največja novost osemdesetih let je bil prodor »mladinske subkulture«. Sedemdeseta leta neinstitucionaliziranemu druženju in ustvarjanju mladih niso bila naklonjena. Oblasti so rokovske skupine in koncerte – z raznimi omejitvami – sicer dopuščale, toda punku so odkrito nasprotovale. V Sloveniji so se prve punkovske glasbene skupine pojavile leta 1977, punk pa se je širil tudi kot slog oblačenja, vedenja in druženja mladih, kar je ne le v političnih organizacijah, temveč tudi v javnosti povzročalo zgražanje in odpor. Policija je punkerje ustrahovala in preganjala, časopisje pa jih je obtožilo, da se spogledujejo z nacionalsocializmom. Leta 1981 so se trije punkerji pod obtožbo, da pripravljajo ustanovitev nacionalsocialistične stranke Slovenije, znašli v zaporu. Obtožba je bila – kot se je izkazalo kasneje – plod novinarskega ponaredka. Nasilje pa je vseeno doseglo cilj, saj je punkerje razbilo in jih izrinilo iz javnega prizorišča.

Toda to ni zaustavilo rasti priljubljenosti starih in nastajanja novih rokovskih skupin, med katerimi je že ob ustanovitvi pritegnila posebno pozornost skupina Laibach. Njeni pripadniki, ki so bili že zaradi nemškega imena deležni ostrih javnih protestov, so se vidno razlikovali od drugih glasbenih skupin, saj niso posnemali običajnih subkulturnih vzorcev, temveč so si za izhodišče izbrali simuliranje totalitarizma s spektakularnim poveličevanjem kolektivizma, discipline ter oblikovanja novega sveta in človeka. V javnosti so se predstavljali v uniformah s stiliziranimi nacističnimi in komunističnimi simboli in bučnimi glasbenimi nastopi, kar je celo pri subkulturnim gibanjem naklonjenih kritikih vzbujalo dvome o tem, koliko so takšni projekti poskus problematiziranja totalitarizma in koliko ne le igra z njim.

Oblasti so nastope skupine sprva ovirale in prepovedovale, z liberalizacijo javnega ozračja pa si je naglo pridobila privržence in občinstvo. Leta 1983 so se Laibach, likovna skupina Irwin in gledališka skupina sester Scipion Nasice povezali v »umetniški kolektiv« Neue slowenische Kunst (NSK), ki se je kljub odporu dela javnosti in odklonilnim komentarjem v medijih uspešno uveljavil doma in v tujini.

Mladinska subkulturna gibanja kljub nekaterim punkovskim in rokovskim besedilom, ki so bila kritično usmerjena proti oblasti ter komunističnim ideološkim obrazcem in simbolom, niso imela izrazitejših političnih ciljev. Toda že s svojo nekonvencionalnostjo in drugačnostjo so bila pomemben dejavnik pluralizacije in demokratizacije javnega življenja. Pod vtisom policijskega nasilja proti punkerjem se je začela leta 1982 novim mladinskim skupinam odpirati Zveza socialistične mladine, v kateri je prodrlo stališče, da mladini, ki se je odločila za drugačno pot, kot so jo predpisovale ustaljene politične organizacije, ne kaže več obračati hrbta. Čeprav so bili v vodstvu Zveze socialistične mladine sprva še zelo previdni, so že leta 1983 odprli vrata ekološkim in mirovnim, nato pa še duhovnim, lezbičnim in homoseksualnim skupinam, ki so postale jedro novo nastajajočih civilnih gibanj. Ta so segala tudi na politično področje, saj so se med drugim zavzemala za skrajšanje in civilno služenje vojaškega roka, za odpravo smrtne kazni in za spremembo člena kazenskega zakonika, ki je omogočal sodni pregon zaradi »verbalnega delikta«. Njihove zahteve sta podprla tudi mladinski tisk in zlasti tednik Mladina, ki je leta 1983 načela še drugo politično delikatno temo o smiselnosti vsakoletnega prirejanja spektakularnih praznovanj rojstnega dne pokojnega predsednika Tita. Odpiranje Zveze socialistične in mladinskega tiska civilnim gibanjem so ostro kritizirali v zvezni mladinski »centrali« v Beogradu, na različne načine pa so ga poskušali ovirati tudi v slovenskem političnem vodstvu, vendar se je javno ozračje že toliko spremenilo, da so ostali zagovorniki nasilnejših ukrepov proti »mladinski alternativi« in postopnemu političnemu osamosvajanju Zveze socialistične mladine v manjšini.

Sicer manj številen in odmeven, toda po tradicionalnem prepričanju komunističnega vrha precej bolj nevaren nasprotnik kot mladinska in civilna gibanja je bila kritična inteligenca. Politiki so se ob vprašanju, kako se odzivati na njena stališča in pobude, po letu 1980 vedno bolj razhajali, zato so bile njihove reakcije večkrat nesorazmerno ostre in drugič pa zopet bolj strpne in pripravljene na dialog. Idejne in politične ocene o tem, kaj je še sprejemljivo in kaj ne več, so sprejemali v republiškem predsedstvu ter v družbenopolitičnih organizacijah, med katerimi je imel seveda glavno besedo Centralni komite Zveze komunistov. Osrednja organizacija kritičnega izobraženstva je postalo Društvo slovenskih pisateljev, ki je od konca sedemdesetih let preraslo v odprto in angažirano združenje.

Podpiralo in usmerjalo je skoraj vse pomembnejše akcije za demokratizacijo javnega prostora, se zavzemalo za neovirano razpravo o prepovedanih temah, zagovarjalo svobodo besede in mišljenja ter odločno nasprotovalo nasilnim ukrepom proti kritično oziroma »drugače« mislečim. V jugoslovanskem okviru je najprej nastopilo proti centralizaciji šolskega sistema in izobraževanja, nato pa tudi proti centralističnim in nacionalističnim težnjam srbskega pisateljskega društva. Vseeno članov Društva slovenskih pisateljev to ni oviralo, da bi pred politično represijo – podobno kot slovenske – ne branili srbskih, hrvaških in drugih jugoslovanskih kolegov.

Čeprav so v osemdesetih letih tudi slovenske oblasti še uporabljale zakonske določbe o verbalnem deliktu, žalitvi države in državnih funkcionarjev ter prepovedovale objave člankov in izid revij s kritično vsebino, je bil javni prostor v Sloveniji po letu 1980 bistveno bolj odprt in svoboden kot drugod v Jugoslaviji. Slovenski kulturni, mladinski in študentski časopisi so v takšnih razmerah odpirali strani hrvaškim, srbskim in bosanskim avtorjem, ki doma niso mogli objavljati, založbe pa so ne le literatom, temveč tudi oporečniškim strokovnjakom tiskale knjige, ki jih v domačih republikah niso mogli ali smeli izdati. Posebej tesne stike z intelektualno opozicijo v drugih republikah je imela Nova revija, ki je leta 1988 poskušala s srbskimi intelektualci vzpostaviti dialog o ustavnih spremembah in slovenskih zamislih o prihodnosti jugoslovanske države. Kot so pokazali objavljene razprave, pa so si bila tudi srbska in slovenska oporečniška stališča kljub nekaterimi skupnim točkam že tako daleč vsaksebi, da jih ni bilo več mogoče zbližati. Srbski izobraženci so ostajali po prepričanju slovenskih intelektualcev ujeti v komunistične miselne vzorce in so v svojih razmišljanjih vztrajali pri zamislih o modernizaciji in demokratizaciji v socialističnih okvirih, pri tem pa so podcenjevali pomen nacionalnega vprašanja in se zavzemali za močno, tesno povezano in enotno organizirano jugoslovansko državo. Srbski intelektualci pa so Slovencem očitali, da so njihove zahteve po preobrazbi jugoslovanske federacije v konfederativno zvezo nanacionalnih držav zgodovinsko preživete, saj naj bi bile v nasprotju z zahodno evropskimi in svetovnimi težnjami po nadnacionalnem povezovanju. Kratko soočenje pogledov je torej nazorno razkrilo, da v razpravljanju o temeljnih vprašanjih organizacije jugoslovanske države v sedmih desetletjih njenega obstoja celo med izobraženci in kulturnimi ustvarjalci ni bilo bistvenega napredka. Dilema, ali naj bo Jugoslavija le skupnost nadnacionalno organiziranih državljanov ali pa tudi federativno urejena zveza enakopravnih narodov, ki bodo svojim pripadnikom vsi skupaj zagotavljali državljanske pravice, je bila pred razpadom Jugoslavije prav tako aktualna kot ob njenem začetku.

Vprašanja prihodnosti Slovenije, Jugoslavije in socializma pa so še vso drugo polovico

osemdesetih let delila tudi slovenske intelektualce in kritike komunistične politike. Privrženci mladinskih in civilnih gibanj, med katerimi so prevladovali mlajši izobraženci, so videli glavnega nasprotnika v »državni represiji« in so se v svojih spisih in razglasih zavzemali predvsem za pluralizacijo javnega življenja, svobodno izražanje drugačnosti, spoštovanje človekovih pravic in državljanskih svoboščin ter nadzor nad policijo, vojsko in drugimi represivnimi organi države. Temeljnim problemom ustavne preobrazbe jugoslovanske države in krize socialističnega reda se – prepričani, da je mogoče tako Jugoslavijo kot socializem še učinkovito popraviti in demokratizirati – zvečine niso aktivneje posvečali. Precej drugačno je bilo stališče, ki se je v drugi polovici osemdesetih let uveljavilo v krogu sodelavcev Nove revije, v pisateljskem društvu in med vodilnimi člani sociološkega društva. Tu je prevladalo prepričanje, da sta se titovska Jugoslavija in komunizem približala koncu in je zato treba državno in politično ureditev v Sloveniji ter slovenski odnos do jugoslovanske države utemeljiti na povsem novih osnovah.

Leta 1988 je posebna skupina pisateljskega in sociološkega društva pripravila teze za novo slovensko ustavo, ki so se ob sklicevanju na temeljne človekove pravice, pravico narodov do samoodločbe in zgodovinsko potrjeno slovensko »samobitnost« zavzele za preoblikovanje Slovenije v moderno, demokratično državo in njeno svobodno odločanje o tem, v kakšni obliki in na kakšen način se bo v prihodnje povezovala z drugimi jugoslovanskimi republikami. V več kot štiridesetletni zgodovini povojne Jugoslavije je del civilne družbe in kritične javnosti tako prvič samostojno in avtonomno uporabil ustavno pravico do sodelovanja pri uresničevanju ustavodajne oblasti. Morda se je pisateljski ustavni osnutek tudi zato sprva zdel nerealističen, skoraj neresen in ni vzbudil večje pozornosti. Sklicevanje na narodno samoodločbo in suverenost je – nasprotno – naletelo na kritike in očitke o nacionalizmu, ki so jih posebej vztrajno ponavljali predstavniki mladinskih in civilnih gibanj. Dogodki pa so – nesporno bolj pod vplivom srbskega kot slovenskega nacionalizma – neusmiljeno tekli svojo pot in že v nekaj letih razkrili, da je v pisateljskih tezah za novo slovensko ustavo mnogo več realizma, kot je kazalo na prvi pogled.

LETA RAZPADANJA JUGOSLAVIJE

Ko so 5. maja 1980 Titove posmrtne ostanke z vlakom odpeljali iz Ljubljane proti Beogradu, se je na ulicah slovenske prestolnice, pa tudi ob železniški progi do slovensko-hrvaške meje zbrala večstotisočglava množica. Čeprav ni dvoma, da so se mnogi žalnega slovesa udeležili tudi zato, ker so menili, da je to politično oportuno, je bilo med zbranimi prav tako

nepregledno število ljudi, ki so prišli spontano, iz spoštovanja do umrlega predsednika in z zavestjo, da utegne imeti njegov sicer pričakovani odhod skrajno neugodne politične posledice. Tito je v času svoje smrti kljub avtoritarni naravi in v drugi polovici sedemdesetih let vse bolj očitni bolezni tudi v Sloveniji še užival velik ugled. Toda kakor se je v letih pred smrtjo sam zavedal, da povojna komunistična politika jugoslovanskih narodov niso uspela povezati v trdnejšo skupnost, je bilo v trenutku, ko je umrl, prenekateremu Slovencu in Jugoslovanu jasno, da pomeni njegov odhod začetek novega, skrajno negotovega obdobja, s katerim se prave težave šele začenjajo.

Slovenski časniki so po Titovi smrti ponavljali predvsem dve gesli: »Delati več in bolje« ter »Hoditi po Titovi poti«. Prvo naj bi pomenilo opredelitev za večjo delovno disciplino, tržno tekmovanje in liberalizacijo v gospodarstvu, drugo pa vztrajanje pri samoupravnem sistemu, zvezni ureditvi države in ustavi iz leta 1974. A tega, da je gospodarski položaj Jugoslavije več kot kritičen, v začetku leta 1980 že ni bilo več mogoče prikrivati. Zvezna vlada v Beogradu je pod pritiskom mednarodnih bančnih ustanov že dober mesec po Titovi smrti za 30 % razvrednotila dinar, da bi dobila nova posojila. Vendar devalvacija ni pospešila izvoza, kot so želeli njeni predlagatelji, dodatno pa je otežila uvoz, kar je še povečalo težave pri preskrbi s surovinami in osnovnimi življenjskimi potrebščinami. Zvezni organi v Beogradu so poskušali porabo zmanjševati z nepriljubljenimi in slabo premišljenimi ukrepi ter z oteževanjem potovanj v tujino zajeziti odtok deviz iz države. Že leta 1979 so zaradi pomanjkanja naftnih derivatov omejili vožnje z osebnimi avtomobili. Leta 1982 so uvedli za bencin nakupne bone (zasebni lastnik avtomobila je lahko kupil le 40 litrov bencina na mesec). Največ nezadovoljstva pa je – zlasti v Sloveniji – povzročila odločitev o t. i. depozitu za prehod državne meje. Predpis, ki je veljal nekaj več kot dve leti (od jeseni 1982 do konca 1984), je namreč določal, da je moral lastnik veljavnega potnega lista za vsak prehod meje plačati še razmeroma visoko takso. To mu je država čez leto dni resda vrnila (zato depozit), toda ukrep je močno prizadel maloobmejni promet, hkrati pa je med ljudmi ustvarjal vtis, da želijo z njim v državnem vrhu postopno odpraviti eno najpomembnejših svoboščin Titove dobe – pravico državljanov do svobodnega potovanja v tujino.

Odnos slovenskih voditeljev do zvezne politike in Beograda je bil še naprej neodločen in protisloven. Slovenski predstavniki so v jugoslovanskem vrhu in zveznih organih tudi v prvi polovici osemdesetih let opravljali pomembne državne in politične funkcije. Dolgoletni sekretar izvršnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije Stane Dolanc je postal leta 1982 zvezni minister za notranje zadeve, Mitja Ribičič je bil istega leta izvoljen za predsednika predsedstva komunistične stranke, Sergej Kraigher pa je vodil komisijo strokovnjakov za

pripravo predloga reform, ki naj bi zagotovile »stabilizacijo« jugoslovanskega gospodarstva. Toda slovenska politika je bila omahljiva in defenzivna; njeni predstavniki so se na eni strani zavzemali za gospodarnejše ravnanje z državnim denarjem, za tržne odnose in »čiste račune« med federalnimi enotami, na drugi pa so v Beogradu vedno znova sklepali kompromise, popuščali zahtevam po »solidarnosti« in skupnem reševanju nastalih težav ter odklanjali vsako misel na sistemske politične spremembe. Stabilizacijski program Kraigherjeve komisije je tako – kljub ekonomistom, ki so pozivali k vzpostavitvi trga in prenehanju političnega poseganja v gospodarstvo – vztrajal pri gospodarskem sitemu iz sedemdesetih let, zvezna vlada, v kateri so bili tudi slovenski ministri, pa je drugega za drugim sprejemala restriktivne ukrepe, ki so administrativno urejali cene storitev in izdelkov ter prodajo manjkajočih dobrin in surovin. Hkrati so bila podjetja omejevana pri razpolaganju z devizami. Novi devizni zakon, ki je določal, da morajo podjetja, ki izvažajo v tujino, 76 % zasluženih deviz prenesti na račun zvezne Narodne banke, ta pa jih lahko uporabljajo po svoji presoji in v skladu z državnimi potrebami, je sprožil v Sloveniji in na Hrvaškem val protestov. Vseeno je zvezna skupščina maja 1983 sprejela še sklep o »socializaciji« jugoslovanskih dolgov tujini, ki je v bistvu pomenil, da morajo dolgove poravnati vsi, ki imajo denar, ne glede na to, ali so jih najeli in porabili.

Z omahljivostjo slovenskih predstavnikov v Beogradu se je v Sloveniji naglo povečevalo nezadovoljstvo ne le z zvezno, temveč tudi s slovensko politiko. Slovensko gospodarstvo je bilo v manjših težavah kot gospodarstva drugih republik, brezposelnost je naraščala počasneje in tudi motnje v preskrbi so bile manj pogoste in občutne kot drugod v Jugoslaviji. Omejevalni ukrepi, ki so veljali za vse republike enako, so zato stopnjevali nejevoljo med prebivalstvom in krepili tradicionalne očitke, da Slovenija plačuje slabo delo vse države. Pozimi 1983 so se omejitvam pri nakupu bencina pridružile redukcije električnega toka, uvedbi depozita za prehod meje so sledili poostreni carinski predpisi, ki so oteževali nakupe v tujini, restriktivni ukrepi pri poslovanju z devizami, ki so jih občani hranili na zasebnih računih, pa so zmanjševali zaupanje ljudi v domače bančne ustanove in spodbujali prenašanje deviznih prihrankov v italijanske in avstrijske obmejne banke. Gospodarske razlike med jugoslovanskimi republikami in obema avtonomnima pokrajinama so se pri tem stalno povečevale. Leta 1985 sta bili po ocenah OECD Jugoslavija in Srbija, kar zadeva bruto domači proizvod na prebivalca na ravni Turčije, Kosovo na ravni Pakistana, Hrvaška Grčije, Slovenija pa Španije in Nove Zelandije.

Kriza se je v osemdesetih letih povsod še stopnjevala; inflacija je rasla, obseg državnih dolgov do tujine pa se je iz leta v leto večal in je v letih 1982/83 že presegel četrtino vsega

jugoslovanskega deviznega priliva. Odločitev državnega vrha, da bo Jugoslavija kljub gospodarskim težavam organizirala 14. zimske olimpijske igre v Sarajevu leta 1984 je v takšnih razmerah zvenela kot slaba šala. V Sloveniji in na Hrvaškem je zato olimpijadi v Sarajevu nasprotoval velik del javnosti, pa tudi nemajhen del politikov. Vseeno so uspeli organizatorji s političnimi pritiski in zaposlitvijo slovenskih in hrvaških podjetij pri gradnji športnih in hotelskih objektov večino kritikov utišati.

Iskanje poti iz gospodarskih težav in dolžniške krize so na vzhodu in jugu države spremljale vedno glasnejše kritike na račun ustavne ureditve in skrajno zapletenega sistema »samoupravnega dogovarjanja«. Ko so spomladi 1981 izbruhnili nemiri na Kosovu, so srbski kritiki leta 1974 sprejete ustave vprašanje o ustavnem položaju Srbije in njenih pokrajin ponovno postavili na dnevni red. Zvezna policija in vojska sta kosovski albanski upor sicer naglo in surovo zadušili, najvišji državni voditelji pa so domačim in tujim novinarjem zatrjevali, da so demonstracije izzvale v tujini oblikovane »profašistične« in »protirevolucionarne«skupine. Vendar pritisk srbskih kritikov ustave in zvezne državne ureditve ni več ponehal, v srbskem časopisju in drugih medijih pa se je začela prava gonja proti Albancem in vsem, ki so jih poskušali vzeti v zaščito.

Kritike nepreglednega delegatskega in samoupravnega sistema, ter neskončnih dogovarjanj med federalnimi enotami seveda niso bile brez osnove. Družbena in politična ureditev, ki naj bi bila plod Kardeljevih zamisli, je bila pravi birokratski monstrum, ki je dobesedno silil v sklepanje poldogovorov ter v iskanje zakonskih bližnjic in kršenje predpisov; hkrati je pri vseh, ki naj bi se sporazumevali, ustvarjal občutek nemoči, saj so o vseh pomembnejših zadevah še naprej odločali republiški in zvezni organi Zveze komunistov. Toda srbski in črnogorski nasprotniki ustave in zakona o združenem delu so edino možno alternativo federalizmu in Kardeljevemu samoupravljanju videli v omejevanju avtonomnih pristojnosti federalnih enot ter v obnovitvi centralizma, pri tem pa so govorili o potrebi po ponovni okrepitvi »oblasti delavskega razreda« in jugoslovanske enotnosti, kar je jasno kazalo na preživete boljševiške vzorce. Kako si je vsaj del srbskega vodstva in državno-vojaškega vrha predstavljal discipliniranje neposlušnih federalnih enot in državljanov, je nazorno razkrivalo vojaško-policijsko nasilje na Kosovu.

Nekateri slovenski politiki so sicer ob nasilnem nastopu vojske in policije proti kosovskim Albancem izražali pomisleke, toda slovensko vodstvo je poslušno sprejelo zvezno in srbsko razlago, da je kosovski nemir delo nasprotnikov »revolucije« in uperjen proti »celovitosti Jugoslavije«. Bolj odločno se je odzvalo na srbske zahteve po spremembi ustave in političnega sistema, saj je bilo pripravljeno le na njune manjše popravke, vsako misel na

temeljitejše spreminjanje ustavnega in političnega reda pa je zavračalo. Slovenski voditelji s takšno politiko kompromisov ter nedomiselnega vztrajanja pri ustavi in Kardeljevem sistemu seveda niso mogli odločilneje poseči v razmere v jugoslovanskem vrhu, pri odločanjih o vsakodnevnih, posebej gospodarskih vprašanjih pa so (skupaj s Hrvati) kar naprej ostajali v manjšini.

Srbski in jugoslovanski centralisti so po Titovi smrti in zadušitvi vstaje na Kosovu okrepili pritisk na »nacionaliste« in politične nasprotnike drugod v državi. Istočasno se je med Beogradom in Zagrebom začel pravi zgodovinarsko-publicistični spopad o srbskih žrtvah ustaškega nasilja in vlogi hrvaške Katoliške cerkve med drugo svetovno vojno. To je še razvnelo polemične razprave o bližnji in bolj oddaljeni preteklosti, ki so konec sedemdesetih let zajele Srbijo in Hrvaško, delno pa tudi Bosno in Hercegovino, in v temeljih načenjale do tedaj enotno »uradno« podobo jugoslovanske odporniško-partizanske ter polpretekle komunistične zgodovine. Zagovorniki politične in ideološke »enotnosti« v državno-partijskem vrhu so poskušali naraščajoči plaz literarnega, spominskega, publicističnega in zgodovinarskega pisanja, ki se je med drugim obračalo k dotlej zamolčanim ali prepovedanim temam, zaustaviti s silo, vendar zvezni poskus discipliniranja izobraženstva ni uspel. V Zagrebu in Sarajevu so oblasti sicer (začasno) utišale kritične in opozicionalne glasove. Drugače pa je bilo v Beogradu in Novem Sadu, kjer so se srbski izobraženci zelo ostro odzvali na politične pritiske ter v Ljubljani, kjer je slovensko vodstvo prav leta 1982 prižgalo zeleno luč izdajanju kritično usmerjene Nove revije. Previdno popuščanje političnih elit v Beogradu, Novem Sadu in Ljubljani izobraženskim kritikom seveda ni bilo znak njihove večje liberalnosti, temveč predvsem plod političnega računa. Del srbskih in del slovenskih politikov si je – v nasprotju z manj prožnimi kolegi na Hrvaškem in v Bosni – prizadeval zaradi napetih razmer v državi utrditi položaj doma in skleniti premirje z opozicionalno razpoloženo inteligenco. V Sloveniji je bila rezultat takšne politike počasna in obotavljiva, vendar vse bolj opazna liberalizacija javnega življenja, ki se je kazala zlasti v večji svobodi tiska, hkrati pa tudi v javnih razpravah o temah, o katerih do tedaj ni bilo mogoče glasno in odkrito spregovoriti. Leta 1982 so se tako govorniki na kongresu Zveze socialistične mladine Slovenije prvič zavzeli za uvedbo civilnega služenja vojaškega roka, leto pozneje pa so pod vodstvom Janeza Janše ustanovili posebno skupino, ki naj bi pripravila predlog »podružbljenja varnosti in obrambe« in spodbudila javno razpravo o »oboroženih silah«. Vojaški vrh je obe akciji slovenske mladinske organizacije odločno zavrnil.

Toda pri tem so bili tudi pogledi slovenskih politikov na to, kako daleč naj seže proces liberalizacije in kako daleč uporaba sile, še naprej zelo spremenljivi in različni. Stane Dolanc

si je prav v času, ko so nekateri voditelji v Sloveniji začeli odpirati pot k dialogu z opozicijskimi intelektualci, kot zvezni minister za notranje zadeve pridobil sloves zagovornika brezobzirne policijske represije (kar so na svoji koži čutili zlasti kosovski Albanci – sicer pa se je število političnih zapornikov v Jugoslaviji v času njegovega ministrovanja opazno povečalo). Hkrati je tajna policija – Služba državne varnosti podobno kot drugod v državi tudi v Sloveniji nadaljevala z zbiranjem podatkov o politično »neprijetnih« in »sumljivih« posameznikih in skupinah ter najvišje republiške funkcionarje in politične organe zaupno obveščala o pojavih »protidržavne dejavnosti«. O postopkih proti posameznikom in skupinam, ki so jih označili za »neprimerne« in »nevarne«, in njihovem morebitnem sodnem pregonu je – brez trdnejše zakonske osnove – odločal Svet za varstvo ustavne ureditve, ki so ga sestavljali najvišji republiški politični funkcionarji, javne politične in idejne ocene o tem, kaj je politično še dopustno in kaj ne, pa so izrekali kar vsi po vrsti, od predsedstva republike prek odborov političnih organizacij, seveda vsi pod taktirko republiških vodstev Zveze komunistov, ki je ohranjala v vseh kočljivejših političnih zadevah prvo in zadnjo besedo. Oblasti so poleg tega vse do druge polovice osemdesetih let strogo nadzirale tisk ter prepovedovale knjige in ukinjale časopise, ki jim niso bili po godu, sodno pa so preganjale tudi ljudi, ki so prebirali ali preko meja prenašali prepovedano tujo, posebej emigrantsko literaturo.

V slovenskem političnem vrhu se v takšnih razmerah v prvi polovici osemdesetih let še niso mogli odločiti, da bi oblikovali svoj »nacionalni program«, v katerem bi natančneje opredelili svoj odnos do federacije. Komunistično vodstvo v Ljubljani je leta 1984, ko ga je eden najstarejših še živečih slovenskih komunistov France Klopčič opozoril, da je napočil »zgodovinski trenutek«, ko mora temeljito premisliti svojo politiko in znova opredeliti svoje cilje, njegovo pobudo sploh zavrnilo. To je bilo zelo kratkovidno, ker je Slovenijo prav v času, ko je nastopil Klopčič s svojo pobudo, pretresala burna razprava o centralizaciji znanstvene, kulturne in šolske politike v državi. V državnem in političnem vrhu v Beogradu so se namreč okrepile težnje po vsedržavnem oblikovanju in poenotenju šolskih vsebin in učnih načrtov, s katerima bi tudi humanistični predmeti na vseh ravneh izobraževanja dobili skupna, za vse obvezna »jedra«, posamezni narodi pa bi bili v skupnih učnih načrtih - pri pouku zgodovine, geografije, likovne umetnosti, glasbe in književnosti – z nacionalnimi temami in vsebinami zastopani kar glede na delež pripadnikov v državnem prebivalstvu. Zahteve po poenotenju jugoslovanskega izobraževalnega sistema so imele zagovornike predvsem v Beogradu, Zagrebu in Sarajevu, pobuda pa je imela največ pristašev v Srbiji, kjer so poskušali s »skupnimi jedri« omejiti kosovsko (tj. albansko) avtonomijo na področju

šolstva. Za pristaše »skupnih jeder« so bila prizadevanja po oblikovanju skupnih izobraževalnih vsebin, ki bodo obvezna za vse narode in federalne enote, sestavni del boja za politično in ideološko enotnost, z vidika republik in pokrajin pa pomembna omejitev njihove avtonomije, saj je urejanje kulturnih, znanstvenih in šolskih zadev spadalo med njihove tradicionalne avtonomne pristojnosti.

Razpravljanje o poenotenju šolstva in o »skupnih jedrih« je do sredine leta 1983 potekalo v ožjih šolniških krogih, leta 1983, ko sta se pesnika Janez Menart in Ciril Zlobec v časopisju zavzela za široko razpravo o nameravani reformi, pa je v Sloveniji povzročilo razburjenje, kakršnega dotlej niso spodbudili niti naglo padajoči življenjski standard in rastoča inflacija niti najbolj nepriljubljeni gospodarski ukrepi. Protestni val je zajel velik del javnosti, med drugim številne komuniste, tako da se je moral nanj končno odzvati tudi slovenski politični vrh, ki je šele tedaj jasno odklonil predlagane centralizatorske težnje v izobraževanju. Polemike so med drugim razdelile Zvezo književnikov Jugoslavije in dodatno poglobile spore v njenih vrstah. Kongres jugoslovanskih pisateljev, ki se je po desetletnem premoru leta 1985 sestal v Novem Sadu, je potekal v ozračju zaostrene nacionalne nestrpnosti, pri čemer so se posebej vročekrvno spopadli Slovenci in Srbi.

Kljub rastočemu nezadovoljstvu pa v Sloveniji do sredine osemdesetih let še ni bilo odmevnejše opozicije. Katoliška cerkev se je sicer pod vodstvom nadškofa in metropolita Alojzija Šuštarja, ki je bil leta 1980 postavljen na čelo Ljubljanske nadškofije, zavzemala za uresničitev tradicionalnih zahtev: za enakopravnost vernikov v družbi, za ureditev socialnega varstva duhovnikov in več svobode za cerkveno karitativno dejavnost, hkrati pa tudi večjo odprtost medijev in državno spoštovanje cerkvenih praznikov, zlasti Božiča. Toda te cilje si je prizadevala doseči v dogovarjanju z oblastmi, brez posebnega zaostrovanja in konfliktov, kar je ustrezalo tudi komunističnim voditeljem, ki so v isti sapi pozivali k dialogu s Cerkvijo in še naprej preganjali javno izražanje verskih čustev. V slovenskem političnem vrhu na ta način Cerkve niso smatrali za nevarno opozicijsko ustanovo. Kot potencialno politično nevarne so omenjali kritične skupine v nekaterih sindikatih in strokovnih društvih, zaskrbljeno so razpravljali o vse večji priljubljenost civilnih in mladinskih gibanj, kot povsem »opozicionalno« pa so ocenjevali skupino izobražencev, zbranih okoli Nove revije.

V takšnih razmerah je bilo sredi osemdesetih let tudi javno mnenje v Sloveniji še zelo protislovno: na eni strani kritično do komunistične oblasti, neodločne slovenske politike in zveznih pritiskov, na drugi pa še vedno naklonjeno iskanju izhoda iz politične in gospodarske krize v okvirih obstoječega političnega sistema in jugoslovanske države. Leta 1986 je po javnomnenjskih raziskavah še skoraj 60 % vprašanih zaupalo »sistemu socialističnega

samoupravljanja«, prepričljiva večina pa ni kljub rastočim mednacionalnim napetostim čutila še nobenih zadržkov za sklepanje prijateljstev s pripadniki drugih jugoslovanskih narodov. Toda javno razpoloženje se je hitro spreminjalo. Ugled Zveze komunistov je naglo padal, odpor do njenih ideoloških gesel pa je prav tako hitro naraščal. V javnomnenjskih raziskavah se je na ta način od srede osemdesetih let opazno povečeval odstotek vprašanih, ki so se zavzemali za sprostitev privatne pobude v gospodarstvu, za odpravo zemljiškega maksimuma v kmetijstvu in za ukrepe, ki bi omogočili (individualno) povečanje zaslužka. Obenem je rasel delež nezadovoljnežev, ki so ugotavljali, da nimajo nikakršnega vpliva na politično dogajanje, in so zato podpirali zahteve po politični demokratizaciji.

Z vedno bolj neprijaznimi mednacionalnimi odnosi se je krepilo tudi nacionalno čustvovanje. Že v začetku osemdesetih let so se zaradi priseljevanja iz osrednjih in vzhodnih delov države ter uveljavljanja tujk v vsakdanji jezikovni rabi oglasili zagovorniki »čistosti« slovenskega jezika in v okviru Socialistične zveze ustanovili »jezikovno razsodišče«, ki naj bi skrbelo za ohranitev in dvig kakovosti izražanja v slovenščini. Povečana slovenska skrb za slovenski jezik je bila drugod v Jugoslaviji (posebej v Srbiji in Bosni) deležna posmeha in ostrih kritik. Razprave o jeziku pa se še niso polegle, ko so javnost vznemirili demografi s podatki o spremembah v populacijskem razvoju Slovenije, o padanju rodnosti, staranju prebivalstva in rasti števila samomorov, kar je spodbudilo zahteve po načrtnejši in aktivnejši demografski politiki. Vse to je seveda še okrepilo občutke negotovosti, ki so jih povzročale kritične gospodarske razmere in vedno bolj izključujoče prepiranje med republiškimi in nacionalnimi vodstvi ter med njihovimi predstavniki v državnem vrhu. Inflacija je sredi osemdesetih let presegla 80 %, vrednost denarja in življenjski standard pa sta se iz dneva v dan zmanjševala. Razprava o politični in gospodarski preobrazbi države se je znašla v slepi ulici in je iz spopada med zagovorniki ustave in njenimi nasprotniki vse bolj preraščala v spor med dvema republikama: med Slovenijo in Srbijo. V takšnem ozračju se je po letu 1985 v slovenskih javnomnenjskih raziskavah začel opazno povečevati delež anketirancev, ki so pozivali k večji samostojnosti Slovenije v Jugoslaviji ali pa so celo menili, da bi se Sloveniji, če bi izstopila iz Jugoslavije, odprle nove, mnogo ugodnejše razvojne možnosti.

Sredi osemdesetih let ni bilo več dvoma o tem, da so načrti za »stabilizacijo« gospodarstva propadli. Leta 1985 je hkrati brez uspeha končala delo zvezna komisija za »analizo« političnega sistema, saj je predlagala le nekaj manjših sprememb in se zavzela za ohranitev ustave iz leta 1974. Takšen sklep je razočaral vse – od pristašev demokratizacije do centralistov in privržencev »trde« komunistične roke. Do določene mere naklonjeno ga je sprejelo le slovensko politično vodstvo, ki je vedno bolj osamljeno vztrajalo pri ohranitvi

Kardeljeve dediščine in njegovih prizadevanj po spojitvi »samoupravljanja«, federalizma in enopartijske komunistične vladavine. V Beogradu in Srbiji so seveda imeli povsem drugačne poglede in so dokazovali, da je sporna ustava z zahtevo po soglasju med federalnimi enotami za vsako pomembnejšo državno odločitev glavni krivec neučinkovitosti ne le političnega, temveč tudi gospodarskega sistema.

Srbsko javno mnenje – z njim pa tudi velik del politikov in izobraženstva – je bilo pri tem pod močnim vtisom dogodkov na Kosovu, kjer so se odnosi med srbskim in albanskim prebivalstvom kljub sodnemu in policijskemu preganjanju albanskih »separatistov« ves čas zaostrovali. Sredi osemdesetih let so zahteve po ukinitvi kosovske avtonomonije podprli tudi nekateri najuglednejši srbski izobraženci in borci iz druge svetovne vojne; vprašanje o ustavnih spremembah, ponovni »združitvi« Srbije in »obnovitvi jugoslovanske enotnosti« je postajalo za srbske medije ter velik del javnosti in političnih elit neke vrste preizkus, ki naj bi razkrival, kdo je za Jugoslavijo in kdo proti njej. Leta 1986 je skupina 16 akademikov, članov Srbske akademije znanosti in umetnosti predstavila svoj pogled na razmere v Jugoslaviji in na položaj srbskega naroda. Njihov memorandum je vseboval več utemeljenih in splošno znanih kritik na račun komunističnega režima in jugoslovanskega političnega sistema, toda njegova glavna teza je bila izrazito enostranska. Avtorji srbske akademske spomenice so namreč trdili, da je bila komunistična Jugoslavija rezultat enostranskega dogovarjanja med Hrvati in Slovenci, Srbi pa so bili v odločilnih zgodovinskih trenutkih njenega oblikovanja odrinjeni od vzvodov odločanja in namerno zapostavljeni. Na to naj bi jasno kazali srbsko gospodarsko zaostajanje ter zlasti razdeljenost Republike Srbije na tri dele. S politično in gospodarsko krizo, ki naj bi bila predvsem rezultat ustave iz leta 1974 in »konfederativne« državne ureditve, naj bi se znašli Srbi v osemdesetih letih v katastrofalnem položaju.

Pisci srbskega Memoranduma so se sicer zavzeli za demokratizacijo političnega in kulturnega življenja v državi, vendar so v isti sapi podprli zahteve po vračanju k »demokratičnemu federalizmu«. Memorandum, ki so ga mediji objavili, še preden so ga v srbski akademiji dokončno izoblikovali, je najprej razdelil srbsko politično prizorišče, nato pa razburkal še vso Jugoslavijo. Srbski politični voditelji, ki so jih akademiki obtoževali, da so izdali narodne cilje, so ga ostro zavrnili in njegove pisce razglasili za »nacionaliste«. V očeh nemajhnega dela srbske javnosti, izobraženstva in političnih elit pa je bil Memorandum prepričljiva analiza jugoslovanskih ter srbskih nacionalnih razmer in v tem kontekstu dokument, ki bi moral postati vodilo nove, napadalnejše srbske politike. V Beogradu je res prišlo že prihodnje leto do preobrata. V vodstvu srbskih komunistov je prevzela krmilo radikalnejša nacionalistična struja in z njo je na srbskem političnem nebu zablestela nova

zvezda z imenom Slobodan Milošević.

Politični razvoj v Sloveniji je tekel v povsem drugo smer. Civilna gibanja, ki so imela prenovitveno politično pobudo, sredi osemdesetih let niso več le s spontanimi provokacijami zavračala oblastne pozive k političnemu discipliniranju in spoštovanju razglašanih ideoloških vrednot, temveč so tudi že odkrito nastopala proti njim. Pri tem so na različne načine opozarjala na preživetost komunistične državno-revolucionarne mitologije in nedemokratičnost političnega sistema. Nekatere med temi akcijami – zlasti protimilitaristične, uperjene proti zapravljivosti jugoslovanske armade, in bolj ironične, usmerjene proti množičnim političnim manifestacijam, kot je bilo praznovanje Titovega rojstnega dne – so povzročile na vzhodu in jugu Jugoslavije, pa tudi v slovenski javnosti, veliko razburjenja, saj so rušile dolga leta nedotakljive komunistične mite. Toda v isti sapi se je naglo širil krog ljudi, ki je s civilnimi protesti in mladinskimi skupinami simpatiziral in jih podpiral. Tednik Mladina je z naklonjenim poročanjem o njihovih »projektih« in prireditvah ter s kritičnim pisanjem o aktualnih političnih in gospodarskih vprašanjih iz mladinskega prerasel v množični opozicijski časopis; po letu 1985, ko je svojo pozornost razširil še na problematiko represivne zakonodaje, na vprašanja povojnega komunističnega nasilja in na oporečniška gibanja drugod v Jugoslaviji, pa je sploh postal eden najbolj branih slovenskih časnikov.

Po spopadu okoli centralizatorskih teženj v izobraževanju in kulturi je postalo pomemben pobudnik protirežimskih protestov tudi Društvo slovenskih pisateljev. Leta 1985 so v njegovem okviru ustanovili Komisijo za zaščito mišljenja in pisanja, ki jo je vodil pesnik Veno Taufer. Precej bolj zadržano in lojalno do vse šibkejše komunistične oblasti so dogodke spremljali v nekaterih znanstvenih in izobraževalnih ustanovah, kot v akademiji znanosti in umetnosti ter na univerzah v Ljubljani in Mariboru, ob strani pa je stala tudi po tradiciji najmočnejša nasprotnica komunizma – Katoliška cerkev. V intelektualni in teoretski kritiki režima je imela tako glavno pobudo Nova revija, ki je naglo širila krog sodelavcev in bralcev, s kritičnimi stališči in komentarji pa so se vedno bolj nekompromisno oglašale tudi druge literarne oziroma kulturniške revije in študentski časopisi. Raznolike in postopno nastajajoče slovenske opozicijske skupine so pri tem še v začetku druge polovice osemdesetih let težile predvsem k demokratizaciji političnega, kulturnega in gospodarskega življenja, nacionalno vprašanje pa so – razen običajnih tožb nad slovensko zapostavljenostjo in gospodarskim izkoriščanjem – postavljale v drugi plan, saj so rešitev narodnih želja in napetosti v državi videli v liberalizaciji odnosov med zveznimi enotami in v njihovemu skupnemu odpiranju v Zahodno Evropo.

Med »nacionalnimi« temami, ki so sredi in v začetku druge polovice osemdesetih let

posebej razburkale in razdelile slovensko javnost, je bilo tako predvsem vprašanje o »narodni spravi«. Razpravo je leta 1984 začela sociologinja Spomenka Hribar, ki se je v zborniku v spomin na pesnika Edvarda Kocbeka zavzela za pomiritev med drugo svetovno vojno sprtih političnih strani, za postavitev spominskega obeležja vsem padlim v drugi svetovni vojni in za »spravo« Slovencev doma in v emigraciji. Oblasti so izid zbornika preprečile (izšel je lahko šele leta 1987), niso pa več mogle zaustaviti širjenja ideje o »spravi« Slovencev različnih usmeritev in nazorov, ki je postala kljub ogorčenemu nasprotovanju političnega vodstva in sprva tudi nemajhnega dela javnosti ena osrednjih slovenskih političnih tem.

Razlike v dinamiki in naravi demokratizacijskih procesov med posameznimi jugoslovanskimi republikami, posebej med Srbijo in Slovenijo, so usodno vplivale na razkroj jugoslovanske države in ga dodatno pospešile. Toda v jugoslovanskem vrhu in večini republiških vodstev tega preprosto niso bili sposobni razumeti. Leta 1986 je postal predsednik zveznega izvršnega sveta Branko Mikulić, Hrvat iz Bosne in »aparatčik« mlajše generacije Titovih politikov, ki se je v vsedržavni politični eliti proslavil kot organizator zimskih olimpijskih iger v Sarajevu. Mikulića so mednarodne denarne ustanove sicer prisilile k novim varčevalnim ukrepom, toda na odločnejši obrat v gospodarski politiki ni bil pripravljen. Njegova vlada se je ob kroničnem pomanjkanju denarja in rastočih nesoglasjih med republikami zatekala k povečevanju obsega in moči zvezne administracije, zvezne ustanove in organe z Narodno banko Jugoslavije pa je spreminjala v orodje za reševanje tekočih gospodarskih težav, kupovanje socialnega miru in kritje vseh mogočih apetitov velikih proračunskih porabnikov – od vojske do »nerazvitih«. Konec leta 1986 so zagovorniki krepitve osrednje državne oblasti prevladali tudi v zveznem predsedstvu. To je poslalo v zvezno skupščino predlog ustavnih sprememb, ki je vrsto dotedanjih pristojnosti republik in pokrajin prenašal na federacijo, hkrati pa je zamudno iskanje konsenza v zveznih organih zamenjeval s preglasovanjem ter odpiral vrata zunaj proračunskemu financiranju vojske. S predlaganimi ustavnimi spremembami so se – kot z osnovo za razpravo – strinjala vsa republiška politična vodstva, tudi slovensko. V Ljubljani so sicer upali, da bo mogoče v času javne razprave še marsikaj spremeniti, vendar so hkrati zopet klonili pred pritiski srbskega vodstva ter se v strahu, da bodo v spopadu s »centralisti« na jugoslovanskem vzhodu in jugu znova ostali sami, odločali za staro politiko polovičnih dogovorov in kompromisov.

Leta 1986 so po vsej državi potekali kongresi republiških in pokrajinskih organizacij Zveze komunistov in v večini njihovih vodstev so pripadnike starejše generacije zamenjali mlajši politični funkcionarji. Aprila so se tako na svojem kongresu sestali tudi slovenski komunisti in izvolili nove voditelje. Predsednik CK ZKS je postal Milan Kučan (tedaj 45-letni

pripadnik liberalnejšega dela partijske struje), ki je konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let tesno sodeloval s Stanetom Kavčičem, ob njegovem padcu pa se je pridružil konservativcem in se tako obdržal na političnem površju. Sprememba v slovenskem komunističnem vrhu sprva ni pomenila opaznejšega političnega zasuka, saj so novi voditelji pri reševanju najbolj perečih gospodarskih in političnih problemov ter glede slovenskega odnosa do Beograda, zastopali dotedanja kompromisna stališča. Vseeno so oblasti že konec leta 1986 pokazale znake večje prožnosti, ko so ljubljanskemu nadškofu prvič po vojni dovolile, da je prek radia vernikom in poslušalcem čestital za Božič. Nepričakovan nadškofov božični pozdrav je skrajno vznemiril komunistične pravoverneže, ki so po vsej Sloveniji in Jugoslaviji izražali svoje nezadovoljstvo. Slovenski kritiki Šuštarjevih javnih voščil so voditeljem v Ljubljani očitali, da so nevarno popustili Cerkvi, v jugoslovanskih časopisih pa so nadškofov nekajminutni nagovor v radiu razglašali za »novo slovensko provokacijo«. V slovenskem vrhu se v takšnih razmerah niso mogli odločiti, da bi stopili še korak dlje in Božič razglasili za dela prost dan. Toda pri odločitvi o spoštovanju Božiča kot neuradnega verskega praznika so vztrajali in leta 1987 se je nadškofovim božičnim čestitkam (tokrat na televiziji) pridružil tudi predsednik slovenske Socialistične zveze Jože Smole.

Delno slovensko priznanje Božiča za praznik naj bi slovenski in jugoslovanski javnosti pokazalo, da se slovensko vodstvo resno zavzema za demokratizacijo. Kljub temu so bili slovenski voditelji v začetku leta 1987, ko se je v zvezni skupščini začela razprava o ustavnih spremembah, še vedno brez določnejše narodnopolitične usmeritve. Tako je februarja 1987 pravi vihar povzročila Nova revija , ki je posebno število posvetila razmišljanjem o jugoslovanski krizi in slovenski narodni prihodnosti. V njej je pod naslovom Prispevki za slovenski narodni program prinesla sestavke, ki jih je – kot rdeča nit – povezovala misel, da so se Slovenci v Jugoslaviji znašli v slepi ulici in se morajo, če se želijo končno uveljaviti kot »samostojen in avtonomen narodni subjekt«, iz naroda brez lastne države preoblikovati v nacijo z lastno državo. Da bi to dosegli, bi se morali najprej otresti nadoblasti komunistične partije, nato pa vzpostaviti demokratičen pravni in politični red, ki bo vsakomur dopuščal, da bo – kot je pisal filozof Tine Hribar - »brez strahu« izražal »svoja mnenja, svoje zahteve in svojo voljo« . Pisci v Novi reviji Jugoslavije še niso postavljali pod vprašaj; ugotavljali pa so, da je federativna državna oblika »zgodovinski kompromis« in mora zato zvezna država, kot je poudarjal filozof Ivan Urbančič, skrbeti za samostojen in nemoten razvoj »majhnih in relativno nemočnih nacij«, ne pa nastopati kot »nadrejena sila«, ki teži k »zedinjevanju in homogenizaciji«.

Slovenske in jugoslovanske oblasti so stališča Nove revije ostro zavrnile. V Sloveniji

so se s kritikami in obsodbami najprej v starem slogu oglasile politične organizacije z Zvezo komunistov na čelu, z javnimi zavrnitvami, ki so spominjale na zgodnje povojne čase, pa so jim sledili razni politični forumi, časopisje, radio, televizija, delovni kolektivi in celo skupine posameznikov. Posebej burno so se odzvali v drugih jugoslovanskih republikah in v Beogradu, kjer so pisanje Nove revije razglašali za »nov memorandum nacionalistov in desnice«. Za jugoslovanski, srbski in vojaški vrh so bili prispevki v Novi reviji dokaz več o širjenju »protirevolucionarnega« in »protijugoslovanskega« razpoloženja v Sloveniji. Zato so še povečali pritisk na slovensko politično vodstvo in ga pozvali, naj proti piscem in urednikom Nove revije odločno in ostro nastopi. Toda v Ljubljani na spopad z opozicijsko inteligenco niso bili pripravljeni in so se omejili na zamenjavo glavnega in odgovornega urednika revije ter na podpiranje enostransko usmerjenih kritik na njen račun. V slovenskem vrhu so se dobro zavedali, da bi nasilni ukrepi proti Novi reviji še okrepili opozicijo in javno nezadovoljstvo, hkrati pa so odklanjali zvezne pozive k sodnemu pregonu njenih avtorjev in urednikov, saj bi bilo popuščanje takšnim pritiskom nevaren precedens, ki bi zvezne oblasti in organe še opogumil v njihovi želji po omejevanju pristojnosti republik in poseganju v njihove notranje razmere.

Slovenska politika se je v letih 1987/88 znašla v primežu, ki se je vedno bolj zapiral. V Srbiji in v zveznih organih se je stopnjevalo nezadovoljstvo zaradi slovenskega upiranja centralizaciji ter preveč »popustljivega« odnosa do civilnih gibanj in opozicije. V Sloveniji je medtem politično pobudo prevzela opozicionalna inteligenca, ki se je odkrito zavzemala za odpravo komunističnih oblastnih monopolov in uveljavitev demokratičnega reda, ki bo omogočal svobodno izražanje politične volje državljanov. Marca 1987 je Društvo slovenskih pisateljev organiziralo javno razpravo, ki je odklonila predlog ustavnih sprememb, češ da težijo k unitarnosti in centralizmu, več pravnih strokovnjakov in uglednih intelektualcev pa je s peticijo, ki jo je podpisalo več kot deset tisoč pripadnikov raznih civilnih gibanj in drugih državljanov, republiško skupščino pozvala, naj ne podpre zveznih ustavnih dopolnil. Toda slovenski politični vrh se ni oziral na javne kritike in republiška skupščina v Ljubljani je 20. marca 1987 amandmaje vseeno sprejela.

Slovenski politiki si s tem v Beogradu niso pridobili večjih simpatij, v Sloveniji pa so še dodatno izgubili avtoriteto in ugled. V Srbiji si je medtem prilaščala oblast radikalna nacionalistična struja, ki je pri pridobivanju javnih simpatij in podpore spretno in brezobzirno izkoriščala socialno nezadovoljstvo in zaostrene nacionalne razmere na Kosovu. Novi predsednik srbskih komunistov Slobodan Milošević je vedno bolj glasno – in ne da bi se oziral na državne organe ter izvoljene ustanove obeh avtonomnih pokrajin Kosova in

Vojvodine – pozival k »poenotenju« republike Srbije. V začetku leta 1988 je Milošević v Srbiji že vladal skoraj sam oziroma z ozkim krogom najbližjih somišljenikov, Srbije pa se je polaščala nacionalistična vročica, ki se je širila med Srbe v Bosno in Črno goro, in ji v srbski zgodovini ni bilo primere. Vseeno so novega srbskega voditelja v prepričanju, da njegovo zavzemanje za »močno Srbijo v močni Jugoslaviji« vodi k stabilizaciji notranje-jugoslovanskih razmer podpirali celo ameriški diplomati, simpatizerje in pristaše pa je imel tudi v jugoslovanskem državnem in vojaškem vrhu.

Jugoslovanska armada je tudi po Titovi smrti ostala »država v državi«. Z več kot 260 000 vojaki in okoli 100 000 člani Zveze komunistov, je bila ne le močna vojaška, temveč tudi vplivna politična sila. Državni in vojaški propagandisti so jo slavili kot nadaljevalko partizanskih in »revolucionarnih« tradicij ter nepogrešljivo varuhinjo Titovega izročila in komunističnega režima. Zato je preprosto ni bilo dovoljeno kritizirati. Javnost je lahko o stališčih njenega vodstva, njenih dejavnostih in življenju v vojašnicah izvedela le tisto, kar ji je prek vojaških glasil in poročevalcev ter javnih medijev sporočal vojaški vrh – vse drugo je bila »vojaška skrivnost«. V osemdesetih letih je bila JLA ena redkih, če ne sploh edina jugoslovanska državna ustanova, ki je še delovala povsem centralistično in hierarhično, njeni voditelji pa so se, čeprav so zlasti med srednjim častniškim kadrom več kot 80 % prevladovali Srbi in Črnogorci, na vse kriplje trudili, da bi ohranili njen nadnacionalni, vsejugoslovanski videz. Vojska je bila v resnici bolj komunistična kot srbska institucija, najvišji vojaški poveljniki pa so neprikrito simpatizirali z zagovorniki centralizma in komunistične »čvrste« roke. Vojaški vrh, ki se je v državnem in komunističnem vodstvu povezoval s pristaši »enotne in močne Jugoslavije«, je tako podprl tudi Miloševićeve zahteve po centralizaciji federacije, privržence republiških avtonomij in politične liberalizacije pa je odločno zavračal in jih razglašal za »protirevolucionarje« in nasprotnike skupne države.

Poveljujoči generali v Beogradu so bili posebej nezadovoljni z razmerami v Sloveniji. Od začetka osemdesetih let pa se je napetost med vojaškim in slovenskim vodstvom stopnjevala zaradi slovenskega nasprotovanja vedno večjim vojaškim proračunskim apetitom in neskrupuloznemu trgovanju z orožjem, ki ga je JLA prodajala vojaškim diktaturam in v medsebojne vojne zapletenim državam tretjega sveta. Za odpravo posebnega položaja JLA ter politični nadzor nad njo so se v Sloveniji – s podporo Zveze socialistične mladine – posebej potegovali mladi, ki so kritizirali politično in ideološko togost režima v vojski in se zavzemali za uzakonitev civilnega služenja vojaške obveznosti. Toda vojaški vrh ni bil pripravljen na nikakršen dialog in je kritike nestrpno zavračal. Slovensko vodstvo je prek lastnih ter srbskih medijev in pred najvišjimi državnimi in partijskimi organi obtoževal, da podpira

»protiarmadno razpoloženje«, kritična mnenja na račun armade pa je razglašal za obliko »specialne vojne«, ki ogroža enotnost države in ruši njen družbeni red.

Konflikt je spomladi 1988 dosegel kritično točko. Vojaški svet, posvetovalni organ zveznega obrambnega ministrstva, je v soglasju z zveznim Svetom za zaščito ustavne ureditve ter s posebno skupino državnega in zveznega komunističnega predsedstva 25. marca ugotovil, da napadi na armado, ki prihajajo iz Slovenije, ogrožajo »suverenost« in »ustavno ureditev Jugoslavije«. Slovensko vodstvo je pozval naj »uredi« razmere v Sloveniji in zagrozil z aretacijami slovenskih kritikov armade. Neposreden povod za takšne kritike in grožnje je bilo pisanje ljubljanskega dnevnika Delo in tednika Mladine, ki sta napadla obrambnega ministra Branka Mamulo zaradi obiska v Etiopiji in jugoslovanske prodaje orožja tej afriški državi, ki sta jo pretresali državljanska vojna in lakota.

Slovensko vodstvo je kritike vojaškega vrha zgroženo zavrnilo. Predsednik slovenskih komunistov Milan Kučan je vojaške trditve o »protirevoluciji« v Sloveniji označil za neresne, hkrati pa je vojaškim poveljnikom očital, da so s političnimi ocenami slovenskih razmer daleč prekoračili svoja pooblastila. Vojaški pritiski na Slovenijo bi morali po dogovoru v jugoslovanskem komunističnem vrhu ostati tajni, toda novinarji Mladine so zapisnik seje Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije, na kateri so predstavniki vojaškega vrha Slovenijo kritizirali, dobili v roke in so o njej obsežno poročali. Vojaški vrh je – nevajen javnih polemik – povsem izgubil živce. Od slovenskega vodstva je zahteval, naj odkrije, po kakšni poti je Mladina dobila zaupno gradivo, in kaznuje krivce. V Ljubljani so v dokaz, da dogovora o tajnosti niso kršili, res uvedli preiskavo in konec maja so pripadniki slovenske državne varnosti aretirali dva osumljenca – kolumnista Mladine Janeza Janšo in zastavnika Ivana Borštnerja, ki je novinarjem Mladine izročil enega tajnih dokumentov. V začetku junija so zaprli še novinarja Mladine Davida Tasiča.

Slovenske in vojaške oblasti so se zavedale, da bodo aretacije sprožile javne proteste, toda protestno gibanje, ki je sledilo, je daleč preseglo njihove ocene in pričakovanja. Janez Janša si je z zavzemanjem za civilno služenje vojaškega roka in s kritiko vojske pridobil v javnosti velik ugled, opravljene aretacije in napovedano sojenje pred vojaškim sodiščem pa so ustvarjale vtis, da je začel vojaški vrh uresničevati svoje grožnje in mimo slovenskih oblasti zapirati slovenske oporečnike. V Ljubljani je bil v začetku junija ustanovljen Odbor za varstvo človekovih pravic, ki ga je v naslednjih tednih podprlo več kot 1000 raznih organizacij in nad 100 000 posameznikov. Odbor za varstvo človekovih pravic je organiziral več protestnih akcij, ki so prvič po letu 1945 potekale brez pokroviteljstva oblasti in so z geslom »Svoboda, demokracija, pravna varnost« množično mobilizirale slovensko

prebivalstvo. Največji protestni shod, na katerem se je zbralo 15 000–20 000 ljudi, je bil 21. junija v Ljubljani, protestna zborovanja pa so se spremenila v pravo ljudsko gibanje meseca julija, ko so vojaške oblasti tri zaprte in urednika Mladine Francija Zavrla postavile pred vojaško sodišče v Ljubljani. Odločitev vojaškega vrha, da se bo proces proti četverici vršil v »jeziku armade«, tj. v srbohrvaščini, in za zaprtimi vrati, je javno ogorčenje še stopnjevala. Demonstracijam, ki so potekale mirno in brez incidentov, so se pridružili celo člani Združenja borcev druge svetovne vojne in Katoliška cerkev z mašami za zaprte. Vojaško sodišče je zaprte kljub protestom obsodilo na zaporne kazni od eno leto in pol do štiri leta zapora.

Vrhovno sodišče v Beogradu je spomladi 1989 kazni nekoliko znižalo, slovensko vodstvo pa je trem civilnim obsojencem olajšalo njihovo prestajanje in jih predčasno pomilostilo. Slovenski voditelji so se dobro zavedali, da je vojska s procesom proti četverici grozila tudi njim, hkrati pa je s sojenem v Ljubljani dodatno slabila njihovo že tako omajano avtoriteto. Procesa sicer niso poskušali preprečevati, vendar so v Beogradu večkrat protestirali zaradi njegovega poteka v srbohrvaščini in se zavzeli, da se sojenje čim prej konča. Aroganca vojaškega vrha in napadalna medijska gonja, ki so jo v podporo armadi in slovenskemu vodstvu uprizarjali srbska televizija in časopisi, so slovenske komunistične politike prvič približali opoziciji. Sredi leta 1988 se je tako med Slovenijo in preostalo Jugoslavijo razprl prepad, ki ga ni bilo več mogoče premostiti.

LETA OSAMOSVAJANJA

V drugi polovici osemdesetih let se je Jugoslavija znašla v slepi ulici. Politična in gospodarska kriza se je poglabljala, državni in zvezni komunistični vrh pa sta se izgubljala v boju za oblast, v katerem so s povezovanjem komunističnih in nacionalističnih gesel prevzeli iniciativo srbski komunisti s Slobodanom Miloševićem na čelu. Ti so leta 1988 nadaljevali z utrjevanjem in »združevanjem« Srbije. V Beogradu so sprožili postopek za revizijo srbske ustave in odpravo avtonomij Kosova in Vojvodine. Ker je bilo Kosovo pretrd oreh, so se najprej obrnili k Vojvodini. Vojvodinsko vodstvo, ki se je odpravi avtonomije upiralo, so poskušali prvič zrušiti julija. Ker prvi poskus ni uspel, so oktobra v Novem Sadu priredili »protestni miting«, na katerem je sodelovalo več kot 100 000 udeležencev iz vse Srbije. Vojvodinski voditelji so tokrat odstopili in prepustili mesto Miloševićevim pristašem.

Vojvodini je sledila Črna gora, ki so jo Miloševićevi privrženci – prav tako šele po drugem poskusu – »zavzeli« januarja 1989. Najdlje so se upirali kosovski Albanci. Toda Srbija je februarja 1989 sprejela novo ustavo, ki je odpravljala večino avtonomnih pristojnosti

Vojvodine in Kosova, srbski vrh pa je od državnega in zveznega partijskega vodstva izsilil, da je na Kosovu, kjer je 1300 rudarjev z gladovno stavko zahtevalo ohranitev pokrajinske avtonomije, razglasilo izredno stanje. Vojska in zvezna policija sta albanske proteste nasilno zadušili in konec marca je srbske ustavne spremembe, obkrožena od tankov ter do zob oboroženih policistov in vojakov, potrdila tudi kosovska pokrajinska skupščina.

Miloševiću nagel pohod na oblast in nagla »združitev Srbije« ne bi uspela brez podpore državnega in zveznega partijskega predsedstva ter vojske. Ko so v državnem, partijskem in vojaškem vodstvu v Beogradu spoznali, da srbska »mitingaška« politika ogroža tudi njihov vpliv in avtoriteto, je bila Srbija že »združena«, Milošević pa njen nesporni vodja. Toda jugoslovanski vrh je v isti sapi, ko je popuščal Miloševiću in Srbiji, ostajal do Slovenije neprizanesljiv in je jeseni – po vojaškem procesu proti četverici – še stopnjeval pritisk na njene voditelje. Slovenski politiki, ki so jih v najvišjih jugoslovanskih organih nekajkrat previdno podprli le hrvaški predstavniki, so kritike in grožnje zavračali, obenem pa so – prepričani, da pogajalske možnosti še niso izčrpane – sklepali nove kompromise. To je povzročilo pravi vihar med opozicijo, ki je slovenskemu vodstvu očitala, da nadaljuje s politiko »barantanja in kapitulacij«, hkrati pa je poglobilo nesoglasja med slovenskimi voditelji, ki so se vedno bolj razhajali ne le ob vprašanju, kako se obnašati v Beogradu, temveč tudi, kako daleč popuščati javnim kritikam in opozicijskim skupinam doma.

Opozicijske skupine v Sloveniji so se namreč začele v drugi polovici leta 1988 organizirati in povezovati. Ker strankarsko združevanje zakonsko še ni bilo mogoče, so se nova združenja sprva oblikovala kot društva, ki so formalno delovale v okviru Socialistične zveze. Prva je bila – kot stanovsko združenje – že maja 1988 ustanovljena Slovenska kmečka zveza, od začetka leta 1989 pa so ji druga za drugo sledile Slovenska demokratična zveza, Socialdemokratska zveza Slovenije, Slovensko krščansko socialno gibanje, Gibanje zelenih in druga združenja. Politična pluralizacija slovenskega prostora je razdelila slovensko politično elito, ki dejstva, da se enostrankarski komunistični vladavini bliža konec, večinoma še ni bila pripravljena sprejeti. Toda brezobziren pritisk iz Beograda slovenskim voditeljem ni puščal veliko izbire. Med njimi se je proti koncu leta 1988 začelo prav tako uveljavljati spoznanje, da se komunističnim režimom izteka življenjska doba tudi drugod v Evropi in Sovjetski zvezi in je treba začeti razmišljati o alternativnih scenarijih za prihodnost. V vrhu Zveze komunistov, ki je že nekaj časa najavljala »sestopanje z oblasti«, so se v takšnih razmerah sprijaznili s političnim pluralizmom in so prižgali zeleno luč nastajanju političnih zvez, vendar s pogojem, da se te ne organizirajo kot samostojne in neodvisne politične stranke.

Slovenska oblast, novonastale zveze in druge opozicijske skupine so prvič skupno

javno nastopile konec februarja 1989, ko so v Ljubljani organizirale protestno zborovanje v podporo stavkajočim rudarjem na Kosovu. Slovensko vodstvo do tedaj Albancev ni odkrito podpiralo, čeprav je izražalo nestrinjanje s srbsko politiko in si je v srbskih medijih in med srbskimi politiki zato tudi prislužilo oznako drugega največjega srbskega sovražnika – takoj za Albanci. Na zborovanju so poleg predsednika slovenskih komunistov Milana Kučana in predsednika Socialistične zveze Jožeta Smoleta govorili tudi predstavniki opozicionalnih zvez, večina med govorniki pa se je omejila na solidariziranje s stavkajočimi na Kosovu, na socialni in humanitarni vidik kosovskega konflikta ter na obsodbo nasilja in groženj z uvajanjem izrednih razmer. Kljub temu so se v Beogradu na proteste v Cankarjevem domu odzvali bolj sovražno in napadalno kot kdajkoli dotlej. Srbske oblasti so že prihodnji dan, na spektakularnem mitingu v Beogradu, na katerem so zahtevale uvedbo izrednih razmer na Kosovu, Slovence obtožile, da skupaj z Albanci rušijo Jugoslavijo. Slovensko politiko je obsodilo tudi vodstvo jugoslovanskih komunistov. Pri tem ni prav nič pomagalo, da so slovenski zastopniki v zvezni skupščini lojalno glasovali za uvedbo izrednega stanja na Kosovu. V Srbiji so v naslednjih dneh pozivali k bojkotu slovenskih izdelkov in omejitvi gospodarskih stikov s Slovenijo, obenem pa so »zamrznili« neposredne politične odnose z Ljubljano.

Spomladi 1989 se je tako kratko zdelo, da bodo grožnje in pritiski iz Beograda tesneje povezali slovensko oblast in opozicijo. Toda razlike v težnjah in predstavah so bile prevelike. Slovenski vrh je vztrajal pri zahtevi po »političnem pluralizmu brez strank«, glavne opozicijske skupine in Zveza mladine, ki se je že nekaj časa politično osamosvajala, pa so povsem naravno težile k preoblikovanju v samostojne politične stranke in uveljavitvi večstrankarstva. Oblast in opozicija sta se podobno kot v pogledih na politični sistem razhajali v gledanjih na slovensko in jugoslovansko prihodnost. Slovenska politična elita in nemajhen del slovenske inteligence si še nista znala predstavljati slovenskega življenja zunaj Jugoslavije in sta zagovarjala njeno preobrazbo v »asimetrično« federacijo, ki bo posameznim federalnim enotam omogočala, da same odločajo o notranjem pravnem in političnem redu. V nasprotju s tem je večina opozicije menila, da mora Slovenija čim prej postati suverena država in šele nato odločati o povezavah »z južnoslovanskimi in drugimi narodi v okviru prenovljene Evrope«. Oblast in opozicija se tako nista mogli sporazumeti o skupni programski izjavi, ki bi opredelila usmeritev prihodnje slovenske politike. Zato se je večina opozicijskih zvez maja združila okoli Majniške deklaracije, ki je povzemala glavne zahteve opozicije: suverena država »slovenskega naroda«, naknadno odločanje o prihodnjih zvezah z drugimi narodi, demokracija utemeljena na političnem pluralizmu ter spoštovanju človekovih pravic in

svoboščina. Socialistična zveza pa je mesec dni kasneje sprejela precej bolj nedoločno Temeljno listino, ki se je sicer prav tako sklicevala na »človeške pravice«, na slovensko »suverenost« in »narodno samoodločbo«, vendar se je obenem zavzemala za ohranitev Jugoslavije in njeno preobrazbo v »resnično« federativno in demokratično skupnost.

Slovensko vodstvo je videlo eno zadnjih možnosti za globlje spremembe v Jugoslaviji v novi zvezni vladi, ki jo je od marca 1989 dalje vodil hrvaški gospodarstvenik in politik Ante Marković. Pripravil je ambiciozen program gospodarskih ukrepov, s katerimi naj bi nova vlada zajezila (tedaj že več kot 1000-odstotno) inflacijo, okrepila zunanjo likvidnost države in devizne rezerve, hkrati pa zagotovila delovanje trga in pravnega reda. Toda novi zvezni premier je podcenjeval jugoslovanska politična in nacionalna nasprotja. Vladni ukrepi, ki so omejevali količino denarja v obtoku, investicije in izvoz na vzhodnoevropski in sovjetski trg, so povzročali vsesplošno nezadovoljstvo na vzhodu in jugu države, težnje po povečanju pristojnosti Zveznih organov v Beogradu in Narodne banke Jugoslavije pa so naletele na odpor in kritike v Sloveniji in na Hrvaškem. Zvezna vlada se je tako lahko s prvimi vidnejšimi uspehi pohvalila šele leto po nastopu, politične razmere v državi pa so se kar naprej zaostrovale. V drugi polovici osemdesetih let je življenjski standard v Jugoslaviji padel na raven šestdesetih let. V takšnih razmerah in ob togem jugoslovanskem gospodarskem sistemu je imela slovenska vlada v Ljubljani malo možnosti za samostojnejšo gospodarsko politiko. Kar je lahko storila je bilo le, da je poskušala preprečiti nenadzorovano odlivanje zahodnih deviz v Beograd in v tujino, hkrati pa v lastni republiki zagotoviti nemoteno preskrbo z osnovnimi življenjski potrebščinami ter surovinami. Pri tem je poskušala slovenski izvoz v največji možni meri usmeriti na Zahod. Slovenija je v zadnjem desetletju obstoja Jugoslavije ob komaj 8,3 % jugoslovanskega prebivalstva ustvarjala 16,5 % skupnega državnega bruto proizvoda in kar 20 % vsega jugoslovanskega izvoza. Toda slovensko gospodarstvo, zlasti veliki industrijskih obrati, pa tudi živilska, tekstilna in farmacevtska industrija so bili še močno navezani na jugoslovanski prostor. V tej luči je razumljivo, da med slovenskimi ekonomisti in gospodarstveniki ni bilo glasnejših zagovornikov slovenskega odhoda iz Jugoslavije. Ni pa manjkalo kritikov jugoslovanskega gospodarskega sistema, ki so se zavzemali za večjo slovensko gospodarsko samostojnost, uveljavljanje tržnih odnosov ter neposredno povezovanje podjetij in republik med seboj in s tujino – brez posredovanja Beograda in federacije. Proti koncu osemdesetih let se je Slovenija res širše odprla tujemu kapitalu in posebej bilateralnemu gospodarskemu sodelovanju s sosedami.

Maja 1989 je postal predsednik zveznega državnega predsedstva Janez Drnovšek, kar pa ni pomembneje okrepilo slovenskega položaja v Beogradu. Drnovšek, ki je bil nekaj časa v

diplomatski službi, nato pa poslanec v zvezni skupščini, je bil za slovenskega člana zveznega predsedstva izvoljen kot politični anonimnež in protikandidat kandidatu, ki ga je predlagal slovenski partijski vrh. Predsednik predsedstva je postal po pravilu, da opravlja predsedniške posle vsako leto predstavnik druge federalne enote. Svoj mandat je začel spravljivo; zavzel se je za »pomiritev« med sprtimi stranmi, spoštovanje predpisov pri uresničevanju izrednih ukrepov na Kosovu in za njihovo čim prejšnjo odpravo. Toda srbskega nasilja na Kosovu mu ni uspelo omejiti in 28. junija 1989 se je brez opaznejšega nasprotovanja udeležil velike srbske proslave ob 600-letnici srbske bitke na Kosovu.

V takšnih razmerah je začelo slovensko vodstvo poleti 1989 samo uresničevati zamisli o »asimetrični federaciji«. Posebna ustavna komisija v Ljubljani je pripravila dopolnila k slovenski ustavi, ki so v temeljih spreminjala slovensko razmerje do Jugoslavije, saj so poudarjala pravico do »samoodločbe« in »razdružitve«. Določala so tudi, da je mogoče izredno stanje v republiki razglasiti le s soglasjem republiške skupščine, obenem pa so na novo opredeljevala slovenske finančne obveznosti do Beograda in prepuščala republiškim organom in poslancem, da sami odločijo, kateri zvezni zakoni (zlasti kar zadeva gospodarstvo) v Sloveniji veljajo in kateri ne. Predlagana ustavna dopolnila so urejala še vprašanja o človekovih pravicah, političnih svoboščinah in uporabi slovenskega jezika ter za slovensko himno razglašala pesem Zdravljico pesnika Franceta Prešerna in skladatelja Stanka Premrla.

V spremenjeni slovenski ustavi naj bi tudi ne bilo več določila o vodilni vlogi Zveze komunistov, kar je odpiralo vrata preoblikovanju opozicijskih političnih zvez v prave politične stranke. Predlogi dopolnil k slovenski ustavi so sprožili v Srbiji in jugoslovanskem vrhu burne kritike in proteste, razdelile pa so tudi slovenske komuniste. Popuščanju opozicijskim skupinam in »prenaglemu sestopanju z oblasti« so nasprotovali zlasti nekateri pripadniki starejše komunistične generacije. Toda slovensko vodstvo, ki se mu je leta 1988 kot predsednik predsedstva republike pridružil Janez Stanovnik, protestom komunističnih gorečnežev in zahtevam zveznih političnih organov, naj odloži glasovanje o dopolnilih, ni več popustilo: 27. septembra 1989 je ustavne spremembe slovesno – ob spremljavi nove slovenske himne – potrdila republiška skupščina. Seje se je udeležil tudi predsednik zveznega predsedstva Janez Drnovšek in se na ta način javno solidariziral s slovensko politiko.

Srbijo in Črno goro je v dneh po sprejetju slovenskih ustavnih dopolnil zajel val protislovenskih demonstracij, na katerih so udeleženci pozivali k aretaciji slovenskih voditeljev, zahtevali orožje in spremembe slovenske ustave razglašali za »izdajo«. Ugovore iz Ljubljane, da se je »asimetrično« obnašal že srbski vrh, ko je enostransko spremenil srbsko

ustavo, so v Beogradu preprosto preslišali. Sredi novembra - nekaj dni zatem, ko so vzhodni Nemci v Berlinu porušili berlinski zid - je združenje Srbov s Kosova sporočilo, da bo 1. decembra 1989 (na obletnico ustanovitve Kraljevine SHS) v Ljubljani organiziralo velik miting, na katerem bo 100 000 Srbov in Črnogorcev Slovencem sporočilo »resnico« o Kosovu in Jugoslaviji. Mitingu, ki ga je podprlo tudi zvezno predsedstvo, so se v Ljubljani z vsemi silami uprli. Slovensko notranje ministrstvo je zborovanje prepovedalo, slovensko stališče pa je podprla tudi Hrvaška, ki ni privolila v prevoz udeležencev »pohoda na Slovenijo« čez hrvaško ozemlje.

V Beogradu so prepoved mitinga v Ljubljani razglasili za končni dokaz, da v »Sloveniji vladajo sile nasilja«. Slovenske oblasti so obtožili, da so pretrgale tradicionalne prijateljske vezi s »srbskim ljudstvom«, gospodarske in politične organizacije pa pozvali, naj (tokrat zares) bojkotirajo slovensko blago in prekinejo gospodarske in kulturne stike z najzahodnejšo jugoslovansko republiko. V naslednjih dneh je tako dejansko prišlo do množične prekinitve sodelovanja med srbskimi in slovenskimi podjetji, kar ni škodovalo le obema republikama, temveč je zadalo neprijeten udarec tudi zvezni vladi, ki je »svoboden in enoten jugoslovanski trg« razglašala za temelj svojega programa. Vendar se Ante Marković in njegova vlada s prekinitvijo srbsko-slovenskih gospodarskih stikov nista posebej obremenjevala. Predsednik zveznega izvršnega sveta je decembra optimistično razglasil protiinflacijski načrt, ki ga je zvezna vlada pripravila po nasvetih ameriškega ekonomista Jeffreyja Sachsa. Zveznemu izvršnemu svetu se je z mešanico restriktivnih in liberalnih ukrepov ter trdnim tečajem dinarja v prvi polovici leta 1990 res posrečilo znižati inflacijo, ni pa mu uspelo zaustaviti razkrajanja države in njenega gospodarskega in političnega sistema. Zadnji je konec januarja 1990 izgubil drugi »nosilni steber« po Titovi smrti. V Beogradu se je 20. januarja sestal izredni 14. kongres jugoslovanskih komunistov, na katerem so srbski in zvezni politiki ter predstavniki vojske poskusili še enkrat »disciplinirati« slovenske »tovariše«. Toda slovenski zastopniki so, ko so bili njihovi predlogi za konfederalizacijo in demokratizacijo države drug za drugim preglasovani, kongres zapustili. Zadnji, 14. kongres Zveze komunistov Jugoslavije se je tako končal predčasno, jugoslovanski komunisti pa se na skupnem sestanku niso sestali nikoli več.

Razpad Zveze komunistov Jugoslavije ni povzročil večjega političnega pretresa, kar jasno kaže, kako oslabljena je bila že avtoriteta zvezne komunistične organizacije. Toda prepad med srbsko-črnogorskim blokom, kjer so komunisti ohranjali moč in vpliv, in zahodnim delom države, kjer so ju pospešeno izgubljali, se je še povečal. V Sloveniji so januarja 1990 na osnovi nove volilne zakonodaje, ki jo je sprejela republiška skupščina,

razpisali prve povojne večstrankarske volitve. Slovenska demokratična zveza, Socialdemokratska zveza Slovenije in krščanski demokrati so se že novembra 1989 povezali v koalicijo Demos (Demokratična opozicija Slovenije), h kateri so pozneje pristopili še Kmečka zveza, obrtniška Liberalna stranka in Zeleni. V samostojni stranki sta se preoblikovali tudi Socialistična zveze in Zveza socialistične mladine, ki je združila okoli sebe tudi številne pripadnike civilnih gibanj. Februarja 1990 se je na svoje zadnjem kongresu »prelevila« še slovenska Zveza komunistov, ki se je preoblikovala v Stranko demokratične prenove. Glavna tema predvolilnega boja je bilo vprašanje o slovenskem odnosu do Jugoslavije in v iskanju odgovora nanj so se opozicijske stranke in komunisti že močno zbližali. Vsi so govorili o »konfederaciji«, s katero bi se Jugoslavija spremenila nekakšno »skupnost samostojnih držav«, to stališče pa naj bi po anketah javnega mnenja podpirala tudi večina prebivalstva.

Položaj strank je bil v predvolilnem boju precej neizenačen, saj so bivši komunisti, pa tudi socialisti in kandidati donedavne Zveze mladine uživali nemajhne ugodnosti. Kljub temu je na skupščinskih volitvah aprila 1990 zmagala koalicija Demos, ki je dobila 126 poslanskih mest (od skupnih 240), med posameznimi strankami pa je prejela največ glasov Stranka demokratične prenove (bivši komunisti). Med strankami Demosa so bili največje podpore deležni krščanski demokrati (13,3 %) in njihov voditelj Lojze Peterle je bil izbran za mandatarja prve nekomunistične slovenske vlade po letu 1920, ko je bila ukinjena Deželna vlada za Slovenijo. Volitve predsednika in članov predsedstva republike so potekale ločeno. V drugem krogu je dobil večino glasov (58,6 %) dotedanji predsednik ZKS Milan Kučan (protikandidat je bil predsednik Demosa Jože Pučnik). Demos je bil zelo pisana združba, ki so jo sestavljali tako pragmatični zagovorniki stališča, da Slovenija, nima druge izbire, kot da odide iz Jugoslavije, kakor tudi pristaši konservativnejših nazorov, ki so z vstopanjem v slovensko politiko obnavljali stare ideološke delitve. Vse to je vse od začetka obremenjevalo odnose v koaliciji in povzročalo napetosti med njenimi partnerji, ki so bili pod vtisom kritičnih razmer v državi prisiljeni iskati medsebojni konsenz.

Spomladi 1990 so prvič po vojni večstrankarsko volili tudi na Hrvaškem. Do volitev je nastalo okoli štirideset strank, na volitvah pa je zmagala Hrvaška demokratska zajednica (HDZ). V njenem jedru so bili ljudje, ki so bili v začetku sedemdesetih let žrtve komunističnih čistk in protiliberalne politike jugoslovanskega vrha, med drugim nekdanji partizani – kot Franjo Tuđman. Tuđman je bil ob prevzemu oblasti samozavesten, vendar tudi stvaren. Srbom na Hrvaškem zagotavljal, da bo nova hrvaška vlada spoštovala njihove pravice, hkrati pa se je zavzel za preobrazbo Jugoslavije v »konfederacijo«. Toda v srbskem in vojaškem vrhu so takšne zamisli še naprej trdovratno zavračali in razglašali večstrankarske

volitve v obeh zahodnih republikah za protiustavne in nelegitimne. Borisav Jović, tesen Miloševićev sodelavec, ki je postal 16. maja 1990 novi predsednik zveznega državnega predsedstva, je takoj po prevzemu funkcije zahteval uvedbo »izrednih ukrepov« v državi. Vojaško vodstvo, ki ga je razpad Zveze komunistov posebej prizadel in je razmišljalo o tem, da bi v obe najbolj neposlušni republiki poseglo s silo, pa je že stopilo v akcijo. Ne da bi počakalo na odločitev zvezne skupščine ali ustreznih organov, je izdalo tajen ukaz o prevzemu orožja Teritorialne obrambe in njegovem skrivnem prevozu iz občinskih v vojaška skladišča. Razorožitev Teritorialne obrambe je na Hrvaškem in v nesrbskih delih Bosne in Hercegovine večinoma uspela, v vrsti slovenskih občin pa so se predaji orožja uprli in slovenskemu vodstvu se je posrečilo okoli 30 % orožja obdržati v slovenskih rokah.

Oblikovanje nove slovenske oblasti se je tako kljub pritiskom iz Beograda in vedno bolj zaostrenim hrvaško-srbskim odnosom nemoteno nadaljevalo. Maja 1990 se je prvič sestala novo izvoljena slovenska skupščina. Ta je izvolila vlado pod vodstvom Lojzeta Peterleta, v kateri so bili poleg pripadnikov Demosovih strank tudi nestrankarski ministri in celo aktivni člani bivše Zveze komunistov Slovenije. Kako protislovne so bile razmere kaže podatek, da so se novi ministri še podpisali pod staro prisego, ki je govorila o spoštovanju socialistične ureditve. Večina med njimi ni imela izkušenj z ministrovanjem, podrejeni uradniki v ministrstvih pa so jim bili marsikje – vsaj sprva, ko so prevzemali posle – precej nenaklonjeni. Vse to povzročalo težave, ki so bile nato predmet kritičnih komentarjev v časopisju, v radiu in na televiziji. Mediji z novo vlado tudi drugače niso bili posebej ljubeznivi in so politične spremembe v Sloveniji spremljali z nemajhnim nezaupanjem.

V resnici pa se je Peterletova vlada hitro znašla in do večjih zastojev v delovanju ministrstev in uprave v Sloveniji ni prišlo. Peterletova vlada je nadaljevala z dogovarjanji v Beogradu in je do jeseni 1990, ko je postalo jasno, da so reformna prizadevanja zvezne vlade Anteja Markovića propadla, večinoma podpirala njegovo gospodarsko politiko. Toda istočasno je nova slovenska vlada nadaljevala s pripravami na slovensko osamosvojitev. Poskus razorožitve Teritorialne obrambe je bil jasen znak, da vojaški in srbski vrh ne mislita na dogovarjanje. Slovensko ministrstvo za obrambo je začelo zato v dogovoru najvišjimi organi v republiki tajno (legalno pač ni bilo mogoče) oblikovati lastne oborožene enote, ki naj bi Slovenijo varovala pred nasilnimi posegi jugoslovanske armade. Hkrati je ministrstvo za notranje zadeve pripravljalo vse potrebno za samostojnejše delo slovenske policije, zunanje ministrstvo pa utiralo pot slovenski diplomatski uveljavitvi v tujini.

Poleti in jeseni 1990 je sprejela vrsto osamosvojitvenih izjav in sklepov tudi republiška skupščina v Ljubljani. 2. julija je razglasila, da temelji »politični, gospodarski in

pravni sistem« v Sloveniji le na republiški ustavi in zakonih, zvezni predpisi in zakoni pa veljajo samo, če niso v nasprotju z republiškimi. V posebni izjavi se je obvezala tudi, da bo v letu dni sprejela novo republiško ustavo, in sklenila, da slovenska delegacija ne bo več sodelovala pri delu zveznega zbora zvezne skupščine v Beogradu. Le slab teden pozneje je bila pred grobiščem po vojni pobitih partizanskih in komunističnih nasprotnikov v Kočevskem rogu slovesnost, ki naj bi obeležila »narodno pomiritev« ter izkazala spoštovanje vsem žrtvam druge svetovne vojne in povojnega komunističnega nasilja. Kar se je zdelo še šest let prej, ko je Spomenka Hribar prvič predlagala postavitev spominskega obeležja vsem žrtvam vojnega spopada in komunističnega režima, povsem nemogoče, je postalo v novih razmerah mogoče. V Rogu sta si segla v roke predsednik republike Kučan in ljubljanski nadškof Alojzij Šuštar ter pozvala sonarodnjake k spravi. Slovesnost je imela seveda predvsem simboličen pomen, za novo Demosovo oblast pa je bila dejanje moralne obsodbe povojnih komunističnih zločinov in privrženosti narodni in državljanski pomiritvi.

Toda v Jugoslaviji je postajala vrnitev k miru iz dneva v dan manj verjetna. Srbija je sredi maja prevzela neposredni nadzor nad Kosovom in je konec junija razpustila pokrajinsko skupščino v Prištini. Avgusta 1990 je prišlo do prvih spopadov med hrvaškimi oblastmi in Srbi na Hrvaškem. Bilo je jasno, da se po srbsko-albanskem začenja še srbsko-hrvaški konflikt in da se na Hrvaškem odpira novo krizno žarišče. Kljub temu sta Slovenija in Hrvaška v začetku oktobra še enkrat, tokrat skupno, predlagali, da se Jugoslavijo preoblikuje v konfederativno zvezo; zgled naj bi ji bila evropska skupnost. V Srbiji so predlog zopet odločno zavrnili in vztrajali pri protipredlogu »moderne federacije« z močno osrednjo oblastjo. Za novo, skrajno napetost med Ljubljano in Beogradom so poskrbeli tudi v jugoslovanski armady, ko so svojim enotam ukazali, naj zasedejo prostore vodstva Teritorialne obrambe v slovenski prestolnici. Za trenutek se je zdelo, da bo prišlo do oboroženega spopada med slovenskimi teritorialci in vojsko, kar je še povečalo negotovost, ki so jo povzročale kaotične politične in gospodarske razmere. Markovićev gospodarski program je namreč že propadel, devizni trg je prenehal delovati in ljudje so začeli množično dvigovati devizne prihranke iz bank.

V takih okoliščinah so slovenske stranke sklenile, da bodo o samostojnosti Slovenije izvedle plebiscit. Skupščina je plebiscitna pravila sprejela v drugi polovici novembra, za dan plebiscita pa je določila 23. december. Glasovalci so odgovarjali na vprašanje, ali želijo, da postane Slovenija samostojna in neodvisna država ali ne. Glasovanja se je udeležilo več kot 93 % volilnih upravičencev in kar 88 % se jih je izreklo za slovensko samostojnost. Vseeno plebiscitni rezultat ni izzval samo navdušenja, temveč je stopnjeval tudi tesnobo in

negotovost. Oblasti v Ljubljani naj bi plebiscitno odločitev po zakonu uresničile v šestih mesecih, v slovenskem dogovarjanju z jugoslovanskim, srbskim in vojaškim vrhom pa ni bilo nobenega napredka. Srbski voditelji so sicer pod vtisom spremenjenih razmer v Makedoniji ter Bosni in Hercegovini, kjer so se na večstrankarskih volitvah prav tako uspešno uveljavile nekomunistične, nacionalno opredeljene stranke, v začetku leta 1991 končno pristali na neposredna pogovarjanja med republiški vodstvi in voditelji. Do prvega takega pogovora je prišlo že januarja v Beogradu, nato pa jih je sledilo še več, toda vsi so se končali brez konkretnejših uspehov.

Medtem ko se pogajanja niso premaknila z mrtve točke, je Jugoslavija nezadržno razpadala. Miloševičevi komunisti, ki so se preimenovali v socialiste, so na srbskih volitvah decembra dosegli prepričljivo zmago. To jih je opogumilo, da so zveznemu premieru Markoviću in jugoslovanskemu finančnemu sistemu zadali nov, uničujoč udarec. Srbska narodna banka je namreč po tajnem sklepu srbske skupščine in brez vednosti zveznih oblasti januarja 1991 izdala za več kot 18 milijard dinarjev (okoli 2 milijardi nemških mark in več kot polovico celoletne državne primarne emisije) vrednostnih papirjev in bankovcev, s katerimi je nakupila devize, izplačala plače in pokojnine ter podprla deficitna srbska podjetja. Srbski vdor v jugoslovanski denarni sistem je nazorno razkril nemoč zvezne vlade. V Ljubljani in Zagrebu, so ostro kritizirali zvezne organe in sklenili, da ne bodo priznali novih obveznosti do federacije in novih dolgov tujini. V Sloveniji so celo napovedali uvedbo lastne valute, na katero so se pripravljali od jeseni 1990, ter sporočili, da deviznih rezerv, osnovnega prometnega davka in pobranih carin ne bodo več pošiljali v Beograd in bodo v zvezni proračun plačevali le še kotizacijo. Spor okoli slovenskih plačil v zvezno blagajno in pobiranja carin je tako še poglobil nasprotja med slovensko in zvezno vlado; slednja je maja 1991 prvič zagrozila, da bo zvezno pobiranje carin, če ne drugače, zagotovila s silo – s policijo in vojsko.

Le nekaj več avtoritete kot zvezna vlada je ohranjalo državno predsedstvo, ki je (vsaj formalno) poveljevalo vojski. Toda tudi zvezno predsedstvo je bilo nespravljivo razdeljeno. Do maja 1991 je predsedstvo vodil srbski predstavnik Borisav Jović, ki je ves čas zaostroval pritisk na »neposlušni« zahodni republiki. Odločitev državnega predsedstva, da ukaže vojski, naj razoroži posebne enote hrvaške milice, ki so jih na Hrvaškem oblikovali potem, ko je vojska odvzela orožje Teritorialni obrambi, je hrvaško pripeljala na rob spopada z jugoslovansko armado. Istočasno se je naglo širil upor med krajiškimi Srbi, ki so nasprotovali hrvaškim osamosvojitvenim ukrepom. Spopade med krajiškimi Srbi in hrvaškimi miličniki, ki so zahtevali prve smrtne žrtve, je po odločitvi državnega predsedstva umirila vojska. V

vojaškem vrhu so v dogovorih s srbskimi voditelji ves čas razmišljali o razglasitvi »izrednega stanja« in vojaškem udaru ter za takšno akcijo iskali zaveznike celo med nasprotniki perestrojke in Gorbačova v Moskvi. Kako tesno sta povezana vojaški in srbski vrh, se je nazorno pokazalo ob prvih množičnih demonstracijah srbske opozicije marca 1991 v Beogradu, ki so jih srbske oblasti zadušile z vojaško pomočjo.

Februarja 1991 so bosanski predsednik Alija Izetbegović in makedonski voditelji izjavili, da tudi Bosna in Hercegovina in Makedonija ne bosta ostali v Jugoslaviji, če jo bosta zapustili Slovenija in Hrvaška. Vseeno med štirimi republikami ni prišlo do tesnejšega sodelovanja, saj so bile njihove notranje razmere, pa tudi pogledi njihovih voditeljev na možno razrešitev jugoslovanske drame preveč različni. Nekoliko bližje sta si bila le Zagreb in Ljubljana. V obeh prestolnicah so sprejeli več skupnih izjav in celo pripravili načrte za skupne obrambne akcije, če bo v eni obeh republik (ali v obeh) intervenirala jugoslovanska armada. Toda v isti sapi je bilo vse od začetka jasno, da se bo Hrvaška zaradi napetih odnosov med Zagrebom in hrvaškimi Srbi težje ločila od Jugoslavije kot Slovenija. Hrvaški predsednik Tuđman se je marca 1991 sploh odločil, da se bo sam dogovarjal z Miloševićem. Voditelja sta se sestala v Karađorđevu v Vojvodini in se (kot je naivno verjel Tuđman) sporazumela, da Srbija ne bo podpirala odcepitvenih teženj hrvaških Srbov, Hrvaška in Srbija pa si bosta, če bo prišlo do razpada Jugoslavije, razdelili Bosno in Hercegovino. Čeprav je bil sestanek tajen in je bila njegova vsebina le približno znana, so Tuđmanovi pogovori z Miloševićem med slovenskimi voditelji še utrdili prepričanje, da se mora Slovenija osamosvojiti sama in se mora tudi v mednarodnem merilu uveljaviti kot povsem samostojna država.

Politični prelom, ki se je napovedoval, je bil tako radikalen, da so mnogi tudi v Sloveniji še omahovali in čakali na čudežni sporazum. Da je razhod po številnih propadlih poskusih, da bi dosegli sporazum, neizogiben, se je sicer strinjal velik del slovenske politične elite, toda bivši komunisti, del pripadnikov civilnih gibanj, mnogi kulturniki ter celo nekateri člani republiškega predsedstva so še naprej svarili pred naglico in zaostrovanjem. Številnih problemov, s katerimi se bo morala soočiti Slovenija, če se bo enostransko odcepila, so se seveda zavedali tudi v Demosu, vendar alternative samostojnosti praktično niso več videli. Vojaški vrh, ki ni bil pripravljen sprejeti niti razpada komunizma, niti razkroja države, je neprikrito grozil z vojaškimi posegi, zvezni organi z Markovićevo vlado in državnim predsedstvom pa so bili zaradi nesoglasij med republikami dobesedno ohromljeni. V Ljubljani so si bili na jasnem, da bo slovenska osamosvojitev ne le v Beogradu, temveč tudi v tujini naletela na velike odpore in so si z živahnimi diplomatskimi akcijami prizadevali pridobiti podporo pomembnejših evropskih držav in ZDA. Največ razhajanj v vladni koaliciji so

povzročala finančna in gospodarska vprašanja, saj je del Demosovih politikov nasprotoval politiki postopnega spreminjanja gospodarskega sistema, ki ga je zastopal podpredsednik vlade Jože Mencinger, ter zagovarjal radikalnejši obračun z »rdečimi direktorji« in reformne zamisli ameriškega ekonomista Sachsa, ki je svetoval že Markovićevi vladi. Nesoglasja zaradi denacionalizacije in privatizacije so druga gospodarska vprašanja potisnila v drugi plan, tako da je Slovenija v gospodarskih pripravah na osamosvojitev zaostajala za političnimi.

Maja 1991 so iz Ljubljane obvestili zvezno skupščino v Beogradu, da bo Slovenija najkasneje 26. junija razglasila samostojnost. V sporočilu so še enkrat pojasnili razloge za slovenski odhod iz Jugoslavije in se zavzeli za pogovore o nerešenih vprašanjih prenosa oblasti, pravnem nasledstvu in prihodnjih oblikah slovenskega sodelovanja z jugoslovanskimi republikami. Referendum o samostojnosti so 19. maja izvedli tudi na Hrvaškem. Za odhod iz Jugoslavije je glasovalo 94 % glasovalcev(Srbi so glasovanje bojkotirali) in v Zagrebu so napovedali, da se bo Hrvaška konec junija osamosvojila skupaj s Slovenijo. Šele tedaj sta se živahneje zganila tudi zvezna vlada in njen predsednik Marković, ki očitno vse do konca nista verjela, da so slovenske (in hrvaške) osamosvojitvene grožnje mišljene resno. Marković je poskušal v začetku junija slovenske predstavnik še enkrat prepričati, naj Slovenija odloži načrtovano razglasitev neodvisnosti in še naprej sodeluje v pogovorih o novi ureditvi Jugoslavije. Ko je slovenska delegacija Markovićevo pobudo zavrnila, se je zvezni premier junija še sam odpravil v Ljubljano, da bi nagovoril slovensko skupščino. Ob tej priložnosti je slovenske poslance in politike posvaril pred posledicami »enostranske« osamosvojitve in zagrozil, da se bo zvezna vlada spremembam notranjih in zunanjih meja uprla z vsemi sredstvi.

V slovenskem vrhu pa so vztrajali pri osamosvojitveni odločitvi in odgovarjali, da se bo Slovenija o ureditvi obveznosti do Jugoslavije in možnih prihodnjih zvezah z jugoslovanskimi republikami lahko pogovarjala tudi potem, ko bo samostojna država.
Poti nazaj ni bilo več.

OSAMOSVOJITEV

Če se je spomladi 1991 že zdelo, da je vsaj del srbskega vodstva z Miloševićem na čelu pripravljen pristati na slovenski odhod iz Jugoslavije, sta vojaški vrh in zvezna vlada takšno možnost tudi maja in junija odločno zavračala. Generali v Beogradu so kljub podpori srbski politiki zagovarjali celovitost Jugoslavije, saj so se bolj ali manj realistično zavedali, da pomeni slovenski »izstop« iz nje začetek konca jugoslovanske države. V takšnih razmerah so

za novo zaostritev poskrbeli srbski voditelji, ki so, ko bi moral sredi maja postati predsednik državnega predsedstva predstavnik Hrvaške, zavrnili hrvaškega kandidata Stipeta Mesića. Jugoslavija je tako v najbolj kritičnem trenutku ostala brez najvišjega državnega vodstva, armada pa glede na to, da predsedstvo ni delovalo, brez svojega »civilnega« poveljnika. To je resno zaskrbelo tudi zahodnoevropske države in ZDA, ki so povečale pritisk na Beograd in sprta jugoslovanska republiška vodstva, naj poskušajo doseči sporazum. V Beograd je 21. junija dopotoval ameriški zunanji minister James Baker, ki se je sestal z jugoslovanskim državnim vodstvom in predsedniki vseh republik. V pogovorih je ponovil ameriško stališče, da je treba federacijo ohraniti pri življenju, dokler ne pride do novega dogovora med republikami. Hrvaški predsednik Tuđman je res omahoval, saj ni bil pripravljen tvegati vojaškega spopada z jugoslovansko armado, obenem pa je menil, da Hrvaška na razhod z Jugoslavijo še ni dovolj pripravljena. Vseeno so v hrvaškem vrhu vztrajali, da bo Hrvaška odšla iz Jugoslavije skupaj s Slovenijo. V vodstvih obeh republik so sklenili, da bodo samostojnost – kot so že napovedali – razglasili 26. junija, toda hkrati so se tajno dogovorili, da bosta skupščini v Zagrebu in Ljubljani to dejansko storili že dan prej – 25. junija – za vsak slučaj, če bi poskušali iz Beograda osamosvojitev ovirati ali celo preprečiti.

Poslanci slovenske skupščine so tako 25. junija zvečer sprejeli Temeljno listino o samostojnosti republike Slovenije in Ustavni zakon za njeno izvedbo. Listina je Slovenijo razglašala za samostojno državo, ustavni zakon pa je pristojnosti, ki jih je dotlej še imela federacija, prenašal na republiške organe. Hkrati so ti prevzeli nadzor nad slovenskim ozemljem, slovenskim zračnim prostorom in državnimi mejami. »Naš cilj ni ustvarjati zaprto nacionalno državo,« je v prazničnem nagovoru poslancem dejal predsednik slovenskega predsedstva Milan Kučan. »Za nas je osamosvojitev sredstvo, ki naj omogoči enakopravno stopanje z drugimi nacionalnimi državami in narodi ...« Na množični svečanosti so 26. junija zvečer na trgu pred slovensko skupščino v Ljubljani simbolično sneli staro republiško zastavo in dvignili tribarvnico z novim slovenskim grbom, ki ga je skupščina potrdila dva dni prej.

V Beogradu so se na razglasitev slovenske in hrvaške samostojnosti odzvali z ultimati. Zvezna vlada je na pobudo predsednika Markovića že v noči med 25. in 26. junijem označila osamosvojitev obeh republik za »protiustavno« in »nelegitimno«, njeno stališče pa je podprla tudi zvezna skupščina. Marković, ki je bil odločen, da bo Slovenijo »discipliniral«, še preden jo bodo posnemale druge republike, se je za akcijo odločil sam – brez državnega predsedstva, ki ni imelo predsednika in ni delovalo, čeprav bi bilo to edino pristojno za poveljevanje vojski. Zvezna vlada je tako zvezno ministrstvo za obrambo pooblastila, naj poskrbi za zaščito zunanjih in notranjih meja države, in generali se niso obotavljali. Zvezni in vojaški organi so

26. junija zaprli slovenski zračni prostor, jugoslovanske tankovske enote pa so se odpravile proti mejnim prehodom z Italijo in Avstrijo. V isti sapi so vojaški poveljniki v Beogradu načrtovali tudi širšo akcijo. Vojska naj bi se potem, ko bi zasedla meje, obrnila proti Ljubljani, odstranila slovenske politične voditelje in najglasnejše zagovornike slovenske osamosvojitve ter v slovenski prestolnici ustoličila novo vodstvo, ki bi bilo pripravljeno sodelovati z Beogradom.

V vojaškem vrhu in zvezni vladi so bili prepričani, da bo vojska brez težav izpolnila zastavljene naloge, kar nazorno kaže, kako slabo so poznali slovenske razmere. Jugoslovanske vojaške enote so sicer v prvih dveh dneh res zasedle večino mejnih prehodov proti Avstriji in Italiji, toda ko so se jim slovenske enote narodne zaščite, Teritorialne obrambe in policije odločneje postavile po robu, se je slabo načrtovani pohod jugoslovanske armade spremenil v razsulo. Vojaki, ki jim je bilo pred akcijo rečeno, da morajo zavarovati meje pred Avstrijci in Italijani, so bili na spopad s slovenskimi oboroženimi silami in s slovenskim prebivalstvom povsem nepripravljeni. Ponekod so se poskušali bojevati, drugod se niso hoteli, na več mestih pa so se Slovenci tragično znašli celo na obeh straneh vojne črte – v jugoslovanskih in v slovenskih uniformah.

Oboroženi spopadi so trajali skoraj deset dni. Slovensko vodstvo je bilo o načrtih jugoslovanskega vojaškega vrha razmeroma dobro obveščeno in dobro vodeni odpor je tako presenetil in razdelil vojaške in politične voditelje v Beogradu, da se niso več mogli sporazumeti o nadaljnji strategiji. »Jastrebom« med generali in v jugoslovanskem državnem vodstvu je prišlo vsekakor prav, da Hrvaška in njen predsednik Tuđman nista aktivno podprla slovenskega odpora proti intervenciji jugoslovanske armade, toda dolgotrajnejšega vojskovanja s Slovenijo niso pričakovali in nanj niso bili pripravljeni. Slovenskim voditeljem je poleg tega uspelo z diplomatskimi in medijskimi akcijami učinkovito pritegniti mednarodno pozornost. V spopad je tako že 28. junija posegla tričlanska misija Evropske skupnosti. Najvišji slovenski predstavniki in predsednik jugoslovanske vlade Marković so se na sestanku z evropskimi odposlanci v Zagrebu dogovorili za odlog uresničevanja slovenske osamosvojitve in za premirje, toda vojaški spopadi so se kljub temu nadaljevali. Jugoslovanski vojaški vrh je 30. junija slovenskemu vodstvu celo postavil ultimat, v katerem je zahteval takojšno prekinitev obrambnih akcij. Istega dne se je v Ljubljani mudil tudi Ante Marković s sodelavci, ki pa očitno ni imel več vpliva na poveljujoče generale. Še manjša je bila avtoriteta novoizvoljenega predsednika zveznega predsedstva Hrvata Stipeta Mesića, ki je začel na pritisk evropske diplomatske trojice 1. julija končno opravljati svoje dolžnosti. Boji v Sloveniji so potekali še v prvih dneh julija. Do postopne umiritve sovražnosti je prišlo šele, ko

je slovenski vrh – po posvetih z nemškim zunanjim ministrom Genscherjem in pogajanjih s predsednikom zveznega predsedstva Stipetom Mesićem – 4. julija enostransko razglasil »ustavitev ognja«.

Pogledi slovenskih voditeljev na to, kako radikalno voditi vojaške operacije in kako daleč popuščati beograjskim in bruseljskim pogajalcem, so bili sicer različni, toda vsi so se strinjali, da je slovenska odločitev za samostojnost dokončna in je ni več mogoče preklicati. Tako so v pogajanjih z odposlanci jugoslovanske vlade in predsedstva nastopali enotno, v jugoslovanskem vodstvu pa take enotnosti ni bilo. Zlasti vojaški poveljniki so doživljali poraze in razpadanje jugoslovanske armade v Sloveniji kot nezaslišano »sramoto«, ki ne dopušča kompromisov. Po sestavi nacionalno raznolike zvezne vojaške enote so se namreč v bojih s slovensko Teritorialno obrambo in policijo naglo razkrajale in v vedno večjem številu predajale slovenskim oboroženim silam. Zato je vojaški vrh sprva zavračal pozive k premirju, enote jugoslovanske armade pa so se začele umikati v vojašnice šele po enostranski slovenski razglasitvi premirja. Nadzor nad mejnimi prehodi so obdržali slovenski cariniki in policisti, ki naj bi se do končnega dogovora med zveznimi in slovenskimi organi ravnali po zveznih predpisih.

Jugoslovanska diplomacija je poskušala internacionalizacijo krize preprečiti, toda v Evropski skupnosti so se kljub odklonilnem odnosu do slovenske in hrvaške osamosvojitve zavedali, da so razmere skrajno nevarne in so pri posredovanju vztrajali. Uporabi vojaške sile sta posebej glasno nasprotovala avstrijski zunanji minister Alois Mock in nemški zunanji minister Hans Dietrich Genscher. Na pritisk Evropske skupnosti so se tako 7. julija na Brionih začela pogajanja, ki so se jih poleg najvišjih slovenskih predstavnikov in zastopnikov jugoslovanske vlade ter državnega predsedstva udeležili trije evropski odposlanci in predstavniki Hrvaške ter Srbije. Evropski trojici je načeloval nizozemski zunanji minister Hans van den Broek.

Evropski odposlanci so na Brione pripotovali z osnutkom sporazuma, ki naj bi ga sprejele sprte strani. Njihov vodja Van der Broek je slovensko in hrvaško osamosvojitev označil za enostransko in se je odločno zavzel za ohranitev Jugoslavije. Od jugoslovanskega vrha je zahteval, da zagotovi vrnitev vojske v vojašnice in spoštovanje »ustavne ureditve«, kar naj bi pomenilo predvsem obnovitev dela državnega predsedstva in priznanje Mesića za njegovega predsednika, slovenske in hrvaške politike pa je pozval, da za tri mesece, ko naj bi potekali podrobnejši pogovori o prihodnosti Jugoslavije, odložijo uresničevanje osamosvojitvenih sklepov. To so bile tudi glavne točke izjave, ki so jo udeleženci brionske konference sprejeli 8. julija. Izjava je omenjala pravico narodov do samoodločbe, vendar je

hkrati obe »uporni« republiki (Slovenijo in Hrvaško), jugoslovanski vrh in ostanek nekdanje federacije obvezovala, da sedejo za pogajalsko mizo in rešijo sporna vprašanja na miren način. Slovenija in Hrvaška sta pristali na trimesečno odložitev izvajanja osamosvojitvenih aktov, ta čas pa naj bi svoje ustavno določene naloge – tako kot zvezna vlada – opravljalo tudi državno predsedstvo, ki naj bi znova prevzelo nadzor nad vojsko.

Slovenski politiki so se vrnili v Ljubljano zaskrbljeni. Jasno je bilo, da se odklonilno stališče Evrope in ZDA do slovenske osamosvojitve ni spremenilo in so tako v Washingtonu kot Bruslju še vedno računali na ohranitev Jugoslavije (simpatije do slovenskih stališč sta kazali le Avstrija in Nemčija). Brionski sklepi so v Sloveniji sprožili očitke, da gre za kapitulacijo. toda druge možnosti ni bilo in slovenska skupščina je sporazum potrdila. Stališče slovenskega vodstva, da je sporazum »prožen« in omogoča različne razlage, kar je lahko tudi v slovensko korist, so se kmalu izkazala za točna. Srbski voditelji in vojaški vrh so že od začetka julija omenjali možnost, da se bo jugoslovanska armada umaknila iz Slovenije. Takšnemu, enostranskemu umiku so seveda nasprotovali hrvaški predstavniki s predsednikom zveznega predsedstva Mesićem na čelu, ki so zahtevali, naj jugoslovanski vojaki, če bodo odšli iz Slovenije, zapustijo še Hrvaško, o čemer pa v Beogradu niso hoteli nič slišati. Spopadi na Hrvaškem so se naglo širili in se spreminjali v pravo vojno. Zvezno predsedstvo je tako kljub odločnemu nasprotovanju predsednika Mesića sklenilo, da bodo jugoslovanske vojaške enote v treh mesecih zapustile slovensko ozemlje.

Nenadna odločitev o umiku jugoslovanske armade iz Slovenije je presenetila ne le evropske diplomate, ampak tudi zveznega premiera Markovića, ki je bil z jugoslovansko vlado vred že povsem nedvoumno postavljen na stranski tir. Slovenski voditelji so se pri tem zavedali, da bo JLA po odhodu iz Slovenije še okrepila pritisk na Hrvaško, a Tuđman se je že izkazal kot nezanesljiv zaveznik in Hrvaška se je pogrezala v vojno, ki ji ni bilo več videti konca. Čeprav je vojna v Sloveniji trajala le slabih deset dni, je zahtevala smrtne žrtve (44 na strani JLA, 19 na slovenski strani in 10 med tujci, ki so se v času bojev znašli na slovenskih tleh), hkrati pa je v območjih, kjer so potekali boji, pustila za seboj nemajhno razdejanje. Vse to je ne le med politiki, temveč tudi med prebivalstvom utrjevalo prepričanje, da so med Slovenijo in ostalo Jugoslavijo pretrgane vse vezi in razne kompromisne rešitve ne pridejo več v poštev.

Stališče zahodnih držav do jugoslovanske krize pa se je le počasi spreminjalo. Slovenski zunanji minister Dimitrij Rupel, ki je v sklopu živahne slovenske zunanjepolitične dejavnosti obiskal več evropskih prestolnic in ZDA, je opozarjal, da bo mednarodno priznanje slovenske samostojnosti »dolgotrajen proces«. Slovenija se je pri tem znašla v hudih

gospodarskih težavah. V oskrbi z vsakodnevnimi potrebščinami in hrano sicer ni prihajalo do večjih problemov, zastala pa sta izvoz in z njim industrijska proizvodnja. Hkrati je Narodna banka Jugoslavije Sloveniji zaprla dostop do primarne emisije, tujih posojil, deviz in dinarske gotovine, kar je povzročilo pomanjkanje denarja in otežilo uvoz. V napetih razmerah so se znova zaostrili odnosi v vladni koaliciji, ki so jo vse od začetka delile težko premostljive ideološke razlike.

Čas pa je bil zelo negotov in za vladno krizo več kot neprimeren. V začetku avgusta bi se morala začeti pogajanja o razrešitvi jugoslovanske krize, toda za miren sporazum med federacijo in republikami je bilo z dneva v dan manj možnosti. Poraz udara proti Gorbačovu v Sovjetski zvezi (24. avgusta) je povzročil med srbskimi voditelji in jugoslovanskimi generali, ki so bili v stikih z nasprotniki perestrojke v Moskvi, sicer precejšne razočaranje, vendar ni pomembneje vplival na njihovo politiko. Velike sile se z razpadom jugoslovanske federacije res še niso bile pripravljene sprijazniti, pred novo stvarnostjo v Vzhodni Evropi in na Balkanu pa si tudi niso mogle več zatiskati oči. Svet zunanjih ministrov evropske dvanajsterice je tako avgusta 1991 – kljub nasprotovanju zvezne vlade in srbskega vrha, ki sta mednarodno posredovanje v jugoslovanskem sporu odklanjala – podprl zamisel o organiziranju »mirovne konference« o Jugoslaviji. Istočasno je sprejel francosko pobudo za ustanovitev komisije, ki naj bi proučila pravne vidike položaja Jugoslavije in njenih republik po razglasitvi slovenske in hrvaške osamosvojitve. Vodstvo komisije je prevzel predsednik francoskega ustavnega sodišča Robert Badinter.

Mednarodna konferenca o Jugoslaviji je začela z delom 7. septembra 1991 v Haagu in se je sestajala vse do novembra. V Evropski skupnosti so njeno vodstvo zaupali nekdanjemu britanskemu zunanjemu ministru Petru Carringtonu. Pogajanja v Haagu so razkrila, da se stališča federacije in republik od slovenske in hrvaške razglasitve samostojnosti niso zbližala. Srbija je za krizo obtoževala obe »secesionistični« republiki in vztrajala pri kontinuiteti Jugoslavije. Hrvaška je pristajala na ohranitev ohlapne zveze ali konfederacije, obenem pa je pod vtisom vse bolj krvavih spopadov doma grozila, da bo konferenco zapustila. Predstavniki zvezne vlade so povsem brezplodno pozivali k obnovitvi federacije, Makedonija, Bosna in Hercegovina in Črna gora pa so podpirale zamisli o nekakšni zvezi samostojnih držav. Slovenski zastopniki so idejo o »zvezi držav« zavračali, vendar so (pod pritiskom Evropejcev) predlagali, da bi na prostoru bivše Jugoslavije ustanovili nekakšno mini konferenco »o varnosti in sodelovanju« in gospodarsko združenje (po vzoru EFTE), ki bi ju sestavljale samostojne države – bivše jugoslovanske republike. Evropski odposlanci so na Slovenijo še pritiskali naj podaljša moratorij na osamosvojitvene ukrepe, ki se je iztekel 7. oktobra, na kar

pa slovenska stran ni pristala. Carrington je svoj predlog za ureditev krize predstavil dan pred zasedanjem konference 18. oktobra. V njem je republikam, ki bi to »želele«, priznal pravico do »neodvisnosti« in »suverenosti« z mednarodno identiteto, pri tem pa je vztrajal pri vsaj ohlapni zvezi, ki bi omogočala njihovo gospodarsko, do mere pa tudi mednarodno in pravno sodelovanje.

Evropska skupnost je torej v dobrih treh mesecih – od razglasitve slovenske in hrvaške samostojnosti in brionskega sestanka – temeljito spremenila svoja stališča. Za takšen razvoj dogodkov je imela zasluge tudi slovenska diplomacija, toda še bolj sta nanj vplivali srbska napadalnost ter vojna na Hrvaškem in rastoča napetost v Bosni in Hercegovini. Milošević in Srbija sta bila v Haagu nepopustljiva in sta odločno odklonila Carringtonove predloge. Konferenca se je zato 5. novembra, v času okrepljenih srbskih napadov na Vukovar in Dubrovnik, brez uspeha razšla. Evropska skupnost je na neuspeh mirovnih prizadevanj odgovorila s sankcijami, ki so prizadele vse bivše jugoslovanske republike, tudi Slovenijo. Čeprav so evropski diplomati v Haagu napovedovali priznanje Slovenije in Hrvaške, so se pogledi dvanajsterice na osamosvojitev obeh bivših jugoslovanskih republik še naprej razlikovali. Medtem ko so se Nemčija, Avstrija in po propadu haaških pogajanj tudi Italija odkrito zavzemale za priznanje, so v Parizu in Londonu – podobno kot v ZDA in OZN – še v začetku decembra menili, da se s priznanjem (zlasti Hrvaške) ne kaže prenagliti, saj bi to krizo le še zaostrilo. 7. decembra pa je svoje delo končala Badinterjeva komisija, ki je ugotovila, da je Jugoslavija v »procesu razdružitve«. To je pomenilo, da jugoslovanske federacije tudi po pravnih merilih ni več. V Evropski skupnosti, ki so bili tedaj zaposleni s pripravo srečanja v Maastrichtu, so sklepanje o priznanju Slovenije in Hrvaške najprej preložili, nato pa so se dogovorili, da bodo članice unije Slovenijo in Hrvaško skupaj priznale 15. januarja 1992. Vseeno je Nemčija obe državi priznala že 19. decembra.

Slovenija je že nekaj časa živela samostojno življenje. V začetku oktobra je prišel v obtok novi slovenski denar, ki se je imenoval tolar. S tem je Slovenija stopila še na pot denarne osamosvojitve. 26. oktobra je iz Kopra odplul tudi zadnji trajekt z jugoslovanskimi vojaki. Pozornost političnih strank, starih in novih državnih ustanov in javnosti se je tako lahko vse bolj usmerjala k notranjepolitičnim vprašanjem, gospodarskim težavam in oblikovanje nove zakonodaje. Poslanci so 20. novembra izglasovali zakon o denacionalizaciji, ki je urejal vračanje v času komunistične vlade nacionaliziranih kmetijskih zemljišč, gozdov, podjetij in kapitala ter izplačilo odškodnine nekdanjim lastnikom oz. njihovim dedičem; zaradi določila o »vračanju v naravi« je že v času razprav in sprejemanja v skupščini povzročal polemike in buril dolgove. Dober mesec kasneje – ob obletnici plebiscita, 23.

decembra – so v Ljubljani slovesno sprejeli novo slovensko ustavo, ki je dokončno prelomila s socialistično dediščino. Ustava je Slovenijo opredelila kot moderno, demokratično, pravno in socialno državo, ki spoštuje človekove pravice in temeljne svoboščine, ustavni zakon za njeno izvedbo pa je določal, da morajo biti volitve v novo, dvodomno skupščino, opravljene najpozneje v letu dni.

To je še pospešilo preoblikovanje slovenskega političnega prostora in delitve na strankarskem prizorišču. Ideološke in osebne razlike, predvsem pa različni pogledi na gospodarsko politiko in vprašanja privatizacije so povzročale vedno večja razhajanja tudi v vladajoči koaliciji Demos. Ko so evropski ministri sredi decembra v Bruslju sprejeli sklep o priznanju Slovenije, je bil glavni programski cilj koalicije dosežen, v njej združene stranke pa novega, skupnega programa za prihodnji razvoj Slovenije niso bile več sposobne oblikovati. Voditelji vseh v Demosu združenih strank so se konec decembra 1991 zato odločili, da bodo Demos razpustili.

Mlada slovenska država je tako z začetkom leta 1992 stopila v novo razvojno obdobje. Do konca leta 1991 jo je priznalo vsega deset držav, po 15. januarju 1992, ko so to storile članice Evropske skupnosti, pa se je število priznanj naglo povečevalo. Hkrati so se začele strankarske priprave na volitve in boj za volivce. Komunizem in Jugoslavija, ki je tonila v vse bolj kruto in krvavo vojno, sta postajala preteklost. Toda optimistične ocene, da je ene zgodovine konec in se začenja povsem nova, druga, so se naglo izkazale za prenagljene, saj je bilo pretekle in polpretekle dediščine mnogo več, kot se je zdelo na prvi pogled.

OD OSAMOSVOJITVE DO VKLJUČITVE V EVROPSKO UNIJO

Razpadanje koalicije Demos je oslabilo položaj vlade Lojzeta Peterleta in konec aprila 1992 povzročilo njen padec. Vodstvo nove vladne koalicije je prevzela liberalno demokratska stranka, ki so jo leta 1990 ustanovili dotedanji voditelji socialistične mladine in mlajši komunisti, vodil pa jo je bivši predsednik jugoslovanskega predsedstva Janez Drnovšek. Nagel padec Peterletove vlade je prehitel načrte Demosovih politikov, ki so po sprejemu ustave decembra 1991 upali, da bodo prve parlamentarne volitve v samostojni Sloveniji lahko izvedli že spomladi leta 1992. Za izvedbo volitev je bilo namreč treba sprejeti novo volilno zakonodajo in doseči strankarsko soglasje o volilnem sistemu, razprave o zadnjem pa so se zavlekle vse do jeseni, ko je večina poslancev v skupščini podprla odločitev za proporcionalni volilni sistem. Na volitvah 6. decembra 1992 se je za 90 poslanskih mest v državnem zboru potegovalo 25 strank in 10 nestrankarskih list, največ glasov pa so dobili liberalni demokrati

(23,5 %), krščanski demokrati (14,5 %) in Združena lista (bivši komunisti). Istočasno s parlamentarnimi volitvami so potekale volitve predsednika republike. Za predsednika države je bil ponovno Milan Kučan, ki je med osmimi kandidati dobil največ (67 %) glasov.

Zmagovalci volitev liberalni demokrati so sestavili novo koalicijsko vlado z Janezom Drnovškom na čelu, v katero so poleg krščanskih demokratov in Združene liste pritegnili še socialdemokrate. Zadnji so sicer na volitvah dobili le 3,3 % glasov, toda v socialdemokratski stranki (SDS) so bili nekateri najvidnejši voditelji slovenske osamosvojitve (npr. Jože Pučnik in Janez Janša). Že leta 1994 pa je prišlo med Janezom Janšo, ki je v novi koaliciji prevzel vodstvo obrambnega ministrstva in liberalnimi demokrati do ostrih nasprotij. Janeza Janšo so odstavili, socialni demokrati, ki so zapustili vlado, pa so prešli v opozicijo, kar je poglobilo strankarsko polarizacijo in razhajanja v strankah nekdanjega Demosa. S krepitvijo liberalne demokracije na eni ter socialdemokratske in ljudske stranke na drugi strani sta se na političnem prizorišču sredi devetdesetih leta izoblikovala dva precej enakovredna strankarska bloka: v prvem so prevladovale stranke, ki so nastale iz v komunističnem obdobju delujočih političnih organizacij, v drugem pa stranke, ki so se v času slovenskega osamosvajanja oblikovale povsem na novo (same sebe so razglasile za stranke »slovenske pomladi«). Na državnozborskih volitvah leta 1996 je dobil prvi blok (liberalni demokrati in Združena lista) nekaj več kot 37 %, drugi (»pomladanski«) pa celo več kot 45 % glasov. V primerjavi z volitvami leta 1992 sta bili najbolj uspešni socialdemokratska (SDS) in ljudska stranka (leta 1988 ustanovljena kot Slovenska kmečka zveza), ki sta delež prejetih glasov močno povečali; prva od 3,2 % (1992) na 16,13 % (1996) in druga od 8,7 % (1992) na 19, 38 %, (1996). Absolutna zmagovalka volitev je bila znova liberalna demokracija, ki se je leta 1994 okrepila z vključitvijo dela dotedanjih demokratov, socialistov in zelenih in je prejela 27 % vseh volilnih glasov. Po volitvah leta 1996 so tako novo vlado zopet sestavili Janez Drnovšek in liberalni demokrati, tokrat v koaliciji z ljudsko stranko in Demokratično stranko upokojencev.

Nagla rast podpore opozicijskim strankam, posebej ljudski in socialdemokratski stranki je bila na eni strani rezultat demokratizacije javnega življenja, na drugi pa družbenih, gospodarskih in političnih sprememb, ki so bile posledica novih družbenih in političnih razmer po slovenski osamosvojitvi. Že leta 1993 je bil sprejet zakon, ki je širil obseg lokalne samouprave in omogočal nastajanje novih občin, vendar se je njihovo število le počasi povečevalo, saj so pobude za delitev starih in ustanavljanje novih občin naletele na nemajhne odpore, uveljavljanje lokalnih samoupravnih pristojnosti pa je ovirala tudi toga, centralistična državna ureditev. To je spodbujalo nezadovoljstvo prebivalstva na lokalni ravni, kjer so že na prvih volitvah po sprejetju novega zakona o lokalni samoupravi leta 1994 dobili največ glasov

neodvisni kandidati in kandidati ljudske stranke. Ljudska in socialdemokratska stranka sta hkrati uspešno pridobivali glasove v razpravah, ki so zaposlovale javno mnenje v širšem – državnem okviru. Od začetka devetdesetih let je tako povzročalo burna razhajanja ponovno uveljavljenje Katoliške cerkve v javnem življenju. Cerkev, ki je bila v času komunizma odrinjena na rob družbenega in političnega prostora, je po osamosvojitvi težila k povečanju vpliva v politiki, gospodarstvu in šolstvu, pa tudi k vrnitvi premoženja, ki ji je bilo po drugi svetovni vojni odvzeto s komunističnimi nacionalizacijami. Cerkvene težnje so podprle »pomladanske« stranke in na ta način povečale ugled pri tradicionalno katoliško opredeljenem prebivalstvu. Toda v isti sapi so cerkvene zahteve razdelile javno mnenje, saj je po dolgoletnem obdobju komunistične sekularizacije celo del katoliških vernikov zastopal stališče, naj se Cerkev posveča predvsem duhovnim nalogam in se ne ukvarja s politiko, z gospodarskimi posli in šolstvom, ki naj bi v skladu z ustavno določeno ločitvijo cerkve in države ostalo izključna domena zadnje. Vseeno so bile že v letih 1991-1993 obnovljene nekatere katoliške srednje šole, Teološka fakulteta v Ljubljani pa je leta 1992 ponovno postala enakopravna članica Ljubljanske univerze (od leta 1994 tudi z oddelkom na Univerzi v Mariboru).

Med vprašanji, ki so posebej vznemirjala javnost in poglabljala nasprotja med vladnimi koalicijami in opozicijo so bile razmere v gospodarstvu. Slovenija je bila sicer ob zlomu Jugoslavije tehnološko in gospodarsko najrazvitejša med jugoslovanskimi republikami, toda v začetku devetdesetih let se je znašla v hudih gospodarskih težavah. Z razpadom jugoslovanske federacije in njenega trga ter z odpiranjem domačega tržišča tujemu blagu je upadlo povpraševanje po slovenskih izdelkih in mnoga velika industrijska podjetja so propadla. V začetku devetdesetih let se je tako brutonacionalniprodukt v Sloveniji zmanjšal za več kot četrtino, industrijska proizvodnja skoraj za polovico, banke pa so se znašle na robu likvidnosti. Vladne koalicije pod vodstvom liberalne demokracije so poskušale kritični gospodarski položaj reševati z monetarnimi ukrepi, s krepitvijo nacionalne valute (tolarja), z zmerno liberalno politiko in z usmeritvijo k postopnim lastniškim in strukturnim spremembam. Na ta način so uspele do srede devetdesetih let inflacijo, ki je bila še leta 1992 več kot 200 %, znižati na 13, 5 %, hkrati pa spodbuditi nov gospodarski zagon in zaustaviti rast brezposelnosti. Zaradi gospodarske krize je namreč samo v letih 1989-1993 izgubilo zaposlitev več kot 100 000 ljudi, veliko zaposlenih pa je bila predčasno upokojenih. To je povzročilo množično nezadovoljstvo in val delavskih stavk, ki se je umiril šele s ponovno gospodarsko rastjo v drugi polovici devetdesetih let.

Na dinamiko gospodarske in družbene preobrazbe po padcu komunizma so seveda

pomembno vplivali denacionalizacijski in privatizacijski procesi. Leta 1991 sprejeti zakon o denacionalizaciji je z določilom o vračanju v času komunističnega režima odvzetega premoženja prvotnim lastnikom oz. njihovim potomcem v naravi povzročal nasprotovanja in nezadovoljstvo ter zapletal in podaljševal postopke, saj se najemniki ali uporabniki denacionaliziranih stanovanj, stavb, zemljišč, poslovnih objektov in gozdov svojim v času socializma pridobljenim pravicam zlepa niso bili pripravljeni odpovedati. Javnost in politične stranke je posebej ostro razdelilo vprašanje vračanja gozdov Cerkvi, medtem ko je bilo o tem, da Slovenija gozdov ne bo vračala tujim državljanom, ki so imeli do leta 1945 gozdno posest na slovenskem ozemlju, razmeroma hitro doseženo strankarsko soglasje. Dolgotrajnejša so bila politična pogajanja o modelu privatizacije, saj so celo vodilni ekonomisti zagovarjali različne modele lastninjenja socialističnega (»družbenega«) premoženja. Konec leta 1992 je bil v državnem zboru končno sprejet (pozneje še večkrat dopolnjen in popravljen) zakon o postopnem lastninjenju podjetij, ki je določal, da bo ostalo 30 % vrednosti donedavnih »družbenih« podjetij v lasti državnih skladov, 20 % jih bo v obliki lastninskih potrdil, ki jih bo mogoče uporabiti za nakup delnic ali vložiti v novo nastale investicijske družbe, razdeljenih med državljane, 40 % pa jih bo ponujenih v odkup zaposlenim ali javno prodanih. Izbrani model privatizacije je na eni strani spodbujal množično vključitev zaposlenih v privatizacijski proces, oteževal divjo razprodajo podjetij in omogočal njihovo ohranitev v slovenskih rokah, na drugi pa je pospeševal drobitev njihovega lastništva in s prednostno prodajo lastniških deležev zaposlenim in slovenskim državljanom oviral priliv tujega kapitala in investicij. Pri tem so, čeprav naj bi bila Slovenija med najmanj s korupcijo obremenjenimi državami s komunistično preteklostjo, tudi privatizacijo slovenskega gospodarstva spremljali zlorabe, nelegalno bogatenje ter rastoči pritiski na male delničarje, naj prodajo svoje lastniške deleže, ki so pospeševali koncentracijo kapitala v rokah delno iz nekdanjih komunističnih direktorjev se oblikujoče, delno na novo nastajajoče menedžersko-podjetniške elite.

Vladno koalicijo, ki jo je po volitvah leta 1996 sestavil Janez Drnovšek, so zaradi nepredvidljive politike ljudske stranke, ki je sicer sodelovala v vladi, a se v isti sapi spogledovala z opozicijo, bremenili hudi notranji spori. Vseeno je vlada zlasti prvi dve leti mandata uživala široko javno podporo. Na koaliciji naklonjeno javno razpoloženje je vplival predvsem ugoden gospodarski razvoj. Slovensko gospodarstvo je doživljalo v drugi polovici devetdesetih let več kot 4 % gospodarsko rast, brezposelnost se je ustalila pri 14 % registriranih brezposelnih in se je začela ob koncu desetletja zmanjševati, z učinkovito politiko zniževanja inflacije pa se je začel povečevati tudi priliv tujih investicij. Preobrazbo socialističnega v tržno gospodarstvo je spremljalo postopno preusmerjanje iz industrijskih v

storitvene dejavnosti in nastajanje manjših zasebnih podjetij in družb. Leta 1995 je postala nacionalna valuta – tolar zunanje konvertibilna, nekaj let pozneje pa je bila končana tudi že leta 1993 začeta in z državno pomočjo opravljena sanacija bank. Slovenija je ob takšnih, bolj ali manj stabilnih gospodarskih razmerah ohranjala razmeroma visoko stopnjo socialne varnosti in kvaliteten sistem javnega zdravstva. Zlasti v krajih in mestih s trdnejšim gospodarskim zaledjem se je opazno spreminjal odnos do okolja in kulturne dediščine, kar je nazorno razkrivala povečana skrb za njihovo urejenost in zunanjo podobo. Vlada je uspešno posodobila osnovno in srednje šolstvo, manj pozornosti pa je posvečala znanosti in univerzam, kjer se je število zaposlenih do konca devetdesetih let celo zmanjšalo. Uveljavljanje tržnih odnosov v kulturnih dejavnostih je povzročalo nezadovoljstvo med kulturnimi ustvarjalci, ki so po državni osamosvojitvi pričakovali, da bodo kulturne ustanove in projekti – glede na osrednjo vlogo kulture v slovenskem narodnem razvoju – deležni posebne naklonjenosti novih oblasti. Toda v strankah in političnih krogih je prodrlo stališče, da vlada in država v novih razmerah ne le ne smeta – kot v času socializma - posegati v kulturno ustvarjalnost, temveč tudi ne moreta biti več njena edina podpornika in skrbnika. Vladne koalicije so sicer še naprej financirale javne kulturne zavode ter pomembnejše kulturne dogodke in projekte, vendar kljub zmanjševanju proračunskih sredstev za kulturo niso natančneje opredelile nalog kulturne politike ali z načrtnimi olajšavami spodbujale zasebnih vlaganj v kulturne ustanove in dejavnosti. S povečanim obsegom kulturne produkcije in hitro rastjo števila zasebnih založb, gledališč, galerij, muzejev in televizijskih ter radijskih postaj so se tako krepile težnje po komercializaciji kulturne ponudbe in njenemu prilagajanju okusu potrošnikov.

V zunanjepolitičnem pogledu se je slovenska politika po osamosvojitvi zavzemala za čim hitrejšo vključitev Slovenije Evropsko unijo in NATO, za uveljavitev v Združenih narodih in drugih pomembnejših mednarodnih političnih in gospodarskih organizacijah ter za ureditev odnosov s sosedami. Slovenska misija v Bruslju je bila med prvimi slovenskimi diplomatsko-konzularnimi predstavništvi v tujini, že leta 1993 pa je bil podpisan tudi sporazum o sodelovanju med Slovenijo in Evropsko unijo, ki je pospeševal usmeritev slovenskega gospodarstva na evropska tržišča. Uresničevanje tri leta pozneje sklenjenega sporazuma o pridružitvi Slovenije Evropski uniji je krajši čas ovirala Berlusconijeva vlada v Rimu, ki je podpis pridružitvenega sporazuma pogojevala z odpiranjem slovenskega nepremičninskega trga državljanom članic Evropske unije, toda, ko so leta 1997 v Ljubljani popustili italijanskim zahtevam in s spremembo ustave sprostili trgovanje z nepremičninami, so se pogajanja o polnopravnem članstvu Slovenije v uniji tudi formalno začela. Vladno

popuščanje italijanskim in »evropskim« pritiskom je povzročilo precejšnje razburjenje v javnosti, kar pa ni oslabilo široke javne podpore, ki jo je uživala politika približevanja Evropski uniji. Javno mnenje bilo bolj razdeljeno ob vprašanju slovenskega članstva v NATU. To je sprva prav tako podpirala večina prebivalstva in Slovenija je leta 1994 postala članica Partnerstva za mir ter dve leti pozneje še Severnoatlantskega sveta za sodelovanje. V drugi polovici devetdesetih let pa se je začelo javno razpoloženje spreminjati in v javnomnenjskih anketah se je povečevalo število vprašanih, ki so ugotavljali da Slovenija s članstvom v NATU ne bo ničesar pridobila, hkrati pa menili da bi bilo najbolje, če bi ostala nevtralna in bi aktivno podprla oblikovanje evropskega varnostno-obrambnega sistema. Vseeno so se za pristop k NATU opredelile vse večje politične stranke in konec devetdesetih let je slovenska vlada prizadevanja za pridružitev severnoatlantskemu zavezništvu še okrepila.

Slovenija se je v devetdesetih letih uspešno vključila v Svet Evrope, v Organizacijo za varnost in sodelovanje v Evropi ter v najpomembnejša mednarodna gospodarska in finančna združenja, aktivno pa je delovala tudi v srednjeevropskih gospodarskih in političnih pobudah in organizacijah. V Ljubljani so pripisovali poseben pomen slovenski uveljavitvi v Združenih narodih in so izvolitev Slovenije za nestalno članico Varnostnega sveta leta 1997 pozdravljali kot pomemben uspeh slovenske zunanje politike. V odnosih z Italijo in Avstrijo so se poskušali izogibati zaostritvam zaradi nerešenih vprašanj, ki so oteževala življenje slovenskih manjšin na Koroškem in v Furlaniji – Julijski krajini, zaradi česar so bile vladne koalicije in stranke v javnosti deležne ostrih kritik. Sredi devetdesetih let so se zaradi italijanskih teženj po reviziji v času Jugoslavije sklenjenih meddržavnih dogovorov in zahtev Berlusconijeve vlade po vračanju nepremičnin italijanskim državljanom, ki so se po drugi svetovni vojni izselili iz slovenske Istre in Primorja, poslabšali slovensko-italijanski odnosi, vendar so se po odpiranju slovenskega nepremičninskega trga zopet naglo izboljšali. Konec devetdesetih let so avstrijske zahteve po priznanju od leta 1945 komaj še obstoječe nemške manjšine v Sloveniji in vračanju po drugi svetovni vojni zaplenjenega premoženja izseljenim in pregnanim spodnještajerskim in kočevskim Nemcem podobno obremenile odnose med Ljubljano, Dunajem in Celovcem, državi pa sta zaplet že leta 2001 presegli s podpisom sporazuma o kulturnem in znanstvenem sodelovanju, ki je omenjal podporo »pripadnikom nemško govoreče etnične skupine v Sloveniji«.

Bolj težavno je bilo slovensko dogovarjanje s Hrvaško, saj se vladi v Ljubljani in v Zagrebu nista uspeli dogovori niti o natančni razmejitvi na kopnem, kaj šele o poteku meje na morju, nerešena pa so ostajala tudi nekatera druga vprašanja, povezana z nasledstvom po razpadli jugoslovanski federaciji. Stikom z drugimi državami, ki so nastale na nekdanjem

jugoslovanskem ozemlju, Slovenija do sredine druge polovice devetdesetih let ni posvečala večje pozornosti. Nekoliko živahnejše je bilo le sodelovanje z Bosno in Hercegovino, od koder je v času vojne prebegnilo v Slovenijo več kot 50 000 beguncev, po končani vojni v Bosni pa je postala zanimivo tržišče za slovensko gospodarstvo. V Ljubljani so se za aktivnejšo slovensko politiko na ozemlju bivše Jugoslavije odločili šele ob koncu devetdesetih let, ko se je zdelo, da za slovensko članstvo v Evropski uniji in NATU ni več resnejših ovir. Slovenija je tako leta 1999 pristopila k Paktu stabilnosti za jugovzhodno Evropo in leto pozneje (pol leta pred Miloševićevim odhodom v Haag) navezala še diplomatske odnose s srbsko-črnogorskim preostankom Jugoslavije. Medtem ko so normalizacijo odnosov z Beogradom in povečano zanimanje slovenske zunanje politike za razmere na prostoru bivše Jugoslavije podpirale vse politične stranke in velika večina javnosti, pa so leta 2000 dosegla vrhunec strankarske in politične polemike o predlogu slovenskega sporazuma s Svetim sedežem. Papež Janez Pavel II je v drugi polovici devetdesetih let dvakrat obiskal Slovenijo in doživel pri katoliškem prebivalstvu navdušen sprejem, vendar to ni pospešilo sprejetja sporazuma o ureditvi pravnih vprašanj z Vatikanom. Nasprotniki osnutka sporazuma, ki je razdelil tudi vladajočo liberalno demokracijo, so vladi očitali, da je preveč popustila Cerkvi in nesprejemljivo odstopila o ustavno sprejetih načel o ločitvi cerkve in države, razprave o sporazumu pa so se zavlekle do leta 2004, ko je Državni zbor sporazum v delno spremenjeni in dopolnjeni obliki končno ratificiral.

Spreminjanje razmerij med cerkvijo in državo je bilo seveda le eno izmed odprtih vprašanj, ki je v drugi polovici devetdesetih let in ob začetku novega tisočletja delilo slovensko politiko in javno mnenje. Ostra razhajanja med opozicijo in vladno koalicijo so povzročale tudi zahteve socialdemokratske stranke (SDS) in njenih »pomladanskih« zaveznic po spremembi volilnega sistema. V SDS so namreč menili, da bi zamenjava veljavnega proporcionalnega volilnega sistema z večinskim ugodno vplivala na povezovanje »pomladnih strank« in pospešila oblikovanje opozicijske koalicije, ki bi zmagala na volitvah. Tako so ugotavljali, da ima večinski volilni sistem številne prednosti, saj omogoča »neposrednejše izbiranje poslancev, kvalitetnejšo sestavo parlamenta in učinkovitejšo vlado«. Vladajoči liberalni demokrati, bivši komunisti in voditelji nekaterih manjših strank so takšnim ocenam ugovarjali in dokazovali, da so prednosti proporcionalnega sistema »bolj uravnotežena zastopanost različnih družbenih skupin v parlamentu, bolj kompromisno odločanje in manjše tveganje za razvoj demokracije«. SDS in njene zaveznice za spremembo volilne zakonodaje niso dobile zadostne podpore v državnem zboru, zato so se zavzele za razpis referenduma o volilnem sistemu. Referendum je bil razpisan štiri tedne po državnozborskih volitvah leta

1996. Udeležila se ga je nekaj več kot tretjina volilnih upravičencev, glasovalci pa so izbirali med tremi predlogi sprememb volilnega sistema. Za uvedbo večinskega volilnega sistema jih je glasovalo največ (44,5 %), vendar ne absolutna večina, kot je določal zakon o referendumu. Toda v SDS so trdili, da so se udeleženci na referendumu prepričljivo opredelili za večinski volilni sistem in mora državni zbor začeti postopek za spremembo volilne zakonodaje. S takšnim stališčem se je leta 1998 strinjalo tudi ustavno sodišče. Vladna koalicija in Združena lista sta večinski volilni sistem vseeno še naprej odklanjali, državni zbor pa je sprejel le nekaj popravkov veljavnega (proporcionalnega) volilnega reda. Strankarske polemike o volilnem sistemu so se na ta način nadaljevale v naslednjih letih in so pred volitvami leta 2000 razdelile celo vladajoče liberalne demokrate.

Vse od osamosvojitve in padca komunizma so ostra javna in strankarska razhajanja povzročala tudi vprašanja o bližnji preteklosti, o jugoslovanskem komunizmu ter o razmerah v Sloveniji po drugi svetovni vojni. Med kritiki jugoslovanskega in slovenskega komunističnega režima je bilo nemalo ljudi, ki so v demokratičnem ozračju po letu 1990 prvič odkrito spregovorili o svojem političnem prepričanju in izkušnjah z nasiljem komunističnih oblasti, hkrati pa so bili med njimi tudi bojeviti nasprotniki komunizma, ki so komunizem razglašali za zločinski sistem, ugotavljali, da ni bil jugoslovanski komunistični režim v tem pogledu nobena izjema in novo slovensko oblast pozivali k odločnemu obračunu s komunistično preteklostjo. Sestavni del takšnega obračuna bi naj bi bil tudi spremenjen pogled na drugo svetovno vojno, partizanski odpor in kolaboracijo, pri čemer so najbolj vneti zagovorniki revizije »komunistične zgodovine« slovenskemu protiokupatorskemu gibanju v letih 1941-1945 odrekali vsak pomen, ga v celoti označevali za komunistično in trdili, da pripadniki slovenskih protipartizanskih enot in njihovi politični voditelji niso bili kolaboranti, temveč protikomunistični borci. To je sprožalo burne javne polemike, nasprotja pa je še poglabljalo odkrivanje množičnih grobišč žrtev povojnega pomora domobrancev in komunističnih nasprotnikov. Vseeno niso vlada in politične stranke storile ničesar, da bi pospešile identifikacijo pomorjenih in omogočile njihov dostojen pokop. V liberalni demokraciji, Združeni listi in nekaterih manjših strankah so posplošene kritike jugoslovanskega komunizma in partizanskega gibanja med drugo svetovno vojno v glavnem odklanjali, radikalnemu »obračunavanju« z bližnjo preteklostjo pa je bilo zvečine nenaklonjeno tudi javno mnenje.

Pred volitvami predsednika države leta 1997 sta socialdemokratska in krščansko-demokratska stranka v državnem zboru nastopili s predlogom zakona o lustraciji in deklaracije o obsodbi komunističnega režima, toda zanj nista dobili zadostne podpore

poslancev. Milan Kučan je bil brez težav (z 55,57 % večino glasov) ponovno izvoljen za predsednika republike, v javnomnenjskih anketah pa se je začela v drugi polovici devetdesetih let postopoma spreminjati tudi prva leta po osamosvojitvi prevladujoče temna podoba komunistične Jugoslavije, saj je vse več vprašanih odgovarjalo, da jo ohranjajo v razmeroma dobrem spominu. Bolj nestrpen je ostajal odnos nekaterih strank in nemajhnega dela prebivalstva do srbsko, hrvaško in albansko govorečih sodržavljanov, ki so se v Slovenijo priselili v času Jugoslavije. Večina med njimi je sicer uspela v začetku devetdesetih brez večjih problemov pridobiti slovensko državljanstvo, nekaj več kot 18 300, ki si niso v zakonskem roku uredili potrebnih dokumentov, pa so oblasti brez vsakega obvestila izbrisale iz registra stalnih prebivalcev in jim odvzele vse državljanske pravice. Ustavno sodišče je že leta 1999 ugotovilo, da je bil ukrep »izbrisa« nezakonit, vseeno pa se politične stranke niso uspele sporazumeti o zakonski ureditvi statusa »izbrisanih«. V naslednjih letih je tako slovensko državljanstvo uspešno pridobil le del med njimi, stranke pa so se o tem, kako »rešiti« problem »izbrisanih« še naprej brezuspešno prepirale.

Leta 2000 je iz vladne koalicije zaradi nesoglasij z liberalnimi demokrati izstopila ljudska stranka in se združila s krščanskimi demokrati, ki so zaradi neizrazite politike vsa devetdeseta leta izgubljali volivce. Vladajoča koalicija je tako izgubila večino v državnem zboru, novo vlado pa sta sestavili socialdemokratska in združena krščansko-demokratska/ljudska stranka. Predsednik vlade je postal krščanski demokrat Andrej Bajuk, največ vpliva na njeno politiko pa so imeli socialdemokrati z Janezom Janšo na čelu. Bajukova vlada je imela na razpolago le slabih šest mesecev, saj so bile za sredino oktobra razpisane nove državnozborske volitve, toda v vladnem vrhu so se kljub temu odločili za obsežne spremembe, ki so jih pospremili z menjavo državnih uradnikov in direktorjev javnih podjetij ter s poseganjem na tako občutljiva področja kot so šolstvo, pobiranje davkov in državne finance. S takšno politiko se vladnima strankama ni posrečilo okrepiti volilnega zaledja in razširiti kroga volivcev, na volitvah v državni zbor 15. oktobra 2000 pa je znova dobila največ glasov liberalna demokracija (tokrat kar 36,26 %). Novo vlado je zato ponovno sestavil Janez Drnovšek, v njej pa so se povezale liberalna demokracija, Združena lista, združena krščansko-demokratska/ljudska stranka in Demokratična stranka upokojencev. Drnovšek je vlado vodil do leta 2002, ko je bil izvoljen za predsednika države, za njim pa je vladno krmilo prevzel dotedanji finančni minister Anton Rop, ki je hkrati postal novi predsednik liberalne demokracije.

Slovenska politika je tudi po letu 2000 težila h kar se da nagli izpolnitvi gospodarskih, političnih in drugih pogojev za vstop v Evropsko unijo. Vlada je še naprej posvečala posebno

pozornost gospodarskim razmeram, ki so bile – kljub nekoliko upočasnjeni gospodarski rasti v letih 2002/2003 – razmeroma ugodne. Vodstvo liberalne demokracije se je po letu 2000 krajši čas spogledovalo z liberalnimi zagovorniki hitrejše privatizacije in prodaje državnega premoženja. Toda pripravljenost vlade na prodajo nekaterih večjih podjetij in bank (zlasti največje Nove Ljubljanske banke) tujim interesentom je sprožila tolikšno nasprotovanje javnosti, opozicije in strokovnjakov, ki so dokazovali, da je prodajanje uspešnih podjetij in bančnih ustanov nesmiselno in v nasprotju z nacionalnimi interesi, da so se tudi liberalni demokrati vrnili k dotlej previdni politiki postopnega odpiranja tujim investicijam in tujemu kapitalu. V vladnem vrhu so leta 2003 kljub kritikam »pomladne« opozicije, da je vladna politika neučinkovita in slovensko gospodarstvo prepočasi zmanjšuje razvojni zaostanek za povprečjem članic Evropske unije, ugotavljali, da je Slovenija gospodarsko dobro pripravljena na članstvo v uniji. Sredi decembra 2002 so slovenski predstavniki skupaj z zastopniki z devetih drugih držav-kandidatk na zasedanju Evropskega sveta v Kopenhagnu res uspešno zaključili pristopna pogajanja in 16. aprila 2003 je vseh deset novih članic unije v Atenah podpisalo pristopno pogodbo. Slovensko vključitev v Evropsko unijo je še naprej podpirala prepričljiva večina prebivalstva, bolj negotova pa je bila javna podpora vstopu v NATO. Zato so se vse pomembnejše politične stranke strinjale z odločitvijo, da bodo državljani o pristopu k Evropski uniji in NATU glasovali na istočasnem referendumu. Referenduma 23. marca 2003 se je udeležilo 60,44 % volilnih upravičencev, 89, 64 % med njimi jih je glasovalo za pristop Slovenije k Evropski uniji in 66,08 % za njeno članstvo v NATU. Slovenija je bila v NATO sprejeta 29. marca 2004, polnopravna članica Evropske unije pa je postala 1. maja istega leta.

Toda medtem ko je slovenska politika do sredine leta 2004 uspešno uresničila najpomembnejša zunanjepolitična cilja, so se notranjepolitične razmere zaostrovale. Vladna koalicija z liberalnimi demokrati na čelu, ki so bili od leta 1992 skoraj neprekinjeno na oblasti, je zaradi nepopustljivosti, s katero je uveljavljala svoja stališča, ponavljajočih se in nikoli povsem razjasnjenih korupcijskih afer, počasne državne uprave in neučinkovitega sodnega sistema ter številnih neizpolnjenih obljub, vztrajno izgubljala podporo volivcev. Gospodarska rast se je sicer leta 2004 zopet povzpela nad 4 %, inflacija je padla na 3,6 % in število registriranih brezposelnih se je zmanjšalo na 10,5 %. Ljudje so bili v takšnih razmerah – kot so razkrivale javnomnenjskem ankete – zvečine zadovoljni z materialnimi razmerami, precej manj zadovoljni pa so bili z razvojem demokracije, z delom državnih organov in zlasti z delovanjem državnega zbora. Poslanci in strankarski veljaki so se v državnem zboru res zapletali v dolgotrajne in brezplodne razprave, ko se niso uspeli dogovoriti, pa so se celo pri

vprašanjih kot zakonska ureditev pravice do umetne oploditve, privatizacija železnic in odpiranje trgovin v nedeljah in praznikih zatekali k ustavno predvideni možnosti »ljudskega referenduma«.

V drugi polovici leta 2003 in prvi polovici leta 2004 je burne razprave med strankami znova povzročilo vprašanje priseljencev iz bivših jugoslovanskih republik, ki po osamosvojitvi Slovenije niso pravočasno uredili statusa stalnega bivališča in so jih oblasti »izbrisale« iz registra prebivalcev. Od razsodbe ustavnega sodišča, ki je že leta 1999 ugotovilo, da je bil izbris nezakonit, je sicer okoli 14 000 »izbrisanim« uspelo pridobiti potrebna dovoljenja in delu med njimi celo slovensko državljanstvo, toda okoli 4000 jih še naprej ni imelo nobenih dokumentov in pravic. Leta 2003 je ustavno sodišče zato ponovno razsodilo, da morajo oblasti retroaktivno in brez odlašanja urediti njihov pravni položaj, državni zbor pa je s podporo vladne večine sprejel zakon, ki naj bi omogočal uresničitev uredbe ustavnega sodišča. Vendar se s sprejetim zakonom in predvidenimi postopki niso strinjale »pomladanske« in Nacionalna stranka, ki so trdile da so »izbrisani« za neurejeni status v marsičem odgovorni sami, zaradi česar bi bilo treba posamično ugotoviti, kdo izpolnjuje pogoje za pridobitev stalnega bivališča in kdo ne ter hkrati z novim, ustavnim zakonom omejiti možnost, da bi »izbrisani« za čas, ko so jim bile odvzete državljanske pravice, terjali odškodnino. Ker se vlada in opozicija nista uspeli sporazumeti, so se »pomladne« stranke s socialdemokrati na čelu, ki so se prav leta 2003 preimenovali v »demokrate«, zavzeli za razpis referenduma. Referendumskega glasovanja 4. aprila 2004 se je udeležilo le 31,5 % volilnih upravičencev, vendar je skoraj 95 % med njimi glasovalo proti vladnemu zakonu. S tem je bila ureditev pravnega položaja »izbrisanih«, ki v Sloveniji še naprej niso imeli stalnega bivališča in državljanskih pravic, še enkrat odložena, vlada pa je s poskusom, da bi problem končno rešila in ga spravila z dnevnega reda doživela neprijeten poraz.

Spomladi leta 2004 - dobre pol leta pred državnozborskimi volitvami je – kot že leta 2000 – vladno koalicijo zapustila združena krščansko demokratska/ljudska stranka, ki se je leto prej znova preimenovala v Slovensko ljudsko stranko, vendar njen odhod iz koalicije tokrat ni povzročil vladne krize, saj so preostale vladne stranke ohranile v državnem zboru dovolj močno večino. Že volitve poslancev v evropski parlament junija 2004 pa so jasno pokazale, da se skoraj dvanajstletna politična premoč liberalne demokracije bliža koncu. »Evropskih volitev« se je sicer res udeležilo le 28,35 % volilnih upravičencev, toda največ glasov (23,57 %) je presenetljivo dobila Nova Slovenija, ki so jo leta 2000 ustanovili z združitvijo krščansko demokratske in ljudske stranke nezadovoljni krščanski demokrati.

Liberalni demokrati so pristali na drugem mestu z 21, 91 % glasov, na tretjem pa je bila Slovenska demokratska (do leta 2003 socialdemokratska) stranka (SDS) z 17, 65 %. V vodstvu liberalne demokracije so se tolažili, da so za opozicijo ugodni volilni rezultati predvsem posledica nizke volilne udeležbe, »pomladna opozicija« s SDS na čelu pa je dobila z volilnim uspehom dodaten zagon in je v naslednjih mesecih – do volitev v državni zbor zvečine določala tempo in teme predvolilnih razprav in polemik. Prepričljiva zmagovalka volitev v državni zbor 3. oktobra 2004 je tako postala Slovenska demokratska stranka z 29, 68 % podporo volivcev, liberalna demokracija pa ji je sledila z 22,90 %. Koalicija »pomladnih« strank je dobila večino v državnem zboru, predsednik nove vlade, ki so se ji poleg SDS pridružile ljudska stranka, Nova Slovenija in Demokratična stranka upokojencev, pa je postal predsednik SDS Janez Janša.

V Sloveniji je prišlo na ta način neposredno po pridružitvi Evropski uniji do pomembnega političnega preobrata, v novo »evropsko prihodnost« pa je po skoraj petnajstih letih samostojnosti in razmeroma uspešni politični, družbeni in gospodarski preobrazbi stopala še naprej globoko notranjepolitično razdeljena.

IZBRANA LITERATURA

AMON KARL in LIEBMANN MAXIMILIAN (ur.), *Kirchengeschichte der Steiermark* (Graz-Wien-Köln 1993)

BAUM WILHELM, *Die Grafen von Görz in der europäischen Politik des Mittelalters* (Klagenfurt 2000)

BAŠ ANGELOS, *Oblačilna kultura v 17. in 18. stoletju* (Ljubljana 1992)

BENEDIK METOD i. dr., *Zgodovina Cerkve na Slovenskem* (Celje 1991)

BENUSSI BERNARDO, *Nel medio evo. Pagine di storia istriana 1-2* (Rovigno-Trieste 2004)

BILANDŽIĆ DUŠAN, *Zgodovina socialistične federativne republike Jugoslavije* (Ljubljana 1980)

BISTER J. FELIKS, *»Majestät, es ist zu spät«. Anton Korošec und die slowenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918* (Wien 1995)

BIZJAK MATJAŽ, *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem* (Ljubljana 2003)

BLAZNIK PAVLE i. dr., *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zv. Agrarno gospodarstvo* (Ljubljana 1970); *II. zv. Družbena razmerja in gibanja* (Ljubljana 1980)

BLAZNIK PAVLE, *Škofja Loka in loško gospostvo 973-1803* (Škofja Loka 1973)

BOŽIČ DRAGAN i. dr., *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov* (Ljubljana 1999)

BRATOŽ RAJKO, *Il cristianesimo aquileiese prima di Constantino fra Aquileia e Poetovio* (Udine-Gorizia 1999)

BRATOŽ RAJKO (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese 1-2* (Ljubljana 2000)

BRATOŽ RAJKO, *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja* (Ljubljana 1990)

BURKERT R. GÜNTHER, *Landesfürst und Stände. Karl V., Ferdinand I. und die österreichischen Erbländer im Ringen um Gesamtstaat und Landesinteressen* (Graz 1987)

CAMMAROSANO PAOLO (ur.), *Il patriarcato di Aquileia. Uno stato nell´Europa medievale* (Udine 1999)

CVETKO DRAGOTIN, *Slovenska glasba v evropskem prostoru* (Ljubljana 1991)

CVIRN JANEZ, *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem 1861-1914* (Maribor 1997)

ČEPIČ ZDENKO, *Vloga agrarnega sektorja pri modernizaciji Slovenije in Jugoslavije*, v: Prispevki za novejšo zgodovino 2 (2002) 51-63

DAROVEC DARKO, *Davki nam pijejo kri. Gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike* (Koper 2004)

DOLENC ERVIN, *Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918-1929* (Ljubljana 1996)

DOLINAR M. FRANCE (ur.), *Benediktinci, kartuzijani, cistercijani. Redovništvo na Slovenskem 1* (Ljubljana 1984)

DOLINAR M. FRANCE i. dr. (ur.), *Katolische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564-1628/Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564-1628/Riforma cattolica e contrariforma nell'Austria Interna 1564-1628* (Klagenfurt-Ljubljana-Wien 1994)

DOPSCH HEINZ in MEYER THERESE, *Von Bayern nach Friaul. Zur Herkunft der Grafen von Görz und ihren Anfängen in Tirol, Kärnten und Friaul*, v: Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte 65 (2002) 293-370

DORSI PIERPAOLO, MIHELIČ DARJA in SPREITZHOFER KARL, *Glossar zur geschichtlichen Landeskunde Deutsch–Slowenisch–Italienisch* (Maribor–Graz–Klagenfurt–Trieste 1995)

DROBESCH WERNER, *Grundherrschaft und Bauer auf dem Weg zur Grundentlastung. Die »Agrarrevolution« in den innerösterreichischen Ländern* (Klagenfurt 2003)

ERŽEN ANDREJA in AIGNER TONI (ur.), *Grofje Andeško-Meranski. Prispevki k zgodovini Evrope v srednjem veku/Die Andechs-Meranier. Beiträge zur Geschichte Europas im Hochmittelalter* (Kamnik 2001)

FABER EVA, *Das österreichische und kroatische Küstenland 1700–1780* (Graz 1995)

FEDALTO GIUSEPPE, *Aquileia, una chiesa due patriarcati* (Roma 1999)

FISCHER JASNA, LAZAREVIĆ ŽARKO in PRINČIČ JOŽE, *Economic History of Slovenia 1750-1991* (Vrhnika 1999)

FISCHER JASNA, *Slovenska gospodarska bilanca ob vstopu v Jugoslavijo*, v: Prevrati in slovensko gospodarstvo v 20. stoletju (Ljubljana 1996) 13-21

FISTER PETER, *Arhitektura slovenskih protiturških taborov* (Ljubljana 1975)

FRÄSS-EHRFELD CLAUDIA, *Geschichte Kärntens* (Klagenfurt I/1984, II/1994, III/2/2000)

FUGGER GERMADNIK ROLANDA (ur.), *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja/Sammelband des internationalen Symposiums Die Grafen von Cilli, Altes Thema – neue Erkentnisse* (Celje 1998)

GABRIČ ALEŠ, *Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952*, v: Borec 43/7-9 (1991) 469-655

GABRIČ ALEŠ, *Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953-1962* (Ljubljana 1995)

GESTRIN FERDO, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem* (Ljubljana 1991)

GESTRIN FERDO, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od konca 13. do konca 16. stoletja* (Ljubljana 1965)

GESTRIN FERDO in MELIK VASILIJ, *Slovenska zgodovina 1792-1918* (Ljubljana 1966)

GIESLER JOCHEN, *Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zur archäologischen und schriftlichen Zeugnissen. 2. del: Historische Interpretation* (Rahden/Westfalien 1997)

GLEIRSCHER PAUL, *Karantanien. Das slawische Kärnten* (Klagenfurt 2000)

GODEŠA BOJAN, *Kdor ni z nami je proti nam* (Ljubljana 1995)

GODEŠA BOJAN, *Priprave na revolucijo ali NOB?*, v: Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja (Ljubljana 1991) 69-84

GODEŠA BOJAN, *Ehrlich in zasnova slovenske države*, v: Ehrlichov simpozij v Rimu, (Celje 2002) 279-308

GOLOB NATAŠA, *Srednjeveški kodeksi iz Stične. XII. stoletje* (Ljubljana 1994)

GOLOB NATAŠA, *Srednjeveški rokopisi iz Žičke kartuzije 1160-1560* (Ljubljana 2006)

GRAFENAUER BOGO, *Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem. Slovenski*

kmečki upor 1515 in hrvaško-slovenski kmečki upor 1572/73 (Ljubljana 1974)

GRAFENAUER BOGO, *Karantanija. Izbrane razprave in članki* (Ljubljana 2000)

GRAFENAUER BOGO, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (Ljubljana 1952)

GRAFENAUER BOGO, *Zgodovina slovenskega naroda 5* (Ljubljana 1974)

GRANDA STANE, *Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49* (Novo mesto 1995)

GRDINA IGOR, *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva* (Maribor 1999)

GRDINA IGOR, *Slovenci med tradicijo in perspektivo, Politični mozaik 1860-1918* (Ljubljana 2003)

HÄRTEL REINHARD, *Görz und die Görzer im Hochmittelater*, v: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 110 (2002) 1-66

HAUPTMANN LUDMIL, *Entstehung und Entwicklung Krains*, v: Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4 (Wien 1929) 315-453

HEPPNER HARALD (ur.), *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum* (München 2002)

HÖDL GÜNTHER in GRABMAYER JOHANNES (ur.), *Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter* (Wien-Köln-Weimar 1993)

HÖFLER JANEZ i. dr. (ur.), *Gotik in Slowenien* (Ljubljana 1995)

HÖSLER JOACHIM, *Von Krain zu Slowenien. Die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis 1848* (München 2006)

JUDSON PIETER M., *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria* (London 2006)

KAHL HANS-DIETRICH, *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zur einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum, 7.-9. Jh.* (Ljubljana 2002)

KARNER STEFAN, *Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien. Aspekte ihrer Entwicklung 1939–1997* (Klagenfurt–Ljubljana–Wien 1998)

KNIFIC TIMOTEJ in SAGADIN MILAN, *Pismo brez pisave. Arheologija o prvih stoletjih krščanstva na Slovenskem* (Ljubljana 1991)

KOMAC ANDREJ, *Od mejne grofije do dežele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju*

(Ljubljana 2006)

KOS DUŠAN, *In Burg und Stadt. Spätmittelalterlicher Adel in Krain und Untersteiermark* (Wien-München 2006)

KOS JANKO, *Primerjalna zgodovina slovenske literature* (Ljubljana 2001)

KOS MILKO, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985)

KOSI MIHA, *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem* (Ljubljana 1998)

KRAHWINKLER HARALD, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts* (Wien-Köln-Weimar 1992)

LAZAREVIĆ ŽARKO, *Bankiers im Spiegel der slowenischen Vergangenhiet bis zum zweiten Weltkrieg,* v: Wixforth Harald (ur.) Bankiers und Finanziers – sozialgeschichtliche Aspekte (Stuttgart 2004) 95-111

LAZAREVIĆ ŽARKO, *Obrat proti jugu (Ukrepanje ob vstopu v jugoslovanski prostor),* v: Prevrati in slovensko gospodarstvo v 20. stoletju (Ljubljana 1996) 95-119

LIEPOLD ANTONIO, *Wider den Erbfeindt des christlichen Glaubens. Die Rolle des niederen Adels in den Türkenkriegen des 16. Jahrhunderts* (Frankfurt am Main 1998)

LOSERT JOHANN, *Inneröesterreich und die militärischen Maßnahmen gegen die Türken im 16. Jahrhundert. Studien zur Geschichte der Landesdefension und der Reichshilfe* (Graz 1934)

LUKAN WALTER, *Die christlichsoziale Arbeiteroragnisationen bei den Slowenen,* v: Österreichische Osthefte 31 (1989) 474-503

LUKAN WALTER, *Die Christlichsoziale Bewegung bei den Slowenen bis zum Zerfall der Habsburgermonarchie,* v: Christliche Demokratie 4 (1986) 149-158

MAKAROVIČ GORAZD, *Slovenci in čas. Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja* (Ljubljana 1995)

MARUŠIČ BRANKO, *Primorski čas pretekli. Prispevki za zgodovino Primorske* (Koper 1985)

MATIĆ DRAGAN, *Nemci v Ljubljani 1861-1918* (Ljubljana 2002)

MEIER VIKTOR, *Wie Jugoslawien verspielt wurde* (München 1995)

MELIK VASILIJ, *Wahlen im alten Österreich am Beispiel der Kronländer mit slowenischsprachiger Bevölkerung* (Wien 1997)

MELIK VASILIJ, *Slovenci 1848-1918. Razprave in članki* (Maribor 2002)

MLAKAR BORIS, *Nekateri vidiki Rožmanovega delovanja v času nemške okupacije Ljubljane*, v: Rožmanov simpozij v Rimu (Celje 2001) 275-288

MLAKAR BORIS, *Slovensko domobranstvo 1943-1945* (Ljubljana 2003)

MORITSCH ANDREAS (ur.), *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region* (Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj 2001)

NEČAK DUŠAN (ur.), *Die »Deutschen« in Slowenien (1918-1955). Kurzer Abriss* (Ljubljana 1998)

NOVAK BOGDAN, *Trieste 1941-1954. The Ethnic, Political, and Ideological Struggle* (Chicago-London 1970)

NOVOTNY ALEXANDER in SUTTER BERTHOLD (ur.), *Innerösterreich 1564-1619* (Graz 1968)

OBERSTEINER GERNOT PETER, *Theresianische Verwaltungsreformen im Herzogtum Steiermark* (Graz 1994)

OTOREPEC BOŽO, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem* (Ljubljana 1988)

PANJEK ALEKSANDER, *Terra di confine. Agricolture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico. La contea die Gorizia nei Seicento* (Mariano del Friuli 2002)

PASCHINI PIO, *Storia del Friuli* (Udine 1990)

PELIKAN EGON, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom* (Ljubljana 2002)

PEROVŠEK JURIJ, *Liberalizem in vprašanje slovenstva* (Ljubljana 1996)

PFERSCHY GERHARD (ur.), *Evangelisch in Steiermark. Glaubenskampf – Toleranz – Brüderlichkeit* (Graz 1981)

PFERSCHY GERHARD (ur.), *Das Werden der Steiermark. Die Zeit der Traungauer* (Wien-Köln 1980)

PICKL OTHMAR, *Pettau – ein internationaler Handelsplatz des 15. und 16. Jahrhunderts*,

in: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 62 (1974) 87-109

PICKL OTHMAR (ur.), *800 Jahre Steiermark und Österreich 1192-1992. Der Beitrag der Steiermark zu Österreichs Grösse* (Graz 1992)

PIRCHEGGER HANS, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte* (München 1962)

PIRJEVEC JOŽE, Jugoslavija 1918-1991 (Koper 1995)

PLETERSKI JANKO, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo* (Ljubljana 1971)

PLUT PREGELJ LEOPOLDINA in ROGEL CAROLE, *Historic Dictionary of Slovenia* (Lanham-Plymouth 2007)

POHL WALTER, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* (München 1988)

PÖRTNER REGINA, *The Counter-Reformation in Central Europe: Styria 1580-1630* (Oxford 2001)

PÖRTNER REGINA, *Gegenreformation und ständischer Legalismus in Innerösterreich 1564-1628*, in: Zeitschrift für Historische Forschung 27 (2000) 501-542

PREINFALK MIHA, *Auersperg. Geschichte einer europäischen Familie* (Graz-Stuttgart 2006)

PRIJATELJ IVAN, *Slovenska kulturno politična in slovstvena zgodovina 1848-1995 1-5* (Ljubljana 1955-1985)

PRINČIČ JOŽE, *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu* (Novo mesto 1992)

PRINČIČ JOŽE, *V začaranem krogu. Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955-1970* (Ljubljana 1999)

RAHTEN ANDREJ, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu* (Celje 2001)

RAMET P. SABRINA in FINK HAFNER DANICA (ur.), *Democratic Transition in Slovenia. Value, Transformation, Education and Media* (College Station 2006)

RAJŠP VINCENC i. dr. (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-1787 1-7* (Ljubljana 1995-2001)

REISP BRANKO, *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor* (Ljubljana 1983)

REPE BOŽO, *»Liberalizem« v Sloveniji*, v: Borec 44/9-10 (1992) 673-949

REPE BOŽO, *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana 2002)

REŽEK MATEJA, *Jurisdiction and Political Penal Repression in Yugoslavia in the Decade following the Dispute with Cominform (1948-1959)*, v: East-Central Europe 29 (2002) 73-87

ROZMAN FRANC, *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem* (Ljubljana 1979)

RUPEL MIRKO, *Primož Trubar. Življenje in delo* (Ljubljana 1962)

SCHMIDINGER HEINRICH, *Patriarch und Landesherr. Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileja bis zum Ende der Staufer* (Graz-Köln 1954)

SCHOLZ GÜNTER, *Ständefreiheit und Gotteswort, Studien zum Anteil der Landstände an Glaubensspaltung und Konfessionsbildung in Innerösterreich 1517-1564* (Frankfurt/Main 1994)

SCHULZE WINFRIED, *Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterrechischen Territorialstaates 1564-1619* (Wien-Köln-Graz 1973)

SCHULZE WINFRIED, *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äuseren Bedrohung* (München 1978)

SIMONITI PRIMOŽ, *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede 16. stoletja* (Ljubljana 1979)

SIMONITI PRIMOŽ (ur.), *Apes academicae operosorum Labacensium, Akademske čebele ljubljanskih operozov* (Ljubljana 1988)

SIMONITI VASKO, *Fanfare nasilja* (Ljubljana 2003)

SIMONITI VASKO, *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju* (Celje 1990)

SIMONITI VASKO, *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju* (Ljubljana 1991)

SPREITZHOFER KARL, *Die Ausbildung der ethnischen Verhältnisse in der Steiermark bis zum Hochmittelalter*, in: Internationales kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 24 (Graz 1996) 259–272; *Die ethnischen Verhältnisse der Steiermark im Spätmittelalter*. Prav tam, zv. 25 (Eisenstadt 1996) 213–227

STIPLOVŠEK MIROSLAV, *Slovenski parlamentarizem 1927-1929* (Ljubljana 2000)

STRAKA MANFRED, *Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung in der Steiermark*

1770–1850 (Graz 1978)

STUDEN ANDREJ, *Rabljev zamah. K zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja* (Ljubljana 2004)

SUNDHAUSEN HOLM, *Geschichte Jugoslawiens* (Stuttgart 1982)

SUPPAN ARNOLD, *Jugoslawien und Österreich 1918-1938. Bilaterale Aussenpolitik im europäischen Umfeld* (Wien 1996)

SUPPAN ARNOLD (ur.), *Zwischen Adria und Karawanken. Deutsche Geschichte im Osten Europas* (Berlin 1998)

ŠAŠEL JAROSLAV, *Opera selecta* (Ljubljana 1992)

ŠORN MOJCA in TOMINŠEK RIHTAR TADEJA, *Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje*, v: Žrtve vojne in revolucije (Ljubljana 2005) str. 13-21

ŠORN JOŽE, *Začetki industrije na Slovenskem* (Maribor 1984)

ŠTIH PETER, *Der bayerische Adel und die Anfänge von Laibach/Ljubljana*, in: Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 69/1 (2006) 1-52

ŠTIH PETER, *Die Grafen von Cilli, die Frage ihrer landesfürstlichen Hoheit und des Landes Cilli*, v: Mittelingen des Instituts für Österreichesche Geschichtsforschung 110 (2002) 67-98

ŠTIH PETER, *Strukture današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku*, v: Rajko Bratož (ur.), Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese 1 (Ljubljana 2000) 355-394

ŠTIH PETER, *Studien zur Geschichte der Grafen von Görz. Die Ministerialen und Milites der Grafen von Görz in Istrien und Krain* (Wien-München 1996)

ŠTUHEC MARKO, *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešern* (Ljubljana 1995)

TAMARO ATTILIO, *Storia di Trieste 1-2* (Trieste 1976)

THIEL VIKTOR, *Die innerösterreichische Zentralverwaltung 1564–1749* (Wien 1916 und 1930)

TRATNIK VOLASKO MARJETA in KOŠIR MATEVŽ, *Čarovnice. Predstave, procesi, pregoni v evropskih in slovenskih deželah* (Ljubljana 1995)

VALENTINITSCH HELFRIED, *Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria 1575-1659*

(Graz 1981)

VILFAN SEGIJ, *Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941* (Graz 1968)

VILFAN SERGIJ, *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci* (Ljubljana 1996)

VODOPIVEC PETER, D*ie Entwicklung des nationalen und politischen Organisationswesens in Krain*, v: Helmut Rumpler and Peter Urbanitsch (ur.), Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band VIII/1: Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft (Wien 2006) 503-540

VODOPIVEC PETER, *Grundzüge der slowenischen Geschichte und der österreichisch-slowenischen Beziehungen vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*, v: Andreas Brandtner und Werner Michler (ur.), Zur Geschichte der österreichisch-slowenischen Literaturbeziehungen (Wien 1998) 9-28

VODOPIVEC PETER, *O gospodarskih in sozialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju* (Ljubljana 2006)

VODUŠEK STARIČ JERA, *Prevzem oblasti 1944-1946* (Ljubljana 1992)

WEISS NORBERT, *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter. Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte* (Graz 2002)

WOLFRAM HERWIG, *Salzburg Bayern Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit* (Wien-München 1995)

WUTTE MARTIN, *Kärntens Freiheitskampf 1918–1920* (Klagenfurt 1985)

ZWITTER FRAN, *Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji* (Ljubljana 1962)

ZWITTER FRAN, *O slovenskem narodnem vprašanju* (Ljubljana 1990)

ŽONTAR JOSIP, *Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom* (Ljubljana 1973)

ŽONTAR JOŽE (ur.), *Handbücher und Karten zur Verwaltungsstruktur in den Ländern Kärnten, Krain, Küstenland und Steiermark bis zum Jahre 1918/Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918/Manuali e carte sulle strutture amministrative nelle province di Carinzia, Carnola, Littorale e Stiria fino al 1918* (Graz-Klagenfurt-Ljubljana-Gorizia-Trieste 1988)

ŽVANUT MAJA, *Od viteza do gospoda* (Ljubljana 1994)